

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК
ЖУРНАЛ

ІТІ ЖАРШЫСЫ

№3 (50);
шілде-тамыз-қыркүйек
2022 жыл

International Taraz
Innovative Institute

МАЗМУНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурыков (Институт президенті)	БОЛЕЕВА Л.К. Excel кестесі процессорында бірінші ретті қарапайым дифференциалдық теңдеу үшін Коши есепті шешу мысалында сандық әдістердің салыстырмалы талдау және қателіктерін бағалау	7
М.А. Баяндин (Институт ректоры)	КУДАБАЕВА Л.А., ӨЗЕНБАЕВА А.Б., ЕРДЕНБАЙ А.Е. Ғылымның өткені, бүгінгі және болашағы	16
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА А.Б. Абдуалы, Л.С. Қожамжарова (ғылыми редактор), П.Р. Ниязова (жауапты хатшы)	АБДИКАРИМОВА К.Ж., АЛЫМБЕРДІҰЛЫ Б., СУЛТАНГАЛИ Б.Ж. Нан өнімдерінің сапасы	20
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ Ж.Т. Сүлейменов, Қ.К. Молгаждаров Қ.Б. Байжанов, Қ. Бөлеев, Ж. Абдула, Н. Асқарбекқызы, А.Е. Сарсенова, П.М. Маликтаева, М.Н. Немеребаев, М.Б. Оңғарбаева Т.Ю. Аманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан) А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)	МАТЕЕВА С.З., АТАКОЖАЕВА А.А., ОМАРОВА Д.С. Құрамында күкірт лигандтармен р-металдардың күрделі түзілуін кванттық-химиялық зерттеу ШЫРАКБАЕВ А.Б., ӘБДРАМАНОВА Ж., АСҚАНБАЙ А.Е. Математика мұғалімдерін даярлау барысында ықтималдықтар теориясы курсының оқу процесінде кейбір қолданулары ШЫРАКБАЕВ А.Б., АСҚАРҚЫЗЫ А. Бірнеше белгісізі бар теңдеулерді шешу әдістемесі ШЫРАКБАЕВ А.Б., АЙТБАЕВА И.Ш., КЕМБАЙ Ж.Б. Жалпы білім беретін мектептің математиканы тереңдетіп оқытатын кластарында функция және оның графигі тақырыбын қалыптастыру әдістемесі ШЫРАКБАЕВ А.Б., КУРБАНБАЕВА А.К. Коши-Буняковский тенсіздігінің кейбір қолданылулары КЕНЖЕБАЕВА М.Т., ЕСДАУЛЕТОВ М., НАЗАРОВ Ш. Роль науки в современном обществе	26 30 35 38 42 48

ЭКОНОМИКА

ДЖАКИШЕВА Л.К., ҚОЖАНАЗАР А.Қ., КЕРИМКУЛОВА Ж.Г. Қазақстандағы қоқысты қайта өңдеу мәселелері	55
ДЖАКИШЕВА Л.К., БАЛТАБАЙ А.О., КУДАБАЕВ А.Ж. Жамбыл облысындағы шағын бизнесті несиелендіру мәселелеріне баға беру	61
ДЖАКИШЕВА Л.К., АБИЛДАЕВА А.С., СЕЙІЛБАЙ Н.Ж. Демографические и миграционные процессы в Республике Казахстан: вызовы и возможности	68

Журнал Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.	ДЖАКИШЕВА Л.К., ТЕЛЖАНОВА М.Н., ҚҰЛБАЕВА Т.Э.	
Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы	Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің дамуын және инвестициялық қызметін бағалау ДЖАКИШЕВА Л.К., КАРИМБАЕВА Г.Н., ӘЗІМБЕК М.Р. Қазақстандағы инвестициялық ахуал және инвестициялық жобаларды жүзеге асыру мәселелері ДЖАКИШЕВА Л.К., АБДУРАМАНОВ Ә.Е., ТӨЛЕГЕН Н.Т. Жамбыл облысындағы шағын бизнесті несиелендіру мәселелеріне баға беру ДЖАКИШЕВА Л.К., ҚАЗЫҚБАЕВА Ә.Л., ӘБДІРАХЫМБАЙ Е.А.	75 81 87
№ KZ70VPY00039800 нөмірімен 07.09.2021 жылы берілген.	"КАЗФОСФАТ" АҚ-ның экологиялық зардабы ДЖАКИШЕВА Л.К., МҰРАТОВА Ж.Б., ТАЖИЕВ Б.А. Шағын бизнесті несиелендіруді жетілдірудің стратегиялық бағыттары ДЖАКИШЕВА Л.К., БӨРТЕБАЕВ М.Д., СҰЛТАНМҰРАТОВА А.Б.	94 99
	PROBILIM білім беру орталығының -білім жүйесіне жаңа экономикалық және әлеуметтік жобалардың тиімділігі ДЖАКИШЕВА Л.К., ҚАРСЫБАЙ Б.Ж., МАТЖАНОВ М.Ж.	104
	Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының теңгерімсіздігі мәселелері ДЖАКИШЕВА Л.К., СМАҒҰЛ А.Ж., АҚЫЛТАЙ А.Ж.	109 115
	Қазақстандағы ет өндірісін дамыту ДЖАКИШЕВА Л.К., ҚАНАПИЯ Б.М., АСҚАР А.Е. Цифрлық экономика. Қазақстандағы және Азиядағы цифрлық экономиканың дамуы ДЖАКИШЕВА Л.К., КҮМІСБАЙ Т.М., НАҚЫПҚҰЛ Н.Д.	119 125
	Жиназ өндірісіндегі инновациялық даму перспективалары ИСАҚОВ Ғ.Ж. Басқару процесіндегі бақылау қызметін қадағалау МАХАНОВА А.Ж., УМИРЗАКОВА Н.Т.	129
	Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру жолдары ЕРСЕИТОВА А. Ұ., ЕСПЕРОВ Е.И.	135
	Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің қазіргі жағдайы және даму перспективалары ЖАНТАЕВА Г.М., АСЕМОВА Р.Д.	138
	Развитие и особенности финансирования предпринимательства УРИСТЕНБЕКОВА Б., АЙТБАЕВА Д. Т.	142
	Халықаралық қаржы қозғалысында несие ресурстарының қалыптасуы ЖАҚАШЕВ Б.Р., ӘШРАЛИЕВА Д.	147
	Тәуекелдерді хеджирлеудің негізгі құралдары КЕНЖЕБАЕВА М.Т., ХИСАМАТДИНОВА А.Л., ДАДАБАЕВА Н.Ф.	152
	Инновации в цифровую эпоху: некоторые проблемы и наблюдения	157

ЕРСЕИТОВА А.У., ТҰРЫСБЕКҚЫЗЫ А., КЕНАЛЫ Е.Т. Қоғамдағы урбандалу мен көші-қон процестері	162
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ОРАЗАЛИЕВА С.М., МАДАЛИЕВ Б.Е. Қазақстан Республикасының дамудағы экономиканың алатын орны	166
ҚҰДАБАЕВА Л., БАЛТАБАЕВА Ж., ДИДАРОВ Р. Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы	171
ЖАНАЛИЕВА Л.Т., НҰРМАН А.Ш. Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кейбір мәселелері	176
ЕРСЕИТОВА А.У., СУЛТАНАЛИЕВА Т.К., ЕДІЛХАНҰЛЫ А. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі	181
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., НУРМАХАМБЕТ Ә.Т., ӘБДРАХМАНОВ Т.Қ. COVID-19 пандемиясының Қазақстанның әлеуметтік- экономикалық дамуына әсері	184
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ӘДІЛХАН А.Н., ӘДІЛХАН А.Н. Шағын және орта кәсіпкерліктің басым бағыттарын мемлекеттік ынталандыру бағыттары	189
КЕНЖЕБАЕВА М.Т., МАМАРАЖАПОВ И.И., ЛЕСКЕНОВА С.Д. Антикризисные меры по поддержке кредитной активности в условиях пандемии	194
КЕНЖЕБАЕВА М.Т., СУХИХ Д.В, НУРОВ М.М. Микрофинансовые организации в Республике Казахстан: состояние и перспективы развития	198
КЕНЖЕБАЕВА М.Т., ҚҰРМАНБЕКОВА Ж.Е., РОЗИЕВА А.С. Экономическое стимулирование предпринимательской активности домашних хозяйств в экономике Республики Казахстан	202
КЕНЖЕБАЕВА М.Т., НЕНИЛИНА Н.А. Формирование матрицы наблюдений в теневой экономике	210
КЕНЖЕБАЕВА М.Т., ЕРГЕШЕВА С., САБИРОВА М. Методы государственной поддержки и политики развития малых форм хозяйствования	219
ЖАНАЛИЕВА Т.Т., ӘЗІМБЕК М.Р. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы мен мүмкіндіктері	225
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ОРЫНБАЙ Б.Е., ТОҒАНБАЕВ А.Ж. Салааралық кешендер және олардың мемлекет экономикасының дамуындағы рөлі.	230
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ЖАЛИЛОВА Д.Ә., САПАРОВА Ж. Н. Әлемдік нарықтағы жасанды интеллект	235
КУДАБАЕВА Л.А., ҚЫРҚЫМБАЙ Н., ДҮЙСЕБАЙ Е. Қазақстан ғылымының болашағы қандай?	241

ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ӘБДІРАХЫМБАЙ Н.А., ӘУЕЗОВ А.Р.	
Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бағыттары	247
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., БЕКЕТ А.А., ҚУАНЫШ Ш.Е.	
Машина жасау өнеркәсібі	252
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., ДОСМАХАНБЕТ Ж.Д., СЕЙТҚАЗЫ А.Ә.	
Шағын және орта бизнесті несиелеудің теориялық негіздері және қазіргі кездегі ерекшеліктері	258
ЧИМГЕНТБАЕВА Г.Қ., БАҚЫТЖАНОВА А.Б., ӘШІРБЕКОВА Қ.Ә.	
Қазақстандағы туризмнің белсенді түрлері	264
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., АРЫСТАНБЕК А.Н., ДАРМЕНТАЕВА Қ.Н.	
Еліміздің азық-түлік қаіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі.	268
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., ӘБДІРӘСІЛ.А.Б., ЕРКІН.С.	
Қазақстандағы миграциялық процесстің ел экономикасына тигізетін әсері	274
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., ҚАЙЫП Д.Ә., НҰРМАН А.Ш.	
Елдегі инфляциялық ахуал және оның төмендету жолдары	277
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., СҮЙЕРҚҰЛ А.Н., КИРИКБАЙ Т.	
Мемлекетте шағын және орта кәсіпкерліктің даму жағдайын талдау және оны мемлекеттік қолдау	283
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., СЕРІК Р.Т., НҰРТАЕВ Н.Н.	
Еңбек нарығындағы жұмыссыздық мәселесі	287
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., ЖУЗБАЕВА Ә. Н., АРЫН А.О.	
Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешенін дамытудың негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары	291
ЕРСЕИТОВА А. Ұ., ӨМІРБЕК Е.Б., ПЕРНЕБЕК Н.Н.	
Ауыл шаруашылығы-облыстың азық-түлік нарығының бірінші секторы	297
ТАНАТОВА С.О.	
Национальная платежная система Казахстана: создание и перспективы развития	303
ТАНАТОВА С.О.	
Цифровая и финансовая грамотность в Казахстане	312

ҚҰҚЫҚ

КЕНЖЕБАЕВА М.Т., ОРЫНТАЕВ С.Б., МАЖИБАЕВ Р.	
Гражданская консолидация и политическая стабильность как основа развития казахстанского общества	321
АБИЛДАЕВ С.Т., РЫСБЕК Н.Ж., ӘЗІМХАН Қ.Е.	
Ерлі-зайыптылардың мүлкін Қазақстан Республикасының зандары бойынша бөлудің негіздері мен тәртібі	327
АБИЛДАЕВ С.Т., ДІЛДАБЕКОВ А.А., ДУЛАТБАЙ А.С.	
Қазақстан Республикасында саяси партияларының конституциялық-құқықтық жауапкершілігі	332
АБИЛДАЕВ С.Т., БАҚЫТЖАН Ш.Ә.	
Азаматтың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік	339

АБИЛДАЕВ С.Т., ҚАЛМАХАНБЕТ Н.Е., ТӨЛЕУБАЕВ Е.Қ. Қазақстан Республикасындағы діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық негіздері	345
АБИЛДАЕВ С.Т., СҰҢҒАТОВ Б.С., ҒАЗИЗОВ Ә.Г. Қазақстанда тұтынушылар құқығын қорғаудың өзекті мәселелері	351
АБИЛДАЕВ С.Т., ЖАМАНҚҰЛ А.Қ., ӘБІЛБАШПР Д.Қ. Ғаламдық интернет желісінде авторлық құқықты сақтау мәселелері	358
АБИЛДАЕВ С.Т., ТӨЛЕУБАЙ Қ.М., МҰҚТАР М.Н. Шетел азаматтарының Қазақстан Республикасының балаларын асырап алуды құқықтық реттеу	362
АБИЛДАЕВ С.Т., ЗАУРБЕКОВА А.М. Сотқа жүгіну құқығы (талап қою құқығы)	365
АБИЛДАЕВ С.Т., ТУЛЕБАЕВА Ж.Ғ. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша элеуметтік міндеттемелер	369
АБИЛДАЕВ С.Т., ӘДІЛХАН Д., СӘУЛЕБЕК Н. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша кәмелетке толмағандардың құқықтық жағдайы	373
АБИЛДАЕВ С.Т., ӘЛИАЙДАРОВ Б.Б., КУМЕКОВ Т.Ғ. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың алдын алу жолдары	379
АБИЛДАЕВ С.Т., ЕГІЗБАЙ Е.Е., ЖҰМАН А.Т. Ақпараттандыру мен байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ұғымы жайлы	384
АБИЛДАЕВ С.Т., СҰЛТАНАЛЫ А.Е., ШИНТАСОВ Д.А. Некенің жарамсыздылығы және тоқталуы: салыстырмалы құқықтық талдау	392
АБИЛДАЕВ С.Т., ЖАҢАБЕК Е.М., РЫСҚҰЛ Д.Н. Кәмелетке толмағандардың қылмысқа ықпал ететін сипаттамалары, себептері мен жағдайлары	395
АБИЛДАЕВ С.Т., ӘБДІМАНАТ А.Ж., УРКИНБАЕВА А.М. Қазақстан Республикасының экономикалық саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттер мен жауаптылықты жетілдіру жолдары	400
АБИЛДАЕВ С.Т., БОЛАТБЕК А.М., ШАТАЕВА А.М. Қазақстан Республикасының ұлттық қоры қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау объектісі ретінде	404
АБИЛДАЕВ С.Т., КУРАЛБАЕВ Е.Е., ӘБДРАЗАҚ Д. Жер учаскесі жер құқығы қатынастарының объектісі ретінде	407
ГАЗАЕВ А.И., АМИРХАНОВА А.А., ГАЗИЗ А. Противодействие коррупции и перспективы совершенствования уголовной ответственности в экономической сфере Республики Казахстан: теоретический анализ	412
МАХМУД М.Р., ОРАЗОВ Н.Т., БҮРКІТҰЛЫ Н. Сравнительно-правовой анализ недействительности и прекращение брака	415

МАХМУД М.Р., АМАНГЕЛЬДЫ А.Е., КАЛЫМ Г. М. Тарих өтіндегі биліктің түрлері	419
БАЗАРБАЙ Д.Б., КУСБЕКОВ А.Р. Дактилоскопияның қазіргі жағдайы және оның қылмыстарды ашу және тергеуде қолданылуы	424
БАЗАРБАЙ Д.Б., АСАН Д.А. Киберқылмыстар: түсінігі, мазмұны және қарсы шаралар	428
АМАНГЕЛДІ Ұ.Қ., ИСАКОВА А.Е., ҚАЛЫМ Ғ.М. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы: себептері және оларды шешу жолдары	431
АСЫЛХАНОВА А.С., АМАНГЕЛДІ Ә.Е., БАУЫРЖАНҚЫЗЫ А. Проблемы налоговой системы Республики Казахстан и пути решения	436
ТАСТЕМИР М.Н., ТУРГАНБАЙ Р.Ж., ЖОЛДЫҒҰЛ Ұ.Ж. Қылмыстық жауаптылықтан босату	441
КУСБЕКОВ А.Р., МАРАТ М.С. Қаржы пирамидасының квалификациялық белгілері және онымен күресу жолдары	445
АБДУАЛИЕВ Б.Н., СЕЙДАЗЫМ Ш.Б. Хулиганство, совершенное несовершеннолетним в порядке административного правонарушения	449
АРГЫНБАЙ А.Ш. Азаматтық заңнамада субъективті құқықтарды жүзеге асырудың этикалық негіздері	454
АРГЫНБАЙ А.Ш., ДАТЕЕВА А.М. Қазіргі таңдағы азаматтық құқықтың өзекті мәселелері	457

ФИЛОЛОГИЯ

КУБЕЕВА С.О., ПАК А.В. The influence of video games on the learner's english skills	462
КУБЕЕВА С.О., ЮГАЙ Е. Teaching english language speech etiquette	466
ЕЛУБАЕВА Р.С., СМАНОВА У.К. Танымдық оқу-әрекетін оқыту процесінде қалыптастыру	471

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ӘОЖ 519.615:517.9

EXCEL КЕСТЕСІ ПРОЦЕССОРЫНДА БІРІНШІ РЕТТІ ҚАРАПАЙЫМ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУ ҮШІН КОШИ ЕСЕПТІ ШЕШУ МЫСАЛЫНДА САНДЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАТЕЛІКТЕРІН БАҒАЛАУ

Л.К. Болеева

¹Пед. ғылымдарының канд., «Қолданбалы математика және статистика»
кафедрасының доценті

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В работе описаны процедуры вычислений одношаговых численных методов решения задачи Коши для обыкновенных дифференциальных уравнений в табличном процессоре Excel. Сравнительный анализ метода Эйлера, усовершенствованного метода ломанных и метода Рунге-Кутты, оценка погрешностей данных численных методов, а также визуализация результатов численных методов реализованы в табличном процессоре Excel на примере решения задачи Коши для обыкновенного дифференциального уравнения первого порядка.

Ключевые слова: обыкновенные дифференциальные уравнения первого порядка, одношаговые численные методы, погрешность численных методов.

Annotation. This work describes the procedures for calculating one-step numerical methods for solving the Cauchy problem for ordinary differential equations in an Excel spreadsheet. Comparative analysis of the Euler method, the improved broken line method and the Runge-Kutta method, estimation of the errors of these numerical methods, as well as visualization of the results of numerical methods are implemented in an Excel spreadsheet using the example of solving the Cauchy problem for an ordinary differential equation of the first order.

Keywords: ordinary differential equations of the first order, one-step numerical methods, error of numerical methods.

Бір немесе басқа қолданбалы мәселені аналитикалық шешу көбінесе нақты процестердің зерттелетін модельдерінің күрделі және жуықтау сипатына байланысты ерекшелік болып табылады. Осыған байланысты математикалық модельдердің сандық талдауы қолданбалы есептерді конструктивті зерттеудің өзекті және тиімді құралы болып табылады. Бірінші ретті қарапайым дифференциалдық тендеу үшін Коши есебін шешудің сандық шешімі

$$\begin{cases} y' = f(x, y), \\ y(x_0) = y_0. \end{cases}$$

$[x_0, b]$ интервалында интегралдау түйіндерінің $x_1, x_2, \dots, x_n$ торы енгізіледі. Біркелкі тор үшін $x_i = x_0 + i \cdot h, i = 0, 1, \dots, n$, ал величина $h = x_{i+1} - x_i$ мәні тор (интеграция) қадамы болып табылады. Интеграция торының түйіндері $y(x)$ нақты шешімінің $y_1, y_2, \dots, y_n$ жуық мәндерін қамтиды. Сандық шешімнің нәтижесі тор түйіндеріндегі қажетті шешімнің $y(x)$ жуық мәндерінің $\{x_i, y_i\}, i = 0, 1, \dots, n$ (тор функциясы) кестесі болып табылады. Дискретті Коши есебін құру дифференциалдық теңдеуді оның дискретті аналогымен ауыстырудың сол немесе басқа тәсіліне негізделген [1].

Эйлер әдісі қарапайым дифференциалдық теңдеулерді интегралдаудың сандық әдістері теориясында негізгі орынды алады. Эйлер әдісі бойынша сандық шешімді құру [1] есептеу формуласы арқылы жүзеге асырылады:

$$y_{i+1} = y_i + h \cdot f(x_i, y_i), \quad i = 0, 1, \dots, n. \quad (1)$$

Эйлер әдісінің қатесі $y=y(x)$ функциясын Тейлор қатарына кеңейту арқылы есептеледі. Бастапқы нүктеге жақын жерде бізде:

$$y(x) = y(x_0) + y'(x_0)(x - x_0) + \frac{y''(\xi)(x - x_0)^2}{2!}, \quad \xi \in [x_0; x].$$

$x = x_1$ үшін:

$$y(x) = y(x_0) + y'(x_0)(x_1 - x_0) + \frac{y''(\xi_1)(x_1 - x_0)^2}{2!} = y(x_0) + f(x_0; y_0)h + \frac{y''(\xi_1)}{2!}h^2$$

немесе $y(x_1) = y_1 + r_1(h)$, мұндағы $r_1(h) = \frac{y''(\xi_1)}{2!}h^2$ - қалдық мүше, $\xi_1 \in [x_0; x_1]$, ол Эйлер әдісінің жергілікті (қадамдық) қателігін сипаттайды, яғни бір қадамда жіберілген қателік. Формуланьы бірнеше рет қолданғанда қателер қабаттасып, ғаламдық қате пайда болады. Эйлер әдісінің жергілікті қателігі $O(h^2)$ h^2 -нің шексіз аз мәні, ал $O(h)$ ғаламдық қатесі h -тің шексіз аз мәні. Демек, Эйлер әдісінде әрбір қадамда жергілікті қатеден бір дәрежеге нашар жаһандық қате бар.

Аралық мәндер бірінші болып есептелетін жетілдірілген үзік сызық әдісі дәлірек болып табылады [1]:

$$x_{i+\frac{1}{2}} = x_i + \frac{h}{2}$$

$$y_{i+\frac{1}{2}} = y_i + \frac{h}{2} y'_i$$

және ортаңғы нүктедегі интегралдық қисықтар өрісінің бағытының мәнін табыңыз $(x_{i+\frac{1}{2}}, y_{i+\frac{1}{2}})$, яғни

$$y'_{i+\frac{1}{2}} = y' \left(x_{i+\frac{1}{2}}; y_{i+\frac{1}{2}} \right),$$

содан кейін делік

$$y_{i+1} = y_i + h y'_{i+\frac{1}{2}} \quad (2)$$

Жақсартылған сынық сызық әдісі 2-ші ретті дәлдік әдісі болып табылады.

h дәлдігіне қатысты жоғары ретті Коши есебін шешудің сандық әдістерін құрудың бірнеше әдістері бар. Тәжірибеде дәлдіктің төртінші ретті Рунге-Кутта әдісі жиі кездеседі, ол сызықтық жуықтауды емес, Симпсонның квадратуралық формулаларын қолданатын жуықтауды қолданады. Итерациялық процестің әрбір қадамындағы қажетті $y_1, y_2, \dots, y_n$ мәндері [1] формулалары бойынша дәйекті түрде есептеледі:

$$\begin{aligned} k_1 &= f(x_i, y_i), \\ k_2 &= f\left(x_i + \frac{1}{2}h, y_i + \frac{1}{2}hk_1\right) \\ k_3 &= f\left(x_i + \frac{1}{2}h, y_i + \frac{1}{2}hk_2\right) \\ k_4 &= f(x_i + h, y_i + hk_3) \\ y_{i+1} &= y_i + \frac{h}{6}(k_1 + 2k_2 + 2k_3 + k_4), i = 0, 1, \dots, n \end{aligned} \quad (3)$$

Рунге-Кутта әдісінің жергілікті қателігі $O(h^5)$ h^5 -ке қатысты шексіз аз мән, ал $O(h^4)$ жаһандық қатесі h^4 -ке қатысты шексіз аз. Осылайша, Рунге-Кутта әдісі жақсартылған полилиниялық әдіс Эйлер әдісіне қарағанда дәлірек.

Мысал ретінде Excel электрондық кестесін пайдаланып, Коши мәселесін шешудің осы сандық әдістерін салыстыру мен қолдануды көрейік.

Мысал. $h = 0,1; 0,01; 0,001$ қадамымен

$$y' = 0.263(x^2 + \cos(1.2x)) + 0.453y$$

бастапқы шарты $y(0,2)=0,25$, $x \in [0,2; 1,2]$ аралығындағы бірінші ретті қарапайым дифференциалдық теңдеу үшін Коши есебін Эйлер әдісімен, жақсартылған сынық сызық әдісімен, Рунге-Кутта әдісімен шешіңіз.

Шешім. Мәселені бірнеше кезеңде шешейік.

1. Maple математикалық пакетіндегі есептің аналитикалық шешімін табайық

(1-сурет):

The screenshot shows the Maple V Release 4 interface. The command window contains the following input and output:

```

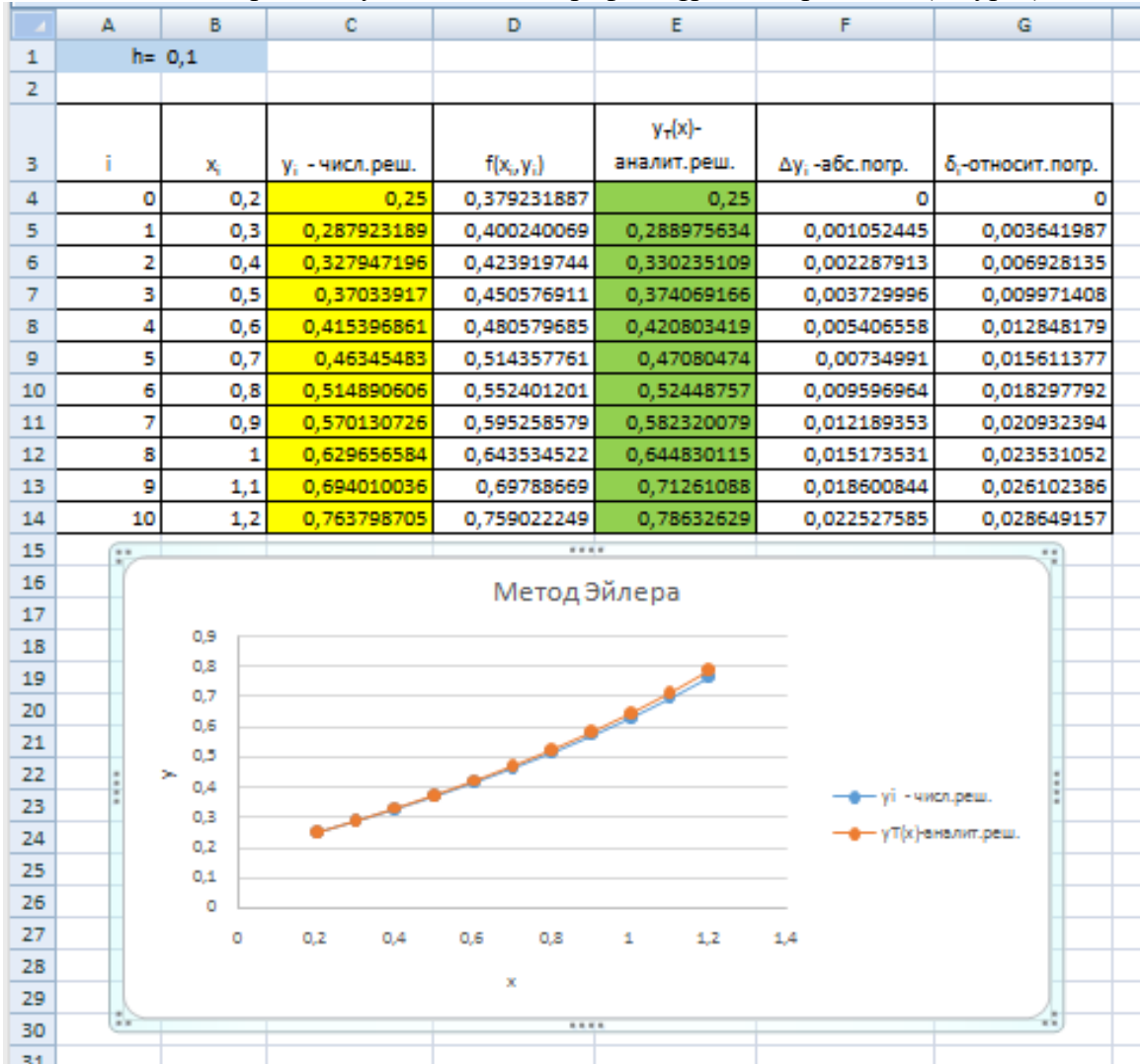
> a:=diff(y(x),x)=0.263*(x^2+cos(1.2*x))+0.453*y(x);
                                     a = d/dx y(x) = .263 x^2 + .263 cos(1.2 x) + .453 y(x)
> b:=y(0.2)=0.25;
                                     b = y(.2) = .25
> c:=dsolve(a,y(x));
c = y(x) = -.5805739514 x^2 - 2.563240404 x - 5.658367337 - .07241572347 cos(1.200000000 x) + .1918297311 sin(1.200000000 x) + e^(.4530000000 x) _C1
> d:=dsolve({a,b},y(x));
d = y(x) = -.5805739514 x^2 - 2.563240404 x - 5.658367337 - .07241572347 cos(1.200000000 x) + .1918297311 sin(1.200000000 x) + 5.908656382 e^(.4530000000 x)
>

```

1-сурет.

2. Сандық шешімді әртүрлі компьютерлік бағдарламалардың көмегімен күрделі есептеулерді жүргізуге мүмкіндік беретін компьютерлік технологияны қолдану арқылы жүзеге асыруға болады. Инженерлік есептеулерді математикалық модельдеу нәтижелерін визуализациялауға, есептеуге және оқытуға арналған өте ыңғайлы бағдарлама Excel электрондық кестесі болып табылады [3].

$h=0,1$ қадаммен (1) формула бойынша Эйлер әдісімен сандық шешім тауып, алынған нәтижелердің визуализациясын график түрінде көрсетейік (2-сурет).

2-сурет.

Бұл Коши мәселесі үшін аналитикалық және сандық шешімдер анық жазылған.

Сол сияқты Эйлер әдісін қолданып, интегралдау қадамдары $0,01$; $0,001$ болатын сандық шешімдерді табамыз (3-сурет):

	A	B	C	D	E	F	G
33	h= 0,01						
34							
35	i	x _i	y _i - числ.реш.	f(x _i ,y _i)	γ _i (x)- аналит.реш.	Δy _i -абс.погр.	δ _i -относит.погр.
36	0	0,2	0,25	0,379231887	0,250000001	1,17497E-09	4,69989E-09
37	1	0,21	0,253792319	0,381259543	0,25380246	1,01415E-05	3,99584E-05
38	2	0,22	0,257604914	0,383312309	0,257625368	2,04536E-05	7,93927E-05
39	3	0,23	0,261438037	0,385390415	0,261468977	3,09392E-05	0,000118328
136	100	1,2	0,783977982	0,768163461	0,78632629	0,002348308	0,00298643
137							
138	h= 0,001						
139							
140	i	x _i	y _i - числ.реш.	f(x _i ,y _i)	γ _i (x)- аналит.реш.	Δy _i -абс.погр.	δ _i -относит.погр.
141	0	0,2	0,25	0,379231887	0,250000001	1,17497E-09	4,69989E-09
142	1	0,201	0,250379232	0,37943394	0,250379334	1,02203E-07	4,08194E-07
143	2	0,202	0,250758666	0,379636242	0,250758869	2,03403E-07	8,11148E-07
144	3	0,203	0,251138302	0,379838793	0,251138607	3,04773E-07	1,21356E-06
1141	1000	1,2	0,786090464	0,769120416	0,78632629	0,000235826	0,000299909
1142							

3-сурет.

1-кестеде $y_i^{\text{Э1}}$, $y_i^{\text{Э2}}$, $y_i^{\text{Э3}}$ бағандары 0,1; 0, 01; 0,001 сәйкес интегралдау қадамымен Эйлер әдісімен алынған осы дифференциалдық теңдеудің сандық шешімдерінің мәндерін қамтиды. y_i^{TP} - аналитикалық шешім.

1-кесте

i	x _i	y _i ^{TP}	y _i ^{Э1}	y _i ^{Э2}	y _i ^{Э3}	y _i ^{Y1}	y _i ^{PK}
0	0,2	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
1	0,3	0,288975634	0,287923189	0,288866264	0,288964653	0,28895306	0,288975633
2	0,4	0,330235109	0,327947196	0,329997287	0,330211232	0,330186223	0,330235107
3	0,5	0,374069166	0,37033917	0,373681317	0,374030226	0,373989623	0,374069164
4	0,6	0,420803419	0,415396861	0,420241034	0,420746953	0,420688201	0,420803414
5	0,7	0,47080474	0,46345483	0,470039916	0,470727946	0,470648094	0,470804733
6	0,8	0,52448757	0,514890606	0,523488535	0,524387256	0,524282946	0,52448756
7	0,9	0,582320079	0,570130726	0,581050701	0,582192616	0,582060064	0,582320066
8	1	0,644830115	0,629656584	0,643249405	0,644671383	0,644506371	0,644830096
9	1,1	0,71261088	0,694010036	0,710672486	0,712416225	0,712214086	0,712610857
10	1,2	0,78632629	0,763798705	0,783977982	0,786090464	0,78584608	0,78632626

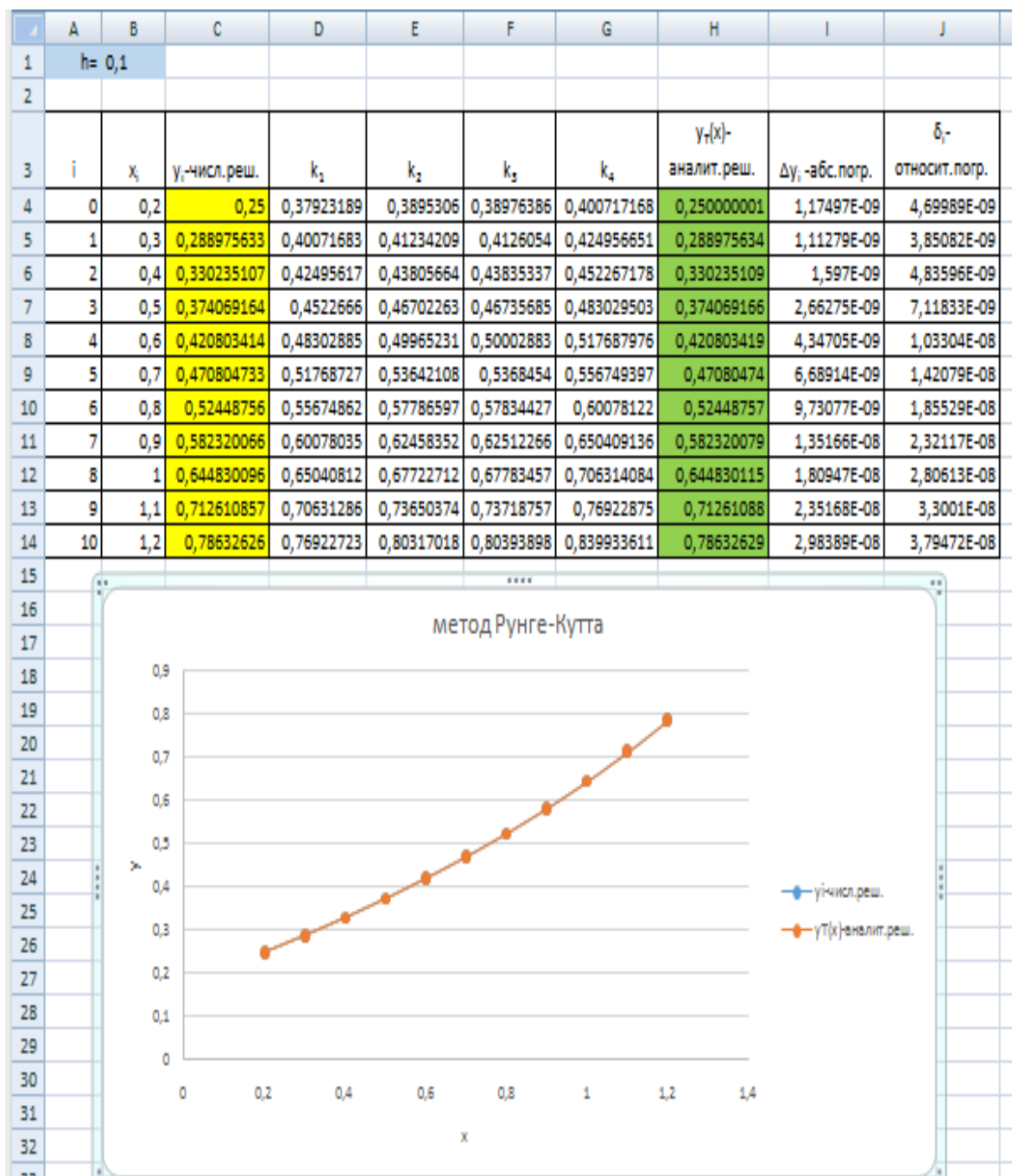
3. $h=0,1$ қадаммен (2) формула бойынша сынық сызықтардың жетілдірілген әдісін қолданып сандық шешімді табылық және алынған нәтижелердің визуализациясын график түрінде көрсетейік (4-сурет):

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
1	h= 0,1											
2												
3	i	x_i	y_i -числ.реш.	y_i'	$h/2*y_i'$	$x_i+h/2$	$y_{i+1/2}$	$y_{i+1/2}'$	$hy_{i+1/2}'$	$y_T(x)$ -аналит.реш.	Δy_i - абс. погр.	δ_i - относит. погр.
4	0	0,2	0,25	0,3792	0,01896	0,25	0,269	0,3895	0,03895	0,250000001	1,175E-09	4,69989E-09
5	1	0,3	0,28895306	0,4007	0,02004	0,35	0,309	0,4123	0,04123	0,288975634	2,2574E-05	7,81182E-05
6	2	0,4	0,330186223	0,4249	0,02125	0,45	0,3514	0,438	0,0438	0,330235109	4,8886E-05	0,000148034
7	3	0,5	0,373989623	0,4522	0,02261	0,55	0,3966	0,467	0,0467	0,374069166	7,9543E-05	0,000212643
8	4	0,6	0,420688201	0,483	0,02415	0,65	0,4448	0,4996	0,04996	0,420803419	0,00011522	0,000273805
9	5	0,7	0,470648094	0,5176	0,02588	0,75	0,4965	0,5363	0,05363	0,47080474	0,00015665	0,000332718
10	6	0,8	0,524282946	0,5567	0,02783	0,85	0,5521	0,5778	0,05778	0,52448757	0,00020462	0,000390141
11	7	0,9	0,582060064	0,6007	0,03003	0,95	0,6121	0,6245	0,06245	0,582320079	0,00026002	0,000446516
12	8	1	0,644506371	0,6503	0,03251	1,05	0,677	0,6771	0,06771	0,644830115	0,00032374	0,00050206
13	9	1,1	0,712214086	0,7061	0,03531	1,15	0,7475	0,7363	0,07363	0,71261088	0,00039679	0,000556817
14	10	1,2	0,78584608	0,769	0,03845	1,25	0,8243	0,8029	0,08029	0,78632629	0,00048021	0,000610701
15												
16	Усовершенствованный метод ломанных											
17												
18												
19												
20												
21												
22												
23												
24												
25												
26												
27												
28												
29												
30												
31												

4-сурет.

1-кестеде y_i^{yl} бағанында $h=0,1$ интегралдау қадамымен жақсартылған сынық сызық әдісімен алынған осы дифференциалдық тендеудің сандық шешімінің мәндері берілген.

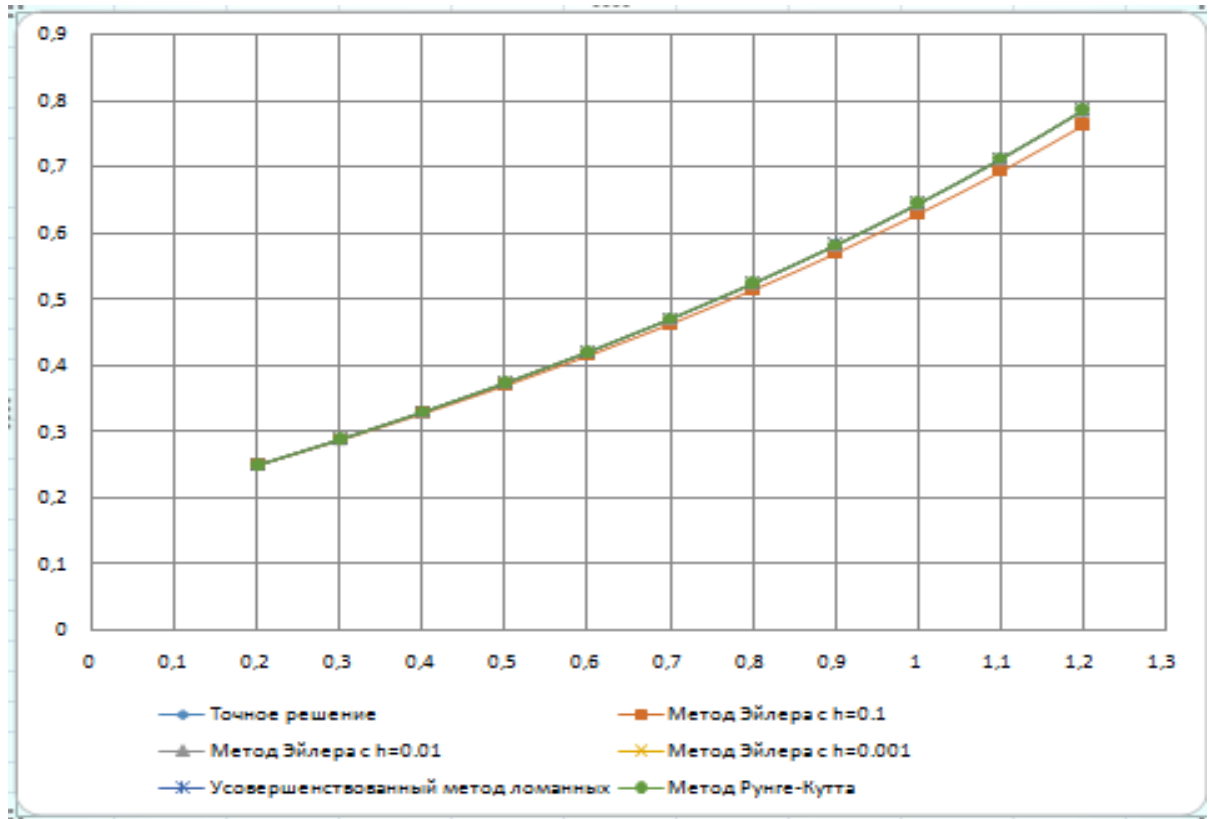
4. $h=0,1$ қадаммен (3) формуланы пайдаланып Рунге-Кутта әдісімен сандық шешімді табыңыз және алынған нәтижелердің визуализациясын график түрінде көрсетіңіз (5-сурет):

5-сурет.

1-кестеде y_i^{PK} бағанында $h = 0,1$ интегралдау қадамымен Рунге-Кутта әдісімен алынған осы дифференциалдық теңдеудің сандық шешімінің мәндері берілген.

5. 6-суреттегі 1-кестеге сәйкес қарастырылған әдістермен осы дифференциалдық теңдеудің бірлескен графикалық шешімін ұсынамыз. Өзінің көрнекілігінің арқасында графикалық шешім оқушылардың танымдық қызығушылығын өзектілендіруге ықпал ете алады, осылайша оқушылардың оқу мотивтерін қалыптастыруға және қолдауға бағытталған жағдайларды қамтамасыз етеді.

6-сурет. Бірлескен графикалық шешім

6. (4) формулаларды пайдалана отырып, сәйкесінше әрбір $i = 0, 1, \dots, n$ қадамы үшін Эйлер әдісінің, жақсартылған сынық сызық әдісінің және Рунге-Кутта әдісінің абсолютті Δ_i және салыстырмалы δ_i қателерін есептейік:

$$\Delta_i = |a - a^*|, \quad \delta_i = \frac{|a - a^*|}{|a|} \cdot 100\% \tag{4}$$

мұндағы a – шаманың нақты мәні, a^* – шаманың жуық мәні. Қате мәндері 2-3 кестелерде берілген.

2-кесте

i	x_i	Абсолютті қателер				
		$y_i^{\text{Э1}}$	$y_i^{\text{Э2}}$	$y_i^{\text{Э3}}$	$y_i^{\text{У}}$	$y_i^{\text{РК}}$
0	0,2	0	1,17497E-09	1,17497E-09	1,17497E-09	1,17497E-09
1	0,3	0,001052445	0,00010937	1,09809E-05	2,25743E-05	1,11279E-09
2	0,4	0,002287913	0,000237822	2,3877E-05	4,88859E-05	1,597E-09
3	0,5	0,003729996	0,000387849	3,89402E-05	7,95434E-05	2,66275E-09
4	0,6	0,005406558	0,000562385	5,64653E-05	0,000115218	4,34705E-09
5	0,7	0,00734991	0,000764824	7,67935E-05	0,000156645	6,68914E-09
6	0,8	0,009596964	0,000999035	0,000100314	0,000204624	9,73077E-09
7	0,9	0,012189353	0,001269378	0,000127463	0,000260015	1,35166E-08
8	1	0,015173531	0,001580709	0,000158731	0,000323744	1,80947E-08
9	1,1	0,018600844	0,001938394	0,000194655	0,000396794	2,35168E-08
10	1,2	0,022527585	0,002348308	0,000235826	0,00048021	2,98389E-08

3-кесте

i	x_i	Салыстырмалы қателер				
		$y_i^{\text{Э1}}$	$y_i^{\text{Э2}}$	$y_i^{\text{Э3}}$	y_i^{V1}	y_i^{PK}
0	0,2	0	4,69989E-09	4,69989E-09	4,69989E-09	4,69989E-09
1	0,3	0,003641987	0,000378475	3,79993E-05	7,81182E-05	3,85082E-09
2	0,4	0,006928135	0,00072016	7,23032E-05	0,000148034	4,83596E-09
3	0,5	0,009971408	0,001036838	0,000104099	0,000212643	7,11833E-09
4	0,6	0,012848179	0,001336456	0,000134185	0,000273805	1,03304E-08
5	0,7	0,015611377	0,001624503	0,000163111	0,000332718	1,42079E-08
6	0,8	0,018297792	0,001904783	0,00019126	0,000390141	1,85529E-08
7	0,9	0,020932394	0,002179863	0,000218889	0,000446516	2,32117E-08
8	1	0,023531052	0,002451358	0,00024616	0,00050206	2,80613E-08
9	1,1	0,026102386	0,002720129	0,000273158	0,000556817	3,3001E-08
10	1,2	0,028649157	0,00298643	0,000299909	0,000610701	3,79472E-08

2-3 кестелердегі есептеулердің абсолютті және салыстырмалы қателіктерінің мәндерін салыстыра отырып, сонымен қатар б-суретті пайдалана отырып, дәлдіктің төртінші ретті Рунге-Кутта әдісі бойынша есептеулер дәлірек деген қорытындыға келдік. Интегралдау қадамын h азайту арқылы Эйлер әдісінің, сынық сызықтардың жетілдірілген әдісінің дәлдігін арттыруға болады.

Осылайша, жұмыста қарапайым дифференциалдық теңдеулер үшін Коши есебін шешудің негізгі бір сатылы сандық әдістері сипатталған: Эйлер әдісі, жақсартылған сынық сызық әдісі және Рунге-Кутта әдісі. Салыстырмалы талдау және осы сандық әдістердің қателіктерін бағалау бірінші ретті қарапайым дифференциалдық теңдеу үшін Коши есебін шешу мысалында жүзеге асырылады. Әрбір интеграция қадамындағы есептеулердің абсолютті және салыстырмалы қателіктерінің кестелері құрастырылады. Есептеулер нәтижелерін салыстырудың анықтығы үшін барлық қарастырылған әдістермен осы есептің бірлескен графикалық шешімі ұсынылған.

Әдебиеттер:

1. Демидович Б.П., Марон И.А., Шувалова Э.З. Численные методы анализа. Приближение функций, дифференциальные уравнения. – М.: Физматгиз, 1962. – 367 с.
2. Заусаев А.Ф. Дискретные численные методы решения обыкновенных дифференциальных уравнений. — Самара: ЭБС АСВ, 2018. – 100 с.
3. Бидайбеков Е.Ы. Численные методы. - Алматы : ТОО РПИК Дәуір, 2015. - 428 с.
4. Лапчик М.П. Численные методы. - М.: Издательский центр "Академия", 2020. - 256 с.
5. Заусаев А.Ф., Зотеев В.Е. Применение разностных методов для решения обыкновенных дифференциальных уравнений (лабораторный практикум). - Самара: СамГТУ, 2010. - 34 с.

ӘОЖ 501

ҒЫЛЫМНЫҢ ӨТКЕНІ, БҮГІНІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ**Кудабаева Л.А., доктор PhD****Өзенбаева Аружан Батырханқызы, Ерденбай Айдана Ермекқызы****М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Өзінің ұзақ тарихы бар, жалпы ғылыми прогресс әр уақытта, әр түрлі қарқынмен дамып келе жатқан салаларының бірі болып саналады. Ғылым – физика, астрономия, геология, молекулалық биология және химия сияқты басқа да салалар бойынша, көпшіліктің хабардарлығын арттыратын әсерлі нәтижелермен алға жылжуда. Бұл мақала, ғылыми саласында өткен құбылыстың негізгі себептерін, қазіргі таңда орын алып жатқан жағдайларды талдауға және алдағы уақытта мүмкін деген өзгерістерді қарастыру мақсатында жазылған.

Кілт сөздер: ғылыми сала, нано технологиялар, робототехника, прогресс, сәулелену.

Аннотация. Имея свою долгую историю, научный прогресс в целом считается одной из областей, которые в разное время развивались с разной скоростью. Наука в других областях, таких как физика, астрономия, геология, молекулярная биология и химия - продвигается вперед с впечатляющими результатами, повышающими осведомленность общественности. Данная статья написана в научной сфере с целью анализа основных причин прошлого явления, происходящих в настоящее время ситуаций и рассмотрения возможных изменений в будущем.

Ключевые слова: научная область, нано-технологии, робототехника, прогресс, облучение.

Annotation. With its long history, it is generally considered one of the branches of scientific progress that has been developing at different times, at different rates. Science – in other areas such as physics, astronomy, geology, molecular biology and chemistry-is advancing with impressive results that raise public awareness. This article is written in order to analyze the main causes of the phenomenon in the scientific field in the past, the current situation and consider possible changes in the future.

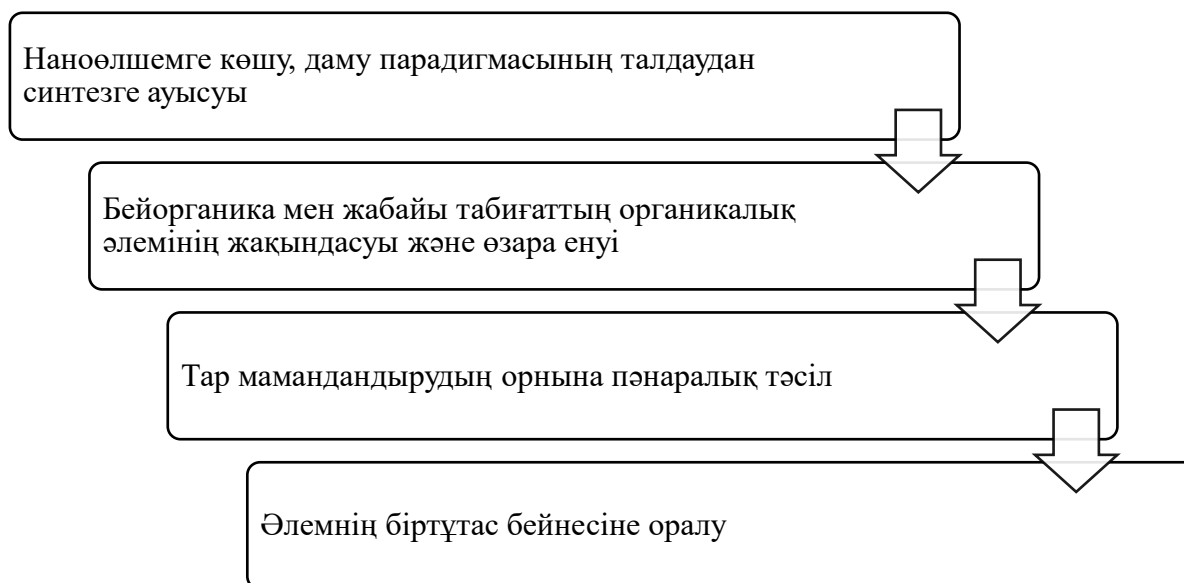
Key words: scientific field, nano technologies, robotics, progress, radiation.

Ғылымды ұйымдастырудың бұл принципі өнеркәсіпті ұйымдастырудың салалық принципіне әкелді. Бастапқы кезеңде бұл қарапайым ағаш өңдеу, тас өңдеу, тау-кен өндірісі және т.б. өркениеттің дамуымен салалық технологиялар күрделене түсті. ХХ ғасырда ұшақтар, кемелер, ғарыштық зымырандар жасау үшін одан да күрделі, интеграцияланған, салааралық технологиялар пайда болды. Бірақ бүгінгі өнеркәсіптің бұл күрделі объектілері салалық экономика және синергетикалық әсері аясында құрылды, технологиялардың өзара енуі болған жоқ-әр түрлі технологиялық салалардың жетістіктері мен нәтижелерінің аддитивті қосылуы ғана болды [1].

Ғылыми саланы дамытудың қазіргі кезеңінің негізгі белгілерін тұжырымдауға тырысу мақсатында, біріншіден, наноөлшемге көшу арқылы біз кез-келген затты құрайтын атомдар мен молекулаларды басқаруға мүмкіндік аламыз. Жүз жыл бұрын ғылымның басты мақсаты қоршаған әлемнің қалай жұмыс істейтінін талдауға және түсінуге ұмтылу болды. ХХ ғасырда электромагниттік сәулелену мен бөлшектерді

қолдана отырып, адамзат молекулаларды, ядро атомдарын және элементар бөлшектерді дәйекті түрде ашып, микроәлем аймағына талдау жолымен жүрді. Өткен ғасырдың ортасында рентген сәулесінің, рентгендік дифракцияның ашылуының арқасында молекулалар мен атомдар көрінді, оларды көруге және кейінірек манипуляциялауға мүмкіндік туды. Жеке атомдар мен молекулаларды біріктіру арқылы олардан жаңа заттар жасауға мүмкіндік туды. Осылайша, бүгінде бізге белгілі жасанды материалдар, яғни, жартылай өткізгіш кристалдар (кремний, германий, галлий арсениді), диэлектрлік кристалдар, лазерлік және т.б. пайда болды. Органикалық материалтану саласында да үлкен жетістіктерге қол жеткізілді – синтетикалық каучук, бірқатар полимерлер және басқа да биоорганикалық заттар жасалды.

Кесте 1 – Ғылыми саланы дамытудың қазіргі кезеңінің негізгі ерекшеліктері

300-ден астам жыл бұрын Ньютон кезеңінде бір ғана ғылыми мамандық болды, ол – натурфилософия, жаратылыстану және ғалымның тек бір түрі – натурфилософ, натуралист. Содан кейін, табиғат туралы біліміміз өскен сайын, зерттеу құралдарының дамуы кезінде адамзат біртұтас табиғатты оңай түсіну, зерттеу үшін жасанды түрде сегменттерге бөле бастады. Осылайша физика, химия, биология, геология және т.б. процестердің нәтижесінде, адамзат біртіндеп ғылым мен білімнің жоғары мамандандырылған жүйесін қалыптастырды, ол бүгінгі күнге дейін бар және сәтті жұмыс істейді.

Ғылым саласын, оның болашағын және қазіргі таңда атқарылып жатқан іс-әрекеттерін біз төменде қарастамыз. Жалпы алдағы оңжылдықтың міндеттеріне мыналар жатады [2]:

- біздің ғаламдағы орнымызды анықтау;
- жерге ұқсас қанша планета бар екенін және олардан қандай қашықтықта орналасқанын анықтау;
- күн жүйесінен тыс жерден тыс тіршілік формаларын табу.

Қосымша зерттеулер планетаның қай түрі Күн сәулесіне жақын жүйелерде екенін анықтауға көмектеседі, олардың негізгі сипаттамалары қандай; өмір сүруге болатын аймақта қанша жұлдызаралық шаң бар. Бұл көршілес планетарлық

жүйелерде жерден тыс тіршілік формаларын табуға көмектеседі деп болжануда. Жақын арада басқа планетарлық жүйелер дегеніміз не, ең алдымен, массасы Жерден асатын немесе оған тең планеталарды зерттеу арқылы мәліметтер алуға болады.

Біздің Күн жүйесінен басқа, жұлдыздардың әртүрлілігі мен олардың өмірлік циклдерін зерттеу ең перспективалы, сайып келгенде, жердегі тіршілікті мүмкін ететін элементтердің генерациясы болып табылады. Алдағы 30 жылдағы зерттеулердің мақсаты – галактикалардың қалай қалыптаса бастағанын, олардың қалай салынғанын, уақыт өте келе қалай өсіп, өзгергенін түсіну. Сонымен қатар, Құс Жолы зерттеуге бірегей жақыннан қарайды. Бұл галактикада әртүрлі орталар ғана емес, сонымен қатар ғаламдағы миллиардтаған галактикаларды құрайтын көптеген жеке компоненттер бар, олардың әрқайсысында миллиардтаған жұлдыздар бар және өзіндік ерекше өмір тарихы бар. Сонымен қатар, галактикаларды зерттеу ең үлкен жұмбақ болып табылатын қара тесіктерді зерттемей мүмкін емес. Отыз жылдық перспективада жаңа буын телескоптарының көмегімен Құс Жолы құрылымы мен егжей-тегжейлі жұлдыз популяцияларының толық санағы қамтамасыз етіледі. Құс жолын жан-жақты зерттеу, әрине, галактиканың құрылысын түсінуде айтарлықтай прогреске ықпал етеді, бірақ Құс Жолы галактиканың бір түрінің ғана мысалы болып табылады. 2040 жылға қарай галактикалардың барлық негізгі түрлерінде Жұлдыздар тобының шамасы, диаграммасы және жылдамдығы туралы кең мәліметтер базасын жинау жоспарлануда [3].

Алдағы 30 жылда ғаламның кеңеюін жеделдету туралы сұрақтарға жауап алу, субатомдық бөлшектердің мәні мен мінез-құлқын түсіну және қара тесік көкжиектеріне жақын ауырлық күшін өлшеу үшін ғарыш тарихының алғашқы наносекундтары зерттеледі. Ғаламның дәл картасын жасау үшін ғарыш тарихының алғашқы сәттерін, қараңғы энергия мен ауырлық күшінің қасиеттерін зерттеу жоспарланған.

Бүгінгі күні және орта мерзімді перспективада ай мен Марсқа миссиялар жіберу үшін көптеген зерттеулер жүргізілуде. NASA әлі айға миссия жіберуді жоспарлап отырған жоқ. Оның орнына 2023 жылдың сәуіріне дейін Марсқа миссия жоспарланған. миссияның негізгі тұжырымдамасы-астероидты ғарыш кемесіне айналдыру. Сонымен, жоспарға сәйкес негізгі жұмысты роботты аппарат орындауы керек, ал ұшу барысында аспан денесінің ресурстарын пайдалану жоспарлануда. NASA-мен қатар Еуропа, Ресей және Қытай да Марсқа миссия жіберуді жоспарлап отыр.

Медицина саласына келсек, технология біртіндеп ғылымның ажырамас бөлігіне айналса да, бейімделу процесі баяу және қиын. Ғылыми сектор технологиялардың жоғары құнынан және олардың өнімділігі проблемаларынан зардап шегеді, ақпараттық технологиялар туындайтын мәселелерді шешудің ықтимал шешімі ретінде қарастырылады. Осылайша, пациенттерді ауруханада емес, үйде байқауға болады, бұл ресурстарды үнемдейді, желілік ақпарат қажетсіз сынақтардың санын азайтады және дәрігерлерге толық көрініс бере отырып, медициналық көмектің сапасын жақсартады. Дәрігерлерге арналған шешімдерді қолдау жүйелері қателерді азайтып, медициналық көмектің сапасын жақсарта алады. Медицина қызметкерлері, пациенттер мен технологиялар саланың қосылған құн тізбегінде болып жатқан түбегейлі өзгерістерге бейімделу мәселесіне тап болады. Құпиялылық, деректерді қорғау, медициналық көмектің қолжетімділігі мен сапасы мәселелері қоғамдық пікірді поляризацияласа, цифрлық қоғам, технологиялық

жетістіктер және кәсіпкерлік инновациялар болашақта медициналық қызметтердің қалай көрсетілетінін анықтайды [4].

Сондай-ақ, алдағы онжылдықтарда робототехника қазіргі кездегі компьютерлік технологиялар сияқты кең таралған болады деп күтілуде. Робототехниканы дамытудың негізгі драйвері халықтың қартаюының мегатренді болып табылады, бұл жұмыс күшінің қартаюына әкеледі, сонымен қатар денсаулық сақтау жүйесінде бірқатар проблемаларды тудырады.

Роботтар өндірісте 50 жылдан бері қолданылып келеді. Роботтарды кеңінен қолданатын дәстүрлі сала-автомобиль өнеркәсібі. Жақында электроника секторы басым рөлге ие болды. Өндіріске арналған робототехника сатылымы АҚШ-та 2011 жылдан бері 44% - ға өсті, бұл АҚШ-тың робототехника өндірістік жүйесін жандандырудың сөзсіз көрсеткіші. Бұл ретте роботтарды пайдалану үрдісі GM, Ford, Boeing және Lockheed Martin сияқты ірі компаниялардан шағын және орта кәсіпорындарға ауысады. Өндіріске арналған Робототехниканың одан әрі ілгерілеуі кешенді жобалаудағы прогреске, жобалаудан өндіріске дейінгі интеграцияға, киберфизикалық жүйелерді біріктірудің жаңа әдістеріне, сондай-ақ компьютерлік өндірістің жоғары деңгейіне байланысты деп болжануда. Келесі технологиялар даму үшін ең перспективалы болып табылады:

- мобильді манипуляторларға, әсіресе динамикалық ортаға арналған үй ішіндегі нақты орналасу жүйелері;
- робот пен адамның өзара әрекеттесуін күшейтуге арналған қауіпсіздікке негізделген сенсорлық жүйелер;
- өндірісте роботты қауіпсіз басқару мүмкіндігі.

Робототехника медицина мен денсаулық сақтауда айтарлықтай даму әлеуетіне ие [5]. Соңғы бірнеше жылда роботтармен жүргізілетін медициналық процедуралар санының жыл сайынғы өсуі байқалды (40%-дан астам). Хирургияда роботтарды қолдану асқынулардың 80%-ға төмендеуіне әкеледі, сонымен қатар ауруханаға жатқызу және операциядан кейін қалпына келтіру уақытын айтарлықтай қысқартады. Халықтың қартаюына байланысты роботтарды қолданатын күтілетін хирургиялық процедуралар саны алдағы 15 жылда екі есеге артады деп күтілуде. Егде жастағы адамдарға, сондай-ақ мүгедектігі ауыр адамдарға күтім жасау үшін тиімді техникалық шешімдерді табу болашақ өзгерістің әлеуметтік-экономикалық әсерін азайту үшін қажетті бірқатар мәселелердің бірі болып табылады. Робототехника бұл мәселені бірқатар көрсеткіштер бойынша шешуге үлкен әлеуетке ие [6]:

- егде жастағы адамға аз көмек көрсетуге мүмкіндік беретін тазалау және тамақ дайындау сияқты күнделікті қызмет жүйелерін автоматтандыруды қамтамасыз ету;
- ұтқырлық пен жеке гигиенаға көмек көрсету.
- адамның жағдайын бақылауды қамтамасыз ету, қажет болған жағдайда көмек шақыру мүмкіндігі;
- әлеуметтік өзара іс-қимылды қамтамасыз ету.

Осылайша, робототехниканы хирургиялық, коммуникациялық және денсаулықты қашықтықтан бақылау жүйелеріне біріктіру қажет.

Технологиялық сингулярлықтың басталуының қажетті шарты - "күшті" жасанды интеллект құру. Дәл осы жалпы жасанды интеллекттің дамуы әртүрлі деңгейлерде белсенді жүргізілуде. Біріншіден, адам миы жобасы сияқты жобалар нейрондық модельдеу арқылы адам миының жұмысының толыққанды компьютерлік

моделін құруға бағытталған. Екіншіден, IBM Watson, DeepMind жаңа буын жасанды интеллект жүйелерінің жетілдірілген әзірлемелерін жүргізуде және бүгінде белгілі бір жетістіктерге жетуде.

Жалпы жасанды интеллект құру болжамы:

Орташа оптимистік жыл (10% ықтималдық) → 2022

Орташа шынайы жыл (50% ықтималдық) → 2040

Орташа пессимистік жыл (90% ықтималдық) → 2075.

Қолданыстағы технологияларды дамытумен және жетілдірумен қатар, адамзат алдында күрделі және өршіл міндет тұр, ол энергияны пайдаланудың түбегейлі жаңа технологиялары мен жүйелерін құру, яғни қазіргі соңғы энергия тұтынушыны тірі табиғат объектілерін жаңғыртатын жүйелермен алмастыру. Бүгінде мұны конвергентті нано, био, инфо, когно, элеуметтік-гуманитарлық технологиялар негізінде болашақты бастау арқылы жасауға болатыны анық.

Әдебиет

1. Ковальчук М. в. // Нанотехнология жаңа технологиялық революция ретінде. Наножүйе индустриясы және материалдар. Ресей Федерациясының Білім және ғылым министрлігінің жинағы. 2016.
2. Enduring Quests. Daring Visions. NASA Astrophysics in the Next Three Decades – NASA, 2013. URL: http://science.nasa.gov/media/medialibrary/2013/12/20/secure-Astrophysics_Roadmap_2013.pdf (дата обращения: 21.11.2022)
3. Organic and Printed Electronics. Summary – OE-A Roadmap, 6th Edition – OE-A, 2015. URL: <http://www.oe-a.org/roadmap> (дата обращения: 15.04.2016)
4. Peter Diamandis. How Robots and Sensors Will Transform Transportation, Agriculture, and Elder Care – Singularity HUB, 2015. URL: <http://singularityhub.com/2015/09/21/how-robots-and-sensors-will-transform-transportation-agriculture-and-elder-care/> (дата обращения: 23.11.2022)
5. Peter Diamandis. Ray Kurzweil’s MindBoggling Predictions for the Next 25 Years – Singularity HUB, 2015. URL: <http://singularityhub.com/2015/01/26/ray-kurzweils-mind-boggling-predictions-for-the-next-25-years/> (дата обращения: 23.11.2022)
6. Peter Diamandis. Robot Revolution: These Are the Breakthroughs You Should Watch – Singularity HUB, 2016. URL: <http://singularityhub.com/2016/03/15/robot-revolution-these-are-the-breakthroughs-you-should-watch/> (дата обращения: 21.11.2022)

ӘОЖ 636.592

НАН ӨНІМДЕРІНІҢ САПАСЫ

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Абдикаримова Карлыгаш Жумашовна
СС-20-1 тобының студенті Алымбердіұлы Бекзат,
СС-21-1 тобының студенті Султанғали Бекзат Жумағалиұлы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Бұл мақалада нан өнімдерінің сапасы зерттелген. МЕМСТ-пен жұмыс жасалды. Нан сапасының гигиеналық критерилері, органолептикалық және

физика-химиялық қасиеттері, нанның тағамдық құндылығы, нан қауіпсіздігі, химиялық құрамы, биологиялық құндылығы энергетикалық құндылығы, биологиялық құндылығы қарастырылған. Нанның сапасы оған қосылған шикізаттардың сапасына, ұнның наубайханалық қасиетіне, қамыр дайындау әдістеріне, қосылған арнайы жақсартқыштарға байланысты болады. Сапалы өнім алу үшін қабылданған шикізаттар, жартылай фабрикаттардың сапасы жақсы болуы қажет.

Кілт сөздер: Нан өнімдері. Аппаратура және реактивтер. Анықтау әдістемесі. Зерттеу. Шикізат. Сапа. Ұн. Органолептикалық көрсеткіш. Физика-химиялық көрсеткіш.

Аннотация. В данной статье изучен качества хлебных изделий. Работа выполнена с ГОСТом. Рассмотрены гигиенические критерии качества хлеба, органолептические и физико-химические свойства, пищевая ценность хлеба, безопасность хлеба, химический состав, биологическая ценность, биологическая ценность. Качество хлеба зависит от качества добавленного в него сырья, хлебопекарных свойств муки, способов приготовления теста, добавленных специальных улучшителей. Для получения качественной продукции необходимо, чтобы полученное сырье, полуфабрикаты были хорошего качества.

Ключевые слова: хлебобулочные изделия. Аппаратура и реактивы. Методика определения. Исследование. Сырье. Качество. Мука. Органолептический показатель. Физико-химический показатель.

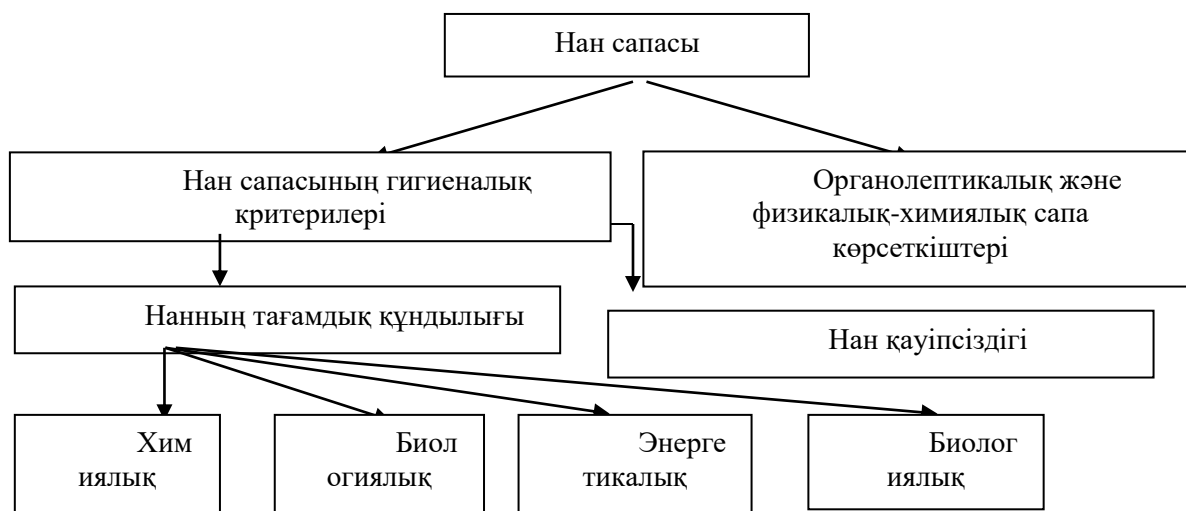
Annotation. This article examines the quality of bread products. The work was done with GOST. Hygienic criteria of bread quality, organoleptic and physico-chemical properties, nutritional value of bread, safety of bread, chemical composition, biological value, biological value are considered. The quality of bread depends on the quality of the raw materials added to it, the baking properties of flour, the methods of dough preparation, the added special improvers. To obtain high-quality products, it is necessary that the obtained raw materials, semi-finished products are of good quality.

Key words: bakery products. Hardware and reagents. Methods of determination. Research. Raw materials. Quality. Flour. Organoleptic indicator. Physico-chemical indicator.

Тамақтану-адамның сыртқы ортамен байланысын негіздейтін және халықтың денсаулығының жағдайын анықтайтын маңызды факторлардың бірі болып саналады. Рационалды тамақтану-адамның қалыпты физикалық және ақыл ойлық дамуына алғышарттар жасайды, жоғары жұмысқа қабілеттікті тұрақтандырады, аурулардың алдын алуға әсерін тигізеді және қоршаған ортаның физикалық, химиялық және биологиялық тықті қолайсыз факторларына ағзаның қарсы тұру қабілеттілігін арттырады. Нанның тағамдық құндылығы қазіргі таңдағы тамақтану теориясына сәйкес, тамақтанудың үш функциянан тұрады. Біріншісі – ағзаны энергиямен қамтамасыз етуге негізделген, еіншісі - ағзаны пыластықалық затармен, оның ішінде ең алдымен ақуыз, сондай – ақ май және көмірсулармен қамтамасыз ету, үшінші қызметі – ағзаның өмір тіршілігін реттеуге қажетті биологиялық белсенді затармен - фермент және гармондармен қамтамасыз ету. Соңғы кездері тамақтанудың төртінші қызметі анықталған, яғни имунетет өндіру ол тамақтағы толыққұнды ақуыздар мен витаминдердің құрамына байланысты. [1]

Наубайхана кәсіпорындарының алдына қойылатын ең негізгі талап сапалы нан шығару. Нанның сапасы міндетті түрде МЕМСТ талабына сай болу керек. Сапалы

өнім алу үшін қабылданған шикізаттар, жартылай фабрикаттардың сапасы жақсы болуы қажет. Сапалы нан тұтынушылардың талабына толықтай қанағаттандыра алуы тиіс. 1-суретте нанның сапасын анықтайтын нан сапасының құрылымы келтірілген.

1-сурет. Нанның сапасы және оны негіздейтін факторлар

Нанның тағамдық құндылығы- адамның энергиядағы физиологиялық қажеттілігін қамтамасыз ететін тағамдық заттардың (ақуыз, май, көмірсу, витамин, минералды заттар, тағамдық талшықтар) жиынтығы.

Нанның энергетикалық құндылығы – адамның физиологиялық функциясын қамтамасыз ететін нан өнімдерінен шығатын энергияның мөлшері.

Нанның биологиялық құндылығы – нандағы ақуыздың сапасы, ондағы адам ағзасына қажет етілетін аминқышқылдар тобының мөлшері.

Биологиялық тиімділігі – полиқаньқаған май қышқылдарының мөлшерін көрсететін нандағы май компоненттерінің сапа көрсеткіштері.

Нанның қауіпсіздігі – нандағы адамның денсаулығына және өміріне зиянды заттардың болмауы.

Нанның органолептикалық сапа көрсеткіштері- әр өнімнің түрін сипаттайтын дәм, түс, иіс, және консистенция көрсеткіштері арқылы анықталады.

Нанның физикалық-химиялық сапа көрсеткіштері- МЕМСТ немесе ТШ талаптарына сәйкес регламенттеледі.[2]

Зерттеу нәтижелері

Нанның сапасы оған қосылған шикізаттардың сапасына, ұнның наубайханалық қасиетіне, қамыр дайындау әдістеріне, қосылған арнайы жақсартқыштарға байланысты болады. Зерттелетін пішінді нан үлгілерінің тізімі 1 - кестеде келтірілген.

1-кесте

Зерттелетін пішінделген нан үлгілерінің тізімі

№	Үлгі атауы	Қаптама	Жарамдылық мерзімі	Жарамдылық мерзіміне сәйкестігі
1	«Тараз Сдоба» кәсіпорынынан өндірілген «Бородин наны»	тамақ пленкасы	3 күн	+
2	ЖК «Бидай Нан» кәсіпорынынан өндірілген «Бородин наны»	тамақ пленкасы	Көрсетілмеген	
			Сақтау шарты: кұрғақ, таза бөлмеде сақталу керек. Азық-түлік емес материалдармен, сондай-ақ ерекше иісі бар өнімдермен сақтауға жол берілмейді	+

Ұсынылған үлгілердің әрқайсысы 2-кестеде берілген шкала бойынша бағаланды. Масштаб деңгейлері теріс қасиеттердің өсу дәрежесіне сәйкес орналастырылған. Кемшіліктер мен ақаулар неғұрлым көп болса, ұпай саны соғұрлым аз болады. [3]

2-кесте

Зерттелетін нан үлгілерінің балдық бағасының сипаттамасы

Ұпай саны	Бағалау сатыларының сипаттамасы
5	Тиісті белгі бойынша өнім оң сипатталады; елеулі кемшіліктер мен ақаулар табылған жоқ
4	Өнімде өнімнің дәмдік құндылығына теріс әсер етпейтін шамалы кемшіліктер немесе ақаулар бар.
3	Өнімде кемшіліктер немесе ақаулар бар, бірақ өнім стандарттың минималды талаптарына сәйкес келеді
2	Өнімде кемшіліктер немесе ақаулар табылды, нәтижесінде өнім стандарттың минималды талаптарына сәйкес келмесе де, жеуге жарамдылығын жоғалтпайды және әлі де сатылымға шығуы мүмкін.

1	Өнімде елеулі кемшіліктер немесе ақаулар табылды, бұл оны тікелей мақсатына сай пайдалану мүмкіндігін болдырмайды. Алайда, оны әлі де бүлінген деп санауға болмайды: ол енді сатылмаса да, тиісті өңдеуден кейін оны белгілі бір жағдайларда қолдануға болады
0	Өнімде соншалықты елеулі ақаулар табылды, оны кез-келген жағдайда адам тұтынуға жарамсыз деп санау керек.

3-кесте

Зерттелетін пішінделген нан үлгілерін органолептикалық сапа көрсеткіштері бойынша баллдық бағалау

Көрсеткіштердің атауы	Зерттелетін үлгінің баллдық бағасы	
	№1 үлгі	№2 үлгі
Сыртқы түрі	5,0	4,5
Үгетілуі	5,0	5,0
Дәмі, иісі	5,0	5,0
Органолептикалық көрсеткіштері бойынша орташа балл	5,0	4,88

3-Кестені талдау. Сапаны зерттеудің алдын ала қорытындылары бойынша ең жоғары баллды келесі айырмашылықтар алды деген қорытынды жасауға болады: №1 үлгісі («Тараз Сдоба» кәсіпорынынан өндірілген «Бородин наны») [4]

Физика-химиялық бағалау нәтижелері

Зерттелген пішінделген нан үлгілерін физика-химиялық бағалау зертханада қажетті жабдықтар мен реактивтерді қолдана отырып өндірілді. Сапасы келесі көрсеткіштер бойынша бағаланды: ылғалдылық, кеуектілік және қышқылдық.

Пішінделген нан үлгілерінің физика-химиялық зерттеулерінің нәтижелері 4-кестеде көрсетілген.

4-кесте

Пішінделген нан үлгілерінің сапасын физика-химиялық бағалау нәтижелері

Көрсеткіштердің атауы	Нормативтік мәндер	Нақты мәндер	
		№1 үлгі	№2 үлгі
Үгінділердің ылғалдылығы, артық емес, %	48,5	47	46,5
Үгінділердің кеуектілігі, кем емес, %	59,0	60,5	64,2
Ұнтақтың қышқылдығы, артық емес, град.	8,0	7,5	7,2

4-Кесте деректеріне сүйене отырып физика-химиялық көрсеткіштер бойынша сапаны зерттеу барысында алынған, пішінделген нанның барлық сипаттамалары МЕМСТ талаптарына сәйкес келеді және ұсынылған көрсеткіштер бойынша ауытқулары жоқ деген қорытынды жасауға болады. [5]

Қорытындылар мен ұсыныстар

Сапаны бақылау үшін екі кәсіпорынның бірдей «Бородин наны» өндіретін өнімнен үлгілер таңдалды.

Ұсынылған үлгілердің физика-химиялық көрсеткіштерін зерттеу нәтижелері бойынша үлгілерде ауытқулар табылған жоқ. Органолептикалық талдау жүргізу кезінде барлық үлгілер мемлекеттік стандарт нормаларына сәйкес келді. Өнімнің таңбалауында көрсетілген зерттелетін объектілердің құрамын мұқият зерттей отырып, әр үлгіде наубайхана жақсартқышы, сондай-ақ өнімнің сапасына әсер ететін белгілі бір тағамдық қоспалар қолданылатыны белгілі болды.

Барлық зерттелетін үлгілер мемлекеттік стандарттар бойынша дайындалады және тиісінше жүргізілген сапа сараптамасы осы стандарттарда берілген нормаларға негізделеді. Зерттеу барысында алынған мәліметтер бойынша өндірілетін өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бағалауға болады.

Өнім сапасы жағынан зерттелген үлгілердің сату көлемін ұлғайту үшін өндірушілерге мынадай **ұсыныстар** беріледі:

- нан өнімдерінің сапасының тұрақтылығын қамтамасыз ету мақсатында өнім өндірісін бақылауды күшейту;

- органолептикалық сипаттамалардың күрт төмендеуіне және оларды жою әдістеріне әкелуі мүмкін өндіріс процесінде туындауы мүмкін ақауларға назар аудару;

- өндіріс процесінде болып жатқан барлық жағдайларды мұқият бағалау.

Пайдаланған әдибеттер:

1. М.П. Байысбаева «Нан өнімдерінің технологиясы» Алматы, 2011ж.-442б.
2. Еркебаев, Қ.С. Құлажанов, Д.Б. Тәттібаева, т.б. Азық-түлік шикізаты және тағам өнімдерінің қауіпсіздігі: оқулық /М.Ж. - Алматы, 2013
3. <https://nauchkor.ru/pubs/analiz-assortimenta-i-otsenka-kachestva-hleba-i-hlebobulochnyh-izdeliy-realizuemyh-na-potrebitelskom-rynke-g-belgoroda-5b8881d87966e1073081b6d7#page=1&zoom=page-width,-12,856>
4. ГОСТ 58233-2018 «Хлеб из пшеничной муки» ТУ.
5. Маликтаева П.М. Тамақ өнімдерінің сапасын физико-химиялық тұрғыдан талдау: ЖОО білімгерлеріне арналған оқулық. құралы - Алматы: Эверо, 2014.

УДК 544.3.18

ҚҰРАМЫНДА КҮКІРТ ЛИГАНДТАРМЕН Р-МЕТАЛДАРДЫҢ КҮРДЕЛІ ТҮЗІЛУІН КВАНТТЫҚ-ХИМИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

**С.З. Матеева х.ғ.к., доцент, А.А. Атакожаева аға оқытушы,
Д.С. Омарова аға оқытушы
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Реагенттердің реактивтілігін зерттеу және химиялық реакциялар ағынының схемаларын құру, процеске қатысушылардың, түзілген қосылыстардың электрондық және энергетикалық қасиеттерін білуді талап етеді, өйткені бұл осы қосылыстарды тәжірибеде қолданудың негізін құрайды, ғылымда, медицинада және өнеркәсіпте.

Кілт сөздер: комплекс түзу, эмпирикалық әдіс, лигандтар.

Аннотация. Исследование реакционной способности реагентов и установление схем, протекания химических реакций требуют знания электронных и энергетических свойств участников процесса и образующихся соединений, так как это составляет фундамент практического использования данных соединений в науке, медицине, промышленности.

Ключевые слова: процесс комплексообразования, эмпирический метод, лиганды.

Annotation. The study of the reactivity of reagents and the establishment of schemes for the flow of chemical reactions require knowledge of the electronic and energy properties of the participants in the process and the compounds formed, since this forms the basis for the practical use of these compounds in science, medicine, and industry.

Keywords: complex formation process, empirical method, ligands.

Квантты химияның есептеу әдістері арқылы геометриялық және электрондық сипаттағы комплексті қосылыстарды алу қызығушылық танытуда. Бірақ, аталмыш әдістерді пайдаланып комплексті қосылыстарды монокристалдар түріндегі, сонымен бірге кейбір жағдайларда комплексті қосылыстардың өзін рентгеноаморфты түріндегі сынақтық үлгілерін алу эксперименттік қиыншылықтарды тудыруда. Квантты-химиялық есептеулердің көмегімен электрондонорлық және электронакцепторлық сипаттағы органикалық лигандтарды, сондай-ақ, металдардың тұздарын, сонымен бірге комплексті қосылыстардың химиялық, физикалық, биологиялық белсенді қасиеттерін, геометриясын, реакциялық қабілеттілігін және спектральды ерекшеліктерін анықтайтын термодинамикалық сипаттағы процестері мен олардың әрекеттесуін зерттеуге болады және зерттеу объектілері айтарлықтай маңызды болып келеді. «Р-металдарының тұздары – дитиолдар» жүйесіндегі комплекстүзу процесінің энергетикасын, электрондық құрылысын, сондай-ақ, геометриясын анықтау берілген зерттеудің мақсаты.

Қазіргі уақытта квантты механиканың көмегімен алынған ұсыныстар және қорытындылар қазіргі заманғы химиялық ғылымның негізі мен химиялық зерттеулердің ажырамас атрибуты болып табылады. Квантты химияның көзқарасы бойынша қосылыстардағы молекулаларды анықталған геометриялық параметрлердің жиынтығы ретінде қарастыруға болады және олардың электрондық құрылысы белгілі болса есептеуге де болады деп қорытындылау әбден мүмкін. Осыған

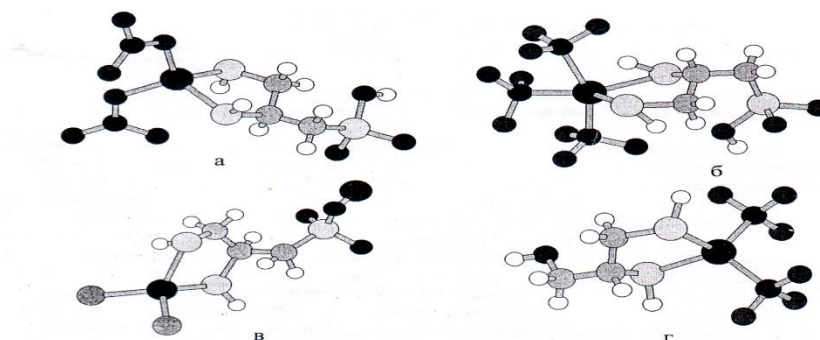
байланысты электрондық сипаттағы молекулаларды квантты-химиялық әдістермен зерттеу арқылы бастапқы молекулалардың құрылымы және олардың басқа молекулалармен әрекеттесуі кезіндегі өзгерістері туралы дәл, сондай-ақ, толық мағлұматтар алуға болады. Квантты-химиялық зерттеулер негізінде электрондық және геометриялық анализдеу, сонымен бірге есептеулер жүргізу және электрондық деңгейде химиялық қосылыстардың химиялық және физикалық қасиеттерін анықтау қазіргі кездері жалғыз әдіс болып табылады, сонымен қатар осы әдістің көмегімен молекулалардың жаңа қасиеттері жайында деректер алуға болады. Осылайша, квантты-химиялық есептеулер арқылы эксперименттік және басқа да әдістердің көмегімен алуға мүмкін болмайтын ақпараттарды жинауға болады. Комплекстүзу кезінде зарядтарды қайта бөлуді, ауыстыруды бағалауға, сонымен бірге, электрондық құрылысы бойынша деректерді алуға мүмкіндік береді. Алынған көрсеткіштерді, ЭПР және ЯМР құрылымдық спектрлерін эксперименттік түрде анықтау кезінде алынған нәтижелермен салыстыруға әбден болады [1].

Қазіргі уақытта құрамында күкірті бар лигандтардың ауыспалы металдармен комплекстерін зерттеуге арналған маңызды экспериментальды материалдар жиналған. Әр түрлі физика-химиялық әдістердің негізінде осындай комплексті қосылыстардың құрамы жайында, термодинамикалық және физикалық қасиеттері туралы мәліметтер алынды. Бірақ, бұл қосылыстардың көбісі үшін олардың құрылысы және құрылымы туралы нақты ақпараттар жоқтың қасы, яғни бұл қосылыстар аморфты заттар болғандықтан, оларды рентгеноқұрылымды әдіс арқылы анықтау мүмкін емес. Квантты-химиялық есептеулер арқылы құрамында күкірті бар лигандтардың ауыспалы металдармен комплексті қосылыстарын зерттеуге арналған жұмыстар осындай қосылыстардың физика-химиялық және биологиялық белсенді қасиеттерін анықтауға мүмкіндіктер туғызар еді.

Квантты химияның әдістері арқылы хлоридтердің және нитраттардың Hg (II), Tl (III), Pb (II), кейбір күкірті бар органикалық лигандтардың, олардың арасында пайда болатын комплексті қосылыстардың кеңістіктік және электрондық құрылысының жалпы заңдылықтарын қарастыру болып табылады.

Ұсынылған жұмыста органикалық лигандалар ретінде димеркаптопропоксидансульфонды қышқылы (OxiUn), димеркаптопропансульфонды қышқылы (ДМПСК), унитиол (Un), 2,3-димеркаптопропанол (БАЛ) мен металл тұздарының комплексті қосылыстарының геометриялық және электрондық құрылысы қарастырылды. 1 суретте зерттелінген координациялық қосылыстардың кеңістіктік құрылысы ұсынылған [2].

Зерттелінген модельді комплексті қосылыстар бір-бірінен геометриялық параметрлері бойынша ерекшелінеді, яғни олардың есептелінген атомаралық арақашықтықтарының, валенттік және диэдральдық бұрыштарының өзгеруіне алып келеді. Құрамында күкірті бар бидентатты лигандалармен (сынап, қорғасын) комплекстүзу кезінде координациялық саны 4-ке тең қосылыстар пайда болады, ал таллий мысалында – координациялық саны 5-ке тең болады. Бұл кезде сынаптың комплексті қосылыстарының құрылысы валенттік бұрыштары $\sim 90^\circ$ болатын жалпақ квадратқа жақын болады. Қалайы мен қорғасынның комплексті қосылыстарының құрылысындағы байланыстардың тетраэдрлік орналасуы біраз бұрмаланған болып келеді. Ал, таллий қосылыстары үшін тригональды бипирамида геометриясындағы комплексі пайда болады. Бастапқы тұздардың аниондарының табиғаты комплексті қосылыстардың геометриялық параметрлеріне әсер етпейді.

1 сурет – Түрлі лигандалары: а – ДМПСК – М (NO₃)₂; б – ДМПСК – М (NO₃)₃; в – Un – MCl₂; г – БАЛ – М (NO₃)₂ бар металл молекулаларының (II) (Sn, Pb, Hg) және (III) (Tl) геометриялық модельдері.

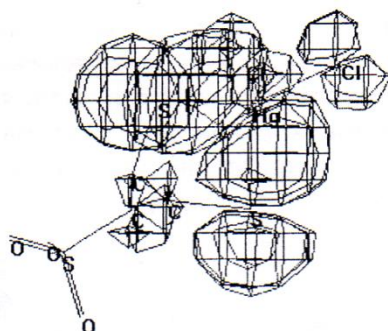
Комплекстүзгіш ион мен күкірті бар лигандалар арасындағы қысқа байланыс (M – S) Hg (II) комплексі кезінде пайда болады. Ал, ұзын байланыс - Tl (III) комплексі кезінде пайда болады.

Барлық жағдайда да комплекстүзу процесі арқылы металл-комплекстүзгіш атомындағы оң зарядтың төмендеуін байқауға болады. Зарядтардың өзгеруі донор атомында концентрленген электрондық тығыздық көрсеткіштерімен сәйкес келеді. Металдардың хлоридтері мен нитраттары арқылы пайда болған комплексті қосылыстардың зарядтарын салыстыру кезінде хлоридтерде иондық байланыстардың, ал нитраттарда ковалентті байланыстардың пайда болатындығы анықталды, яғни металдан лигандаға ауыстырылған электрондық тығыздықтың мөлшерін дәлелдейді.

Нитрат-аниондары бар комплекстерге қарағанда құрамында хлорид-аниондары бар комплексті қосылыстардың заряды металл атомдарында оң болады.

Мысал ретінде 2 суретте ДМПСК – HgCl₂ комплексті қосылысы үшін пиктограмма түріндегі ЖБЕМО электрондық тығыздық мәндерінің графикалық таралуы көрсетілген [3].

Нитраттар үшін сәйкес келетін өзгешеліктерге қарағанда лигандалардың ЖБЕМО энергиясы мен хлоридтердің ТБМО энергиясы арасында айырмашылықтар көп. Осы арқылы металл хлоридтері-дитиолдар жүйесінің комплекстүзу процесіндегі реакциялар, біраз дәрежеде МО шекараласатын энергиялардың айырымын бақылайды деп қорытынды жасауға болады. Металдардың нитраттары-дитиолдар жүйесі үшін бақыланатын комплекстүзгіш иондар мен лиганда орбитальдарының шекаралас энергиялары арасындағы анықталған айырмашылықтар айтарлықтай аз болады, сонымен бірге, донор мен акцепторлы атомдар арасындағы зарядтардың айырымы жоғары дәрежеде бақыланатын комплекстүзу процесі болып табылады; яғни талқыланып отырған процестің жоғары дәрежеде зарядты-бақыланатын реакция екендігі анықталды. Сынап хлоридтері үшін металл-комплекстүзгіш ионы мен лигандалардың шекаралас орбитальдарындағы энергиялардың айырмашылығы айтарлықтай көп екендігі байқалды. Бұл өзгешелік және пайда болған координациялық байланыстардың иондық қасиеттерінің ерекшеліктері сынап хлоридтерінің унитиолатты комплексі кезінде көрсететін биологиялық белсенділіктің бірегейлігін түсіндіреді.

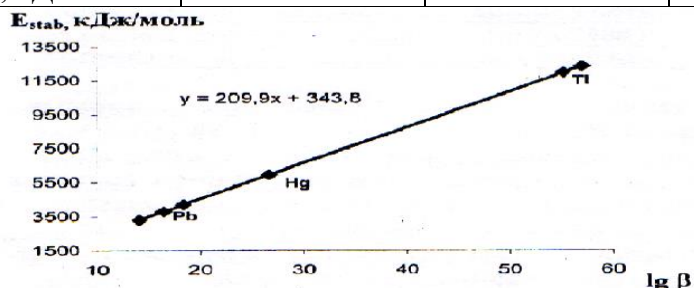

2 сурет - ДМПСҚ – HgCl_2 комплексті қосылысының ЖБЕМО пиктограммасы.

Комплексті (кешенді) қосылыстардағы донорлы-акцепторлы байланыстардың тұрақтылығын орнату қазіргі кезде қызығушылық танытуда, яғни квантты-химиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша металл тұздары Hg (II), Pb (II), Tl (III) мен БАЛ, сонымен бірге Un әрекеттесулері арқылы түзілген модельді комплексті бөлшектердің тұрақтылық энергиясы есептелінді. Есептеу кезінде, +2 (Hg , Pb) және +3 (Tl) тотығу дәрежесінде металдың комплекстүзуге түсетіндігі, сондай-ақ, комплекстүзу процесі кезінде олардың әр түрлі координациялық сандарды (2, 4 немесе 6) көрсететіндігі анықталды. Есептеулерді жүргізу үшін жоғарыда аталған металдардың әр түрлі БАЛ құрамындағы комплексті қосылыстары алынды, яғни түрлі құрамдағы: 1:1, 1:2, 1:3 арақатынасындағы және эквимолекулалық құрамдағы унитиолдың комплексті қосылыстары түзілді. Хлор ионының көмегімен сәйкес келетін құрылымды комплексін тұрғызуға болады. Тұрақтылық энергиясының E_{stab} мөлшерін салыстыру кезінде берік байланыстарды Hg (II) – БАЛ (1:1) құрамындағы және In (III) – БАЛ (1:2) құрамындағы комплексті қосылыстары көрсетті. Унитиолмен байланысқан комплексті қосылыстар үшін (1 кесте) $\text{Sn} < \text{Pb} < \text{Hg} < \text{In} < \text{Tl}$ металдар қатарындағы координациялық байланыстардың тұрақтылығының айтарлықтай артқандығын байқауға болады. Алынған комплексті қосылыстардың тұрақтылық қатары эксперименттік мәліметтерге толығымен сәйкес келеді. Берілген қатар мен алдын-ала алынған унитиолатты комплекстердің тұрақтылық константаларының мәндері арасында өзара тығыз байланыс бар [4].

Кесте 1 - Hg (II), Pb (II), Tl (III) металдарының бір лигандалы Sn комплексті қосылыстарының тұрақтылық энергиялары.

М	Hg	Pb	Tl
E_{stab} , кДж/моль	5936	3782	12313

3 сурет – Металдардың (II), (III) унитиолатты комплекстерінің тұрақтылық константаларының логарифмдері мен тұрақтылық энергиясы арасындағы тәуелділік [5].

Корреляциялық тәуелділіктен алынған мәліметтерді әлі де болса зерттелмеген металдардың унитиолмен комплексті қосылыстарына ұқсас болжамдар алу үшін қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Aposhian H.V. Biological chelation: 2,3-dimerkaptopropansulfonic acid. H.V. Aposhian // Adv. Enzyme Regul. - 1992. - №20. - P.301-319.
2. Беттік және коллоидтық химия [Электрондық ресурс]: Оқу / - Алматы:/ Дәуір 2013.
3. Пилипенко А.Т. Тиолы и их применение. А.Т Пилипенко, А.Т. Костышина // Изв. вузов. Химия и хим. технология. - 1992. - №11. - С.502.
4. Қоқанбаев, Ә.Қ. Коллоидтық беттік активтік заттар [Мәтін]: Оқу құралы - Алматы: Қазақ университеті, 2019.- 88б.
5. Химиялық процестер технологиясы [Мәтін]: Оқулық / Ж Моулжин, М Макки, А 2-басылым.- Алматы: Дәуір, 2016.

ӘОЖ 14.25.09

МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУ БАРЫСЫНДА ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ КУРСЫНЫҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ КЕЙБІР ҚОЛДАНУЛАРЫ

¹А.Б.Шырақбаев, ¹Ж.Әбдраманова, ² Асқанбай Аружан Ерікқызы,

¹Халықаралық Тараз инновациялық институты

²Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты

Аннотация. В 5-11 классе общеобразовательной школы на что следует обратить внимание при изучении темы «Элементы теории вероятностей в общеобразовательном курсе и их применение при решении задач»: знание основных правил теории (элементов комбинаторика: освоение определений аранжировок, замен и типов).

Ключевые слова: Теория вероятности, комбинаторика, алгебра, геометрия .

Annotation. In the 5th-11th grade of a secondary school, what should be paid attention to when studying the topic "Elements of probability theory in a general education course and their application in solving problems": knowledge of the basic rules of theory (elements of combinatorics: mastering the definitions of arrangements, substitutions and types)..

Keywords: Probability theory, combinatorics, algebra, geometry

Біз осы зерттеу жұмысымызда комбинаторика элементтері арқылы берілген теңдеулерді және теңдеулер жүйесін шешудің әдістерін көрсете отырып, мұның келешекте көмегі тиер деген ойдамыз. Олай болса төмендегідей теңдеулерді қарастыралық:

$$1\text{-мысал. Теңдеуді шешіңіздер: } \frac{A_x^4 \cdot P_{x-4}}{P_{x-2}} = 42 . [1]$$

Шешуі: Орналастыруларменалмастырулардың формуласын пайдалансақ, онда

$$A_x^4 = \frac{x!}{(x-4)!}$$

$$P_{x-4} = (x-4)!$$

$P_{x-2} = (x-2)!$ осыларды теңдеуге апарып қойып, ықшамдасақ

$$42 = \frac{\frac{x!}{(x-4)!} \cdot (x-4)!}{(x-2)!} = \frac{x!}{(x-2)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-2)} = (x-1)x;$$

$$(x-1)x = 42, \quad x^2 - x - 42 = 0$$

$x_1 = -6$ $x_2 = 7$ $x_1 = -6 < 4$ шешім болмайды.

Жауабы: 7.

2-мысал. Теңдеуді шешіңдер: $\frac{C_{x+1}^2}{C_x^3} = \frac{4}{5}$, $x \in N$ [3]

Шешуі: Терудің формуласын пайдаланып теңдеуді шешеміз.

$$C_{x+1}^2 = \frac{(x+1)!}{2!(x+1-2)!} = \frac{(x+1)!}{2!(x-1)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)(x+1)}{1 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)} = \frac{x(x+1)}{2};$$

$$C_x^3 = \frac{x!}{(x-3)!3!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-4)(x-3)(x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-4)(x-3)1 \cdot 2 \cdot 3} = \frac{(x-2)(x-1)x}{6}$$

орнына қоямыз.

Сонда
$$\frac{x(x+1)}{2} : \frac{(x-2)(x-1)x}{6} = \frac{4}{5}$$

$$\frac{x(x+1)}{2} \cdot \frac{6}{(x-2)(x-1)x} = \frac{4}{5}$$

$$\frac{3(x+1)}{(x-2)(x-1)} = \frac{4}{5} \quad 15(x+1) = 4(x-2)(x-1)$$

$$15x + 15 = 4(x^2 - 3x + 2)$$

$$4x^2 - 12x + 8 - 15x - 15 = 0 \quad 4x^2 - 27x - 7 = 0$$

$$x_{1,2} = \frac{27 \pm \sqrt{729 + 112}}{8} = \frac{27 \pm \sqrt{8}}{8} = \frac{27 \pm 29}{8};$$

$$x_1 = \frac{56}{8} = 7, \quad x_2 = \frac{-2}{8} = -\frac{1}{4}.$$

Жауабы: 7

3-мысал. [5] Теңдеуді шешіңдер: $3C_{x+1}^2 - x = 2A_x^2$

Шешуі: Орналастырумен терудің формуласы бойынша

$$C_{x+1}^2 = \frac{(x+1)!}{(x+1-2)! \cdot 2!} = \frac{(x+1)!}{(x-1)! \cdot 2} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)x \cdot (x+1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1) \cdot 1 \cdot 2} = \frac{x(x+1)}{2};$$

$$A_x^2 = \frac{x!}{(x-2)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3) \cdot (x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)}$$

болады.

Теңдеуге апарып қойып, ықшамдасақ, онда мына түрге келеді.

$$3 \cdot \frac{x(x+1)}{2} - x = 2 \cdot (x-1)x, \quad 3(x+1)x - 2x = 4(x-1)x$$

$$3x(x+1) - 4(x-1) \cdot x - 2x = 0, \quad x[3(x+1) - 4(x-1) - 2] = 0$$

1) $x = 0$

2) $3x + 3 - 4x + 4 - 2 = 0$

$$-x + 5 = 0$$

$$-x = -5 \quad (-1)\text{-гекөбейтсек, онда}$$

$$x = 5$$

$$5 \in N$$

Жауабы: 5

4-мысал. [6] Теңдеуді шешіндер: $A_{x+1}^3 - 14(x+1) = -C_{x+1}^{x-1}$, $x \in N$

Шешуі:

$$A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!}, \quad C_n^k = \frac{n!}{(n-k)k!}$$

формуларын пайдаланып, теңдеуді шешеміз.

$$A_{x+1}^3 = \frac{(x+1)!}{(x+1-3)!} = \frac{(x+1)!}{(x-2)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)(x-1)x(x+1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)} = (x-1)x \cdot (x+1)$$

$$C_{x+1}^{x-1} = \frac{(x+1)!}{(x+1-(x-1))!(x-1)!} = \frac{(x+1)!}{2!(x-1)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)x(x+1)}{2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)} = \frac{x(x+1)}{2};$$

Орнына қойсақ мына түрде болады:

$$(x-1)x(x+1) - 14(x+1) = -\frac{x(x+1)}{2}, \quad 2(x-1)x(x+1) - 28(x+1) + x(x+1) = 0$$

$$(x+1) \cdot [2(x-1)x + x - 28] = 0$$

1) $x + 1 = 0$

$$x = -1$$

2) $2x^2 - 2x + x - 28 = 0$

$$2x^2 - x - 28 = 0$$

$$x_{1,2} = \frac{1 \pm \sqrt{1 + 224}}{4} = \frac{1 \pm 15}{4}$$

$$x_1 = \frac{16}{4} = 4, \quad x_2 = \frac{-14}{4} = -3,5$$

Жауабы: 4

5-мысал. [4] Теңдеуді шешіндер: $3C_{x+1}^2 = x + 2A_x^2$

Шешуі: Орналастырумен терудің формуласы бойынша

$$C_{x+1}^2 = \frac{(x+1)!}{(x+1-2)! \cdot 2!} = \frac{(x+1)!}{(x-1)! \cdot 2} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1)x \cdot (x+1)}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-1) \cdot 1 \cdot 2} = \frac{x(x+1)}{2};$$

$$A_x^2 = \frac{x!}{(x-2)!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3) \cdot (x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)} = (x-1) \cdot x$$

болады.

Теңдеуге апарып қойып, ықшамдасақ, ондамына түргекеледі.

$$3 \cdot \frac{x(x+1)}{2} = 2 \cdot (x-1)x + x, \quad 3(x+1)x = 4(x-1)x + 2x$$

$$3x(x+1) - 4(x-1) \cdot x - 2x = 0, \quad x[3(x+1) - 4(x-1) - 2] = 0$$

1) $x = 0$

2) $3x + 3 - 4x + 4 - 2 = 0$

$$-x + 5 = 0$$

$$-x = -5 \quad (-1) \text{ көбейтсек}$$

$$x = 5$$

Жауабы: 5

6-мысал. Теңдеуді шешіңдер

ә) $A_{k-4}^2 + A_{k-3}^2 + A_{k-2}^2 = 20$

$$A_{k-4}^2 = \frac{(k-4)!}{(k-4-2)!} = \frac{(k-4)!}{(k-6)!} = (k-5)(k-4)$$

$$A_{k-3}^2 = \frac{(k-3)!}{(k-5)!} = (k-4)(k-3)$$

$$A_{k-2}^2 = \frac{(k-2)!}{(k-4)!} = (k-3)(k-2)$$

$$(k-5)(k-4) + (k-4)(k-3) + (k-3)(k-2) = 20$$

$$k^2 - 9k + 20 + k^2 - 7k + 12 + k^2 - 5k + 6 = 20$$

$$3k^2 - 21k + 18 = 0$$

$$k^2 - 7k + 6 = 0$$

$$k_{1/2} = \frac{7 \pm 5}{2} = 6; 1$$

Тексеру жолы:

$$A_{k-4}^2 = (k-4)(k-5) = (6-5)(6-4) = 2$$

$$A_{k-3}^2 = (6-4)(6-3) = 6$$

$$A_{k-2}^2 = (6-4)(6-2) = 12$$

$$2 + 6 + 12 = 20$$

$$20 = 20$$

Жауабы: 6

7-мысал. [1] Теңдеуді шешіңдер:

$$C_x^3 + C_x^2 = 15(x-1)$$

$$C_x^3 = \frac{x!}{(x-3)!3!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)1 \cdot 2 \cdot 3!} = \frac{(x-2)(x-1)x}{6}$$

$$C_x^2 = \frac{x!}{(x-2)!2!} = \frac{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)(x-1)x}{1 \cdot 2 \cdot 3 \dots (x-3)(x-2)1 \cdot 2} = \frac{(x-1)x}{2}$$

$$\frac{(x-2)(x-1)x}{6} + \frac{(x-1)x}{2} = 15(x-1)$$

$$(x-2)(x-1)x + 3(x-1)x = 90(x-1)$$

$$(x-2)(x-1)x + 3(x-1)x - 90(x-1)$$

$$x-1[(x-2)x + 3 \cdot x - 90] = 0$$

$$x-1 = 0 \quad x^2 - 2x + 3x - 90 = 0$$

$$x-1 \quad x^2 + x - 90 = 0$$

$$D = 1 + 4 \cdot 90 = \sqrt{361} = 19$$

$$x_{1/2} = \frac{-1 \pm \sqrt{1361}}{2} = \begin{bmatrix} -10 \\ 9 \end{bmatrix}$$

Тексеру.

$$C_9^3 + C_9^2 = 15(9-1) = 84 + 36 = 120$$

$$= \frac{(x+3)(x+4)}{2}$$

$$12x + \frac{(x+3)(x+4)}{2} = 162$$

$$24x + (x+3)(x+4) = 324$$

$$24x + x^2 + 4x + 3x + 12 - 324 = 0$$

$$x^2 + 31x - 312 = 0$$

$$D = 961 + 4 \cdot 312 = 2209$$

$$x_1 = \frac{-31 - 47}{2} = -\frac{78}{2} = -39$$

$$x_2 = \frac{-31 + 47}{2} = \frac{16}{2} = 8$$

Жауабы: 8

Сонымен, комбинаторика элементтерін пайдаланып, есептеуге, өрнектерді ықшамдауға, теңдеуді шешуге және теңдеулер жүйесін шешуге болатындығы көрініп отыр.

Болашақ математика мұғалімдері оқу орындарында оқып жүрген кезде комбинаторика элементтерін, яғни орналастырулар, алмастырулар және терулердің формулаларын жақсы меңгергенде ғана комбинаторика элементтері арқылы берілген теңдеулермен теңдеулер жүйесін шеше алатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Айвазян С.А., Енюков И.С., Мешалкин Л.Д. Прикладная статистика. Основы моделирования и первичная обработка данных. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 471 с. ББК 22.172, А11.
2. Вентцель Е.С. Теория вероятностей: Учеб. для вузов. – 7-е изд. стер. – М.: Высш. шк., 2001. – 575 с.: ил.
3. Гмурман В.Е. Руководство к решению задач по теории вероятностей и математической статистике. – М.: Высшая школа, 1979.
4. Гнеденко Б.В. Курс теории вероятностей. – М.: Физматгиз, 1961.
5. Горяинов В.Т., Журавлев А.Г., Тихонов В.И. Примеры и задачи по статистической радиотехнике / Под общ. ред. В.И. Тихонова. – М.: Советское радио, 1970.
6. Гурский Е.И. Теория вероятностей с элементами математической статистики: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 1971.

ӘОЖ 14.25.09**БІРНЕШЕ БЕЛГІСІЗІ БАР ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ**

¹А.Б.Шырақбаев, ²А.Асқарқызы

¹Халықаралық Тараз инновациялық институты

²Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты

Аннотация. Теоретическое обоснование методов решения Диофантовых уравнений при изучении математики средней школы в целом и сбор сборника задач с рассмотрением путей их решения. В статье приведены основные принципы, которые необходимы при реализации принципа преемственности.

Ключевые слова: диофант; алгебра; геометрия; задачи, системы уравнений.

Annotation. Theoretical substantiation of methods for solving Diophantine equations in the study of secondary school mathematics in general and the collection of a collection of problems with consideration of ways to solve them. The article presents the basic principles that are necessary for the implementation of the principle of continuity.

Keywords: diophantus; algebra; geometry; problems, systems of equations.

Анықталған теңдеулерді теңдеулер жүйесіне келтіру мүмкіндігін және теңдеулер жүйесін анықталмаған теңдеулерге келтіру мүмкіндігін пайдаланып, анықталмаған теңдеуді шешудің анықтауыш әдісін келтіріп шығаруға болады.

Анықталмаған теңдеулердің шешімін анықтауыш әдісі арқылы да табуға болады. Осы айтылған тұжырымдарды пайдаланып кейбір есептеудің дербес және жалпы түбірлерін табу үшін есептер қарастырайық:

$$ax + by = c,$$

мұндағы: $a, b, c - \text{const}$, ал $a \neq b$ сандар.

Бұл теңдеуді анықтауыш әдісін пайдаланып шешейік.

$$\Delta = a - b \text{ болғанда, онда } \Delta x = \begin{vmatrix} c & b \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = c, \text{ ал } \Delta y = \begin{vmatrix} a & c \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -c \text{ тең болады.}$$

Сөйтіп, теңдеудің дербес шешімін табамыз: Онда

$$x_0 = \frac{c}{a - b}, \quad y_0 = -\frac{c}{a - b} \text{ болатынын байқаймыз.}$$

Ондай болса, оның жалпы шешімін төмендегі

$$x = \frac{c}{a - b} + bt, \quad y = -\frac{c}{a - b} - at$$

түрде табамыз.

Мысал 1. $54x + 37y = 1$ түріндегі теңдеу берілген болсын.

Шешімі. $\Delta = a - b = 54 - 37 = 17; \quad \Delta = 17.$

$$\Delta x = \begin{vmatrix} c & b \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 1 & 37 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1, \quad \Delta y = \begin{vmatrix} a & c \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 54 & 1 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -1,$$

$$x = \frac{\Delta x}{\Delta} = \frac{1}{17}, \quad y = \frac{\Delta y}{\Delta} = \frac{-1}{17}.$$

Шешімнің дұрыстығын тексеру: $54 \cdot \frac{1}{17} - 37 \cdot \frac{1}{17} = \frac{1}{17} \cdot 17 = 1.$

$$\text{Жауабы: } x = \frac{1}{17}, \quad y = -\frac{1}{17}.$$

Мысал 2. $27x - 40y = 1$ теңдеу берілген болсын.

Шешімі. $\Delta = 27 + 40 = 67; \quad \Delta = 67.$

$$\Delta x = \begin{vmatrix} c & b \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 1 & -40 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 1; \quad \Delta y = \begin{vmatrix} a & c \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 27 & 1 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -1.$$

$$x = \frac{\Delta x}{\Delta} = \frac{1}{67}; \quad y = \frac{\Delta y}{\Delta} = -\frac{1}{67}.$$

Шешімнің дұрыстығын тексеру: $27 \cdot \frac{1}{67} - 40 \cdot \frac{1}{67} = \frac{1}{67} \cdot 67 = 1.$

$$\text{Жауабы: } x = \frac{1}{67}, \quad y = -\frac{1}{67}.$$

Мысал 3. Төмендегі түрдегі $13x - 15y = 7$ теңдеуі берілген болсын.

Шешімі. $\Delta = 13 - (-15) = 28; \quad \Delta = 28.$

$$\Delta x = \begin{vmatrix} c & b \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 7 & -15 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 7; \quad \Delta y = \begin{vmatrix} a & c \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 13 & 7 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -7.$$

$$x = \frac{7}{28} = \frac{1}{4}; \quad y = \frac{\Delta y}{\Delta} = -\frac{7}{28} = -\frac{1}{4}.$$

Шешімнің дұрыстығын тексеру: $13 \cdot \frac{1}{4} + 15 \cdot \frac{1}{4} = \frac{1}{4} \cdot 28 = 7.$

Жауабы: $x = \frac{1}{4}, \quad y = -\frac{1}{4}.$

Мысал 4. Мына түрде $253x - 449y = 3$ теңдеуі берілген. Түбірлерін табу керек болсын.

Шешімі:

$$\Delta = 253 + 449 = 702; \quad \Delta = 702.$$

$$\Delta x = \begin{vmatrix} c & b \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 3 & -449 \\ 0 & 1 \end{vmatrix} = 3; \quad \Delta y = \begin{vmatrix} a & c \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 253 & 3 \\ 1 & 0 \end{vmatrix} = -3;$$

$$x = \frac{\Delta x}{\Delta} = \frac{3}{702} = \frac{1}{234}; \quad y = \frac{\Delta y}{\Delta} = -\frac{3}{702} = -\frac{1}{234}.$$

Шешімнің дұрыстығын тексеру:

$$253 \cdot \frac{1}{234} + 449 \cdot \frac{1}{234} = \frac{1}{234} \cdot (253 + 449) = \frac{1}{234} \cdot 702 = 3.$$

Жауабы:

Мысал 5. Теңдеулер жүйесін анықтауыш әдісімен шешу

$$\begin{cases} x^2 y + 3xy + 2y + 3 = 0, & \begin{cases} y(x^2 + 3x + 2) + 3 = 0, \\ y(2x + 2) + (3 - 2x) = 0; \end{cases} \\ 2xy - 2x + 2y + 3 = 0; & \end{cases}$$

1-әдіс:

$$\begin{cases} x^2 y + 3xy + 2y + 3 = 0, & \begin{cases} y(x^2 + 3x + 2) + 3 = 0, \\ y(2x + 2) + (3 - 2x) = 0; \end{cases} \\ 2xy - 2x + 2y + 3 = 0; & \end{cases}$$

$$f(x) = \begin{vmatrix} x^2 + 3x + 2 & 3 \\ 2x + 2 & 3 - 2x \end{vmatrix} = 0; \quad x(2x^2 + 3x + 1) = 0.$$

$x = 0$ болғанда, $y = -1,5$; $(0; -1,5)$; $x = -0,5$ болғанда $y = -4$; $(-0,5; -4)$.

Жауабы: $(0; -1,5)$; $(-0,5; -4)$

2-әдіс:

$$\begin{cases} x + y + 2xy = 7, & x + y = u \\ xy + 2(x + y) = 8; & xy = v \end{cases}$$

деп белгілесек,

$$\begin{cases} x + y + 2xy = 7, \\ xy + 2(x + y) = 8; \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} u + 2v = 7, \\ 2u + v = 8. \end{cases} \quad \Delta = \begin{vmatrix} a_1 & b_1 \\ a_2 & b_2 \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 1 & 2 \\ 2 & 1 \end{vmatrix} = 1 - 4 = -3; \quad \Delta = -3.$$

$$\Delta u = \begin{vmatrix} 7 & 2 \\ 8 & 1 \end{vmatrix} = 7 - 16 = -9, \quad \Delta v = \begin{vmatrix} 1 & 7 \\ 2 & 8 \end{vmatrix} = 8 - 14 = -6.$$

$$u = \frac{\Delta u}{\Delta} = \frac{-9}{-3} = 3; \quad v = \frac{\Delta v}{\Delta} = \frac{-6}{-3} = 2; \quad \begin{cases} x + y = 3, \\ xy = 2, \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x_1 = 1, & x_2 = 2, \\ y_1 = 2, & y_2 = 1. \end{cases}$$

Жауабы: $(1; 2)$, $(2; 1)$.

Пайдаланылган әдебиеттер

1. Гибш И.А. Уравнения первой степени в средней школе. Пособие для учителей.- М.: Учпедгиз, 1956. 52 с.
2. Барсуков А.Н. Уравнения первой степени в средней школе. Пособие для учителей.- М.: Учпедгиз, 1952.-280 с.
3. Березанская Е.Г. Иррациональные уравнения.- Математика в школе, 1957, М, с.45-48.
4. Болтянский В.Г. Преодолеть заблуждения, связанные с ОДЗ.«Математика в школе, 1975, #5, с.10-15.
5. Бондарев АЛ. Общее учение об уравнениях в средней школе. -Краснодар: Советская Кубань, 1958. -125 с.

ӘОЖ 14.25.09**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТІҢ МАТЕМАТИКАНЫ
ТЕРЕҢДЕТІП ОҚЫТАТЫН КЛАСТАРЫНДА ФУНКЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ
ГРАФИГІ ТАҚЫРЫБЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ****¹Шырақбаев А.Б., ¹Айтбаева И.Ш., ²Кембай Ж.Б.****¹Халықаралық Тараз инновациялық университеті****²Халықаралық Тараз инновациялық университетінің 2-ші курс магистранты**

Аннотация. В системе обучения курса математики решение графика функции в основном базируется на необходимости организации повторения курса. Методы решения уравнений на практике таких наиболее сложных уравнений основано на обобщении теоретических процедур и необходимости предоставления их презентации. Тематика функция и ее график дана в классах с углубленным изучением математики общеобразовательной школы и ее методика формирования. В этой работе решается несколько задач для исследования графика функции и рассмотрена методика решения.

Ключевые слова: алгебра, график, область определения, период.

Annotation. In the system of teaching the mathematics course, the solution of the function graph is mainly based on the need to organize the repetition of the course. Methods of solving equations in practice, such most complex equations are based on the generalization of theoretical procedures and the need to provide their presentation. The subject of the function and its schedule are given in classes with an in-depth study of mathematics in a secondary school and its methodology of formation. In this work, several problems are solved for the study of the graph of the function and the method of solution is considered.

Keywords: algebra, graph, domain of definition, periodic.

Функцияны алгоритмді қолданып зерттеуге мысалдар қарастырайық. [1,5]

Мысал. $y = \frac{1}{x} - 1$ функциясын зерттеп, графигін салайық. [2]

Шешуі:

1) Анықталу облысы $x = 0$ нүктесінен басқа барлық нақты сандар жиыны, яғни $D(f) = (-\infty ; +0) \cup (0 ; +\infty)$;

2) Функция тақ та емес, жұп та емес себебі $f(-x) = \frac{1}{-x} - 1 = -\left(\frac{1}{x} + 1\right)$;

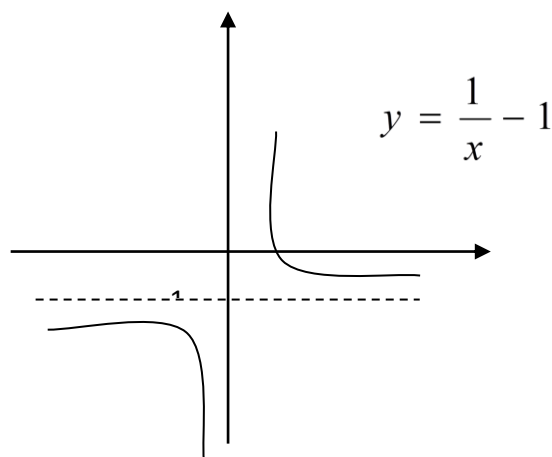
3) Берілген функция периодты емес;

4) $y = 0$, онда $\frac{1}{x} - 1 = 0$, $x = 1$, $(1; 0)$ графиктің Ох осімен қиылысу нүктесінің координаталары. $x \neq 0$ болғандықтан, функция графигі Оу осімен қиылыспайды;

5) Енді функция таңбасының тұрақтылық аралығын табайық. $\frac{1}{x} - 1 > 0$ теңсіздігінің таңбасын интервалдар әдісін пайдаланып табамыз. Сонда $(0; 1)$ аралығында $f(x) > 0$, ал $(-\infty ; 0)$ және $(1; +\infty)$ аралықтарында $f(x) < 0$. Берілген функция анықталу облысында кемиді, себебі кез-келген x_1, x_2 аргументтері үшін $x_1 < x_2$ болғанда, $f(x_1) > f(x_2)$ теңсіздігі орындалады;

6) Бұл функция аргумент нөл нүктесінің сол жағында жақын жатқан мәндерді қабылдағанда, шексіз кіші мәндерге, ал нөл нүктесінің оң жағына жақын жатқан мәндерді қабылдағанда, шексіз үлкен мәндерге ұмтылады.

7) зерттеу негізінде салынған функцияның графигі 1-суретте берілген.

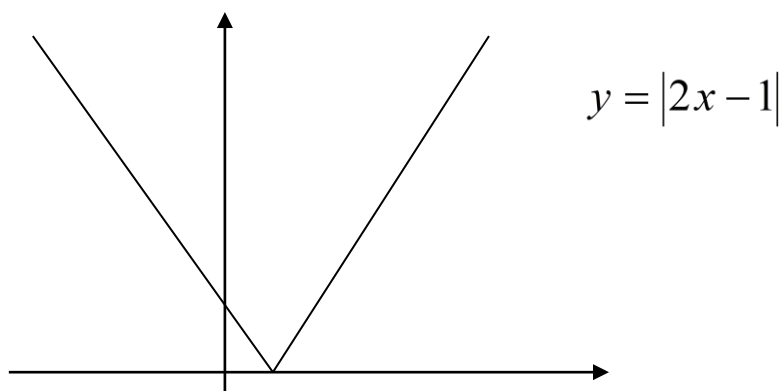

1-
Мысал $y = |2x - 1|$ функциясының графигін салыңыз.

Шешуі: Бұл функцияның графигін салу үшін $y = 2x - 1$ функциясының графигінің Ох осінде және одан жоғары жатқан бөлігін сол күйінде сызып, ал ОХ осінде төмен жатқан графигінің бөлігін ОХ осіне қарағанда симметриялы түрлендіреміз.

Бұл сызықтық функцияның графигі:

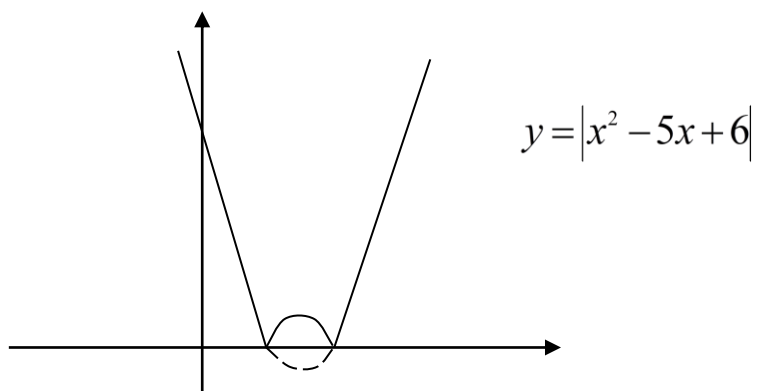

2-сурет

Енді квадраттық функцияның графигін салуды қарастыралық.

Мысал $y = |x^2 - 5x + 6|$.

Бұл функцияның графигін салу үшін $y = x^2 - x + 6$ функциясының графигін пайдаланамыз. Ол үшін оны түрлендіреміз (3-сурет)

3-сурет

$$x^2 - 5x + 6 = x^2 - 2 \cdot \frac{5}{2}x + \left(\frac{5}{2}\right)^2 - \left(\frac{5}{2}\right)^2 + 6 = \left(x - \frac{5}{2}\right)^2 - \frac{1}{4}$$

Бұдан функция мына түрге келеді:

$$y = \left| \left(x - \frac{5}{2}\right)^2 - \frac{1}{4} \right|$$

Ал бұл функцияның графигін салу үшін $y = (x - \frac{5}{2})^2 - \frac{1}{4}$ функциясының графигінің ОХ осінде және одан жоғары жатқан бөлігін сол күйінде сызып, ал ОХ осінің төменгі жағында жатқан графигінің бөлігін ОХ осіне қарағанда симметриялы түрлендіреміз.

Мысал. [5] Функцияны зерттеп, графигін салындар: $y = \frac{x^2 + 4}{2x + 3}$.

Шешуі:

1. Бұл функция $2x + 3 \neq 0$, $x \neq -1,5$ үшін анықталған, сондықтан $D(y) = (-\infty; -1,5) \cup (-1,5; +\infty)$.

$$2. y' = \left(\frac{x^2 + 4}{2x + 3} \right)' = \frac{2 \cdot (x^2 + 3x - 4)}{(2x + 3)^2};$$

3. $y' = 0 \Leftrightarrow 2 \cdot (x^2 + 3x - 4) = 0 \Leftrightarrow 2 \cdot (x - 1) \cdot (x + 4) = 0$, бұдан қарастырылып отырған функцияның екі күдікті нүктесі бар екендігі шығады: -4 және 1.

4. Функцияның монотонды аралықтары мен экстремум нүктелерін анықтау үшін мынадай кесте құрамыз:

x	$(-\infty; -4)$	-4	$(-4; -1,5)$	-1,5	$(-1,5; 1)$	1	$(1; +\infty)$
y'	+	0	-	-	-	0	+
	↗	max	↘	↘	↘	min	↗

Демек, $x = -4$ нүктесінде функция максимумға ие болады: $y_{\max} = y(-4) = -4$; $x = 1$ нүктесінде функцияның минимумы болады: $y_{\min} = y(1) = 1$.

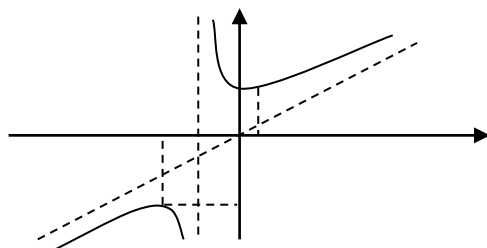
Сонымен бірге функция $(-\infty; -4] \cup [1; +\infty)$ аралығында монотонды өседі, ал $[-4; -1,5)$ аралығында монотонды кемиді.

5. Енді функцияның координата өстерімен қиылысу нүктелерін табайық: егер $x = 0$ болса, онда $y = \frac{4}{3}$ болады және $y \neq 0$. $y = 0 \Leftrightarrow x^2 + 4 \neq 0$ болғандықтан, функция абсцисса өсімен қиылыспайды.

6. $x = -1,5$ түзуі берілген функция үшін вертикаль асимптота, $y = \frac{1}{2}x$ түзуі берілген функция үшін көлбеу асимптота болады, өйткені

$$\lim_{x \rightarrow \infty} y = \lim_{x \rightarrow \infty} \left(\frac{1}{2}x + \frac{4 - \frac{3}{2}x}{2x + 3} \right) = \frac{1}{2}x.$$

Осы табылған мәліметтерге сүйеніп, берілген функцияның графигін схемалық түрде былайша салуға болады (4-сурет).

Пайдаланылган әдебиеттер

1. Алгебра и начала анализа* пробный учебник для 9-10 классов средней школы (Ш.А.Алимов, Ю.М.Колягин, Ю.В.Сидоров и др.) -М.Просвещение, 1982. -272 с.,ил.
2. Александров П.С. Математика, как наука.-М.:Известия АПН РСФСР, Л92, 1958. - 34 с.
3. Аракелян О,А. Некоторые вопросы повторения математики в средней школе.- М.:Учпедгиз, 1960. -84 с.
4. Бекаревич А.М. Уравнения в школьном курсе математики.-Минск.: Нар.асвета, 1968.-150 с.
5. Болтянский В.Г. Преодолеть заблуждения, связанные с ОДЗ.«Математика в школе, 1975, #5, с.10-15.
6. Бондарев АЛ. Общее учение об уравнениях в средней школе. -Краснодар: Советская Кубань, 1958. -125 с.

ӘОЖ 14.25.09**КОШИ-БУНЯКОВСКИЙ ТЕНСІЗДІГІНІҢ КЕЙБІР КОЛДАНЫЛУЛАРЫ****¹А.Б.Шырақбаев, ²А.К.Курбанбаева****¹Халықаралық Тараз инновациялық институты****²Халықаралық Тараз инновациялық институтының 2-курс магистранты**

Аннотация. Данная статья посвящена теме решения уравнений и неравенств по школьной математике. Его положение зависит от многих причин. Среди них, прежде всего, следует отметить инструментальный характер темы "уравнения", изучение которого дает в руки учащихся мощный метод решения многих практических задач. Это прямое отражение той роли, которую играет метод Коши-Буняковского в реальной математике и науке. Рассмотренный в школе процесс решения уравнений и неравенств позволяет объединить многие части курса математики, проиллюстрировать различные аспекты курса в процессе решения уравнений и неравенств.

Ключевые слова: неравенства Коши- Буняковского; алгебра; геометрия; принцип преемственности, курс средней школы.

Annotation. This article is devoted to the topic of solving equations and inequalities in school mathematics. His position depends on many reasons. Among them, first of all, it should be noted the instrumental nature of the topic "equations", the study of which gives students a powerful method for solving many practical problems. This is a direct reflection of the role played by the Cauchy-Bunyakovsky method in real mathematics and science. The process of solving equations and inequalities considered at school allows us to combine many parts of the mathematics course, to illustrate various aspects of the course in the process of solving equations and inequalities.

Keywords: Cauchy-Bunyakovsky inequalities; algebra; geometry; continuity principle, high school course.

Егерде $a_1, a_2, \dots, a_n; b_1, b_2, \dots, b_n$ ($b_i \neq 0, i = 1, 2, 3, \dots, n$) сандары үшін

$$(a_1 b_1 + a_2 b_2 + \dots + a_n b_n)^2 \leq (a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2)(b_1^2 + b_2^2 + \dots + b_n^2) \quad (1)$$

Тенсіздігі Коши-Буняковски тенсіздігі деп аталады. Бұл тенсіздікте

$$\frac{a_1}{b_1} = \frac{a_2}{b_2} \dots = \frac{a_n}{b_n}$$

Шарты ғана орындалса, тек сонда ғана осы теңдік орындалады. (1) Коши-Буняковский тенсіздігі үшін теңдік орындалу шартын төмендегі мысалдарды шешу барысында қолданайық.

1. $(2x + 3\sqrt{x})^2 = 13x(x+1)$ тендеуін шешу керек болсын [2].

Шешуі: $x=0$ тендеудің түбірі екенін байқаймыз. Осы тендеудің он түбірлерін табайық. $13=2^2+3^2$, ал $x(x+1)=x^2+x$, сондықтан берілген тендеу $a_1=2, a_2=3, b_1=x, b_2=\sqrt{x}$ шамалары үшін Коши тенсіздігінің теңдік жағдайы. Ендеше тендеу $\frac{2}{x} = \frac{3}{\sqrt{x}}$

қатысымен мәндес. Осыдан тендеудің жалғыз оң түбірі $x = \frac{4}{9}$ болатындығын аламыз.

Жауабы: $x=0, x=\frac{4}{9}$.

2. Тендеуді шешіндер [5] $x\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x} = 2\sqrt{x^2+1}$

Шешуі. Тендеудің мүмкін мәндерінің жиыны $-1 \leq x \leq 3$ аралығы болатыны белгілі. Онда бұл теңсіздікке Коши-Буняковский тенсіздігін қолданайық

$$(x\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x})^2 \leq (x^2+1)(x+1+3-x) = 4(x^2+1).$$

Бұдан төмендегі теңсіздік шығады $x\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x} \leq 2\sqrt{x^2+1}$.

Осы теңсіздікті берілген тендеу мен салыстырып, жоғарыдағы қолданылған Коши-Буняковский тенсіздігі теңдікке айналатынын көреміз:

$$\frac{x}{1} = \frac{\sqrt{x+1}}{\sqrt{3-x}} \quad (2)$$

(2) теңдігінің он жағы теріс танбалы емес, сондықтан $x \geq 0$ шарты орындалады. (2) теңдігінен мынандай үшінші дәрежелі тендеуді $x^3 - 3x^2 + x + 1 = 0$ шығарып аламыз. Бұл тендеу мына тендеуге $(x-1)(x^2 - 2x - 1) = 0$ мәндес, онда тендеудің он түбірлері және $x_2 = 1 + \sqrt{2}$ -ге тен.

Жауабы. $x_1 = 1, x_2 = 1 + \sqrt{2}$

3. Тендеуді шешіндер $\sqrt{x^3 + x^2 + 4x + 4} = x\sqrt{x+2}$

Шешуі. Тендеудің $x \geq 0$ екені шығады. Коши-Буняковский тенсіздігін тендеудің он жағына қолданып табамыз [5]:

$$(x\sqrt{x+2})^2 = (x\sqrt{x+2} \cdot 1)^2 \leq (x^2+4)(x+1) = x^3 + x^2 + 4x + 4.$$

Мұнан төмендегі теңсіздікті $\sqrt{x^3 + x^2 + 4x + 4} \geq x\sqrt{x+2}$ аламыз.

Егер, бұл теңсіздікті берілген теңдеумен салыстырсақ, жоғарыдағы қолданылған Коши-Буняковский теңсіздігінің теңдеуге айналғанын, сондықтан $\frac{x}{2} = \sqrt{x}$ болатындығын көреміз. Мұнан алатынымыз $x_1 = 0$ және $x_2 = 4$.

Жауабы: $x_1 = 0$, $x_2 = 4$

4. Теңдеуді шешіндер: $(2x + 3y - 6)^4 + 2x^4 + 3y^4 = 6$.

Шешуі. Егер, $z = 6 - 2x - 3y$ деп жана айнымалы шама енгізсек, онда x, y, z айнымалыларына карағанда төмендегі теңдеулер жүйесі шығады:

$$\begin{cases} 2x + 3y + z = 6 \\ 2x^4 + 3y^4 + z^4 = 6 \end{cases} \quad (3)$$

(3) жүйесінің бірінші теңдеуіне Коши-Буняковский теңсіздігін екі рет қолдансақ, онда

$$36 = (2x + 3y + z)^2 = (\sqrt{2} \cdot \sqrt{2x} + \sqrt{3} \cdot \sqrt{3y} + 1 \cdot z)^2 \leq (2 + 3 + 1)(2x^2 + 3y^2 + z^2) = 6(2x^2 + 3y^2 + z^2),$$

$$36 = (2x^2 + 3y^2 + z^2)^2 = (\sqrt{2} \cdot \sqrt{2x^2} + \sqrt{3} \cdot \sqrt{3y^2} + 1 \cdot z^2)^2 \leq (2 + 3 + 1)(2x^4 + 3y^4 + z^4) = 6(2x^4 + 3y^4 + z^4)$$

теңсіздігін аламыз. Сонымен, $2x^4 + 3y^4 + z^4 \geq 6$ теңсіздігінің орындалатындығы дәлелденеді. Мұнан және (3) теңдеулер жүйесінің екіншісіне қолданылған Коши-Буняковский теңсіздігінің теңдікке айналғанын көреміз. Осыған байланысты

$$\frac{\sqrt{2}x}{\sqrt{2}} = \frac{\sqrt{3}y}{\sqrt{3}} = \frac{z}{1}, \text{ яғни } x=y=z \text{ шарты орындалады.}$$

Бұл жағдайда (3) теңдеулер жүйесінің біріншісінен $6x = 6$ және $x = 1$ болатындығын аламыз. Демек, берілген теңдеудің шешімдері $x = 1$ және $y = 1$ -ге тең.

Жауабы: $x = 1$, $y = 1$.

$$5. \text{ Теңдеулер жүйесін шешіндер } \begin{cases} x^2 + 2y^2 + 3z^2 = 4 \\ x^4 + y^4 + z^4 = 1 \end{cases}$$

Шешуі. Коши-Буняковский теңсіздігін қолданып:

$$(x^2 + 2y^2 + 3z^2)^2 \leq (1^2 + 2^2 + 3^2)(x^4 + y^4 + z^4) = 14$$

табамыз. Бұдан $x^2 + 2y^2 + 3z^2 \leq \sqrt{14} = 4$, яғни теңдеулер жүйесінің шешімі болмайтындығы келіп шығады.

Жауабы: шешімі жоқ.

$$6. \text{ Теңдеулер жүйесін шешіндер } \begin{cases} x^2 + y^2 + z^2 = 1 \\ x + 2y + 2z = 1 \end{cases}$$

Шешуі. Коши-Буняковский теңсіздігін қолданып табатынымыз

$$(x + 2y + 2z)^2 \leq (1^2 + 2^2 + 2^2) \cdot (x^2 + y^2 + z^2) = 9.$$

Бұдан тендеулер жүйесінің біріншісінен $x + 2y + 2z \leq 3$ екені шығады. Есептің шарты бойынша қолданылған Коши-Буняковский тенсіздігі тендікке айналғанын көреміз. Сондықтан $x = a, y = 2a$ және $z = 2a$ болатын тұрақты a саны табылады.

Мұндай жағдайда тендеулер жүйесінің біріншісінен мынаны табамыз:

$$a^2 + (2a)^2 + (2a)^2 = 9a^2 = 1, \text{ яғни } a = \pm \frac{1}{3}. \quad x + 2y + 2z \geq 3 \text{ болатындықтан,}$$

$a = \frac{1}{3}$, олай болса, $x = \frac{1}{3}, y = z = \frac{2}{3}$. Тікелей орнына қою арқылы x, y, z айнымалыларының бұл табылған мәндері берілген жүйенің шешімдері екеніне көз жеткіземіз.

$$\text{Жауабы } x = \frac{1}{3}, y = z = \frac{2}{3}.$$

7. Өлшемдері a, b, c болатын мына катысты $3a + 4b + 10c = 500$ [3]

Қанағаттандыратын, ал диагоналы $20\sqrt{5}$ - тең болатын тік бұрышты параллелепипедтің көлемін анықтаныңдар.

Шешуі. Тікбұрышты параллелепипед үшін $a^2 + b^2 + c^2 = d^2$ тендігі орындалатыны белгілі. Сонда $d = 20\sqrt{5}$ болатындықтан, $a^2 + b^2 + c^2 = 2000$ тендігі орындалады. Бұл теңсіздікке Коши-Буняковский тенсіздігін қолдансақ:

$$(3a + 4b + 10c)^2 \leq (9 + 16 + 100)(a^2 + b^2 + c^2) = 125 \cdot 2000 = 250000.$$

Есептің шарты бойынша $3a + 4b + 10c = 500$ орындалатындықтан, жоғарыдағы қолданылған Коши-Буняковский тенсіздігі тендікке айналады,

сондықтан келесі тендік орындалады $\frac{3}{a} = \frac{4}{b} = \frac{10}{c}$. Бұдан алатынымыз $b = \frac{4a}{3}$ және

$c = \frac{10a}{3}$. b мен c -сандарының осы табылған мәндерін $a^2 + b^2 + c^2 = 2000$

тендеуіне қойсақ: $a = 12$. Демек, $b = 16, c = 40$ және параллелепипедтің көлемі $V = abc = 7680$.

Тік бұрышты параллелепипедтің өлшемдерін анықтау үшін өзгеше ой қортындысын қолдануға болады. Ол үшін тендеулер жүйесінің біріншісін

$$\begin{cases} 3a + 4b + 10c = 500 \\ a^2 + b^2 + c^2 = 2000 \end{cases}$$

8-ге көбейтіп тендеуден шегерсек, онда

$(a - 12)^2 + (b - 16)^2 + (c - 40)^2 = 0$. Бұдан $a = 12, b = 16$ және $c = 40$ екені шығады.

Жауабы $V = abc = 7680$

8. $y = a \sin x + b \cos x$, $\left(a > 0, b > 0, 0 < x < \frac{\pi}{2} \right)$ функциясының қабылдайтын

ен үлкен мәнін табыңдар.

Шешуі

Коши-Буняковский тенсіздігіне сәйкес анықтайтынымыз

$$y = a \sin x + b \sin x \leq \sqrt{a^2 + b^2} * \sqrt{\sin^2 x + \cos^2 x} = \sqrt{a^2 + b^2} .$$

Функция бұл мәнге $\frac{a}{b} = \frac{\sin x}{\cos x}$ болғанда ие болады.

Демек, функцияның ең үлкен мәні $\sqrt{a^2 + b^2}$ -ға тен.

Жауабы $y_{\max} = \sqrt{a^2 + b^2} .$

9. $y = a \sin x + b \sin \left(\frac{\pi}{3} + x \right) + c \sin \left(\frac{\pi}{3} - x \right)$ ($a > 0, b > 0, c > 0$)

функциясының

кабылдайтын ең үлкен мәнін табындар.

Шешуі. Берілген функция үшін Коши-Буняковский тенсіздігін қолданып табатынымыз

$$y^2 = \left(a \sin x + b \sin \left(\frac{\pi}{3} + x \right) + c \sin \left(\frac{\pi}{3} - x \right) \right)^2 \leq (a^2 + b^2 + c^2) \left(\begin{matrix} \sin^2 x + \sin^2 \left(\frac{\pi}{3} + x \right) + \\ \sin^2 \left(\frac{\pi}{3} - x \right) \end{matrix} \right) \Rightarrow$$

$$\Rightarrow y = a \sin x + a \sin x \left(\frac{\pi}{3} + x \right) + c \left(\sin \left(\frac{\pi}{3} - x \right) \leq \sqrt{\frac{3}{2}(a^2 + b^2 + c^2)} \right)$$

Өйткені

$$\sin^2 x + \sin^2 \left(\frac{\pi}{3} + x \right) + \sin^2 \left(\frac{\pi}{3} - x \right) = \sin^2 x + \frac{1 - \cos \left(\frac{2\pi}{3} + 2x \right)}{2} + \frac{1 - \cos \left(\frac{2\pi}{3} - 2x \right)}{2} = \sin^2 x +$$

$$+ 1 - \frac{1}{2} \left(\cos \left(\frac{2\pi}{3} + 2x \right) + \cos \left(\frac{2\pi}{3} - 2x \right) \right) = \sin^2 x + 1 - \frac{2}{2} \cdot \cos \frac{2\pi}{3} \cdot \cos 2x = \sin^2 x + 1 -$$

$$- \cos (90^\circ + 30^\circ) \cdot \cos 2x = \sin^2 x + 1 + \sin 30^\circ \cdot \cos 2x = \sin^2 x + 1 + \frac{1}{2} \cos 2x = \frac{1 - \cos 2x}{2} +$$

$$+ 1 + \frac{1}{2} \cos 2x = \frac{1}{2} + 1 = \frac{3}{2} .$$

Жауабы. $y = \sqrt{\frac{3}{2}(a^2 + b^2 + c^2)} .$

10. Келесі $y = a \sin (x + y) + b \sin (x - y) + c \sqrt{\cos 2x \cos 2y}$,

$$\left(a > 0, b > 0, c > 0, 0 < x < \frac{\pi}{4}, 0 < y < \frac{\pi}{4} \right)$$

функциясының кабылдайтын ең үлкен мәнін табындар.

Шешуі. Есептің шарты бойынша $0 < x + y < \frac{\pi}{2}$. Коши-Буняковский

тенсіздігін қолданып табатынымыз:

$$y^2 = (a \sin(x + y) + b \sin(x - y) + c \sqrt{\cos 2x \cos 2y})^2 \leq (a^2 + b^2 + c^2)x$$

$$x \sqrt{\sin^2(x + y) + \sin^2(x - y) + \cos 2x \cos 2y} \leq (a^2 + b^2 + c^2) \cdot 1 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow y = a \sin(x + y) + b \sin(x - y) + c \sqrt{\cos 2x \cos 2y} \leq \sqrt{a^2 + b^2 + c^2},$$

өйткені

$$\sin^2(x + y) + \sin^2(x - y) + \cos 2x \cos 2y = \frac{1 - \cos(x + y)}{2} + \frac{1 - \cos 2(x - y)}{2} +$$

$$+ \cos 2x \cdot \cos 2y = 1 - \frac{1}{2}(\cos 2(x + y) + \cos 2(x - y)) + \cos 2x \cos 2y =$$

$$1 - \frac{1}{2} \cdot \cos 2x \cos 2y + \cos 2x \cos 2y = 1$$

$$\text{Жауабы. } y_{\max} = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2}.$$

$$11. \quad U = a \cos x + b \cos y + c \cos z + d \sqrt{2 \cos x \cos y \cos z},$$

($a, b, c > 0, x + y + z = \pi$)

функциясының қабылдайтын ең үлкен мәнін табындар. [1]

Шешуі. Коши-Буняковский тенсіздігін қолданып табатынымыз:

$$\begin{aligned} U^2 &= (a \cos x + b \cos y + c \cos z + d \sqrt{2 \cos x \cos y \cos z})^2 \leq \\ &\leq (a^2 + b^2 + c^2 + d^2) \cdot (\cos^2 x + \cos^2 y + \cos^2 z + 2 \cos x \cos y \cos z) \leq \\ &\leq (a^2 + b^2 + c^2 + d^2) \cdot 1 \Rightarrow U_{\max} \leq \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2}, \end{aligned}$$

Өйткені

$$\begin{aligned} \cos^2 x + \cos^2 y + \cos^2 z + 2 \cos x \cos y \cos z &= \frac{1 + \cos 2x}{2} + \frac{1 + \cos 2y}{2} + \cos^2 z + \\ &+ [\cos(x + y) + \cos(x - y)] \cos z = 1 + \cos(x + y) \cdot \cos(x - y) + \cos(x + y) \cdot \cos z + \\ &+ \cos(x - y) \cdot \cos z + \cos^2 z = 1 + \cos(x + y) \cdot [\cos z + \cos(x - y)] + \cos z \cdot [\cos z + \cos(x - y)] = \\ &= 1 + [\cos z + \cos(x - y)] \cdot [\cos z + \cos(x + y)] = 1 + [\cos(x - y) + \cos z] \cdot [\cos(\pi - z) + \cos z] = \\ &= 1 + [\cos(x - y) + \cos z] \cdot (-\cos z + \cos z) = 1 + [\cos(x - y) + \cos z] \cdot 0 = 1 \end{aligned}$$

$$\text{Демек, } \cos^2 x + \cos^2 y + \cos^2 z + 2 \cos x \cos y \cos z = 1$$

$$\text{Жауабы. } U_{\max} = \sqrt{a^2 + b^2 + c^2 + d^2}.$$

Осы мақсатпен Коши-Буняковский тенсіздігінің теңдікке айналатын жағдайын қарастырдық. Яғни орта мектеп алгебра курсына көп қолданылатын Коши-Буняковский тенсіздігінің кейбір қолданылуына тоқталдық. Бұл ұғым келешекте

ғылыми жоба байқауларында және олимпиадаға дайындалу барысында қолданылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Макарычев Ю.Н., Миндюк Н.Г., Муравин К.С., Суворова С.Б. Уравнения и неравенства с двумя переменными в курсе алгебры VIII класса.-Математика в школе, 1974, №3, с.5-12.
2. Курош А.Г. Алгебраические уравнения произвольных степеней.- М.:Гос.изд.техн.-теорет.лит., 1951.- 74 с.
3. Куликов И.О. Расширение понятия о числе и исследование уравнений .- Сыктывкар, 1965.
4. Лавров А.А. Обобщающие уроки по арифметике и алгебре в 10 классе в системе повторения.-Брянск: Брянский рабочий,1957.-51 с.
5. Березанская Е.Г. Иррациональные уравнения.-Математика в школе, 1957, М, с.45-48.

УДК 303.01

РОЛЬ НАУКИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Кенжебаева М.Т., к.э.н. доцент
Есдаулетов Мирас, Назаров Шерзод
студенты 4 курса ОП «Юриспруденция»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. Ғылым - қоғамдық прогрестің ең қуатты қозғалтқышы. Бұл бізге өмірді ұзартуға, денсаулығымыздың жай-күйін бақылауға және оны нығайтуға мүмкіндік береді, соның арқасында біз ауруларды емдеуге және ауырсынуды жеңілдетуге арналған дәрі-дәрмектер шығара аламыз, бұл өзімізді сумен қамтамасыз етуге, негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыруға көмектеседі. Ғылым сонымен қатар спорт пен музыканы қоса алғанда, көптеген ойын-сауық құралдарын және байланыс технологиясының соңғы жетістіктерін пайдалану мүмкіндігін беру арқылы өмірімізді қызықты етеді. Ең бастысы, ойлау қабілетлігімізді оятады.

Кілт сөздер: ғылым, білім, ғылыми зерттеулер, қолданбалы ғылым, ғылыми жетістіктер.

Аннотация. Наука – мощнейший двигатель общественного прогресса. Она позволяет нам продлевать жизнь, следить за состоянием нашего здоровья и укреплять его, благодаря ей мы можем производить лекарства, чтобы лечить болезни и облегчать боль, она помогает нам обеспечить себя водой, удовлетворить базовые потребности. Наука также делает нашу жизнь интересней, предоставляя нам многочисленные средства для развлечения, включая спорт и музыку, и возможность пользоваться последними достижениями в сфере коммуникационных технологий. И, что не менее важно, она дает нам пищу для ума.

Ключевые слова: наука, знания, научные исследования, прикладная наука, научные достижения.

Annotation. Science is the most powerful engine of social progress. It allows us to prolong life, monitor our health and strengthen it, thanks to it we can produce medicines to treat diseases and relieve pain, it helps us to provide ourselves with water, meet basic needs. Science also makes our lives more interesting by providing us with numerous means of entertainment, including sports and music, and the opportunity to use the latest achievements in the field of communication technologies. And most importantly, it awakens our ability to think.

Keywords: science, knowledge, scientific research, applied science, scientific achievements.

Александр Герцен говорил: «Наука - сила, она раскрывает отношения вещей, их законы и взаимодействия» [1]. Но насколько сильна современная наука? Каковы ее возможности?

На сегодняшний день мы можем сказать, что наука в современном обществе играет важную роль во многих отраслях и сферах жизни людей. Уровень развитости науки служит одним из основных показателей развития общества, а также это - показатель современного развития государства. Все вокруг человека - это достижения науки.

Наука помогает нам находить решения для проблем повседневной жизни и искать ответы на загадки Вселенной. Другими словами, она является одним из важнейших источников знаний. Она играет для благосостояния общества определенную роль и выполняет целый ряд функций: создание новых знаний, совершенствование образования и повышение качества жизни.

Наука должна отвечать потребностям общества и помогать ему справляться с глобальными проблемами. Всеобщее понимание роли наук и привлечение граждан к участию в научной жизни, в том числе посредством популяризации научных знаний, играют решающую роль в формировании знаний и умений, позволяющих людям делать осознанный выбор как в личном, так и в профессиональном плане. Правительства должны принимать решения в таких областях, как здравоохранение и сельское хозяйство, на основе достоверной научной информации, а парламенты должны учитывать последние научные достижения при принятии законодательных актов по всем вопросам, касающимся общества. Кроме того, национальным правительствам необходимо осознать научные стороны таких проблем современного общества, как изменения климата, состояние океана, сокращение биологического разнообразия и снабжение пресной водой.

Чтобы должным образом противостоять проблемам, стоящим на пути к устойчивому развитию, правительства и граждане должны понимать язык науки и быть грамотными с научной точки зрения. В свою очередь, ученым необходимо понимать трудности, с которыми сталкиваются политики, и стремиться повышать актуальность результатов своих исследований и их доступность для восприятия широкой публикой.

Проблемы современного общества выходят за традиционные границы отдельных дисциплин и охватывают весь жизненный цикл инноваций, от исследований до накопления знаний и их применения на практике. Наука, техника и инновации должны стать основой обеспечения более справедливого и устойчивого развития.

Современная наука обладает удивительными возможностями. Еще в 1904 году Никола Тесла утверждал, что когда-то человек сможет посылать свою мысль на

самые далекие расстояния[2]. Спустя век это стало возможным. Информатизация общества достигла такого высокого уровня, что сейчас практически любую информацию человек может найти в интернете. В каждом доме и офисе сейчас есть уже и компьютер, и интернет. Они сделались настолько обыденными, что человек забывает об опасностях, связанных с их использованием. Компьютер - источник нескольких видов излучений и полей. Электронно-лучевая трубка мониторов стационарных компьютеров и ноутбуков создают ионизирующее излучение. Как и любой другой электроприбор, компьютер создает электромагнитное излучение. Все входящие в компьютер устройства и вспомогательное электрооборудование формируют сложное электромагнитное поле. Большинство современных исследований по влиянию электромагнитного излучения говорят о его вреде для здоровья.

Однако наука на современном этапе пытается разрешить и такие проблемы, создавая новые отрасли внутри структуры научного сообщества. Исследует эти проблемы наука эргономика - наука, изучающая человека во взаимодействии с компьютером и другими машинами. Эргономика занимается комплексным изучением трудовой деятельности человека и поэтому объединяет многие научные дисциплины: физиологию, гигиену труда, психологию и др. Ученые стремятся найти пути снижения нагрузки на организм человека, связанной с работой на компьютере, принимают участие в создании совершенной и безопасной техники.

Благодаря развитию медицины, биологии, генетики, эмбриологии человечество смогло найти «противоядие» от многих недугов. Наши предки не могли представить, что в XXI веке станет возможным выращивание новых человеческих органов для замены их на не функционирующие в организме пациентов.

Не стоит на месте химия и физика. Эти науки развиваются в двух направлениях - как фундаментальные науки (создание и изучение теоретических основ физико-химических знаний) и как науки прикладные (решение практических задач применения в различных сферах жизни людей).

В XXI веке человечество заняло почти все пространство земного шара. Мы живем в разных странах, на разных широтах, в разном местоположении, а следовательно, у каждой страны свои особенности природных условий, климата. Многим странам постоянно угрожает опасность от природных стихий. К сожалению, ограниченность природных ресурсов все сильнее и сильнее дает о себе знать.

Поэтому особое значение приобретают такие науки, как география, геология, энергетика и почвоведение. Эти науки из разных отраслей знаний пытаются предостеречь общество от природных катастроф, найти альтернативные источники энергии и полезных ископаемых, в которых человечество нуждается ежедневно.

В современности благосостояние стран непосредственно зависит от состояния их сферы науки. На мой взгляд, только те страны, которые уделяют серьезное внимание научным исследованиям, успешно осваивают новейшие наукоемкие технологии, предоставляют для этого достаточно мощные финансовые, информационные, производственные, интеллектуальные средства лидируют в современной политико-экономической гонке и занимают ведущие позиции на мировой арене.

Управление современным обществом без науки невозможно. На современном этапе развития наука изменяет социальную структуру общества. Во всем мире наблюдается тенденция роста численности занятых умственным трудом и уменьшения численности занятых неквалифицированным физическим трудом.

Наука воздействует на человека непосредственно через образование. Изучение научных трудов и достижений способствует развитию детей, их формированию как образованной личности. В основе современного образовательного процесса лежит научная картина мира, и сфера образования в Казахстане опирается на научно рекомендуемые методики.

Буквальное значение слова «наука» - знание. Однако не любое знание может быть научным. Научное знание начинается только тогда, когда за совокупностью фактов осознается закономерность - всеобщая и необходимая связь между ними, что позволяет объяснить, почему данное явление протекает так, а не иначе, предсказать дальнейшее его развитие [3].

Наука одновременно является:

- одной из форм общественного сознания;
- сферой человеческой деятельности, основная функция которой – выработка и теоретическая систематизация объективных знаний о действительности;
- комплексной деятельностью по получению нового знания и ее (деятельности) результат – сумму знаний, лежащих в основе научной картины мира;
- обозначением отдельных специальных отраслей научных знаний.

Непосредственные цели науки – описание, объяснение и предсказание процессов и явлений действительности на основе открываемых ею законов. Одной из главных определяющих целей научной деятельности является получение точных исчерпывающих знаний об окружающем мире и его составляющих элементов.

Научное знание – это специальный вид знания, который, согласно современным взглядам ученых характеризуется, прежде всего, возможностью сопоставления с некоторой объективной реальностью.

Необходимость в научном знании появляется в обществе тогда, когда обнаруживается недостаточность представлений, возникших в рамках повседневного мышления и обыденного знания, а также данных невооруженных органов чувств, понятий, здравого смысла и опыта. История науки показывает, что если эта недостаточность осознается обществом, то, в конце концов, в обществе возникает потребность в научном познании соответствующего предмета или явления.

Научное познание – исследование, которое характеризуется своими особыми целями, а главное – методами получения и проверки новых знаний.

Великий русский естествоиспытатель и мыслитель В.И. Вернадский отмечал, что «ее (науки) содержание не ограничивается научными теориями, гипотезами, моделями, создаваемой ими картиной мира, в основе она главным образом состоит из научных фактов и их эмпирических обобщений, и главным живым содержанием является в ней научная работа живых людей».

Основу языка науки составляют слова и словосочетания терминологического характера, некоторые из которых с пояснениями приводятся ниже.

Наука – сфера человеческой деятельности, направленная на сбор, обработку и интерпретацию массовых цифровых данных о различных социально-экономических явлениях и процессах.

Научное исследование – целенаправленное познание действительности, результаты которого выступают в виде системы понятий, законов и теорий, процесс выработки новых научных знаний является одним из видов познавательной деятельности, характеризуется объективностью, воспроизводимостью, доказательностью и точностью.

Непосредственными целями науки являются описание, объяснение и предсказание процессов и явлений действительности, составляющих предмет ее изучения, на основе открываемых ею законов.

Наука, зародившись в древнем мире в связи с потребностями общественной практики, начала складываться с XVI-XVII веков и в ходе исторического развития превратилась в производительную силу и важнейший социальный институт, оказывающий значительное влияние на все сферы общества. Являясь особой формой познания мира и его преобразования, наука сформировала понимание того, что есть мир, природа, как можно и должно человеку относиться к ним. С момента возникновения наука начинает развиваться относительно самостоятельно, однако она постоянно связана с практикой, которая периодически подпитывает науку.

Отражая мир в его материальности и развитии, наука образует единую, взаимосвязанную, развивающуюся систему знаний о его законах. Вместе с тем она разделяется на множество отраслей знаний, которые различаются между собой тем, какую сторону действительности они изучают.

По предмету и методам познания можно выделить:

- науки о природе - естествознание,
- об обществе - обществознание (гуманитарные, социальные науки),
- отдельную группу составляют технические и точные науки.

Соответственно науки подразделяются на:

1. Естественные: биология, химия, медицина, геология, физика и др.
2. Технические и точные: математика, информатика, химическая технология; и др.
3. Гуманитарные: экономика, юриспруденция, политология, история, филология, философия и др.

В процессе развития науки происходит все более тесное взаимодействие естественных, гуманитарных (социальных) и технических наук. Происходит возрастание активной роли науки во всех сферах жизнедеятельности людей, повышение ее социального значения. Наука, осуществляя направленное воздействие на образовательный процесс и на изменение структуры образования, распространяется на все его компоненты: цели, задачи, принципы, формы и методы, средства, результаты [4].

Формирование научного мировоззрения происходит тоже благодаря системе образования, которая играет существенную роль в формировании личности. Современная политика в области образования и науки направлена на то, чтобы подготовить и использовать огромный потенциал специалистов и бакалавров с высшим образованием. Об этом свидетельствует тот факт, что объем научной деятельности, рост научной информации, открытий, число научных работников, аспирантов, доцентов удваивается в среднем примерно каждые 5-10 лет.

На сегодняшний день азы науки учителя стараются доводить до детей через глобальную сеть - интернет. Предпочтение начинают давать «невидимым колледжам», дистанционному обучению, виртуальным институтам. Теряется живое непосредственное общение учителя и ученика. Уменьшается роль учителя, отсутствует воспитание детей на живом примере, и в этом я вижу лишь отрицательные последствия для будущих поколений.

XX век был выдающимся в области технического развития. Без всякого преувеличения можно сказать, что за 100 лет сделано открытий не меньше, чем за всю предыдущую историю человечества. Вклад, который внесла наука в XX веке в

развитие человечества, огромен. Но если же сложить средства, которые человечество потратило на фундаментальные научные исследования за всю свою историю, сумма окажется несравнимой ни с одним бюджетом какой-либо развитой страны. Государства теряют огромное количество средств, которые можно было бы направить на борьбу с голодом и болезнями, и другими проблемами, встающими перед главами государств.

Новейшие научные разработки кроме несомненных благ несут в себе и потенциальную опасность. Вырабатывая огромное количество энергии, тепловые электростанции выбрасывают в атмосферу миллионы тонн золы и газов, загрязняющих окружающую среду и разрушающих озоновый слой планеты. Аварии на атомных станциях и предприятиях, использующих радиоактивные материалы, приводят к катастрофическим последствиям. Одним из таких примеров служит катастрофа на Чернобыльской АЭС.

Когда зародилась жизнь на нашей планете, мир, каким мы его видим сегодня, не существовал. Высокие горы, шумные водопады, редкие виды животных – именно так выглядела Земля много миллионов лет тому назад. Несомненно, остались еще не тронутые человеком места, которые сохранили свой первоначальный вид. Однако их уже очень мало. С каждым новым столетием человечество стремительно развивается и одновременно уничтожает само себя. То, что произошло 26 апреля 1986 года, является неопровержимым свидетельством течения этих неминуемых обстоятельств. Взрыв энергоблока на Чернобыльской АЭС и последствия, которые он за собой повлек — катастрофические [5].

Ужасные последствия ядерных взрывов на Семипалатинском ядерном полигоне – это экологическая катастрофа, масса хронических заболеваний и т.д. а пределы полигона вышли радиоактивные облака 55 воздушных и наземных взрывов и газовая фракция 169 подземных испытаний. Именно эти 224 взрыва обусловили радиационное загрязнение всей восточной части территории Казахстана [6].

Геномодифицированные продукты, все чаще поступающие в продажу на прилавки магазинов, в принципе могут оказаться опасными для человека. Гармонично вписать технику и научные достижения в природные процессы – одна из насущных задач ученых наступившего века. Только решив эту непростую задачу, можно обеспечить не просто выживание, а достойную жизнь грядущих поколений.

Науку принято рассматривать как высокоспециализированную деятельность по производству объективных знаний о мире, включающем и самого человека. Но этично ли проводить научные исследования, даже чрезвычайно интересные, плоды которых могут стать опасными для людей?

Безусловно, наука – одна из важнейших форм культуры общества, а ее развитие – важнейший фактор обновления всех сфер жизнедеятельности человека. Современная наука формирует мировоззрение человека, тесно связана с техническим прогрессом, помогает создавать прогнозы развития общества и разрабатывать программы, решать проблемы, встающие перед человечеством. Но всегда ли наука безопасна для человечества? Я считаю, что этот вопрос навсегда останется нерешенным.

Список литературы

1. https://vk.com/pgpuspb?w=wall-61195360_14257
2. <https://znaniya.com/task/38602146>

3. Бурда А. Г. Основы научно-исследовательской деятельности: учеб. пособие (курс лекций) / А. Г. Бурда; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Краснодар, 2015. – 145с.
4. Основы научно-исследовательской деятельности. Курс лекций учебное пособие для бакалавров направлений подготовки 19.03.01 –Биотехнология, 19.03.03 - Продукты питания животного происхождения, 19.03.04 Технология продукции и организация общественного питания, 38.03.07 – Товароведение / сост.: В.В. Крючкова Донской ГАУ. – п.Персиановский: Донской ГАУ. - 2018. – 212с.
5. <http://www.11gdp.by/informatsiya/articles/461-ekologicheskie-posledstviya-chernobylskoj-avarii-spustya-30-let>
6. <https://www.socionauki.ru/journal/articles/241957/>

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 628.4.032

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҚЫСТЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Джакишева Лейла Колчабаевна, э.ғ.к., доцент міндетін атқарушы
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Қожаназар Алина Қуатбекқызы, Керімқұлова Жасмин Галиасқаровна
БВ01114-Мемлекеттік және жергілікті басқару 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Андатпа. Мақалада полигондар мен полигондарда жинақталған тұрмыстық қатты қалдықтар туралы деректер, олардың пайда болуының жыл сайынғы көлемі және жалпы Қазақстан бойынша, оның ішінде Жамбыл облысында қайта өңделген қалдықтардың үлесі келтірілген. Сондай-ақ, облыста қалдықтарды кәдеге жарату мәселелері және оларды жою жөніндегі шаралар айқындалды.

Кілт сөздер: қатты тұрмыстық қалдықтар, полигондар, полигондар, қоқыс тастайтын орындар, қалдықтарды кәдеге жарату, жинау, қайта өңдеу және сақтау.

Аннотация. В статье приведены данные о накопленных твердых бытовых отходах на полигонах и свалках, ежегодный объем их образования и доли переработанных отходов в целом по Казахстану, в том числе в Жамбылской области. Также в области определены проблемы утилизации отходов и меры по их устранению.

Ключевые слова: твердые бытовые отходы, полигоны, свалки, мусор, утилизация, сбор, переработка и хранение отходов.

Annotation. The article presents data on accumulated solid household waste at landfills and landfills, the annual volume of their formation and the share of recycled waste in Kazakhstan as a whole, including in the Zhambyl region. The problems of waste disposal and measures to eliminate them have also been identified in the region.

Keywords: solid household waste, landfills, landfills, garbage, recycling, collection, processing and storage of waste.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жинақталған қалдықтардың жалпы көлемі 31,7 млрд тоннадан астам, оның ішінде 125 млн тоннадан астам тұрмыстық қалдықтар бар. Жыл сайын шамамен 5-6 млн тонна қатты тұрмыстық қалдықтар (ҚТҚ) түзіледі. Елдің бір тұрғынына ҚТҚ-ның жылдық түзілу көлемі 250-360 кг құрайды. түзілетін ҚТҚ көлемінің шамамен 3% - ы қайта өңделеді, ал қалған қалдықтардың шамамен 97% - ы компоненттерге бөлінбей, ашық полигондар мен полигондарда шығарылады және жиналады.

Республикада 3292-ден астам ҚТҚ полигоны бар, оның ішінде 601 экологиялық талаптар мен санитарлық нормаларға сәйкес келеді, бұл олардың

жалпы санының 18,26% құрайды. Қазіргі уақытта полигондардың қуаты таусылды, бұл 8884 бірлік стихиялық полигондардың пайда болуына себеп болды, оның 80,4% - ы ағымдағы жылы жойылды, ал 1737-сі жұмысын жалғастыруда.

Үнемі пайда болатын қалдықтар-бұл тез арада шешуді қажет ететін мәселе. Бұған басқа елдердің тәжірибесі көмектесе алады.

Швеция дүниежүзінде ең жоғары нәтижелерге жеткен. Жергілікті қалдықтарды басқару қауымдастығының Avfall Sverige мәліметтері бойынша, Швецияда тұрмыстық қалдықтардың 99% жойылады. Бұл әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі. Осылайша шведтер қоқысты энергияға тиімді айналдыруды үйренді. Елдегі қалдықтардың жартысына жуығы өртеніп кетеді-бірақ мұқият сұрыпталғаннан кейін ғана. Пластмасса, қағаз, тамақ қалдықтары биогазды өңдеуге немесе өндіруге кетеді.

Германияда коммуналдық қоқыстармен күресудің ең тиімді жүйелерінің бірі құрылды. Ол 80-ші жылдардан бастап қалыптаса бастады, қазір барлық неміс қалаларында белгіленген ережелер бойынша қоқыстарды терең сұрыптау жүйесі бар. Әрбір үй маңындағы қалдықтар алаңында кемінде үш контейнер орнатылады: азық-түлік органикалық қалдықтары бөлек жиналады; пластикке, әртүрлі қаптамаларға және пленка пакеттеріне арналған арнайы контейнер; қағаз және картон қалдықтарына арналған контейнер.

Францияда табиғи ресурстар мен қоқыстарға жауапкершілікпен қарау тұжырымдамасы бар, өйткені мәселе экономикалық және саяси сипатта болды. Қоршаған ортаның ластануымен күресу үшін келесі шаралар қарастырылған: терең сұрыпталған қоқыстарды бөлек жинау. Қалдықтардың әртүрлі түрлерін жинау үшін әр түрлі түсті қапқактары бар арнайы цистерналар бар, бұл таңбалау контейнерді таңдауда қателеспеуге көмектеседі. Азаматтарға көмектесу үшін пакеттің белгілі бір түрін қайда тастау керектігін көрсететін электрондық көмекшілер қолданылады. Ірі габаритті заттар арнайы пункттерге әкетіледі-елімізде олардың саны 4,5 мыңнан асады. Бұл ережені бұзу үлкен айыппұл салуға әкеледі. Табиғатқа қауіпті пластикті балама қауіпсіз материалдармен ауыстыру. Жалпы алғанда, елде өндірілген пластиктің 25% - ы қайта өңделеді, бұл көршілес Голландиядан 2 есе аз. Супермаркеттерде бір рет қолданылатын полиэтилен пакеттерін пайдалануға тыйым салынады. Тұрмыстық техникадан ойыншықтарға дейін әртүрлі тауарларды жөндеу және кейіннен қайта сату үшін арнайы орталықтар құру. Бұл табиғатқа әлеуметтік жауапкершілікпен қарауды жүзеге асыру аясында жасалады және пайда болған қалдықтардың мөлшерін азайтуға мүмкіндік береді. Мұндай орталықтар халықтың кедей топтарына жаппай тұтыну тауарларын үлкен жеңілдіктермен сатып алуға мүмкіндік береді. Франция сонымен қатар қоқысты қайта өңдеудің әртүрлі технологияларын белсенді қолданады. Елімізде қайталама шикізат өндірумен айналысатын 300-ден астам зауыт жұмыс істейді. Елде өндірілетін барлық қоқыстардың 42% - на дейін қайта өңделеді, бұл полигондарға түсетін қалдықтардың мөлшерін едәуір азайтуға мүмкіндік берді. Соңғы 50 жылда елдегі қоқыс полигондарының саны 6000-нан 250-ге дейін қысқарды.

Елімізде қатты тұрмыстық қалдықтарды өңдеумен айналысады. ҚТҚ Алматы, Нұр-сұлтан, Шымкент және Жаңаөзен қалаларындағы төрт зауытта, сондай-ақ негізінен шағын және орта бизнес кәсіпорындарында сұрыпталады және қайта өңделеді. 2019 жылы Қатты тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу үлесі өткен жылдың 11,5% - против қарағанда 15% - ға дейін өсті. Елдің "жасыл экономикаға" көшуі 2030 жылы бұл көрсеткіш 40% – ға, ал 2050 жылы-50% - ға тең болатынын

көздейді [1]. Батыс елдерінің көпшілігі қалдықтарды жинауға және одан әрі өңдеуге көп көңіл бөледі. Сонымен, Швеция өз қалдықтарының 99% - қайта өңдейді, Жапония қоқыстарын брикеттерге сығып, аралдар салады, Германия ҚТҚ-ның 64% - 50 млрд еуроға тең жылдық табысқа айналдырады.

ҚТҚ полигондары мен полигондарында қоймаларда сақтау және көму саласындағы озық елдердің тәжірибесін таныстыру, зерделеу және енгізу республика аумағының қоқыстануын қысқартуға мүмкіндік береді. Қатты тұрмыстық қалдықтарды пайдалану және қайта өңдеу мәселесі Жамбыл облысына да тән. ҚТҚ өңдеу мәселелерін қарастырмас бұрын, оның морфологиялық құрамын талдаймыз. Морфологиялық құрам деп жалпы көлемдегі қоқыстың жеке түрінің пайызы түсініледі (1-кесте).

Кесте 1-Жамбыл облысында қатты-тұрмыстық қалдықтарының (ҚТҚ) морфологиялық құрамы

ҚТҚ құрамы	Процент
1.Қағаз-картон	25,0
2.Тамақ және өсімдік қалдықтары	30,0
3.Қара металлдар	2,5
4.Түсті металлдар	0,5
5.Шыны (сынған)	5,0
6.Пластмасспен полимерлер	25,0
7.Басқасы	12,0
Барлығы	100,0

Авторлар [2] құрастырған

Қазақстанда тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу деңгейі өте төмен, егер сандарда көрсететін болсақ, онда 2020 жылы 17,3%, ал көп бөлігі полигондарда сақталып, қолданылады. Шенеуніктер қайта өңдеудің 2030 жылға дейін 40 пайызға дейін өсуін болжайды және оны қоқысты энергетикалық кәдеге жарату арқылы жүзеге асырғысы келеді. Полигондардың экологиялық стандарттарға сәйкес келмеуі бұл тапсырманы қиындатады. Ресми деректер бойынша 124 млн тонна ҚТҚ 3,3 мың полигонда жинақталған. Қазақстанда жыл сайын 5 млн тоннадан астам қоқыс жиналады.

Жалпы Жамбыл облысында қала халқының 100% - ы ҚТҚ шығарумен қамтылған, ауылдық жерлерде-90%. 2019 жылы Тараз қаласының тұрғындары үшін қалдықтарды уақытша сақтайтын контейнерлік алаңдарда қалдықтарды бөлек жинауға арналған контейнерлердің үш түрі орнатылады: пластмасса және пластик қалдықтарды жинауға арналған торлы контейнерлер (659 дана.), пайдаланылған шамдарды (құрамында сынап бар), химиялық қуат көздерін және батареяларды жинауға арналған жабық контейнерлер (106 дана), тұрмыстық қатты қалдықтарды жинауға арналған контейнерлер (3173 дана) [3].

Коммуналдық қалдықтарды жинаумен және шығарумен айналысатын облыстағы кәсіпорындар мен ұйымдардың жалпы саны-39. Оның ішінде 2 мемлекеттік кәсіпорын және 37 жекеменшік кәсіпорын бар. Тек Таразда 7 кәсіпорын тұрмыстық қалдықтарды жинау және шығару бойынша қызмет көрсетеді ("Жасыл Ел-Тараз", "Сұлтанқазы", "Сәрсенбай", "Нұрлы-Тараз "ЖШС," Махмұдов "ЖК," Баймұханбетов "ЖК,"Тазалық" ЖК). Облыс халқы қалдықтарды жинау және тасымалдау қызметтерімен 95% қамтамасыз етілген, қалдықтарды жинау және тасымалдау қызметтері жасалған шарттарға сәйкес көрсетіледі [4].

Жиналған қатты қалдықтар сығымдалады және шикізат алу үшін қайта

өңдеуге жіберіледі. Жамбыл облысында қалдықтарды сұрыптаумен, кәдеге жаратумен және депозитке салумен айналысатын ұйымдардың саны-16 бірлік. Таразда пластмасса, полиэтилен құймаларын, электрондық құрылғыларды, мотор майларын, шыны және қағаз құймаларын ("Хастал-оглы п. м." ЖК, "Бақыт" ЖК, "Танибеков" ЖК, "Kazecology" ЖШС, "Дажан" ЖШС, "Таразтехноресурс" ЖШС, "Таразтеплострой" ЖШС) өндіретін 14 кәсіпорын жұмыс істейді", "Югшинторг" ЖШС, "Таразполихим" ЖШС, "стеклотара" ЖШС, "Экотехсандарт" ЖШС, "Аклергрупп" ЖШС) [5].

2020 жылы экология, геология және табиғи ресурстар министрі Мағзұм Мырзағалиев Қазақстанда қоқыс шығару тарифтері төмен екенін және ҚТҚ өңдеу мен кәдеге жарату шығындарын ескермейтінін айтты. Сондықтан, оның айтуынша, жеке инвесторларға бұл салаға бару тиімсіз болып келеді, бірақ қоқысты қайта өңдеу технологиясы жеке инвесторларды қызықтыруы мүмкін деп санайды, өйткені қоқыстарды жағу нәтижесінде энергия өндіріліп, жалпы электр желісіне сатылады.

Қалдықтардың көп бөлігі полигондар мен полигондарда жерленеді. Облыста 317 елді мекенде барлық санитарлық-экологиялық нормаларға сәйкес келетін 159 ҚТҚ полигоны бар. 2019 жылы Жамбыл облысында Жерді қашықтықтан зондтаудың ғарыштық суреттерімен 346 рұқсат етілмеген қоқыс үйінділері анықталды, 225 учаске қоқыстан тазартылды, 121 қоқыс үйіндісін жою қажет [6].

Қазақстан халқы қоқысты сұрыптауға әлі үйренбеген. Кәдімгі полигондарда қатты тұрмыстық қалдықтардан басқа әртүрлі химиялық қалдықтар да кездесуі мүмкін. Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі бекіткен қоқыстарды сұрыптаудың кейбір стандарттары өте бұлыңғыр және көптеген сұрақтар туғызады.

Ағымдағы жылдың қаңтар айындағы қайғылы оқиғалардан кейін билік жоспарларын қайта қарады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев үкіметтен "ӨКМ Операторы" кәдеге жарату алымын әкімшілендіруді тоқтату жөнінде шаралар қабылдауды талап етіп, одан жинау және қайта өңдеу жөніндегі барлық өкілеттіктерді алып тастады, содан кейін басқаруды "Жасыл Даму" АҚ мемлекеттік компаниясына берді.

Осыдан кейін облыс әкімдерінің бірқатар сөздері айтылды. Өскемен облысының әкімі 19 қаңтарда қоқыс өртеу зауытының құрылысы тоқтатылды деген мәлімдеме жасады, ал кейінірек әкімнің кеңесшісі МӘС құрылысына бөлінген жер кері қайтарылды, бұл халық пен экологтардың теріс реакциясына байланысты болды деп хабарлады.

Жамбыл облысында қатты тұрмыстық қалдықтарды бөлек жинауды, сұрыптауды, кәдеге жаратуды және қайта өңдеуді енгізу бойынша 2020 жылға дейінгі жол картасы бекітілді. Облыста жинақталған және қайта өңделген ҚТҚ жалпы саны 3-кестеде келтірілген [3,4,5,6,7].

Кесте 2 - Жамбыл облысында жинақталған, түзілген, кәдеге жаратылған және қайта өңделген қатты тұрмыстық қалдықтардың көлемі

Көрсеткіштер	Жылдар					Қар қыны, %
	2015	2016	2017	2018	2019	
1. Облыста жинақталған тұрмыстық қалдықтардың көлемі, млн тн	2,7	2,8	2,86	3,6	3,8	140,7
2. Түзілген қатты тұрмыстық қалдықтардың жыл сайынғы көлемі, мың тн	79,9	61,2	74,9	95,7	80,9	101,3
3. Қайта өңделген және кәдеге жаратылған қатты тұрмыстық қалдықтардың көлемі, тыс тн	0,376	0,361	2,599	2,976	6,901	в 18,4 раза

4. Қатты тұрмыстық қалдықтарды олардың түзілуіне қарай қайта өңдеу және кәдеге жарату үшін, %	0,47	0,60	3,47	3,11	8,53	-
5. Полигондарда орналасқан ҚТҚ үлесі, %	99,53	99,4	96,5	96,89	91,47	-
6. Облыстың бір тұрғынына шаққандағы ҚТҚ білім берудің орташа жылдық көлемі, кг	72,7	54,1	67,1	84,7	85,1	117,1

Авторлар [3] құрастырған

Кестенің мәліметінше, облыста қарастырылып отырған кезеңде жинақталған тұрмыстық қалдықтардың көлемі 40,7% - ға ұлғайды, 2019 жылы ҚТҚ көлемінің 2015 жылмен салыстырғанда 1,0 мың тоннаға немесе 1,3% - ға өсуі байқалады. Сонымен қатар, қайта өңделген және кәдеге жаратылған қалдықтардың көлемі 6,525 мың тоннаға немесе 18,4 есеге ұлғаюда. 2015 жылмен салыстырғанда Жамбыл облысында қалдықтарды көму пайызының 8,06% - ға төмендеуі оң сәт болып табылады. Облыстың 1 тұрғынына шаққандағы ҚТҚ-ның жылдық білім беру көлемі 72,7-ден 85,1 кг-ға дейін немесе 12,4 кг-ға ұлғайды.

Облыста пайда болған коммуналдық қалдықтарды талдау оларды жинау және кәдеге жарату кезінде мынадай негізгі проблемалар бар екенін көрсетті:

- полигондар мен полигондарда жинақталған қатты тұрмыстық қалдықтар көлемінің өсуі;
- халықтың табысын арттыруға байланысты коммуналдық қалдықтардың жыл сайынғы өсуі;
- қайта өңделген және кәдеге жаратылған қатты тұрмыстық қалдықтардың төмен үлесі;
- топырақтың, судың және ауаның ластануымен байланысты халық санының өсуі.

Облыста аталған проблемаларды жою үшін:

- Халыққа қоқысты бөлек жинауды жүргізу. Көптеген елдердің тәжірибесі көрсеткендей, қоқыстарды бөлек жинау-Бұл ресурстық материалдарды алудың жоғары пайызын және полигондарда көмілген қалдықтардың азаюын қамтамасыз ететін жалғыз шешім. Облыста (әкімдіктердің ақпараты негізінде) қоқысты бөлек жинау тек бес елді мекенде енгізілді.

- Полигондарда орналастырылатын қалдықтардың көлемін азайтатын және қайта өңделетін шикізат нарығын дамытатын, сапалы қайта өңделетін шикізат алуға мүмкіндік беретін сұрыптау кешендерін орнату. Облыста тек 11 сұрыптау пункті жұмыс істейді.

-Халықтың экологиялық хабардарлығын арттыру үшін ҚТҚ-ның морфологиялық құрамы, ыдырау мерзімі, жинау, қайта өңдеу және көму технологиялары туралы кең ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу.

- Қатты тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеуге кіріскен кәсіпкерлерге деген көзқарасты қайта қарау, яғни 1,0 тонна қалдықтарды қайта өңдеу тарифтерін ұлғайту, несие мөлшерлемесін төмендету, субсидияларға көмектесу.

- Полигондарда құрамында сынабы бар шамдар мен аспаптардың, Металл сынықтарының, пайдаланылған майлардың және түрлі сұйықтықтардың қалдықтарының кейбір түрлерін көмуге тыйым салуды бақылау.

- Облыс аумағында қоқыс жағатын зауыттың құрылысын бастау.

Аталған шараларды іске асыру Жамбыл облысындағы экологиялық жағдайды сақтауға мүмкіндік береді.

Экобелсенділері бірнеше ұсыныстар жасап отыр.

Олардың негізгілері:

- Ақпараттың ашықтығын және жұртшылықтың қатысуын қамтамасыз ету;
- Қалдықтардан алынатын энергияны қалпына келмейтін деп тану;
- Бір рет қолданылатын пластиктен жасалған бұйымдардың айналымына заң жүзінде тыйым салу;
- Өңделмейтін тауарлардың, медициналық емес мақсаттағы ыдыстар мен қаптамалардың айналымын қысқарту.
- Қоқысты міндетті түрде бастапқы сұрыптауды орнату, өйткені жиналғаннан кейін оны зауытта сұрыптау қиын болады. Сұрыпталмаған қоқыстарда, мысалы, жарылғыш заттар болуы мүмкін, бұл жарылыс қаупін тудырады;
- Қоқысты жинаудың барлық процесі экологиялық Кодекстің 324 бабының нормалары бойынша өтуі тиіс;
- Қалдықтарды жағудан кейін атмосфераға шығарындылар мәселесін шешу қиын. Әсіресе қауіпті, шығарындылар адам денсаулығына зиян келтіретін диоксиндерді шығаруы мүмкін;
- Қоқысты жағу нәтижесінде бастапқы салмақтың 25-40 пайызын құрайтын улы күл-қож қалдықтары пайда болады, олар үшін қауіптілігі жоғары полигондар қажет. МӘС қолданыстағы полигондармен проблемаларды шешпеуі мүмкін [7].

Осылайша, қоқысты жағу процесінің технологиялық және экологиялық аспектілеріне қатысты барлық дерлік дәлелдер құрылысқа қарсы болып шықты.

Сондай-ақ, қалдықтарды жағу экономикалық тұрғыдан тиімсіз, өйткені қоқыста көбінесе қайта өңделетін пайдалы ресурстар болады теген де тұжырымдамалар айтылды.

ДСМ құрылысына бөлінген 185 млрд теңгеге елдің барлық өңірлерінде қалдықтарды бөлек жинаудың жақсы жүйесін орнатуға болады, бұл экологияның зиянын барынша азайтуға мүмкіндік береді. Алайда, біздің ойымызша, Қазақстанда жақын арада ӨКМ тұжырымдамасын енгізу қажет. Ол үшін құқықтық және әкімшілік қолдау қажет. Сондай-ақ, адамдар арасында түсіндіру науқанын жүргізу, оларға РОП не үшін қажет екенін, қоқысты бөлек жинау не үшін қажет екенін және т. б. түсіндіру өте маңызды болып келеді. ӨКМ енгізу Қазақстанның "жасыл экономикаға" көшуі үшін іргетастардың бірі болуға тиіс. Өндірушілер экология мен экономика тұрғысынан дұрыс шешімдерді табуға ынталандырылады. Уақыт өте, бұл шаралар қоршаған ортаға қоқыс шығарудан болатын зиянды азайтады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой» экономике». Указ Президента РК от 30 мая 2013 г. № 577, Астана, 2013 г. 52 с. Электронный ресурс: <https://ecounion.kz>.
2. Джакишева Л.К. Твердые бытовые отходы и проблемы их утилизации в Жамбылской области.
3. Қазақстан Республикасының Заң Кодексі_Қазақстан Республикасының экология, Кодексі - "Әділет" ақж (zan.kz). Интернет-ресурс://<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
4. Экология Казахстана А.С. Мусина / Экология Казахстана: Учебник. (2-ое издание).». 2019.-144 с.

5. Послание первого Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана "Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства".

6. Алан Аткиссон. Поверьте Кассандре. Как быть оптимистом в пессимистичном мире. М., 2012 и Как устойчивое развитие может изменить мир. М., 2012.

7. Экология Казахстана: топ-5 главных проблем страны - 27.01.2020 | Strategy2050.kz - обзорно-аналитический портал Казахстана. Интернет-ресурс://https://strategy2050.kz/ru/news/ekologiya-kazakhstana-top-5-glavnykh-problem-strany/

ӘОЖ 330.322

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШАҒЫН БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ БАҒА БЕРУ

**Джакишева Лейла Колчабаевна э.ғ.к., доцент міндетін атқарушы
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Балтабай Аяжан Орынбасарқызы
6В04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс студенті
Кудабаев Аскар Жолдасович
6В04128- Менеджмент ББ 4 курс студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада экономикалық міндеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын шағын бизнесті несиелендіру мәселелері қарастырылған. Шағын бизнес – экономиканың негізі басталатын жер, оны дамытып, орта бизнеске айналдыру керек. Несие беру Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерліктің маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Несиелеу шағын және орта бизнестің бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік береді. Шағын бизнесті дамытудың анықталған проблемаларын талдау негізінде үш негізгі ұсыныс беріліп, оларды іске асыруға талдау жасау ұсынылды.

Кілт сөздер: несиелеу; шағын және орта бизнес; шағын бизнес, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері, шағын бизнес кәсіпорындары, жеке кәсіпкерлер, шаруа немесе ферма қожалықтары, банктер, кәсіпкерлік; инфрақұрылым.

Аннотация. В статье приведены проблемы кредитование малого бизнеса, которые является важной составляющей экономической задачей. Малый бизнес вот с чего начинается база экономики, которую надо развивать и превращать в средний бизнес. Кредитование является одной из важных этапов малого бизнеса Республики Казахстан. Малому и среднему бизнесу кредитование дает возможность быть конкурентноспособным. На основе анализа выявленных проблем развития малого бизнеса были даны три основных предложения и предложен анализ их реализации.

Ключевые слова: кредитование; малый и средний бизнес; малый бизнес, субъекты малого и среднего предпринимательства, предприятия малого бизнеса, индивидуальные предприниматели, фермерские или фермерские хозяйства, банки, предпринимательство; инфраструктура.

Annotation: The article presents the problems of small business lending, which is an important component of the economic task. Small business is where the base of the economy begins, which must be developed and turned into a medium-sized business. Lending is one of the important stages of small business in the Republic of Kazakhstan. Lending makes it possible for small and medium-sized businesses to be competitive. Based on the analysis of the identified problems of small business development, three main proposals were made and an analysis of their implementation was proposed.

Key words: lending; small and medium businesses; small business, small and medium-sized businesses, small businesses, individual entrepreneurs, farms or farms, banks, entrepreneurship; infrastructure.

Шағын кәсіпкерліктер (ШК) экономикада ерекше орын алып, еліміздің және оның аймақтарының экономикалық дамуына, еңбекке қабілетті халықты жұмыспен қамтуды кеңейтуге, орта тапты қалыптастыруға, қолда бар кәсіпкерлік әлеуетті іске асыруға ықпал етеді. Халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдей түсуі және әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында шағын бизнес инновациялық экономиканың өндіргіш күшіне айналуға, бұл шағын кәсіпорындар қызметінің инновациялық нысандарын экономиканың макро, мезо және микро деңгейлеріндегі қолдау мен ынталандырудың жаңа тетіктерін әзірлеу мүмкіндігі мен қажеттілігін білдіреді. Шағын кәсіпорындардың көпшілігінің қаржылық қауіпсіздігінің төмен деңгейі капиталды бастапқы жинақтаумен байланысты қиындықтармен түсіндіріледі, сондықтан олар үшін қолайлы шарттарда банктік несиені алу мүмкіндігі ерекше маңызға ие. Демек, қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпкерлікке әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын коммерциялық банктер шағын кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыруы керек [1, 756.]

Бүгінде несиелік кооперативтер мен басқа да несиелік емес ұйымдардың қаржылық қызметтеріне сұраныс банктік несиеден кем емес болып табылады, олардың қызметі республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейде көрсетілетін ойластырылған мемлекеттік қолдаудың арқасында барынша тиімді бола алады [2, 876.]. Міндет – бизнеске әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын әр түрлі қаржы институттарының жиынтығын тұтас және біртұтас жүйеге біріктіру. Бұл оның әртүрлі элементтері – банктер, микроқаржы ұйымдары, лизингтік компаниялар, факторингтік компаниялар және т.б. арасында қаржылық ресурстарды қамтамасыз етуге, сондай-ақ жинақтауға, ұтымды қайта бөлуге және, сайып келгенде, тартуға бағытталған тұрақты қаржылық қатынастар құрылса ғана мүмкін болады. Сонымен, тақырыптың өзектілігі экономиканы жаңғырту жағдайында маңызды экономикалық мәселелерді шешу үшін - шағын бизнесті қаржыландыру жүйесінің тиімділігін қалыптастыру және жетілдіру.

Қазақстандағы шағын кәсіпорындар меншік нысанына қарай мемлекеттік, жеке және аралас болып бөлінеді. Жеке кәсіпорындар барлық кәсіпорындардың 80%-ға жуығын құрайды. Өйткені, елде экономиканың түрлі салаларын қамтитын көптеген шағын және орта кәсіпорындарды құру арқылы ғана толыққанды нарықты қалыптастыруға болады. Сондықтан, бұл кәсіпорындар ішкі нарықты халық тұтынатын тауарлармен тез толтыра алады.

Шағын және орта бизнес 2020 ЖӨӨ-де шағын кәсіпкерлік үлесінің 16,3% - ға дейін, орта бизнес 4,7% - ға дейін өсуі есебінен жалпы өңірлік өнімнің 20,9% - ын өндіреді. Өңірлер бөлінісінде облыс 12-орынды алады (1-кесте).

Кесте 1. Аймақтың шағын және орта кәсіпорындарының динамикасын талдау

Көрсеткіштері	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері саны, бірлік	53852	58692	63262	69961	69,3
НКИ (ИФО), %	84,8	109,0	107,8	110,6	99,1
ШОБ-те жұмыспен қамтылғандар саны, адам	117418	120131	119540	127419	126459
НКИ (ИФО), %	92,6	102,3	99,5	106,6	100,9
ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд	381,6	431,1	479,5	520,4	467,4
НКИ (ИФО), %	99,6	105,2	106,1	103,1	122,3
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.					

2018 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде тіркелген субъектілер саны 10,2%-ға немесе 7868 бірлікке өсті, бұл заңды тұлғалар санының 11,2%-ға, жеке кәсіпкерлер – 8,9%-ға, шаруа (фермер) қожалықтары – 13,8%. Оның ішінде жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері 2020 жылы 69961 бірлікті құрады, бұл 2019 жылдың деңгейінен (63262 бірлік) 10,6%-ға, 2018 жылдың деңгейінен (58692 бірлік) 19,2%-ға артық.

Тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің үлесі 2018 жылы – 76,3%, 2019 жылы – 79,1%, 2020 жылы – 82,6% құрады. Кәсіпкерлікпен қамтылғандар саны 2020 жылы – 126,7 мың адамды, 2019 жылы – 119,5 мың адамды, 2018 жылы – 120,1 мың адамды құрады. ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы үш жылда 18,7%-ға өсіп, тиісінше 511,8 млрд теңге, 479,5 млрд теңге, 431,1 млрд теңгені құрады.

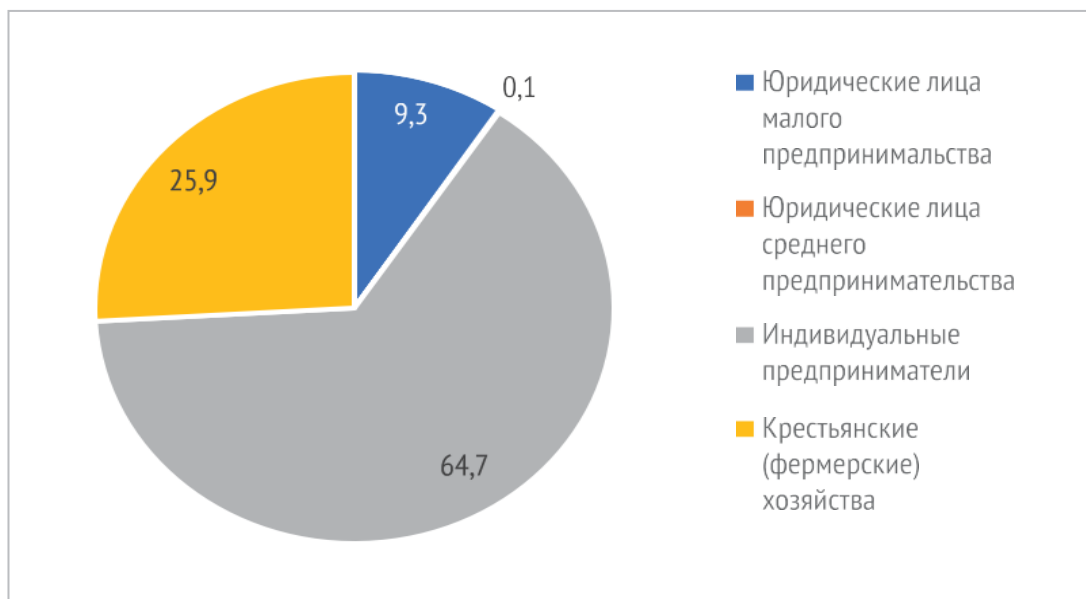
2021 жылдың 1 қаңтарына Жамбыл облысында жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 70,0 мың бірлікті немесе 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 110,5%-ды құрады. ШОБ құрылымында жеке кәсіпкерлер – 64,7%, шаруа қожалықтары – 25,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 9,3% және орта кәсіпкерлік субъектілерінің заңды тұлғалары – 0,1% құрайды [3, 184б.].

Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің қалыптасу және даму процестерін зерттеудің өзектілігі, оларды қолдау мәселелерін зерттеу шағын бизнеске тән ерекшелігі олардың жағымсыз факторларға бейімділігіне ғана негізделмейді, сонымен қатар экономиканың осы секторының қалыптасуы мен дамуы көптеген экономикалық, құқықтық және әкімшілік кедергілерді жеңе отырып, бюрократиялық құрылымдарға қарсы тұра отырып, экономиканы құрылымдық қайта құру жағдайында өтеді.

Қазақстандағы шағын бизнес өзінің экономикалық және әлеуметтік функцияларын толығымен орындауы үшін оған кешенді және жан-жақты қолдау және оның өміршеңдігін қамтамасыз ету қажет. Шағын кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін оңтайландыру және олардың тиімділік деңгейін арттыру міндеттері шағын кәсіпкерлікті қолдаудың әзірленген және енгізілген нұсқаларының тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

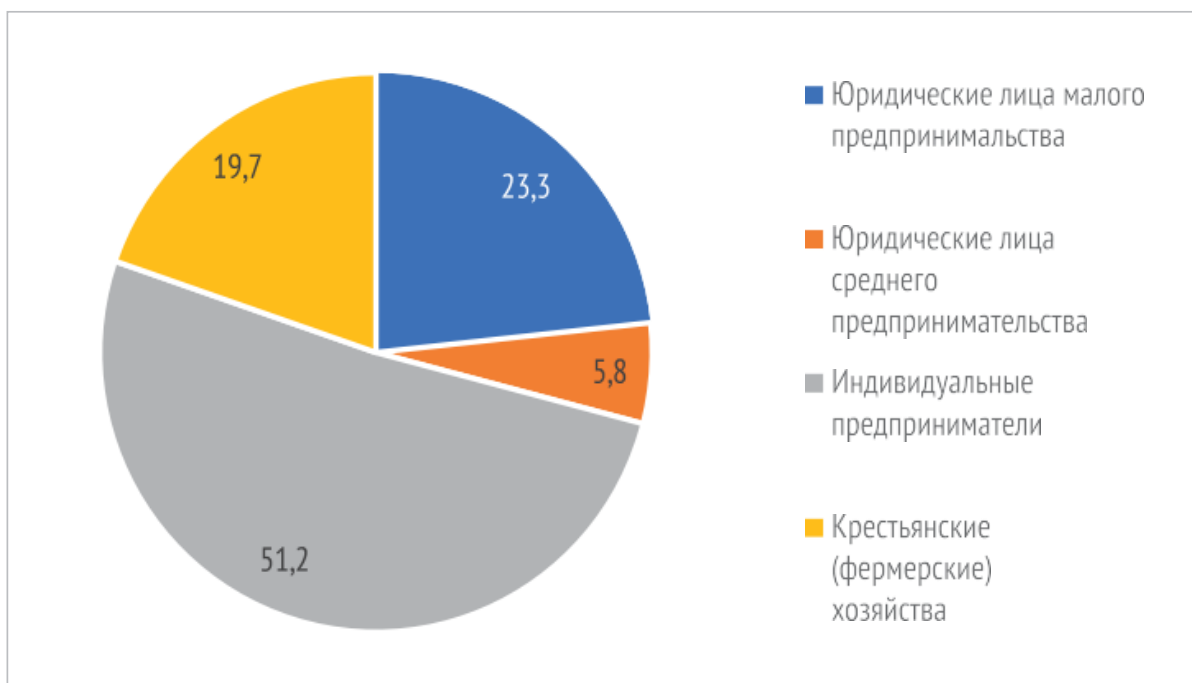
Төмендегі суретке сүйене отырып, Жамбыл облысындағы шағын және орта бизнес субъектілерінің құрылымын көруге болады.

Сурет 1. Жамбыл облысының жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің 2021 жылғы 1 қаңтардағы құрылымы, %

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

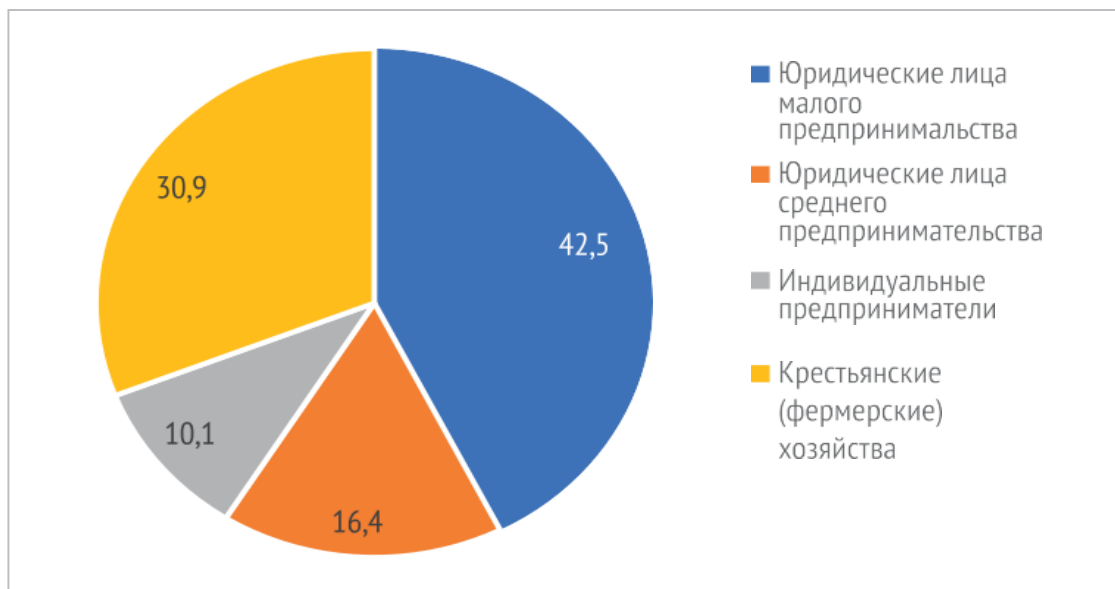
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерімен өңірдің жұмыспен қамтылған халқының 25,0% қамтылған, бұл 126,7 мың адамды құрайды. Жеке кәсіпкерлер ШОБ – та жұмыспен қамтылғандардың 51,2% - ын (64,9 мың адам) құрады, 2-сурет.

Сурет 2. Жамбыл облысының ШОБ-та жұмыспен қамтылғандарды 2021 жылғы 1 қаңтардағы ұйымдық нысандар бойынша бөлу, %

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

Жамбыл облысының шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері 2020 жылы 511,8 млрд.теңгеге өнім өндірді, бұл 2019 жылға қарағанда 11,7% - ға артық [4, 98б.]. Өндірілген өнімнің ең үлкен үлес салмағы шағын кәсіпорындарға тиесілі (42,5%), екінші орында 30,9% көрсеткішпен шаруа қожалықтары тұр, 3-сурет.

Сурет 3. 2020 жылы Жамбыл облысы бойынша ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд. теңге

Ескерту - Жамбыл облысының статистика Департаментінің мәліметтері бойынша.

Келесі кестеде Жамбыл облысында ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жүргізіледі.

Кесте 2. Жамбыл облысындағы ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау

Көрсеткіштері	2017 ж.	2018 ж.	2019ж.	2020ж.	Өсу қарқыны, %
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны, бірлік.	53852	58692	63262	69961	129,9
ШОБ субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам	117,4	120,13	119,54	127,42	108,5
Жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі, %	24,9	23,4	23,1	25,3	101,6
Жалпы өнім шығарылымы, млн.теңге	381636	431073	479542	520445	136,4
Шаруашылық субъектісінің жиынтық табысындағы ШОБ табысының үлесі, %	33,4	34,2	34,6	36,8	110,2
ШОК субъектілерінің салыстырмалы өнімділігі, %	44,9	45,1	45,7	46,4	103,3
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша					

Кесте мәліметтеріне сәйкес, 2020 жылы ШОБ белсенді субъектілерінің саны 2017 жылмен салыстырғанда 29,9% - ға артты. Шок субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны 2020 жылы -127,42 мың адамды құрады, 2017 жылмен салыстырғанда тұрақты өсуде. 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 8,5% - ға ұлғайды. 2020 жылы жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі 2017 жылмен салыстырғанда 1,6%-ға өсіп, 25,3%-ды құрады. 2020 жылы шаруашылық жүргізуші субъектінің жалпы табысындағы ШОК субъектілері табысының үлесі 2017 жылмен салыстырғанда 10,2% - ға ұлғайды, тиісінше 2020 жылы шаруашылық жүргізуші субъектілердің шығарылымы 2017 жылмен салыстырғанда 36,4% - ға ұлғайды және 520 445 млн. теңгені құрады.

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнім көлемі жалпы өнеркәсіп өнімінің 1,8% құрайды (3-кесте).

Кесте 3. Аймақтағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері өнімін талдау (млн. тг)

№	Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқ У + / -	Өсу қарқыны,%	
		2017	2018	2019	2020		2020/17	2020/19
1	2	4	5	6	7	8	9	10
1	Барлығы, оның ішінде:	381636	431073	479542	520445	138809	108,5	136,4
2	Шағын бизнес кәсіпорындары	181566	198857	206792	227203	45637	109,9	125,1
3	Орта бизнес кәсіпорындары	66588	77078	98408	84021	17433	85,4	126,2
4	Жеке кәсіпкерлер	37895	47152	50653	51706	13811	102,1	136,4
5	Шаруа немесе ферма қожалықтары	95587	107986	123689	157515	61928	127,3	164,8
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша								

Қолда бар деректерге сүйенсек, барлық қызметте өсу үрдісі байқалады. Яғни, 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда шамамен 36,4 %-ға, 2019 жылмен салыстырғанда 8,5 %-ға артады.

2020 жылы өнім көлемі әсіресе 2017 жылмен салыстырғанда ауыл шаруашылық өнімдері 64,8 %-ға өсті. Жеке кәсіпорындардың өнімі шамамен 36,4%-ға дейін өсті. Өйткені, қолында жеткілікті ақшасы бар адамдардың барлығы қосымша табыс көзі ретінде жеке кәсіпкерлікпен айналысады. Шағын және орта кәсіпкерліктің өнімі 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда шамамен 25% және 26%-ға өсті, бірақ орта кәсіпкерліктің өнімі 2019 жылмен салыстырғанда шамамен 15%-ға төмендеді.

Келесі кестедегі деректер негізінде 2017-2020 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша Жамбыл облысындағы ШОБ субъектілерінің санын анықтаймыз.

Кесте 4. Аймақтағы белсенді ШОБ субъектілерінің санын талдау

Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / - 2020/17	Өсу қарқыны,% 2020/2017
	2017	2018	2019	2020		
Барлығы, оның ішінде:	53852	58692	63262	69961	16109	129,9
Шағын бизнес кәсіпорындары	4895	5231	5916	6520	1625	133,2
Орта бизнес кәсіпорындары	46	51	54	47	1	102,2
Жеке кәсіпкерлер	34152	37246	40677	45290	11138	132,6
Шаруа немесе ферма қожалықтары	14759	16064	16615	18104	3345	122,7
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша						

Кестеден 2017 жылдан 2020 жылға дейін Экономикалық қызмет түрлері бойынша ШОБ саны жылдан жылға өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, жеке кәсіпорындардың саны осы жылдар ішінде шамамен 32,6% - ға дейін айтарлықтай өсті. Соңғы 4 жылда өңірде белсенді шағын және орта кәсіпорындардың жыл сайынғы өсімі 4-13% - ға байқалады.

Шағын кәсіпкерлікті реттеудің жанама шараларының бірі ретінде кәсіпкерлікті қолдауды несиелеу, субсидиялау, несиелерді кепілдендіру арқылы айтып отырғандықтан, жоғарыда аталған мәселелер мен оларды шешу кәсіпкерлікті реттеудің дамуы мен жетілдірілуін анықтауға көмектеседі[5, 39б.].

Жұмысты жазу барысында еліміздегі кәсіпкерлік қатынастардың дамуының белгілі бір эволюциясын, кәсіпкерліктің бәсекеге қабілеттілігі мен табыс әкелетін қызмет саласының бірі ретінде қалыптасуын байқауға болады.

Шағын бизнесті дамытудың жоғарыда аталған проблемаларын, сондай-ақ шетелдік тәжірибені талдау негізінде үш негізгі ұсынысты бөліп, оларды іске асыруға талдау жасауды ұсынамыз.

Бірінші ұсыныс, атқарылған жұмыстардың негізінде тіркелген ШК субъектілерінің басым болу проблемасы анықталғандықтан, ұсыныстар шеңберінде біз ірі, орта және шағын бизнес контекстінде бөлек несиелеу бойынша статистикалық және жедел деректерді құрылымдау мен бөлу бойынша ұсыныс беруді ұйғардық.

Мұндай қажеттілік осы магистрлік жұмыс аясында шағын кәсіпкерлікті қолдау және несиелендіру бойынша деректердің жоқтығынан анықталды, өйткені ақпарат жалпы болғандықтан, жалпы бизнесті несиелендіру бойынша талдау жүргізілді. Дегенмен, деректерді шағын, орта және ірі кәсіпорындарға бөлген кезде біз дәлірек көріністі көре аламыз. Мұндай ұсыныс ШК және ОК арасындағы ағымдағы жағдайды нақтырақ түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ шағын және микрокәсіпкерлік дамуының нақты бейнесін ашуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекет пен бизнестің уақтылы, оның ішінде тиісті деректерге негізделген алдын алу сипатындағы шараларды қабылдауына ықпал етеді.

Екінші ұсыныс, несие беру және несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер Шағын кәсіпкерлікті реттеудің негізгі қаржылық құралдарының бірі болып табылатындықтан, сондай-ақ кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларында маңызды рөлді атқаратындықтан, шағын бизнес субъектілері үшін альтернативті қаржыландыру шараларын енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, мұндай шара стартап-

жобалар үшін пайдалы болады, өйткені кірісті жоғалту қаупі жоғары болғандықтан, ЕДБ оларға несие беруден бас тартады. Мұнда сіз Р2Р несиелеу жүйесінің аналогын, краудфандингтік қаржыландыруды пайдалана аласыз. Бұл қаржыландыру инвесторлар мен мүдделі тараптардан тікелей түскен кезде, екінші деңгейлі банктердің рөлін қоспағанда, интернет-платформалар арқылы жобаларды альтернативті қаржыландырудың бір түрі болып ұсынылады [6, 42б.].

Соңғы ұсыныс – «Даму-Микро» бағдарламасы бойынша микро және шағын бизнес үшін несиелік кепілдіктер пайызын АҚШ-та қолданылатын деңгейге дейін арттыру. АҚШ-тың халықаралық тәжірибесіне сәйкес, біз шағын бизнестің басымдылығын анықтадық, бұл ретте мұндай кәсіпкерлер үшін қаржыландыру бағдарламалары бойынша несиелерді кепілдендіру жоғары деңгейде, яғни 75 - 100% құрайды, сонымен қатар ШК қорын қаржыландыру бағдарламаларына қайталама талдау жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол –2019,қыркүйек–3
3. Сәбден О., Тұрғынбаева А., Бодаубаева Г., Сабденова Ж., Кангалакова Д. Шағын бизнес негіздері (оқу құралы).-Астана: Фолиант, 2015.– 152 б.
4. Статистикалық жинақ Жамбыл облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік, 2017-2019жж., Тараз 2020
5. Сәбден О. Кәсіпкерлік. – Алматы: Эксклюзив, 2009. – 250 б.
6. Особенности функционирования малого предпринимательства в Казахстане// http://lib.kstu.kz:8300/tb/books/Predprimatel@mstvo_i_mal@ij_biznes/8.htm

УДК 325.1

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Джакишева Л.К. э.ғ.к. доцент
Абилдаева А.С., Сейілбай Н.Ж.

6B04118 «Бизнес экономикасы» мамандығының 4-курс студенттері
М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В рамках данной статьи представлены тенденции миграционных процессов в современном Казахстане на основе статистических данных, в основном с акцентом на анализ потоков внешней миграции, в том числе потоков постоянной миграции (постоянное проживание в другой стране), образовательной и трудовой миграции. Также рассмотрены вопросы внутренней миграции в Казахстане. Для внешней миграции выявлена высокая значимость этнической составляющей миграционной активности: из Казахстана выезжают в основном представители европейских этносов, а прибывают этнические кандасы, казахи из сопредельных

стран (Узбекистан, Китай, Монголия, Российская Федерация). Язык, меры межнациональных отношений внутри страны, меры по стабилизации социально-экономической ситуации в стране играют важную роль в регулировании эмиграционной деятельности.

Ключевые слова: миграция, миграционные потоки, внешняя миграция, внутренняя миграция, демографические проблемы.

Annotation. This article presents the trends of migration processes in modern Kazakhstan based on statistical data, mainly with an emphasis on the analysis of external migration flows, including flows of permanent migration (permanent residence in another country), educational and labor migration. The issues of internal migration in Kazakhstan were also considered. The high importance of the ethnic component of migration activity has been revealed for external migration: representatives of European ethnic groups mainly leave Kazakhstan, and ethnic kandas, Kazakhs from neighboring countries (Uzbekistan, China, Mongolia, the Russian Federation) arrive. Language, measures of interethnic relations within the country, measures to stabilize the socio-economic situation in the country play an important role in regulating emigration activities.

Keywords: migration, migration flows, external migration, internal migration, demographic problems.

Мобильность населения мира стремительно растет в последние годы, и тому есть множество причин. К ним относится глобализация, которая привела к тому, что рынки труда из местных и внутренних закрытых рынков стали все больше интегрироваться в международные рынки труда с интенсивной внешней трудовой и образовательной миграцией. Расширение информационного пространства также во многом повлияло на активизацию миграции; с развитием средств связи и распространением глобального Интернета люди могут оценить свои собственные условия и то, куда они хотели бы отправиться. Информация о наличии более привлекательных условий в других странах мотивирует потенциальных мигрантов быстрее принимать решение о переезде в другие страны или в другие регионы той же страны. В эпоху цифровых технологий и глобальной связи молодежь все активнее участвует в глобальных образовательных миграционных потоках. И если раньше образовательные миграционные потоки были в большей степени связаны с процессами урбанизации, когда сельская молодежь стремилась учиться в города и в итоге оставалась там (возвратная миграция превращалась в безвозвратную), то в современном мире эти потоки усложняются. Продвинутая молодежь из развивающихся стран стремится получить образование в престижных вузах мира, в то время как в развитых странах идет «битва за мозги», когда страны с процессами депопуляции и стареющим населением стремятся привлечь талантливую молодежь и высококвалифицированные кадры из менее развитых стран. В свою очередь, страны-доноры образовательной и трудовой миграции, начинают ощущать влияние «утечки мозгов» на перспективы демографического развития и ущерб будущему экономическому развитию страны (перспективные кадры вымываются, тенденции старения местного населения со временем ускоряются). В последние годы увеличились миграционные потоки вынужденной миграции из-за войн, локальных конфликтов между группами населения, стихийных бедствий, вынуждающих людей покидать свои города и села и становиться беженцами.

Казахстану не чужды эти тенденции, так как в нашей стране также активно развиваются процессы как внешней, так и внутренней миграции.

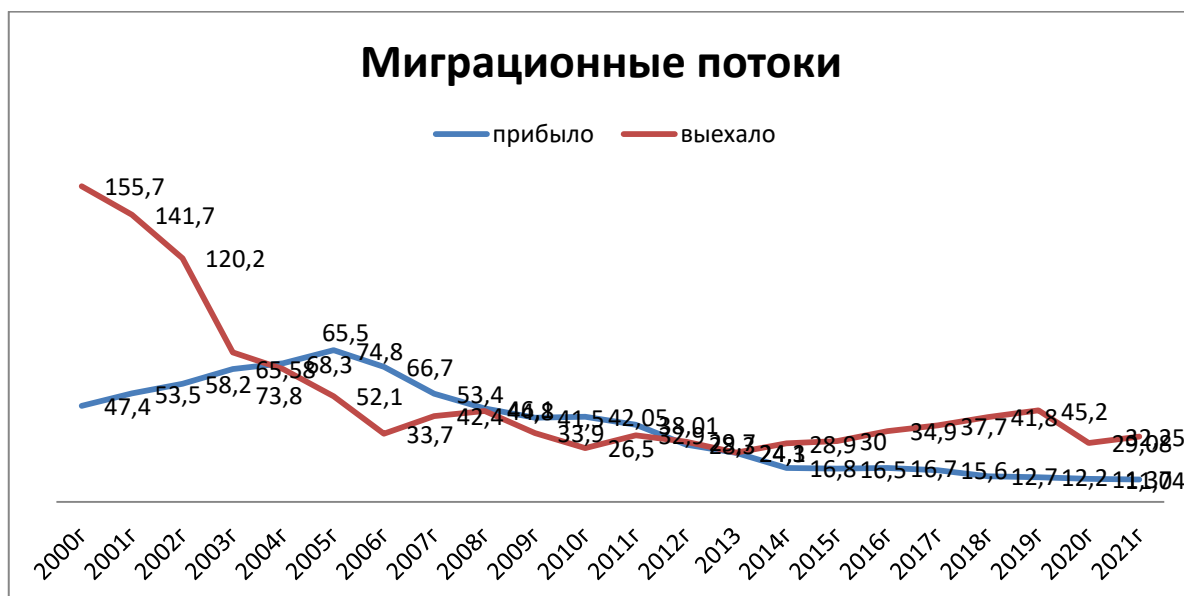

Рис. 1. Динамика внешней миграции в 2000-2021 гг., тыс. чел.

Примечание: составлено автором по данным [1], [2], [3]

Из Казахстана в 2021 году эмигрировали 32 209 человек, что на 10,6% больше, чем в 2020 году. По данным бюро национальной статистики, за тот же период в страну иммигрировали 10 982 человека. Это на 4,1% меньше, чем в 2020 году [1].

Поток иностранной эмиграции значительно сократился в период 2000—2006 гг. со 155,7 тыс. до 33 тыс. человек. В дальнейшем до 2013 г. поток эмигрантов из Казахстана сократился до 24 тыс. в год (с колебаниями до 45 тыс. в 2008 г.). До 2018 г. вновь наблюдалось постепенное увеличение потока эмиграции до 43 тыс. человек.

Наибольшая доля эмигрантов в общем потоке внешней эмиграции приходится на россиян, их доля в выбывших мигрантах составляла 70,6% в 2010 г. и 72,5% в 2019 г. Далее по доле в оттоке следуют немцы и украинцы (табл. 1).

Большинство из них уезжают из Казахстана в Российскую Федерацию (РФ). Это, скорее всего, связано с относительно более высоким, чем в нашей стране, уровнем заработной платы и размерами пенсий и пособий: примерно в 1,5 раза выше прожиточного минимума и минимальной заработной платы.

Также привлекающими факторами в РФ являются меры поддержки репатриации эмигрантов из стран СНГ в рамках государственной программы «Соотечественники».

Таблица 1. Этнический состав внешних мигрантов в 2019г.

	Внешний	Миграция	В % к итогу		
	Миграционный баланс	Прибытие	Отправления	Прибытие	Отправления
Общий	-32 970	12 255	45 225		
русские	-30 128	2 645	32 773	21,6%	72,5%
казахи	4 860	7 033	2 173	57,4%	4,8%
немцы	-2 958	191	3 149	1,6%	7,0%
украинцы	-2 740	248	2 988	2,0%	6,6%
татары	-914	144	1 058	1,2%	2,3%
Поляки	-632	22	654	0,2%	1,4%
белорусы	-508	49	557	0,4%	1,2%

узбекский	44	286	242	2,3%	0,5%
корейцы	-76	162	238	1,3%	0,5%
азербайджанцы	133	238	105	1,9%	0,2%
каракалпаки	285	301	16	2,5%	0,0%
Примечание: составлено автором по [1], [4]					

Поток внешней иммиграции в Казахстан вырос с 47,4 в 2000 г. до 74,8 в 2005 г. С 2006 г. наблюдается постоянное снижение потока внешних мигрантов в Казахстан до 42 тыс. человек к 2010 г. и до 11,039 тыс. человек к 2021 г. Внешняя иммиграция в Казахстан тесно связана с этнической репатриацией казахов, проживающих в диаспорах (ирредентах) в Китайской Народной Республике, Монголии, Узбекистане, Туркменистане и Киргизии, а также в Российской Федерации. С 1991 года по 1 января 2020 года 313 256 семей или 1 057 280 этнических казахов вернулись на историческую родину и получили статус кандасов [2].

По данным Министерства труда и социальной защиты населения, в 2019 году статус кандасов получили 17 661 этнический казах или 9 993 семьи. Большинство кандасов прибыли из Китая: 41,5% (7326 человек), Узбекистана: 40,1% (7074 человека), Туркменистана: 6,5% (1152 человека), Монголии: 6,2% (1095 человек), России: 1,8% (313 человек), и 3,9% (701 человек) из других стран [1].

Наибольшее количество кандасов (38%) обосновалось в Алматинской области, 14% в Мангистауской области, 7% в Шымкенте и 6% в Нур-Султане. Репатрианты выбирали эти регионы для переселения из-за сходства природно-климатических условий со странами их происхождения (Алматинская область, г. Алматы - условия для проживания, для трудоустройства, для обучения детей в колледжах и вузах (г. Нур-Султан).

В настоящее время в рамках государственной программы «Енбек» реализуются меры по поддержке переселения кандасов в Северный (Костанайская, Северо-Казахстанская, Акмолинская области) и Северо-Восточный регионы (Павлодарская и Восточно-Казахстанская области). Согласно областной квоте приема кандасов с компенсацией по переселению – единовременная выплата в размере 35 МРП на каждого члена семьи (84,2 тыс. тенге в 2019 году); от 15 до 30 МРП (от 36,1 до 72,2 тыс. тенге в 2019 году) на семью для покрытия расходов по аренде жилья и оплате ежемесячных коммунальных платежей в течение 12 месяцев подряд [1]. Однако поддержка распространяется только на 11,5% кандасов, а большинство этнических казахов приходят вне зависимости от того, получают ли они материальную поддержку от государства, т.е.

Для компенсации отрицательного сальдо внешней миграции в нашей стране необходимо усилить меры поощрения этнической репатриации. Различные общественные организации, занимающиеся вопросами адаптации иммигрантов в Казахстане и поддержки зарубежных казахских диаспор, предлагают следующие меры:

- расширить перечень регионов, на которые распространяется региональная квота приема кандасов;
- расширить перечень льгот для потенциальных кандасов,
- увеличить наличие мер поддержки для них через активизацию мер по содействию развитию предпринимательской инициативы иммигрантов, их обучению и успешному трудоустройству.

По мнению известного казахстанского эксперта А. Н. Алексеенко, «Основная роль репатриации этнических казахов заключается в восстановлении исторической справедливости, устранении диспропорций этнодемографического развития и в целом в стабилизации демографической ситуации в Казахстане. Но чем интенсивнее будет развиваться иммиграция, тем более актуальными станут вопросы «качества» прибывающих и их интеграции в казахстанское общество» [5].

В 2019 году из числа трудоспособных кандасов (составлявших 62,7% всех кандасов) 13,6% имели высшее образование, 25,2% - среднее специальное, 46,7% - общее среднее образование, 14,5% вообще не имели образования. Иными словами, среди потенциальных работников среди кандасов очень высока доля низкоквалифицированной рабочей силы (более половины не имеют профессионального образования). Это приводит к тому, что их адаптация осложняется проблемами их трудоустройства в регионах с наличием вакансий и дефицитом кадров. Поэтому большинство репатриантов стремятся осесть в сельской местности для занятия животноводством (чаще) или растениеводством (реже) и другими формами самозанятости, не требующими квалифицированной рабочей силы (частный транспорт, мелкая торговля, разнорабочие). Такая занятость не обеспечивает стабильного дохода и затрудняет адаптацию мигрантов в казахстанском обществе. Нужны действенные меры по профессиональной переподготовке репатриантов по востребованным профессиям и повышению их квалификации, выработке полезных навыков для их саморазвития (деловые навыки, компьютерная грамотность, языковые курсы).

Люди мигрируют в поисках работы из Казахстана в основном в Российскую Федерацию. По данным ЕАЭС, в 2021 году в Россию на заработки въехало 136,2 тыс. граждан Казахстана, причем за последние три года ежегодный прирост составляет более 20% в год. За пять лет годовой поток мигрантов увеличился почти в 2 раза (1,94 раза).

Образовательная миграция из Казахстана динамично растет. Так, по данным ЮНЕСКО, в 2012 году количество студентов, обучающихся за рубежом, составляло 42,5 тысячи человек. К 2016 г. эта цифра увеличилась до 90,2 тыс. человек, а в 2017 г. снизилась до 84,7 тыс. студентов.

Таблица 2 - Казахстанские студенты, обучающиеся по всему миру по данным ЮНЕСКО

Страна	Страны в которых обучаются казахстанские студенты						% от общего объема	
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2016	2017
Российская Федерация		49252	59295	69895	652370	...	77,48%	77,04%
Киргизстан	4357	4535	4828	5318	4907	3290	5,9%	5,79%
Турция	10	1306	1799	1986	2015	...	2,2%	2,38%
США	1884	1913	2006	1963	1707	..	2,18%	2,02%
Великобритания	1725	1596	1576	1545	1436	..	1,71%	1,7%
Чехия	1174	1376	1446	1515	1648	...	1,68%	1,95%
Малайзия	...	1701	1443	1369	1002	808	1,52%	1,18%
Польша	401	519	541	753	649	...	0,83%	0,77%
Германия	695	701	738	743	750	...	0,82%	0,89%
Южная Корея	211	251	375	546	659	...	0,61%	0,78%
Канада	357	429	444	480	483	...	0,53%	0,57%

ОАЭ	361	377	455	451	...	...	0,50%	
Франция	346	392	398	428	470	...	0,47%	0,56%

Примечание: составлено автором по [6]

По данным ЮНЕСКО (табл. 2), большинство казахстанских студентов едут учиться в Россию (около 65,2 тыс. в 2020 г., или 77%). Имеются потоки казахстанских студентов, выбравших местом учебы Кыргызстан (более 4 тыс. человек до 2016 г. и 3,3 тыс. в 2020 г.), Чехию, США, Великобританию (в пределах 1000-2000 человек каждая), затем следуют Германия, Малайзия, Польша, ОАЭ, Канада и Франция (по 300-750 человек в каждой) [6].

В базе данных ЮНЕСКО отсутствуют данные об иностранных студентах, обучающихся в учебных заведениях Китайской Народной Республики (КНР). Поэтому количество граждан Казахстана, обучающихся в Китае, следует добавить к указанным ЮНЕСКО потокам студентов из Казахстана.

Образовательная миграция из Казахстана может превратиться в безвозвратную форму и есть риски остаться на постоянное жительство студентов, обучающихся за границей. Этому также может способствовать более высокий уровень оплаты труда в странах обучения после окончания вуза, отсутствие барьеров, поскольку некоторые страны готовы принимать талантливых и перспективных молодых людей и предлагать им льготные условия для получения постоянных рабочих виз, упрощенная процедура получения гражданства, и другие преимущества.

Образовательные миграционные потоки в Казахстан в большей степени связаны с обучением этнических казахов, проживающих за рубежом, в образовательных учреждениях нашей страны в целях обеспечения их последующей репатриации и адаптации. Размер квоты приема при приеме на обучение в организации образования, реализующие образовательные программы технического и профессионального, послесреднего и высшего образования для лиц казахской национальности, не являющихся гражданами Республики Казахстан, устанавливается в размере 2 процентов от утвержденного государственного образовательного заказа.

Растет и динамика внутренних миграционных процессов в Республике.

Рост внутренних миграционных потоков связан с развитием урбанизации (переселением сельских жителей в города) и переносом столицы из Алматы в Астану, интенсивным развитием городов республиканского значения, немаловажную роль сыграл и рост их привлекательности для внутренних мигрантов. У них относительно высокая заработная плата, лучшие условия для трудоустройства и предпринимательской инициативы, хорошие показатели качества жизни за счет развитой инфраструктуры, что делает эти города центром притяжения для внутренней миграции. При этом внутренняя миграция носит поэтапный характер. Потоки идут из регионов, особенно из крупных городов, в города республиканского значения, из малых городов в крупные города,

Основной причиной переноса столицы является стремление достичь регионального этно-демографического баланса, стимулировать миграцию из трудоизбыточных южных районов в промышленно развитые города на севере, вовлечь казахское население в промышленное и сельскохозяйственное производство в Центральном и Северном Казахстане.

Основными донорами внутренних мигрантов являются регионы с быстрорастущим населением, в основном с сельскохозяйственной специализацией.

Рынки труда в таких регионах не могут «поглотить» избыточное предложение рабочей силы. Соответственно, часть людей, которые не могут найти работу в таких трудоизбыточных регионах, стремятся уехать в крупные города, где существует неудовлетворенный спрос на рабочую силу в сфере услуг и промышленного производства. Кроме того, молодежь из таких регионов стремится уехать учиться в крупные города для повышения своей конкурентоспособности с целью в будущем получить «хорошую» работу (с постоянным, стабильным доходом и социальным обеспечением, в формальном секторе экономики).

Подводя итоги данного исследования, можно сделать следующие выводы:

Пик внешней миграционной активности был пройден на рубеже конца 1990-х – начала 2000-х гг., затем до 2012 г. она имела тенденцию к снижению. В последние годы, начиная с 2013 года, отрицательное сальдо внешней миграции вновь нарастает, что свидетельствует об устойчивом превышении количества выезжающих из Казахстана над прибывающими. Внешняя безвозвратная миграция из/в Казахстан этнически выражается следующим образом: выезжает преимущественно население европейских этносов, а прибывают преимущественно этнические казахи. В последние годы активизировалась образовательная и трудовая миграция из Казахстана в другие страны. Расширяется география стран, куда едут учиться абитуриенты из Казахстана. В трудовой иммиграции преобладает поток в Российскую Федерацию, что в первую очередь связано с относительно благоприятными условиями адаптации (отсутствие языкового барьера, схожие условия производства и формы организации труда, относительно благополучное население – общая история СССР). Также в последнее время трудовая миграция из Казахстана активно перемещается в Южную Корею.

Для эффективного управления демографическими и миграционными процессами государственным институтам необходимо уделять особое внимание решению проблем, улучшению социально-экономического климата в стране, инвестициям в человеческий капитал.

Демографическая политика Республики Казахстан должна быть направлена на достижение демографического оптимума, который включает в себя оптимальную интенсивность процессов рождаемости и смертности, а также воспроизводство демографических структур и миграцию населения.

Список литературы

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // <https://stat.gov.kz/> (дата обращения: 20.10.2022)
2. Внешняя миграция по всем потокам – выбытие // <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/2929753?keyword=> (дата обращения: 20.10.2022)
3. Прибытие мигрантов по всем потокам // <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/703870?keyword=> (дата обращения: 20.10.2022)
4. Казахстанцы активнее покидают страну: в 2021 году эмигрировало более 32 тыс человек // <https://lsm.kz/migraciya-za-2021-god> (дата обращения: 20.10.2022)
5. Алексеенко А. Н. Миграционные связи России и Казахстана в XX – начале XXI вв. / А.Н. Алексеенко // Сотрудничество органов власти и общественных объединений в формировании толерантного пространства в регионе: опыт и перспективы. - Барнаул, 2019

6. Официальный сайт ЮНЕСКО // <https://www.unesco.org/ru/tags/migraciya> (дата обращения: 20.10.2022)

ӘОЖ 334.72

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЫҢ ДАМУЫН ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН БАҒАЛАУ

Джакишева Лейла Колчабаевна э.ғ.к.,
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Телжанова Маржан Нұржанқызы, Құлбаева Таңшолпан Эрғалымқызы
6В04114 – Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс студенттері
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік Университеті

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің қазіргі жағдайы талданады. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің қызмет етуіндегі ерекшеліктері зерттеліп, жүйелі проблемалары анықталды. Салыстырмалы әдісті қолдана отырып, экономикалық көрсеткіштердің динамикасын зерттеу себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға және шағын және орта бизнесті дамытудағы жүйелі проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді. Жеке кәсіпкерліктердің инвестициялық қызметінің негізгі бағыттары анықталды, кәсіпорын үшін инвестициялық тартымдылықтың көрсеткіштері талданды.

Кілт сөздер: шағын және орта бизнес, шағын бизнес, кәсіпкерлік, инвестициялық қызмет, инвестициялық саясат, мемлекет, ұйымдық-құқықтық нысан, субъектілер, экономика, инфрақұрылым.

Аннотация. В статье проведен анализ современного состояния малого и среднего бизнеса Республики Казахстан. В результате проведения исследования изучены особенности и выявлены системные проблемы в функционировании малого и среднего бизнеса Республики Казахстан. Исследование динамики экономических индикаторов посредством сравнительного метода позволило установить причинноследственные связи и выявить системные проблемы развития малого и среднего предпринимательства. Определены основные направления инвестиционной деятельности частных предприятий, проанализированы показатели инвестиционной привлекательности предприятия.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, малый бизнес, предпринимательство, инвестиционная деятельность, инвестиционная политика, государство, организационно-правовая форма, субъекты, экономика, инфраструктура.

Annotation. The article analyzes the current state of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. As a result of the study, the features were studied and systemic problems were identified in the functioning of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. The study of the dynamics of economic indicators using a comparative method made it possible to establish causal relationships and identify systemic problems in the development of small and medium-sized businesses.

The main directions of investment activity of private enterprises are determined, the indicators of the investment attractiveness of the enterprise are analyzed.

Keywords: small and medium business, small business, entrepreneurship, investment activity, investment policy, state, organizational and legal form, subjects, economy, infrastructure.

Әрбір кәсіпкер өз қызметінің басында қаржылық, еңбек, материалдық және интеллектуалдық ресурстарға болашақ қажеттіліктердің көлемін нақты түсінуі керек. Оларды алу көздерін анықтауы, сонымен қатар кәсіпорынның процесіне қатысатын ресурстарды пайдалану тиімділігін нақты есептей білуі қажет.

Тақырыптың өзектілігі жоғары бәсекелестік жағдайында кәсіпкер өз қызметін нақты және тиімді жоспарламаса, нарықтың мақсатты сегменттерінің жай-күйі туралы, бәсекелестері мен серіктестерінің позициясы, сондай-ақ олардың өздерінің жеке істерінің жағдайы, болашағы мен мүмкіндіктері туралы ақпаратты үнемі жинап, талдап, жинақтамаса, тұрақты жетістікке жете алмайтындығына байланысты.

Шағын кәсіпкерлік елдің, аймақтың экономикасында маңызды рөл атқарады. Кәсіпорындардың бұл сегменті негізінен экономиканың жай-күйі мен даму қарқынын, оның әлемдік нарықтардағы дағдарыс құбылыстары мен құрылымдық өзгерістерге төзімділігін анықтайды, халықтың жұмыспен қамтылу деңгейіне және экономикалық белсенділігіне, жалпы өңірлік өнімнің құрылымы мен көлеміне әсер етеді.

Жеке кәсіпкерліктердің инвестициялық қызметін жүзеге асыруы келесі негізгі кезеңдерді қамтиды [1, 78б.]:

1) Кәсіпорынның экономикалық және қаржылық даму стратегиясына сәйкес оның инвестициялық қызметінің жеке бағыттарын қалыптастыру.

Бұл бағыттарды дамыту келесі міндеттерді шешуге арналған:

- перспективалық кезеңнің жекелеген кезеңдеріндегі инвестицияның негізгі нысандарының арақатынасын анықтау;
- инвестициялық қызметтің салалық бағытын анықтау (шаруашылық қызметі әртараптандырылған кәсіпорындар үшін);
- қызметтің аймақтық бағытын анықтау.

Кәсіпорынның инвестициялық қызметінің жекелеген бағыттарын оның экономикалық және қаржылық даму стратегиясына сәйкес қалыптастыру алдағы кезеңнің жекелеген кезеңдері үшін осы қызметтің басым мақсаттары мен міндеттерін анықтауға мүмкіндік береді.

2) Сыртқы инвестициялық орта жағдайларын және инвестициялық нарық конъюнктурасын зерттеу және есепке алу.

Мұндай зерттеу процесінде инвестициялық қызметтің құқықтық шарттары жалпы және инвестицияның жекелеген нысандары («инвестициялық ахуал») контекстінде зерттеледі, инвестициялық нарықтың ағымдағы жағдайы кәсіпорынның қызметімен байланысты оның жеке сегменттері контекстінде талданады.

3) Жеке инвестициялық объектілерді іздеу және олардың кәсіпорынның инвестициялық қызметінің бағыттарына сәйкестігін бағалау.

Инвестициялық саясаттың осы бағытын іске асыру барысында инвестициялық нарықтағы ағымдағы ұсыныс зерттеледі, зерттеу үшін кәсіпорынның инвестициялық қызметінің бағыттарына (оны салалық және аймақтық әртараптандыру) неғұрлым толық сәйкес келетін жеке нақты инвестициялық жобалар мен қаржы құралдары таңдалады, олардың қолданыстағы түрлерінің

құрамын жаңарту үшін, жеке активтерді (жабдықтарды, технологияларды және т.б.) сатып алу мүмкіндіктері мен шарттары қарастырылады, таңдалған инвестициялық объектілерге мұқият сараптама жүргізіледі.

4) Инвестицияның жоғары тиімділігін қамтамасыз ету.

Алдын ала кезеңде таңдап алынған инвестициялық объектілер олардың экономикалық тиімділігі тұрғысынан талданады. Бұл ретте әрбір инвестициялық объект үшін тиімділікті бағалаудың нақты әдістемесі қолданылады. Бағалау нәтижелері бойынша жеке инвестициялық жобалар мен қаржылық инвестиция құралдары олардың тиімділік критерийлері (рентабельділігі) бойынша ранжирленеді. Нәтижесінде ең жоғары табысты қамтамасыз ететін инвестициялық нысандар жүзеге асыру үшін таңдалады.

5) Инвестициялық қызметпен байланысты тәуекелдер деңгейін барынша азайтуды қамтамасыз ету.

Инвестициялық саясаттың осы бағытын іске асыру процесінде ең алдымен әрбір нақты инвестициялық объектіге тән тәуекелдерді анықтау және бағалау қажет. Бағалау нәтижелері бойынша жеке инвестиция объектілері тәуекелдер деңгейіне сәйкес ранжирленеді және қалғандары тең болған жағдайда іске асыру үшін инвестициялық тәуекелдерді барынша азайтуды қамтамасыз ететін объектілер таңдалады. Жеке инвестициялау объектілерінің тәуекелдерімен қатар жалпы инвестициялық қызметке байланысты қаржылық тәуекелдер де бағаланады [2, 44б.].

6) Инвестициялардың өтімділігін қамтамасыз ету.

Инвестициялық қызметті жүзеге асыру кезінде сыртқы инвестициялық ортаның, инвестициялық нарықтың конъюнктурасының немесе кәсіпорынның алдағы кезеңдегі даму стратегиясының елеулі өзгерістеріне байланысты жекелеген инвестициялық объектілерден күтілетін кіріс күрт төмендеуі, тәуекелдердің артуы, кәсіпорын үшін инвестициялық тартымдылықтың басқа көрсеткіштерінің мәні төмендеуі мүмкін екендігін алдын ала болжау керек. Бұл жеке инвестициялық бағдарламалардан (жеке инвестициялық объектілерді жүзеге асыру арқылы) және капиталды қайта инвестициялаудан өз уақытында шығу туралы шешімді талап етеді. Осы мақсатта әрбір инвестициялық объект үшін инвестициялық өтімділік дәрежесін бағалау қажет. Бағалау нәтижелері бойынша жеке нақты инвестициялық жобалар мен қаржылық инвестиция құралдары олардың өтімділік критерийі бойынша дәрежеленеді. Басқа жағдайлар тең болған жағдайда, өтімділіктің әлеуетті деңгейі ең жоғарылары жүзеге асыру үшін таңдалады.

7) Инвестициялық ресурстардың қажетті көлемін анықтау және олардың көздерінің құрылымын оңтайландыру.

Кәсіпорынның инвестициялық саясатының осы бағытын іске асыру процесінде көзделген көлемдегі инвестициялық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті инвестициялық ресурстарға жалпы қажеттілік болжанады (оны жүзеге асырудың жеке кезеңдері үшін); бұл ресурстарды меншікті қаржы көздері есебінен қалыптастыру мүмкіндігі айқындалады; капитал нарығындағы (немесе ақша нарығындағы) жағдайға сүйене отырып, инвестициялық қызметке қарыз қаражатын тартудың мақсаттылығы анықталады [3, 86б.].

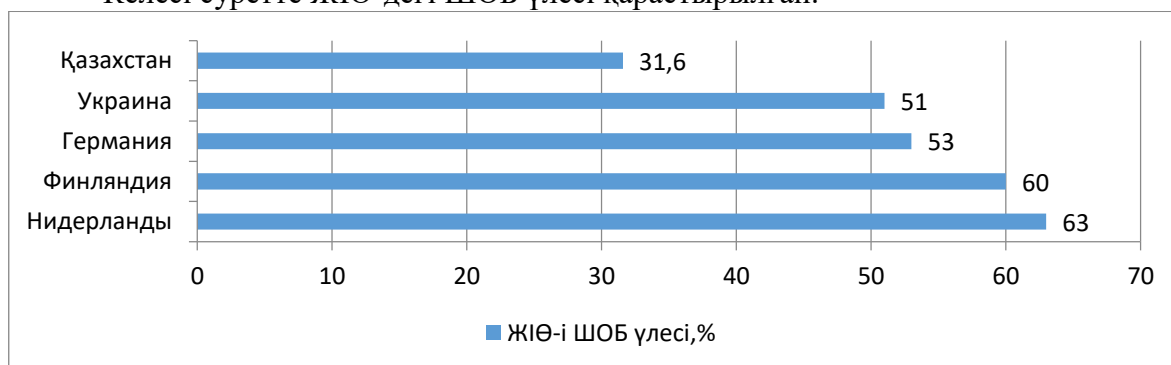
Инвестициялық ресурстарды қалыптастыру көздерінің құрылымын оңтайландыру процесінде алдағы кезеңдегі кәсіпорынның төлем қабілеттілігінің және қаржылық тұрақтылығының төмендеуіне жол бермеу мақсатында жеке жобалар бойынша және жалпы инвестициялық бағдарлама бойынша

қаржыландырудың меншікті және қарыздық көздерінің ұтымды арақатынасы қамтамасыз етіледі.

Кәсіпкерлік нарықтық экономикада өмір сүретін кез келген мемлекет үшін маңызды экономикалық құбылыс. Кәсіпкерлікті дамыту қоғамның материалдық және рухани әлеуетін арттыруға көмектесе отырып, экономикалық өсу мен әл-ауқат деңгейін анықтайды.

Бүгінде Қазақстанда кәсіпкерлікті дамыту үшін барлық қажетті жағдай жасалған. Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті мақсатты дамыту және шағын және орта бизнесті қолдау саясаты басым бағыт болып табылады. Шағын кәсіпкерлікті дамыту және жеке кәсіпкерлік бастаманы жүзеге асыру мүмкіндігі елдің табысты дамуының қажетті шарттары болып табылады [4, 135б.].

Келесі суретте ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі қарастырылған.

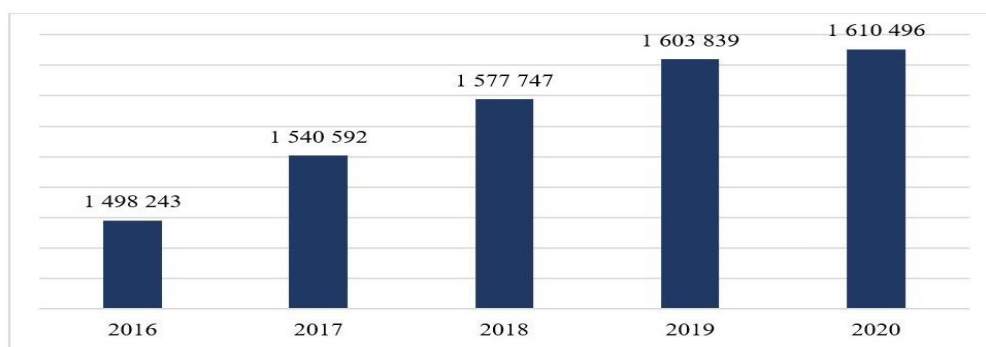

Сурет 1. ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі, %

Ескерту: ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша автормен құрастырылған

ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметіне сәйкес, 2020 жылы шағын және орта бизнестің үлесі 31,6% деңгейінде белгіленген. 2016 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 4,8 пайызға артқан. Дегенмен, бұл көрсеткіш бойынша Қазақстан әлі де Батыс елдерінен қалып отыр. Мысалы, Батыс елдерінде бұл көрсеткіш жалпы ішкі өнімнің 50-60% деңгейінде ауытқиды.

Келесі сурет негізінде тіркелген ШОБ субъектілерінің санының динамикасын қарастырамыз.

Сурет 2. Тіркелген ШОБ субъектілерінің санының динамикасы, бірлік

Ескерту: ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша автормен құрастырылған

2020 жылы тіркелген ШОБ субъектілерінің саны 1 610 496 бірлікті құрады, оның ішінде 401 512 ШОБ заңды тұлғалары (24,9%), 983 549 жеке кәсіпкерлер (61,1%) және 225 435 шаруа (фермер қожалықтары) кәсіпорындары (14,0%). 2019 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 6 657 бірлікке, яғни 0,4%-ға өсті. Заңды тұлғалардың саны 4,0%-ға (15514 бірлік), шаруа (фермер) қожалықтарының саны 1,9%-ға (4144 бірлік) өсті. Ал жеке кәсіпкерлер саны 1,3%-ға (13 001 бірлік) азайды. Зерттеу аралығында (2016-2020 ж.ж.) тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы саны 7,5%-ға (112 253 бірлік) өсті (2-сурет).

Кесте 1. ШОБ-те жұмыспен қамтылғандар саны

Жылдар	Барлығы, адам	Соның ішінде							
		шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	%	орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	%	жеке кәсіпкерліктер	%	Шаруа қожалықтары	%
2016	3 166 792		39,4	352 954	11,1	1 288 167	40,7	276 401	8,7
2017	3 190 133		%	361 393	11,3	1 240 876	38,9	286 038	9,0
2018	3 312 457	1 351 882	40,8	364 888	11,0	1 315 162	39,7	280 525	8,5
2019	3 448 727	1 408 192	40,8	364 865	10,6	1 378 884	40,0	296 786	8,6
2020	3 369 915	1 364 138	40,5	351 496	10,4	1 353 776	40,2	300 505	8,9

Ескерту: ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша автормен құрастырылған.

Жұмыспен қамту құрылымында үлкен үлесті шағын бизнес пен жеке кәсіпкерлік алады, оларда 2020 жылы сәйкесінше 40,5% және 40,2% жұмыспен қамтылған. 10,4% немесе 351496 адам орта кәсіпкерлікте, 8,9% (300505 адам) шаруа немесе фермер қожалықтарында жұмыспен қамтылған. ШОБ өнімі 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. ШОБ өнімдерін өндіру

Жылдар	Барлығы, миллион теңге	Соның ішінде							
		Шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	%	Орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары	%	Жеке кәсіпкерліктер	%	Шаруа қожалықтары	%
2016	19 609010	11 472 475	69,2	3 484 992	17,8	1 511 733	7,7	1 043755	5,3
2017	23 241125	17 287 458	%	4 045 875	17,4	1 554 704	6,7	1 152499	5,0
2018	26 473049	18 272 335	69,0	5 118 377	19,3	1 764 985	6,7	1 317352	5,0
2019	32 386960	22 947 233	70,9	5 929 183	18,3	1 902 754	5,9	1 607790	5,0
2020	32 725460	22 559 543	68,9	6 447 866	19,7	1 729 842	5,3	1 988209	6,1

Ескерту: ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша автормен құрастырылған.

Ұйымдық-заңды тұлғалар бойынша шығарылған өнім көлемін ескере отырып, шағын кәсіпорындардың өнімі 9,0 трлн. теңгені немесе 5 жылдан кейін 66,3%-ды құрады. Орта кәсіпкерліктің заңды тұлғаларының өнімі 2 962 874 миллион теңгеге

дейін өсті. Жеке кәсіпкерліктер – 218109 млн. теңге, шаруа (фермер) қожалықтары – 944454 млн. теңгеге өсті құрады. Қазақстандағы ШОБ субъектілерінің еңбек өнімділігі 3-кестеде көрсетілген [5, 179б.].

Кесте 3 - Қазақстан Республикасындағы ШОБ субъектілерінің еңбек өнімділігі

Көрсеткіштер	2016	2017	2018	2019	2020	2020 /2016, %
ШОБ субъектілерінде жұмыс істейтін 1 адамға еңбек өнімділігі, миллион теңге	4,5	4,5	5,3	6,4	6,6	146,7
Ескерту: ҚР Ұлттық статистикалық бюросының мәліметі бойынша автор құрастырған.						

ШОБ субъектілеріндегі еңбек өнімділігі соңғы 5 жылда 46,7%-ға өсіп, 2020 жылы 6,6%-ды құрады.

Қазақстанның кәсіпкерлігі 2020 жылы әлемдегі барлық елдер сияқты пандемия салдарынан зардап шекті. Егер мемлекет тарапынан шағын және орта кәсіпкерлікке жан-жақты және толық қолдау көрсетілетін болса, Қазақстандағы кәсіпкерліктің алға қарай дамуының барлық мүмкіндіктері, болашағы мен әлеуеті жоғары екені анық.

Сонымен зерттеудің негізгі мәселелерін шешуде алынған қорытындыларды ұсынамыз:

Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік кодексіне сәйкес Жеке кәсіпкерлік – Қазақстан Республикасы азаматтарының жеке тұлғалардың өз меншігіне негізделген және жеке тұлғалар атынан, олардың тәуекеліне және мүліктік жауапкершілігіне байланысты жүзеге асырылатын, таза табыс алуға бағытталған дербес, бастамашыл қызметі. Жеке кәсіпкерлік шағын бизнес субъектілеріне жатады [6, 31б.].

Кәсіпорынның стратегиялық дамуының негізгі құралы коммерциялық кәсіпорынның барлық аспектілерін сипаттайтын бизнес-жоспар болып табылады. Құрастыру мерзімі бір жылдан үш жылға дейін. Бизнес-жоспардың келесі бөлімдері болуы керек: маркетингтік, өндірістік, ұйымдастырушылық және қаржылық. Бизнес-жоспар тек несиелер мен қарыздарды тарту үшін ғана емес, сонымен қатар ішкі бақылау мен басқару үшін де қолданылады. Жеке кәсіпкерліктердің ішкі мақсаттары үшін оны жеңілдетуге және техникалық-экономикалық негіздеме (ТЭН) түрінде ұсынуға болады.

Қазақстанның кәсіпкерлігі 2020 жылы әлемдегі барлық елдер сияқты пандемия салдарынан зардап шекті. Егер мемлекет тарапынан шағын және орта кәсіпкерлікке жан-жақты және толық қолдау көрсетілетін болса, Қазақстандағы кәсіпкерліктің алға қарай дамуының барлық мүмкіндіктері, болашағы мен әлеуеті жоғары екені анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» 2020 жылғы 1 қыркүйек
2. Бизнесі ұйымдастыру [Текст]=Организация бизнеса: оқу құралы. / А.М.Балкибаева, Ж.С.Булхаирова, Р.А.Карабасов, Д.Жеңсхан т.б. - Алматы: Бастау, 2020.
3. Шағын бизнестегі менеджмент:кәсіп бастау және венчурді дамыту [Мәтін] . - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" ҚҚ, 2020.
4. Официальный сайт Комитета по инвестициям Министерства иностранных дел Республики Казахстан // URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/invest/activities/3093?lang=ru>;

5. Статистикалық жинақ ҚР инвестиция. Нұр-Сұлтан, 2021

6. Инвестиции в основной капитал в текущих ценах, в долларах США// Инвестиции. Евразийская экономическая комиссия. URL: http://eec.eaunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/investments.aspx (д. о: 2.05.18)

ӘОЖ 336.76

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ АХУАЛ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Джакишева Лейла Колчабаевна э.ғ.к., доцент міндетін атқарушы
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Каримбаева Гузаль Нураддин кизи, Әзімбек Мағжан Рахымжанұлы
6В04118 - Экономика бизнесі студенттері
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік Университеті

Аңдатпа. Қазақстандағы инвестициялық кеңістіктің біркелкі еместігі оның экономикасының бір ерекшелігі болып табылады. Сондықтан бұл мақалада елдегі инвестициялық ахуалдың құрамдас бөлігі ретінде үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудыратын Қазақстан Республикасы аймақтарының қолайлы инвестициялық тартымдылық дәрежесі талданады және бағаланады. Мақалада инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар анықталған. Инвестицияларды тарту саласындағы проблемалар мен жағымсыз факторлар анықталды.

Кілт сөздер. инвестициялық ахуал, инвестициялық тартымдылық, инвестициялық, инвестициялық қызмет, Қазақстан аймақтары, инвестициялық жобалар, инвестициялық процесс, инвесторлар, әлеует, тәуекелдер, рейтинг, өсу, перспективалар, инфрақұрылым.

Аннотация. Неравномерность инвестиционного пространства Казахстана является одной из особенностей его экономики. Поэтому в данной статье проведен анализ и оценка степени благоприятности инвестиционной привлекательности регионов РК, проявляет большой научный и практический интерес как составной части инвестиционного климата в стране. В статье определены благоприятные условия для инвесторов. Выявлены проблемы и негативные факторы в сфере привлечения инвестиций.

Ключевые слова: инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, инвестиция, инвестиционная деятельность, регионы Казахстана, инвестиционные проекты, инвестиционный процесс, инвесторы, потенциал, риски, рейтинг, рост, перспектива, инфраструктура.

The annotation. The unevenness of the investment space in Kazakhstan is one of the features of its economy. Therefore, this article analyzes and assesses the degree of favorable investment attractiveness of the regions of the Republic of Kazakhstan, which is of great scientific and practical interest as an integral part of the investment climate in the country. The article defines favorable conditions for investors. Identified problems and negative factors in the field of attracting investment.

Keywords: investment climate, investment attractiveness, investment, investment activity, regions of Kazakhstan, investment projects, investment process, investors, potential, risks, rating, growth, prospects, infrastructure.

Инвестициялар – өте маңызды және аса тапшы экономикалық ресурс, оларды пайдалану кәсіпорындардың өндіріс тиімділігінің және бәсекегеқабілеттілігінің артуын, жаңа жұмыс орындарының құрылуын, тұрғындардың жұмыспен қамтылуын және олардың өмір-сүру деңгейінің көтерілуін қабілеттендіреді. Ұзақ мерзімдегі перспективадағы кәсіпорынның табысты қызметі, олардың жоғары қарқынды дамумен қамтамасыз етілуі инвестициялық белсенділік және инвестициялық қызмет ауқымдарының деңгейімен анықталады.

Тиімді капитал салымдары немесе басқаша айтқанда инвестициялау әрқашан маңызды мәселелердің бірі болды. Қазіргі уақытта бұл мәселе қарапайым азаматтар мен шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін де, сондай-ақ қаржы институттары немесе тұтас мемлекеттер үшін де ең өзекті және сонымен бірге күрделі мәселелердің бірі болып қала береді. Инвестициялық процесс кез келген елдің экономикасында маңызды рөл атқарады: ол көбінесе мемлекеттің экономикалық өсуін, халықтың жұмыспен қамтылуын анықтайды және қоғамның экономикалық дамуы негізделетін базаның маңызды элементі болып табылады. Сондықтан инвестицияны тиімді жүзеге асырумен байланысты проблемаға аса жоғары назар аудару керек.

Инвестициялық қызметті жүзеге асыруға деген қажеттілік әртүрлі факторлардың нәтижесі болуы мүмкін, бірақ, әдетте, олардың ішіндегі ең маңыздысы өсуге ұмтылу болып табылады. Яғни, инвестицияның негізгі мақсаты – шаруашылық жүргізуші субъектілердің экономикалық әлеуетін кеңейтуге бағытталған күрделі салымдардың ең тиімді нысандарын іске асыруды қамтамасыз ету. Инвестициялық шешім қабылдау қазіргі инвестициялық талдаудың әдістемесіне сәйкес, тиімділіктің белгілі бір критикалық көрсеткіштерінің жиынтығы бойынша жүзеге асырылатын болжанған инвестициялық объектілердің инвестициялық сапаларын бағалауға негізделген. Инвестициялық тиімділік көрсеткіштерінің мәндерін анықтау қарастырылатын инвестициялық объектіні одан әрі іске асыру үшін қолайлылық тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді [1, 45 б.].

Инвестициялық жобаларды объективті экономикалық бағалау олардың сенімділігі мен тиімділігінің алғы шарттарының бірі болып табылады. Ол инвестициялық жобаларды бағалау кезінде кездесетін мәселелерді терең зерттеуді талап етеді. Сондықтан қазіргі жағдайда инвестициялық жобаларды бағалау мәселелерін зерттеу өте өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі уақыттағы дағдарыс кезеңінде инвестиция мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені дәл дағдарыс кезеңдерінде іске асырудың тиімділігінің шарттарын мұқият тексеруді талап ететін түбегейлі жаңа инвестициялық жобалар құрылады. Осы тәсілмен байланысты пайымдау логикасы бітіру біліктілік жұмысының тақырыбын таңдауды алдын ала анықтады.

Экономиканы инвестициялау мәселелерін зерттеу әрқашан экономикалық ғылымның назарында болды. Бұл инвестициялардың жалпы экономикалық өсу процесін анықтай отырып, экономикалық қызметтің ең терең негіздеріне әсер ететіндігімен түсіндіріледі. Қазіргі пандемиядан кейінгі жағдайда олар қазіргі экономикалық дағдарыстан шығудың, халық шаруашылығындағы құрылымдық өзгерістердің, техникалық прогресті қамтамасыз етудің, микро және макродеңгейде

шаруашылық қызметтің сапа көрсеткіштерін жақсартудың шарттарын қамтамасыз етудің ең маңызды құралы болып табылады. Инвестициялық процесті белсендіру әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың ең тиімді тетіктерінің бірі болып табылады.

Ұдайы өндіріс жүйесінде, оның әлеуметтік формасына қарамастан, өндірістік ресурстарды жаңарту мен көбейтуде, демек, белгілі бір экономикалық қарқындарды қамтамасыз етуде инвестициялар ең маңызды рөл атқарады.

Инвестициялар экономикалық процесте орталық рөл атқарады, олар экономиканың жалпы өсуін анықтайды. Экономикаға инвестиция салу нәтижесінде өндіріс көлемі ұлғаяды, ұлттық табыс өседі, тауарға немесе қызметке сұранысты жақсы қанағаттандыратын салалар мен кәсіпорындар экономикалық бәсекелестікте дамып, алға жылжиды.

Инвестиция ұғымының өзі (латын тілінен *investio* – киемін) ел ішінде және шетелде экономиканың салаларына күрделі салымдарды білдіреді.

Жалпы мағынада «инвестиция» ұғымы пайда алу немесе белгілі бір тиімділігіне қол жеткізу мақсатында кез келген кәсіпорынға, ұйымға, ұзақ мерзімді жобаларға және т.б. капиталды, ақшаны және басқа да мүліктік құқықтарды ұзақ мерзімді инвестициялауды білдіреді. Бұл әсер тек экономикалық емес, сонымен қатар әлеуметтік, экологиялық, ғылыми-техникалық және т.б. Алынған тиімділік түрі инвестицияның мақсаттары мен объектісіне байланысты. [2, 186.]

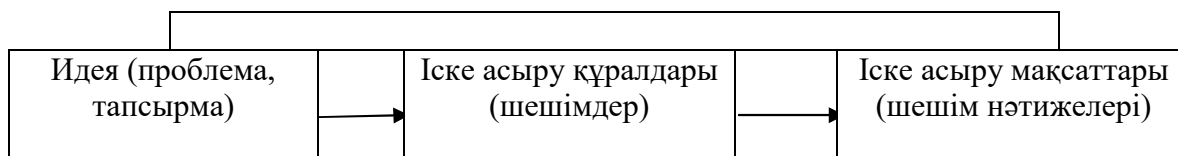
Нақты экономикалық өмірде инвестициялар инвестициялық жобалар түрінде болады. «Жоба» ұғымы қазіргі экономикалық әдебиеттерде және экономикалық тәжірибеде кеңінен қолданылады, бірақ әлі күнге дейін түсіндірмесі әлі нақтыланбаған терминдер қатарына жатады.

Webster-дің түсіндірме сөздігі жобаны (ағылшын тілінен – *project*, жоба) ойластырылған немесе жоспарланған нәрсе ретінде анықтайды.

Ағылшындық жоба менеджерлері қауымдастығының пікірінше, жоба - бұл көбінесе уақыт, шығындар және қол жеткізілген нәтижелердің сапасына қойылатын талаптарды қамтитын нақты мақсаттары бар жеке кәсіпорын.

Project Management (жобаны басқару) концепциясы тұрғысынан алғанда, жоба – бұл жүйенің бастапқы күйінің өзгеруі (мысалы, кәсіпорындар), уақыт пен қаражаттың құнына байланысты.

Көптеген ғалымдар жобаны физикалық объектілерді, технологиялық процестерді, олар үшін техникалық және ұйымдастырушылық құжаттамаларды, материалдық, қаржылық, еңбек немесе басқа ресурстарды, сондай-ақ басқару шешімдерін және басқа да ресурстарды жүзеге асыру үшін жасалған немесе жаңартылған, оның шеңберінде тұжырымдалған мақсаттар жүйесі ретінде анықтайды. Сонымен, жоба үш негізгі элементті қамтиды: идея, жүзеге асыру құралдары, жүзеге асыру мақсаттары (1-сурет).

Сурет 1- Жоба элементтері

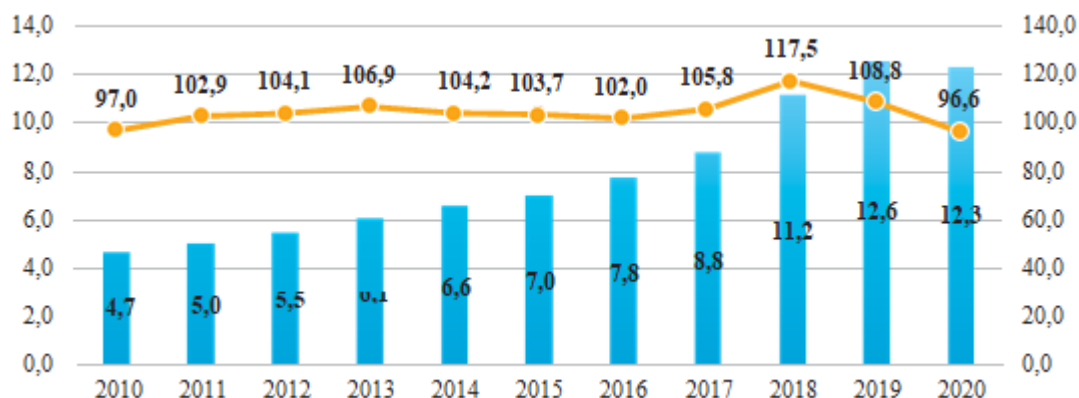
Ескерту: [3, 266.] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

Қолайлы инвестициялық ахуал күшті, тұрақты және теңгерімді экономикалық өсуге қол жеткізудің негізі болып табылады.

Қазақстанда қолайлы инвестициялық ахуал жасауға ерекше көңіл бөлінуде. Сонымен, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарына сәйкес, мемлекеттік саясат инвесторлардың құқықтарын қорғау деңгейін көтеру жолымен, инвестицияларды тарту және ұстап тұру мақсатында, одан әрі қолайлы жағдайлар жасауға, инфрақұрылымды жақсартуға, сондай-ақ инвестициялық реттеудің ашықтығын арттыруға бағытталған. Халықаралық деңгейде қолайлы инвестициялық ахуал жасау қажеттігі Дамуды қаржыландыру жөніндегі 3-ші халықаралық конференцияның Аддис-Абеб бағдарламасында да атап өтілген [4, 96б.].

Айта кету керек, дағдарыс трансұлттық компанияларға да (ТҰК) қатты әсер етіп, олардың осы экономикаларды дамытудың маңызды нәтижелеріне қосқан үлесіне қауіп төндірді. Дамушы елдерге капитал тартудан басқа, ТҰК әлемдік сауданың негізгі қозғаушы күші болып табылады, олардың үлесіне жалпы экспорттың 80%-ға жуығы келеді.

Бұл ретте қолайлы инвестициялық ахуал инвестиция тартуға ықпал етеді. Мәселен, 2010-2020 жж. Қазақстанның негізгі капиталына салынған инвестиция нақты мәнде 64,9%-ға, номиналды түрде 7,7 трлн теңгеге, 4,7 трлн теңгеден 12,3 трлн теңгеге өсті. Орташа жылдық өсу қарқыны 104,5% құрады. Айта кету керек, негізгі капиталға инвестиция 2020 жылы туындаған дағдарыс нәтижесінде қысқарды. Осылайша, 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 3,5%-ға төмендеу байқалды, бұл соңғы 9 жылдағы алғашқы теріс мән болды. (Сурет 2) [5, 86.].

Сурет 2- 2010-2020 жылдарға арналған негізгі капиталға инвестициялау динамикасы

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша автормен құрастырылған (www.stat.gov.kz)

2021 жылдың бірінші тоқсанында негізгі капиталға инвестициялау динамикасы теріс деңгейде қалып отыр. Сонымен, негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 2,1 трлн теңгені құрады, бұл 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 196,4 млрд теңгеге аз. Нақты мәнде инвестиция 9,6%-ға қысқарды. Талданып отырған кезеңде негізгі капиталға салынған инвестицияның ең көп үлесі тау-кен өнеркәсібіне тиесілі. Олардың жалпы құрылымдағы үлесі 2020 жылы 33,6% (4 143,1 млрд. теңге) құрады. (кесте-1).

Кесте 1. 2016-2020 жж. салалар бойынша негізгі капиталға инвестициялар (млрд. теңге)

Салалар	2016	2017	2018	2019	2020
Барлығы	7762,3	8770,6	11179,0	12576,8	12322,7
Ауыл, орман және балық шаруа-ғы	253,7	348,5	365,0	495,0	573,2
Өнеркәсіп	4320,4	4769,6	6567,4	7786,3	6355,1
Тау-кен және карьерлерді қазу	2730,1	2960,3	4494,0	5550,1	4143,1
Өңдеу өнеркәсібі	877,9	956,2	1241,9	1017,1	1062,7
Электрмен жабдықтау, газбен жабдықтау, бу беру және ауаны баптау	490,9	570,8	543,6	915,5	728,9
Сумен қамтамасыз ету; кәріз, қалдық-тар жиналуын және таралуын бақылау	221,5	282,4	287,8	303,7	420,4
Құрылыс	63,7	92,9	114,2	122,5	80,1
Көтерме және бөлшек сауда; автомо-бильдер мен мотоциклдерді жөндеу	156,3	207,5	218,6	234,9	181,7
Тасымалдау және қоймалау	1176,2	1262,9	1453,1	1223,8	1284,2
Тұру және тамақтандыру қызметтері	80,8	129,5	192,1	148,4	144,6
Ақпарат және коммуникация	57,7	79,0	99,2	103,5	140,9
Қаржылық және сақтандыру қызметі	61,5	60,1	65,6	90,8	81,8
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	916,2	1128,0	1410,1	1632,8	2163,3
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	51,9	54,0	45,7	76,8	105,5
Әкімшілік және көмекші қызметтер қызметі	237,9	136,3	142,4	102,9	150,5
Мемлекет экс. және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қауіпсіздік	36,0	54,9	57,4	51,9	79,7
Білім	207,5	257,2	205,3	209,2	301,6
Денсаулық сақтау және ӘҚ	64,3	93,7	113,2	126,5	305,1
Өнер, ойын-сауық және демалыс	68,8	75,1	104,2	155,9	343,9
Басқа қызмет түрлерін көрсету	9,3	21,2	25,4	15,8	31,5
Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған(www.stat.gov.kz)					

Өңірлік контексте тау-кен өнеркәсібі үлесінің басым болуына байланысты 2020 жылы инвестицияның ең көп үлесі Атырау облысына келеді – 27% (3 330,8 млрд. теңге) (кесте - 2).

Кесте 2. 2010-2020 жж. өңірлер бойынша негізгі капиталға инвестициялар (млрд. теңге)

Аймақтар	2016	2017	2018	2019	2020
Қазақстан Республикасы	7 762,3	8 770,6	11 179,0	12 576,8	12 322,7
Ақмола облысы	223,0	264,9	278,2	333,7	426,0
Ақтөбе облысы	374,0	438,0	516,9	598,9	646,8
Алматы облысы	528,9	524,2	578,7	647,3	680,7
Атырау облысы	2 036,9	2 468,6	3 691,4	4 328,2	3 330,8
Батыс Қазақстан облысы	401,6	407,6	450,4	586,3	467,5
Жамбыл облысы	215,9	225,9	264,5	296,4	344,1
Қарағанды облысы	317,6	363,3	489,0	811,4	678,2
Қостанай облысы	178,5	202,3	249,3	288,7	329,5
Қызылорда облысы	215,9	243,1	332,7	400,2	291,7
Маңғыстау облысы	405,6	434,4	504,6	556,6	576,4
Оңтүстік Қазақстан облысы	380,6	485,4			
Павлодар облысы	439,8	483,8	412,0	494,6	486,0
Солтүстік Қазақстан облысы	167,1	191,7	214,2	234,5	281,7
Түркістан облысы			314,1	443,5	703,3
Шығыс Қазақстан облысы	436,8	436,1	494,6	621,9	714,5
Нұр-Сұлтан	858,7	956,9	1 067,5	919,1	1 115,6
Алматы қаласы	581,6	644,4	732,9	820,4	971,2
Шымкент			588,0	195,0	278,5

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған(www.stat.gov.kz)

2021 жылдың I тоқсанында негізгі капиталға салынған инвестицияның жалпы көлемінде тау-кен өнеркәсібінің, тиісінше, Атырау облысының үлесінің төмендеуі байқалады. Осылайша, тау-кен өндіру өнеркәсібінің үлесі 2021 жылдың бірінші тоқсанында 57,4%-дан 36,7%-ға дейін төмендеді. Төмендеудің себебі –экономикалық өсімнің баяулауы.

Қазақстан Үкіметі жүргізіп отырған инвестициялық саясат жақсы нәтижелер көрсетуде, мұны Дүниежүзілік банктің 2020 жылға арналған бизнесті жүргізу жөніндегі жылдық есебінде 190 елдің ішінде 25-орынға алу дәлелдейді. Ол өз кезегінде мемлекет жүргізетін инвестициялық саясатты түзетуді талап етеді.

Айта кету керек, дағдарысқа жауап ретінде Қазақстанда, әлемнің көптеген елдеріндегі сияқты, инвестициялық қызметті қолдау бойынша қажетті шаралар қабылданды. Бұл ретте шет мемлекеттердің қолданатын шаралары кеңірек болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол – 2019, қыркүйек – 3
2. Асилова А.С. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019.
3. Мақыш С.Б. Сұпығалиева Г.И, Ақша, несие, банктер пәнінен практикум Оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті, 2014.-22–26 бет.
4. Статистикалық жинақ ҚР инвестиция. Нұр-Сұлтан, 2021
5. Инвестиции в основной капитал в текущих ценах, в долларах США// Инвестиции. Евразийская экономическая комиссия. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/investments.aspx (дата обращения: 2.05.2018).

ӘОЖ 330.322**ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШАҒЫН БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ БАҒА БЕРУ****Джакишева Лейла Колчабаевна. э.ғ.к.,****«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы****Абдураманов Әділ Ержанұлы, 6В04128-Бизнес экономикасы ББ студенті,****Төлеген Нұрай Төлегенқызы, 6В04128- Мемлекеттік және басқару ББ студенті****М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада экономикалық міндеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын шағын бизнесті несиелендіру мәселелері қарастырылған. Шағын бизнес – экономиканың негізі басталатын жер, оны дамытып, орта бизнеске айналдыру керек. Несие беру Қазақстан Республикасындағы шағын кәсіпкерліктің маңызды кезеңдерінің бірі болып табылады. Несиелеу шағын және орта бизнестің бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік береді. Шағын бизнесті дамытудың анықталған проблемаларын талдау негізінде үш негізгі ұсыныс беріліп, оларды іске асыруға талдау жасау ұсынылды.

Кілт сөздер: несиелеу; шағын және орта бизнес; шағын бизнес, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері, шағын бизнес кәсіпорындары, жеке кәсіпкерлер, шаруа немесе ферма қожалықтары, банктер, кәсіпкерлік; инфрақұрылым.

Аннотация. В статье приведены проблемы кредитование малого бизнеса, которые является важной составляющей экономической задачей. Малый бизнес вот с чего начинается база экономики, которую надо развивать и превращать в средний бизнес. Кредитование является одной из важных этапов малого бизнеса Республики Казахстан. Малому и среднему бизнесу кредитование дает возможность быть конкурентоспособным. На основе анализа выявленных проблем развития малого бизнеса были даны три основных предложения и предложен анализ их реализации.

Ключевые слова: кредитование; малый и средний бизнес; малый бизнес, субъекты малого и среднего предпринимательства, предприятия малого бизнеса,

индивидуальные предприниматели, фермерские или фермерские хозяйства, банки, предпринимательство; инфраструктура.

Annotation. The article presents the problems of small business lending, which is an important component of the economic task. Small business is where the base of the economy begins, which must be developed and turned into a medium-sized business. Lending is one of the important stages of small business in the Republic of Kazakhstan. Lending makes it possible for small and medium-sized businesses to be competitive. Based on the analysis of the identified problems of small business development, three main proposals were made and an analysis of their implementation was proposed.

Keywords: lending; small and medium businesses; small business, small and medium-sized businesses, small businesses, individual entrepreneurs, farms or farms, banks, entrepreneurship; infrastructure.

Шағын кәсіпкерліктер (ШК) экономикада ерекше орын алып, еліміздің және оның аймақтарының экономикалық дамуына, еңбекке қабілетті халықты жұмыспен қамтуды кеңейтуге, орта тапты қалыптастыруға, қолда бар кәсіпкерлік әлеуетті іске асыруға ықпал етеді. Халықаралық еңбек бөлінісінің тереңдей түсуі және әлемдік экономиканың жаһандануы жағдайында шағын бизнес инновациялық экономиканың өндіргіш күшіне айналуға, бұл шағын кәсіпорындар қызметінің инновациялық нысандарын экономиканың макро, мезо және микро деңгейлеріндегі қолдау мен ынталандырудың жаңа тетіктерін әзірлеу мүмкіндігі мен қажеттілігін білдіреді. Шағын кәсіпорындардың көпшілігінің қаржылық қауіпсіздігінің төмен деңгейі капиталды бастапқы жинақтаумен байланысты қиындықтармен түсіндіріледі, сондықтан олар үшін қолайлы шарттарда банктік несиелік алу мүмкіндігі ерекше маңызға ие. Демек, қазіргі экономикалық жағдайда кәсіпкерлікке әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын коммерциялық банктер шағын кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыруы керек [1, 75б.]

Бүгінде несиелік кооперативтер мен басқа да несиелік емес ұйымдардың қаржылық қызметтеріне сұраныс банктік несиеленен кем емес болып табылады, олардың қызметі республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейде көрсетілетін ойластырылған мемлекеттік қолдаудың арқасында барынша тиімді бола алады [2, 87б.]. Міндет – бизнеске әртүрлі несиелік қызметтерді ұсынатын әр түрлі қаржы институттарының жиынтығын тұтас және біртұтас жүйеге біріктіру. Бұл оның әртүрлі элементтері – банктер, микроқаржы ұйымдары, лизингтік компаниялар, факторингтік компаниялар және т.б. арасында қаржылық ресурстарды қамтамасыз етуге, сондай-ақ жинақтауға, ұтымды қайта бөлуге және, сайып келгенде, тартуға бағытталған тұрақты қаржылық қатынастар құрылса ғана мүмкін болады. Сонымен, тақырыптың өзектілігі экономиканы жаңғырту жағдайында маңызды экономикалық мәселелерді шешу үшін - шағын бизнесті қаржыландыру жүйесінің тиімділігін қалыптастыру және жетілдіру.

Қазақстандағы шағын кәсіпорындар меншік нысанына қарай мемлекеттік, жеке және аралас болып бөлінеді. Жеке кәсіпорындар барлық кәсіпорындардың 80%-ға жуығын құрайды. Өйткені, елде экономиканың түрлі салаларын қамтитын көптеген шағын және орта кәсіпорындарды құру арқылы ғана толыққанды нарықты қалыптастыруға болады. Сондықтан, бұл кәсіпорындар ішкі нарықты халық тұтынатын тауарлармен тез толтыра алады.

Шағын және орта бизнес 2020 ЖӨӨ-де шағын кәсіпкерлік үлесінің 16,3% - ға дейін, орта бизнес 4,7% - ға дейін өсуі есебінен жалпы өңірлік өнімнің 20,9% - ын өндіреді. Өңірлер бөлінісінде облыс 12-орынды алады (1-кесте).

Кесте 1. Аймақтың шағын және орта кәсіпорындарының динамикасын талдау

Көрсеткіштері	2017 ж.	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері саны, бірлік	53852	58692	63262	69961	69,3
НКИ (ИФО), %	84,8	109,0	107,8	110,6	99,1
ШОБ-те жұмыспен қамтылғандар саны, адам	117418	120131	119540	127419	126459
НКИ (ИФО), %	92,6	102,3	99,5	106,6	100,9
ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд	381,6	431,1	479,5	520,4	467,4
НКИ (ИФО), %	99,6	105,2	106,1	103,1	122,3

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

2018 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде тіркелген субъектілер саны 10,2%-ға немесе 7868 бірлікке өсті, бұл заңды тұлғалар санының 11,2%-ға, жеке кәсіпкерлер – 8,9%-ға, шаруа (фермер) қожалықтары – 13,8%. Оның ішінде жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері 2020 жылы 69961 бірлікті құрады, бұл 2019 жылдың деңгейінен (63262 бірлік) 10,6%-ға, 2018 жылдың деңгейінен (58692 бірлік) 19,2%-ға артық.

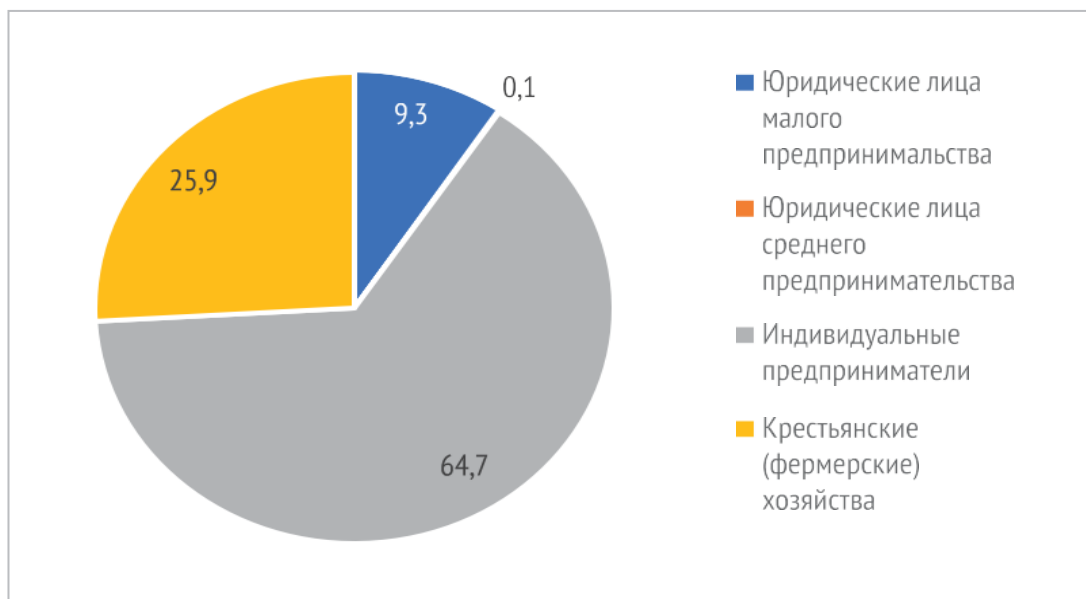
Тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің үлесі 2018 жылы – 76,3%, 2019 жылы – 79,1%, 2020 жылы – 82,6% құрады. Кәсіпкерлікпен қамтылғандар саны 2020 жылы – 126,7 мың адамды, 2019 жылы – 119,5 мың адамды, 2018 жылы – 120,1 мың адамды құрады. ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы үш жылда 18,7%-ға өсіп, тиісінше 511,8 млрд теңге, 479,5 млрд теңге, 431,1 млрд теңгені құрады.

2021 жылдың 1 қаңтарына Жамбыл облысында жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 70,0 мың бірлікті немесе 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 110,5%-ды құрады. ШОБ құрылымында жеке кәсіпкерлер – 64,7%, шаруа қожалықтары – 25,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 9,3% және орта кәсіпкерлік субъектілерінің заңды тұлғалары – 0,1% құрайды [3, 184б.].

Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің қалыптасу және даму процестерін зерттеудің өзектілігі, оларды қолдау мәселелерін зерттеу шағын бизнеске тән ерекшелігі олардың жағымсыз факторларға бейімділігіне ғана негізделмейді, сонымен қатар экономиканың осы секторының қалыптасуы мен дамуы көптеген экономикалық, құқықтық және әкімшілік кедергілерді жеңе отырып, бюрократиялық құрылымдарға қарсы тұра отырып, экономиканы құрылымдық қайта құру жағдайында өтеді.

Қазақстандағы шағын бизнес өзінің экономикалық және әлеуметтік функцияларын толығымен орындауы үшін оған кешенді және жан-жақты қолдау және оның өміршеңдігін қамтамасыз ету қажет. Шағын кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін оңтайландыру және олардың тиімділік деңгейін арттыру міндеттері шағын кәсіпкерлікті қолдаудың әзірленген және енгізілген нұсқаларының тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

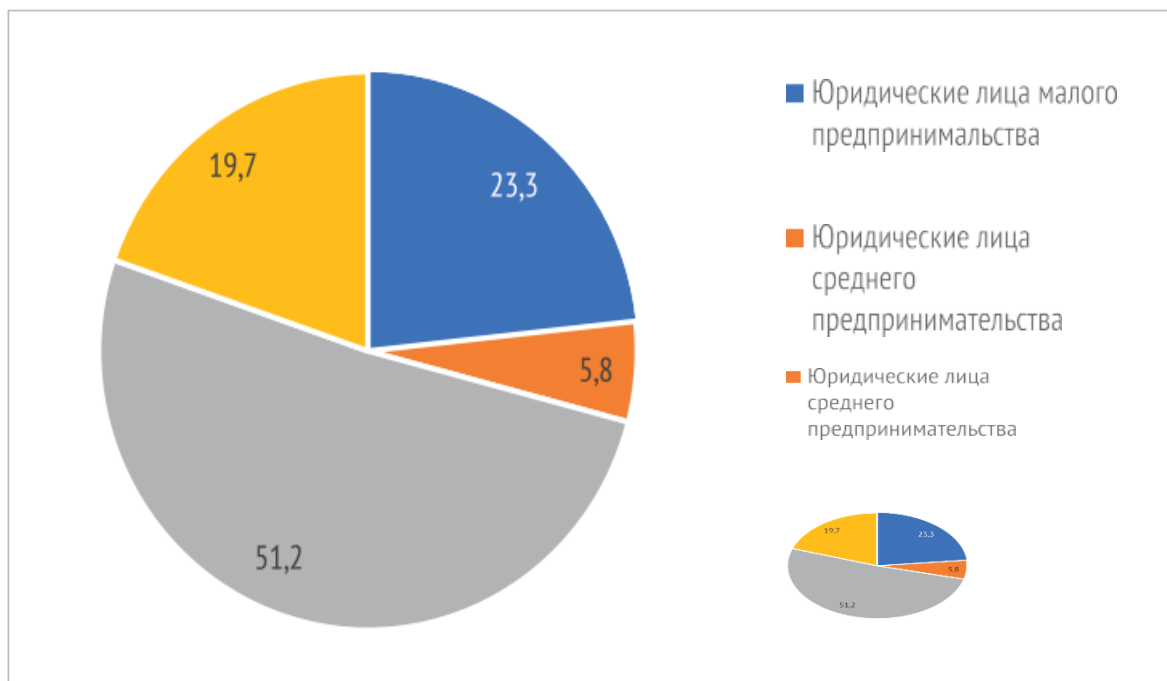
Төмендегі суретке сүйене отырып, Жамбыл облысындағы шағын және орта бизнес субъектілерінің құрылымын көруге болады.

Сурет 1. Жамбыл облысының жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің 2021 жылғы 1 қаңтардағы құрылымы, %

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

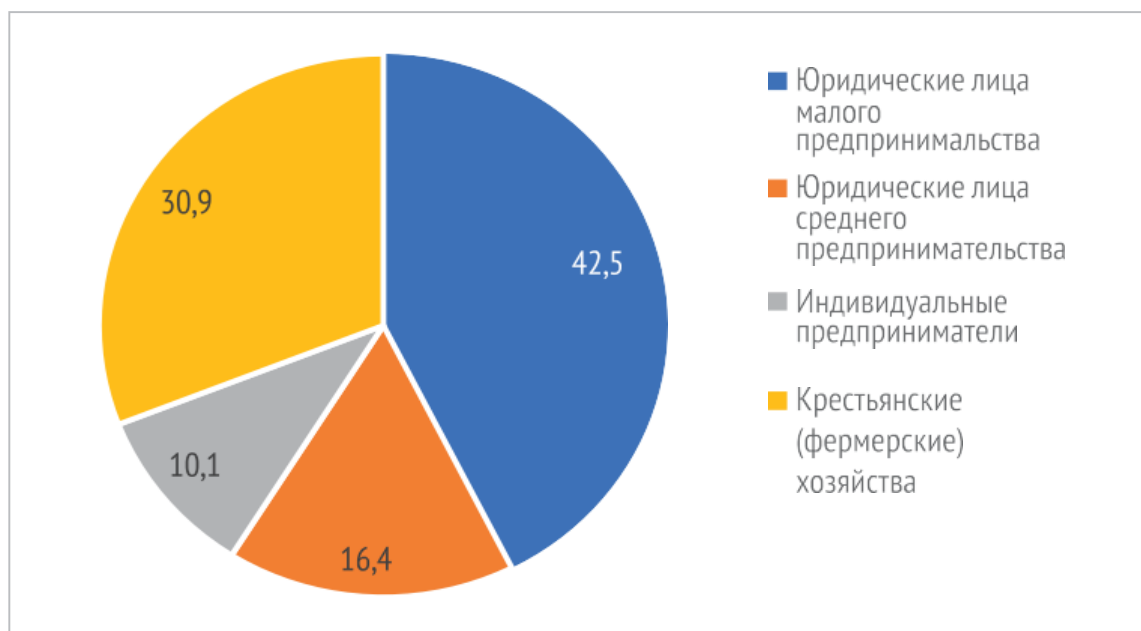
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерімен өңірдің жұмыспен қамтылған халқының 25,0% қамтылған, бұл 126,7 мың адамды құрайды. Жеке кәсіпкерлер ШОБ – та жұмыспен қамтылғандардың 51,2% - ын (64,9 мың адам) құрады, 2-сурет.

Сурет 2. Жамбыл облысының ШОБ-та жұмыспен қамтылғандарды 2021 жылғы 1 қаңтардағы ұйымдық нысандар бойынша бөлу, %

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

Жамбыл облысының шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері 2020 жылы 511,8 млрд. теңгеге өнім өндірді, бұл 2019 жылға қарағанда 11,7% - ға артық [4, 98б.]. Өндірілген өнімнің ең үлкен үлес салмағы шағын кәсіпорындарға тиесілі (42,5%), екінші орында 30,9% көрсеткішпен шаруа қожалықтары тұр, 3-сурет.

Сурет 3. 2020 жылы Жамбыл облысы бойынша ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд. теңге

Ескерту - Жамбыл облысының статистика Департаментінің мәліметтері бойынша.

Келесі кестеде Жамбыл облысында ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жүргізіледі.

Кесте 2. Жамбыл облысындағы ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау

Көрсеткіші	2017 ж.	2018 ж.	2019ж.	2020ж.	Өсу қарқын ы, %
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны, бірлік.	53852	58692	63262	69961	129,9
ШОБ субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам	117,4	120,13	119,54	127,42	108,5
Жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі, %	24,9	23,4	23,1	25,3	101,6
Жалпы өнім шығарылымы, млн.теңге	381636	431073	479542	520445	136,4
Шаруашылық субъектісінің жиынтық табысындағы ШОБ табысының үлесі, %	33,4	34,2	34,6	36,8	110,2
ШОК субъектілерінің салыстырмалы өнімділігі, %	44,9	45,1	45,7	46,4	103,3
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша					

Кесте мәліметтеріне сәйкес, 2020 жылы ШОБ белсенді субъектілерінің саны 2017 жылмен салыстырғанда 29,9% - ға артты. Шок субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны 2020 жылы -127,42 мың адамды құрады, 2017 жылмен салыстырғанда тұрақты өсуде. 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 8,5% - ға ұлғайды. 2020 жылы жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі 2017 жылмен салыстырғанда 1,6%-ға өсіп, 25,3%-ды құрады. 2020 жылы шаруашылық жүргізуші субъектінің жалпы табысындағы ШОК субъектілері табысының үлесі 2017 жылмен салыстырғанда 10,2% - ға ұлғайды, тиісінше 2020 жылы шаруашылық жүргізуші субъектілердің шығарылымы 2017 жылмен салыстырғанда 36,4% - ға ұлғайды және 520 445 млн. теңгені құрады.

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнім көлемі жалпы өнеркәсіп өнімінің 1,8% құрайды (3-кесте).

Кесте 3. Аймақтағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері өнімін талдау (млн. тг)

№	Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу у + / -	Өсу қарқыны,%	
		2017	2018	2019	2020		2020/17	2020/18
1	2	4	5	6	7	8	9	10
1	Барлығы, оның ішінде:	381636	431073	479542	520445	138809	108,5	136,4
2	Шағын бизнес кәсіпорындары	181566	198857	206792	227203	45637	109,9	125,1
3	Орта бизнес кәсіпорындары	66588	77078	98408	84021	17433	85,4	126,2
4	Жеке кәсіпкерлер	37895	47152	50653	51706	13811	102,1	136,4
5	Шаруа немесе ферма қожалықтары	95587	107986	123689	157515	61928	127,3	164,8

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша

Қолда бар деректерге сүйенсек, барлық қызметте өсу үрдісі байқалады. Яғни, 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда шамамен 36,4 %-ға, 2019 жылмен салыстырғанда 8,5 %-ға артады.

2020 жылы өнім көлемі әсіресе 2017 жылмен салыстырғанда ауыл шаруашылық өнімдері 64,8 %-ға өсті. Жеке кәсіпорындардың өнімі шамамен 36,4%-ға дейін өсті. Өйткені, қолында жеткілікті ақшасы бар адамдардың барлығы қосымша табыс көзі ретінде жеке кәсіпкерлікпен айналысады. Шағын және орта кәсіпкерліктің өнімі 2020 жылы 2017 жылмен салыстырғанда шамамен 25% және 26%-ға өсті, бірақ орта кәсіпкерліктің өнімі 2019 жылмен салыстырғанда шамамен 15%-ға төмендеді.

Келесі кестедегі деректер негізінде 2017-2020 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша Жамбыл облысындағы ШОБ субъектілерінің санын анықтаймыз.

Кесте 4. Аймақтағы белсенді ШОБ субъектілерінің санын талдау

Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / - 2020/17	Өсу қарқыны, % 2020/2017
	2017	2018	2019	2020		
Барлығы, оның ішінде:	53852	58692	63262	69961	16109	129,9
Шағын бизнес кәсіпорындары	4895	5231	5916	6520	1625	133,2
Орта бизнес кәсіпорындары	46	51	54	47	1	102,2
Жеке кәсіпкерлер	34152	37246	40677	45290	11138	132,6
Шаруа немесе ферма қожалықтары	14759	16064	16615	18104	3345	122,7
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша						

Кестеден 2017 жылдан 2020 жылға дейін Экономикалық қызмет түрлері бойынша ШОБ саны жылдан жылға өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, жеке кәсіпорындардың саны осы жылдар ішінде шамамен 32,6% - ға дейін айтарлықтай өсті. Соңғы 4 жылда өңірде белсенді шағын және орта кәсіпорындардың жыл сайынғы өсімі 4-13% - ға байқалады.

Шағын кәсіпкерлікті реттеудің жанама шараларының бірі ретінде кәсіпкерлікті қолдауды несиелеу, субсидиялау, несиелерді кепілдендіру арқылы айтып отырғандықтан, жоғарыда аталған мәселелер мен оларды шешу кәсіпкерлікті реттеудің дамуы мен жетілдірілуін анықтауға көмектеседі[5, 39б.].

Жұмысты жазу барысында еліміздегі кәсіпкерлік қатынастардың дамуының белгілі бір эволюциясын, кәсіпкерліктің бәсекеге қабілеттілігі мен табыс әкелетін қызмет саласының бірі ретінде қалыптасуын байқауға болады.

Шағын бизнесті дамытудың жоғарыда аталған проблемаларын, сондай-ақ шетелдік тәжірибені талдау негізінде үш негізгі ұсынысты бөліп, оларды іске асыруға талдау жасауды ұсынамыз.

Бірінші ұсыныс, атқарылған жұмыстардың негізінде тіркелген ШК субъектілерінің басым болу проблемасы анықталғандықтан, ұсыныстар шеңберінде біз ірі, орта және шағын бизнес контекстінде бөлек несиелеу бойынша статистикалық және жедел деректерді құрылымдау мен бөлу бойынша ұсыныс беруді ұйғардық.

Мұндай қажеттілік осы магистрлік жұмыс аясында шағын кәсіпкерлікті қолдау және несиелендіру бойынша деректердің жоқтығынан анықталды, өйткені ақпарат жалпы болғандықтан, жалпы бизнесті несиелендіру бойынша талдау жүргізілді. Дегенмен, деректерді шағын, орта және ірі кәсіпорындарға бөлген кезде біз дәлірек көріністі көре аламыз. Мұндай ұсыныс ШК және ОК арасындағы ағымдағы жағдайды нақтырақ түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ шағын және микрокәсіпкерлік дамуының нақты бейнесін ашуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекет пен бизнестің уақтылы, оның ішінде тиісті деректерге негізделген алдын алу сипатындағы шараларды қабылдауына ықпал етеді.

Екінші ұсыныс, несие беру және несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер Шағын кәсіпкерлікті реттеудің негізгі қаржылық құралдарының бірі болып табылатындықтан, сондай-ақ кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларында маңызды рөлді атқаратындықтан, шағын бизнес субъектілері үшін альтернативті қаржыландыру шараларын енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, мұндай шара стартап-

жобалар үшін пайдалы болады, өйткені кірісті жоғалту қаупі жоғары болғандықтан, ЕДБ оларға несиелер беруден бас тартады. Мұнда сіз Р2Р несиелеу жүйесінің аналогын, краудфандингтік қаржыландыруды пайдалана аласыз. Бұл қаржыландыру инвесторлар мен мүдделі тараптардан тікелей түскен кезде, екінші деңгейлі банктердің рөлін қоспағанда, интернет-платформалар арқылы жобаларды альтернативті қаржыландырудың бір түрі болып ұсынылады [6, 42б.].

Соңғы ұсыныс – «Даму-Микро» бағдарламасы бойынша микро және шағын бизнес үшін несиелік кепілдіктер пайызын АҚШ-та қолданылатын деңгейге дейін арттыру. АҚШ-тың халықаралық тәжірибесіне сәйкес, біз шағын бизнестің басымдылығын анықтадық, бұл ретте мұндай кәсіпкерлер үшін қаржыландыру бағдарламалары бойынша несиелерді кепілдендіру жоғары деңгейде, яғни 75 - 100% құрайды, сонымен қатар ШК қорын қаржыландыру бағдарламаларына қайталама талдау жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол –2019,қыркүйек–3
3. Сәбден О., Тұрғынбаева А., Бодаубаева Г., Сабденова Ж., Кангалакова Д. Шағын бизнес негіздері (оқу құралы).-Астана: Фолиант, 2015.– 152 б.
4. Статистикалық жинақ Жамбыл облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік, 2017-2019жж., Тараз 2020
5. Сәбден О. Кәсіпкерлік. – Алматы: Эксклюзив, 2009. – 250 б.
6. Особенности функционирования малого предпринимательства в Казахстане// http://lib.kstu.kz:8300/tb/books/Predprimatel@mstvo_i_mal@ij_biznes/8.htm

ӘОЖ 332.365

"КАЗФОСФАТ" АҚ-НЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗАРДАБЫ

Джакишева Лейла Колчабаевна

«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Қазықбаева Әсел Лесбекқызы, Әбдірахымбай Ердаулет Алмасұлы
6B04128- Менеджмент 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы "КАЗФОСФАТ" АҚ-ның құрамдас бөліктері, әр қайсысының шығарылатын өнімдері сипатталған экологиялық мәселесі баяндалған. Жамбыл облысындағы экономикалық және экологиялық қолдайтын мемлекеттік бағдарламалары, қолданылған шаралар, олардың нәтижесі беріледі. Жұмыстың негізі Қазақстандағы "КАЗФОСФАТ" АҚ-ның экономикалық жағдайын баяндау. Басқада елдердің тәжірибесі қолдана отырып кәсіпкерлікті ынталандыру бағыттарын, шараларын енгізуге арналған. Автор сонымен қатар "КАЗФОСФАТ" АҚ-ның тыңайтқыштарын басқа мемлекеттер

нарығына шығуын баяндайды және талдауды мақсат етеді. Сонымен қатар мақалада "КАЗФОСФАТ" АҚ-ның жұмыскерлері, отбасыларына емдеу шаралары баяндалады.

Кілт сөздер: мемлекеттік кәсіпкерлік, мемлекеттік бағдарлама, мемлекеттік қолдау, шағын және орта бизнес, кәсіпкерлікті ынталандыру, ел экономикасы, ұлттық өнім, фосфорит кенің өндіру.

Аннотация. В статье изложена экологическая проблема АО "КАЗФОСФАТ" в Республике Казахстан, в которой описаны составные части, выпускаемая продукция каждого из них. Государственные программы экономической и экологической поддержки Жамбылской области, принятые меры, их результаты. В основе работы лежит изложение экономического положения АО "КАЗФОСФАТ" в Казахстане. Опыт других стран призван внедрять направления, меры стимулирования предпринимательства с применением. Автор также докладывает и ставит своей целью анализ выхода на рынок других государств удобрений АО "КАЗФОСФАТ". Также в статье будут освещены мероприятия АО "КАЗФОСФАТ" по лечению работников и семей.

Ключевые слова: государственное предпринимательство, государственная программа, государственная поддержка, малый и средний бизнес, стимулирование предпринимательства, экономика страны, национальный продукт, добыча фосфоритов.

Annotation. The article describes the ecological problem of JSC «KAZPHOSPHATE» in the Republic of Kazakhstan, which describes the components, products of each of them. State programs of economic and environmental support in Zhambyl region, measures taken, and their results are given. The basis of the work is a report on the economic situation of JSC «KAZPHOSPHATE» in Kazakhstan. It is designed to introduce areas and measures to stimulate entrepreneurship using the experience of other countries. The author also describes and aims to analyze the introduction of kazphosphate fertilizers into the markets of other countries. In addition, the article will tell about the treatment of employees of JSC "KAZPHOSPHATE", their families.

Keywords: state entrepreneurship, state program, state support, small and medium-sized businesses, entrepreneurship promotion, national economy, national product, phosphorite extraction.

Қазақстандық компания "Қазфосфат" АҚ-ның – теміржол көлігі кешенінің фосфаттарды өндіруден бастап жеткізуге дейінгі толық желісін иеленетін және фосфаттарды түпкілікті өнімге өңдейтін компания. "Қазфосфат" АҚ-ның компаниясы 1999 жылы 27 қазанда құрылған. Бас директор – Евгений Шибанов. Кәсіпорын өз өнімдерін Шығыс және Батыс Еуропа, ТМД елдері мен Қытай нарығына экспорттайды. Жеке құрам саны 6 мыңнан астам адам.

«Қазфосфаттың» бас кеңсесі Алматы қаласында орналасқан. Негізгі өндіріс орындары Жамбыл облысында шоғырланған. Компанияның жұмысы Тараздан басқарылады. Жалпы «Қазфосфат» компаниясының негізгі қызметі:

- геологиялық барлау жұмыстарын жүргізу,
- фосфорит кенін өндіру және өңдеу,
- сары фосфорды және оның туындыларын, фосфорлы минералды тыңайтқыштарды және жемдік фосфаттарды өндіру және өткізу;
- өнеркәсіптік өндірістің минералды шикізаты негізінде шығару.

Компания ISO 9001:2008, BS OHSAS 18001:2007, ISO 14001:2004, SA

8000:2001 халықаралық стандарттарының талаптарына сәйкес жұмыс істейді.

«Қазфосфат» құрылымына мыналар кіреді:

- Новоджамбул фосфор зауыты (НФЗ);
- «Минералды тыңайтқыштар» зауыты;
- «Қаратау» тау-кен байыту кешені;
- «Шолақтау» тау-кен байыту кешені;
- Степногорск химия зауыты
- Темір жол көлігі кешені;
- Шымкент синтетикалық жуғыш заттар зауыты. [4]

Қазақстандық фосфор зауыты (НФФЗ) – сары фосфор және құрамында фосфоры бар өнімдер шығаратын химиялық зауыт.

NDFZ келесі өнім түрлерін шығарады:

- техникалық сары фосфор;
- техникалық сары фосфор (тазартылған);
- натрий үшполифосфаты техникалық;
- натрий триполифосфатты тағам;
- натрий гексаметафосфаты;
- термиялық фосфор қышқылы (техникалық және тағамдық сорт);
- электротермиялық феррофосфор;
- түйіршіктелген электротермофосфор шлактары.

«Минералды тыңайтқыштар» зауыты ауыл шаруашылығына арналған минералды тыңайтқыштарды, жемдік фторсыздандырылған фосфаттарды өндірумен айналысады. Жалпы Зауыт өнімдері:

- фосфорлы-азотты тыңайтқыштар - аммофос (ди- және моноаммоний фосфатының қоспасы) 46% P₂O₅, 10% N;
- қарапайым суперфосфат 19% P₂O₅;
- сульфоаммофос 18% P₂O₅, 18% N;
- нитроаммофос 22% P₂O₅, 22% N;
- азық үшкальций фосфаты 27% P₂O₅;
- азықтық кальций натрий фосфаты 41% P₂O₅;
- техникалық күкірт қышқылы H₂SO₄. [1]

«Қазфосфат» АҚ-ның 2022 жылы Тараз филиалында қуаттылығы жылына 1 миллион тонна минералды тыңайтқыш шығаратын жаңа минералды тыңайтқыш цехы ашылды. Толығырақ: «Қазфосфат» АҚ-ның аммофос шығаратын жаңа цех іске қосылды. Өнімнің негізгі бөлігі ішкі нарыққа шығарылады. Сонымен қатар, тыңайтқыштар Қытай, Украина, Беларусь, Тәжікстан нарықтарына сатылады. Ауғанстанда, Қырғызстанда, Румынияда, Чехияда, Болгарияда фосфатты тыңайтқыштар нарығын дамыту бойынша үлкен жұмыстар атқарылуда. Қазақстандағы ТОП ірі тыңайтқыш жеткізушілері.

«Қаратау» тау-кен байыту кешені фосфорит кенін өндірумен және өңдеумен айналысады.

«Қаратау» ГПК өнімдері:

- ФКТ-1, ФКТ-11, ФКТ-5 маркалы фосфатты ұсақталған шикізат;
- Ұсақ ұнтақтаудың фосфаттық шикізаты;
- Мәрмәр.

«Шулақтау» тау-кен байыту кешені – фосфорит кенін өндіру және өңдеу бойынша тау-кен комбинаты. Өнімдері:

Шикізат фосфатты ұсақталған ФКТ-9 сорттары; доломит; Әктас және т.б.

«Шолақтау» МӨК «Қазфосфат» филиалы Қазақстан мен Орталық Азиядағы сары фосфор мен минералды тыңайтқыштарды, сондай-ақ республиканың фосфор өнеркәсібін шикізатпен қамтамасыз ететін бірден-бір ірі жеткізуші болып табылады. Степногорск химия зауыты мыналарды өндірумен айналысады:экстракциялық фосфор қышқылы (минералды тыңайтқыштар алу үшін фосфориттерді күкірт қышқылымен дигидрат әдісімен ыдырату арқылы);

минералды тыңайтқыштар – күрделі түйіршікті азот-фосфор тыңайтқышын – аммофосты, экстракциялық фосфор қышқылынан алу.

Қазфосфаттың барлық 7 филиалы барлық 5 стандарт бойынша сертификатталған, Intertek International Kazakhstan, KazEksSo LTD, SIC Global ЖШС сәйкес сертификаттары бар.[3]

Серіктестікке Жамбыл облысының Байзақ ауданында орналасқан, жалпы ауданы 70 мың гектардан астам «Ақжарское» және «Сарыкемерское» 2 аңшылық алқаптары бекітілген. Сонымен қатар, аңшылық алқаптардың ішінде орналасқан «Сарыбалдақ» және «Юбилейное» 2 балық шаруашылығы су қоймалары бар.

«Қазфосфат» 2017 жылы ай сайынғы фосфор өндірісін 6 мың тоннаға, фосфорит кенін 70 мың тоннаға, фосфорит кенін 60 мың тоннаға, минералды тыңайтқыштарды 25 мың тоннаға дейін ұлғайтты.[2]

2006 ж. – «Қазфосфат» оқу-әдістемелік орталығын құрды. Орталық бес филиалдың техникалық оқыту қызметтерін біріктіреді (НДФЗ зауыты, Минералды тыңайтқыштар, Жамбыл көлік кешені, Қаратау ГПК, Чулақтау ГПК). «Қазфосфаттың» әр филиалында өндірістік құрал-жабдықтардың үлгілерімен, компьютерлермен және оқу-әдістемелік құралдармен жабдықталған оқу базалары бар. Қазақстан 2021 жылы астық экспортынан 1,7 миллиард доллар табыс тапты. АҚ-НЫҢ «Қазфосфат» – теміржол көлігі кешенінің фосфаттарды өндіруден бастап жеткізуге дейінгі толық желісін иеленетін және фосфаттарды түпкілікті өнімге өңдейтін қазақстандық компания.Кәсіпорын өз өнімдерін Шығыс және Батыс Еуропа, ТМД елдері мен Қытай нарығына экспорттайды.

Жеке құрам саны 6 мыңнан астам адам.

«Қазфосфаттың» бас кеңсесі Алматы қаласында орналасқан. Негізгі өндіріс орындары Жамбыл облысында шоғырланған. Компанияның жұмысы Тараздан басқарылады.

«Қазфосфат» компаниясының негізгі қызметі:

геологиялық барлау жұмыстарын жүргізу,

фосфорит кенін өндіру және өңдеу,

сары фосфорды және оның туындыларын, фосфорлы минералды тыңайтқыштарды және жемдік фосфаттарды өндіру және өткізу;

өнеркәсіптік өндірістің минералды шикізаты негізінде шығару.

«Химия-2009» 15-ші халықаралық көрмесі аясындағы «Пластика өнеркәсібі» 10-шы Халықаралық мамандандырылған көрмесінде натрий триполифосфатының сапасы үшін алтын медаль; «Химия-2009» 15-ші халықаралық көрмесі аясындағы «Пластика өнеркәсібі» 10-шы Халықаралық мамандандырылған көрмесінде термиялық фосфор қышқылының сапасы үшін қола медаль; «Қыран» өңірлік тұтынушылар лигасы) қоғамдық бірлестігінің 2009 жылғы тәуелсіз тұтынушылық сараптамасының сертификаты.

Компания өндірістік желілерді қайта құру, жобалау және салу бойынша бірқатар инвестициялық жобаларды жүзеге асыруда.

2011-2015 жылдарға арналған Барлық салалар бойынша 11 инвестициялық

жоба жүзеге асырылды. Олардың ішінде қалдықсыз ресурс үнемдейтін технологиялар, пештің автоматтандырылған газды кәдеге жарату жүйесі, түйіршіктелген натрий триполифосфаты өндірісі, тағамдық фосфор қышқылы мен натрий гексаметафосфаты өндірісі, құрамында фосфоры бар шламды кәдеге жарату, сондай-ақ қазандық сүті бар. агломерация өндірісінде, сары фосфорды зиянды қоспалардан – органикалық заттар мен мышьяктан тазарту, кәдеге жарату.

«Байыту зауытының құрылысы» инвестициялық жобасы 2013-2020 жж 13,88 млрд теңге тартылды, оның 131,5 млн теңгесін кәсіпорын игерді.

Компанияның кірісі 2018 жылы 116,34 млрд теңгені, 2017 жылы – 95,6 млрд теңгені, 2016 жылы – 77,9 млрд теңгені құрады.

«Қазфосфаттың» таза пайдасы 2018 жылы 17,32 млрд теңге, 2017 жылы 15,31 млрд теңге болды.

2018 жылдың қазан айында ҚДБ экспортты қолдау мақсатында «Қазфосфат» компаниясына 5 жыл мерзімге 7 млрд теңге несие берді.

2022 жылы ашылған «Қазфосфат» Тараз филиалының минералды тыңайтқыштар шығаратын жаңа зауытының құны 72 млрд.

«Қазфосфаттың» болжамды жылдық кірісі:

2017 жыл – 383,3 млрд теңге;

2018 жыл – 481,4 млрд теңге;

2019 жыл – шамамен 627,8 млрд теңге;

2020 жыл – шамамен 851,8 млрд теңге;

2021 жыл – 765,1 млрд теңге.

"Қазфосфат" АҚ "Көктал" негізгі мақсаты қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелеріне:

- балшықпен емдеу,
- гидротерапия, "HYGA-VEST" массажер-төсегі,
- "Сары-Агаш" минералды суын қолданатын монша-терапия үшін сауықтыру және алдын алу рәсімдерін жүргізу болып табылады.

Бір уақытта 60 қызметкер бір уақытта демала алады.

"Қазфосфат" АҚ "Жұлдыз" балалар сауықтыру лагері.

"Жұлдыз" "Қазфосфат" филиалдары қызметкерлерінің балалары жазғы уақытта демалады. Балалардың демалысын ұйымдастыру 3 маусымда әрқайсысы 15 күнтізбелік күннен, балалардың жасы 7-ден 15 жасқа дейін жүргізіледі. Күніне бес рет тамақтану.

Лагерь аумағында:

- балалар мен қызметкерлерге арналған тұрғын үйлерлер;
- асханалар;
- медициналық пункттер;
- аттракциондар алаңдары;
- жүзу бассейндері;
- қазандықтар;
- моншалар ;
- спорт алаңдары;
- бақшалар. [5]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

1.«Қазфосфат» АҚ-ның экологиялық зардабын талдау Интернет-ресурс/
<https://www.kpp.kz/>

2. «Казфосфат» АҚ-ның соңғы жаналықтары интернет-ресурс/
<https://kz.kursiv.media/tag/kazfosfat/>
- 3.«Казфосфат»АҚ-ның18декларациялары интернет-ресурс/<https://декларации-соответствия.рус/kompaniya/too-kazfosfat/>
- 4.Газет «Jambyl Taraz» Қауіп қатерге толы қызметі №46 (1700) интернет-ресурс/WWW.z-taraz.kz, jambyltaraz@gmail.com
5. Журнал «Forbes Kazakstan» Что произошло в Таразе: «Казфосфат» сделал заявление 12.07.2022 автор: Улияна Салапаева
https://forbes.kz/process/chto_proizoshlo_v_taraze_kazfosfat_sdelal_zayavlenie/

ӘОЖ 657.004 (076.5)

ШАҒЫН БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАРЫ

Джакишева Л.К., э.ғ.к.

«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Мұратова Жұлдыз Бекзатқызы, 6В04118-Бизнес экономикасы ББ студенті
Тажиев Бекзат Абдыхамитович, 6В04117-Қаржы ББ студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы шағын және орта бизнесті (ШОБ) несиелеуді жетілдірудің стратегиялық бағыттарын қарастыруға арналған. Зерттеу пәні қазіргі Қазақстандағы шағын және орта бизнесті несиелендіру болып табылады. Мақалада шағын және орта бизнесті несиелендіру жүйесінің дамуын сипаттайтын зерделеу нәтижелері, банк жүйесінің, сондай-ақ осы үдерістегі мемлекеттің негізгі рөлі берілген. Зерттеудің негізгі нәтижесі несиелеуді кеңейту және ШОБ үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру, мемлекеттік органдар мен басқару органдарының банктік несиелік шаруашылық субъектілерін ынталандырудың тиісті тетігін құру қажеттілігін дәлелді түрде анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: шағын кәсіпкерлік, шағын және орта кәсіпкерлік, кәсіпкерлік, банктер, банктік несиелеу, несиелеуді мемлекеттік қолдау және несиелерге қолжетімділік, несиелерді субсидиялау механизмі

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению стратегических направлений совершенствования кредитования малого и среднего бизнеса (МСБ) в Казахстане. Предмет исследования кредитование малого и среднего бизнеса в современном Казахстане. В статье представлены результаты исследования, характеризующие развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса, основную роль банковской системы, а также государства в этом процессе. Основным результатом исследования является необходимость расширения кредитования и повышения доступности кредитов для субъектов МСП, создания надлежащего механизма государственных органов и органов управления для поощрения банковской кредитоспособности хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: Малый бизнес, малое и среднее предпринимательство, предпринимательство, банки, банковское кредитование, государственная поддержка кредитование и доступность кредитов, механизм субсидирования кредитов.

Annotation. The article is devoted to the consideration of strategic directions for improving lending to small and medium-sized businesses (SMEs) in Kazakhstan. The subject of the study is lending to small and medium-sized businesses in modern Kazakhstan. The article presents the results of a study characterizing the development of the system of lending to small and medium-sized businesses, the main role of the banking system, as well as the state in this process. The main result of the study is the need to expand lending and increase the availability of loans for SMEs, create an appropriate mechanism for state bodies and government bodies to encourage the bank creditworthiness of business entities.

Key words: small business, small and medium-scale businesses, entrepreneurship, banks, bank lending, state support for lending and loan availability, loan subsidy mechanism.

Несиелеу бойынша қызметтер-банк қызметтерінің негізгі түрлерінің бірі. Банктер әзірлейтін несие өнімдері, бір жағынан, экономиканың нақты секторының әртүрлі салаларындағы капитал айналымының ерекшеліктерін және олармен байланысты қарыз қаражатын тарту қажеттілігін көрсетеді, ал екінші жағынан, меншікті өтімділікті сақтау және капитал мен банк активтерінің рентабельділігінің қажетті деңгейіне қол жеткізу қажеттілігін ескереді.

Енгізілген несие өнімдері келесі критерийлерге сәйкес болуы керек: ең төменгі тәуекел, максималды табыстылық. Жоба сәтті жүзеге асырылған жағдайда банктің қосымша клиенттерді тартуға, активтерді пайдалану тиімділігін арттыруға, қаржылық жағдайын тұрақтандыруға, бәсекеге қабілеттілігін дамытуға мүмкіндігі бар.

Банктегі несиелік процесс клиенттерге жеке қызмет көрсетуді және оның қаржылық-шаруашылық қызметін тұрақты бақылауды қамтамасыз ететіндей етіп ұйымдастырылуы керек. Банк бөлімшелерінің несие менеджерлері өз клиенттерінің мәселелерін түсінуі және банктік өнімдерді жақсы білуі керек. Несие өнімдері нақты клиенттердің талаптарына арнайы бейімделуі керек, сондықтан несиелік қызметтер кешенін де, оларды жылжыту стратегиясын да әзірлеу кезінде банк клиенттердің жекелеген топтарының нақты қажеттіліктерін және әрбір потенциалды қарыз алушының жеке ерекшеліктерін ескеруі қажет [1, 286].

Бүгінгі таңда банктік несиелендірудің жағдайы толығымен елдегі экономикалық жағдаймен анықталады.

Шағын және орта бизнесті несиелендірудің ең өзекті мәселесі қазіргі таңда осы шағын және орта кәсіпкерліктерге мемлекеттік қолдаудың берілуі. Шағын және орта бизнесті банктік несиелеуді қолдаудың тиімді тетігін әзірлеудегі маңызды рөл мемлекеттік органдарға тиесілі болуы керек, бұл нақты міндеттер кешенін дәйекті жүзеге асыруды көздейді. Институционалдық проблемаларды шешу шеңберінде сыртқы әсерді енгізу банктер мен шағын бизнес арасында қалыпты қарым-қатынастарды орнатуға ықпал ететін үшінші ұйымдардан (облыстық және муниципалды органдардың қамқорлығымен құрылған) келеді. Олардың мақсаты – капиталға немесе тәуекелдерге өздерінің қатысуы арқылы немесе қарыз алушының несие беруші алдындағы міндеттемелерін орындауына кепілдік беру арқылы қарыз алушыларға қаржылық ауыртпалықты бөлу. Олардың қатысуымен мұндай ұйымдар шағын және орта кәсіпорындардың несиелік қабілетінің деңгейін арттырады. Қатысу құралдары төленген пайыздың бір бөлігін өтеу, мақсатты субсидиялар беру, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне несиелерді кепілдендіру немесе сақтандыру

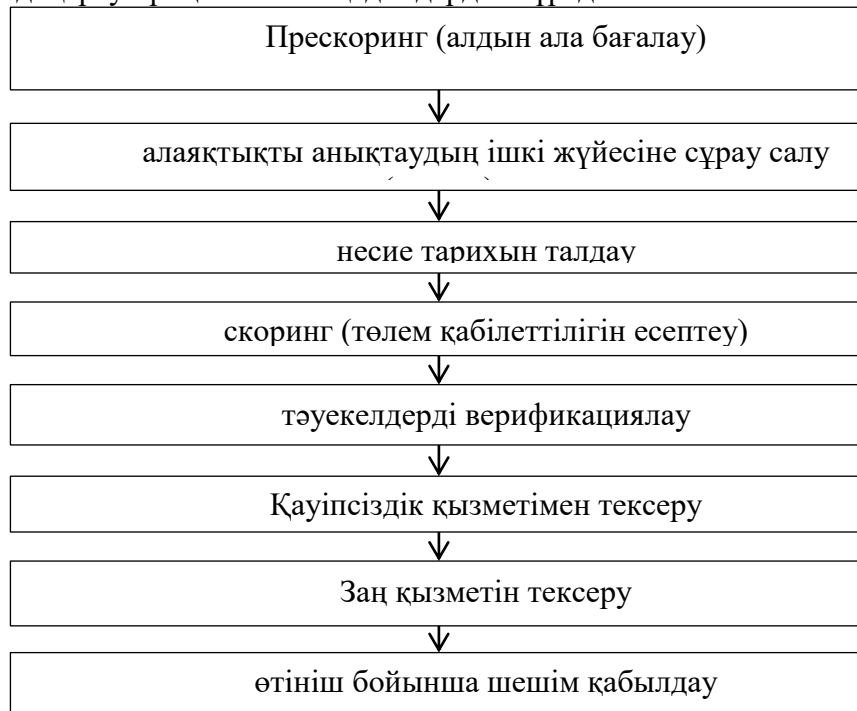
болуы мүмкін. Ынталандыратын міндеттерді шешу шеңберінде шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау бойынша жетілдіру немесе қосымша шаралар қабылдау талап етіледі[2, 416]:

- банктердің несие беруге арналған өтінімдерін қарау мерзімін қысқарту;
- аймақ үшін ең үлкен әлеуметтік, экономикалық және бюджеттік тиімділікті қамтамасыз ететін басым секторлар мен іс-шараларды қолдау;
- облыстағы озық, тиімді және әлеуметтік маңызы бар жобаларды өтеусіз қаржыландыру (грант түрінде);
- шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне несиелер портфелін ұлғайту кезінде банктерге мүлік немесе басқа да салықтар бойынша жеңілдіктер беру.

Біздің еліміздегі жеке кәсіпкерліктің маңызды мәселелерінің бірі-кәсіпорындарды дамыту үшін несиелендірудің күрделі процедурасы. Ресей Федерациясының Үкіметі мен жергілікті билік органдарының барлық күш-жігеріне қарамастан, шағын және орта бизнесті несиелендіруді одан әрі жетілдіру қажет. Шағын және орта бизнесті несиелендіруді жетілдірудің параметрі несиелендіру өтінімді қарау тәртібін жеңілдету болып табылады. Шағын және орта бизнесті несиелендіруді жақсарту, ол қарызды қайтарудан жалтаратын клиенттердің несиелендіру тетіктерін құру арқылы да жүзеге асуы тиіс. Қазіргі уақытта қарыздарды өтеу процесі өте күрделі, бұл банктерді шағын бизнесті несиелендіруді дамытудан бас тартуға мәжбүр етеді. Шағын және орта бизнесті несиелендіруді жақсарту – өте күрделі міндет, оны тек мемлекеттік органдар ғана емес, сонымен қатар несиелендіру ұйымдары да шешуі тиіс. Дегенмен, банктік ұйымдар тарапынан несиелендіру алудың жылдам әрі оңай рәсіміне кедергі келтіретін мәселелер бар. Банктер арқылы заңды тұлғаларды несиелендіру жүйесі келесі схема бойынша құрылған: өтінім формасын беру, құжаттар пакетін жинау, олар болмаған жағдайда мәліметтер базасына енгізу. Содан кейін күзет қызметі, заң қызметі, тәуекелді бағалау және бақылау қызметі, несиелендіру қабілеттілігін бағалау бойынша тексеру жүргізіледі, содан кейін несиелендіру немесе беруден бас тарту туралы шешім қабылданады. Егер біз ұйым туралы айтатын болсақ, онда жауапкершілік көп, сондықтан тексеру үшін көрсеткіштер көп және талаптар қатаң, сондықтан көп уақыт қажет. Жеке тұлғаларды несиелендіру жүйесі автоматтандырылған, сондықтан заңды тұлғаларды несиелендіру жүйесін жетілдіру орынды. Жалпы несиелендіру жүйесі үш кезеңнен тұрады: қарыз алушыны бағалау, несиелендіру және одан кейінгі бақылау. Банктік несиелендіру жүйесінің әр кезеңінде жақсартулар болуы мүмкін. Қазіргі уақытта әлем бойынша ақпараттық база ретінде әрекет ететін көптеген мамандандырылған банктік бағдарламалар бар. Бір бағдарламадан екіншісіне көшу өте күрделі және қымбат процедура, сондықтан банктер, әдетте, бір базаны таңдайды және уақыт өте келе оның ішкі функцияларын жетілдіреді.

Сонымен, шағын бизнесті несиелендіруге үлкен кедергі Банктің еңбек шығындары болып табылады, бұл ірі кәсіпорындармен жұмыс жасау кезінде туындайтын шығындардан әлдеқайда жоғары. Бұл қиындықты келесі жолмен жеңуге болады, яғни потенциалды борышкердің қаражатын бағалау үшін баллдық үлгілерді құру арқылы. Мұндай модельдердің жұмысы қарыз алушыларға сұрақ қою болып табылады, нәтижесінде соңғысы белгілі бір ұпай санын алады. Шағын кәсіпкерлік субъектілерінің несиелік қабілетін сауалнама нәтижелері бойынша құрастырылатын рейтинг арқылы анықтауға болады. Бұл жүйедегі бағалау критерийлері әртүрлі: жұмыс тәжірибесі, несиелік тарихтың болған уақыты, несиелендірудің өткендегі кешігуі және т.б. Скоринг жүйесін ресейлік банктер батыстан алған, бірақ заңды

тұлғалардың өтінішін қарау үшін қолданылмайды [3, 1176.]. Оны пайдалану кезінде өтінімді қарау процесі келесі қадамдардан тұрады:

Сурет 1. Екінші деңгейлі банктерде бизнеске несиеге өтінім бойынша шешім қабылдау барысы

Қарыз алушы туралы мәліметтерді толтырғаннан кейін Банк қызметкері өтінішті өңдеуге жібереді. Прескоринг кезеңінде өтінімнің кредиттік өнім бойынша өтінім бойынша ең төменгі талаптарға сәйкестігін тексеру, қарыз алушының төлем қабілеттілігін алдын ала бағалау, қарыздың ең жоғары сомасын есептеу жүргізіледі. Осы кезеңді өткізу қорытындысы өтінімге мынадай мәртебелердің бірін беру болып табылады: "Қара аймақ" немесе "Ақ аймақ" мәртебесі.

Өтінім параметрлері өтінішке қойылатын ең төменгі талаптарға сәйкес келмесе немесе қарыз алушының визуалды бағалауын талдау теріс нәтиже берген жағдайда өтінімге «Қара аймақ» тағайындалады. Бұл жағдайда несие беруден бас тартылады. Өтінімге "Ақ аймақ" мәртебесі берілген кезде ол автоматты түрде келесі кезеңге жіберіледі.

Алаяқтықты анықтаудың ішкі жүйесі мәмілеге қатысушылардың сауалнамалық деректерінің іздеу ережелеріне сәйкестігін автоматты түрде тексереді. Мәмілеге қатысушылардың сауалнамалық деректерін өңдеу нәтижесі ықтимал алаяқтықтың табылған белгілерінің тізімі болып табылады. Өтінімді қарау кезеңінің қорытындылары бойынша мәмілеге қатысушылардың әрқайсысы бойынша және өтінім бойынша жалпы мынадай мәртебелер беріледі: егер қарыз алушы бойынша алаяқтық іс – әрекеттер болуы мүмкін болса, "Қара аймақ", егер мәмілеге қатысушылардың ең болмағанда біреуі банктің аффилиирленген тұлғаларына – Банктің қызметіне ықпал етуге қабілетті тұлғаларға тиесілі болса, "сұр аймақ". өтінім келесі кезеңге жіберіледі. Басқа жағдайларда өтінім "ақ аймақ" мәртебесін алады және келесі кезеңге ауыстырылады.

Өтінішті қарау кезінде Банк серіктесетін БКИ-ға (несиелік тарих бюросы) мәміленің әрбір қатысушысы бойынша несиелік есеп сұралады. Несиелік тарихты талдау кезінде мәмілеге қатысушының барлық міндеттемелері бойынша несиелік

қарыздың қалдығы және жалпы айлық қарыз жүктемесі есептеледі. Несие тарихын талдау нәтижесі мәмілеге қатысушының несие тарихының түрін автоматты түрде анықтау және өтінімге қара, сұр немесе ақ аймақ мәртебесін беру болып табылады. "Қара аймақ" мәртебесінде несиеден бас тартылады [4, 826].

Несиелік тарихты талдағаннан кейін скоринг жүйесі несиенің максималды мүмкін сомасын автоматты түрде есептейді және қарыз алушының төлем қабілеттілігін бағалайды, сондай-ақ скорингтік балды есептейді, оның негізінде өтінімге белгілі бір мәртебе беріледі. Баллдық ұпай әрбір транзакция параметрінің коэффициенттерін қосу арқылы есептеледі. Қарыз алушы өтпелі балл жинаған жағдайда несие қабілетті болып саналады. Тәуекелді тексеру – несие өтінімдегі деректердің сенімділігін анықтау мақсатында байланыс деректерін тексеруді, қарыз алушының еңбек қызметін және кіріс деңгейін талдауды қамтитын шаралар кешені. Бұл процесті банк қызметкерлері қолмен жүзеге асырады. Осы тексерудің нәтижесі бойынша оң немесе теріс қорытынды жасалады.

Қауіпсіздік қызметінің тексеруі қарыз алушының іскерлік беделінің деңгейін анықтауға бағытталған. Заң қызметі тексеруді кепіл мүлкі объектісін іріктегеннен кейін қолмен жүргізеді. Егер тексеру барысында заңды тәуекелдер анықталмаса, онда өтінім келесі кезеңге өтеді, жоюға болмайтын тәуекелдер болса, онда несие беруден бас тартылады, жоюға болатын құқықтық тәуекелдер болса, онда өтінім қайта қаралуға жіберіледі. Барлық сипатталған кезеңдерден өткеннен кейін өтінім «Шешім қабылдау» кезеңіне өтеді [5, 1476]. Осы кезеңнің нәтижесі өтінім бойынша қорытынды шешімді кеңсе жүйесіне қайтару болып табылады. Өтінішке оң жауап алғаннан кейін Қарыз алушы мен Банк арасындағы шарттық қарым-қатынас ресімделеді, қарыз алушыға несиелік іс қалыптасады. Әрі қарай, қарызға алынған қаражат Қарыз алушыға аударылады және несиелік операцияны қолдау басталады. Скоринг жүйесін енгізу өтінімді қарау уақытын қысқартуға мүмкіндік береді, бұл клиенттер үшін маңызды, өйткені кәсіпорынның үздіксіз қызметі үшін тауарларды, техниканы, өсімдіктерді қорғау құралдарын, айналым қаражатын тез арада сатып алу қажеттілігі жиі туындайды.

Елімізде бизнестің одан әрі дамып, өркендеуі үшін бизнесті ашылғаннан кейін, түрлі экономикалық дағдарыстар кезеңдерінде «өсу» және еңсеруді қадағалап, реттеу қажет. Басқаша айтқанда, біз отандастарымызды "американдық арман" үлгісіне ұқсауға тәрбиелеуіміз керек, сонда Қазақстандағы бизнес құлдырамайды, сыртқы жағдайларға байланысты икемді әрі жылдам бағдарлауға қабілетті бола отырып, елдің экономикалық негізін дамытады және қалыптастырады [6, 696]. Сонымен қатар, ШК-ті несиелендіру кәсіпкерлердің өз ісін кеңейту немесе дамытудағы соңғы қадамының өлшемі ретінде қарастырылмауы керек, бірақ реттеуші шарасы болуы керек - ол шағын бизнесті дамытуды ынталандыруға мақсатты әсер ету өлшемі; сондай-ақ өзін-өзі реттеу, - бұл сәтсіздікке ұшыраған жағдайда капиталдың банкроттығына немесе кәсіпорынның банкроттығына қауіп төндірместен болуы тиіс. Шағын бизнес, орта және ірі бизнес, сондай-ақ мемлекет арасында өзара ынтымақтастық ахуалын дамыту қажет. Қазақстанда Шағын бизнесті ел экономикасы қолдайтын экономикалық тұрақты деңгейге дейін дамыту перспективасы бар шағын бизнесті ашу оңай әрі табиғи болуы керек.

Тиімділікті арттыру және шағын бизнесті ынталандыру үшін Қазақстан үкіметі дамыған елдердің тәжірибесіне назар аудара алады. Мысалы, ШБ дамыту және реттеу мәселесінде АҚШ тәжірибесін қолдануға болады. Онда кәсіпкерлік бастамалар арасындағы өзара әрекеттестік желісі, сондай-ақ әлсіз және күшті бизнес

салаларын реттеу мен анықтауға бақылау жүзеге асырылады. Осылайша, SBA мысалында біз ШК-ті несиелендіруді жеңілдете аламыз, қайтарылмау тәуекелін, сондай-ақ ЕДБ несиелендіруді тікелей емес қаржыландыру есебінен кәсіпкерлік субъектілеріне несиелеудің пайыздық мөлшерлемелерін азайта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Кангалакова Дана Муратбековна «Қазақстан экономикасының инновациялық даму жағдайында шағын және орта бизнестің тиімділігі», Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 2017 <https://www.kaznu.kz/content/pdf>
3. Мақыш С.Б. Сұпығалиева Г.И, Ақша, несиелену, банктер пәнінен практикум Оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті, 2014.-22–26 бет.
4. Статистикалық жинақ Жамбыл облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік, 2017-2019жж., Тараз 2020
5. Марамзина М.С. Оценка эффективности деятельности малого предприятия// В сборнике: Сборник материалов XIV-й международной научно-практической конференции. 2016. С. 114-117.
6. Сатпаева Г.И.Методичка оценки эффективности деятельности малых предприятий// сборнике: [WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS](https://www.world-science.com/) сборник статей VIII международной научно-практической конференции: в 2 частях. 2017. С. 73-76.
7. Пенюгалова А.В., Тупцова З.Х. Кредитование малого бизнеса в современных коммерческих банках // Финансы и кредит. – №28(604). – 2014. – С.2-11

ӘОЖ 338.462

PROBILIM БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ -БІЛІМ ЖҮЙЕСІНЕ ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Джакишева Лейла Колчабаевна
«Экономика және құқық» факультетті, «Экономика» кафедрасы
Бөртебаев Мағжан Дәуренұлы
6B04128 - Менеджмент ББ студентті
Сұлтанмұратова Айжан Бауыржанқызы
6B04118 - Экономика бизнесі ББ студентті
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет

Андатпа. Бұл статья да ProBilim білім орталығының ерекше сапалы білім жүйесін және әртанпапанған оқу форматымен қоса әлеуметтік-экономикалық тиімділігін арттыру мақсатында жасалған жоба екенін байқауға болады. ProBilim білім мектебі ерекшелігі өзге шет тілдері жетік меңгеруге көмектесіп қана қоймай ҰБТ,НИШ,БИЛ(КТЛ) тест тілеулеріне кепілдік бере отырып дайындайды. Маркетингтік талдаулармен экономикалық көрсеткіштерді есептей отырып білім беру орталығының пайдасымен шығынын есептедік. Әрі білім орталығының

максималды түрдегі қанша білім алушыны дайындайтынын анықтай отырып және оларға қолайлы бағдарлама жасайды.

Кілт сөздері: ProBilim, әлеуметтік-экономикалық тиімділік, Білім беру бағыттар,білім жүйесі,маркетинг,пайда,шығындар,SWOT

Аннотация. Можно заметить, что данная статья также является проектом, разработанным с целью повышения социально-экономической эффективности образовательного центра ProBilim, включающим в себя исключительно качественную систему образования и разнообразный формат обучения. Специфика образовательной школы ProBilim заключается в том, что она не только помогает в овладении иностранными языками, но и подготавливает тестовые задания бт, НИШ, БИЛ(КТЛ). Маркетинговыми анализами рассчитали затраты образовательного центра с прибылью, рассчитав экономические показатели. Кроме того, Центр образования разработал программу, которая подготовит максимальное количество обучающихся и подойдет им.

Ключевые слова: ProBilim, социально-экономическая эффективность, образовательные области, система образования, маркетинг, прибыль,затраты, SWOT

Annotation. It can be seen that this article is also a project designed to improve the socio-economic efficiency of the ProBilim Education Center, including a system of high-quality education and a different educational format. The ProBilim School of Education provides training with a guarantee of not only fluency in other foreign languages, but also the desire to test UNT, niche, BIL(KTL). With marketing analysis, we calculated the profit and loss of the educational center, calculating economic indicators. He determined how many students the center of Education will prepare in the maximum form and developed a suitable program for them.

Keywords: ProBilim, socio-economic efficiency, educational areas, education system, Marketing, profit, cost, SWOT

Қазақтың кең-байтақ өлкесінде білім ісінің пайда болып, даму тарихы да өзінің ілкі бастауларын сонау ерте замандардан алады. Қазақстан жерінде, әсіресе, оның отырықшы аудандарында орта ғасырдық ерте дәуірінде-ақ көптеген мектептер (мұсылманша бастауыш оқу орны) мен медреселер, діни білім беретін ортадан жоғары оқу орындары жұмыс істей бастағаны тарихтан белгілі.

Қазақстан Республикасында жастарға білім беру процесі халқымыздық ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп жүргізіледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11 – бабының 9 тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған.[1] Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше өрлеуіне қажеттілік тудыру. Білім беру саласында инновациялық үрдісті жүзеге асыру мүмкіндік түрлері талап етеді. ХХІ ғасырдың басты міндеті – өмір сүру сапасын, оның ішінде білім сапасын арттыру, сондықтан білім беру жүйесін реформалау мен жетілдіру жаһандану жағдайында мәселелерді шешудің айқындаушы факторы болып табылады. «Білім сапасы – бұл маманның экономиканың қазіргі кезеңінің талаптарына сәйкес, тиімділік пен кәсіби табыстың шексіз деңгейінде, кәсіби қызметте кәсіби қызметін жүзеге асыру қабілетін көрсететін кәсіби сананың

сипаттамаларының жиынтығы, кәсіби қызмет нәтижелері үшін әлеуметтік жауапкершілікті түсіну» Білім сапасы – жүйелі зерттеуді қажет ететін іргелі, көп қырлы категория, ал білім саласында – сапа, бұл білім саласының «өнімдері» сәйкес болуы тиіс нормативтік деңгей. Білім сапасын қамтамасыз етуде білім беру технологиялары маңызды рөл атқарады. Жаңа сапаға тек дәстүрлі оқыту әдістерін қолдану арқылы қол жеткізу мүмкін емес. Жаңа педагогикалық және ақпараттық технологияларды қолдану қажет. Бұл, ең алдымен, тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары – ынтымақтастықта оқыту, көп деңгейлі оқыту, жобалық әдіс т.б. [2]

Өздеріңіз білетіндей 17 жылдан бері Қазақстанның жоғары оқу орындарына Ұлттық бірыңғай тестілеу арқылы түсуге болады, оның нәтижесі қабылдау емтиханы болып есептеледі. Жалпы, 2022 жылы еліміздегі 3,5 миллионнан астам мектеп оқушысы үшін соңғы қоңырау соғылған. Биылғы жылы «Алтын белгі» төсбелгісіне 8139 түлек үміткер. Ал Жамбыл облысында 11,5 мыңнан астам түлек мектеп бітірді. Оның ішінде төрт жүзден астамы «Алтын белгі» төсбелгісі иегері атанса, 700-ге жуығы үздік аттестат алды. Қазақстанда 2022 жылы Ұлттық бірыңғай тестілеуден 154 мың талапкер өтті. Оның ішінде түлектердің 76%-ға жуығы қазақ тілінен, 24%-ы орыс тілінен, 0,1%-ы ағылшын тілінде тестілеуден өткен. Айта кету керек, тестілеу екінші жыл қатарынан электронды форматта өткізілуде. Тестілеу нәтижесі бойынша 130 мыңнан астам талапкер шекті балл жинады, бұл қатысушылардың жалпы санының шамамен 67%-ын құрайды. Бұл көрсеткіш өткен жылғы нәтижемен салыстырғанда 7 пайызға артқан. Шекті баллды 51 мыңға жуық тест тапсырушы немесе олардың санының 33 пайызы еңсере алмады. ҰБТ-ның орташа балы 66 баллды құрады. Ең жоғары балл – 139 ұпай. 3179 талапкер 120 баллдан жоғары жинаған. Биыл талапкерлерге екі рет тест тапсырып, білім грантын тағайындау конкурсында ең жақсы нәтижені пайдалану мүмкіндігі берілген. Қабылданған шаралар талапкерлердің ҰБТ-ға дайындық кезіндегі күйзеліс деңгейін төмендетті.[3]

Еліміздің мемлекеттік жоғары оқу орындарында жоғары білім алғысы келетін түлектерге ҰБТ тапсырады жоғарыда айтып кеткендей. Тест 5 пәнді қамтитын 120 тапсырмадан тұрады: 3 міндетті (математикалық сауаттылық, оқу сауаттылығы, Қазақстан тарихы) және 2 мамандандырылған. Тест сұрақтарын орындау үшін талапкерге 3 сағат 50 минут уақыт беріледі. 2019 жылдан бастап емтихан жылына 4 рет – қаңтар, наурыз, маусым-шілде және тамыз айларында өткізіледі.[4] Соған орай білім алушыларды дайындайтын білім орталықтары да көптеп ашылып жатыр. Бауыржан Момышұлы атамыз айтқандай «Өмірдің қуанышы көп алуыңда емес, басқаларға көп беруіңде, білім мен тәжірибенді халыққа таратуыңда» -, дегендей дәл осындай бағытты ұстана отырып біз ProBilim білім беру жобасын дайындадық бұл жоба сіздерге сапалы білімді және саналы тәрбиені берумен ерекшеленеді. ProBilim жобасының басқа мектептерге қарағанда жеке жұмыс жасауымен және толыққанды білім беруге кепілдік береді. Алға қойған мақсаттармыз ол білім беру жүйесін нығайту және барынша сапалы білімді, саналы тәрбиені қалыптастыру, сонымен бірге жаңа платформа құру (онлайн сабаққа). Жаңа филиал ашып гранттармен скидкалар, акциялар мен білімге деген үлесімізді қосу. Болашақ ұрпақты дұрыс көзқараста тәрбиелеу, тек оқу саласында ғана емес, үйрету саласында да сынап көру. Жобаның білім беру бағыттарын айта кетсек болмақ олар мыналар:

1. Ағылшын тілі
2. Түрік тілі
3. Неміс тілі
4. Математика

5. ҰБТ(ЕНТ)
6. НИШ
7. БИЛ(КТЛ)

сонымен қатар ҰБТ-ға техникалық , әдістемелік дайындық және психологиялық дайындықтарда қатар жүргізілуде. ҰБТ-ға дайындық жұмыстарының негізгі әдістерінің бірі ол оқулықтар мен анықтамалық әдебиеттерді пайдалана отырып, теориялық материалдарды қайталау және үй тапсырмасын дайындау кезінде оқулықтар мен анықтамалықтарды пайдаланып тест жинақтарымен жұмыс жасау,тестілеу, әрі сынақ тестілеу нәтижелері бойынша қателер бойынша жұмыс, түзету сабақтарында бақылау жұмыстарын орындау кезінде жіберілген қателерді талдау болып табылады.[5]

ProBilim білім беру орталығының - жаңа білім жүйесінің ерекшелігі әр білім алушымен жеке жұмыс жасаумен оффлайн және онлайн форматта оқыту, әр баланың дамуын қадағалап, алған білімдері бойынша апта сайын сынақ тестер тапсырады. Білімалушылардың Нақты мақсаттарын анықтап және белсенділікті арттырады, әрі бізде тегін профориентолгоия, activity ұйымдастыру, Feedback (кері байланыс), топтық жұмыс (тек 5 адам) бар.

Жобаның басты үш критерийлері олар:

I. Ыңғайлы график

- ✓ Әр сабақты өзіңізге қолайлы уақытқа қоя алу.
- ✓ Мұғалімнен жеке тегін бір сабақ.
- ✓ Ыңғайлы платформада өту(whatsapp,zoom,skype,discord)
- ✓ Аптасына қанша сабақ қалайсыз сонша сабақ осы параметорлармен

жасалады.

II. Қолайлы баға

- ✓ 3 ай оқысаңыз 15%
- ✓ 6 ай оқысаңыз 30%
- ✓ 1 жыл оқысаңыз 40%
- ✓ 1 отбасыдан екі оқушы болса 10%
- ✓ Жалғыз басты ана болса 20% жеңілдік
- ✓ Туылған күндегі сабағы тегін

III. Жоғары сапа

- ✓ Сабақ онлайн(ҚР) форматта және оффлайн(тек Тараз қ.) форматта

болады.

- ✓ Онлайн 65 мин.
- ✓ Оффлайн 60 мин.

. Табысты маркетинг әсерлі деректер жиынтығына, статистикаға, есептеулерге және болжамдарға негізделген. Таргетинг – жарнаманың ең тиімді түрлерінің бірі. Барлық танымал әлеуметтік желілер мен іздеу жүйелері өз ресурстарында жарнамаларды орналастыруға мүмкіндік береді.Сонымен бірге ProBilim білім беру орталығының жеке сайт (<http://probilim.edu.tilda.ws/official>) және инстаграм (https://www.instagram.com/probilim_edu/) қосымшасы бар,ол жерде біздің білім алушыларды бақылай аласыздар әрі білім орталығынның жетістіктерімен жұмыстарына баға бере аласыздар. Білімгерлерге қолайлы болсын деп сауалнамалар

мен өтініштерді қабылдайтын сілтемеде (<http://probilim.edu.tilda.ws/applicationform>) ойластырылды.

ProBilim білім беру орталығының шығындары мен пайдасын есептей отырып, жадпы тиім оқу ақысын есептедік

1 кесте- қуыстардың бағалары

ҰБТ	39 990 тг +Activity+English club
БИЛ, НИШ	29 990 тг +Activity+English club
Пәндер(математика,физика,қ тарих, т.б.)	14 490 тг +Motivation Club
Тілдер	13 490 тг+Motivation Club

2 кесте- пайда мен шығындар туралы есеп

Еңбек ақы	Аренда	Таргет	Активити(программы)
сағатына 1365тг	3 бөлме-65 000тг	42 000тг	50 000тг
Жөндеу жұмыстары	Пожар	Реклама(баннер,офиш	Негізгі құралдар жабдықтар
40 000тг	50 000тг	25 000тг	65 000тг
		Әр ай сайынғы кететін шығын 150 680тг	Жалпы шығыны 380 680тг

3 кесте-жалпы пайда туралы есеп

ҰБТ(2) топ - 10 болашақ ұрпақ	399 900тг
БИЛ, НИШ(1),(1) топ 10 болашақ ұрпақ	299 900тг
Пәндер(11)	159 390тг
Тілдер(9)	121 410тг
Пайда	980 600тг
Таза пайда	449 240тг (829 920тг)

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының негізгі стратегиялық басымдықтарының бірі – білім мен ғылымды дамыту, оның негізінде экономикалық, әлеуметтік және мәдени прогрестің қарқыны, әрі еліміздің кез келген азаматы тиісті білім мен біліктілікке ие болып, әлемнің кез келген елінде сұранысқа ие маман бола алатындай деңгейге жету. Біз бүкіл ел бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек. Жалпы адам баласының өмірі- оқумен, ізденумен, үйренумен, даму мен өсумен, мақсатқа жетумен өту керек. ProBilim білім беру орталығының басты мақсаты тек жоғары оқу орнына түсіру ғана емес өмір бойына керек білім беру. Бізден шыққан әр түлекке алға қойған мақсатына жету жолында біліммен ұшқыр интелекті қатар қолдануды үйренеді. Бізге адам баласына берген ең маңыздылардың бірі ол - сана. Сананы пайдалана отырып өз кезегімізде білімді әрі өнегелі ұрпақ болып қалыптасайық. Керегесі кең, ынтымағы берік, шаңырағы биік ел болу үшін саналы, тәрбиелі, білімді азаматтар көп болу керек. Білім ол бізге дейін, біздің кезде және бізден кейін де болатыны анық, сол себепті білім үшін қосқан үлес-мәңгі қалатыны сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 11 – бап 9 тармақ. Интернет-ресурс/ https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Ашық білім – ХХІ ғасырдың объективті парадигмасы / Ред. В.П.Тихомирова басылым-во МЭСИ, 2000. – 288 б.
3. Последний звонок прозвенел для более 3,5 млн казахстанских школьников. 25.05.2022. Интернет-ресурс/ https://www.kt.kz/rus/education/3_5_1377934064.html
4. Подготовка к ЕНТ: правила успеха. Интернет-ресурс/ <https://buki.kz/news/podhotovka-k-ent-pravila-uspekha/>
5. Доклад "Подготовка к ЕНТ с личностно-ориентированным подходом". Кунусбаева Г.Б. Интернет-ресурс/<https://infourok.ru/doklad-podgotovka-k-ent-s-lichnostnoorientirovannim-podhodom-1013060.html>

УДК 332.142.2

**ҚАЗАҚСТАН ӨНІРЛЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУЫНЫҢ ТЕҢГЕРІМСІЗДІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Джакишева Лейла Колчабаевна, э.ғ.к.****«Экономики және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Қарсыбай Бақдаулет Жамбылұлы, Матжанов Мади Жаныбекұлы
ОП 6В04114 –МЖЖБ ББ студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақала аясында Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері қаралды. Атап айтқанда, ҚР батысының индустриалды дамыған өңірлері мен елдің оңтүстік өңірлері арасындағы қазіргі теңгерімсіздік көрсетілген. Орташа айлық жалақы мөлшерінде, сондай-ақ елдің әртүрлі аймақтарының кедейлік деңгейінде айтарлықтай айырмашылық анықталды. Халықтың номиналды ақшалай кірістері мен шығыстарын бағалау өмір сүру деңгейіндегі аймақтық айырмашылықтардың негізгі көрсеткіші ретінде қарастырылады. ҚР түрлі өңірлеріндегі халықтың сатып алу қабілетіне талдау жасалды. Жүргізілген талдау нәтижелері бойынша өңірлер арасындағы әлеуметтік-экономикалық дамудың теңгерімсіздіктерін жою үшін ұсынымдар келтірілді.

Кілт сөздер: әлеуметтік-экономикалық даму, аймақ, кедейлік деңгейі, ЖҚӨ, ЖІӨ, кірістер, шығыстар.

Аннотация. В рамках статьи рассмотрены проблемы социально-экономического развития регионов Республики Казахстан. В частности, показана существующая диспропорция между промышленно развитыми регионами Запада РК и южными регионами страны. Выявлена существенная разница в размере среднемесячной заработной платы, а также уровне бедности различных регионов страны. Рассмотрена оценка номинальных денежных доходов населения и расходов как основного показателя региональных различий в уровне жизни. Проанализирована покупательная способность населения в различных регионах РК.

По результатам проведенного анализа предложены рекомендации для устранения диспропорций социально-экономического развития между регионами.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, регион, уровень бедности, ВРП, ВВП, доходы, расходы.

Annotation. The article considers the problems of socio-economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan. In particular, the existing disproportion between the industrially developed regions of the West of the Republic of Kazakhstan and the southern regions of the country is shown. A significant difference in the size of the average monthly salary, as well as the level of poverty in various regions of the country, has been revealed. The assessment of nominal monetary incomes of the population and expenditures as the main indicator of regional differences in living standards is considered. The purchasing power of the population in various regions of the Republic of Kazakhstan is analyzed. Based on the results of the analysis, recommendations are proposed to eliminate the disproportions of socio-economic development between regions.

Keywords: socio-economic development, region, poverty level, GRP, GDP, income, expenses.

Қазіргі кезеңде ұлттық экономиканың дамуының аумақтық факторлары күшейіп келеді, бұл қазіргі теңгерімсіздіктерден, әлеуметтік-экономикалық дамудың әртүрлі деңгейлерінен, экономиканың біркелкі емес құрылымынан және аймақтық дамудың мамандануынан туындайды.

Аймақтық даму тенденцияларын түсіну үшін осы факторлардың заңдылықтарын, қатынастарын және әсер ету дәрежесін анықтау қажет. Алайда, мұндай жұмысты жүргізу кезінде тұрақты даму бағытындағы аймақтық қайта құрулардың барысын неғұрлым толық көрсететін "негізгі" көрсеткішті анықтау қажеттілігі туындайды. Әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі осындай көрсеткіш бола алады деген көзқараспен бөлісеміз, өйткені ол барлық басқа көрсеткіштермен байланысты және өңірлерді реформалаудың басты мақсаты болып табылады.

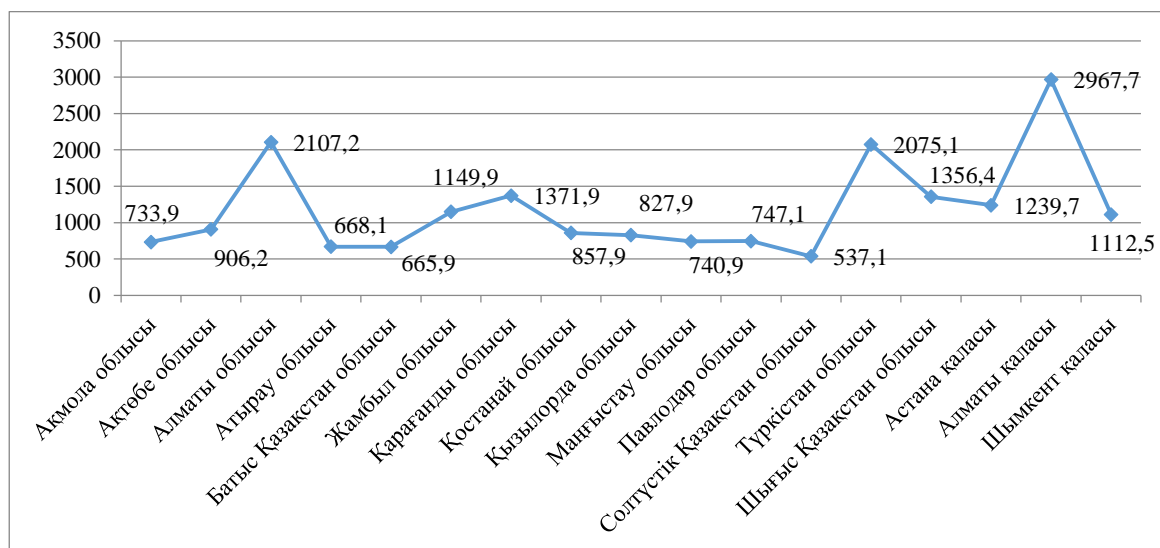
Зерттеудің мақсаты макроэкономикалық көрсеткіштерді талдауға негізделген өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы бар диспропорцияларды анықтау болып табылады.

Қазақстан-аумағы үлкен және әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық жағдайлары едәуір алуан мемлекет, сондықтан теңгерімді өңірлік дамуды қажет етеді.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының жыл сайынғы есебіне сәйкес [1] өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуын сипаттайтын негізгі көрсеткіштер: халық саны, ЖӨӨ, экономикада жұмыспен қамтылғандар саны, орташа айлық атаулы жалақы, жұмыссыздар саны, өнеркәсіп өнімінің көлемі, негізгі капиталға инвестициялар және бөлшек сауда көлемі. Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіндегі диспропорцияларды айқындау мақсатында халықтың елдің өңірлері бойынша бөлінуіне баға берілді (сур.1).

Статистикаға сәйкес, халықтың ең көп жиналуы елдің оңтүстігінде байқалады, онда ел халқының жалпы санының шамамен 47% шоғырланған. Бұл ретте оған тек 4 облыс (Алматы, Түркістан, Жамбыл және Қызылорда) және 2 миллионер қала (Алматы қ.және Шымкент қ.) кіретінін атап өту қажет. Ал ҚР солтүстігінде ел халқының жалпы санының 2,7% - ы ғана тұрады.

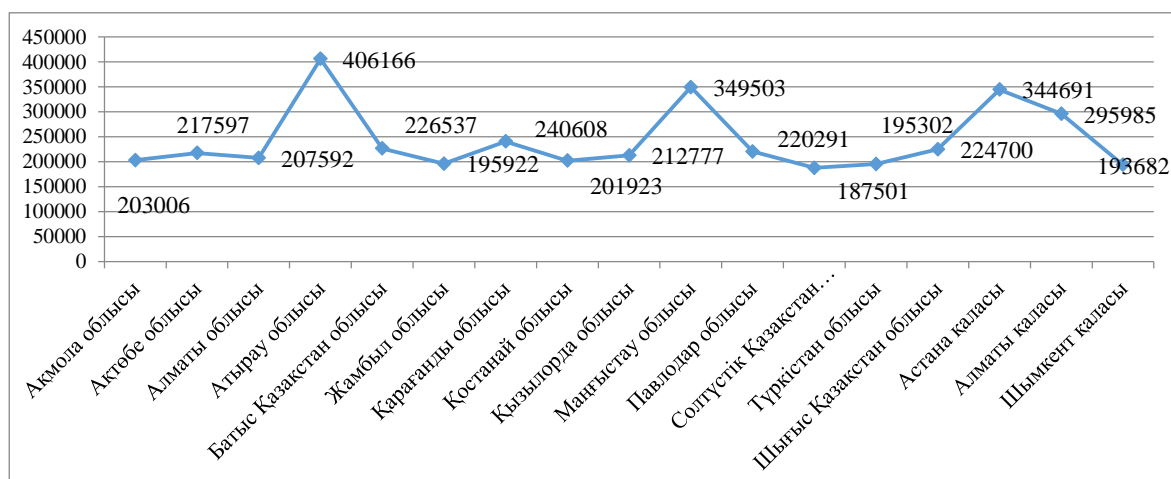
Осылайша, ҚР-да халықтың қоныстануы өте біркелкі емес.

Сур.1 – 2021 жылы өңірлер бөлінісінде ҚР халқының саны (мың адам)

Дереккөз: Авторлар [2] бойынша құрастырған

Қазақстан Республикасының экономикалық кеңістігіндегі әлеуметтік саралауды талдау кезінде халықтың номиналды ақшалай табыстары мен шығыстарын бағалау өмір сүру деңгейіндегі аймақтық айырмашылықтардың негізгі көрсеткіші ретінде қарастырылады, өйткені осы көрсеткішті пайдалана отырып, әртүрлі өңірлердегі табыстардың салыстырмалы сатып алу қабілетін шамамен бағалау мүмкін болады. Мемлекеттік статистика деректеріне сәйкес, атаулы жалақының ең төмен деңгейі СҚО, Түркістан облысы, Шымкент қаласы және Жамбыл облысында байқалады. Ал ең жоғары жалақы Атырау облысы, Маңғыстау облысы және Астана қаласында. Номиналды жалақының ең жоғары және ең төменгі мөлшері арасындағы алшақтық 218665 теңгені құрайды, бұл тиісінше жалақысы төмен өңірлердегі халықтың өмір сүру деңгейіне және сатып алу қабілетіне әсер етеді.

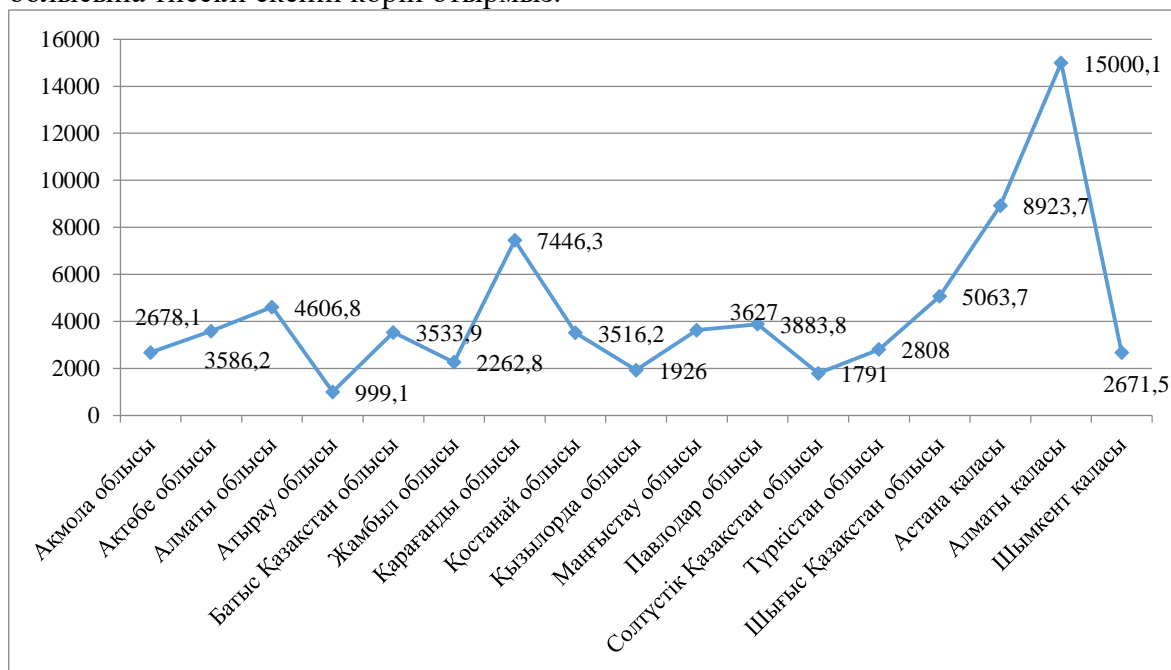
Сур.2 – Өңірлер бөлінісінде ҚР-дағы атаулы жалақы (теңге)

Дереккөз: авторлар [1] бойынша құрастырған

Сур 2 деректерге сәйкес Атырау және Маңғыстау облыстарында, Астана мен Алматы қалаларында айына халықтың жан басына шаққандағы номиналды ақшалай

табыстарының ең жоғары көрсеткіштері байқалды. Сонымен қатар, азық - түлік шығындарының ең жоғары көрсеткіші Алматы қаласына, ал ең төмені - Түркістан облысына тиесілі екенін көріп отырмыз.

Сур.3 – Өңірлер бөлінісіндегі ЖӨӨ (млрд. теңге)

Дереккөз: авторлар [3] бойынша құрастырған

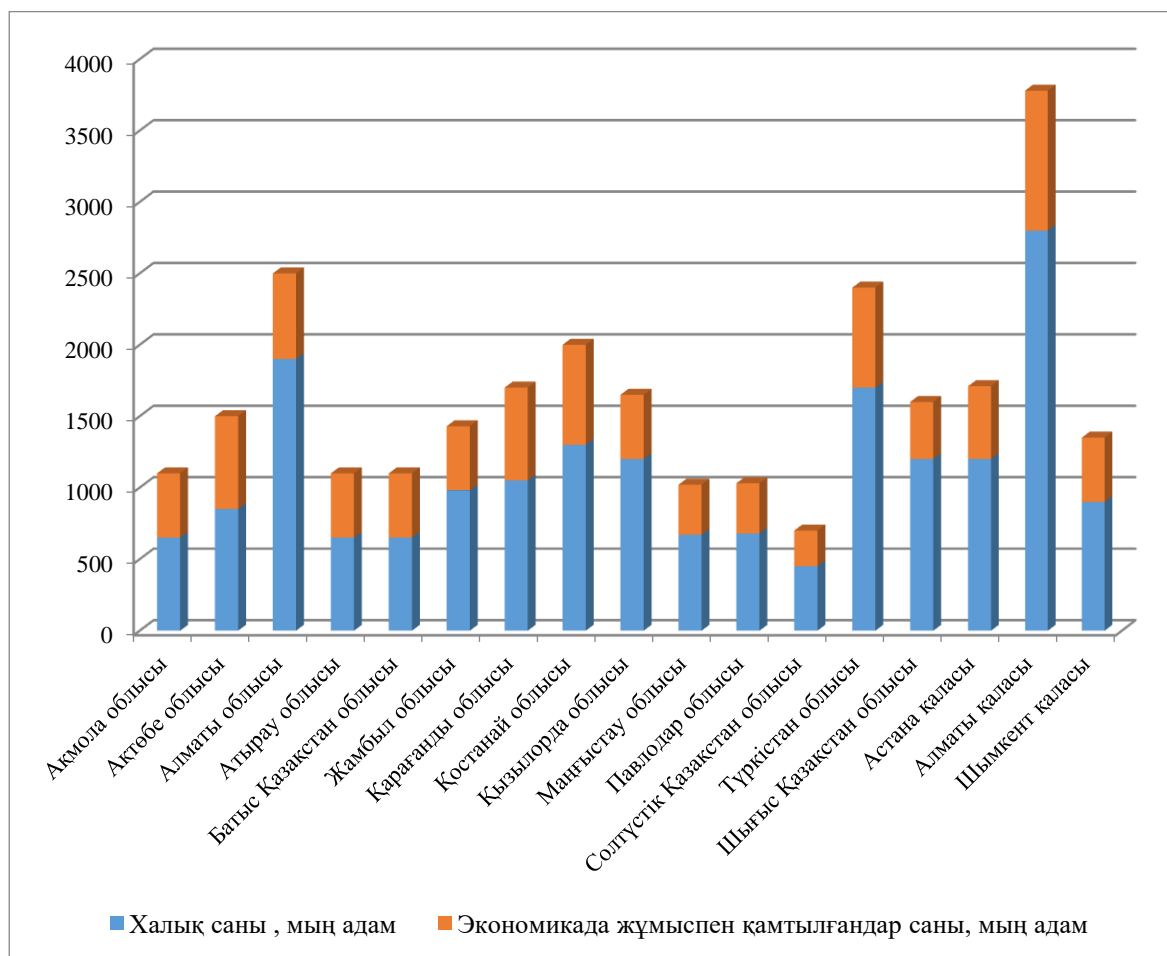
Қазақстан Республикасының өңірлеріндегі халықтың сатып алу қабілетін талдау барысында ШҚО (1,15) және Маңғыстау облысы (1,23) сияқты өңірлерде сатып алу қабілетінің неғұрлым жоғары деңгейі байқалатынын көрсетті. Бұл ретте ең төмен көрсеткіштер Жамбыл (0,89) және Қызылорда (0,917) облыстарында байқалады [1]. Сонымен қатар, елдің аймақтары арасында жалпы аймақтық өнім мөлшерінде айтарлықтай айырмашылықтар бар (сурет.3).

Осылайша, ЖӨӨ динамикасында көшбасшы аймақтар мен аутсайдер аймақтар ерекшеленеді. Көшбасшылар-Қазақстанның ЖӨӨ жалпы көлемінің 1/3 бөлігін құрайтын Алматы қаласы, одан кейін экономиканың негізі мұнай өндіру болып табылатын Атырау облысы. Үшінші орында Астана қаласы тұр, оның экономикасының негізі: сауда, құрылыс, көлік және коммуникация. Екі қаланың - Алматы мен Астананың жиынтық өңірлік өнімі-Қазақстандағы сауданың жалпы көлемінің жартысынан астамын құрайды.

Бөлшек тауар айналымының көлемі бойынша Астана да елімізде екінші орында тұр. Астана құрылыс қарқыны бойынша республикада көшбасшы болып табылады.

СҚО, Түркістан және Жамбыл облыстары, сондай-ақ Шымкент қаласы аутсайдер өңірлер болып табылады. Түркістан облысында Шымкент құрамынан шығуына байланысты өңірдің экономикалық базасы қысқарды. Бүгінде өңір бюджет қажеттілігінің дербес түрде 20% - ға ғана қамтамасыз етеді [4].

Жалпы түрде елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, сондай-ақ кез-келген жеке аймаққа көптеген факторлар әсер етеді, олардың ішінде демографиялық факторлар маңызды рөл атқарады. Халықтың экономикалық белсенділігінің деңгейі, әдеттей, халықтың өндіріске қатысу дәрежесі болып табылады. Сур. 4 жұмыспен қамтылған халықтың аймақтағы тұрғындардың жалпы санына қатынасы көрсетілген.

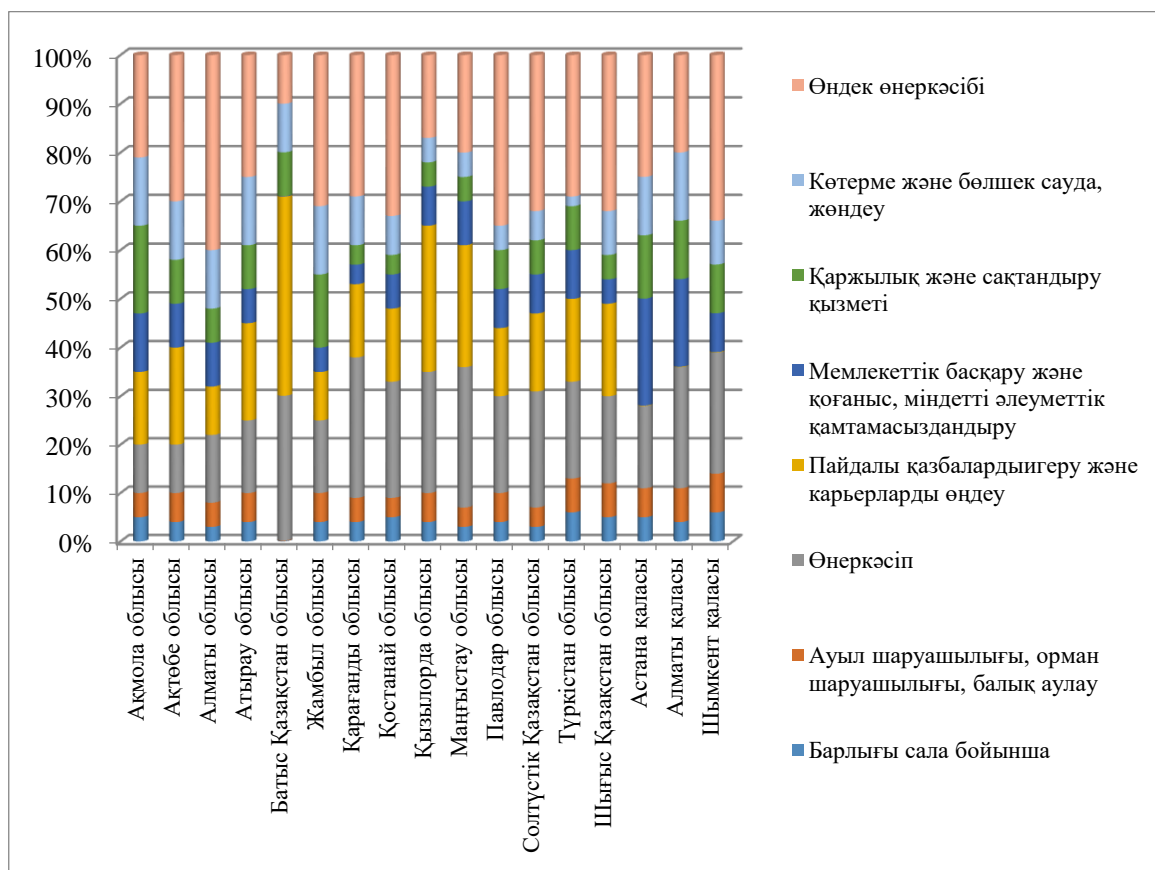
Сур.4 – Экономикада жұмыспен қамтылған халықтың өңірлер бөлінісіндегі жалпы санға қатынасы (мың адам)

Дереккөз: авторлар [2] бойынша құрастырған

Өңірлер бойынша бөлінген халық арасында үлкен алшақтық бар екенін байқай аламыз: адамдар тапшылығынан Солтүстік Қазақстан, Атырау және Батыс Қазақстан облыстары сияқты аудандар зардап шегеді. Дегенмен, халықтың 46% - дан 53% - на дейін жұмыспен қамтылған адамдар, ал халық саны ең көп өңірлер онша оптимистік емес көрсеткіштерді көрсетеді: Алматыда (жұмыспен қамтылған халық 33%), Түркістан облысында (жұмыспен қамтылған халық 37%), Шымкентте (жұмыспен қамтылған халық 37%). Жалпы, өңірлердің негізгі бөлігінде экономикада халықтың шамамен 50% - ы жұмыс істейтінін атап өтуге болады.

Елдің ЖІӨ-ге негізгі үлес үш қалаға тиесілі: Атырау, Алматы және Астана, сондай-ақ Маңғыстау және Атырау облыстары сияқты өнеркәсіптері жоғары дамыған екі өңір. Мәселен, жоғарыда аталған облыстарға ҚР барлық өнеркәсіптік өндірісінің 1/3 бөлігі тиесілі.

Сонымен қатар, Батыс макроөңірде ел өнеркәсібінің негізгі үлесі шоғырланғанын атап өткен жөн, бұл мемлекеттің ЖІӨ-ге қосқан үлесінің жоғары болуын да түсіндіреді. Бұл аумақ тау-кен өнеркәсібінің жалпы көлемінің 81% - дан астамын құрайды [1].

Сур.5 – Бір қызметкерге жалпы қосылған құн, мың теңге, 2021 жыл
Дереккөз: авторлар [2]бойынша құрастырған

Диagramма көрсетіп отырғандай (сур. 5), Маңғыстау облысы ауыл және орман шаруашылығы мен балық шаруашылығындағы жетекші ауданы болып табылады; тау - кен өндіру өнеркәсібінде және карьерлерді қазуда – Батыс Қазақстан; көтерме, бөлшек сауда және жөндеу - Атырау облысы, әндеу өнеркәсібі - Атырау облысы мен Шымкентте; қаржы және сақтандыру қызметі - Алматы қаласы; мемлекеттік басқару және қорғаныс, міндетті сауда секторы, әлеуметтік сақтандыру - Астанада. Ең аз статистиканы Жамбыл мен Алматы облыстары сияқты өңірлер көрсетеді.

Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуына жүргізілген талдау өнеркәсіптік қалаларда экономикалық көрсеткіштер жақсы нәтиже көрсететінін, бірақ кірістер мен шығыстар бойынша өмір сүру деңгейі артта қалған өңірлерге ұқсас екенін көрсетті.

Елдің оңтүстігінде орналасқан аймақтар төмен макроэкономикалық көрсеткіштерді көрсетеді, бірақ шағын және орта бизнесті дамыту және халықтың сатып алу қабілетінің арақатынасы бойынша көш бастап тұр. Бұл кәсіпкерлік белсенділіктің жоғары көрсеткішіне байланысты. Өнеркәсіптік қалаларда халықтың 80% - дан астамы жалдамалы жұмысшылар болса, өнеркәсіптік емес қалаларда халық шағын және орта бизнесте жұмыс істейді.

Сонымен қатар, жүргізілген талдау өңірлер арасындағы табыс деңгейіндегі елеулі айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді, бұл халықтың өмір сүру сапасының айырмашылығына айтарлықтай әсер етеді.

Өңірлердегі объективті айырмашылықтар оларды дамыту стратегияларын әзірлеуге сараланған тәсілдерді талап етеді. Бәсекеге қабілетті экономиканы

калыптастыру үшін өңірлердің әлеуметтік-экономикалық дамуын теңестіру жөніндегі саясатты әзірлеу қажет. Осылайша, проблемалық аймақтардың кластерлерін анықтау қажет болып көрінеді, мұнда осы міндеттерді шешу жан-жақты жүзеге асырылуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты// URL: <https://stat.gov.kz/edition/publication/collection> (Жүгінген күні: 10.11.2022)
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті //Қазақстан өңірлері: статистикалық жылнама. Нур-Султан. 2021. [Электронный ресурс]. <https://stat.gov.kz/> (Жүгінген күні: 10.11.2022)
3. Қазақстан Республикасы өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуының диспропорцияларын талдау. [Электронды ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-disproportsiy-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya-regionov-respubliki-kazahstan-issledovanie-vypolneno-pri-finansovoy/viewer> (Жүгінген күні: 05.11.2022)
4. Ахмедьярова М.В., Бримбетова Н.Ж. Региональная экономика: учебное пособие. – Алматы. – 2020. – 322 с.

ӘОЖ. 637.51

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕТ ӨНДІРІСІН ДАМЫТУ

Джакишева Л.К., э.ғ.к.

«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы

Смағұл А.Ж., «6В04118- Бизнес экономикасы»,

Ақылтай А.Ж., 6В04117-Қаржы ББ 4-курс студенттері

М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы ет өндірісі және олардың экспорттық және импорттық жағдайы туралы баяндалады. Мақалада ште елден келетін ет өнімінің сапасы сарапталып, еліміздегі ет өндіру саласының жағдайы талданады. Еліміздегі ет өндірісін экспортқа шығару барысында атқарылып жатқан іс-шаралар да тереңірек талданады.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, ет өндірі, ел экономикасы, мал шаруашылығы, ұлттық өнім

Аннотация. В статье рассказывается о производстве мяса в Казахстане и его экспортном и импортном состоянии. В статье анализируется качество мясной продукции из страны, анализируется состояние мясной отрасли в стране. Более подробно анализируются мероприятия, проводимые в стране при экспорте мясного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство мяса, экономика страны, животноводство, национальный продукт

Annotation. The article discusses meat production in Kazakhstan and its export and import status. The article analyzes the quality of meat products from the country,

analyzes the state of the meat production industry in the country. The activities carried out during the export of meat production in the country will be analyzed in more detail.

Key words: agriculture, meat production, economy of the country, Animal Husbandry, National Product

Қай елде болмасын, ауыл шаруашылығы саласы ел экономикасы үшін ең маңызды сала болып табылады. Сонымені қатар ол ауыл шаруашылығы саласының азық-түлік қауіпсіздігі тұрғысынан алғанда ет өндірісінің алатын орны жоғары. Ел президенті Қасымжомарт Кемелұлының жолдауында атп өткендей ауыл шаруашылығын дамытуда жерді тиімді пайдалану арқылы мал шаруашылығын дамытудың жүйелі бағдарламасын жасау керек екендігі туралы сөз болды. Бұл әрине, ел экономикасы үшін демізды аспектердің бірі болып табылады. Кезінде орта жүздің беделді хандарының бірі Абылай хан «Қазағыма мал емуді үйретіп, жер емуді үйрете алмадым» деп жайдан жай айтпаса керек. Себебі сонау ерте кезден ата бабаларымыздың мал шаруашылығын заманына сай машықтана меңгергенін көрсете біру қажет. Бұдан шығатын қорытынды ерте кезден-ақ қазақ халқының негізгі кәсібімен қатар, табыс көзі де сол мал шаруашылығы болғанын алға тартады.

Қазігі тағда етті өңдеу өнеркәсібі біздің елімізде ауыл шаруашылығы саласының маңызды бағытының бірі болып отыр. Себебі бұл кәсіп түрлі бағыттағы бірнеше кәс іпорындарды біріктіреді. Мәселен, жем шығару, кондициялы талапқа сай малды сою және қайта өңдеу, ет өнімдерін жасап шығару, сонымен қатар малды өсіріп, бордақылау. Яғни кешенді түрде мал қайта өңделеді.

Қазіргі таңдағы ет өнімдерін өндірудің нарығы бұрынғы кеңестік дәуірдегі нарықтан барынша ерекшеленеді. Себебі еліміздегі ет тұтыну мөлшеріішкі ет өндіруден жоғары болып табылады. Негізінен бұл ақпарат шет елден жеткізілетін кнімге байланысты. Мәселен, Австалия мен Бразилия елдерінен жеткізілетін ет импорты тұрақты емес. Жалпы алған, жан жасына шағатын болсақ, жылдық ет тұтыну көлемі, алдыңғы жылдармен салыстырғанда артық, себебі ір адам басына шаққанда ет тұтыну мөлшері 49 кг құрайды. Бқл көрсеткіш басқа елдермен салыстырғанда орташа көрсеткіш. Себебі көршілес Ресей мемелкетінде ол көрсеткіш 78 кг дейін барады. Негізінен өтті тұтынудың төмен деңгейде болуының негізгі алғышарттарының бірі ол өндірілген еттің талаптарға сай болмауы, екіншіден, халықтың көші-қоны, үшіншіден, тұтынатын тамақ бағасының кенеттен өзгеруі, үшіншіден, бұдан басқа да өнім түрлерінің пайда болуымен қатар, ақшаның күнсызданып кетуі.

Ет өндірісі – қашаннан бері еліміздің ауыл шаруашылығының басты және маңызды бағыттардың бірі. Мал жайылымы жағынан Қазақсан жайылымы - шөптердің түрлеріне өте бай, сондықтан да аймақтардағы мал етінің дәмі мен құрамы да түрлі болмақ. Яғни мал жайылымының ықпалы зор болып табылады. Осыған сәйкес, ет өндіру саласының еліміздегі мүмкіндіктері өте жоғары.

Қазақсатанда ет өндірісі жиырмасыншы жылдарында, яғни тәуелсіздік алғаннан кейін даму қарқыны артып, жан басына есептегенде 97 кг болды. Қазір бқл тұтыным көрсеткіші одан бірнешеге кем.

Қазірде отандық ет өндірісі біздің еліміздің ішкі нарығында бірінші орынды – сиыр еті құрап отыр. Оның үлесі – 71,87, ал екінші орынды қой еті, үшінші орында жылқы еті, сонымен қатар соңғы орында шошқа еті. Халал тауарларға деген сұранысты артуы бойынша әрине, бұл көрсеткіш жыл өткен сайын өзгеріуде.

Қазақстанның ауыл шаруашылығын, нақтырақ айтатын болсақ, ет өндірісін дамытуда, Европа елдерімен қатар, АҚШ, Қытай, Ресей елі инвестиция салып отыр. Бұл салаға аса басымдық беріп отырған ел ол АҚШ. Ет өндірісін экспорттауда бірнеше бағдарламалар қолға алынып отыр. Мәселен, асыл тұымды мал өндірісімен қатар олардың сапасын арттыру және асыл тұқымды бұқалар санын арттыру.

Жиырмамыншы ғасырдың алғашқы ондығында Қазақстанда мал шаруашылығының ет өндірісі саласында сыртқа шығаруды арттыру үшін нақтырақ айтқанда, ірі қара малдың етін экспорттау жолдары қарастырылуда. Соған сәйкес нақты жоспарлы түрде негізгі әрекеттер орындалуда. Сәйкесінше, Ресейге 85 мың тоннаға жуық сиырдың еті экспортталса, бұл көрсеткіш кейінгі жылдары тіпті артқан. Аталмыш жоспарды орындау үшін осы жылы бұдан үш есе жеткізу жоспарлануда. [4,79] Аталған жобаны мақсатты түрде жүзеге асыру үшін ел бюджетінен 130 млрд қаражат бөлінген. Негізгі қаржы көздері республикалық бюджет пен ұлттық қор. Бұның жобаның ішіне ірі 150 мың бас құрайтын ірі бордақылау алаңдарын салу жоспарланды. Бүгінгі күні соның 134 мың басқа арналған бордақылау алаңдары іске қосылған. Яғни 89%-ы орындалып отыр деген сөз. [2,18].

Бүгінгі күні сыртқы экспортқа сапалы мал етін өндіру үшін, мал еті мәрмәрлі болуына талап қойылып отыр. Өйткені дамыған шет елдерде майы аз етке сұраныс күн санап артуда. Көбіне ұзақ өсіп жетілетін, 18-24 айға дейін бағып-күтілген малдан сапалы ет алынады. Дегенмен елімізде мұндай етті бағалайтын нормативтік құжаттар толық жасалып бітпеген. Бүгінгі таңда ірі қара малын сою технологиясына құрастырылған отандық стандарт қарастырылуда. Мәрмәрлі ет дамыған шет елдерде баллдық жүйемен бағаланады. Яғни 5-6 қабырға кесінді арасындағы еттің суретіне қарап, эталондар арқылы 1 ден 6 баллдық жүйемен бағаланады. Бұл жерде осы саланы толық меңгерген тағы да тәжірибелі маманның болғанын қажет етеді. [6,7].

Елімізде жоғарыда айтылған кемшіліктерді жою мақсатында өндірілген етті өңдеп сақтап жеткізу мақсатында ірі көлемдегі ет сыйымдылығы бар ет өндірістері қолға алынуда. Бұл істер орындалу үшін де мал дәрігерлік ісінің де сапасы сәйкесінше артып отыруы керек. Еліміздегі ет шаруашылығы саласының шетелге шығаруды дамыту бағытында ірі қара мал басының санын арттыруын, сонымен қатар етті малды шаруашылықты дамыту жақсарту керек. Етті мал шаруашылығын дамыту және оны игеруде заманауи технологияларды енгізу қажеттігі туып отыр.

Ауылшаруашылық министрлігінің берген ақпараттарына сүйенетін болсақ, мемлекетіміз жылда сырттан мыдаған тонна ет сатып алады. Оның Олардың ішінде құс еті, сиыр еті және қой еті бар. Құс етінің басым көпшілігі АҚШ тан жеткізілсе, сиыр еті Беларусь елінен импортталады. Қазақстанның өзі салыстырмалы түрле алғанда өткен жылы етті азм экспорттаған. Шетелден келетін еттің бағасы арзан келеді. Неге десеңіз, олар көбінесе стратегиялық қордағы 10-20 жылға мұздатып, консерванттар қосып сақтайтын еттер. Сол себепті де олардың сапасы өте нашар деп сарапшылар бағалап отыр. Мұндай импортталған сапасыз етті сатушылар шұжық өнімдері түрінде өткізуге тырысады. Осы орайда, Ауыл шаруашылығы министрлігі ірі қара мал етін көбейту үшін бордақылау ісін жетілдіруге мән бере бастағанын атап көрсетеді.

Қазақ халқының ертеден мал шаруашылығымен айналысып, бұл саланы атадан балаға кәсіп санағаны сонау ықылым заманнан белгілі. Мемлекет те бүгінгі күнге дейін халық өмірінде өзінің маңыздылығын жоғалтпаған ауыл шаруашылығына қолдау көрсетуді бір сәтке естен шығармаған. Бүгінде мал

шаруашылығымен айналысып, кәсібін дөңгелетіп отырған шаруалар үшін мемлекет тарапынан бірнеше бағдарламалар аясында субсидиялар мен қайтарымсыз несиелер беріп жатыр. Бұндай мүмкіндікті тиімді қолданып жатқан шаруа қожалықтарының басшылары өз кәсіптерін дөңгелетіп, тиімді жұмыстар атқарып келеді. Десек те, бірнеше жыл бұрын қолға алынған аталмыш бағдарламаның игілігін көргендермен қатар әбігерге түскен жандар да аз емес.

Бағдарлама аясында берілген несиелердің басым көпшілігі тек қана мал шаруашылығымен айналысатындарға ғана емес, соның ішінде етті ірі қара өсіруші жеке кәсіпкерге, шаруа қожалығына, фермерлік шаруашылыққа және жауапкершілігі шектеулі серіктестіктерге берілуде. Несиелендіруде берілген қаражат көзі етті сиырлар мен ұрықтандырушы, аталық бұқалар алуға тиімді жұмсалуда. Кепілдік мүлік ретінде тұрғызылған уақытына қарамастан, ауылдық жердегі құжаттары заңды тіркеуден өткен, жағдайы қанағатанарлық барлық құрылыс нысандарды, автотехникаларды қоюға мүмкіндік бар.

Қарызгерден төлем қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылығы, салыққа, бюджетке және де басқа міндетті төлемдер бойынша соңғы айларда қарызының болмауы (банктерге де берешегі болмасын), малды өсіруге қажетті инфрақұрылым, қора-жайы, суат көзі, мал жайылымы, қорасында бұрыннан бағып, өсіріп отырған малының болуы талап етіледі.

Алдағы уақытта еліміз әлемдік экспортқа ірі көлемде ет шығаруды жоспарлап отыр. Бүгінгі күні елімізде экспорттау үшін сиыр еті жеткіліксіз екенін айта кету қажет. Бұл мәселені шешу үшін мемлекет 2023 жылға қарай ет өндірісін жылына жоғары шегіне жеткізуді қамтамасыз етуді жоспарлауда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов, Қ.Ж. Ет сапасын арттырудың мүмкіндіктері. / Қ.Ж.Аманжолов, М.Х. Майлыбаев, Ғ.М. Ахметов // Жаршы. – 2013. – №12. Б. 46-51.
2. М.А. Кинеев, М.А. Қазақстанда етті ірі қара шаруашылығын дамытудың кейбір мәселелері. / М.А. Кине, Қ.Ж. Аманжолов // Жаршы. – 2011 –№11. – Б. 48-52
3. Мелдебеков, С. Ірі қарадан алынатын өнім бәсекелестігі. / С. Мелдебеков // Жаршы. –2011. – №07. – Б. 37-40.
4. Аманжолов Қ.Ж. Сиыр етіне сұраныс оның сапасына байланысты /Қ.Ж. Аманжолов, М.Х., Майлыбаев, Ғ.М. Ахметов // – Жаршы. – 2013. – №11. – Б. 39-45.
5. Аманжолов Қ.Ж. Сиыр еті экспортының әлеуетін арттыру негізгі міндет / Қ.Ж. Аманжолов // Жаршы. – 2012. – №08. – Б. 40-43.
6. Troya D.J., Kerry J.P. Consumer perception and the role of science in the meat industry // Meat Science. – 2010. – Vol.86. – P.214-226.
7. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011284>

ӘОЖ 378.14

**ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКА. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ АЗИЯДАҒЫ
ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫ.****Джакишева Лейла Колчабаевна э.ғ.к., «Экономика және құқық»
факультеті, «Экономика» кафедрасы****Қанапия Баян Мұхтарқызы, Асқар Альбина Ерікқызы
6В04111-Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы
студенттері****М.Х.Дулари атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Цифрлық экономиканы өндірістегі маңызды фактор ретінде алсақ цифрланған ақпарат пен білімді пайдаланатын экономикалық қызметтің кең ауқымын білдіретінін байқаймыз. Интернет, үлкен деректер базасы және де өзге жаңа цифрлық технологиялар ақпаратты сандық түрде жинау сақтау, талдау мен бөлісу және әлеуметтік өзара әрекеттесуді түрлендіру үшін қолданылады. Экономикалық цифрландыру артықшылықтары мен тиімділігі күн санап артып келеді, сондықтан, цифрлық технологиялар инновациялық түрде ынталандыра отырып, онымен қоса экономикалық өсу процессіне әсерін тигізбек. Цифрлық экономиканың қоғамның барлық аспектілеріне енуі, адамдар арасында өзара әрекеттесе терең әсер етуіне және де кең социологиялық өзгерістерді тудыруға ықпалын тигізеді.

Кілт сөздер: интернет, цифрлық экономика, технология, ақпарат, Smart-технологиялар, Азия елдері.

Аннотация. Принимая цифровую экономику как важный фактор в производстве, мы видим, что оцифрованная информация и знания представляют собой широкий спектр экономической деятельности. Интернет, большие базы данных и другие новые цифровые технологии используются для хранения, анализа и обмена информацией в цифровом виде и преобразования социальных взаимодействий. Преимущества и эффективность экономической цифровизации растут день ото дня, поэтому цифровые технологии, инновационно стимулируя, вместе с тем оказывают влияние на процесс экономического роста. Проникновение цифровой экономики во все аспекты общества способствует глубокому влиянию взаимодействия между людьми и возникновению широких социологических изменений.

Ключевые слова: интернет, Цифровая экономика, технологии, информация, Smart-технологии, страны Азии.

Annotation. Taking the digital economy as an important factor in production, we see that it represents a wide range of economic activities that use digitized information and knowledge. The Internet, large databases and other new digital technologies are used to digitally collect information, store, analyze and share it, and transform social interaction. The advantages and effectiveness of economic digitalization are increasing day by day, so digital technologies stimulate innovation, as well as affect the process of economic growth. The penetration of the digital economy into all aspects of society will have a deep impact on interaction between people and will contribute to the emergence of broad sociological changes.

Keywords: Internet, Digital Economy, Technology, Information, Smart technologies, Asian countries.

Интернет және нақты уақыттағы ақпаратқа қол жеткізу өнімдер мен қызметтерді қорғау тәсілін өзгертті. Технология банк ісін, бөлшек сауданы өзгертуге септігін тигізді тіпті ауыл шаруашылығын жаңашаландыруда. 90-жылдардың ортасында канадалық қаржы сарапшысы Дон Тапскотт «Цифрлық экономика» кітабында интернет пен цифрланған ақпарат болашақта бизнесті қалай өзгерте алатындығы туралы жазды [1]. Автордың тұжырымының дұрыстығы дәлелденді, себебі бүгінгі уақытта технология компаниялардың бизнесті жүргізу тәсілін ғана емес, онымен қоса жеке қаржы жүйесін де өзгертті.

"Цифрлық экономика" тауарлар мен қызметтерді құру немесе бейімдеу, сату немесе тұтыну үшін ақпараттық технологияларды пайдалануды білдіреді және бұл ұғым ауқымына сандық банкинг, электрондық коммерция, виртуалды білім, смартфон қосымшалары және ынтымақтастық платформалары кіреді.

Сандық экономика адамдарға кез келген уақытта, кез келген жерде жаһандық ортаға қосылу үшін смартфондарды, планшеттерді, смарт сағаттар мен білезіктерді және басқа мобильді интернет құрылғыларын ыңғайлы түрде пайдалануға мүмкіндік береді, сонымен қатар дүние жүзіндегі миллиондаған адамдар тауарлар мен қызметтерді сатып алу немесе сату үшін цифрлық экономикаға қатыса алады.

Американдық экономист және статистик Томас Мезенбургтің 2001 жылғы мақаласында айтылғандай, үш компонент цифрлық экономиканы қарапайым экономикадан ажырататады [2].

Біріншіден, инфрақұрылым. Кәсіпорындарда бағдарламалық жасақтама, аппараттық құралдар және басқа да технологиялық ресурстар, сондай-ақ білікті кадрлардың болуы;

Екіншіден, электрондық бизнес. Компьютерлік қосымшалар, онлайн құралдар және цифрлық платформалар бизнес-процестерді жүзеге асыруға көмектесеуі;

Үшіншіден, электрондық коммерция. Электрондық коммерция тауарлар мен қызметтердің онлайн форматта сатылуы.

Сандық экономикаға кіретін жасанды интеллект (AI), виртуалды шындық, блокчейн, өзін-өзі басқаратын автомобильдер және басқа технологиялар дамыған сайын цифрлық экономика болашақта үлкен салмаққа ие болмақ. Цифрлық экономиканың ұсынатын артықшылықтары ретінде төмендегілерді атап өтейік:

Ақпарат. Тұтынушылар тауарлар мен қызметтер туралы шешім қабылдау үшін тек өндірушілер мен фирмалардан ғана емес, форумдар мен шолулардағы басқа тұтынушылардан да көбірек ақпарат ала алады

Жақындық. Тікелей тұтынушыларға қызмет көрсету арналары тұтынушыларға сұраныстар мен қызметтерді өндірушіге немесе жеткізушіге қатысты мәселелерді тезірек шешуге мүмкіндік береді.

Жаһандық қатысу. Тұтынушыларға кез келген уақытта, кез келген жерде тауарлар мен қызметтерді қолжетімді түрде ұсына отырып, компаниялар ауқымды нарықтарға шыға алады.

Қауіпсіздік. Интернеттегі төлемдердің сенімді аутентификациясы сияқты цифрлық технологиялар транзакцияларды қауіпсіз етеді.

Цифрлық экономика ескірген өндіріс секторларына да пайдасын тигізіп жатыр. Ауыл шаруашылығы технологиялық инновациялардан пайда көре бастады. Мобильді қосымшалар егін шаруашылығына да дамыту үстінде. Фермерлерге басқару шешімдерін қабылдау үшін нақты уақыт режимін қолдана отырып, топырақ және суару процесстерін тиімді түрде оңтайландыру мақсатында сапалы жаңартулар береді.

Сандық экономика және интернет-экономика. Алғашқы күндерінде цифрлық экономика интернетке қосылуға тәуелді болғандықтан, кейде интернет-экономика, жаңа экономика немесе веб-экономика деп аталды. Алайда, экономистер мен бизнес көшбасшылары цифрлық экономика интернет-экономикаға қарағанда анағұрлым дамыған және күрделі деп санайды.

Цифрлық экономика үшінші өнеркәсіптік революциядан төртінші өнеркәсіптік революцияға көшуді көрсетті. Үшінші өнеркәсіптік революция, кейде цифрлық революция деп аталды оның басты себебі ретінде ХХ ғасырдың аяғында аналогтық электронды және механикалық құрылғылардан цифрлық технологияларға көшумен болған өзгерістер негіз болып отыр. Төртінші өнеркәсіптік революция цифрлық революцияға негізделген, өйткені бұл уақытта технология физикалық және кибер әлемдерді байланыстыруды жалғастыруда.

Цифрлық экономиканың маңызы. Кейбір ұйымдар мен жеке адамдар компьютерде бар тапсырмаларды орындау үшін технологияны қолданғанымен, цифрлық экономика одан да дамыған мүмкіндіктер топтамасын ұсынады. Бұл цифрлық экономика ұйымдары мен жеке тұлғалардың өз тапсырмаларын орындау кезінде технологияны бұрынғыдан жақсырақ, жылдамырақ әрі жиі пайдалану мүмкіндігі мен қажеттілігін арттыру болып табылады. Сонымен қатар, бұл термин бұрын мүмкін болмаған тапсырмаларды орындауда технологияның қабілетін көрсетеді. Қолданыстағы ұйымдардың жақсы жұмыс істеуі, көп жұмыс істеуі, басқаша әрекет етуі және жаңа нәрсе жасауы үшін мұндай мүмкіндіктер тиісті цифрлық трансформация тұжырымдамасына енгізілген.

Сандық технологиялар. Цифрлық экономика цифрландыру мен автоматтандырудан әлдеқайда асып түседі. Бұл жаңа парадигма көптеген озық технологиялар мен технологиялық платформаларды қолданады. Гипербайланыс, заттар интернеті (IoT), үлкен деректер, кеңейтілген аналитика, сымсыз желілер, мобильді құрылғылар және әлеуметтік медиа технологиялар мен платформалар құрамына кіреді және тек мұнымен ғана шектелмейді. Цифрлық экономика бұл технологияларды дәстүрлі алмасуларды қайта өңдеу және жаңаларын жасау үшін жеке-жеке және бірлесіп пайдаланады.

Цифрлық экономикадағы кәсіпкерлер. Көптеген кәсіпкерлер цифрлық экономика технологияларын қолдана отырып, жаңа компаниялар мен жаңа бизнес-модельдерді құрды. Жаңадан құрылған Uber және Lyft компаниялары саяхат алмасу платформалары, Airbnb тұрғын үйді жалға беру платформасы және Netflix және Spotify сияқты сұраныс бойынша мазмұн қызметтерін қамтиды.

Сандық түрлендірудің мысалдары. Цифрлық экономикада да жетістікке жету үшін дәстүрлі компанияларды трансформациялаудың көптеген мысалдары бар. Мысалы, бөлшек саудагерлерді алайық. Көптеген бөлшек саудагерлер бастапқыда онлайн сатуды қамтамасыз ету үшін веб-сайттарды әзірледі. Әлем цифрлық экономикаға көбірек көшкен сайын, көреген бөлшек саудагерлер қазір әртүрлі арналар арқылы тұтынушыларға қол жеткізу және қызмет көрсету үшін технологияны пайдаланады. Бұл бөлшек саудагерлерге сатып алушыларды анықтау үшін онлайн сатылымдар мен мобильді қосымшаларды пайдаланады. Олар әр клиенттің қызығушылықтарын жақсы түсіну үшін шолу мен сату деректерін жинап, талдайды және бұл деректерді тұтынушылармен әлеуметтік желілер арқылы байланысу үшін пайдаланады. Бұл қызмет көрсетуді жақсартуға және сатуды арттыруға, брендке адалдықты арттыруға мүмкіндік береді. Әртүрлі киберкеңістіктерде тұтынушы тәжірибесін біріктіру үшін технологияны пайдалану

идеясы көбінесе көп арналы тәсіл деп аталады. Цифрлық трансформацияның тағы бір мысалы, фермерлерге өндірісті оңтайландыруға көмектесетін платформаларды қамтитын 179 жыл шамасында нарықта ауылшаруашылық техникасын шығаратын John Deere компаниясы [3]. Daimler Trucks North America және оның таңдаулы жүк көліктеріне қашықтықтан диагностикалық қызметтерді ұсынатын Detroit Connect виртуалды техникасы секілді техникалық қызмет көрсету талаптарын дәл анықтау мен хабарлау үшін телематикалық шешімдерді ұсынатын көлік өндірушілері де цифрлық экономикадағы бәсекелестік үшін қажетті цифрлық трансформацияны көрсетті.

Азиядағы цифрлық трансформация қазірдің өзінде аймақ экономикасына үлкен әсер ету үстінде. Технологиялар Азияда қаржылық қызметтерді ұсынудың, яғни төлемдер мен несиелеуді жеңілдетудің жаңа тәсілдерін әкелді [4]. Бұл көптеген дамушы Азия елдерінде қаржылық қызметтерге қол жетімділіктің артуына ықпал етті. Айта кетсек, цифрландырылған, желілік және интеллектуалды ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) қазіргі экономикалық қызметке икемді, мобильді және "ақылды" болуға мүмкіндік береді.

Азия осы цифрлық трансформациядан пайда көруді жалғастырып жатқанымен, оның күрделілігіне байланысты цифрлық экономиканы түсіну қиын міндет болып қала береді. Цифрлық трансформация-бұл үлкен деректер мен цифрлық платформалар ғана емес, сонымен қатар бұл озық технологияларды инновацияларға, жаңа бизнес үлгілері мен процестеріне, сондай-ақ ақылды өнімдер мен қызметтерге мүмкіндіктерді арттыру үшін дұрыс пайдалана білу. Сонымен қатар, цифрлық экономика аймақтық кәсіпорындарға нарықты ерайқандыру мен сауда кедергілерін төмендетудің ұзақ мерзімді тенденцияларына сәйкес жергілікті деңгейден жаһандық деңгейге өтуге мүмкіндік береді.

Алайда, цифрлық дағдылардағы алшақтық пен Азиядағы реттеу мен инфрақұрылым деңгейіндегі айырмашылықтарды ескере отырып, барлық елдер цифрлық экономиканың артықшылықтарын толық пайдалануы қол жетімсіз болып отыр. Кейбір дамушы Азия елдерінің өзінде цифрлық құрылғылардың болмауы, ұлттық деңгейде қабылданған сәйкестендіру нысандары әлеуметтік-экономикалық кедергілерге байланысты онлайн тіркелуге қол жеткізе алмады. Цифрлық экономикаға көбірек қатысуды қамтамасыз ету үшін әр түрлі елдердің тұрғындарының қол жетімділігі мен қабылдауындағы айырмашылықтарды терең түсіну қажет. Азияның цифрлық трансформациясы күшейген сайын сенімге, құпиялылыққа және ашықтыққа қатысты жаңа мәселелерді де шешу қажет. Цифрлық экономиканың Азиядағы әлеуметтік орта мен экономикалық қызметті түбегейлі өзгерту мүмкіндігі бар. Ол қазірдің өзінде жоғары өсуді, жылдам инновацияларды және экономиканың басқа салаларында кеңінен қолдануды бастан кешуде.

Біздің ойымызша, Азиядағы цифрлық экономиканың даму үдерісін оңтайландыру үшін осы талаптар орындалуы қажет:

- Азиядағы цифрлық экономиканың рөлін, атап айтқанда, цифрлық технологиялардың Азия елдерінің экономикасына қалай әсер ететінін және іскерлік тәжірибені де, қоғамды қалай өзгертетінін жақсырақ түсінуге ықпал ету;

- Азиядағы цифрлық трансформацияның үдемелі қарқынына ілесу үшін институттарды, саясатты және ережелерді, сондай-ақ адам дағдыларын қалай өзгертуге болатынын зерттеу;

- Цифрлық ағындарға, электрондық коммерцияға, қаржылық технологияларға, цифрлық экономикадағы білім берудің, дағдылар мен инновациялардың рөліне

байланысты мәселелерді қоса алғанда, Азиядағы цифрлық экономиканың ағымдағы жағдайы туралы пікір алмасу.

Сонымен бірге бұл мақалада біз Қазақстандағы цифрлық экономикағын қарқынды дамып келе жатқанын айтамыз. Онык алғашқы жобалары ретінде «Сергек» атап өтсек болады. "Сергек" қоғамдық және жол қауіпсіздігі жүйесін іске қосу 2017 жылы басталды. Содан бері ағайынды Қайрат пен Әсет Ахметовтердің жобасы Қазақстанның 8 қаласында таралып, шетелдік нарықтарға шығуға тырысуда [5]. Өнімнің атауы өзі үшін айтып тұрғандай, Сергек- интеллектуалды қоғамдық және жол қауіпсіздігі жүйесі. Жұмыс істейтін әр қаладағы камералардың көп бөлігі қоғамдық қауіпсіздік камералары болып табылады. Олардан алынған ақпарат тікелей ахуалдық орталықтарға және жедел басқару орталықтарына беріледі, осылайша полицейлер оқиғаларға жедел ден қоя алады.

Сондай – ақ, шешім бар-IP бақылау камераларына арналған бағдарламалық жасақтама – "Sergek Video Management System" (Sergek VMS). Бұл қоғамдық қауіпсіздік камераларының бейне ағындарын сақтау және басқару жүйесі. Жүйе "Сергек" жүйесімен бірге енгізіліп, Семей, Тараз және Түркістан қалаларында іске қосылды. Пилоттық режимде Астана, Шымкент және Атырауда жұмыс істейді.

"Сергек" тек Астана қаласының өзінде 20 млн-нан астам оқиғаны өңдейді. Бұл үлкен деректер көрсеткіші. Сонымен қатар, оқиғалар туралы ақпарат 30 күн бойы қол жетімді және жол қозғалысы ережелерін бұзу туралы ақпарат сақталады. Сондықтан өңдеу үшін қуатты серверлер салынууда. Арнайы деректер базасы салынып, олар тапсырыс берушінің балансына беріледі және де әрбір жобаға ҚР ҰҚК мемлекеттік-техникалық қызметінен ақпараттық қауіпсіздік бойынша міндетті сертификаттау өтеді. Бүгінгі таңда "Сергек" Қазақстанның 6 қаласында жұмыс істейді: Астана, Алматы, Өскемен, Атырау, Шымкент, Семей. Тараз мен Түркістанда сертификаттаудан өту аяқталып, аппараттық-бағдарламалық кешендердің жұмысы реттеліп, жүйені осы жылдың соңына дейін іске қосу жоспарлануда.

Жүйе жұмыс істейтін жерде жол-көлік оқиғасында қаза тапқандар санын азайтуға мүмкіндік туды. Жоспарлардың бірі - қалалардан трассаларға шығу. Тарихи тұрғыдан алғанда, жолдардағы апаттар қалаларға қарағанда әлдеқайда көп орын алуда.

Қазақстан қалаларын өмір сүруге ыңғайлы ететін тағы бірнеше жоба әзірленді. Мысалы, Алматыда "Эко-Сергек" іске қосылды: өз есебінен пайдаланылған газдардың мөлшерін өлшейтін және қаланы ең көп ластайтын машиналарды анықтайтын бірнеше ондаған датчиктерді іліп қойылды. Қазірдің өзінде осындай 3 мың автомобиль туралы ақпарат жиналды. Сондай— ақ, жаңа жиынтық - "Сергек ауыл" жасалынды. Ол аудан орталықтарында, өте кішкентай қалалар мен ауылдарда қолдануға жарамды. Оның негізгі артықшылығы бір тірекке көптеген камераларды қосуға немесе оларды ғимараттардың қасбеттеріне орнатуға болады. Аудан орталықтарында технологияларды енгізу сәл қиынырақ, өйткені олар облыстық бюджеттерден қаржыландырылады және ақшаны тікелей басқармайтындықтан осы мәселелердің шешілу жолдары қарастырылууда.

Шын мәнінде, "Сергек" Smart City, қауіпсіздік және бейнебақылау ішкі нарығында көшбасшы болды. Елорданың бірнеше тұрғын үй кешендерінде "Қауіпсіз аула" жобасы жүзеге асырылууда. Құрылыс салушыларға автомобиль нөмірлерін танудың технологиялық шешімі ұсынылды. Бұл тұрғындардың және қалалық қызметтердің нөмірлерін кіру /шығу қақпалары арқылы автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді және өткізу жүйесінің жұмысын оңтайландырады. Бұл жоба

қалалық мәселені шешеді және адамдардың өмірін жеңілдетеді. Бұл бағытта тағы бір идея бар — электр таксиінің шерингін іске қосу және сонымен қатар бірнеше ондаған электр машиналарын сатып алып, оларды такси жүргізушілеріне жалға беру идеясы. Қазір әзірлеушілер бағдарламалық жасақтамаға бейне аналитиканы енгізу үшін жұмыс істеуде. Бұл адамдарды егжей-тегжейлі іздеуге көмектеседі, мысалы, "қызыл пальто киген бала", үй-жайлардың түтінін тану, күзет режиміне ауысу немесе адамдар көп жиналатын жерлерде төтенше жағдайларды анықтау.

Ал экспорт бойынша жұмыс еліміздегі іске тікелей байланысты. Күніне жарты миллион машинасы бар Алматы қаласы өзінің инфрақұрылымы мен қалалық проблемалар жиынтығы бойынша бізді қызықтыратын шетелдік орындарға өте ұқсас. Бұл "құмсалғыш" болады. Қалада "Эко-сергекті" сынауға, шулы көлікпен күресуге және қаланы түсіруге болады. Мақсат Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия нарықтарына бағытталған. Қазақстанмен көршілес елдерге шатысты бірнеше шағын жобалар бар. Жақында Наманганда (Өзбекстан) бірнеше ондаған камералар кешені шығарылды. Бұл үшін KazakhExport көмегімен экспорттық жобаны қаржыландыру үшін Қазақстан банктерінің бірінен несие алынды. Шын мәнінде, біздің еліміздің жаңа қаласымен келісімшарт жасасу үшін күш-жігердің көлемі Өзбекстанда, Қырғызстанда, Малайзияда немесе басқа жерде нарыққа шығу үшін қажет күш-жігермен пара пар болып отыр.

Цифрлық экономиканың болашағы. Жетекші бизнес-сарапшылар цифрлық экономика даму алғышарттарының ең басында тұрғанымен келіседі. Өйткені алдағы уақытта бәсекеге түсу үшін ұйымдарға-коммерциялық кәсіпорындар, денсаулық сақтау жүйелері сияқты қызмет көрсетуге бағытталған ұйымдар немесе коммерциялық емес және мемлекеттік органдар болсын бәрінде инновацияларды енгізуге қабілетті көшбасшылар, қызметкерлер қажет болады. Осы қажеттілікке сай цифрлық экономика аналитика сияқты заманауи технологияларды қолдануда және әлеуетті клиенттермен жақсы қарым-қатынас жасау мен жауап беруде тиімдірек болу үшін қолдануы керек. Сонымен қатар, цифрлық экономика жаңа технологияларды одан әрі жақсартуға және пайдалану керектігін терең зерттеуге дайын болуы маңызды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Головенчик Г.Г. Цифровая экономика / Г.Г. Головенчик, М.М. Ковалев,-Минск: Изд.центр, БГУ, 2019.-395с.
2. Bukh R., Heeks R. (2017) Defining, Conceptualising, and Measuring the Digital economy. Global Development Institute working papers. No. 68.
3. Фазылова С.С., Яркова Т.М. Цифровизация в сельском хозяйстве регионе как инструмент развития//Креативная экономика.-2020.-Том 14.-№8.
4. Доклад о развитии цифровой (интернет) торговли ЕАЭС//ЕЭК-М.: Евраз. Экон. Комис., 2019.
5. Специальный выпуск: Smart-технологии для города и бизнеса, КАПИТАЛ, №22(668), 2019-1

ӘОЖ 338.45

ЖИҒАЗ ӨНДІРІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**Джакишева Лейла Колчабаевна, э.ғ.к.****«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы****Күмісбай Талғат Мұратбекұлы****БВ04128- Менеджмент ББ 4 курс студенті****Накыпқұл Нұрым Дидарұлы****БВ04114-Мемлекеттік және басқару ББ 4 курс студенті****М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы бойынша жиғаз өндірісінің саласы зерттелді, жиғаз өндірісінің тиімділігі мен маңыздылығы ашылды. Инновациялардың анықтамасы келтірілген, олардың мәні мен функциялары ашылды, өндірістің ерекшеліктерін ескере отырып, жиғаз өнеркәсібіндегі инновацияларды топтастыру жүргізілді. 2021-2022 жылдардағы дағдарыстың Қазақстанның жиғаз өндірісі индустриясына әсері талданды. Зерттеу барысында 2021 жылдың 1 жартыжылдығындағы жалпы және өңірлер бойынша статистикалық ақпарат пен даму қарқыны зерделенді, жиғаз саласының өнеркәсіптік өндірісінің индексіне сәйкес жиғаз өндірісі саласындағы субъектілердің саны және олардың жиғаз өнімдерін дамытуға қосқан үлесі келтірілді. Қазақстан Республикасының жиғаз өндірісін дамыту жолдары мен перспективалары қаралды.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, жиғаз өндірісі, инновациялық даму, инновациялық қызмет, 3D визуализация, өнімді цифрландыру, инновациялық даму жолдары.

Аннотация. В статье изучена отрасль мебельного производства по Республике Казахстан, раскрыта эффективность и важность производства мебели. Приведено определение инноваций, раскрыты их сущность и функции, произведена группировка инноваций в мебельной промышленности с учетом специфики производства. Проанализировано влияние кризиса 2021-2022 гг на индустрию мебельного производства Казахстана. В ходе исследования была изучена статистическая информация и темпы развития за 1 полугодие 2021 года в целом и по регионам, в соответствии с индексом промышленного производства мебельной отрасли, приведены количество субъектов в сфере мебельного производства и их вклад в развитие мебельной продукции. Рассмотрены пути и перспективы развития мебельного производства Республики Казахстан.

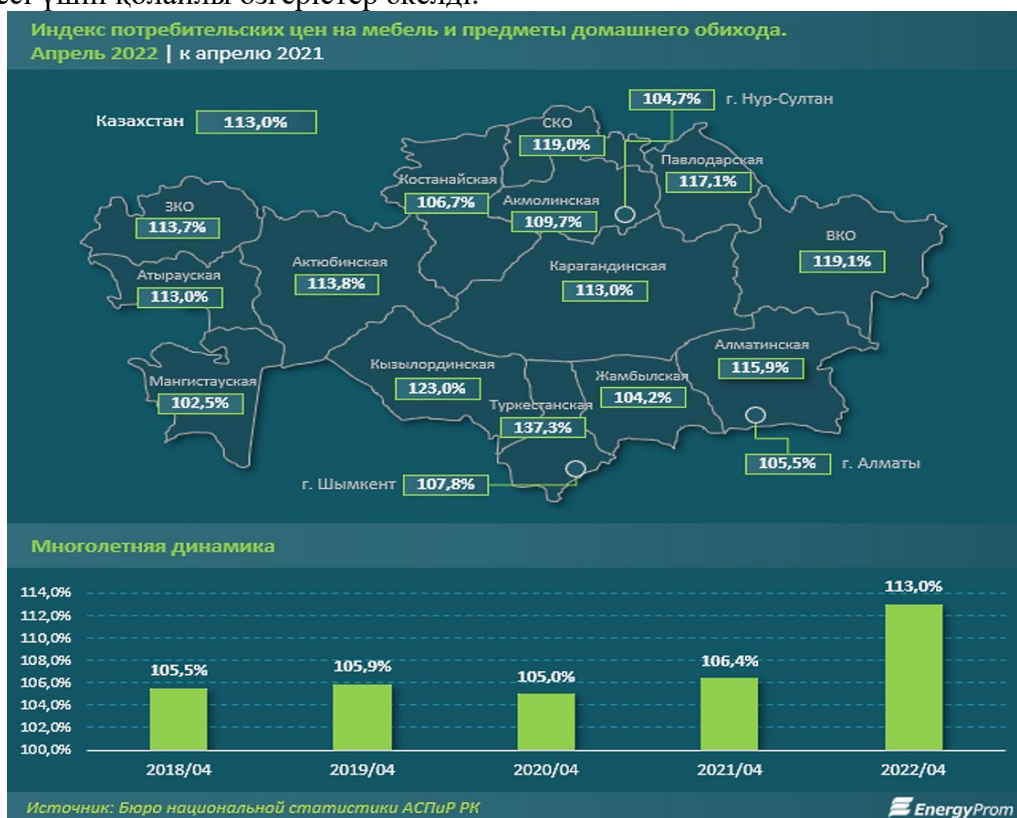
Ключевые слова: предпринимательство, мебельное производство, инновационное развитие, инновационная деятельность, 3D визуализация, оцифровка продукции, пути инновационного развития.

Annotation. The article examines the branch of furniture production in the Republic of Kazakhstan, reveals the effectiveness and importance of furniture production. The definition of innovations is given, their essence and functions are disclosed, and innovations in the furniture industry are grouped taking into account the specifics of production. The impact of the crisis of 2021-2022 on the furniture industry in Kazakhstan is analyzed. The study examined statistical information and the pace of development for the 1st half of 2021 in general and by region, in accordance with the index of industrial production of the furniture industry, the number of subjects in the field of furniture production and their contribution to the development of furniture

products are given. The ways and prospects of development of furniture production of the Republic of Kazakhstan are considered.

Keywords: entrepreneurship, furniture production, innovative development, innovative activity, 3D visualization, digitization of products, ways of innovative development.

2021-2022 жылдарды қамтыған дағдарыс, мемлекет ішіндегі дағдарыс, Украинадағы соғыс, Covid-19 пандемиясына байланысты ұзақ мерзімді карантиндердің салдары әлемдік экономиканың және Қазақстан экономикасының даму қарқынына айтарлықтай әсер еткен болатын. Бірақ бұл дағдарыс жиһаз бизнесі үшін қолайлы өзгерістер әкелді.

1-сурет 2021 - 2022 жылдың сәуір айындағы жиһаз өндірісіндегі статистикасы

ҚР-да жиһаз өндірісі 2022 жылдың қаңтар–сәуір айлар аралығында 22,7 млрд теңгені құрады. Өнеркәсіптік өндіріс индексіне сәйкес сектордағы өнім өсімі 13,4%, яғни өсім 113,4% құрады. Өңірлік жиһаз өндірісінің үштен бір бөлігі ғана Алматыда (7,4 млрд теңге) байқалады. Одан бөлек, шығарылымның өнімдердің едәуір бөлігі Қарағанды (1,9 млрд теңге), Павлодар (1,8 млрд теңге) және Батыс Қазақстан (1,5 млрд теңге) облыстарында тіркелді. Өндірістің ең аз көлемі Қызылорда (91,5 млн тг), Маңғыстау (168,4 млн тг) және Атырау (282,4 млн тг) облыстарына тиесілі болды[1].

Осы жылда асханалар мен қонақ бөлмелерге арналған ағаш жиһаз сегментінде өндірістің екі есеге өсуі байқалды (93,8% - ға), 25,7 мың данаға дейін, сондай-ақ ас үй жиһазы бір жарым еседен өсті 39,2 мың данаға жетті. Орындықтар және металл қаңқалы отыруға арналған басқа да арнайы жиһаздар шығарымы 19,8% - ға, 381,2 мың данаға дейін өсті. Пандемиямен күрестің қолайлы нәтижесімен жиһаз өнеркәсібі экономиканың басқа субъектілеріне қарағанда дағдарыстан тезірек шыға алады, өйткені күрделі 2020 және 2021 жылдарға қарамастан, сала өзінің әлеуетін сақтап қалды.

Биыл Қазақстанда жиһаз кәсіпорындарының қарқынды өсуі байқалады. Бүгінгі таңда елімізде жиһаз өндірісінде 1 491 шағын және орта кәсіпорын жұмыс істейді.[2] Әрқашан трендте болу және тұтынушыларға өз өнімдерінің ең жаңа үлгілерін ұсыну үшін жиһаз өндірушілері өз өндірісінде инновациялық материалдарды, дизайн шешімдерін, технологияларын және өндірісті ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін пайдаланады.

Инновация - бұл қазіргі заманғы ойлау тәсілінен және дәстүрлі танымның сипаттамаларынан өзгеше жаңа ойлау тәсілін іздеу, түпнұсқа білім мен материалдық мүмкіндіктерді қолдана отырып ескісін қайта өңдеу, қазіргі жағдайды жақсарту, кішігірім нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені іздеу, жаңа нәрсені көру, өмірді жаңарту және жаңа сыйлық. материал, жаңа әдіс, жаңа әдіс, жаңа орта, осылайша адам мен адамзат үшін бақыт тудырады.[3]

Инновациялық қызметтің мәні үйде және кеңседе қолайлы жағдай жасау қажеттіліктерін қанағаттандыру нысандары, әдістері мен құралдары бойынша жаңа идеяларды іс жүзінде жүзеге асыратын құндылықтарды құрудан тұрады. [4]

Жаңа идеяларды әзірлеудегі, оларды сынақтан өткізудегі және инновацияларды кейіннен коммерцияландыруға әкелетін корпустық және офистік жиһаздың тәжірибелік өндірісін қамтамасыз ететін қолданбалы зерттеулер мен эксперименттік әзірлемелерге ықпал ететін инновациялық жобаларды әзірлеудегі құрамның инновациялық қызметінің мазмұны.[4]

Жиһаз өнеркәсібіндегі инновацияларды келесі топтарға жіктеуге болады:

- **Технологиялық:** әрлеу, безендірудің бірегей технологияларын пайдалану; жабдықтың жаңа түрлерін өолданысқа енгізу; жібек өндірісі бойынша бірыңғай желіні сатып алу; еңбек өнімділігінің өсу резервтерін анықтау және пайдалану және шығындарды азайту мақсатында жұмыс орындарын оңтайландыру жөніндегі жұмыстарды жүргізу; ISO 9001 халықаралық стандартының талаптарына сәйкес бүкіл өндірістік процестің сапа менеджменті жүйесін енгізу және т. б.

- **Өнім:** дизайн шешімдері; сәнді түстер мен классикалық текстуралардың үйлесімі; стильді заманауи дизайн; эксклюзивті әзірленген жабдықтар; жиһаздың жоғары сапасы; экологиялық таза материалдарды пайдалану; эргономика және т. б

- **Нарықтық:** тауар өткізгіш желілер мен брендингті дамыту; бөлшек сауданы дамыту федералды масштабтағы франчайзингтік желі; дамыған логистикалық жүйе; дилерлік желіні құру және т. б

- **Сервистік:** клиенттермен және шомылушылармен кері байланыс жүйесін енгізу; интерьерді безендіру мәселелері бойынша кеңес беру; кеңістікті қалай жақсы пайдалану керектігін көрсететін бірегей бағдарламалық өнімдерді пайдалану мүмкіндігі; дайын өнім қоймасының жұмыс технологиясын өзгерту арқылы жиһазды жөнелту және жеткізу бойынша жұмыс сапасын жақсарту және т. б.

Қазақстанның жиһаз өнеркәсібінің инновациялық даму перспективаларын әр түрлі бағалауға болады. Бір жағынан, нарықты дамыту, тұтынушылық сұраныстың өсуі, импортты алмастыру мүмкіндіктері, инновациялық және белсенді бәсекеге қабілетті кәсіпорындардың қалыптасқан тобы үшін айтарлықтай әлеует түрінде қолайлы алғышарттар бар. Екінші жағынан, теріс сыртқы факторларда әсер етуі мүмкін. [5]

Жиһаз өнеркәсібінің инновациялық дамыту жолдары:

- 3D визуализациясы және өнімді цифрландыру;

- ImageScripting;
- өнім конфигураторы;
- WebAR технологиясы;
- AR технологиясы

Өнімді цифрландырудағы жетістіктер жиһаз саласындағы көптеген брендтердің толық цифрлық трансформациясына мүмкіндік берді.

Бұл сонымен қатар көптеген жиһаз брендтерінің алдында тұрған мәселені шешеді. Өнімнің қорытынды нәтижесі, оның сыртқы түрі қандай болатынын бірден көре алады. Ақпараттық сұраныстарды орындауға және жеткізушілерге немесе тиімсіз жүйесі бар серіктестерге деректерді беруге жұмсалған уақытпен бірге сіз басқа маңызды жобалармен айналысу арқылы өнімділікті жоғалтасыз.

Өнімді цифрландыру түбегейлі өзгеріс болуы мүмкін, бірақ өндіріс және бизнес серіктестері арасында бірнеше платформалар мен медиа түрлерінде оңай алмасуға болатын деректер файлдарын ұсынады.

Нақтырақ тоқталып өтетін болсақ, ImageScripting - бұл жиһаз өнеркәсібіндегі негізгі технологиялық тенденциялардың бірі және интернеттегі кірісті сәтті арттырады. ImageScripting технологиясын әр жиһаздың фотореалистік кескіндерін жасау үшін пайдалануға болады, бұл өнімді интернетте бөлшектермен көрсетуге мүмкіндік береді. Интернетте өнімдерді қарайтын тұтынушылар сапаны немесе айқындылықты жоғалтпай үлкейтіп те, кішірейте де алады, кескіндерді кез-келген бұрышқа бұрып, әр элементті көптеген түстер мен стильдерде көре алады. Жасырын компоненттер мен функцияларды анықтау үшін кескіннің бөліктерін ерітуге болады.

Қазіргі және болашақ табысыңыздың маңызды құрамдас бөлігі ретінде өнім конфигураторын айта кетсек болады, бұл дегеніміз - клиенттің тәжірибесін жинау, қызметті қамтамасыз ету мүмкіндігі. Бәсекелестер өздерінің цифрлық түрлендірулерінің жолында тұрған бәсекеге толы нарықта сіз өзіңіздің артықшылығыңызды сақтау және мақсатты нарықтың үлкен үлесін алу керек. Өнімді теңшеу құралдары сізге клиентке жағымды тәжірибе беріп қана қоймай, бәсекелестеріңізден ерекшеленудің жолын ұсынады. Осы қарапайым теңшеу құралының көмегімен өнімдердің, модельдердің, түстер мен текстуралардың толық каталогын ұқыпты, көңілді және тартымды түрде ұсына аласыз. Бұл тұтынушыларға сіздің өнімдеріңізбен өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді, оларды тұтынушы сапарын жалғастыруға шақырады және сайып келгенде, оларды сүйікті өнімін таңдауға және сатып алуға итермелейді.

Тағыда инвазиялық дамыту жолдарына, құралдарына айта кететін болсақ WebAR технологиясы- жиһаз өнеркәсібінің өсуі мен пайдасын ынталандыру арқылы тұтынушылардың үміттерін қанағаттандыруға және арттыруға көмектеседі. Жиһаз өнеркәсібінде пайдаланған кезде WebAR екі маңызды мәселені шешуге көмектеседі: өнімдеріңізді нарыққа уақтылы шығару және B2B-де күрделі және қымбат өнімнің құндылығы мен пайдалылығы туралы тиімді хабардар ету.

Сонымен қатар, бұл сатып алушыға өнімнің өз үйіне қалай сәйкес келетінін елестетуді жеңілдететін бірегей сату құралы. Бұған өнімдердің сандық модельдері арқылы қол жеткізіледі, оларды AR технологиясы арқылы нақты жағдайда орналастыруға болады. Шам, диван немесе үстел туралы шешім қабылдау қаншалықты оңай болатынын елестетіп көріңіз, егер сіз олардың өз үйіңізде қалай көрінетінін көре алсаңыз. Бұл WebAR жасайды, сондықтан ол табысты арттырады.

Ал ВІМ нысандарына, технологиясына тоқталып өтетін болсақ бұл ғимараттың ақпараттық модельдеуін қарастырады. Бұл күрделі технология жобаларды аз уақыт

ішінде, минималды ақаулармен немесе онсыз және үнемді түрде орындауға мүмкіндік беру үшін арнайы жасалған.

ВІМ-ді енгізу арқылы сіз модельдеу жобаларын едәуір жақсартатын және жақсартатын белгілі бір параметрлермен жасалған деректер файлдарын қолдана отырып, жобаларыңызды жеңілдете аласыз. Бұл модельдерді нөлден құру интуитивті объектілерді — дәл есептеулерді аз күш жұмсауға мүмкіндік беретін және жобаңыздың икемділігін арттыратын интеллектуалды объектілерді жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мебель и предметы домашнего обихода взлетели в цене на 13% за год, и ожидается дальнейшее подорожание. Статистические данные: <https://www.nur.kz/nurfin/economy/1972268-tseny-na-mebel-i-predmety-domashnego-obihoda-vyrosli-v-kazahstane/>
2. За 10 месяцев мебельные предприятия произвели продукцию на 49,3 млрд тенге. Статистические данные: <https://kapital.kz/economic/100962/za-10-mesyatsev-mebel-nyye-predpriyatiya-proizveli-produktsiyu-na-49-3-mlrd-tenge.html>
3. Инновация // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақэнциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2. (CC BY-SA 3.0) https://adebiportal.kz/ru/books/view/kazakhstan-nacionalnaia-enciklopediia-3-tom_115
4. Активизация инновационной деятельности на предприятиях мебельной промышленности [Электронный ресурс]. — Электронные данные. <https://cyberleninka.ru/article/n/aktivizatsiya-innovatsionnoy-deyatelnosti-na-predpriyatiyah-mebelnoy-promyshlennosti>
5. Особенности формирования инновационных цепочек создания стоимости в мебельной промышленности России. [Электронный ресурс]. — Электронные данные. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-innovatsionnyh-tsepohek-sozdaniya-stoimosti-v-mebelnoy-promyshlennosti-rossii>

ӘОЖ 331.1

БАСҚАРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ БАҚЫЛАУ ҚЫЗМЕТІН ҚАДАҒАЛАУ

Исақов Ғ.Ж.

«Экономика және басқару» кафедрасының меңгерушісі
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада классикалық теория өндірісті басқару құрылымын қалыптастыру реті көрсетілген. Басқару құрылымын құрудағы бехевиоралдық, жүйелік, бюрократтық және ситуациялық көзқарастардың ролі, олардың жұмыскерлердің әлуметік ролін көтерудегі, ұйым мен басқару құрылымы, басқару құрылымын құрудың ең қолайлы әдісі, еңбек бөлінісінің жоғары дәрежесін сипаттау жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: бехевиоралдық, жүйелік, бюрократтық, ситуациялық, бюкраттық құрылым, ұйымдық құрылым, басқарудың ұйымдық құрылымы,

мотивацияны басқару, бірінші және екінші қажеттілік, стандарттарды белгілеу, нәтижелерді өлшеу.

Аннотация. В данной статье показан порядок формирования структуры классической теории управления производством. Роль поведенческого, системного, бюрократического и ситуационного подходов в создании структуры управления, их роль в повышении научной роли работников, организационно-управленческая структура, наиболее подходящий метод создания структуры управления, способы описания высокой степени разделения труда.

Ключевые слова: поведенческая, системная, бюрократическая, ситуационная, бюрократическая структура, организационная структура, организационная структура управления, управление мотивацией, первичные и вторичные потребности, установление стандартов, измерение результатов.

Annotation. This article shows the order of formation of the structure of the classical theory of production management. The role of behavioral, systemic, bureaucratic and situational approaches in creating a management structure, their role in enhancing the scientific role of employees, organizational and management structure, the most appropriate method for creating a management structure, ways to describe a high degree of division of labor.

Key words: behavioral, systemic, bureaucratic, situational, bureaucratic structure, organizational structure, organizational structure of management, motivation management, primary and secondary needs, setting standards, measurement of results.

Әрбір басқару қызметі процесс болып саналады, өйткені, бұлар да өзара байланысты әрекеттер сериясынан тұрады. Басқару қызметі барлық қызметтің жалпы жиынтығы. Басқару қызметіне ғылымның көптеген салаларында ғалымдар зор көңіл бөледі. Кезінде А.Файоль былайша тұжырымдаған болатын: «Басқару дегеніміз болжамдау және жоспарлау, ұйымдастыру, жарлық беру, үйлестіру және бақылау». Бұл қызмет басқарудың теориялық категориясы ретінде әдебиеттерде кеңінен пайдаланылады, бірақ бір жақты емес.

Басшының міндеті ұйымдық мақсаты мен міндетіне толық сай келетін, әр оның ішкі және сыртқы факторларына ықпал ететін құрылымды таңдап алу. «ең қолайлы тұрғын – бұл ұйымдық сыртқы ортамен бірлесіп әрекет етуіне барынша мүмкүндік беретін, өз қызметкерлерінің күш – жігері өнімді, әр тиімді бөлетін, бағыттарын, сол арқылы клиенттердің қажетін қанағаттандыру, жоғары тиімділікке өз мақсатына жететін құрылым».

Классикалық теория өндірісті басқару құрылымын қалыптастыруды мынандай ретпен жүргізуді ұсынады:

- басқару қызметін мақсаттарымен түрлерін айқындау, басқарудың нақты қызметі бойынша іс әрекет ауқымын есептеу;
- құрылымдық бөлімшелерді қалыптастыру;
- жұмыскерлердің басқару қызметін атқарудағы өкілімен жауапкершілігін белгілейді;
- олардың нақты қызметі түрін айқындау [1].

Бихевиоралдық көз қарас бірінші кезекте өндіріс ұжымындағы жұмыскерлердің әлуметік ролін көтеруге негізделген. Мұндайда басқару аппаратындағы жұмыскерлерді бірлескен іс қимыл, егер олар бірлесіп жұмыс істеуге ықлас білдірсе ғана тиімді болатындын мойындайды.

Жүйелік көз қарастын мәні сол, өндірістік ұйым мен басқару құрылымы тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Осы көз қарастын бір түрі құрылымды басқару шешімдерін қабылдауға және жүзеге асыруға қажетті механизм ретінде қарастыру болып саналады.

Ситуациялық көз қарастық мән сол басқару құрылымын құрудың ең қолайлы әдісі әр түрлі. Ситуациялық факторларды (өндіріс технологиясы), типтерінің өзгеруіне, шешілуге тисіті міндетернің сипатына басқару процестерін түсіну тиіс.

Бюрократтық (кеншілдік) көзқарас еңбек бөлінісінің жоғары дәрежесімен, қызмет лауазымдарының бір бірне қарай болыуының жетілдірумен, бұйрық беру тізбектілігімен, қызметшілердің жүріс-тұрысына көптеген ережелермен нормалардың болумен, кадрларды, іскерлік және кәсіптік сапасына қарай тындаумен сипатталады. Вебер мұндай құрылымды «тиімді» деп санады, өйткені бюрократтық жолмен қабылданған шешімнің ақиқаттық сипаты болады деп есептейді.

Төменде М.Вебер тиімді бюрократия деп атаған жүйенің сипаттамасын келтіріп отыр.

1.Еңбектің айқын бөлінісі мұның өз жоғары білікті мамандарды нақты қызметке қоюға мүмкіндік береді.

2. Басқару деңгейдегі қызметі лауазымдарының бір бірне бағынуына қарай бөліну, мұндайда төменгі деңгейдегі қызметшілерді жоғарғы деңгейдегі қызметшілер бақылайды, әрі соларға бағынады.

3.Жинақталған ресми ережелермен стандарттары бар өзара үйлесімді жүйелердің болуы мұның өз қызметкерлердің өз міндетін бір келкі орындауын, әрі әртүрлі міндеттерін үйлесімділігін қамтамасыз етеді.

4. Ресми міндеттер рухы, сол арқылы ресми адамдар лауазымдық міндеттерін орындайды.

5. Нақтылық техникалық мамандық талаптарына сәйкес жұмысқа жалдауды жүзеге асырады. Қызметшілердің өндірістен шығарылуын қорғау.

Бюкраттық құрылымының кемшілігі – стандарттық ережелердің, процедуралар мен нормалдардың мәнділігін қызметкерлердің өз міндетін мүлтіксіз орындауды қамтамасыз етуді, осы ұйымдағы басқада бөлімшелердің тапсырманың орындауын талап етуді, сондай-ақ клиенттермен қоғам арасында өзара әрекеттестіруін анығырақ сілтеушілік. Мұнын өзі іс қимылдағы икемділіктің әлсіреуіне әсер етеді. Икемділіктің жойылу ұйым ішіндегі қызметкерлердің арасында да пайда болуы мүмкүн.

Ұйымдық құрылымды қалыптастырған кезде отандық және шетелдік көп жылғы басқару практикасында оны құрудың ұйымдылық принциптерін (ережелерін) басшылыққа алу қажет.

Басқарудың ұйымдық құрылымы көптеген сапалық қасиеттерімен (жұмыскерлердің өкілеттілігі, олардың жауапкершілігі өз ара қарым-қатынас т.б.) сипатталады, сондықтанда құрылымда қалыптастырған кезде оған ықпал ететін факторларды талдауды дұрыс үйлестіре отырып, тиісті принциптерді талап ету қажет. Басқаруы объекті неғұрлым күрделі болса, қалыптастыруда принциптері (ережелер) соғұрлым зор роль атқарады, ал мұның өз құрылымды тиімді ұйымдастыруға сай келуі тиіс.

Басқарудың ұйымдық құрылымын қалыптастырғанда мына төмендегілер принциптері қолданылады:

1.Жарлық берумен жауап кершілік принципінің тұтастығы. Бұл қосарлы бағыныштылықты және қарама қайшы нұсқау алу мүмкіндігін жояды. Ар бір буында

(орындаушыда) тек бірғана басшы болуы, әрі тек соғанғана бағынып тікелей оның өзінен шешім алу қажет, оның үстіне басқарушы звено екі объектінің бір мезетте ойдағындай басқара алмайды.

2.Сызықтық және қызметтік басшылықтың аралығындағы шекараны анықтау принципі. Сызықтық басшылық өндіріс өнімдерін басқаруды жүзеге асыруы, ал қызметтік сызықтық басшылыққа жәрдем көрсету, оны қажетті ақпараттармен, ұсыныстармен.т.б. жабдықтау тиіс.

3. Бақылаудың өрістеу принципі. Бір адам тиімді басшылық ете алатын бағынышты адамдар саны, яғни басқара алу нормасын дұрыс орындау қажеті.

4.Қызметтік нақты принципі. Әр бір өндірістік және қызметтік буынның айқын белгіленген жұмысы болуы, басқа бөлімшелердің қызметіне басшылықтың барлық деңгейінде араласпауы тиіс. Мұндай жағдай диалектикалық қызметі тұтастығы мен басқару құрылымы бөлімдерінің, бюронның және басқа да ұйымдық бөлімшелердің белгілі бір санының қалыптасуынан көрінеді.

5 Әрбір буын басқарушысы мен лауазымды адамның провасының, міндеті мен жаупкершілігінің сәйкес келуі принципі. Тек осындай сәйкестік қана қолайлы шешімді қабылдауға және жүзеге асыруға нақты жағдай жасайды.

6 Икемділікпен үнемділік принципі. Басқарудың ұйымдық құрлымы ішкі және сыртқы орта өзгерістерінің ең аз шығынымен сезіну, яғни өз бетінше бейімделу қасиет болуы тиіс.

Жоғарыда аталған принциптер мен қоса, басқару құрылымы жасауға ішкі және сыртқы факторлар да ықпал етеді.

Сонымен, өндірісті басқарудың ұйымдық құрылымы басқарудың барлық объектіні қажетті қызмет жөніде орындауды қамтамасыз ету, кәсіпорының немесе бірлестіктің өндірістік құрылымның талаптарына сай келуі, әр өндіріс жағдайының өндіруіне сәйкес даму мүмкүндігінің болуы; Басқару сатысының ең аз, бірақ жеткілікті саны болуы жеке қызметтердің орындалуын белгіленген сатыларға сәйкес келуі, басқару нормасына сай болуы; тиімді ақпарат байланыстарының талаптарына сай келуі, басқару ақпараттарының өндірістік ұйым мақсатты құрылуының еңбек бөлінісімен коорпорациясында барынша сәйкес келуін қамтамасыз етуі; талдау бағалау және болжалдау қызметтердің нығаюын қамтамасыз етуі; басқарудың жоғары сенімділігін оперативтігін (тез орындаушылығын), сапасын, үнемділігін, тиімділігін қамтамасыз ету тиіс [3].

Басшы ойлаған мақсатына тиімді жолмен жету үшін, ол жұмысты дұрыс үйлестіріп, адамдарға жүктелген міндетін орындата білуі тиіс, өз шешімін жүзеге асыру үшін басшы мотивацияның негізгі принциптерін қолданады.

Мотивацияны басқару міндеттеріне жататыны - адамдар мен құралдар жиынтығы. Басқарушы мұны негіздеген мақсатқа жетуі үшін ішкі қозғаушы күшті (мотивтерді) пайдаланылады.

Әр адамның мінез-құлық ерекшеліктерінің өзіндік себептер бар. Біреулер жұмысқа жанын сала кіріседі, ал екінші біреулер қасақана бас тартады. Мұндайда мінез-құлықтары мұндай өзгешіліктердің себеп-салдарын іздестру қажеті біреудің тапсырысымен адамдардың қандай жағдайда жұмыс істеп жатқандығын басшы әр қашанда біліп отыруы тиіс, кезінде адамдарды қорқытып-үрікітіп құл ретінде жұмсаған болса, келе-келе оларға бас бостандығы берілген, ерікті түрде бағынатын, жұмысты өз қалауынша істейтін жұмысшылар қатарына қосылды, адамдар неғұрлым ерікті болған сайын оларды басқару күрделене түсті.

Мотивацияның мазмұндық теориясы, адамдары көздеген мақсатқа орай әрекет етуге мәжбүр ететін іштей талаптануды (қажеттілікті) теңдеструге негізделген бұл теориясының өкілдеріне А.Маслоу, Д.Макеланд, Ф.Герберт және басқалар жатады.

Мотивацияның іс жүргізуі (процессуалдық) теориясы бір шама кейінірек пайда болған. Ол негізінен алғанда, бірінші кезекте адамдардың түсінігімен танымның ескере отырып.

Олардың өздерінің қалай ұстайтындығына негізделген. Мотивацияның бұл категориясына Портер Лоулердің үміттену теориясы (теория жйдания), әділдік теориясы және мотивация моделі жатады. Бұл жерде бірінші және екінші қажеттілік туралы айта кеткен дұрыс болар дейміз.

Жұртқа мәлім, адамдарда мұқтаждық қажеттілік туындайды. Адамдар нендей бір физиологиялық немесе психологиялық жетіспеушілікке тап болғанда, қажеттілік сезінеді. Қажеттілік бірінші және екінші болып жіктеледі.

Бірінші қажеттілік өз табиғатында физиологиялық болып саналады және де, әдетте, тұрмыстан пайда болады. Бұған мысалы ретінде тамаққа, суға, ауа жұтуға, жыныстық қарым-қатынас жасауға қажеттіліктер жатады.

Екіншіден қажеттіліктен табиғаты психологиялық. Мәселен, табысқа жетуге, өзін құрметтеуіне, үйреткен, билік етуге, бір нәрсені қажетенуге құштарлық.

Бірінші қажеттілік генетикалық негізінде, ал екінші өмір тәжірибесі арқылы саланады. Адамдарда тәжірибе жинақталуы алуан түрлі болғандықтан, екінші қажеттілікті, біріншіден едауір айырмашылығы болады.

Қажеттілік әрекет етуге себепші болады. Адам қажеттілік сезіне бастағанда, онда талаптану күйі сезіледі. Талаптану -бұл бір нәрсенің жетіспеушілігін сезіну, белгілі бір мақсаты көздеу. Бұл мінез-құлықтың қажеттілік көрінісі, әр мақсатқа жету ниет болып саналады. Осы тұрғыдан қарастырғандағы мақсат –бұл қажеттілікті қанағаттандырудың өзіндік әрекет. Адам өз мақсатына жеткен кезде оның қажеттілігі не қанағаттанады, не қанағаттанбайтын болады.

Қойылған мақсатқа жеткеннен кейінгі қанағаттану дәрежесі адамның мінез-құлқына ықпал етеді. Адамдардың мінез-құлқында қанағаттану сезімін қайталау, керісінше жеткілікті қанағаттанбау сезіміне бой алдырмау байқалады. Бұл факті нәтиже заңы ретінде белгі.

Менеджерлер адамдардың өз мінез-құлқы арқылы қажетін қанағаттандыру, сөйтіп ұйым мақсатына жетуге мүмкүндік беретіндей жағдай туғызуы тиіс.

Адамдардың толып жатқан нақтылы қажеттіліктер және де адамның түсінігі бойынша сол қажеттілікті қанағаттандыратын мақсаты сондай-ақ осы мақсатқа жететін мінез-құлық типтер болады.

Мотивация үшін таңдаулы деген бір ғана адам болмайды, адамдардың біреуіне мотивацияның бір түрі тиімді болғанмен, екіншісіне түкке жарамауы мүмкүн. Сонымен қоса ұйымының өзінде жекбір адамға бейімделген мотивация теориясы сөжүзінде асыруды күрделендіре түседі. Жұмыстың өзара тәуелділігі, жекелеген адамдарда жұмыс нәтижесі туралы мәліметтердің жеткіліксіздігі, технологиясының жетілдіруіне қызмет міндеттерінің жиі өзгеруі- осының барлығы мотивацияны күрделендіре түседі.

Егер қызметкерлердің тікелей басшысымен қоса, басқа да басшысы болса, ал мұндай басқару жүйесі көп жағдайда кездеседі, онда ол бақылау қалайша жүзеге асырылады? Өз міндетіне жаңадан кіріскен адамға іске бірден кірісе кету алғашында қиынға соғатын жағдай кездеседі. Бақылаудың ең тиімді жолы –апта сайын

жұмыстың барысы туралы көзбе көз әңгімелесу, кейбір міндеттерді шешуі, күрделі проблемаларды шешу проблемаларын қарастыру туралы ұсыныстар енгізу. Егер мұндайда бақылаушы «құтқару» дәлелдерін қарастырса; талқылаған мәселені бақылаушы ғана емес, орындаушыны әзірленген болса, әрі ондағы қателік пен сәйкессіздікке сол орындаушының өзі жауап берсе, онда оған шынайы достық ниетпен басқару жауапкершілігі туралы ескету қажет.

Бақылау процесі үш кезеңнен тұрады: стандарттар мен критерийлер жасау оларды нақты нәтижелермен салыстыру, енгізетін қажетті тұзетулерді қабылдау, олардың әрқайсысында алуан түрлі шаралар жинағы жүзеге асырылды.

Стандарттарды белгілеу. Бақылауға пайдаланатын барлық стандарттар ұйымының мақсаты мен стратегиясына орай таңдап алынуы тиіс. Бақылау үшін стандарт ретінде пайдалануға болатын мақсаттардың маңызды екі ерекшелігін атап көрсетуге болады. Олар уақыт аралығында жұмыстың орындалумен сипатталады. Сол арқылы жұмыстың орындалу дәрежесін бағалауға болады.

Нәтижелі көрсеткіштері түскен пайда, сату көлемі, материалдар құны болуы мүмкін. Бұл көрсеткіштер сандық өлшеммен беріледі. Алайда ұйымда сандық өлшемге келмейтін мақсаттар мен міндеттер бар. Мұндай жағдайда арнайы тексеру, сұрау салу арқалы жұмыскерлердің рухани деңгейі мен хал-ахуалы туралы мәлімет алуға болады.

Қол жеткен нәтижені белгіленген стандарттармен салыстыру процесінің екінші кезеңі, сол арқылы менеджер қол жеткен нәтижелердің алдын ала күтетін нәтижелермен сәйкес келу үшін, әрі стандартқа сай келуін немесе одан ауытқуын айқындайды. Бақылаудың осы кезеңінде тисті баға беріліп, оның өзі тиісті баға беріліп, оның өзі тисті шешім қабылдауға негіз қалайды. Мұндағы мақсат ауытқу ауқымын, өлшемін, нәтижелерін, мәліметтердің берілуін анықтау және оны бағалау [4].

Стандарттар жоспарларға негізделеді, ал мұның өз болашақ болжамы ғана болып саналады. Сондықтан стандарттар нақтылы болмаса, онда жоспарда, стандартта қайта қаралады (көбейтеді немесе кемтеді).

Бақылаудың экономикалық тиімділігін артыру үшін ерекшелік принцип бойынша бақылау таслан қолданады, мұндайда стандарттан едәуір ауытқу байқалғанда ғана бақылау жүйесі іске кіріседі.

Нәтижелерді өлшеу –бақылаудың қиын да, қымбатқа түсетін элементі.

Ұйымның мақсатына жетуді көздейтін күллі бақылау, кәсіпорынның қызметіне сәйкес келетін өлшем бірліктерін, жылдамдық, жиілік және дәлдік өлшемдердің қолайлы бірліктерн таңдап алуды қамтамасыз етеді.

Аудиторлық тексерудің және материалдық қорларды түгендеудің кезеңділігі белгіленеді. Бақылау өлшем үшін компьютерлерді пайдалану мұндай тексеруді жедел, арзан әрі дәл жүргізуге мүмкіндік береді.

Бақылаудың тиімділігін қамтамасыз етуде мәліметтерді берудің және таратудың зор ролі бар. Бақылау жүйесі тиімді әрекет ету үшін міндетті түрде тиісті жұмыскерлерге белгіленген стандарттарды, қол жеткен нәтижелерді хабарлап отыру қажет. Бұл мәліметтер дәл болуы, уағында келіп түсу жәнеде қажетті шешімдермен әрекеттер жасау үшін басшыларға дер кезінде беріліп отыру тиіс. Стандарттар қызметкерлерге барынша түсінікті болсын.

Алынған нәтижелер туралы мәліметтерді салыстырып бағалаудың қорытынды кезеңінде менеджер алынған мәліметтерді бағалайды және алдағы іс-әрекеттер жайлы шешім қабылдайды.

Экономиканың нарықтық қатынастарға көшуіне байланысты жаңа типті басқару кадрлары дайындау және олардың жаңаша ойлау қабілеттерін қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, кадрларды кәсіби тұрғыдан, әсіресе, менеджмент саласына лайықты дайындау мемлекеттің ұзақ мерзімді экономикалық саясатының құрамдас бөлшегі болуы тиіс. Нарық жағдайында түбегейлі өзгерістерге ұшырайтын кәсіпорындар мен фирмалар деңгейінде бұл проблема үлкен мәнге ие болады. Өткір бәсекелестік жағдайындағы кәсіпорынның өміршеңдігін қамтамасыз ету үшін фирманы “дәстүрлі түрде” емес, жаңаша басқарып үйрену қажет. Ең алдымен, адамдарды жаңаша басқара білу керек. Бұның өзі нарықтың конъюнктураны алдын-ала болжап бағалай білетін, дер кезінде стандартты емес басқару шешімдерін қабылдап, оларды іс жүзіне асыратын ұжымда алатын жаңа типті басшы –менеджерлерді дайындауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Керимова, У.К. Ұйымда персоналды басқару [Мәтін]: Оқу-әдістемелік құрал / У.К. Керимова, Қ.Е.Елтаева.- 2-ші басыл.- Алматы: Нур-Принт, 2014.
2. Федорова, Н.В. Управление персоналом организации [Текст]: учебное пособие / Н.В. Федорова, О.Ю. Минченкова.- 4-е изд., перераб. и доп.- М.: КНОРУС, 2008.- 512с.
3. Жұмамбаев, С. К. Адам ресурстарын басқару : оқу құралы / С. К. Жұмамбаев. — Алматы : Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2011. — 235 с. — ISBN 9965-29-701-0. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS : [сайт]. — URL: <http://www.iprbookshop.ru/57408.html>
4. Нұрсейтова, Г. Б. Персоналды басқару : оқу құралы / Г. Б. Нұрсейтова. — Алматы : Казахский национальный университет им. аль-Фараби, 2011. — 100 с. — ISBN 9965-29-753-3. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS : [сайт]. — URL: <http://www.iprbookshop.ru/57565.html>

ӘОЖ: 658

КӘСІПОРЫННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Маханова А.Ж. аға оқытушысы, экономика ғылымдарының магистрі.
Умирзакова Н.Т. аға оқытушысы, менеджмент ғылымдарының магистрі.
«Экономика және басқару» кафедрасы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру жолдары мен жалпы кәсіпорын тиімділігіне әсер ететін үш негізгі фактор қарастырылып отыр. Олар – кәсіпорынның еңбек ресурстары, кәсіпорынның материал ресурстары және кәсіпорынның негізгі қоры. Осы үш факторға байланысты кәсіпорынның тиімділігін арттыру жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: тиімділік, жалпы тиімділік, салыстырмалы тиімділік, қор қайтарымы, жалпы өнім көлемі.

Аннотация. Рассматриваются пути повышения экономической эффективности предприятия. В целом рассматривается три основных фактора влияющие на эффективность предприятия. Это – трудовые ресурсы, материальные ресурсы и основной капитал. По этим трем факторам определены способы повышения эффективности предприятия.

Ключевые слова: эффективность, общая эффективность, относительная эффективность, рентабельность запасов, общий выпуск.

Annotation. Ways of increasing the economic efficiency of the enterprise are considered. In general, three main factors affecting the efficiency of the enterprise are considered. These are labor resources, material resources and fixed capital. According to these three factors, ways to improve the efficiency of the enterprise are determined.

Key words: efficiency, overall efficiency, relative efficiency, inventory profitability, total output.

Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарынан нық орын алу жөніндегі стратегиялық міндеттің орындалуы үшін әлемдік экономиканың өсімінен тұрақты түрде асып отыратын экономикалық даму қажет. Еліміздің жоғары деңгейде өзіндік жолы бар мемлекет ретінде танылуы, оның әлеуметтік-экономикалық үстемелеп дамуы, халықтың әл-ауқатын, тұрмыс жағдайын жақсартудың негізі болып табылады. Бұл үшін өніріс саласында, әсіресе кәсіпорындарда қаржылық және әлеуметтік тұрақтылықты сақтай отырып шаруашылық жүргізудің қолайлы жолдарын тауызу қажет, кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру, ел экономикасының өсуіне тиімді жағдай жасайтыны баршаға мәлім.

Елімізде нарық экономикасының орнауы әр түрлі тауарлар мен қызметтерді өндіру, сату және тұтыну процестерін реттейтін механизмдердің пайда болып, дамуына жағдай жасайды. Экономикалық іс-әрекеттің төлем қабілетті сұранысы мен талаптарына сай келетін, өндірістің оңтайлы инфроқұрылымын құру, ұлттық нарық пен өзгеріп отыратын нарық жағдайларына байланысты тауар өндіріп, қызмет атқаратын кәсіпорындар мен экономика секторларының жағдайлары нарықтың тұтыну құрылымына, оның бағытына, оны бағдарлау мүмкіншіліктеріне және ең бастысы оның тиімділігіне байланысты [1].

Кәсіпорынның тиімділігін арттыруға негізінен үш фактор әсер етеді. Атап айтқанда, кәсіпорынның еңбек ресурстары, негізгі қоры және материалды ресурстары. Бұл көрсеткіштер біріншіден, кәсіпорынның еңбек өнімділігін өсіру арқылы өнім көлемін арттыруға, сонымен қатар жаңа техникаларды енгізе отырып қазіргі заман талабына, яғни бәсеке қабілетіне сай етіп өнім өндіруіне және де кәсіпорындарды керекті материалдармен қамтамасыз етуіне тығыз байланысты. Жоғарыда аталған үш көрсеткіштің экономикалық тиімділігін арттыру кәсіпорынның дамуына тікелей байланысты болып табылады.

Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық және қоғамдық өндірісінде өтіп жатқан іргелі өзгерістер кәсіпорындарды шаруашылық іскерліктің жаңа жолдарын қарастырумен қатар, экономикалық тиімділікті қамтамасыз етуде бірқатар маңызды мәселелердің шешімін табуын талап етеді. Солардың бірі ретінде кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру жолдарын атап өтуге болады. Бұл үшін осы экономикалық көрсеткіштерге талдау және кәсіпорынның өндірістік қызметін талдау болып табылады.

Қазіргі кезде кәсіпорындардың шаруашылық қызметін жоспарлау, өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың барлық жақтарын қамтуы тиіс. Кәсіпорынның қызметін экономикалық бағалау және тиімді басқару үшін қазіргі заманда біртұтас жүйені қалыптастырып, сол бағытта дамыту қажет [2].

Кәсіпорындардың өндірістік қызметіне жүргізілетін талдау, нақты мақсаттарға іс жүзінде қол жеткізу үшін нақты бір жол болып табылады. Сонымен қатар, кәсіпорындардағы экономикалық тиімділікті арттырудың жолдарын анықтау болып табылады. Еліміздегі кәсіпорындардың басым бөлігі тауар саясатын өз қызметтерінде дұрыс жүргізе алмауда. Осы себептен көптеген кәсіпорындар бәсеке талаптарына шыдай алмай және де тұтынушылардың арман-тілектерін орындай алмай нарықтағы өз позициясын жоғалтуда.

Нарық жағдайында, экономикалық дамуды әрі қарай жалғастыруда, өндірістің тиімділігін арттырудың бағыттарын, олардың өсу факторлары мен тиімділікті анықтаудың әдістерін анықтау маңызды міндет болып табылады. Кәсіпорындардың өндірістік тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарын дұрыс айқындау үшін, тиімділіктің негізгі көрсеткіштерін біліп алуымыз қажет.

Кәсіпорын дамуында экономикалық тиімділіктің рөлі ерекше орын алады. Себебі, кәсіпорынның дамуына негізгі үш көрсеткіш әсер етеді. Атап айтқанда, кәсіпорынның еңбек ресурстары, негізгі қоры және материалды ресурстары. Ал бұл көрсеткіштер тиімділікті айқындаушы көрсеткіштер болып саналады [3].

Экономикалық тиімділіктің жалпылама критериіне қоғамдық еңбектің өнімділігі жатады. Сонымен қатар, экономикалық тиімділіктің аса маңызды көрсеткіштері ретінде еңбек сыйымдылығы, материал сыйымдылығы, капитал сыйымдылығы және қорсыйымдылығы алынады.

Кәсіпорын іс-әрекетін сипаттайтын көрсеткіштері негізгі өндірістік іс-әрекеттің нәтижелері мен тиімділігін сипаттайды. Бұлардың көмегімен кәсіпорынның іскерлік белсенділігін бағалауға болады. Ол үшін қаралып отырған кәсіпорынның қызметтік іс-әрекетін басқа да кәсіпорындармен салыстыру қажет. Мұндағы сапалық критерийге кіретіндер: өнімді сату нарығының кеңдігі; экспортқа шығарылатын өнімнің көлемі; кәсіпорын репутациясы және т.б. Кәсіпорынның тиімділігін көптеген абсолюттік және салыстырмалы көрсеткіштер арқылы бағалауға болады. Солардың ішіндегі маңыздырағы – пайда көрсеткіші болып есептеледі. Пайда әрбір кәсіпорынның іс-әрекетінің негізгі критерийі және ақырғы мақсаты болып табылады [4].

Кәсіпорынның экономикалық тиімділігін арттыру ұсыныстары:

1) Ғылыми-техникалық прогрестің тиімділігін арттыру.

Кәсіпорынның тиімділігін жоғарылататын, оның жоғары тиімділігін қамтамасыз ететін маңызды фактор – ғылыми-техникалық прогресс (ҒТІІ) болып табылады. Соңғы уақыттарға дейін ҒТІІ эволюциялық түрде өтіп жатты. Бұл жерде жұмыс істеп жатқан технологияға машиналар мен қондырғыларды бөлікті модернизациялауға айрықша көңіл бөлінді. Ал бұл шаралар анықталған, бірақ елеусіз нәтиже беріп отырды. Жаңа техниканы зерттеу мен енгізу шараларын қолдау да жеткіліксіз болды. Қазіргі нарықтық қатынастарды қалыптастыру жағдайларында, саналы, революциялық өзгерістер қажет: ол ғылым мен техниканың жетістіктерінің негізінде халық шаруашылығының барлық салаларында түпкілікті түрде қайта жасақтандыру деген мағынаны білдіреді.

Жаңа техника мен технологияны өндіріске енгізуде бұл шаралардың экономикалық тиімділігін анықтау төрт кезеңнен тұрады:

Бірінші кезең – бұл инновациялық шараларды іске асыру үшін қажетті шығындарды анықтау;

Екінші кезең – бұл қаржыландырудың мүмкіншілік көздерін анықтау;

Үшінші кезең – бұл жаңа техника мен технологияны өндіріске енгізудегі экономикалық тиімділікті бағалау;

Төртінші кезең – бұл экономикалық көрсеткіштерді салыстыру арқылы салыстырмалы жаңалықтардың тиімділігін бағалау [5].

Қорыта айтқанда, кәсіпорынның тиімділігін арттыру үшін жоғарыда ұсынылған шараларды іске асыру керек. Себебі, кәсіпорын осы шараларды жүзеге асырудың арқасында алға қойған мақсаттарына, яғни өнім көлемін жоғарылатуға, өнім сапасын арттыруға, бәсекеге қабілетті өнім өндіруге және ең бастысы кез-келген кәсіпорынның басты мақсаты жоғарғы деңгейде пайда табуға қол жеткізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Қ. Мейірбеков, Қ.Ә. Әлімбетов//«Кәсіпорын экономикасы». - Алматы, 2003ж.
2. Өндіріс тиімділігін басқарудың маңызды элементі фирма қызметінің нәтижесін бағалау//Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: «Тұран» университеті, 2011. – 0,34б.т.
3. Ақиқат – 7 / 2012ж. – Журнал.
4. Қазақстандағы өндіріс тиімділігін арттыруда материалдық ынталандыру жүйесін дамытудың бағыттары //Қаржы-қаражат журналы. – Астана: 2012, №3-4. – б.т.
5. Грибов В.Д., Грузинов В.П. / «Экономика предприятия». Практикум. Учебник М., Финансы и статистика 2006.

ӘОЖ 612.014.4:628.032

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ерсеитова А. Ұ., э.ғ.к.

«Экономика» кафедрасының доценті м.а.

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Есперов Е.И., э.ғ.к.

«Қаржы және есеп» кафедрасының меңгерушісі

Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Казахстан традиционно был агропромышленной страной, а освоение целинных земель превратило его в одного из крупнейших производителей зерна и мяса в общесоюзном разделении труда. За период независимости Республики Казахстан в Агропромышленном комплексе страны достигнуты значительные результаты: наблюдается постоянный рост производства на базе рыночных отношений, увеличивается продуктивность и производительность труда, производится обновление основных фондов и восстановление инфраструктуры отрасли, достигнута самообеспеченность по основным продуктам питания, произошел значительный рост экспорта зерновых, масличных культур, продукции рыболовства.

Ключевые слова. Агропромышленный комплекс, животноводство, растениеводство, валовый внутренний продукт, сельское хозяйство, конкурентоспособность.

Annotation. Kazakhstan has traditionally been an agro-industrial country, and the development of virgin lands has turned it into one of the largest producers of grain and meat in the all-Union division of labor. During the period of independence of the Republic of Kazakhstan, significant results have been achieved in the Agro-industrial complex of the country: there is a constant increase in production based on market relations, productivity and labor productivity are increasing, fixed assets are being updated and the infrastructure of the industry is being restored, self-sufficiency in basic food products has been achieved, there has been a significant increase in exports of cereals, oilseeds, fishing products.

Keywords. Agro-industrial complex, animal husbandry, crop production, gross domestic product, agriculture, competitiveness.

Ғалымдар өз зерттеулерінде агроөнеркәсіптік кешеннің (агроөнеркәсіптік кешеннің) құрылымын әртүрлі нұсқаларда қарастырады, бірақ олардың көпшілігі оны үш буыннан тұрады деп санайды: өндіріс құралдарын өндіретін салалар, ауыл шаруашылығы және өңдеу өнеркәсібі. Оның үстіне үш буынның негізгілері ауыл шаруашылығы және өңдеу өнеркәсібі болып табылады. Өз кезегінде ауыл шаруашылығы екі саланы қамтиды: өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы. Өсімдік шаруашылығында басты бағыт дәнді дақылдар өндірумен, ал мал шаруашылығында ет бағытымен байланысты. Өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдері тамақ өнеркәсібі кәсіпорындарында тамақ өнімдеріне қайта өңделеді.

Ел Үкіметі тәуелсіздік алған алғашқы күннен бастап экономиканың осы секторын дамытуға үлкен көңіл бөліп келеді. Агроөнеркәсіптік кешеннің тиімді қызметі ішкі нарықтың азық-түлік ресурстарының жалпы көлеміндегі отандық ауыл шаруашылығы өнімдері мен тамақ өнімдері үлесінің едәуір өсуі есебінен елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етеді [1,2].

Қазіргі уақытта АӨК қызметі мынадай теріс үрдістермен сипатталады: жоғары білікті кадрлардың, мал шаруашылығындағы жоғары өнімді генетикалық материалдың және Өсімдік шаруашылығындағы элиталық тұқымдардың, жемшөп базасы мен судың тапшылығымен; ауыл шаруашылығы техникасы мен қайта өңдеу жабдықтарының жоғары дәрежеде тозуымен; шаруа қожалықтарының ұсақ тауарлы болуымен; негізгі және айналым қаражатының жетіспеушілігімен; ауыл шаруашылығы өнімдері мен тамақ өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігімен; жекелеген тамақ өнімдері бойынша Өзін-өзі толық қамтамасыз етуге; өнімдердің кейбір түрлері бойынша олардың импорты тұтынылатын деңгейдің 37-ден 90% - на дейін байқалады.

Жұмыста агроөнеркәсіптік интеграцияны дамытудың 1990-2020 жылдардағы қабылданған мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру нәтижелері талданды. Нәтижесінде агроөнеркәсіптік интеграция көрсеткіштері баяу, бірақ сөзсіз өсіп келе жатқаны анықталды. Ауыл шаруашылығындағы көрсеткіштердің үлкен саны бойынша 1990 жылғы деңгейге қол жеткізілді. Бұл картоптың, көкөністердің, күнбағыс тұқымдарының жалпы жиналуына, жылқылардың санына, өсімдік майына, ұнға, макаронға және т.б. бірақ кейбір көрсеткіштер бойынша базалық кезеңдегі агроөнеркәсіптік кешеннің даму деңгейіне қол жеткізілмей келеді.

Осылайша, ел ішінде 1990 жылы өндірілетін ауыл шаруашылығы өнімінің үлес салмағы ЖІӨ-нің 34% - ын құрады. Бұл материалдық өндіріс салаларының ішіндегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болды, бірақ 2020 жылы ол 6,7% - ға тең болды, яғни 27,3% - ға төмендеді. 2020 жылы ауыл шаруашылығының жалпы көлеміндегі өсімдік шаруашылығы өнімінің үлесі 7,4% - ға өседі. Бұл өсім негізінен ауыл шаруашылығы дақылдары шығымдылығының өсуіне және егіс алқаптарының ұлғаюына байланысты. Жоғарыда атап өткеніміздей, өсімдік шаруашылығындағы маңызды бағыт дәнді дақылдарды өндіру болып табылады. Сонымен қатар, дәнді дақылдар өндірісінде бәрі бірдей қолайлы емес. Осылайша, осы дақылдың егістік алқаптары 7658 мың гектарға азайды, олар өнімділіктің 0,6 ц/га өсуіне қарамастан, астықтың жалпы жиналымын 8,4 млн тоннаға азайтты. Сондай-ақ, елде қант қызылшасын жалпы жинау 207,5 мың тоннаға қысқарды. Бұл дақылдың жалпы жиналуының азаюы егіс алқаптарының күрт азаюына байланысты болды.

Ауыл шаруашылығының жалпы көлеміндегі мал шаруашылығы өнімдерінің үлесі 2020 жылы 47,1-ден 41,3% - ға немесе 5,8% - ға төмендеді. Бұл төмендеу республикадағы мал басының азаюынан туындады. 1990 жылмен салыстырғанда ірі қара мал саны 2,4 млн –ға , қой мен ешкі 17,0 млн-ға, шошқа 2,5 млн-ға және құс 14,3 млн басқа азайды. Нәтижесінде елімізде мал шаруашылығы өнімдері мен азық-түлік өндірісінің төмендеуі байқалады. Мал шаруашылығы өнімдері өндірісінің төмендеуі мынадай көрсеткіштермен сипатталады: сойыс салмағындағы ет 379,4 мың тоннаға, жүн 66,8 мың тоннаға төмендеді. Азық – түлік өнімдерінің ішінде ет және ет өнімдерінің өндірісі 781129 тн - ға, өңделген сұйық сүт және кілегей – 852647 тн – ға, сары май-58733 тн-ға, қант-171581 тн-ға , балғын нан-751579 тн-ға төмендейді. Сондықтан елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамытуға ерекше назар аудару қажет.

Еліміздің АӨК-і дамуының қазіргі кезеңінде өз әлеуетін толық көлемде пайдаланбайды. Кешеннің барлық қол жеткізілген көрсеткіштері экономикалық дамыған елдердің агроөнеркәсіптік кешендерінің нәтижелерінен әлдеқайда төмен. Мұның бәрі экономиканың осы секторына салынатын субсидиялар көлемінің ұлғаюы аясында. АӨК-нің негізгі міндеттерінің бірі халықтың сапалы тамақ өнімдеріне қажеттілігін қамтамасыз ету болып табылады (1-кесте).

Кесте 1

Қазақстан халқының тамақ өнімдеріне қажеттілігін қанағаттандыру

Көрсеткіш атаулары	1 адамға шаққандағы тамақ өнімдері. 2020 жыл, кг			Өзін-өзі қамтамасыз ету	Тұтынудың нормативтен ауытқуы	2000 жылғы АҚШ нормативі
	өндіріс	тұтыну	ғылыми негізделген норматив			
1. Ет және ет өнімдері	62,7	72,8	82	0,861	- 9,2	114
2. Сүт және сүт өнімдері	49,7	55,2	405	0,900	-349,8	305
3. Өсімдік майы	25,9	23,8	13	1,088	10,8	24
4. Қант	7,9	18,3	36	0,431	-17,7	30
5. Жұмыртқа,	272,9	199,	292	1,371	-92,9	180

дана		1				
6.Нан және нан өнімдері	41,0	45,7	105	0,897	-59,3	112
7.Картоп	215,1	50,1	80	4,293	-29,9	57
8.Көкөністер мен бақша дақылдары	376,6	86,4	146	4,358	-59,6	119
9.Жемістер мен жидектер	17,4	23,9	60	0,728	-36,1	105
*«Қазақстандағы халықтың тұрмыс деңгейі» Статистикалық жинақ 2016-2020 Нұр-Сұлтан 2021ж.						

Кестеде көрсетілгендей, азық-түлік тұтынудың қазіргі деңгейі еліміздің халқы барлық тамақ өнімдері бойынша тамақтану институты ұсынған, адамның қалыпты қызметі мен дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті ғылыми негізделген нормалардан төмен. Сонымен, өсімдік майын тұтынудың нақты деңгейі ғылыми негізделген нормадан 1,8 есе жоғары. Ет және ет өнімдерін нақты тұтыну нормадан 9,2 кг – ға, сүт және сүт өнімдері – 349,8 кг - ға, қант –17,7 кг – ға, жұмыртқа –92,9 дана, нан және нан – тоқаш өнімдері-59,3 кг-ға, картоп-29,9 кг-ға, көкөністер мен бақша дақылдары-59,6 кг-ға және жемістер мен жидектер-36,1 кг-ға төмен. Ел кәсіпорындарының ет, сүт өнімдері, қант, нан және нан өнімдері, жемістер мен жидектер сияқты өнімдерді өндіруі жеткіліксіз. Демек, халық тұтынатын бұл өнім алыс және жақын шетелдерден импортталады немесе халық өз бетінше өндіреді. Өсімдік майына, жұмыртқаға, картопқа, көкөністер мен бақша дақылдарына келетін болсақ, олардың өндірісі ұтымды тұтыну нормасынан әлдеқайда жоғары. Осы өнімдер бойынша Өзін-өзі қамтамасыз ету 1,088,1,371,4,293 және 4,358.

Сонымен бірге ет және ет өнімдері, сүт және сүт өнімдері, қант, жемістер мен жидектер сияқты тамақ өнімдерін нақты тұтыну осы тамақ өнімдерін нақты өндіруден 0,139, 0,100, 0,569 және 0,272 пунктке өнім импорты есебінен қанағаттандырылды. Нан өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі 0,897-ге тең, қалған бөлігі халықтың өз бетінше нан пісіру есебінен жабылады. Айта кету керек, тамақ өнімдерін тұтынуғағы нормадан ауытқу, бір жағынан, олардың тиісті өндірісінің болмауына ғана емес, сонымен қатар өнім бағасының өсуіне де байланысты. Мысалы, елдегі сүт жеткілікті мөлшерде өндіріледі, бірақ оны сүт өнімдеріне қайта өңдеу жақсы нәтиже береді. Өнімдердің барлық түрлерінің бағасы өсуде. Осылайша, ел тұрғындарына азық-түлік өнімдері жеке өнімдерді артық өндіру және қажетті мөлшерде және сапада импорттау арқылы қол жетімді, бірақ азық-түлік тұтыну құрылымы жақсаруды қалайды.

Елімізде бәсекеге қабілетті АӨК құрылғаннан бері "агроөнеркәсіптік кешенді дамыту жөніндегі 2021-2025 жылдарға арналған ұлттық жоба"бекітілді. Ұлттық жобаның негізгі міндеттері: еңбек өнімділігін 2,5 есе арттыру; отандық өндірістің негізгі азық-түлік тауарларымен қамтамасыз ету; өңделген өнімнің үлесін 70% - ға дейін жеткізе отырып, АӨК өнімдерінің экспортын 2 есе ұлғайту; ет, жемістер, көкөністер, дәнді және майлы дақылдар, сүт өнімдері мен қант өндіру бойынша 7 ірі экожүйені қалыптастыру және 4,1 трлн теңге сомасына 582 инвестициялық жобаны іске асыру есебінен 1 млн ауыл тұрғындарының табысын тұрақты арттыру.

Күтілетін экономикалық тиімділік: ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін бір адамға еңбек өнімділігін 6,2 млн теңгеге дейін ұлғайту; өңдеу үлесін 70% - ға дейін жеткізе отырып, кешен өнімдерінің экспортын 6,6 млн \$ дейін ұлғайту; 1 млн ауыл тұрғындарының табысын ұлғайту; экожүйелерді құру 2024 жылы халықты жоғарыда аталған өнімдермен 100%, тек қант бойынша-80% - ға қамтамасыз етеді; экожүйеге 350 мың фермерлік және үй шаруашылықтарын тарту; ауыл шаруашылығындағы қызметкерлердің жалақысын 230,8 мың теңгеге дейін көтеру.

Күтілетін әлеуметтік тиімділік: азық-түлік тауарларымен, оның ішінде әлеуметтік маңызы бар тауарлармен 80% - дан астам деңгейде қамтамасыз етілуі [3].

Қазақстанда ағымдағы жылдың соңына дейін агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы қабылданады. Осылайша, қабылданған міндеттерді екі бағдарламада іске асыру экономикалық дамыған елдердің АӨК-ін дамыту деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Токаев К.Ж. Послание Главы государства народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог –основа стабильности и процветания Казахстана». Электронный ресурс: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
2. Национальный проект по развитию агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2025 годы. 12 октября 2021 года. г.Нур-Султан. Электронный ресурс: <https://primeminister.kz › nationalprojects › nacionalny>.
3. Недикова Е.В., Научные основы формирования сельскохозяйственного природопользования крестьянских (фермерских) хозяйств на ландшафтной основе. Регион: системы, экономика, управление 2011 г. №4 с. 65–71.
4. Лактюшина, Е.В. Проблемы и перспективы развития крестьянских (фермерских) хозяйств в переходной экономике России Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Экономика и управление 2012 г. №1 с. 89–92.
5. Никаноров, А.М. Гидрохимия/Учебное пособие. — Л.: Гидрометеиздат, 1989. — 452 с

УДК 33.06.

РАЗВИТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

**Жантаева Г.М., Асимова Р.Д. магистры экономических наук,
ст. преподаватели кафедры «Финансы и учет»
Международный Таразский инновационный институт**

Андатпа. Бұл мақалада шағын және орта бизнестің кәсіпкерлік қызметтегі маңызы мен ролі және оны қаржыландыру ерекшеліктері туралы жазылған. Сонымен қатар кәсіпкерлікті қаржыландырудағы отандық ғалымдардың ой пікірі мен шетелдік тәжірибесі және Қазақстандық даму бағыты келтірілген.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, нарықтық экономика, банктік несиелер, мемлекеттік бағдарлама, инвестициялар.

Annotation. this article discusses the importance and role of small and medium-sized businesses in entrepreneurial activity and the features of its financing. The opinions of domestic scientists and foreign experience in financing entrepreneurial activity and its development in Kazakhstan are also given.

Keywords: entrepreneurship, market economy, bank loans, government programs, investments.

Предпринимательство - это творческая сила - комплекс мероприятий, связанных с осуществлением, новаторства, экономической и организационной изобретательной деятельности.

При объяснении предпринимательства с новой точки зрения необходимо обратить внимание на две ситуации:

- во-первых, коммерческая, целеустремленная, рискованная и самостоятельность доводить начатое дело до конца, уметь преодолевать препятствия;

- во-вторых, это непосредственно связано с изобретательностью и новаторством в организации хозяйства, научно-техническим прогрессом.

Была принята первая государственная программа развития предпринимательства в республике, и появилась возможность создать правовые, социально-экономические, финансовые и организационные условия, пригодные для формирования мощного частного сектора экономики, особенно частного и малого предпринимательства и развитая инфраструктура. После этого была принята программа создания и развития Республиканской сети центров малого бизнеса в целях создания благоприятных условий для малых производственных предприятий путем создания и развития развитой структуры малого бизнеса. В связи с этим понятно, что все ключевые вопросы развития малого предпринимательства и бизнеса должны поддерживаться государством.

Корпорации, созданные с участием государства, могут эффективно управлять активами с точки зрения социального развития страны и развития региона, возглавить проекты и создать возможность для привлечения дополнительных инвестиций.

Основным направлением их деятельности является создание долгосрочного спроса на товары и услуги, извлечение прибыли, влияющей на развитие экономики.

Одним из направлений государственной поддержки малого бизнеса является создание финансово-кредитного и инвестиционного климата государства и совершенствование системы кредитования.

Финансовая, кредитная и инвестиционная поддержка предпринимательства осуществляется следующими способами:

Предоставление банками второго уровня кредитов производственному сектору предпринимательства из местного и республиканского бюджетов, а также негосударственных иностранных кредитов в порядке, установленном законодательством;

Разработка механизма поощрения банков второго уровня за счет средств гарантийного фонда в целях обеспечения выполнения обязательств предпринимателей, получивших кредиты;

Разработка механизмов организации взаимного кредитования и взаимного страхования деятельности компаний.

Решение задач, связанных с расширением доступа к кредитным ресурсам субъектов малого предпринимательства, определением кредитоспособности заемщиков, создает возможность добиться неуклонного роста их производительности.

На развитие предпринимательства напрямую влияет состояние инвестиционной деятельности страны, поэтому необходимо начинать финансирование различных проектов за счет привлечения прямых инвестиций.

Сегодня процентные ставки банков второго уровня по бизнес-кредитам составляют 14-15 процентов, а средний срок освоения полученных кредитных ресурсов составляет 11-12 месяцев.

Стабильное развитие банковского сектора позволяет обеспечить эффективность рынка финансовых услуг и формирование финансово-кредитной системы, стимулирующей увеличение активов субъектов малого бизнеса, осуществляющих предпринимательскую деятельность. Еще одной системой финансирования деятельности предпринимателя является организация государственных закупок товаров, работ, услуг на конкурсной основе.

В условиях экономического кризиса крупные предприятия понесли большие потери и проявили некомпетентность в гибкой рыночной системе, в то время как малый бизнес существенно не пострадал, осваивая передовые технологии и доказывая свою устойчивость. В результате были приняты на работу тысячи безработных, а уровень безработицы снизился.

Одним словом, результатом предпринимательства стала поддержка нашей экономики в условиях кризиса, а значит, это свидетельство того, что ее развитие считается главной силой любой экономики.

Основываясь на опыте развитых стран, они увеличили количество товаров и услуг на рынке за счет ликвидации региональных монополий на формирование и развитие малого и среднего бизнеса как основы укрепления экономики, а также достижений научной были внедрены технические новшества.

Если основой развития предпринимательских предприятий является обеспечение их финансовыми ресурсами, то есть кредитами, то считаю необходимым рассмотреть положение банков второго уровня.

Банки предоставляют бизнесу кредиты, в основном направленные на частное предпринимательство, уровень финансирования промышленного сектора все еще низок, поскольку зависит от имущества, подлежащего залогоу, поэтому для развития промышленного сектора государство предоставляет беспроцентную кредит предпринимателю, который развивает промышленный сектор в течение нескольких лет из налоговой системы, и за счет лизинга нового оборудования и технологий, необходимо поддерживать получение

Известные ученые нашей страны Мамыров Н.К., Кошанов А.К., Кенжехозин М.Б., Окаев К.О. и т.п. внося значительный научный вклад в разработку теории формирования предпринимательства, пришел к выводу, что предпринимательство является главной силой экономического развития, источником снабжения рынка страны отечественными товарами, единственной гарантией обеспечения занятости населения, сокращения уровень безработицы и движущая сила экономического развития.

А ученые такие как Ж.О. Ихданов, Н.Б. Биралиева, Ж. А. Кулекеев, А.А. Алимбаев, О. К. Сабденов занимались изучением социально-экономических вопросов развития предпринимательства на макро и микроуровне и в основном уделяли внимание на развитие практической и методологической стороны предпринимательства.

Известно, что при успешной реализации новой экономической реформы возникает необходимость комплексного развития предпринимательства, в связи с этим решение социально-экономических проблем играет большую роль.

Предпринимательство играет ключевую роль в формировании рыночной экономики, состоящей из различных организационных форм и ее эффективной деятельности, а также как рычаг, обеспечивающий оживление и дальнейшее развитие и устойчивый рост экономики страны в условиях глобализации, и адаптируется к изменяющимся условиям на основе по своей беспрецедентной гибкости и преимуществ быстро адаптируется, относится к мобильному и эффективному сектору экономики, а также является важным интегрирующим элементом структурно-конкурентного рыночного механизма.

Место и роль малого предпринимательства в экономике страны определяются его функциями и конкретным вкладом в развитие общества. Частное предпринимательство является главной проблемой экономических процессов и устойчивого развития в большинстве развитых стран. При этом необходимо отметить способность МСП создавать и внедрять инновации, которые станут инструментом конкурентной борьбы на глобальном рынке. Так, например: доля инновационных предприятий в США, Японии составляет около 40 процентов от общего числа компаний МСП.

В мировой практике очень много малых и средних по численности компаний и предприятий. Так, например, если в США и странах ЕО работает более 20 млн. фирмы, то в Китае работающих малых и средних предприятий почти 40 млн.

А в Казахстане их в двадцать раз меньше (1,3 млн. зарегистрированное предприятие). Однако при проведении сравнения необходимо помнить, что индивидуальное предпринимательство в каждой стране имеет свои особенности развития, которые объясняются историческими и культурными традициями каждой страны, уровнем развития экономики, а также наличием законодательных и институциональных условий, предъявляемых к сектору МСП в той или иной стране.

Отличительной особенностью отраслевой структуры МСП в Казахстане при сравнении с другими странами является ее сервисно-аграрная направленность. В этой связи актуальным остается вопрос разносторонней диверсификации сектора МСП. Задача увеличения численности занятых в секторе МСП и доли ВВП страны не может быть решена отдельными отдельными мерами, не связанными со структурной трансформацией системы экономики [1].

Глобальное осмысление всей экономической парадигмы, где главным двигателем экономики является малый и средний бизнес. Соответственно, одной из главных задач является создание конкурентной среды и благоприятных условий для предпринимательства. Важным компонентом таких реформ является изменение отношения общества к профессии.

Содействие развитию предпринимательства в стране требует соответствия требованиям новой экономики, поэтому если выделить основные направления политики поддержки развития предпринимательства на государственном уровне, то

на современном этапе абсолютным приоритетом является обеспечение занятости населения и сохранение их доходов.

Поэтому необходимо предусмотреть снижение нагрузки на фонд заработной платы по отраслям предпринимательства, то есть исключение отчислений во внебюджетные фонды. А также оптимизация для предпринимателей путем снижения кредитного процента от банка, упрощения финансирования производственной, обрабатывающей отраслей, повышения доходов путем предоставления субсидий, совершенствования налоговой системы и стимулирования их деятельности и учета эффективности технико-экономического обоснования проекта по упрощенной форме, упрощения требований к Критериям оценки залогового имущества при финансировании [2].

В соответствии с утвержденной программой развития малого и среднего предпринимательства на 2020-2025 годы возникла необходимость начать развитие с привлечением инвестиций в производственные и перерабатывающие предприятия, которые являются ключевыми факторами экономического роста.

Экономическая, финансовая эффективность предпринимательства-это показатель, выражающийся в соотношении между прибылью от его хозяйственной деятельности и превращением затрат в труд, ресурсы.

В связи с многопрофильностью и многообразием производственно - хозяйственной деятельности предприятия, занимающегося предпринимательством, используется система показателей, тесно связанных между собой и характеризующих различные стороны деятельности предприятия.

В соответствии с требованиями рынка все показатели подразделяются на оценочные и убыточные. Оценщик, оценивая уровень развития различных видов деятельности, характеризует ее зрелость, а показатель убыточности –уровень затрат на реализацию различных видов деятельности.

Зная, как сложились результаты оценки работы предпринимателя, необходимо рассмотреть пути решения данной проблемы. То, что результат работы появляется в бизнес-процессе компании, выражается в причинно-следственной связи в следующей цепочке оценки эффективности.

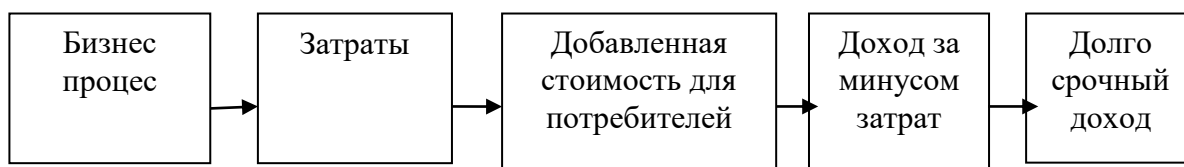

Рисунок. Концепция цепочек эффективности

Элементарная концепция переключает внимание с эффективности предпринимательства на полный бизнес-процесс, прибыль и убыток, то есть возникает вопрос, кто потребитель и сколько потребитель готов заплатить. Необходимость такой концепции заключается в том, чтобы увеличить прибыль за счет эффективного использования технологий и оборудования, используемых в проекте, в результате снижения затрат предпринимателя.

Литература

1. Исабеков Б.Н. Концепции реализации программ государственной поддержки и развития предпринимательства. Рыночные механизмы Альпари. № 4-5. 2019.

2. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег «Антология экономической классики». М. Эконом, 2018 - Т2 - 485с.
3. Наурызбекова А.Е. Тенденции и особенности развития малого предпринимательства в Казахстане: теоретические и региональные аспекты.- Автореферат- Алматы: 2015.
4. Макконел К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика в двух томах. Таллин, 2015 год-Т 1.- 538с
5. Луговцов А.Ф., Медников В.А., Васильев В.П. “Управление акционерной компанией”, СПб., 2017.
6. Источник: <https://bank.nauchniestati.ru/primery/kurovaya-rabota-na-temu-bankovskij-marketing-imwp/>

УДК:339.7

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАРЖЫ ҚОЗҒАЛЫСЫНДА НЕСИЕ РЕСУРСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Уристенбекова Б. Э.ғ.к., доцент
Айтбаева Д. Т., магистр оқытушы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье речь идет о формировании кредитных ресурсов в Международном финансовом движении и о том, что она способствует обеспечению роста мирового хозяйства заемными средствами в соответствии с многообразием форм международных кредитных отношений применяемых на современном этапе, в связи с появлением и перераспределением заемного капитала между странами международного уровня на мировом рынке.

Ключевые слова: международный рынок, официальный капитал, предпринимательский капитал, евровалютный рынок. частный капитал.

Annotation. This article deals with the formation of credit resources in the international financial movement and the fact that it contributes to the growth of the world economy with borrowed funds in accordance with the variety of forms of international credit relations used at the present stage, in connection with the emergence and redistribution of borrowed capital between countries of the international level in the global market.

Keywords: international market, official capital, entrepreneurial capital, Eurocurrency market, private capital.

Шетелдік мемлекеттері мен жанжақты ұйымдардың әлемдік деңгейдегі халықаралық несиенің дамуын қолада мақсатында берілетін көмегі ресми түрде маңызды орын алады және олардың мақсаты коммерциялық емес сипатта болады, атап айтқанда жан-жақты валюта-несие ұйымдары өздерінің пайдасын неғұрлым жоғарылатуға тырыспайды, керісінше қайтадан құрылымдық жаңартатын және экономикалық дамуды қамтамасыз ететін өрісті қаржыландырады. Мысалы: ХВҚ-

ның беретін қаржыландыру көздері мемлекет-тің макро-экономикалық дамып тұрақтануын және әр түрлі бағдарламаларды реформалауға, ұлттық валютаның бағамын қолдауға беріледі. Өзге халықаралық деңгейдегі ұйымдардың қарыздарының елге қайтуын және уақтысында түсуінің шарттары болып табылатын халықаралық валюта қорының несиелері Қазақстанға макроэкономикалық тұрақтандырудың және құрылымдық реформалардың бағдар-ламаларына, теңгенің бағамын қолдауға беріледі, мұның өзі басқа халықаралық ұйымдар қарыздарының елге түсу шарттарының бірі болып табылады.

Еліміздің егемендік алуына 30 жылдан астам уақыт болғанына байланысты жаңа экономиканы басқару түбегейлі өзгерістерге ұшырады, яғни нарықтық қатынастардың негізгі элементтерін ары қарай цифрлі деңгейде дамытуға бағытталды. Нарықтық экономиканың объектілері экономикалық категориялар арқылы жүзеге асырылады.

Халықаралық экономиканың негізгі бөлігін құрайтын таур мен қызметтің халықаралық саудасы болып саналады.

Капиталдың халықаралық қозғалысы өндіріс факторының негізі болып саналады да, әр түрлі нақты формаларға бөлінеді және капиталдың әлемдік нарықта шығуының қайнар көзі ретінде ресми және жеке капиталға бөлінеді.

Ресми капитал – үкіметтің және сонымен қатар мемлекет аралық ұйымның шешімімен шетелге шығатын немесе шетелден келетін мемлекеттік бюджеттің қорынан бөлінетін қорлар.

Бұл капиталдың қозғалыс категориясына кіретіндер, барлық мемлекеттік қарыздар, ссудалар, бір мемлекетке екінші бір мемлекеттің мемлекетаралық келісімнің негізінде беретін көмегі. Бұл капиталдың шетелге қозғалысы үкіметтің және парламенттің шешімімен жүзеге асырылады.

Жеке капитал – бұл жеке фирмалардың, банктердің және басқа да мемлекеттік емес ұйымдардың шетелге жіберетін немесе шетелден қабылдайтын қаржылық қорлары.

Бұл капиталдың қозғалысының категориясына жеке фирмалардың сауда несиесі, банк аралық несие ретінде капиталға салытн инвестициялары, яғни оның пайда болуының қайнар көзі мемлекеттік бюджетке қатысы жоқ жеке фирмалардың меншікті және қарыз капиталдары болып саналады.

Пайдалану көзі бойынша капитал кәсіпкерлік және қарыз капиталы болып бөлінеді.

Кәсіпкерлік капитал бұл пайда табу мақастында өндіріске тікелей немесе жанама салынатын қаражаттар.

Қарыз капитал бұл халықаралық масштабта негізінен пайыздық пайда табу мақастында ресми түрде мемлекеттік көзден пайдаланылатын халықаралық несие.

Мемлекет аралық несиелердің қозғалысымен және банк депозиттерінің қозғалысымен байланысты нарықта бір тұтас қызмет етеін қозғалыс қарыз капиталының халықаралық қозғалысы болып саналады да, олар әлемдік қаржы институттарын ғана емес, сонымен қатар сыртқы экономикалық операцияларды жүзеге асыратын халықаралық компаниялар қолданылатын ұлттық несие нарықтарын қамтиды.

Қарыз капиталының әлемдік нарығы халықаралық деңгейдегі елдердің арасындағы қарыз капиталының пайда болып қорлануы мен қайтадан бөлінуіне байланысты жүйені құрайды да, қызмет етуші компанияның нәтижесіне әсер етеді және қаржының бір бөлігінің босауына байланысты екіншісінде оған деген

сұраныстың пайда болуы мүмкін. Қарыз капиталының қозғалысы кезінде оның негізі болып саналатын валюта нарығында оны сатып алуға немесе оны қарызға алуға болады және бұл үшін әлемдік қарыз капиталының нарығы мен банктің несиесі нарығында несиесі қатынастарының тез дамуы қалыптасатыны белгілі.

Капиталдың ауысу жүйесінің әлемдік деңгейде қалыптасуы әлемдік қарыз капиталы дамыған елдердің - АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швейцария сияқты елдердің ұлттық нарықтарының негізінде пайда болып, олардың нарығының бірігуінің табиғи үрдісін көрсетті.

Халықаралық еңбек бөлінісі мен өндірістің халықаралық дамуы, қарыз капитал нарығының қалыптасуының объективті негізгі әрі қарай дамуы болды.

Қазіргі кезеңде бұрын дүниежүзілік шаруашылықтың елеусіз жерлері болған және негізінен офшорлық қызмет атқаратын - Бахрейн, Панама, Багам, Кайман және нидерландтық Антиль аралығында қаржы орталықтары пайда болды. Олардың қызметіне трансұлттық банктер мен корпорациялар қызуғышылық туғыуда, себебі жүргізген операцияларына ерекшелігінде, яғни жеңілдетілген валюталық тәртіп болуына сәйкес, ұлттық реттеулер жүргізілмейді

Еуровалюталық нарық орталық қарыз капиталының қазіргі кезеңдегі ұлттық үкіметтің бақылауында болатын қаржы операцияларының әлемдік қарыз капитал нарығының дамуының орталық тізбегі болып саналады және әлемдік шаруашылықтың экономикасының өсу факторларын айқындайды.

Өте қарқынды дамып келе жатқан еуронарықтың халықаралық несиесі өрісінде еуровалюта нарығының құрамдас бөлігі болып саналатын евронесиесі мен еврооблигация нарықтары ерекше орын алады, яғни олар зор қарқынмен, көп жақты дамуымен, уақыттың және көлемінің шектеулері жоқтығымен, және ең бастысы ұлттық несиесі нарығымен салыстырғанда төмен пайыз мөлшерімен ерекшеленеді. [1].

Еуронарық- бұл қарыз капиталының ұлттық нарығынан тыс нарық, яғни нарықта несиесіне бере алатын белгелі бір валютаның доллар, марка, фунт, иен, т.с.с. - шетел банктерінің есепшотында болғандығымен сипатталады, мұнда несиесі алушыға қарыз беруші банк шетелдік валютамен беріледі. Мысалы, Париждегі коммерциялық банк түрік бизнесменіне несиесіне неміс маркасымен береді.

Еуровалюта рыногының қазіргі кезеңде қалыптасуы жоғары қарқынмен дамығандығын атап кету қажет, бұрын операциялардың жалпы көлемі 1 трлн. Доллардан аса болса, қазіргі кезеңде 50 трлн. доллардан асып түсетіні белгілі.

Қазіргі кезеңде уақытша банк операциялары мен тәуекелді азайту үшін құрылған еуронарықтағы несиелердің негізгі түрі,- халықаралық банк синдикаттарының бір жылдан он жылға дейін мерзім аралығында берілу арқылы жүргізілетін несиелері болып табылады.

Қазіргі уақытта жоғары білімді және мәдениетті халықты, жоғары біліктілігі бар жұмыс күшін ғылыми және өндірістік әлеуеті бар елдер белсенділік танытып өзіне тартуда, сондықтан дамушы елдер үшін бәсекелес болып, оның қаржы нарығындағы жағдайы қиындай түсті. Бұл елдер үшін өнеркәсіптері мен кәсіпорындары негізінен жаңа технологиялар мен құрал жабдықтарды енгізу қажеттілігі туындайды, сондықтан да олар шикізат экспорты болып табылады. Осыған байланысты халықаралық қаржы нарығының қазіргі кезеңдегі жалпы даму бағыты бұрынғы кезеңдегі қаржы институттарының алдындағы қарыздарының жағдайына байланысты болуы аян екені белгілі.

Шетелден инвестиция тартудың артықшылығы жеткілікті, сондықтан капиталды тартудың басты талабы несиесіне уақтылы қайтару болғанына сәйкес, бұл

шетелден қарыз алудың ең оңай жолы болып саналады және бұл жол арқылы ел, ағымдағы тұтынуды арттырып, қаржылық мәселелерді шеше алады. Бірақ содан кейін елдер негізгі қарызды және пайызды төлеуі керек, бұл болашақта ел тұтынуды азайту керек екенін көрсетеді

Қазіргі кезеңдегі қолданылатын халықаралық несиелер қатынастарының формалары әр түрлі болуына сәйкес, қарыз қаражатты әлемдік шаруашылықтың өсуін қамтамасыз етуіне ықпалын жүргізеді.

Халықаралық қаржы ұйымдардың несиелеу механизмінің ерекшеліктері:

1. Қаржы ұйымдардың жұмыс топтары қарыз алушы мемлекеттің экономикалық- саяси жағдайымен танысу үшін елге келіп, олармен бірге елдің макроэкономикалық тұрақтандыру мен дамытуға арналған жобаларымен танысып, несиелеу бағдарламасын жасап, оның орындалуын қадағалау мақсатында үнемі байланыста болады.
2. Несиелер белгіленген бағдарламаның және несиенің шарттары орындалған жағдайда ғана бөлінген транштарға сәйкес беріледі;
3. Қарыз алушы мемлекетке қаржылар, ұсынған жобаларды халықаралық ұйымның талабына сай болса ғана бөлінеді де .оның орталық банктегі есеп шотына немесе АА категориясы бар және одан төмен емес жетістігі жоғары шетел банктерінің арнайы шотына аударылып, жобаны орындауға арналған қаржыны осы жерден алады.

Халықаралық деңгейдегі несиелер – мерзімді белгілеу төлеу және кері қайтару келісімімен тауар және валюта ресурстарын беруге байланысты әлемдік экономикалық қатынастар өрісіндегі қарыз капиталының қозғалысын айтады

Әлемдік тәжірибеде халықаралық несиелер мақсатына, экономикалық мазмұнына, несиелер мерзіміне қарай бөлінеді және олар негізінен сыртқы сауда ағындарын қолдауға, инвестициялық объектілердің құрылысын қаржыландыруға, көрсетілген қызметтердің ақысын төлеуге, ең бастысы, ғылыми-техникалық білімдерді экспорттауға өз үлестерін қоса отырып, халықаралық несиелердің маңызды бөлігі нақты сыртқы экономикалық операцияларды қаржыландыруға ғана емес, сонымен қатар банкаралық несиелер беруге немесе әрбір елдің төлем балансын реттеуге пайдаланылады.

Халықаралық коммерциялық несиелер берудің әр түрлі формалары пайдалануына байланысты пайда болатын қажеттіліктер, сыртқы сауда операцияларының қаржыландыру есебінен жүргізіледі, яғни шетелдік тауар өндіретін өндірушіге сатып алушылардың фирмалық несиелері, банктік несиелердің экспортқа жіберілетін өндірілген өнімдер және көрсетілген қызметтер жиынтығын жабдықтаушылары мен сатып алушыларға берілетін түрі және сонымен қатар мемлекеттер арасындағы келісімдердің негізінде берілетін несиелер.

Экспорттық қаржыландырудың ұлттық жүйесін интернационалдандыруды халықаралық қатынаста жаңа нәрсе деп қарастыру керек, себебі корпоративтік несиелеу саласында және банктік несиелеуде форфейтинг нарығы шеңберінде байқалады. Бүгінде дүние жүзінде саяси және экономикалық тұрақтылық пен әлеуметтік салауаттылықты қамтамасыз ету мақсатында жұмыс істейтін бірнеше мың халықаралық ұйымдарды біріктіре отырып, олар бүкіл әлемдік шеңберіндегі төтенше және дағдарыс жағдайындағы іс шараларды тиімді шешу мақсатында бірнеше объективті себептердің пайда болуына сәйкес құрылды және халықаралық

қатынастар жүйесінде маңызды орын алды.[2]. Ондай себептерді атап көрсететін болсақ:

- мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәдениет және саясат саласындағы көрініс тапқан жаңа нысандардың тәуелділігінің күшеюі;
- мемлекет аралық әлемдік шаруашылықтың байланыстарындағы қаржылық қатынасты реттеудің жаңа бағытта дамуы;
- әлемдік экономиканың тұрақсыздығына әсер ететін факторлар бойынша, атап айтқанда валюта, несие, құнды қағаздардың, әлемдік алтын нарығының жүйесінің бірлесіп шешу мәселесі;
- макроэкономикалық қайта құру саясатын жүргізу арқылы, әлемдік капитал нарығының жедел дамуын және халықаралық экономика құрылымының өзгерістеріне бағытталған саясатты жүргізу.

Мемлекеттік басқару мен реттеу саясатын жүргізу үшін, жалпы нарық қана емес сонымен қатар халықаралық несие қатынастары да қызмет атқарады, ал мемлекеттің халықаралық несие қатынастарына араласуы алуан түрлі, сондықтан көбінесе реттеу және басқару саласындағы қызметтері бірі біріне талдау, зерттеу әдістері бойынша ұқсас, себебі мемлекет қарыз қаражатқа кепілдеме беруші ретінде ерекше белсенділік танытуда., яғни мемлекет ұлттық кірістің бір бөлігін басқа мемлекетке аралас несие, қарыз қаражат түрінде несие беруді дұрыс жолға қою қажет.

Осы тұрғыдан қарастыратын АҚШ соңғы жылдары несие беруді тікелей екі жақты, көп жақты несие беруді жүзеге асырды. Сонымен қатар АҚШ пен Жапония қазіргі кезеңде экспорттауды (сыртқа тауар шығару қаржыландыруды, бір қалыпқа келтіре отырып, кәсіпорындардың халықаралық сыртқы байланыс қызметін пайыздық мөлшерін қаржыландыру мәселесін шешіп отырған.

Бұл кезде тауарды экспорттаушыларға мемлекет тарапынан салқыты төмендету немесе босату арқылы, ал импортталған тауарлардың бағасын төмендету арқылы бәсекелестігін арттыруға қолдау білідіреді.

Қортындылай келе халықаралық қаржы нарығындағы несие ресурсының тиімділігін арттыру үшін мемлекет ұлттық кірістің бір бөлігін басқа мемлекетке аралас несие, қарыз қаражат түрінде несие беруді дұрыс жолға қою қажет.

Халықаралық және валюта несиелік институттарын алдына қойылған мақсаттарына және көпжақтылық дәрежесіне қарай бөле отырып, төмендегі жағдайларға қолдау жүргізу қажет:

1) бүкіл әлемдік шаруашылықтың әр түрлі қарама-қайшылығын қаржы-валюталық қатынастардың үздіксіз қызмет етуіне байланысты реттеуші қызметін атқаратын ұйымдардың қызметін реттеу;

2) халықаралық келіспеушіліктерде болатын таластарды ынтымақтастықтар арқылы қалыптастыру мақсатында шешімдір шығару;

3) ақпаратты жинау, зерттеу және талдау арқылы қаржы және валюта-несиелік өзекті мәселелердің нәтижесі бойынша ұсыныстарды қамтамасыз етуші ұйымдардың қызметін жетілдіру.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Замуруев А.С. Кредит и ссуда: терминологический анализ, классификация и определение формы // Банки Казахстана. – 2013. -№4. –С.28-30
2. Захаров В.С. Проблемы современных коммерческих банков // Банки Казахстана. – 2017. -№1. – С.

3. Иванов В.В., Малютин О.Н. Методика анализа обеспечения при совершении операций кредитования // Финансы и кредит. – 2020. -№5.- С.10-13.
4. Гусева, И. А. Финансовые рынки и институты : учебник и практикум для академического бакалавриата / И. А. Гусева. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 347 с.
5. Эскиндаров М. А. Международный финансовый рынок : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / М. А. Эскиндаров [и др.] ; под общей редакцией М. А. Эскиндарова, Е. А. Звоновой. — Москва : Издательство Юрайт, 2010. — 453 с.

ӘОЖ 336.71

ТӘУЕКЕЛДЕРДІ ХЕДЖИРЛЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРЫ

Жақашев Б.Р., э.ғ.к., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті,
Әшіралиева Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының магистранты
«Экономика және бизнес» факультеті
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье рассмотрены сущность, содержание, механизмы развития банковских рисков а также принципы и основные положения управления рисками в современных условиях

Ключевые слова: банковские риски, хеджирование рисков, управление банковскими рисками, принципы управления

Annotation. This article discusses the essence, content, mechanisms of development of banking risks, as well as the principles and basic provisions of risk management in modern conditions

Key words: banking risks, risk hedging, bank risk management, management principles

Хеджирлеудің мәні мерзімдік құралдарды қолдану арқылы оның құрамдас активтерінің бағасының болжаусыз ауытқуы жағдайында капиталды сақтауда жатыр. Актив бағасының төмендеуінен немесе өсуінен өздігінен қорғану мүмкін емес, өйткені бұл объективті процесс. Техникалық-экономикалық дәрежесі бойынша хеджирлеу екі түрге бөлінеді:

- биржалық немесе шынайы хеджирлеу – фьючерстік нарық құралдарының көмегімен хеджирлеу: фьючерстік және акцияларға опциондар;

- Биржадан тыс, немесе шынайы емес, хеджирлеу биржадан тыс нарықтың кез келген туынды құралдарымен хеджирлеу болып табылады, мысалы, форвардтарды, биржадан тыс опциондарды, своп келісімшарттарын пайдалану.

Фьючерстік келісім – бұл биржалық активті болашақта белгілі бір кезеңнен кейін оны жасау кезінде мәміле тараптары белгілеген баға бойынша сату-сатып алу бойынша стандартты биржалық келісім-шарт.

Базалық активтің спот бағасы мен фьючерстік баға арасындағы айырмашылық базис деп аталады. Бұл ретте, келісім-шарттың мерзімі біткен кезде фьючерстік және

спот бағалары бірдей болғандықтан, негіз нөлге тең болатынын есте ұстаған жөн. Фьючерстер тек биржаларда сатылады.

Форвардтық хеджирлеу әрқашан келісім-шарттың екінші тарапының форвардтық міндеттемені орындамау тәуекелін қамтиды. Бірақ форвардтық хеджирлеу жағдайында фьючерстік хеджирлеуден айырмашылығы жеткізудің барлық мүмкін шарттарын белгілеуге болады, мұнда биржа анықтайтын қатаң спецификация бар. Дегенмен фьючерстік хеджирлеу кезінде нарықтағы кез келген жағдайда шарт бойынша міндеттемелердің орындалуына биржа кепілдік береді, яғни биржаның маржа алымдарының фьючерстік механизмі мен кепілдік қорлары. Басқаша айтқанда, форвардтық хеджирлеу кезінде нарықтық тәуекелді несиелік тәуекелмен ауыстыру орын алады – жеткізу міндеттемесін орындамау тәуекелі түрінде, ал фьючерстік хеджирлеу кезінде тәуекелдерді мұндай ауыстыру толығымен жоқ.

Фьючерстік нарықта хеджирлеу жеткізілетін және жеткізілмейтін болып екі түрге бөлінеді. Жеткізілетін фьючерстер – хеджердің мақсатты бағасы бойынша фьючерстік келісімшартты сатып алу немесе сату арқылы хеджирлеу. Сырттай бұл хеджирлеу механизмі форвардтық келісімшартпен хеджирлеуге ұқсас. Осыған қарамастан, мұндай хеджирлеу дұрыс, өйткені фьючерстік жеткізілімдер жағдайында оны орындаудың биржалық кепілдіктері бар, сондықтан жеткізілмеу тәуекелі, яғни несиелік тәуекел бұл жағдайда болмайды.

Жеткізілмейтін фьючерстер – спот активтер нарығында және оның фьючерстерінде қарама-қарсы тең позицияларды алу арқылы хеджирлеу. Жеткізілмейтін хеджирлеудің мәні хеджердің бір мезгілде спот активтер нарығында және өзінің фьючерстік нарығында қарама-қарсы теңгерімді позицияларды алуында. Бұл жағдайда екі нарықта да актив бағасының кез келген бір бағытты өзгеруі оның бір нарықта әрқашан алыпсатарлық табысқа, ал екіншісінде шамамен соған тең шығынға ие болуына әкеледі. Яғни, бір нарықтағы позициядан мүмкін болатын шығын әрқашан басқа нарықтағы позициядан түскен кіріспен өтеледі. Жеткізілмейтін хеджирлеудің экономикалық негізі екі түрлі нарықта: спот және фьючерстік нарықта хеджирленетін актив бағасының сандық қатынасының және бір бағытты өзгеруінің болуы болып табылады.

Егер активтің санындағы және баға динамикасындағы айырмашылықтарды есепке алмасақ, онда хеджирлеу толық емес, ішінара болады. Сондықтан хеджирлеуші хеджирлеу факторын пайдалана отырып, спот және фьючерстік нарықтардағы өз позициялары арасындағы сан мен баға айырмашылығын алдын ала ескеруі керек.

Толық хеджирлеу коэффициенті – базалық активтің белгілі бір сомасын хеджирлеуге қажетті фьючерстік келісімшарттардың саны. Қаржылық тәуекелдерді хеджирлеу үшін туынды құралдарды пайдалану үшін хеджирлеу механизмдерін білу қажет.

Қысқа хеджирлеу немесе фьючерстік келісім-шартты сату арқылы хеджирлеу. Спот нарығында, яғни базалық активтер нарығында актив бағасының болашақта ықтимал төмендеуіне қарсы хеджирлеу болып табылады.

Ұзақ хеджирлеу немесе фьючерстік келісім-шартты сатып алу арқылы хеджирлеу ол спот нарығында, яғни базалық активтер нарығында актив бағасының болашақта ықтимал өсуіне қарсы хеджирлеу болып табылады.

Актив бағасының болашақта құлдырауынан (қысқа хеджирлеумен) оның иесі хеджирленеді, яғни фьючерстік нарықтағы табыспен спот-нарықта өз шығынын

өтеуге ұмтылатын сатушы. Актив бағасының болашақтағы өсуінен (ұзын хеджирлеуі бар) оны сатып алушы әдетте хеджирлейді, ол базалық активтің бағасы өскен жағдайда спот нарығында оның қосымша шығындарын өтеуге тырысады. фьючерстік нарықтағы табыс

Әдетте, хеджирленетін бап, яғни хеджирлеуге арналған актив бағасының қолайсыз өзгеруінен қорғау хеджирлеу басталған кездегі активтің ағымдағы немесе нарықта қолжетімді спот бағасы болып табылады. Дегенмен, келісім-шарттың мерзімі аяқталғанға дейінгі фьючерстік баға спот-нарықта базалық активтің бағасына сәйкес келмейтінін түсіну керек. Сондықтан, бұл жағдайда хеджер мақсатты бағаға айналатын фьючерстік келісімшарттың бағасына назар аударуы керек. Бұл баға спот бағасынан жоғары болуы мүмкін - контанго жағдайы немесе төмен - артта қалу жағдайы. Фьючерстік баға мен спот бағасы арасындағы айырмашылық базис деп аталады.

Болашақ спот бағасын қысқа хеджирлеу механизмдерін қарастырайық: жеткізілмейтін механизм және жеткізу механизмі. Бұл жағдайда хеджирлеу үшін жеткізу мерзімі хеджирлеу кезеңіне сәйкес келетін фьючерстік келісімшарттарды пайдалану қажет. «Активтің болашақ спот бағасын хеджирлеу мәселесі хеджирлеу басталған кезде оның мүлдем болмауынан туындайды. Активтің ағымдағы фьючерстік бағасы ғана бар, ол фьючерстік нарыққа қатысушылардың ұжымдық пікірі бойынша осы фьючерсті орындау кезінде спот бағасы қандай болуы мүмкін екенін көрсетеді. [1, б. 114].

«Ағымдағы фьючерстік бағаны болашақ спот бағасымен теориялық сәйкестендірудің бұл түрі қазіргі уақытта максималды фьючерстердің мерзімі аяқталуға жақын болса, фьючерстік баға мен активтің спот бағасы сәйкес келеді. Демек, хеджер үшін нәтиже әрқашан ол фьючерстік келісімшартқа отырған баға болады» . [1, б. 89].

Хеджер болжағандай, базалық активтің бағасы төмендеген жағдайда, хеджирлеудің аяқталу күніндегі хеджердің әрекеттерін қарастырайық. Хеджирлеудің аяқталу күнінде, фьючерстердің мерзімі дерлік аяқталып, бірақ кері мәміле жасау мүмкін болса, хеджер өзінің активін спот-нарықта ағымдағы бағамен сатуы керек.

Хеджер спот нарығында күтілгеннен төмен шығындарға ұшырайды. Сонымен бірге ол фьючерстік нарықтағы позицияны жабудан шығын алады, бұл хеджердің спот-нарықта базалық актив бағасының қолайлы қозғалысын пайдалануына кедергі жасайды. Сонымен, хеджер болашақта ағымдағы фьючерстік баға бойынша активті сатып алмақшы делік. Ол үшін бүгін фьючерстік нарықта ұзақ позиция ашу керек. Дәл осы баға бойынша фьючерстік келісімшарт оның әрекет ету мерзімінің соңында орындалады.

Фьючерстік келісімшартты жеткізу күні келгенде, хеджерге ақша сомасын биржаның клирингтік орталығына аудару қажет болады. Белгіленген биржада мүлікті алу құқығы оған ауысады. Осылайша, хеджерге соңғы бағаның қалыптасу механизмі алдыңғы мысалдарға ұқсас. Одан кейін опциондық келісім-шарттарды пайдалана отырып, нарықтық тәуекелдерді хеджирлеу механизмдерін қарастырамыз.

Опцион – бұл сатып алушыға опцион сатушыдан шарттың келісілген мерзімі ішінде алдын ала белгіленген баға – ереуіл бағасы – осы құқық үшін төлеммен базалық активті сатып алу немесе сату құқығын беретін, бірақ міндеттеме емес шарт. сатушыға белгілі бір сыйақы немесе сыйлықақы, яғни баға шарты.

Опциондық келісім-шарттағы негізгі түсініктер опционның ереуіл бағасы және шарттың қолданылу мерзімі болып табылады. Ереуіл бағасы – опцион иесі

негізгі активті сатып ала немесе сата алатын баға. Бұл баға ереуіл бағасы деп аталады. Белгілі бір уақытта негізгі актив үшін нарықта қалыптасатын баға спот бағасы болып табылады. Опциондық келісім-шарттың қолданылу мерзімі жарамдылық мерзімі деп аталады. Сатып алушының негізгі активпен не істейтініне байланысты, активті сатып алу опциялары бар - колл опционы және активті сатуға опционы - сату опционы. Опционның бағасы, яғни сыйлықақы нарықтағы сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы негізінде қалыптасады. Сондықтан ол тұрақты мән емес. Сонымен қатар, бір негізгі активке жасалған әрбір ереуіл үшін сыйлықақылар әртүрлі болады.

Опцион үшін төленген сыйлықақы екі құрамдас бөліктен тұрады: ішкі құн және уақыт құны. Колл опционы үшін ішкі құн спот-нарықта базалық активтің ағымдағы бағасы мен опционның ереуіл бағасы арасындағы айырмашылық болып табылады.

Опционның уақытша құны – нарықтың опционның келісім-шарттың мерзімі аяқталғанға дейін тиімді болатынын күтуі. Неғұрлым көп үміт болса, соғұрлым уақыт құндылығы артады. Уақыт құны неғұрлым көп болса, опционның мерзімі аяқталғанға дейін соғұрлым көп уақыт қалады, өйткені бұл жағдайда белгісіздік және сәйкесінше нарықтық конъюнктураның қолайлы даму ықтималдығы жоғары болады. Бұл ақшаға түсетін опциялар үшін, яғни ішкі құндылығы бар опциялар үшін максималды болып табылады және опционы үлкен шығындарға немесе табыстарға ие болған сайын төмендейді.

Келісімшарттың қолданылу мерзімі жақындаған сайын опциондық келісім-шарттың нәтижесіне қатысты белгісіздік азаяды, өйткені уақытша құн азаяды. Сондықтан опционның бағасы оның ішкі құнына жақындайды. Шарттың қолданылу мерзімінің аяқталу күні, яғни жарамдылық мерзімі опционның уақытша құны нөлге тең және опцион тек ішкі құннан тұрады. Ақшаға жақын және ақшасыз опциялардың ішкі мәні жоқ; олардың сыйлықақысы толығымен уақыттық құннан тұрады. Сәйкесінше, ішкі құндылығы бар опциялар ғана орындалады.

Төменгі хеджирлеу немесе ұзақ хеджирлеу нарыққа қатысушы өзіне қажетті мақсатты баға бойынша активті сатып алғысы келген кезде пайдаланылады, оның деңгейі сыйлықақы үшін түзетілген ереуіл бағасының деңгейімен белгіленеді.

Егер хеджирленетін активтің нарықтық бағасы хеджер күткендей мақсатты бағаға дейін көтерілсе, онда опцион орындалады. Хеджер активті ереуіл бағасы бойынша сатып алады және оның активті сатып алудың жалпы құны ереуіл бағасы плюс сыйлықақы болады, яғни ол толық хеджирленеді.

- Егер нарықтық баға ереуіл бағасынан және сыйлықақыдан асып кетсе, онда хеджер тек хеджирленбейді. Ол сондай-ақ ереуіл бағасы бойынша сатып алған активтің ағымдағы нарықтық бағасы мен ереуіл бағасының қосындысы және сыйлықақы арасындағы айырма сомасында әлеуетті алыпсатарлық кіріске ие болады.

Егер активтің нарықтық бағасы ереуіл бағасынан ереуіл бағасы плюс сыйлықақыға дейін көтерілсе, онда хеджер ереуіл бағасы бойынша опционды жүзеге асырады. Бірақ оның бұл жағдайдағы жалпы шығындары активтің нарықтық бағасының мөлшерінен асып түседі, яғни хеджирлеу аяқталмаған болады.

- Хеджирленген активтің нарықтық бағасы орындау бағасынан төмен түссе, опцион орындалмай аяқталады. Бұл жағдайда хеджердің ең үлкен шығыны орындалмаған опцион бойынша төленген сыйлықақы болып табылады, бірақ бұл

жағдайда ол нарықта өзіне қажетті активті орындау бағасынан төмен бағамен сатып ала алады» [2, б. 65].

Нарық қатысушысы опционның активіне иелік ететін болса, төмен бағаны хеджирлеу қолданылады. Сондықтан, не оның құнын құнсызданудан сақтап қалғысы келеді, не болашақта берілген бағамен сатқысы келеді, бірақ ол бағаның төмендемейтініне сенімді емес. Хеджирленген бағаның деңгейі сыйлықақыға түзетілген опционның ереуіл бағасының деңгейімен белгіленеді.

- Егер хеджирленетін активтің нарықтық бағасы мақсатты деңгейге дейін төмендесе, онда хеджер опционды жүзеге асырады, яғни активті ереуіл бағасы бойынша сатады. Оның жалпы кірісі «ереуіл бағасы минус премиум» болады, яғни ол толығымен хеджирленеді.

- Егер нарықтық баға сыйлықақы шегерілген ереуіл бағасынан төмен түссе, онда хеджер тек хеджирленбейді. Ол сондай-ақ сома арасындағы айырмашылық көлемінде әлеуетті алыпсатарлық кіріс алады "ереуіл бағасы плюс премиум" және активтің ағымдағы нарықтық бағасы.

- Егер активтің нарықтық бағасы ереуіл бағасын шегеріп тастағандағы ереуіл бағасы шегіне түссе, хеджер сатуға опционды ереуіл бағасы бойынша жүзеге асырады. Бірақ бұл жағдайда оның жалпы шығындары активтің нарықтық бағасынан асып түседі, яғни ол «толық емес» хеджирлеуге ие болады.

Хеджирленген активтің нарықтық бағасы ереуіл бағасынан жоғары көтерілсе, сатуға арналған опцион орындалмай аяқталады. Бұл жағдайда хеджер активінің нарықтық құны ереуіл бағасынан жоғары болады» [3, б. 71].

Своп келісімшарттары хеджирлеу құралы ретінде де әрекет ете алады. Своп туынды нарықтың әмбебап құралы болып табылады. Бұл сауда

активті сату бойынша мәміле жасасу қарсы мәмілені, белгілі бір уақыт кезеңінен кейін сол өнімді қайта сату немесе сатып алу мәмілелерін жасаумен қоса жүретін қаржылық айырбас мәмілесі.

«Своп мәмілесі банк немесе ірі сауда компаниясы арқылы жеке келісімшартты қалыптастыра отырып жасалады. Ақша ағыны келісім-шарт жасалғаннан кейін бірден пайда болады, ал физикалық тауарларды жеткізу қамтамасыз етілмейді. Мерзімі – 6 айдан 15 жылға дейін. Своп операциясы болашақ бағаларды ұзақ уақыт бойы бекіту үшін қажет. Негізгі пайдаланушылар қаржылық операциялармен айналысатын хеджирлер, бәсекеге қабілеттілікті сақтау мақсатында өз шығындарын ұзақ уақытқа бекіткісі келетін тұтынушылар» [4, б. 115].

Своптардың әртүрлі негіздер бойынша жіктелуі пайыздық және валюталық своптарды, тауарлық своптарды және қаржы активтерінің своптарын қамтиды.

Пайыздық своп – бұл тұрақты пайыздық мөлшерлемесі бар міндеттемелерді құбылмалыға айырбастау. Мұндай своптардың ерекшелігі келісімге қатысушылар номиналды емес, тек пайыздық төлемдермен алмасады. Барлық төлемдер бір валютада көрсетілуі керек. Шарт жасау кезінде шартта міндеттемелерді орындау талаптары және шарттың басқа да шарттары көрсетіледі. Әдетте, бұл кезең шамамен екі жылдан бес жылға дейін созылады.

Валюталық своп номиналдарды және бір валютадағы белгіленген пайызды басқа валютаға айырбастауды білдіреді. Валюталық своптардың пайда болу себептері валютаны айырбастауды шектеу, валюталық тәуекелдерді төмендетуге ұмтылу және басқа елдің валютасында валюта шығаруға ұмтылу болды.

Активтерді своп – бұл жоғары кіріс әкелетін синтетикалық активті жасау мақсатында активтермен алмасу. Жоғарыда аталған классификацияны қамтитын своптардың барлық түрлері заманауи жағдайларда кеңінен дамыған.

Хеджирлеудің әртүрлі нысандарына негізделген қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизмі өзінің жоғары тиімділігіне байланысты тәуекелдерді басқарудың отандық тәжірибесінде барған сайын дамып келеді.

Коммерциялық банктің нарықтық тәуекелдерін хеджирлеудің теориялық негіздерін зерттей отырып, екінші тарауда «Сбербанк» АҚ нарықтық тәуекелдерді басқару жүйесін талдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Галанов, В. А. Производные финансовые инструменты: Учебник / В.А. Галанов. - М.: ИНФРА-М, 2011. - 208 с.
2. Хаджиогло Е.В. Управление рисками и возможности их снижения в банковской сфере / Е.В. Хаджиогло // Корпоративная экономика. 2016. № 2 (6). С. 61-72.
3. Челекбай Ә.Д., Н.А.Әлмерекөв Банк ісіндегі тәуекел-менеджмент: теориясы, әлемдік практика, Қазақстан тәжірибесі. Алматы: Экономика, 2007. –208 б.
4. Тажибаев С.Д. Банковские риски: теория, управление и оценка. Монография, Тараз: ТИГУ, 2018. -78 б.
5. Инструкция «О порядке открытия, ведения и закрытия банковских счетов клиентов в банках РК» 2019 г

УДК 33.331.56

ИННОВАЦИИ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ И НАБЛЮДЕНИЯ

**Кенжебаева М.Т., доцент, кандидат экономических наук
заведующий кафедрой «экономика»
Хисаматдинова А.Л., Дадабаева Н.Ф.
студенты 4-ого курса специальности «Экономика Бизнеса»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлық дәуірдегі инновациялар талқыланады: кейбір мәселелер мен бақылаулар, инновацияның келесі кезеңдері, қарсы дәлелдер мен теориялар. Сондай-ақ, цифрлық дәуірдегі инновациялар және олардың дамуы, индустриалды және цифрлық дәуірдегі инновациялар, инновациялар тәсілі ретінде ойын ережелерін өзгерту, инновациялар, жаңа өнертабыстар және оларды пайдалану, дамушы нарықтардағы инновациялар және цифрлық дәуірдегі жаңа парадигмаға қалай толық дайындалу керек.

Кілт сөздер: инновация, цифрлық дәуір, бақылау, қарсы дәлелдер, технология теориялары.

Аннотация. В этой статье обсуждаются инновации в цифровую эпоху: некоторые проблемы и наблюдения, следующие этапы для инновации,

контраргументы и теории. Также что такое инновации и их развитие в цифровую эпоху, инновации в индустриальную и цифровую эпоху, инновации как способ изменение правил игры, инновации, новые изобретения и их использование, инновации на развивающихся рынках, а также как полностью подготовиться к новой парадигме в цифровой эпохе.

Ключевые слова: инновация, цифровая эпоха, наблюдение, контраргументы, теории технологий.

Annotation. This article discusses innovations in the digital age: some problems and observations, the next stages for innovation, counterarguments and theories. Also, what is innovation and its development in the digital age, innovation in the industrial and digital age, innovation as a way to change the rules of the game, innovation, new inventions and their use, innovation in emerging markets, as well as how to fully prepare for a new paradigm in the digital age.

Keywords: innovation, digital age, observation, counterarguments, technology theories.

Инновации широко известны и определяются как способность или умение улучшать существующие процессы и придумывать лучший способ делать вещи. С другой стороны, изобретение понимается как совершенно новый способ ведения дел на платформе.

Таким образом, в то время как известно, что инновации приводят к постепенным изменениям в процессах и системах, изобретение понимается как встряхивающая систему.

Тем не менее, инновации в цифровую эпоху действительно длились далеко от приведенных выше определений, в которых они не ограничиваются незначительным или факторным повышением производительности, но также могут привести к факторному и квантовому скачку производительности.

Причина этого связана с характером технологии и темпами технологических изменений, которые обычно являются результатом сочетания человеческой изобретательности и обещания, предлагаемого технологией.

Например, в то время как человеческая изобретательность и человеческие инновации всегда были с нами с точки зрения совершенно новых идей и наблюдений, как только технологии вошли в картину, вся игра изменилась по мере того, как технологии, такие как те, которые двигали промышленную революцию, смогли преобразовать весь ландшафт человечества благодаря своим по своей сути эффективным и врожденно преобразующим способностям.

Инновации в цифровую эпоху

Приходя к инновациям в цифровую эпоху, как только достижения промышленной революции достигли пика, а промышленность и бизнес переключили свое внимание с аналоговых или машин на цифровые и программное обеспечение, произошло второе изменение в игре, в котором экспоненциальное ускорение и экспоненциальные изменения, вызванные новыми технологиями и новым программным обеспечением на базе чипов и процессор

Чтобы лучше понять это, подумайте о ситуации, когда 2 становится 4, а 4 становится 8, а затем 16 и так далее, когда каждый прыжок или прыжок больше не линейный, а экспоненциальный со способностью достигать бесконечного и бесчисленного увеличения скорости изменения.

Таким образом, инновации в цифровую эпоху больше касаются не только маргинальных или постепенных изменений, но и в том, что речь идет не только об экспоненциальных изменениях, но и о резком повышении производительности и эффективности человека.

Инновации в индустриальную и цифровую эпоху

Конечно, это не означает, что инновации сейчас более революционны, чем во времена промышленной революции, поскольку некоторые экономисты провели исследования, которые показывают, что изменения, которые произошли за это время, были больше, чем изменения, происходящие сейчас.

Чтобы объяснить, скачки производительности из-за промышленной революции были более драматичными и более выраженными, так как это был оптовый скачок или прыжок в совершенно новую парадигму. Напротив, цифровая эпоха действительно революционная, но изменения строятся на основе существующего порядка вещей, который был впервые установлен промышленной революцией.

Другими словами, машины и системы уже были на месте к моменту наступления Цифровой эпохи, и, следовательно, большинство пионеров Цифровой или Информационной эпохи стояли на «плечах гигантов», которые стали пионерами промышленной революции.

Следующий этап для инноваций

Сказав это, появление революции смартфонов и мобильных вычислений описывается как сродни другой промышленной революции, в которой некоторые назвали ее Третьей промышленной революцией, в то время как другие, такие как Клаус Шваб из Всемирного экономического форума или Давос, предсказывали, что с приходом Интернета вещей и искусственного интеллекта мы вступим в четвертую парадигму.

Таким образом, ясно, что в зависимости от того, как будет развиваться игра в следующем десятилетии или около того, человечество вполне может смотреть на изменения, которые были вызваны промышленной революцией и в гораздо более взаимосвязанном и более широком масштабе.

Некоторые контраргументы и теории

Конечно, как и большинство деловых и научных знаний, некоторые эксперты отличались от основного консенсуса, заявив, что нынешний скачок производительности и эффективности был ниже, чем в предыдущие десятилетия, в основном из-за пределов, которых достигли цифровые инновации.

Другими словами, они считают, что цифровая эпоха достигла своего пика с точки зрения того, что она может сделать для человечества, бизнеса и общества. Причина этого заключается в том, что, как и в случае с любыми технологическими изменениями, как только достигает пика прибыли, сохраняется устойчивое состояние, что также может привести к нисходящей траектории в том, что делают такие технологии.

Сказав это, многие эксперты считают, что причина таких несоответствий заключается в том, что мы еще не достигли стадии, когда мы можем измерить эффективность и результативность, а также синергию и изменения, вызванные Интернетом и мобильной революцией, поскольку у нас еще нет возможности измерить такие улучшения.

Причина, по которой они говорят об этом, заключается в наших ограниченных статистических моделях и инструментах, а не в таких технологиях и инновациях цифровой эпохи, и, следовательно, нам нужно лучше прогнозировать и измерять.

Инновации как способ изменить правила игры

Успех предприятий в 21 веке зависит от того, насколько хорошо они внедряют инновации и продвигаются вверх по цепочке создания стоимости. Инновация — это удовлетворение существующих и неудовлетворенных потребностей клиентов путем предоставления решений, повышающих потребительскую ценность. Инновация происходит от латинского слова *innovates*, что означает обновление или изменение. Инновация — это использование новой или лучшей техники или процесса для реализации решений. В то время как изобретение относится к аспекту идеи или продукта, инновация относится к методу его реализации. Инновационный подход позволяет компаниям подходить к новым и существующим проблемам с новой точки зрения и дает им преимущество в том, что они решают проблемы лучше, чем их конкуренты. Далее, как заметил Альберт Эйнштейн, проблемы не могут быть решены из того же сознания, из которого они были созданы. Это означает, что необходимо по-новому взглянуть на проблемы, с которыми сталкиваются предприятия и общество, и использовать новые методы для их решения. Именно здесь так важна инновационность бизнеса в разворачивании инноваций. Тот факт, что предприятия могут воспользоваться преимуществами инноваций, очевиден из того, как ведущие новаторы, такие как 3M и Google, помимо Apple, процветали на протяжении многих лет.

Инновации, изобретения и их использование

Другой аспект инноваций заключается в том, что они приводят к созданию ценности для клиентов, которая лежит в основе всех стратегий, ориентированных на клиента. Традиционный упор на решение проблем с использованием механистического способа привел к тому, что многие проблемы остались нерешенными, потому что бизнес-ландшафт 21-го века основан на творческом и изобретательском решении проблем, которое использует нелинейное мышление и нестандартные идеи для решения проблем. Именно здесь инновации с их упором на новый и лучший способ решения проблем так важны для бизнеса. Это также причина, по которой инновации могут изменить правила игры для бизнеса в 21 веке. По-новому взглянув на проблему и рассматривая ее с новой точки зрения и нового способа ее решения, инновации могут помочь компаниям вырваться из рутины, в которой они находятся, и вместо этого, омолодить и оживить их. Например, если мы возьмем в качестве примера автомобиль, потребители больше не ищут более новую версию автомобиля, а ищут что-то, что может увеличить ценность, которую они извлекают из него.

Инновации на развивающихся рынках

Третий аспект инноваций заключается в том, что они могут изменить правила игры для предприятий на развивающихся рынках, позволив им обойти отсутствие инфраструктуры и базовых услуг. Например, во многих развивающихся странах отсутствуют элементарные удобства, где людям приходится обходиться минимальными удобствами. Однако быстрое распространение мобильных технологий привело к тому, что многие развивающиеся рынки преодолели проблемы, вскочив на кривую инноваций. Фермеры, торговцы и рабочие в этих странах используют свои мобильные телефоны для всего, начиная от связи и

заканчивая размещением заказов и отслеживанием товарных запасов, помимо прямого общения с потребителями и устранения посредников. Таким образом, инновации могут помочь развивающимся странам решить неразрешимые проблемы и позволить им запрыгнуть в вагон роста и успеха. В приведенном здесь примере такие компании, как Bharti Telecom и Vodafone, взаимодействуют с клиентами из Индии, Китая и Африки, чтобы предоставить им мобильную телефонную связь. Это позволяет передать власть потребителям от посредников и посредников, позволяя напрямую взаимодействовать между фермерами и потребителями, что облегчает установление цены, справедливой для обеих сторон.

Вывод: будьте готовы к полностью новой парадигме

Наконец, несмотря на все теории и теории встреч, плавающие вокруг, неоспоримый факт остается фактом, что Цифровая эпоха создала Шок будущего, в котором переход от эпохи дымовых труб промышленной модели или машинного века к информации или цифровой эпохе вызывает сбои во всех сферах жизни.

Таким образом, большинство экспертов считают, что предстоящие изменения будут такими же разрушительными или более революционными, как когда-либо знало человечество, и поэтому мы должны подготовиться к массовым потрясениям и переменам, оснащая себя навыками и способностями, которые необходимы и жизненно важны для нашей дальнейшей эволюции.

Наконец, предприятия должны сыграть свою роль в выполнении стимулирующей и расширяющей функции в содействии инновациям. Это означает, что инновации могут не только изменить правила игры для бизнеса; он также может выполнять социальные обязательства предприятий по отношению к обществу и создавать беспроигрышную ситуацию для всех заинтересованных сторон.

Список литературы:

1. Березина Т.И., Москаленко М.С., Федорова Е.Н., Яковлева Е.А. Использование инновационных технологий при обучении иностранному языку // Современные проблемы науки и образования. – 2022. – № 3.; ссылка: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31832>
2. Андрейчиков, А. В. Стратегический менеджмент в инновационных организациях: системный анализ и принятие решений / А. В. Андрейчиков, О. Н. Андрейчикова. – М.: Вуз, учебник: ИНФРА-М, 2017. – 394 с.
3. Артюшина, Е. В. Исследование прогнозного новшества на наличие стратегического соответствия в диверсифицированной организации / Е. В. Артюшина // Менеджмент в России и за рубежом : журнал. – 2017. – № 2. – С. 48-53.
4. Беляев, А. А. Антикризисное управление / А. А. Беляев – М.: ЮНИТИ, 2019. – 311 с.
5. Бухарова, М. Управление трансфером технологических инноваций: отраслевая цепочка ценностей / М. Бухарова // Проблемы теории и практики управления. – 2019. – № 1. – С. 111-119.

ӘОЖ 314.7

ҚОҒАМДАҒЫ УРБАНДАЛУ МЕН КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІ**Ерсеитова А.У., доцент****«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Тұрысбекқызы Айдана, 6В04112- Бизнес менеджмент 4 курс студенті
Кеналы Елназ Талғатұлы
6В04114-мемлекеттік және жергілікті басқару 4 курс студенті
М.Х.Дуллати атындағы Тараз Өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы урбандалу мен көші-қон процестері мәселесі айтылған. Қазақстандағы урбандалу мен көші-қон процестеріне мемлекеттік бағдарламалар, қолданылған шаралар, көрсеткіштері мен зерттеу әдістері, олардың нәтижесі. Қазақстандағы урбандалу және көші-қон саясатының қазіргі жағдайы. Көші-қон процестері мен урбандалу олардың салдары елдің даму болашағын бағалаудың аса маңызды факторы болып табылады.

Кілт сөздер: көші-қон процестері, урбандалу деңгейі, реттеу, қоныс аудару, мемлекеттік шекара, бақылау шаралары, қала халқы, ауыл халқы, статистика, бағдарлама, саясат, көрсеткіштер, зерттеу әдістері.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос урбанизации и миграционных процессов в Республике Казахстан. Государственные программы урбанизации и миграционных процессов в Казахстане, применяемые меры, показатели и методы исследования, их результаты. Современное состояние урбанизации и миграционной политики в Казахстане. Процессы миграции и урбанизации и их последствия являются очень важным фактором в оценке будущего развития страны.

Ключевые слова: миграционные процессы, уровень урбанизации, регулирование, расселение, государственные границы, меры контроля, городское население, сельское население, статистика, программа, политика, показатели, методы исследования.

Annotation. The article deals with the issue of urbanization and migration processes in the Republic of Kazakhstan. State programs of urbanization and migration processes in Kazakhstan, applied measures, indicators and research methods, their results. The current state of urbanization and migration policy in Kazakhstan. The processes of migration and urbanization and their consequences are a very important factor in assessing the future development of a country.

Key words: migration processes, level of urbanization, regulation, resettlement, state borders, control measures, urban population, rural population, statistics, program, policy, indicators, research methods.

Мемлекет басшысы 2021 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында еліміздің урбанизацияның тұрақты тенденциясына сәйкес келетінін атап өтті. «Миллионнан астам халқы бар қалалар Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің тірегіне, ал облыс орталықтары аймақтардың өсу нүктесіне айналуы тиіс. Сондықтан агломерацияларды дамыту туралы заң мен қалаларды кешенді дамытудың жаңа стандарттарын әзірлеу қажет болады. «Халық – инфрақұрылымға» қағидатын сақтау принципті маңызды, – деді Қасым-Жомарт Тоқаев. [1]

Урбанизация – жақсы жұмыс және тұрмыс жағдайын жақсарту мақсатында ауылдан адамдардың көшуі есебінен қалалардың өсуі. Қалалар мен елді мекендер жылдам өзгеретін әлемдік экономиканың орталығында – олар жаһандық экономикалық өсудің себебі мен салдары. [2]

Бүкіл әлемде қалалар өсіп келеді, өйткені адамдар жұмыс, жақсы өмір сүру мүмкіндіктері және балаларының жақсы болашағы үшін ауылдан көшіп жатыр. Қазақстандағы урбандалу деңгейінің динамикасы бойынша 2021 жылға қарай азаматтардың саны бір жарым миллионнан астам адамға өсті. Осы кезеңде бүкіл Қазақстан халқының саны 2,2 миллион адамға өскен. Өңірлік тұрғыда урбандалудың ең жоғары деңгейі Қарағанды (80%), Павлодар (71%), Ақтөбе (71%) облыстарында және Шығыс Қазақстан облысында (62%) тіркелді. 2022 жылдың басындағы жағдай бойынша елдегі урбандалу деңгейі 59,4% құрады. Халықтың шоғырлануы, «білім экономикасы» салаларының дамуы басқа аумақтармен салыстырғанда қалаларды жоғары еңбек өнімділігін қамтамасыз етеді. Сондықтан әлемде инвестиция және басқа ресурстар үшін қалалар арасындағы бәсекелестік күшейіп келеді. Қазіргі таңда Қазақстанда 89 қала бар. Оның ішінде 3 қала республикалық, 38-і облыстық, 47-сі аудандық маңыздағы қалалар. Миллиондаған қалалар – Алматы, Астана және Шымкент еліміздің ғылыми, білім және мәдени өмірінің орталықтары бола отырып, ең қарқынды дамып келе жатқан қалалар болып табылады. Республикалық маңызы бар қалаларда шоғырланған дамыған инфрақұрылым мен адами капиталдың жоғары әлеуеті оларға креативті экономиканың негізі ретінде креативті индустрия генераторларының қызметін атқаруға мүмкіндік береді. Бұл ретте Мемлекет басшысы «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел игілігінің берік іргетасы» атты 2021 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында дәл осы облыс орталықтары өсу нүктесіне айналуы тиіс екенін атап өтті. Аймақтар үшін. Бұл міндетті жүзеге асыруға Агломерацияларды дамыту туралы Заңды әзірлеу, сондай-ақ қалаларды кешенді дамытудың жаңа стандарттарын жасау ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда төрт агломерация жұмыс істейді, олар Астана, Алматы, Шымкент және Ақтөбе қалаларында дамып келеді. Мемлекет тарапынан қабылданып жатқан шараларға қарамастан, қаланы дамыту мәселелері шешілмей отыр. Өзекті мәселелердің бірі – қолжетімді баспананың жоқтығы. Жыл сайын құрылыс материалдарының қымбаттауымен жылжымайтын мүлік бағасының өсуі байқалады. Әлеуметтік инфрақұрылымның дамымағанын атап өткен жөн. Тұрғын үйлердің жанында тұрғындар үшін айтарлықтай нысандар – балабақшалар, мектептер, емханалар жоқ. Жолдарда көлік санының көбеюімен көлік кептелісі мен тұрақ мәселесі туындайды. Экология да дамудың маңызды факторы болып табылады.

Жаһандануға байланысты климаттың құбылмалылығы ауаның ластануын тудырады. Осының барлығы жедел урбанизацияға және қалалардың жоспарсыз өсуіне, инфрақұрылымның кептелуіне әкеледі. Кез келген қала, ең алдымен, тұратын, жұмыс істейтін, шабыт алатын, сенетін нәрсені жасайтын халық. Қалалар бізге әсер етеді, ал біз оларға өз әрекеттеріміз бен әрекетсіздігімізбен әсер етеміз. Алдын алу шараларын қолданудың өзі, атап айтқанда, «адамдардан инфрақұрылымға», жерді кешенді басқару және көлікті жоспарлау, халық пен бизнестің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымға инвестиция салу сияқты құралдармен өзара әрекеттесетін болады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарының маңызды жүйелі реформаларының бірі – «Қуатты

өңірлер және урбанизация» реформасы. Бұл реформа елдің жалпы өмір сүру сапасын қамтамасыз ете отырып, қолда бар жергілікті әлеуетті (экономикалық резервтерді) тиімді пайдалану арқылы қамтамасыз етілген аймақтардың экономикалық өсімі есебінен елдің ЖІӨ-ні арттыруға бағытталған. Жол инфрақұрылымынан бөлек, аулаларды абаттандыру, жасыл желектер қаланың баға жетпес келбетін құрайды. Тұрғын аудандардың қарқынды дамуына байланысты табиғат орталықтан алшақтап, қала айналасында азайып бара жатыр. Бұл экологиялық проблемаларға әкеледі: ауаның, топырақтың, су объектілерінің ластануы. Қалатану орталығы басшысының айтуынша, мәселені шешуге болады, тек өткен жылдың өзінде елордада 1 миллион түп ағаш пен бұта отырғызылған. Көгалдандыру жұмыстары биыл да жалғасуда. Қазақстан халқының 60 пайызға жуығы қалаларда тұрады. Бұл Орталық Азиядағы ең урбанизацияланған республика. Үкіметтің саясаты ауылдың әлсіреуі аясында қалалардың нығаюына әкелуі мүмкін дейді сарапшылар. Әрине, даму барысында қазақстандық қалалар түрлі мәселелерге тап болады. Қаланың әрбір түрі үшін проблемалық кеңістіктің өзіндік ерекшеліктері бар – бұл моноқалалардың жұмыс істеу проблемалары, сондай-ақ өнеркәсіптік қалалар мен мегаполистердің экопішіміне көшу қиындықтары, қалалық кеңістіктерге көші-қон қысымы, және әлдеқайда көп. Бұл мәселелердің барлығы қазақ жұртшылығының да, қалалық, республикалық биліктің де назарында.

Урбанизацияның кейбір мәселелерін шешу тетіктерінің бірі ауылдық елді мекендерді тиімді инфрақұрылымдық дамыту болып табылады. Атап айтқанда, Өңірлерді дамытудың 2026 жылға дейінгі бағдарламасында бірқатар тірек ауылдарды жаңғырту қарастырылған. «Ауыл – ел бесігі» бағдарламасы да сол мақсатты жүзеге асыруға бағытталған. Халықтың көші-қоны (лат. *migratio* – қоныс аудару) – адамдардың бір облыстан (мемлекеттен) екінші аймаққа, кей жағдайда үлкен топтарға бөлініп, ұзақ қашықтыққа қоныс аударуы. Ішкі көші-қонның себептері жұмыс іздеу, тұрмыс жағдайының жақсаруы, жоғары стандарттар мен өмір салтын өзгерту болып табылады. Ішкі көші-қон әсіресе кең аумақты, әртүрлі табиғи-климаттық және экономикалық жағдайлары бар елдерде жиі кездеседі. Кең территориясы бар елдерде маусымдық еңбек миграциясы – жұмыс күшінің маусымдық және ауылшаруашылық жұмыстарын орындау үшін ауылға уақытша көшуі, ал ауылдан қалаға уақытша маусымдық көші-қон – маусымдық жұмыс айтарлықтай орынды алады. [3] Халықаралық көші-қонның негізгі себебі экономикалық: әлемнің әртүрлі елдерінде бір жұмыс үшін алуға болатын жалақы деңгейінің айырмашылығы. Белгілі бір аймақта белгілі бір мамандық бойынша мамандардың тапшылығы осы мамандықтың жалақысын арттырады және сәйкесінше мигранттар ағынын ынталандырады.

2022 жылдың қаңтар-шілде айлары аралығында Қазақстаннан 15 547 адам кетсе, елге 8 372 адам келген, деп хабарлайды Ұлттық статистика бюросының сайты. Кеткендердің 84,6 пайызы ТМД елдеріне кеткен. Келгендердің 84,1%-ы ТМД елдерінен де келеді. Ел ішіндегі көші-қон 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 1,8%-ға қысқарды. Келгендердің саны Алматыға (20 860 адамға), Астана (19 007 адамға) және Шымкентке (2 140 адамға) кеткендерден асып түсті. Қазақстан халқының саны 1 тамыздағы жағдай бойынша 19,6441 миллион адамды құрады, оның ішінде 12,1111 миллион адам қалаларда тұрады. Жыл басынан бері республика халқының саны 0,7 пайызға немесе 140,9 мың адамға өсті. Ерлердің үлесі халықтың 48,8% құрады.

2021 жылғы қаңтар-шілдемен салыстырғанда халықтың табиғи өсімі 9%-ға азайып, 148,1 мың адамды құрады. 1000 адамға шаққандағы табиғи өсім коэффициенті 12,99 құрады. Жеті айда 227,9 мың қазақстандық дүниеге келді, бұл бір жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 11%-ға аз. 79,8 мың адам қайтыс болды (бір жылда -14,5%). Туу – 19,99, өлім – 7,0, нәресте өлімі – 8,4.

2022 жылдың басынан бері Қазақстанға 1,6 миллионнан астам Ресей азаматы келген, деп хабарлайды Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің ресми интернет-ресурсы. Ағымдағы жылы Қазақстанға 4,3 миллионға жуық шетелдік келсе, 4,1 миллионы кеткен, оның ішінде 1,66 миллионы Ресей Федерациясының азаматтары, 1,64 миллионы кеткен. Олардың әрқайсысы туралы толық ақпарат, төлқұжат деректері мен келу күні тіркелген. Көші-қон процестеріне мониторинг жүргізілуде. Менің ойымша, ішкі істер органдары көшіп келушілердің белгіленген ережелерін сақтауын қадағалайды, ал егер шетелдіктің көші-қону мерзімі аяқталса, оған қатысты заңда қарастырылған және оған заңға сәйкес шаралары қолданылады.

Бақылау барысында көші-қон заңнамасын бұзған 45,7 мың адам әкімшілік жауапкершілікке тартылды, оның ішінде 4,2 мың адам бірден Қазақстаннан мәжбүрлі түрде шығарылды. Сонымен бірге көші-қон заңнамасын бұзғаны үшін 3,2 мың ресейліктер тартылды, бұл елге келген Ресей Федерациясы азаматтарының 0,2%-ын ғана құрайды. Бұл олардың Қазақстанда болу шарттарын сақтаудың белгілі бір тәртібін көрсетеді. Әйтпесе, Қазақстаннан мәжбүрлеп шығару бес жыл мерзімге біздің елге қайта кіруге тыйым салу түріндегі қосымша санкцияны қарастырады. Көші-қон қызметі ұсынған ақпаратты өңдеу нәтижесінде 2022 жылғы қаңтарда республикаға келгендер саны 1291 адамды, елден кеткендер саны – 1592 адамды, таза көші-қон – 301 адамды құрады. Еліміздің негізгі көші-қон алмасуы ТМД елдерімен жүзеге асады. ТМД елдерінен келгендердің үлесі 90,0%, кеткендер – 79,5% көшіп-қонушылардың жалпы санынан. 2021 жылдың қаңтарымен салыстырғанда республика ішінде көшіп-қонушылардың саны 25,2%-ға азайды. Өңіраралық қозғалыстар бөлігінде халықтың көші-қонының оң сальдосы еліміздің 3 облысында қалыптасты: Астана (2777 адам), Алматы (2332 адам), Шымкент (212 адам) қалаларында. Қазақстанда көші-қон негізінен жұмыс күші артық оңтүстік өңірлерден болады. Қазақстан арқылы халқы көп және жұмыс күші көп Орталық Азия республикаларының байырғы тұрғындары эмиграцияланады. Сонымен қатар, орыстілді халықтың тұрақты кетуі Орталық Азия аймағының экономикалық дамуының салыстырмалы түрде бәсеңдеуіне де ықпал етеді. Аймақтан бақыланбайтын стихиялық эмиграция, ең алдымен еңбек, әлеуметтік шиеленістің көзіне айналуы мүмкін. Республикадағы көші-қон процестерін тұрақтандыру иммиграция, эмиграция және ішкі көші-қон саласындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық, ұйымдастырушылық және қаржылық шаралар кешенін қамтиды. Кету себептерін жүйелі талдаусыз, оның салдарын экономикалық, саяси және әлеуметтік-демографиялық бағалаусыз, эмиграция ағындарын болжаусыз сыртқы көші-қон саласындағы шараларды әзірлеу мүмкін емес.

Халықтың көші-қоны – әлеуметтік құбылыс. Халықтың көші-қоны адам барлық қоғамдық қатынастардың ұйығы болғандай ежелгі құбылыс. Адам пайда болғанға дейін оның антропоидты предшественниктері географиялық тұрғыдан қозғалды. Бірақ бұл қозғалыстар оларды өндірудің жұмыс жағдайын емес, табиғат берген тауарларды іздеуді білдіреді. Жануарлар дүниесінің кез келген популяциясының миграциясы мен популяцияның қоныс аударуының түбегейлі айырмашылығы осында. Көші-қон халықтың кеңістіктегі қозғалысы ретінде барлық

адамзат қоғамдарына тән. Алайда, көші-қон ағындарының қарқындылығы, бағыты мен құрамы, оның әлеуметтік, экономикалық және демографиялық салдары әр түрлі тарихи дәуірлерде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік жүйесі, экономикалық даму деңгейі және оның территориялық дифференциациясы, табиғи-климаттық жағдайлары әртүрлі елдерде де айтарлықтай ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2021. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>
2. Урбанизация в Казахстане. Байпаков К. М., 2015. <http://journal.asu.ru/wv/article/view/5654>
3. Заманауи қазақстандық қоғамының миграциялық процесі. Құрманова Г.Қ., Суханбердина Б.Б., Ким А.А., Уразова Б.А. 2020 жыл. 74-79. <https://vestnik.turan-edu.kz/jour/article/view/603/553>
4. Переселение в стране. Миграционные процессы. Ракишева Б., 2019 жыл.
5. Урбанизация и экология человека. Тасибеков К.. 2021 жыл.

ӘОЖ 338.984

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДАМУДАҒЫ ЭКОНОМИКАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Оразалиева Сабина Махсатқызы, Мадалиев Бекзат Ералыұлы
6В04112- Бизнес менеджмент 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының әлемдік деңгейдегі экономикалық және саяси жағдайы айқындалған. Мақалада бағдарламалары, іс-шаралары көрсетілді: "Цифрлық Қазақстан" Үкіметінің, "Қазақстан-2050" Стратегиясы, "100 нақты қадам" мемлекеттік жоспары, "Нұрлы жол" жеке бағдарламасы. Экономикалық дамудың негізгі көрсеткіштері бойынша Қазақстан посткеңестік елдер арасында жетекші орынға қол жеткізді деген қорытындыға келуге болады, дегенмен бастапқы кезеңде кеңестік кезеңнің қалыптасқан ұлттық шаруашылық жүйесін ескере отырып, бастапқы мүмкіндіктері ең төмен болды. Қазіргі уақытта негізінен экономиканың қазіргі заманауи құрылымы қалыптасты, іс жүзінде нөлден бастап қаржы жүйесі құрылды, экономиканы жаңғырту жөніндегі міндеттер біртіндеп іске асырылуда.

Кілт сөздер: экономика, бағдарлама, стратегия, реформа, нарық, энергетика, технология.

Аннотация. В статье определено экономическое и политическое положение Республики Казахстан на мировом уровне. В статье были показаны программы, мероприятия : индивидуальная программа правительства "Цифровой Казахстан", Стратегия "Казахстан-2050", государственный план "100 конкретных шагов", "Нұрлы жол" программа. Можно прийти к итогу, что по основным показателям экономического развития Казахстан достиг лидирующих позиций среди постсоветских стран, хотя на начальном этапе имел самые низкие стартовые возможности, учитывая сложившуюся национальную хозяйственную систему советского периода. В настоящее время в основном сформирована современная структура экономики, практически с нуля создана финансовая система, постепенно реализуются задачи по модернизации экономики.

Ключевые слова: экономика, программа, стратегия, реформы, рынок, энергетика, технологии.

Annotation. The article defines the economic and political situation of the Republic of Kazakhstan at the world level. The article showed programs and activities: the individual program of the government "Digital Kazakhstan", the Strategy "Kazakhstan-2050", the state plan "100 concrete steps", "Nurly Zhol" program. It can be concluded that according to the main indicators of economic development, Kazakhstan has reached a leading position among post-Soviet countries, although at the initial stage it had the lowest starting opportunities, given the existing national economic system of the Soviet period. At present, the modern structure of the economy has been basically formed, the financial system has been created almost from scratch, and the tasks of modernizing the economy are gradually being implemented.

Keywords: economy, program, strategy, reform, market, energy, technology.

Тәуелсіз Қазақстанның экономикалық реформасының басты нәтижесі мемлекеттік реттеудің тиімді жүйесі мен басқарудың нарықтық қағидаттары үшін қолайлы нарықтық типтегі экономиканы құру болып табылады.

Экономикалық реформалар процесі әлі аяқталған жоқ: Қазақстанның экономикалық саясаты, жалпы экономикалық жағдайы біртіндеп артуда. Таяу болашақта мемлекеттің қолдау жұмыс бағдарламасында отандық өндірушілерді барынша қолдау көзделген: ісін жаңа бастап отқан кәсіпкерлерге көмек көрсету, қазақстандық тауарлардың ішкі және сыртқы нарықтарын кеңейту, қаржы нарығының тұрақтылығын қамтамасыз ету, инфляцияның теріс әсерін төмендету, салық және кеден саясатын реформалау, отын-энергетика кешенінің тиімділігін арттыру кешендер. [1]

Мемлекеттің экс-басшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру бойынша ең айқын қадамдардың бірі болып табылады. Соңғы жылдары еліміз экономика мен саясаттың барлық салаларында үлкен жетістіктерге жетті. Бұл қадам елдің ұлы болашағы, цифрлық технологияларға негізделген инновациялық экономикалық дамудың бәсекеге қабілетті орталығы үшін қуатты ынталандыру болады. Мемлекет басшысы өз Жолдауында қазіргі Қазақстанның негізгі проблемаларына назар аударды және дамыған 30 елдің қатарына кіруді көздеді

Қазір жеткен жетістіктерімізді, атап айтсақ: Ел экономикалық дамымаған аймақтан шығып, әлемдегі ең үздік 50 бәсекелес елдің қатарына ендік. Екіншіден, модернизация енгізу бізге құнды тәжірибе берді. Енді біз батыл қадамдар жасап, үшінші жаңартуды бастауымыз керек. Бұл модернизация қазіргі жаһандық сын-

қатерлерге қарсы тұру жоспары емес, 2050 стратегиясының мақсаттары мен болашағына сенімді көпір.

Ол "100 нақты қадам" мемлекеттік жоспары негізінде жүзеге асырылады. Мемлекет басшысы Қазақстан экономикасын сапалы қайта құрылымдауға уақтылы назар аударды. Толық өндірістік циклды құруды алға қою, ең алдымен, шикізатпен салыстырғанда дайын өнім экспортының жоғары рентабельділігіне байланысты. Ел 3д-принтерлерді, онлайн-сауданы, мобильді банкингті, денсаулық сақтауды, білім беруді және басқа да перспективалы салаларды қоса алғанда, цифрлық қызметтерді дамытуы қажет. Бұл салалар дамыған елдердің экономикалық құрылымын өзгертті және дәстүрлі салаларға жаңа сапа берді. Осыған байланысты Үкімет "Цифрлық Қазақстан" жеке бағдарламасын әзірлейді және қабылдайды.

Болашақта Қазақстан алдында "Қазақстан-2050" стратегиясының басымдықтарына сәйкес елдің тұрақты даму элементтерін қалыптастыру және қоршаған ортаның өзгермелі жағдайларын есепке алу міндеті тұр. Ең алдымен, бұл мемлекеттің, кәсіпорындардың және жалпы азаматтардың әлеуметтік жауапкершілігін күшейту, іскерлік және инвестициялық ортаны жақсарту, қаржы жүйесін нығайту, әкімшілендіруді жетілдіру бағытында әлеуметтік саясатты жетілдіру. Экономикалық өсу экономикалық және әлеуметтік инфрақұрылымның сапалы дамуымен, адами капиталды дамытумен, Қазақстан азаматтарының әлауқатын жақсарту және орнықты даму негізін қалыптастыру үшін әкімшілік институттардың тиімділігін арттырумен айқындалады.

"Нұрлы жол" экономикалық саясаты мен "100 нақты қадам" мемлекеттік жоспарының арқасында Қазақстан күрделі жаһандық трансформацияның бірінші кезеңінен тиісті түрде өтуде. Тек 2014-2016 жылдары экономиканы қолдауға қосымша 1,7 трлн теңге бөлінді. Мұның бәрі экономикалық өсу мен бизнесті қолдауды қамтамасыз етті және 200 000-нан астам жаңа жұмыс орындарын құрды. Нәтижесінде 2016 жылы жалпы ішкі өнімнің 1% - ға өсуіне қол жеткізілді. [2] Бұл әсіресе бүгінгі қиын жағдайларда өте маңызды.

Ұлттық дамудың жинақталған әлемдік тәжірибесі жүйелі дамудың табыстылығын дәлелдеді. Сыртқы ортадағы өзгерістер үнемі болып тұрады және жағымсыз әсерлердің орнын толтыру және тиімді мүмкіндіктерді пайдалану үшін сізге ұзақ мерзімді көзқарас, бар және әлеуетті ресурстарды бөлу және басым бағыттарға сәйкес мақсаттар қою қажет. [3]

Қазақстанның стратегиялық таңдауды, оның азаматтары мен әлемдік қоғамдастыққа қатысты елдің миссиясы туралы, орнықты әлеуметтік-экономикалық және саяси дамудың басымдықтарын айқындау қажеттілігі туралы нақты түсінігі бар. Бұл Қазақстанның 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ұзақ мерзімді ұлттық даму стратегиясын әзірлеуде көрініс тапты. Осы кезеңде қойылған мақсаттар қол жетімсіз болып көрінді, бірақ үздіксіз мақсат саясаты ұлттық экономикада болып жатқан сапалық және сандық өзгерістерге сәйкес мақсаттарды жақындатуға және нақтылауға мүмкіндік берді.

Елдің әлеуметтік саясаты бастапқыда тұрақты экономикалық өсудің артықшылықтары мен мүмкіндіктерін пайдалануға және халықтың өмір сүру сапасын біртіндеп арттыруға бағытталған, бұл Мемлекет басшысының әр сөзінде, жолдауларда әрқашан атап өтіледі. Бұл саясаттың мемлекеттік моделі халық арасындағы еңбек пен еңбек қатынастарын реформалауға, халықты әлеуметтік қолдаудың жаңа әдістері мен тәсілдерін енгізуге, сондай-ақ әлеуметтік жауапкершілік жүйесін жаңғыртуды жоспарлауға мүмкіндік берді. Сондықтан

орнықты экономикалық даму есебінен қол жеткізуге тиіс стратегиялық мақсат еліміздің өркендеуі ғана емес, ең алдымен қазақстандық азаматтардың әл-ауқатының өсуі болып табылады. Ең бастысы, ел Президенті айтқандай, мұны әрбір қазақстандық сезінуі керек. Реформалар, іске асқан шаралар толықты жүзеге асырылып, халық жұмыс істеуі қажет.

Қазіргі уақытта, Қазақстанның экономикалық әлеуеті өте жоғары, барлық қажетті ресурстардың болуы қол жеткізілген экономикалық нәтижелерге даму жөніндегі ұзақ мерзімді жұмысты толық ақтауға, ұлттық бәсекеге қабілеттілік негіздерін нығайтуға және өндіріс саласы мен тұтынуды дамытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Әлемдік және өңірлік экономиканың болашақ өсуін болжау үшін өнеркәсіп құрылымын жақсарту, инвестицияларды кеңейту, технологиялық өзгерістерге жәрдемдесу және отандық өнімді ішкі тұтынуды ынталандыру арқылы қазақстандық экономиканың жаһандық өндіріс жүйесіне және экономикалық қызметке қатысуы үшін жағдай жасау қажет. [4] Мемлекет басшысының ықтимал экономикалық ресурстарды игеруді тереңдету, инновациялық және өнеркәсіптік даму жобаларын іске асыруға елдің адами әлеуетінің қатысуын ұлғайту мақсатында мемлекет пен инвесторлардың өзара іс-қимылы проблемасын сапалы және уақтылы шешуге ерекше назар аударуы маңызды болып көрінеді.

Осылайша, қазір ел азаматтарының алдында Қазақстанның 2050 жылға дейінгі Даму Стратегиясында Мемлекет Басшысы қойған басымдықтарға қол жеткізу үшін адами және экономикалық әлеуеттің орнықты дамуын арттыру проблемасы тұр.

Қазақстанда іс-қимыл еркіндігі қысқарып, реттеуші ортамен шектеледі. Бұл валюта бостандығына да қатысты, өйткені нарық бағаның көп бөлігін анықтайды, бірақ бағаны мемлекеттік реттеу әлі де бар.

Қазақстанның экономикалық еркіндік индексінің ең көңілсіз категорияларының бірі инвестициялар еркіндігі болып табылады. Оның көрсеткіші 1998 жылдан бері өзгермеген 30%-ты құрайды. Түсініксіз құқықтық және заңнамалық база, қазақстандық кәсіпорындардың пайдасына жағымпаздық, мемлекеттің бизнес-процестерге араласуы инвестицияларға кедергі келтіреді, капиталмен жасалатын операциялардың, төлемдер мен ақша аударымдарының көпшілігі ресми мақұлдауды талап етеді және шектеулер мен құжаттарға қатаң талаптарға жатады.

Тағы бір проблемалық аймақ - жылжымайтын мүлік (құны 30%, 1998 жылдан бері өзгерген жоқ). Заңды даулардың көпшілігі Үкіметтің келісімшартты төлемді бұзуына байланысты туындайды. Сот өзін шарттың кепілі немесе меншік құқығын қорғаушы емес, атқарушы биліктің құралы деп санайды. Кейбір шетелдік инвесторлар тәркілеудің күрделі мәселелеріне тап болды.

Жалпы, Қазақстанның макроэкономикалық, институционалдық және құқықтық ортасының әртүрлі аспектілерін халықаралық бағалауға шолу елдің бәсекеге қабілеттілігінің көптеген көрсеткіштерінің төмендегенін көрсетеді. Егер соңғы бірнеше жылда Қазақстан жоғары макроэкономикалық көрсеткіштердің арқасында жақсы позицияларға қол жеткізсе, онда биылғы әлемдік қаржы дағдарысы елдің бәсекеге қабілеттілігін айтарлықтай төмендетті, бұл Қазақстан экономикасының сыртқы әсерлерге нәзіктігін көрсетеді. Сондықтан, Үкімет экономиканы тиімді әртарапандыру және экономиканың әлемдік экономикадағы

өзгерістердің салдарына тәуелділігін төмендету үшін бюджеттік және ақша-кредит экономикалық саясатының жолын қарастыруы керек.

Егер әлемдік аренада біздің бәсекеге қабілеттілігімізді төмендететін негізгі макроэкономикалық проблемалар инфляция және отандық банктердің сыртқы қарызы болса, онда сот және кеден жүйелерінің әлсіз мәртебесі институционалдық ортаның проблемасы болып табылады. Халықаралық ұйымдардың Қазақстанның бизнес-ортасын талдауы Қазақстандағы бизнес-реформалардың жақсаруына және бизнес үшін әкімшілік кедергілерді жою жөніндегі жұмыстарға қарамастан, бизнестің дамуына кедергі келтіретін көптеген проблемалар бар екенін көрсетті. Олардың ішінде сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі, бизнесті шамадан тыс реттеу, бағаны мемлекеттік бақылау, меншік құқығын бұзу, бюрократия және т. б. мәселелер кіреді.

Қазақстанның дамудың аса маңызды мәселелерінің бірі - қазақстандық компаниялар өндірісінің жағдайы төмендігіне әсер ететін факторлар нәтижелері. Жалпы өндірістің жағдайы мемлекеттің экономикасын, халықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін қажет және тікелей әсер тигізеді.

Инновациялар ресурстарды пайдалану тиімділігінің минималды нәтижесі және нарыққа шыққан кездегі шектеулі динамикасы дамудың төмендігін көрсетті. Мемлекеттік мекемелер тауар нарығында өндірістің өсуін қамтамасыз ету, мемлекеттік сектордың қызметін өзгертетін сектордың барлық кәсіпорындары үшін кедергілерді шектеу, инвестициялық саясаттың тиімділігін арттыру, инвестицияларды көтермелеу және кәсіпорындардың инновациялық мүмкіндіктерін арттыру үшін саяси және реттеуші шаралар қабылдау керек. Қазақстанның даму бойынша жағдайын арттыру үшін Қазақстандағы реформалардың жақсарту және бизнес үшін әкімшілік кедергілерді жою жөніндегі жұмыстарды жеңілдету қажет.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Реформы в Казахстане: успехи, задачи и перспективы. Секретариат по международным отношениям. Подразделение по работе со странами Евразии. <https://www.oecd.org/eurasia/countries/Eurasia-Reforming-Kazakhstan-Progress-Challenges-Opport.pdf>
2. "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017>
3. Экономикс: учебник. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. – М.: Изд.: ИНФРА-М, 2017. – 983 с.
4. Планирование и смешанная экономика. Холланд С. Вопросы экономики. 2018. – №1.
5. Курганбаева Г.А. Экономика Казахстана в XXI веке: монография. Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2019. 144 с.

ӘОЖ 338.43:631.15

**ҚАЗАҚСТАНДА АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ
ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ****Ғылыми жетекші: Құдабаева Л., «Экономика» кафедрасының доценті,
доктор PhD****Балтабаева Ж., Дидаров Р.****В04212 «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» мамандығының
студенттері****М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің тиімді жүйесін құру мәселесі өзекті бола бастады. Қазір ауыл шаруашылығы шикізаты мен оны қайта өңдеу өнімдері бағасының айтарлықтай өсуіне байланысты қазақстандықтар үшін азық-түлік өнімдерінің экономикалық қолжетімділігінің төмендеуі байқалады. Мақалада авторлар азық-түлік қауіпсіздігі мәселесіне жалпы баға берген. Сондай-ақ, Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін ауылшаруашылын дамыту тұрғысынан қарастырып, статистикалық деректерге талдау жасаған. 2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігі жоспарының нәтижелі жүзеге асуы үшін ұсыныстар беріп, оны Қазақстанда қолдану мүмкіндігінің маңыздылығын атаған.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, мемлекеттік реттеудің рөлі, азық-түлік қауіпсіздігін реттеу.

Аннотация. Актуальным стал вопрос создания эффективной системы продовольственной безопасности в Казахстане. В настоящее время из-за значительного удорожания сельскохозяйственного сырья и продуктов его переработки происходит снижение экономической доступности продуктов питания для казахстанцев. В статье авторы дали общую оценку проблеме продовольственной безопасности. Продовольственная безопасность Казахстана изучена через развития сельского хозяйства и проанализированы статистические данные. Даны рекомендации для эффективной реализации плана продовольственной безопасности на 2022-2024 годы, также важность их применения в реализации плана.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, роль государственного регулирования, регулирование продовольственной безопасности.

Annotation. The issue of creating an effective system of food safety in Kazakhstan has become urgent. Now, due to a significant increase in the price of agricultural raw materials and their processing products, there is a decrease in the economic availability of food products for Kazakhstanis. In the article, the authors gave a general assessment of the problem of food safety. It considered food security in Kazakhstan from the perspective of agricultural development and analyzed statistical data.

Key words: food safety, the role of government regulation, food safety regulation.

Елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен қуатты мемлекет қалыптастырудың, сондай-ақ, оның ұзақ мерзімді табысты дамуы мен экономикалық өсуінің негізгі алғышарттарының бірі - бұл Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаев өзінің 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: "Ауыл шаруашылығын дамыту – негізгі проблеманың бірі. Осы саладағы ахуал мемлекетіміздің азық-түлік

қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді. Еліміздің ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемін және оның қосымша құнын арттыру қажет. Бұл – стратегиялық міндет. Қазір тек бидай мен мал сатып отыратын заман емес. Үкімет агроөнеркәсіп саласын субсидиялаудың ұзақ мерзімге арналған жаңа тәсілдерін әзірлеуге тиіс" - деген болатын [1].

Қазіргі уақытта елімізде азық-түлік қауіпсіздігі туралы заң жоқ. Осы ретте ұлтты азық-түлікпен жеткілікті қамтамасыз ету үшін «Қазақстан Республикасындағы Ұлттық қауіпсіздік туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы № 527-IV Заңымен, 2005 жылғы 8 шілдедегі «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» N 66 Заңымен, 2001 жылғы 19 қаңтардағы «Астық туралы» N143 Заңымен және т.б. заңдармен реттеледі.

"Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жоғарыда аталған Заңға сәйкес өлшемшарттар бекітілген:

- 1) азық-түліктің физикалық қолжетімділігі;
- 2) азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі;
- 3) азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету" [2].

Қазіргі уақытта Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігі толығымен қанағаттандырылмайды емес. Дегенмен, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін арттыру үшін барлық қажетті жағдайларды жасауға бағытталған ауыл шаруашылығындағы жағдай соңғы уақытта жақсарды, бірақ, әрине, жеткіліксіз деңгейде. Ауыл шаруашылығы шикізаты мен оны қайта өңдеу өнімдері бағасының айтарлықтай өсуіне байланысты азық-түліктің экономикалық қолжетімділігінің төмендеуі байқалады. Ауыл шаруашылығы дақылдарының өсуімен салыстырғанда мал шаруашылығының жалпы өнімінің өсу қарқынының аздап баяулауы байқалады. Оның себептері мыналар болуы мүмкін: жем өндірудегі қиындықтар, жоғары сапалы ветеринариялық қызмет, сау тұқымдарды қорғау және т.б.

Айта кету керек, ауыл шаруашылығында ауыл шаруашылығы жұмыстарын орындау үшін әлі де болса біліктілігі жоқ кадрлар салыстырмалы түрде ескі техника мен технологияларды пайдаланады.

Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігінің жеткіліксіз деңгейінің маңызды себептерінің бірі азық-түлік қауіпсіздігін қолдау бойынша жүзеге асырылып жатқан мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін күшейту қажеттілігі болып табылады. Экономиканың аграрлық секторында өндірілген өнім күнкөрістің негізгі көзі болғандықтан, мемлекеттің басты міндеттерінің бірі – ауыл шаруашылығының тиімді дамуын қамтамасыз ету. Осыған орай, экономиканың осы маңызды стратегиялық саласына экономикалық көмекті дамыған елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай мемлекеттік деңгейде жүргізу керек деп есептейміз.

"Негізгі тағамдық өнімдерді тұтыну физиологиялық нормаларға сәйкес келмейді. Импорттық азық-түліктің жалпы тұтытудағы үлесі Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) ұсынған азық-түлік қауіпсіздігінің шекті деңгейінен 37%-ға асады" [3].

Аталған жағдайлар елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты оңтайлы шешімдер әзірлеу мақсатында жүйелі зерттеулер жүргізу қажеттігін көрсетеді.

2021 жылы ауыл шаруашылығының негізгі капиталына салынған инвестиция 2017 жылмен салыстырғанда 121,7%-ға артып, 423 994 млн теңгені құрады (1-кесте).

1-кесте.

Ауылшаруашылығы бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

Көрсеткіш	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2017 өсім, %
Барлығы	770572	179036	576793	270144	242233	15
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	348481	365001	494976	565369	772475	221,7

Дереккөз: ҚР Ұлттық Статистика Бюросының мәліметі, <https://www.stat.gov.kz>

Мемлекет салалық кәсіпорындарды қолдауда маңызды рөл атқарады. Мәселен, "Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында республикалық және жергілікті бюджеттен 2,77 триллион теңгеге жуық қаражат бөлу жоспарланды" [2] (2-кесте).

2-кесте.

Ауыл шаруашылығына республикалық және жергілікті бюджеттен бөлінген қаражат көлемі, млн. теңге

Республикалық бюджет						2021/2017 өсім, %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Жалпы шығындар	10 677506	9 334733	11 469071	13 699876	14 786771	38,5
оның ішінде: ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғат аумақтары, қоршаған ортаны және жануарлар әлемін қорғау, жер қатынастары	244 937	268 909	371 216	368 905	406 810	66,1
Жергілікті бюджет						2021/2017 өсім, %
	2017	2018	2019	2020	2021	
Жалпы шығындар	4 613 265	4 720 272	5 950 203	8 156 546	8 564 963	85,7
оның ішінде: ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғат аумақтары, қоршаған ортаны және жануарлар әлемін қорғау, жер қатынастары	348 426	311 956	432 363	521 480	557 615	160

Дереккөз: ҚР Ұлттық Статистика Бюросының мәліметі, <https://www.stat.gov.kz>

"Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінде (АӨК) ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін кең мүмкіндіктер бар:

- жайылымдар жалпы жер көлемінің 85% құрайды;
- республиканың климаттық жағдайы дәнді және бұршақ дақылдарын, картоп, көкөніс және т.б өсіруге қолайлы өсіруге қолайлы;

- Ауылдық жерлерде 7,7 миллион адам немесе ел халқының 42,0 пайыздан астамы тұрады, оның 1,3 миллионы, яғни ауыл, орман және балық шаруашылығында тікелей жұмыс істейтіндер экономикадағы жалпы жұмыспен қамтылғандардың 15,4 пайызын құрайды" [4].

Сонымен, азық-түлік қауіпсіздігі – мемлекеттің экономикалық саясатының басты мақсаттарының бірі. Жалпы алғанда, ол ұлттық азық-түлік жүйесінің идеалды жағдайға қарай қозғалыс векторын құрайды.

Азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайына бағалау жүргізгенде халықтың тамақтануының екі деңгейін реттейтін өлшемдершарттарды қолданған жөн:

1) жеткілікті – қалыпты жағдайда әлеуметтік-экономикалық есептеулер үшін пайдаланылады;

2) қажетті ең төмен мөлшер – төтенше жағдайларда халықты тамақпен қамту үшін пайдаланылады.

Жоғарыда аталған өлшемшарттардың шекті мәндері асып кеткен жағдайда халықты азық-түлікпен жеткілікті қамтамасыз ету мүмкін болады. Тамақ өнімінің физикалық қолжетімділігі, экономикалық қолжетімділігі және сапасы арқылы елдің азық-түлік қауіпсіздігі сипатталады.

Қазақстанда 2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігі жоспары әзірленді. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің 2022-2024 жылдарға арналған жоспары әзірленді. Ұлттық қауіпсіздік туралы заңға сәйкес азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық саясатының барлық негізгі бағыттарын қамтиды. Осы кезеңде Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін үш өлшемшарты анықталды. Біріншісі – азық-түліктің физикалық қолжетімділігі, екіншісі – экономикалық қолжетімділік, үшіншісі – өнімнің қауіпсіздігі».

Осылайша, нәтижесінде ауыл шаруашылығы өнімінің көлемін ұлғайту мақсатында үш жыл ішінде өсімдік шаруашылығын әртараптандыру жүзеге асырылатын болады – майлы дақылдар алқабы 3,5 миллион гектарға, картоп – 215 мың гектарға дейін, мал азығы -4,2 млн гектарға дейін ұлғайтылады. Ірі қара мал басын 9 млн басқа, ұсақ малды 20,1 млн басқа дейін жеткізу жоспарлануда. Импортты алмастыру мәселесі де назардан тыс қалмайды деп жоспарлануда.

Біздің көзқарасымызша, азық-түлік тауарларына тұтыну шығыстарының үлесін азайту және бағаны тұрақтандыру, тамақ өнімдерінің өзіндік құнын болжау, тамақ өнімінің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау, әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларын сатушылар үшін сауда базарларындағы жалдау ақысын төмендетуді қамтитын кешенді шараларды жүзеге асыру - бұл отандық тауарлардың үлесін 2024 жылға қарай 80%-ға дейін ұлғайтады деп есептейміз.

Қорытындылай келе, елдің азық-түлік қауіпсіздігіне ішкі және сыртқы тәуекелдерді болдырмау үшін аграрлық саясатты республикалық және жергілікті деңгейде жүргізуге мынадай шаралар кешенін ұсынамыз:

1. "Азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіретін факторларды бақылау.

2. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің критерийлері мен өлшемшарттары (шекте мәндер) жүйесін әзірлеу.

3. Агроөнеркәсіптік кешен дамуының нақты немесе болжамды өлшемшарттарының азық-түлік қауіпсіздігінің шекте мәндерінен ауытқу жағдайларын анықтау, азық-түлік қауіпсіздігіне қатерлердің алдын алуға немесе еңсеруге бағытталған іс-шаралар кешенін әзірлеу және іске асыру.

4. Қаржы-экономикалық мәселелер бойынша қабылданған шешімдерді ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі тұрғысынан сараптау.

5. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, сатып алу, бастапқы және терең өңдеу, сақтау, тасымалдау және өткізу саласындағы экономикалық қатынастар жүйесін жетілдіру.

6. Агроөнеркәсіп кешенінің шағын өндірісінен мамандандырылған орта және ірі өндіріске көшуін, сондай-ақ мал және өсімдік шаруашылығын өнеркәсіптік базаға көшіруді ынталандыру.

7. Халықтың тиімді сұранысын ынталандыру және ішкі және сыртқы нарықта отандық азық-түліктің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын мемлекеттік және нарықтық реттеуді оңтайлы үйлестіру.

8. Ауыл шаруашылығы өнімін айырбастау кезінде және агроөнеркәсіптік кешеннің өнеркәсіп салаларында бағалық паритеттік реттеу қағидасы бойынша ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің кірістерін мемлекеттік қолдау.

9. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілерді табыстылықтың жеткілікті деңгейімен қамтамасыз ететін кепілдендірілген ең төменгі баға жүйесін енгізу.

10. Ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге икемді салық салуды енгізу, басым салалар мен өнімдерді дамытуға инвестиция салатын немесе экологиялық стандарттарды сақтай отырып, өндірістің тұрақты дамуы қағидатын ұстанатын өндірушілерге салықтық жеңілдіктер беру.

11. Отандық тауар өндірушілердің мүдделерін қорғаудың қалыпты протекционистік саясаты.

12. ТМД елдерінің біртұтас азық-түлік нарығын құру, кедендік баждар мен алымдардан кезең-кезеңмен бас тарту және баға саясатын үйлестіру.

13. Өндіріс орындарын жаңғырту және техникалық қайта жарақтандыру, озық технологиялар мен сапа менеджменті жүйелерін енгізу.

15. Агроөнеркәсіптік кешеннің инвестициялық тартымдылығын арттыру, оның материалдық-техникалық базасын қайта жарақтандыру, ауыл шаруашылығы шикізатын өндірудің, жинаудың және өңдеудің үздіксіз жүйесін қалыптастыруға ықпал ететін салықтық және басқа да жеңілдіктерді енгізу. оларды өңдеу зауыттары мен соңғы тұтынушыларға жібереді.

16. Импортты алмастыратын және экспорттық әлеуеті бар тиімді салаларды іріктеп мемлекеттік қолдау.

17. Тамақ өнімдерінің негізгі стратегиялық түрлерінің: астық, ет, сүт экспорты мен импортының көлемін реттеу.

18. Қант қызылшасы, майлы дақылдар, май, ет, сүт және балалар тағамы өндірісі сияқты салаларды қалпына келтіру және дамытудың мақсатты бағдарламаларын іске асыру.

19. Республиканың барлық ауылдық елді мекендерінде, шалғай аудандарда және ауыл шаруашылығы шикізатының көздері жоғары шоғырланған шалғай аудандарда қайта өңдеу орындарының кең желісін құру.

20. Сатып алу және шикізат интервенцияларын ұйымдастыру арқылы азық-түлік нарығын тұрақтандыру".

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. <https://akorda.kz>.

2. Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі №66 Заңы. //https://adilet.zan.kz.
3. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы. //https://adilet.zan.kz.
4. А.Сатыбалдин, Г.Темирова, Т.Жүнісбекова. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі: жағдайы және мүмкіндігі. Экономика: стратегия и практика, № 2 (15), 2020 г. 11-126.

ӘОЖ 338.439(574)

ҚАЗАҚСТАНДА АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаналиева Л.Т., экономика магистрі., аға оқытушы
Нұрман А.Ш., студент 4 курс мамандық «Бизнес экономикасы» (6В04118)
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет

Андатпа. Мақалада ҚР-ның азық-түлік тауарларына деген сұранысы, ұсынысы және экспорты, импорты қарастырылады. Азық-түлік қауіпсіздігі елімізде бірінші кезекте қаралатын мәселелердің бірі. Азық-түлік қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздіктің, соның ішінде экономикалық қауіпсіздіктің бір бөлімі ретінде анықтаймыз және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету барысында жүргізілетін жұмыстарды қарастырамыз.

Кілт сөздер: экспорт, импорт, экономикалық қауіпсіздік, азық түлік қауіпсіздігі деңгейлері.

Аннотация. В статье рассматриваются спрос, предложение и экспорт, импорт продовольственных товаров РК. Продовольственная безопасность является одним из приоритетных вопросов в стране. Мы определяем продовольственную безопасность как часть национальной безопасности, в том числе экономической, и рассматриваем работу, проводимую в ходе обеспечения продовольственной безопасности.

Ключевые слова: уровни экспорта, импорта, экономическая безопасность, продовольственная безопасность.

Annotation. The article discusses the demand, supply and export, import of food products of the Republic of Kazakhstan. Food security is one of the priority issues in our country. We define food security as a section of national security, including economic security, and consider the work carried out in the process of ensuring food security.

Keywords: levels of Export, Import, economic security, food security.

Әлемдегі кез келген мемлекет үшін азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесіндегі күрделі жаһандық мәселе болып табылатындығы мәлім. Біріккен Ұлттар Ұйымының болжаулары бойынша әлем тұрғындарының саны 2022 жылға қарай 7,8 миллиардқа жетеді, ал 2050 жылға қарай

9,3 миллиардтан асады. Міне осыншама халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету шын мәнінде үлкен жауапкершілік пен қажырлы еңбекті қажет етеді. Әрине кейбір елдерде азық-түлік тапшылығы байқалып, әрбір сегізінші тұрғыны аштық жағдайында болғандығы аян. Сондықтан жер шарының тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін өндірісті екі есеге арттыру қажеттілігі туындауда.

Жалпы азық-түлік қауіпсіздігі ұғымы мен азық-түлік қауіпсіздігін құқықтық реттеу мәселелеріне тоқтала кететін болсақ, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы Заңының 4-бабы бойынша: «Ұлттық қауіпсіздік түрлеріне қоғамдық қауіпсіздік, әскери қауіпсіздік, саяси қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, экологиялық қауіпсіздік жатқызылып, ал экономикалық қауіпсіздік экономиканың тұрақты дамуы және оның тәуелді болмауы қамтамасыз етілсін делінген, сонымен қатар Қазақстан Республикасы ұлттық экономикасының нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жағдайы ретінде анықталған; Экономикалық қауіпсіздікке мемлекет тұтынудың және демографиялық өсудің физиологиялық нормаларын қанағаттандыру үшін жеткілікті болатын сапалы және қауіпсіз азық-түлік тауарларына халықтың нақты және экономикалық қолжетімділігін қамтамасыз ете алатын экономиканың, оның ішінде агроөнеркәсіптік кешеннің қорғалу жай-күйін көздейтін азық-түлік қауіпсіздігі жатқызылады [1]». Атап айтқанда, азық-түлік қауіпсіздігін ұлттық қауіпсіздіктің, соның ішінде экономикалық қауіпсіздіктің бір бөлімі ретінде анықтаймыз.

Қазіргі таңда бүкіл әлемде азық-түлік тауарларына деген сұраныс пен оның бағасының күрт өсіп бара жатқандығы жасырын емес. Қазақстан негізінен ауыл шаруашылығы дамыған ел бола отырып, көптеген азық-түлік өнімдерінің тапшылығы байқалады, сондықтан отандық ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен қайта өңдеу арқылы ішкі нарықты азық-түлік тауарларымен қамтамасыз ету бірінші орынға шығып отыр.

2022 жылдың 14 наурызында ҚР Премьер-Министрі Әлихан Смайылов атап өткендей, өндіріс көлемі ұлғайтылмаса, тұтынудың өсуі сөзсіз импортқа тәуелділікке және азық-түлік қауіпсіздігі деңгейінің төмендеуіне әкеледі.

Еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің маңыздылығы сонда – ол еліміздің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі болып табылады. Дегенмен бүгінгі таңда Қазақстан негізгі азық-түлік тауарларымен толық көлемде қамтамасыз етілген деп айтуға болады және қазір ешқандай да алаңдаудың қажеті жоқ.

Атап айтқанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінің бірінші кезектегі міндеті – еліміздегі тұрғындардың барлығы үшін азық-түлік тауарларының нақты қолжетімділігін, олардың дүкендер мен базарлардың сөрелерінде жеткілікті болуын қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан осы бағыттағы көзделген іс-шаралар егіс алқаптарын әртараптандыру, ауыл және мал шаруашылығын кешенді дамыту, жаңа инвестициялық жобаларды іске асыру, сақтау және логистика инфрақұрылымын дамыту есебінен жүзеге асырылатын ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің көлемін ұлғайтуға бағытталған. Ал нарықты азық-түлікпен толықтыру шаралары азық-түлік өндірісі мен тұтыну теңгерімін ескере отырып жүргізілуі тиіс.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аймақтардың дамытылуын мемлекеттік реттеу туралы Заңы бойынша Қазақстан Республикасының 2005 жылғы

8 шілдедегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттары төмендегідей айқындалған:

Барлық тұтынылатын азық-түлік тауарларына нақты қолжетімділік;

Барлық тұтынылатын азық-түлік тауарларына экономикалық қолжетімділік;

Барлық тұтынылатын тағамдық өнім қауіпсіздігінің кепілдігі азық-түлік қауіпсіздігінің өлшемдері болып табылады.

Сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету барысында келесі жұмыстардың жүргізілуі талап етіледі:

барлық тұтынылатын ішкі аграрлық азық-түлік нарығын толықтыру үшін, оның ішінде отандық ауыл шаруашылығы өнімдерін және оларды қайта өңдеп шығаратын өндірушілерді қолдау арқылы қажетті жағдайлар жасау;

барлық тұтынылатын азық-түліктің ішкі ресурстарына қатысты азық-түлік қауіпсіздігінің мониторингін жасау;

барлық тұтынылатын азық-түлік тауарларына сұраныс пен ұсынысты болжау;

барлық тұтынылатын тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

«Елімізде бағаны реттеудің қолданыстағы механизмдерінің тиімділігін бағалау керек. Сонымен қатар бағаларды әкімшілік реттеуден халықтың әлеуметтік жағынан аз қамтылған топтарын адрестік қолдауға көшу үшін ұсыныстар дайындау қажет. Бағаларды әкімшілік механизмдермен ұстап тұру нарықтық тәсілдерге жатпайтынын білеміз, сондықтан бағаларды тұрақтандырудың басқа да әдістерін қолдану қажет», – деді Ә. Смайылов.

Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының барысында шығарылатын тамақ өнімдерінің сапасы да маңызды орын алады. Қазіргі таңда шығарылатын тамақ өнімдерінің сапасын тексеру үшін осы бағытта ветеринарлық және фитосанитарлық бақылауды күшейту, тамақ өнімдерін сертификаттау жұмыстарын жетілдірудің маңызы аса зор болмақ.

2022 жылдың 15 наурызында 2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жоспары Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес әзірленді. Республиканың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың барлық негізгі бағыттарын қамтитын жоспары өңделгендігін ҚР Ауыл шаруашылығы министрі Е. Қарашөкеев баяндады. Сонымен қатар «Азық – түлік қауіпсіздігі мәселесі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі болып табылады», – деп атап өтті Е.Қарашөкеев.

Атап айтсақ елімізде азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін агроөнеркәсіптік кешенді дамытудағы ұлттық қауіпсіздік және мемлекеттік реттеу туралы заңдарда үш өлшем айқындалғаны айтылды және олар келесілер болып табылады:

Біріншісі – азық-түлік нарығындағы қолжетімділік деңгейін сипаттайтын азық – түліктің физикалық қолжетімділігі;

екіншісі – халықтың азық-түлік сатып алу мүмкіндігін сипаттайтын азық – түліктің экономикалық қолжетімділігі.

үшіншісі – азық-түлік және тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі.

Дегенмен, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету салааралық сипатқа байланысты және барлық мүдделі де жауапты тараптардың үйлестірілген іс-қимылын талап ететіндігі даусыз. Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін агроөнеркәсіптік саладағы жүргізіліп жатқан реформалармен және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерімен өзара байланыста қарастыруымыз қажет.

Біріншіден, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етілгені тек мемлекет үшін қана емес, оның әрбір мүшесі үшін маңызды болып табылады.

Екіншіден, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек халықты тамақ өнімдерімен жеткілікті қамтамасыз етумен шектелмейді, оған: азық-түліктің стратегиялық қорын құру, ауыл шаруашылығындағы өндірістің дамуы, азық-түлік шикізаттарын өңдеу механизмі, тамақ өнімдерін уақытысында тасымалдайтын көлік жолдарының болуы, фитосанитарлық, ветеринарлық ережелердің сақталуын қадағалау, халыққа қолжетімді бағаның болуы кіреді.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігі – халықты азық-түлік тәуелсіздігіне, азық-түліктің қолжетімділігіне, мемлекеттің, қоғамның және азаматтардың жеке мүдделерін қамтамасыз етуге қажетті және азаматтардың қалыпты өмір сүру деңгейіне кепілдік беретін экономикалық санат [3].

Аталған Жоспар үш негізгі бөлімнен тұрады, онда барлығы 31 іс – шараны орындау көзделген, және оның ішінде азық-түлік өнімдеріне физикалық қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша 18 іс-шара, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша 6 іс-шара және өнімнің қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету бойынша 7 іс-шара қарастырылған.

Осы іс – шараларды атқару бойынша негізгі орындаушы және жауаптылар ауыл шаруашылығы министрлігі, сауда және интеграция министрлігі болып табылады, сонымен қатар экология, геология және табиғи ресурстар министрлігіне және жергілікті атқарушы органдарға денсаулық сақтау және энергетика, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, Ұлттық экономика министрліктеріне де тиісті іс-шаралар бекітілді.

Аталған жоспардың бірінші бөлімінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемін ұлғайту және сапасын арттыру жөніндегі іс-шаралар қарастырылды және іске асыруға бағытталған 18 іс-шараның ішінде 1-і жедел және 17-сі орта мерзімді іс-шаралар болып табылады. Атап айтатын болсақ, ауыл шаруашылығы бойынша үш жыл ішінде майлы дақылдар алқабын 3 млн гектардан 3,5 млн гектарға дейін, картопты 200 мың гектардан 215 мың гектарға дейін, жемшөпті 3,6 млн гектардан 4,2 млн гектарға дейін ұлғайту жолымен өсімдік шаруашылығында әртараптандыру жүргізілетін болады, ал мал шаруашылығында мал басы бойынша, ұсақ мал 20,1 млн басқа дейін, жылқы 4 млн басқа дейін және т. б жеткізілуі тиіс.

Азық-түлік өнімдерін өндірумен қатар оны сақтау да едәуір еңбекті талап етеді, соған орай картопты, көкөністер мен жемістерді сақтау бойынша инвестициялық жобаларды іске асыру 2022 жылы сақтау қуатын 98,3 мың тоннаға, 2023 жылы – 104,5 мың тоннаға, 2024 жылы – 19,6 мың тоннаға арттыруға мүмкіндік беретіндігі атап өтілді.

Осындай іс-шараларды атқара отырып, бұл бөлімде азық-түлік тауарларын импортты алмастыру, АӨК өнімдерін өндіру мен тұтынудың нақты және болжамды теңгеріміне мониторинг жүргізу шаралары қарастырылған.

Аталған жоспардың екінші бөлімінде халықтың азық-түлік тауарларына тұтынушылық шығыстарының үлесін төмендету және бағаны тұрақтандыру бойынша 5 жедел және 1 орта мерзімді іс-шараны іске асыру қарастырылған.

Олардың ішінде азық-түлік тауарларының бағасын болжау, сауда базарларының жалдау ақысын төмендету, халықтың әлеуметтік осал топтарын атаулы қолдауға бағаларды әкімшілік реттеу жөніндегі шараларды өңдеу, тұрақтандыру қорлары қызметінің тиімділігін бағалауды жүргізу, жаңа шаруашылық нысандарын құру арқылы ауылдық жерлерде жұмыспен қамтуды ұлғайту сияқты іс-

шаралар ауыл шаруашылығы жерлерінің айналымына, сондай – ақ жаңа суармалы жерлерді игеруге бағытталған.

Осы жоспардың үшінші бөлімінде азық-түлік өнімдерін тұтынушыларды қауіпсіз өніммен қамтамасыз ету бойынша 4 жедел және 3 орта мерзімді іс-шараларды іске асыру көзделген. Алыс және жақын шет елдерге шығарылуға зерттелетін импорттық өнімнің үлесін 80% - ға дейін ұлғайту үшін тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін бақылауды қамтамасыз ету, 2024 жылы отандық ветеринариялық және биологиялық өнімдердің үлесін 80% - ға дейін ұлғайту үшін қолданыстағы ветеринариялық және биопрепараттар өндіретін жаңа отандық кәсіпорындарды жаңғырту және қайта жарақтандыру сияқты ауқымды іс-шаралар қабылданды. Сонымен қатар республиканың әрбір облысында орындалатын нақты іс-шаралардың қамтылуы да талқыланып, бекітілді.

Атап айтқанда, азық-түлік қауіпсіздігі бұл ұлттық, экономикалық қауіпсіздіктің бөлігі, оның қамтамасыз етілуі халық денсаулығы мен демографиясының жоғары көрсеткіштерге жетуіне тікелей әсер етеді, сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін кешенді мәселе ретінде қарастыруымыз керек, себебі азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етілуі үшін еліміздің сыртқы, ішкі тауар айналымы, халықтың әлеуметтік жағынан қорғалуы сияқты салалардағы мәселелермен тығыз байланысты. Сондықтан да болашақта бұл мәселені құқықтық реттеуді жетілдіруіміз қажет.

Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің тағы бір оң әсер беретін жолы, ол аграрлық ғылымды дамыту қажет екендігі. Соған орай ғылыми зерттеу процестерінің интеграциясын, мамандар дайындау және ғылыми жетістіктерді өндіріске енгізуді қамтамасыз ету қажет. Ал ол үшін аграрлық университеттер базасында құрамына аграрлық ғылыми институттар мен тәжірибелік шаруашылықтарды біріктіре отырып, зерттеу орталықтарын құру бойынша нақты міндеттер қарастырылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі N 66 Заңы // «Параграф» ақпараттық жүйесі
2. Жанбекова З.Х. Продовольственная безопасность Казахстана : теоретические аспекты и приоритеты обеспечения : Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. / З.Х.Жанбекова. КЭУК, 2008. 21 с.
3. Қазақстанның ауыл, орман және балық шаруашылығы: статистикалық жинақ. [Электронды ресурс]. -2020 <https://www.stat.gov.kz/>
4. Сельское хозяйство Казахстана в цифрах[Электронды нұсқаулық]. -2019-https://agrardialog-kaz.de/wp-content/uploads/2020/07/obzor-selskogo-hozyajstva-kazahstana-2019_ru-1.pdf
5. <https://primeminister.kz/news/v-kazahstane-rassmotr...>

ӘОЖ 338.439(02)

**АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ МӘСЕЛЕСІ ЕЛДІҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ БАСТЫ ШАРТТАРЫНЫҢ БІРІ****Ерсеитова А. У., э.ғ.к.****«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы****Султаналиева Т.К., Еділханұлы А.****6B04118- Бизнес-экономикасы 4 курс студенттері****М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі екендігі және мемлекет басшысының тапсырмасымен жасалған 2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жоспарының негізгі бағыттары, азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің үш китері қарастырылды. Жоспарды іске асыру Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейін арттыруға, халықтың азық-түлік тауарларына шығыстарын төмендетуге және тұтынушыларды қауіпсіз өніммен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, азық-түлік тауарлары, ұлттық қауіпсіздік, азық-түлік нарығы,

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления плана обеспечения продовольственной безопасности страны на 2022-2024 годы, разработанные по поручению главы государства, три критерия обеспечения продовольственной безопасности. Реализация плана позволит обеспечить продовольственную безопасность, повысить уровень продовольственной обеспеченности, снизить расходы населения на продовольственные товары и обеспечить потребителей безопасной продукцией.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, продовольственные товары, национальная безопасность, продовольственный рынок.

Annotation. The article discusses the main directions of the country's food security plan for 2022-2024, developed on behalf of the head of state, three criteria for ensuring food security. The implementation of the plan will ensure food security, increase the level of food security, reduce public spending on food products and provide consumers with safe products.

Keywords: food security, food products, national security, food market.

Қазақстанда халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселелері ішкі саяси тұрақтылықтың негізгі факторларының бірі, елдің орнықты дамуы мен экономикалық өсуін қамтамасыз етудің маңызды шарты бола отырып, әрқашан мемлекеттің ерекше қамқорлығының объектісі болып келді. Соңғы жылдары бұл салада белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді. Азық-түлік тауарларының негізгі түрлері бойынша елдің азық-түлік қауіпсіздігі жергілікті өндіріспен 80% - дан астам қамтамасыз етіледі. Азық-түлік қауіпсіздігінің барлық мәселелері Қазақстанда 2019 жылы қабылданған азық-түлік қауіпсіздігі туралы Заңмен үйлестіріледі, сондай-ақ елдің 2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігі туралы Заң жобасы әзірленді[1].

Азық-түлік қауіпсіздігінің қол жеткізілген деңгейіне қарамастан, covid-19 пандемиясынан туындаған төтенше жағдай жағдайында еліміз үшін өз тамақ өнімдерін өндіруді қолдау және одан әрі дамыту, сауда-логистикалық инфрақұрылымның үздіксіз жұмысы, азық-түлікпен қамтамасыз етуді тұрақтандыру үшін резервтік қорлар құру мәселелері өзекті болып табылады. Осы мәселелерді шешуге мемлекет басшысы Қ.Қ. Тоқаев үстіміздегі жылдың 10 сәуірдегі төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комиссияның отырысы барысында назар аударды[2].

Азық – түлік дағдарысына жол бермеу-қазақстандықтар үшін азық-түліктің нақты және экономикалық қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында Үкімет пен әкімдіктерге азық-түлік бағаларын реттеу жөніндегі жұмысты жалғастыру тапсырылды. Атап айтқанда, баға белгілеудің барлық тізбегі бойынша әлеуметтік маңызы бар өнімдерге бағаны реттеу тетігін оңтайландыру қажеттілігі белгіленді. Үкімет деңгейінде әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларының 19 атауының 9-на шекті бағалар белгіленді. Азық-түлік тауарларының бағаларын жергілікті жерлерде реттеу жөніндегі одан әрі жұмыс олардың, ең алдымен, азаматтардың әлеуметтік осал санаттары үшін қолжетімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы өнімдерін шығаруға тыйым салынды. Бұл шара ішкі нарықта азық-түлік тауарларының ұсынысын қажетті деңгейде сақтай отырып, азық-түлік тауарлары мен отандық өндірістің ауыл шаруашылығы өнімдерінің елден тыс жерлерге кетуіне жол бермейді. Форвардтық сатып алу құралын енгізумен қатар, ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттауға уақытша тыйым салу азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және отандық ауыл шаруашылығы өндірушілерін қолдау қажеттілігі арасындағы теңгерімді сақтауға мүмкіндік береді

Логистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Бұл мәселеде өңірлерге үлкен жауапкершілік жүктеледі. Көліктің шектеулі қозғалысы жағдайында өңірден өңірге азық-түлікті үздіксіз тасымалдауды қамтамасыз ету үшін өңірлер арасындағы үйлесімді жұмыс бұрынғыдан да маңызды[2].

Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әрбір қазақстандық өз үлесін қоса алады. Әл-ауқаттың, урбанизацияның және қоғамдық тамақтану секторының дамуының әсерінен тұрмыстық тамақ қалдықтарының деңгейі тез өсетіні белгілі. Азық – түлік сатып алу немесе тікелей қажеттілік жоқ Қор сатып алу, үйдегі қорларды дұрыс сақтамау және пайдалану-мұның бәрі айтарлықтай азық-түлік шығындарына әкеледі.

2022-2024 жылдарға арналған азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жоспары Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес әзірленді. Жоспар республиканың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың барлық негізгі бағыттарын қамтиды. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі болып табылады. Ұлттық қауіпсіздік және агроөнеркәсіптік кешенді дамытуды мемлекеттік реттеу туралы заңдарда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін үш критерий айқындалған:

-бірінші өлшем-бұл азық-түлік нарығындағы қолжетімділік деңгейін сипаттайтын азық-түлікке физикалық қолжетімділік;

-екінші критерий — халықтың азық-түлік сатып алу мүмкіндігін сипаттайтын азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі;

- үшінші критерий — бұл тамақ өнімдерінің қауіпсіздігі[3].

Тұтастай алғанда, Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету салааралық сипатқа ие және барлық мүдделі Тараптардың үйлестірілген іс-қимылын талап етеді. Жоспар үш негізгі бөлімнен тұрады, онда 31 іс-шараны орындау көзделген, оның ішінде физикалық қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша 18 іс-шара, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша 6 іс-шара және өнімнің қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз ету бойынша 7 іс-шара. 18 іс – шара бойынша негізгі орындаушы ауыл шаруашылығы министрлігі, 5 іс-шара бойынша-сауда және интеграция министрлігі болып табылады. Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі мен жергілікті атқарушы органдар Денсаулық сақтау және энергетика, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау, Ұлттық экономика министрліктеріне 2 іс-шара және 1 іс-шара бойынша бекітілді[3].

Бірінші бөлім ауыл шаруашылығы өнімдері өндірісінің көлемін ұлғайту жөніндегі іс-шараларды іске асыруға бағытталған және 18 іс-шараны қамтиды, оның ішінде 1 жедел және 17 орта мерзімді. Негізгі іс-шаралардың мазмұнын толығырақ қарастырайық. Сонымен, үш жыл ішінде майлы дақылдар алқаптарын 3 млн гектардан 3,5 млн гектарға дейін, картоп алқаптарын 200 мың гектардан 215 мың гектарға дейін, жемшөп дақылдарын 3,6 млн гектардан 4,2 млн гектарға дейін ұлғайту жолымен өсімдік шаруашылығында әртараптандыру жүргізіледі. 20,1 млн Бас, 4 млн басқа дейін жылқы және т. б. Картопты, көкөністер мен жемістерді сақтау жөніндегі инвестициялық жобаларды іске асыру 2022 жылы сақтау қуатын 98,3 мың тоннаға, 2023 жылы – 104,5 мың тоннаға, 2024 жылы – 19,6 мың тоннаға арттыруға мүмкіндік береді". Бұдан басқа, осы бөлімде азық-түлік тауарларын импортты алмастыру, АӨК өнімдерін өндіру мен тұтынудың нақты және болжамды теңгерімінің мониторингі бойынша шаралар көзделген[3].

Екінші бөлім халықтың азық-түлік тауарларына тұтыну шығыстарының үлесін төмендету және бағаларды тұрақтандыру бойынша 5 жедел және 1 орта мерзімді іс-шараларды іске асыруға бағытталған. Бұл азық-түлік тауарларының бағаларын болжау, ауыл шаруашылығы өнімдерін сатушылар үшін сауда нарықтарының жалдау ақысын төмендету, бағаларды әкімшілік реттеуден халықтың әлеуметтік осал топтарын атаулы қолдауға көшу бойынша шаралар әзірлеу, тұрақтандыру қорлары қызметінің тиімділігіне бағалау жүргізу, ауылдық жерлерде жұмыспен қамтуды ұлғайтудың жаңа нысандары арқылы кемінде 25 мың шаруашылық құру жолымен ауыл шаруашылығы жерлерін айналымға енгізу, сондай-ақ жаңа суармалы жерлерді игеру.

Үшінші бөлім тұтынушыларды қауіпсіз өніммен қамтамасыз ету бойынша 4 жедел және 3 орта мерзімді іс-шараларды іске асыруды көздейді. Зерттелетін импорттық өнімнің үлесін 80% - ға дейін арттыру үшін тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін бақылауды қамтамасыз ету, 2024 жылы отандық ветеринариялық және биопрепараттардың үлесін 80% - ға дейін арттыру үшін қолданыстағы ветеринариялық және биопрепараттар өндіретін отандық кәсіпорындарды жаңғырту және жаңаларын құру[3].

Жоспарды іске асыру ұлттық қауіпсіздіктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, азық-түлікпен қамтамасыз етілу деңгейін арттыруға, халықтың азық-түлік тауарларына шығыстарын төмендетуге және тұтынушыларды қауіпсіз өніммен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер

1. План обеспечения продовольственной безопасности Казахстана на 2022-2024годы. Электронный ресурс: <https://www.apk-inform.com> > news
2. Каримова, Ж. Продовольственная безопасность в приоритете . Электронный ресурс://WWW.CARAVAN.KZ/NEWS/PRODOVOLSTVENNAYA-BEZOPASNOST-V-PRIORITETE-GOSUDARSTVA
3. Как в Казахстане намерены обеспечить продовольственную безопасность Электронный ресурс: <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-rassmotren-plan-obespecheniya-prodbezopasnosti-na-srednesrochnyy-period-e-karashukeev-152143>
4. Рейтинг стран мира по уровню продовольственной безопасности. Глобальный индекс продовольственной безопасности [Электронный ресурс]. -2022-
<https://gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index>
5. Как в Казахстане намерены обеспечить продовольственную безопасность Электронный ресурс: <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-rassmotren-plan-obespecheniya-prodbezopasnosti-na-srednesrochnyy-period-e-karashukeev-152143>

ӘОЖ 33.338

**COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ**

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Нурмахамбет Әнел Талғатқызы, Әбдрахманов Тәкежан Қанышұлы
6B04111-Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы
мамандығының студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Covid-19 экономикалық салдары Қазақстан экономикасы үшін елеулі соққы болды. Қазақстан экономикасы үшін шикізатқа тәуелділіктен арылу жөніндегі одан арғы шаралар Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі дамуының жаңа стратегиялық жоспарын да, бірінші кезекте – экономиканы әртараптандыру және өнеркәсіпті цифрландыру арқылы да көздейді. COVID-19 салдарынан білім беру мен оқытудағы шығындар деңгейі ондаған жылдар бойы экономикаға әсер етеді. Мақалада қазіргі кезеңдегі жаңа экономикалық, саяси және әлеуметтік сын-қатерлер аясында қазақстандық экономиканың өсу қарқыны мәлеметтері ұсынылған.

Кілт сөздер: пандемия, Қазақстан экономикасы, жұмыссыздық, жұмыспен қамту, мемлекеттік реттеу, денсаулық сақтау

Аннотация. Экономические последствия Covid-19 стали серьезным ударом для экономики Казахстана. Дальнейшие меры по избавлению от сырьевой зависимости для экономики Казахстана предусматривают как новый стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, так и в первую очередь – через диверсификацию экономики и цифровизацию промышленности. Уровень расходов на образование и обучение, связанный с COVID-19, десятилетиями влиял на

экономику. В статье отражены темпы роста экономики Казахстана на фоне новых экономических, политических и социальных вызовов на современном этапе.

Ключевые слова: пандемия, экономика Казахстана, безработица, занятость, государственное регулирование, здравоохранение

Annotation. The economic consequences of Covid-19 were a serious blow to the economy of Kazakhstan. Further measures to get rid of dependence on raw materials for the economy of Kazakhstan provide for both the new strategic plan for the development of the Republic of Kazakhstan until 2025, and, first of all, through economic diversification and digitalization of industry. The level of education and training costs associated with COVID-19 has been affecting the economy for decades. The article reflects the growth rate of the economy of Kazakhstan against the background of new economic, political and social challenges at the present stage.

Key words: pandemic, economy of Kazakhstan, unemployment, employment, state regulation, healthcare

Әлемнің көптеген елдері covid-19 коронавирустық инфекциясынан туындаған жағдайға тап болды, бұл азаматтарға әмбебап әлеуметтік көмек жүйесінің немесе денсаулық сақтау мен білім берудің тиімді жүйесінің жоқтығын көрсетті. Коронавирустық зерттеушілері пандемияның әлемдік экономикаға ұзақ мерзімді әсерін талқылайды. Коронавирустық эпидетке дейін әлемде еңбек нарығында айтарлықтай проблемалар болды. 2020 жылы әлемдегі еңбекке қабілетті жастағы халықтың 57%-ы (3,3 миллиард адам: 1,3 миллиард әйел және 2 миллиард ер адам) жұмысқа орналасты, ал 188 миллион адам жұмыссыз қалды (саясаттың қысқаша мазмұны: еңбек әлемі және COVID-19, 2020).

COVID-19 пандемиясының күтпеген және тез таралуы қысқа мерзімде Денсаулық сақтау, білім беру жүйесінде, еңбек нарығында және Қазақстан экономикасының бірнеше секторларында төтенше жағдай туғызды. Қазақстан Үкіметі вирустың таралуының алғашқы күндерінен бастап пандемиямен күресу бойынша төтенше шаралар қабылдады. Бір жағынан, Денсаулық сақтау жүйесіне, фармацевтика өнеркәсібіне және сынақтар мен вакциналарды әзірлеуге айтарлықтай қаржы бөлінді. Қазақстандық вакцина әзірленді. Карантин және өзін-өзі оқшаулау сияқты шектеу шаралары енгізілді. Шет елдермен шекаралар жабылды. Сонымен қатар, Үкімет жұмыссыздарға қаржылық қолдау көрсетті, табысы шектеу шараларына байланысты төмендеген қызметкерлерді қолдады, салықтарды азайту арқылы бизнесті қолдау бойынша бірқатар шаралар қабылдады және т.б [1].

Елде инфекцияның таралуын болдырмау үшін 16 наурызда төтенше жағдай режимі енгізіліп, 22 наурызда Нұр-Сұлтан мен Алматыға кіру-шығу жабылды. Кейіннен еліміздің басқа аймақтары да карантинге жабылды. Нәтижесінде төтенше жағдай 11 мамырға дейін созылды.

Төтенше жағдай кезінде сауда және ойын-сауық орталықтарының, кинотеатрлардың, театрлардың, көрмелердің қызметі тоқтатылды, адамдар көп жиналатын кез келген іс-шараларға тыйым салынды, теміржол және әуе қатынасы тоқтатылды, ұйымдардың көпшілігі мүмкіндігінше, қашықтағы жұмыс режимі. Жыл ішінде эпидемиологиялық жағдайға байланысты еліміздің жекелеген аймақтарында әртүрлі ұзақтығы мен жиілігімен шектеу шаралары енгізілді. Ойын-сауық, спорттық және басқа да бұқаралық іс-шараларды өткізуге, сондай-ақ караоке, боулинг клубтарының, компьютерлік клубтардың қызметіне әлі де тыйым салынды.

Экономиканың зардап шеккен салаларында еңбек еткен көптеген азаматтар табыс көзінен айырылды. Оларды қолдау үшін Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан 42500 теңге көлемінде әлеуметтік төлемдер қарастырылған. Төтенше жағдай кезінде сегіз миллионға жуық қазақстандық төлем алуға өтініш берді, нәтижесінде 16 наурыз бен 10 мамыр аралығында 4,6 миллион азамат 321,9 миллиард теңгеге әлеуметтік көмек алды

Пандемия Қазақстанның еңбек нарығындағы проблемаларды шиеленістірді. Халықты жұмыспен қамтуды мемлекеттік реттеудің негізгі міндеттері:

- халықты жұмыспен қамту;
- жұмыссыздықпен күресу;
- жаңа жұмыс орындарының ашылуын ынталандыру;
- жұмыссыздарды әлеуметтік қолдау.

1-кестеде Қазақстанда 2017-2021 жылдарға арналған Жұмыспен қамту көрсеткіштері келтірілген. Республикадағы жұмыссыздық деңгейі 2020-2021 жылдары 4,9% құрады. COVID-19 коронавирусы пандемиясы және онымен байланысты шектеулер, халықтың өзін-өзі оқшаулауы және карантиндік шаралар, сондай-ақ елден тыс сапарларды тоқтату іскерлік белсенділіктің төмендеуіне және Қазақстан Республикасының экономикасын қоса алғанда, әлемдегі экономикалық өсудің баяулауына әкелді.

1-кесте-Қазақстан Республикасындағы 2017-2021 жылдарға арналған Жұмыспен қамту және жұмыссыздық көрсеткіштері

1-кестеге сәйкес, Қазақстан халқы өсуде. Қатаң карантиндік режим кезеңінде елде жұмыспен қамтылғандар саны да өсті. Сол кезеңде өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылар санының азаюы және жұмыссыздар санының артуы Үкіметтің коронавирустың таралуын азайтуға қатысты шектеулерімен байланысты. Талданған

Мазмұны	Жылдар					2021- 2019,%
	2017	2018	2019	2020	2021	
Жыл соңындағы халық саны, мың адам.	18157,3	18395,6	18631,8	18879,6	19122,4	102,6
Жұмыс күші (15 және одан жоғары жастағы), мың адам.	9027,4	9138,6	9221,5	9180,8	9256,8	100,4
Жұмыспен қамтылған халық, мың адам.	8585,2	8695,0	8780,8	8732,0	8807,1	100,3
Қызметкер, мың адам	6485,9	6612,5	6681,6	6686,7	6710,2	100,4
Өзін-өзі жұмыспен қамтыған қызметкерлер, мың адам	2099,2	2082,5	2099,2	2045,4	2096,9	99,9
Жұмыссыз халық, мың адам	442,3	443,6	440,7	448,8	449,6	102,0
Жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	4,9	4,9	4,8	4,9	4,9	-

кезеңде қызметкерлер саны курьерлер жеткізетін азық-түлік пен басқа да қажетті тауарларға өзін-өзі оқшаулаған халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру бойынша қызметтердің ұлғаюына байланысты өсті.

Экономиканы қолдау үшін үкімет дағдарысқа қарсы шаралар кешенін әзірледі, оның ішінде бизнесті жеңілдетілген несиелендіру, экономиканың зардап шеккен салаларын салықтан босату, жұмыспен қамтудың жол картасын іске қосу,

жұмыссыз қалған азаматтарға жәрдемақы төлеу, табыстар және т.б. Бұл іс-шараларға 5,93 трлн теңге бөлінді, оның 3,46 трлн теңгесі – республикалық бюджеттен, 2,47 трлн теңгесі – бюджеттен тыс қорлар есебінен [1].

Локдаун кезеңінде қазақстандықтарды қолдау үшін президенттік шаралар пакеті әзірленді, ол жұмысынан айырылуына байланысты 42500 теңге мөлшерінде әлеуметтік жәрдемақы төлеуді, ипотека төлемін кейінге қалдыруды, зейнетақы мен жәрдемақы мөлшерін 10% - ға индекстеуді, халықтың әлеуметтік осал топтарына Коммуналдық қызметтерге 15 мың теңге мөлшерінде өтемақы төлеуді қамтыды екі ай, бизнесті салықтан босату және басқалар.

Сондай-ақ, шағын және орта бизнеске қолдау көрсетілді. Мәселен, "Даму" қорының деректері бойынша, 2020 жылғы 16 наурыз бен 31 желтоқсан аралығында "Даму" кәсіпкерлікті дамыту Қорының "субсидиялау" құралы бойынша 4179 шағын және орта бизнес жобасының кредиттері қайта құрылымданды. Осы кезеңде "кепілдік беру" құралы бойынша қор 3 291 жоба бойынша қайта құрылымдауды ұсынуға келісті [3].

Экономика тұрақтылығының негізгі факторы 2020 жылы 2%-ға өскен нақты сектор болды. Құрылыс, өңдеу өнеркәсібі және ауыл шаруашылығы салаларын дамытуға мемлекеттік қолдау және жаңа тәсілдерді енгізу экономикалық өсу құрылымында сапалы өзгерістерді қамтамасыз етті.

Индустриялық саясатты жүзеге асырудың 10 жылында өңдеу өнеркәсібінің үлесі (13%) бірінші рет ЖІӨ-дегі тау-кен өнеркәсібінің үлесінен (12,4%) асып түсті. Өңдеу өнеркәсібінің көптеген салаларында өндірістің екі таңбалы ұлғаюы қамтамасыз етілді. Ауыл шаруашылығында соңғы 7 жылда максималды өсімге қол жеткізілді.

Құрылыс саласында рекордтық көрсеткіштерге қол жеткізілді. 2020 жылы 15,3 млн шаршы метрден астам пайдалануға берілді. Бұл 2019 жылдың деңгейінен 17 пайызға жоғары. Тұрғын үй құрылысы бойынша Қазақстан Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері арасында 2 жыл қатарынан бірінші орында тұр. Тау-кен өнеркәсібін есепке алмағанда негізгі капиталға салынған инвестиция 14,8%-ға өсті, бұл болашақта тұрақты және сапалы экономикалық өсімге негіз жасайды.

Мемлекеттік қолдау шаралары мен контрциклдік макроэкономикалық саясатты іске асырудың арқасында 2021 жылдың алғашқы 4 айында ЖІӨ өсу қарқыны өткен жылдың наурыз айынан бері алғаш рет оң аймаққа шықты.

«Ағымдағы жылдың қаңтар-мамыр айларында, экономиканың қалпына келу қарқыны 1,6%-ға дейін өсті. Экономиканың оң өсу траекториясына шығуы біз болжағаннан ерте қамтамасыз етілді», - деді ҚР Ұлттық экономика министрлігінің басшысы.

Тау-кен өнеркәсібін есептемегенде нақты секторда өсім 7,4%-ды құрады. Экономика салаларының ішінде жоғары өсім ақпарат және байланыс (өсім 11,6%), құрылыс (11,3%), сауда (6,7%), өңдеу өнеркәсібі (7,2%), су (7,6%) және электрмен жабдықтау (5,6%-ға), сондай-ақ ауыл шаруашылығы (3,1%-ға).

Экономиканың өндіруші емес салаларында 25,5% деңгейінде негізгі капиталға инвестицияның айтарлықтай өсуіне қол жеткізілді. Құрылысқа құйылған инвестиция көлемі 2,3 есеге, өңдеу өнеркәсібіне – 82%-ға, ақпарат және байланысқа – 53%-ға, ауыл шаруашылығына – 47%-ға, саудаға – 46%-ға, жылжымайтын мүлікпен операцияларға – 29%-ға және көлікке – 19%-ға өсті [5].

Білім беруді мәжбүрлеп цифрландыру Төтенше жағдай енгізілгеннен кейін еліміздегі барлық оқу орындары қашықтан басқаруға көшті. Жаңа форматта оқыту

алғашқы күннен-ақ саланы цифрландырудың төмен деңгейімен байланысты проблемаларды анықтады. Сапалы интернетке, сондай-ақ оқуға қажетті құрал-жабдықтарға барлығы бірдей қол жеткізе алмады. Тек миллионға жуық мектеп оқушыларының компьютерлері (үштен бірі), екі миллионға жуығы смартфондар немесе планшеттер арқылы оқыды, 180 мыңнан астам балада технология мүлдем жоқ. 480 мыңнан астам оқушының интернеті жоқ, ал мектептерде бар компьютерлердің 60 пайызы ғана жұмыс істеді.

Оқу процесін қашықтан форматта жалғастыру үшін оқу жылының басына қарай Білім және ғылым министрлігі саланы цифрландыру бойынша белсенді жұмыс жүргізуге мәжбүр болды: студенттер мен оқытушыларды қажетті құрал-жабдықтармен жабдықтау, курстар өткізілді. қашықтан оқыту форматында жұмыс істейтін мұғалімдер үшін, сонымен қатар, елімізде қашықтықтан оқытуға арналған бірнеше білім беру платформалары бірден іске қосылды.

Білім беру сапасын арттыру-шұғыл міндет. Шетелдік сарапшылардың бағалауы бойынша, COVID-19 пандемиясы кезінде білім алуды тоқтатқан 7-17 жас аралығындағы балалардың саны он есе өсті, бұл ұзақ мерзімді перспективада елдің адами капиталының дамуына теріс әсер етеді.

Білім беру саласында Қазақстан Республикасының білім мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы іске асырылуда. Білім беру саласындағы бағдарламаның негізгі мақсаты оның сапасын арттыру және осы негізде ғылым саласындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру – елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы ғылымның рөлін арттыру болып табылады. Ғылымға келетін болсақ, біздің ойымызша, ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қазақстандық тәжірибеге енгізу маңызды. Ең алдымен, жұмыс істеп тұрған зерттеу ұйымдарын қаржылай қолдау қажет.

"Осы уақыт ішінде Қазақстан, бүкіл әлем сияқты, көптеген қиындықтардан өтті. Мемлекет азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорғау үшін түбегейлі шаралар қабылдады. Төтенше жағдай кезінде табыс көзінсіз қалған адамдар қаржылық және басқа да көмек алды. Бірліктің, өзара қолдаудың арқасында біз пандемияның ең өткір кезеңін еңсере алдық", - деп атап өтті мемлекет басшысы [4].

Осы қиын жыл ішінде барлық мемлекеттік билік органдары қазақстандықтарды қорғау бойынша орасан зор жұмыс жүргізді. Коронавирустық инфекцияның таралуына қарсы күреске мемлекет 114 млрд теңгеден астам қаржы бөлді.

Қазіргі жағдай мемлекетті денсаулық сақтау саласын дамытуға жіті көңіл бөлуге мәжбүр етті. Жыл соңында дәрігерлердің орташа жалақысы 30 пайызға, орта медицина қызметкерлерінің 20 пайызға өсті. Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша 2025 жылға қарай бұл көрсеткіш 2,5 есеге ұлғайтылып, денсаулық сақтау жүйесін барлық көздерден қаржыландыру көлемі жалпы ішкі өнімнің 5 пайызына дейін ұлғаюы тиіс (қазір бұл көрсеткіш 4 пайыздан аспайды) [2].

Ауруханаларда орын тапшылығына байланысты жыл ішінде 16 модульдік аурухана салынып, үш жұқпалы аурулар ауруханасы қайта жаңғыртылды. 185 аудандық аурухана рентген-диагностикалық құрал-жабдықтармен 100% жабдықталған, 64 оттегі станциясы іске қосылды, Қазақстан бойынша мыңнан астам жедел жәрдем көлігі сатып алынды, 459 зертханалық құрал-жабдықтар сатып алынды. Медициналық жоғары оқу орындарында санитарлық-гигиеналық профильді факультеттер қалпына келтірілді. 2020 жылы денсаулық сақтау саласына құйылған инвестиция 302,5 млрд теңгені құрады, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 2,5 есеге

жоғары. Орта мерзімді перспективада қазақстандық экономиканың өсу қарқыны біртіндеп қалпына келеді деп болжануда. Ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның неғұрлым тұрақты және теңдестірілген экономикалық өсуге деген ұмтылысы макроэкономикалық саясатты жаңа шындыққа бейімдеуді аяқтауды және экспортқа бағытталған өнімді жеке сектордың дамуын ынталандырды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сансызбаева Х.Н., Аширбекова Л.Ж., Писула Т., Мусульманкулова А.А. Влияние пандемии на социально-экономическое развитие Казахстана. *Economics: the strategy and practice*. 2022;17(3):6-21. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2022-3-6-21>
2. Как год пандемии повлиял на Казахстан: <https://kz.kursiv.media/2021-03-13/kak-god-pandemii-povliyal-na-kazakhstan/>
3. Пандемии COVID-19 исполнился год: каким он был для Казахстана <https://strategy2050.kz/ru/news/pandemii-covid-19-ispolnilsya-god-kakim-on-byi-dlya-kazakhstana/>
4. ҚР президенті Қасым-Жомарт Тоқаев твиттері: <https://twitter.com/tokayevkz>
5. Экономика Казахстана в период пандемии, восстановительные меры, поправки в законы и внедрение цифровизации <https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/ekonomika-kazahstana-v-period-pandemii-vosstanovitelnye-mery-popravki-v-zakony-i-vnedrenie-cifrovizacii/>

ӘОЖ 338.24

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫН МЕМЛЕКЕТТІК ҰНТАЛАНДЫРУ БАҒЫТТАРЫ

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Әділхан Аида Нұрланқызы, Әділхан Адина Нұрланқызы,
6В04112- Бизнес менеджмент 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерлікті ынталандыру мәселесі айтылған. Мақалада Қазақстанда кәсіпкерлікті қолдайтын мемлекеттік бағдарламалар көрсетілді. «Бизнестің жол картасы – 2020» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, 2017 – 2021 жылдарға арналған жұмыспен қамтуды және кәсіпкерлікті дамыту үшін "Еңбек" мемлекеттік бағдарламалары негізінде шаралар, бағыттары және нәтижелері көрсетілді. Қазақстандағы орта және шағын кәсіпкерліктің қазіргі жағдайы қарастырылды. 2021 жылдың ресми мәліметтер негізінде ЖІӨ көрсеткішіндегі өзгерістер, субъектілер саны қарастырылды. Польша елінің шағын және орта бизнесіндегі тәжірибесі қарастырылды. Шағын және орта кәсіпкерлікті ынталандыру бағыттар және шаралар баяндалады.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, мемлекеттік бағдарлама, мемлекеттік қолдау, шағын және орта бизнес, кәсіпкерлікті ынталандыру, кәсіпкерлікті дамыту.

Аннотация. В статье затронуты вопросы стимулирования малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан. В статье были показаны

государственные программы поддержки предпринимательства в Казахстане. Показаны меры, направления и результаты на основе государственной программы поддержки и развития бизнеса» Дорожная карта бизнеса – 2020", государственных программ "Еңбек" для развития занятости и предпринимательства на 2017 – 2021 годы. Рассмотрено современное состояние среднего и малого предпринимательства в Казахстане. На основании официальных данных за 2021 год были рассмотрены изменения в показателе ВВП, количество субъектов. Рассмотрен опыт Польши в малом и среднем бизнесе. Излагаются направления и меры стимулирования малого и среднего предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательство, государственная программа, государственная поддержка, малый и средний бизнес, стимулирование предпринимательства, развитие предпринимательства

Annotation. The article discusses the issue of stimulating small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. The article presented state programs supporting entrepreneurship in Kazakhstan. Measures, directions and results based on the state program for business support and development" business Roadmap 2020", state programs for the development of employment and entrepreneurship" Enbek" for 2017-2021 were presented. The current state of medium and small businesses in Kazakhstan was considered. Based on official data for 2021, changes in the GDP indicator, the number of subjects were considered. The experience of Poland in small and medium-sized businesses was considered. Directions and measures to stimulate small and medium-sized businesses are outlined.

Key words: entrepreneurship, government program, government support, small and medium-size businesses, entrepreneurship motivation, entrepreneurship development.

Кез келген мемлекет үшін шағын және орта бизнесті дамыту проблемасы өзекті мәселе болып табылады. Оның нәтижесінде, қосымша жұмыс орындарын құруға жағдай жасалады, қаржы нарығы жандандырылады, бәсекелестікке қабілетті орта қалыптастырылады, халықтың сатып алу қабілетін арттырады, сонымен бірге ірі бизнестің даму мүмкіндігін кеңейтеді.

Кәсіпкерлікті дамытуға мемлекет айрықша мүдделі. Қазақстан Республикасында Қазақстан Республикасында мемлекеттік қолдау шараларының негізгі түрлері қаржылық, мүліктік, инфрақұрылымдық, институционалдық және ақпараттық қолдау. Қолайлы құқықтық, экономикалық жағдайлар жасауды қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық негіздері қалыптастырылған.

ШОБ-ты дамытудың мемлекеттік шаралар жүйесін айқындайтын қолдау көрсететін мемлекеттік бағдарламалар:

1) «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы (ҚР Үкіметінің 2019 жылы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысымен бекітілді);

2) 2017 – 2021 жылдарға арналған жұмыспен қамтуды және кәсіпкерлікті дамыту үшін "Еңбек" мемлекеттік бағдарламасы (ҚР Үкіметінің 2018 жылғы 13 қарашадағы № 746 қаулысымен бекітілді).

Кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шараларының жүйесіне кіреді: қаржылық, мүліктік, инфрақұрылымдық, институционалдық және ақпараттық қолдау. Бұл ретте мемлекеттік қолдаудың көрсетіледі:

1) Жаңа бизнес-бастамаларды, стартаптарды қолдау;

2) ШОК-та жалпы жұмыспен қамтуды ұлғайту;

3) ЖІӨ-ге салымды және орта кәсіпорындардың өнім шығарудың орташа көлемін ұлғайту.

Мемлекеттік қолдау шараларын жүзінде қамтамасыз ету тұрғысынан біршама шектеулілігі байқалады. Мысалы, 2015-2020 жылдар аралығында "Бизнестің жол картасы 2020" бағдарламасы (қазіргі БЖК 2025) шеңберінде мемлекеттік қолдау 808,7 мың кәсіпкер көрсетілді, оның ішінде пайыздық мөлшерлемені субсидиялау – 16,3 мың, кепілдік беру – 14,5 мың, гранттар – 2,3 мың, инфрақұрылымды жүргізу – 131, оқыту - 129,2 мың, консультациялар және сервистік қызметтер – 646,6 мың кәсіпкерге көмек көрсетілді. [1]

"Еңбек" бағдарламасының мақсаты мен нысаналы индикаторларына қол жеткізу үшін жұмыс мынадай төрт бағыт бойынша жүргізілетін болады:

1) "Еңбек" бағдарламасына қатысушыларды техникалық және кәсіптік біліммен және қысқа мерзімді кәсіптік оқытумен қамтамасыз ету;

2) жаппай кәсіпкерлікті дамыту;

3) халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесу және еңбек ресурстарының ұтқырлығы арқылы еңбек нарығын дамыту;

4) "Жастар – ел тірегі" ұлттық жобасының кешенді іс-шараларын іске асыру.

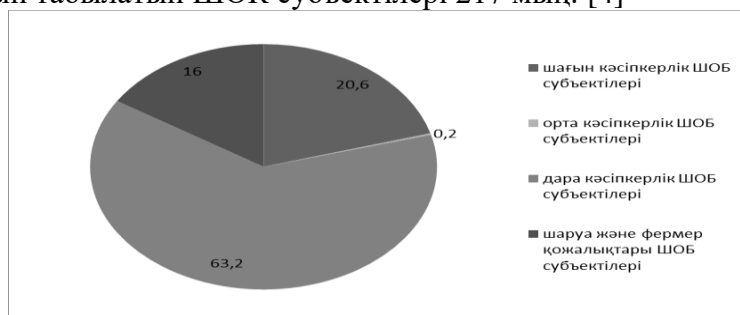
[2]

«Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы нәтижесінде 70 пайызы тұрақты жұмысқа орналасты, яғни нақты 377 мың адам жұмыспен қамтылды. Бағдарлама бойынша 65 мың адам оқуды өтті.

Бағдарламаның екінші бағыты бойынша микрокредиттер немесе кайтарымсыз грант 29 мың адам алған, оның 25 мыңнан астамы алғаш рет өз ісін ашты және қосымша 8 мыңға жуық жаңа жұмыс орындарын құрды. «Еңбек» бағдарламасы 83 пайызға орындалды.

2015 – 2020 жылдарда Қазақстан Республикасында ШОБ даму жағдайы оң нәтижелерді көрсетті: ШОБ өнім шығару 33,6 трлн теңгеге жетті (2 есе); ШОБ ҚР ЖІӨ қосқан 13 трлн теңгеге өсіп, 23,2 трлн теңгеге жетті, яғни ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі 7,9 өсіп, 32,8% жетті; ШОБ субъектілерінің жалпы саны 9% өсіп, 1,36 млн субъектіге жетті; ШОБ-та жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 9% өсіп, 3,5 млн жетті. [3]

2021 жылғы 1 қаңтар айында ШОБ субъектілерінің жалпы саны 1,3 млн кәсіпорынға жетті, оның ішінде: шағын кәсіпкерлік санатына жататын заңды тұлғалар болып табылатын ШОБ субъектілері 280 мың; орта кәсіпкерлік санатына жататын заңды тұлғалар болып табылатын ШОБ субъектілері 2,5 мың; дара кәсіпкерлер болып табылатын ШОБ субъектілері 858 мың; шаруа және фермер қожалықтары болып табылатын ШОК субъектілері 217 мың. [4]

1-сурет. 2021 жылғы 1 қаңтар жағдайы бойынша ШОБ субъектілер жалпы саны.

Қазақстан Global Entrepreneurship Monitor рейтингінде 2015 жылғы 29-шы орыннан 2020 жылы 10-шы орынға көтерілді. Do Business рейтингі бойынша өз позициясын 2015 жылы 77-шы орыннан 25-ші орынға көтерілді. Бірақ Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттіліктің халықаралық рейтингіндегі (IMD) позициясының жақсару жоқ. 2015 жылдан 2019 жылға дейінгі 5 жыл ішінде керісінше 42-ші орыннан 55-ші орынға түсті.

Басқа мемлекеттердегі шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудағы тәжірибесін қарастыруға болады. Польша Республикасында Шағын кәсіпкерлікті дамыту тәжірибесі Еуропа елдері арасында ерекше табысты деп айтуға болады.

Польшада ЖІӨ-нің шамамен 70 % шағын және орта кәсіпорындар құрайды, оның ішінде елдің экономикалық белсенді халқының 60% шамасында болады. Шағын бизнесті қолдаудың мемлекеттік саясаты Польшаны шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту саласындағы әлемдік көшбасшылардың біріне айналдырды. Кәсіпорындар бірқатар жеңілдіктер мен артықшылықтарды пайдаланады (10 мың еуро көлемінде қайтарылмайтын несиелер). Польшада өндірістік алаңдарды, кеңселерді жалға беру, салық салу, несиелеу, маркетинг, менеджмент және т.б. бойынша түрлі консультациялық қызмет көрсететін бизнес-клубтар кеңінен таралды.

Польшадағы бизнес-клубтардың саны 700-ден асады, академиялық бизнес-инкубаторлар желісі 31 университет пен 1400-ден астам дамушы фирмаларда бар. Бизнес-инкубаторлар шеңберіндегі қызмет бизнес-жоспарлар конкурсына қатысуға мүмкіндік береді, оның нәтижелері бойынша 32.000 доллар көлемінде инвестиция алуға болады. Бұл ретте құрылатын кәсіпорын акцияларының 15 % - ы инкубаторға өтеді.[5]

Польшада мемлекет қабылдаған шаралар шетелдік инвесторлар үшін бизнеске инвестицияны арттыруда тартымды етті. Польша ДСҰ мен ЕО құрамына кіргеннен кейін инвестиция айтарлықтай өсті. Бірақ бұл еуропалық кәсіпорындар арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне әкелді. Шағын кәсіпкерлік секторының қысқаруына жол бермеу үшін оны қолдау бойынша бірқатар шаралар қабылданды, мысалы, тегін бизнес мектептері, белгілі бір бизнес-жоспарға 10 мың еуро көлемінде қайтарылмайтын несиелер.

Қазіргі кезде поляк шағын бизнесі Батыс Еуропаға таралды: поляк кәсіпкерлері мейрамханалар, кафелер, тамақтану орындары, шаштараздар ашып, бизнестің басқа түрлерін ұйымдастыруда. Еуропада қазірдің статистика бойынша Польшадан 40 мыңнан астам шағын бизнес ресми түрде жұмыс істейді. Еуропаның көптеген елдерінде поляк шағын бизнесі жергілікті артықшылықтарға ие.

Қазір Қазақстанда шағын және орта бизнестің жеткіліксіз дамыған. Шағын және орта бизнесті жетілдіру және жандандыру қажеттілігі көптеген жолдар бойы болды, бірақ мәселенің өткірлігі жойылған жоқ. Қазіргі уақытта шағын және орта бизнес иелері делдалдық қызметі және үлкен инвестицияларды қажет етпейтін қызметтер дамуда. Оның ішіне кіретіндер: сауда, тамақтану, құрылыс, машиналар немесе агрегаттарды жөндеу, шағын ауыл шаруашылығы. Сонымен бірге, ғылыми-техникалық инновациялар, ақпараттық сектор сияқты кең нарықты қамтылмаған.

Экономикалық өсуді жеделдету және халықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін елде шағын бизнесті дамыту бойынша елеулі шаралар қабылдау қажет:

- 1) кәсіпкерлік ақпараттың қол жетімділігін арттыру;
- 2) келісім-шарт орталықтарын, оқыту орталықтарын дамыту, санын көбейту;
- 3) ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерді қолдау үшін кәсіби бизнес-жаттықтырушылар, менторлар мен консультанттар жүйесін дамыту;

4) мектеп қабырғасынан бастап кәсіпкерлікті оқыту.

Жалпы елімізде шағын және орта бизнесті дамыту жұмыстарымен қатан түрде айналысу қажет. Көптеген қабілетті адамдар жетерлік. Тек оларға бизнес бастау үшін немесе жүргізіп отырған бизнестерін дамыту үшін білім керек. Мемлекет тарапынан үздіксіз оқыту жұмыстарын жүргізіп шағын және орта бизнеспен айналысушыларға берілетін кредит соммасын немесе бөлінетін гранттардың сандарын арттыру қажет деп санаймын.

Осы шаралар негізінде халық ішінде кәсіпкерлік сауаттылықты арттыруға болады. Мектеп қабырғасынан бастап кәсіпкерлікті, қаржылық сауаттылықты оқыту бағдарламаға қосылатын болса, болашақта бұл адамдардың кәсіпкерлікпен айналысу мүмкіндігі артады. Сонымен қатар, мектеп оқушылары эмоционалды және олардың шығармашылық көзқарастары дамыған. Сол себепті олар проблемаларды шешудің өзге жолдарын және өз бизнесіне қандай актуалды, заманауи өзгерістер енгізуге болатынын біледі.

Польша мен Қазақстанды аумағы жағынан салыстыратын болсақ, аумағы бойынша Польша 69 орынды иеленеді, ал Қазақстан 9 орында. Бірақ Қазақстанда жұмыс істейтін бизнес-инкубаторлар саны 20 ғана жетеді. Университет немесе кәсіпорын бойынша бизнес-клуб, бизнес-инкубатор жеткілікті дамымаған және саны төмен. Польшада кәсіпкерлерді қолдау үшін кәсіби бизнес-жаттықтырушылар, менторлар мен консультанттар жүйесін көп көңіл бөлінген. Сол себепті Польша сияқты шағын және орта бизнесті дамуы бойынша жетекші елдерді тәжірибесін, бизнес-клубтар, бизнес-инкубаторларының жұмысы бойынша ерекшеліктерді біздің жүйеге кіргізуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі.

- 1.«Бизнестің жол картасы-2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысы. Интернет-ресурс <https://egemen.kz/file/2020/01/16/16.01.20-resmi.pdf>
2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің кейбір шешімдеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 26 қарашадағы № 875 қаулысы. Интернет-ресурс <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000875#z85>
3. Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Алматы. - 2020. - № 12. - 108 с. Интернет-ресурс. https://damu.kz/upload/iblock/de0/Damu_Book_2019_RU.pdf
4. Концепция развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года. 2022ж № 250. Интернет-ресурс. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000250>
5. Малый бизнес в развитых странах — Сингапуре, Израиле и Польше. Интернет-ресурс. <https://malbusiness.com/malyiy-biznes-v-razvityih-stranah-chast4/>

УДК 336.774

**АНТИКРИЗИСНЫЕ МЕРЫ ПО ПОДДЕРЖКЕ КРЕДИТНОЙ АКТИВНОСТИ
В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ**

**Кенжебаева М.Т., к.э.н доцент
Мамаражапов И.И., Лескенова С.Д.,
студенты 4 курса специальности «Финансы»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз**

Андатпа. Мақалада пандемия жағдайында несиелік белсенділікті қолдаудың дағдарысқа қарсы шаралары, несиелік ставкаларына салыстырмалы шолу, дағдарысқа қарсы шараларды іске асырудың тиімділігі мен тиімділігін бағалау қарастырылған.

Кілт сөздер: дағдарыс, дағдарысқа қарсы шаралар, несиелік қызмет, пандемиялық қолдау, ақша-несиелік саясаты, несиелік, төтенше шаралар, қайта қаржыландыру

Аннотация. В статье рассмотрены антикризисные меры поддержки кредитной активности в условиях пандемии, сравнительный обзор ставок кредитов, оценка действенности и эффективности реализации антикризисных мер.

Ключевые слова: кризис, антикризисные меры, кредитная активность, поддержка в условиях пандемии, денежно-кредитная политика, кредит, чрезвычайные меры, рефинансирование

Annotation. The article discusses anti-crisis measures to support lending activity in a pandemic, a comparative review of loan rates, an assessment of the effectiveness and efficiency of the implementation of anti-crisis measures.

Keywords: crisis, anti-crisis measures, lending activity, pandemic support, monetary policy, credit, emergency measures, refinancing

В условиях шоков пандемии Национальный Банк РК проводил адаптивную денежно-кредитную политику с целью восстановления экономики, с применением антикризисных мер.

Антикризисные мероприятия - это комплекс процедур, которые проводятся с целью преодоления последствий кризиса; смягчения кризисного процесса, стабилизации состояния, оптимизации расходов, выход из состояния кризиса [1].

Важность исследования заключается в изучении эффективности антикризисных мер, принятых для поддержки кредитной деятельности в условиях пандемии. Из-за изоляции и самоизоляции оформление документов было перенесено в виртуальную реальность, но в целом деньги по-прежнему занимают, и количество людей, желающих брать кредиты, не уменьшилось.

Целью исследования является изучение мер государственной поддержки в период пандемии, и оценка их влияния на состояние кредитной активности. Основными задачами исследования явились:

- раскрытие понятия антикризисных мер и роль кредита в развитии экономики государства;
- сравнительный обзор ставок кредитов в Казахстане;
- изучение антикризисных мер поддержки кредитной активности;
- оценка действенности реализации антикризисных мер в период пандемии;

- оценка эффективности антикризисных мер международными финансовыми и рейтинговыми организациями.

Кредит - это процентный заем, выданный банком физическому или юридическому лицу на определенный период времени. Условия кредита прописаны в письменном договоре, подписанном с заемщиком. Кредиты могут предоставляться физическим и юридическим лицам.

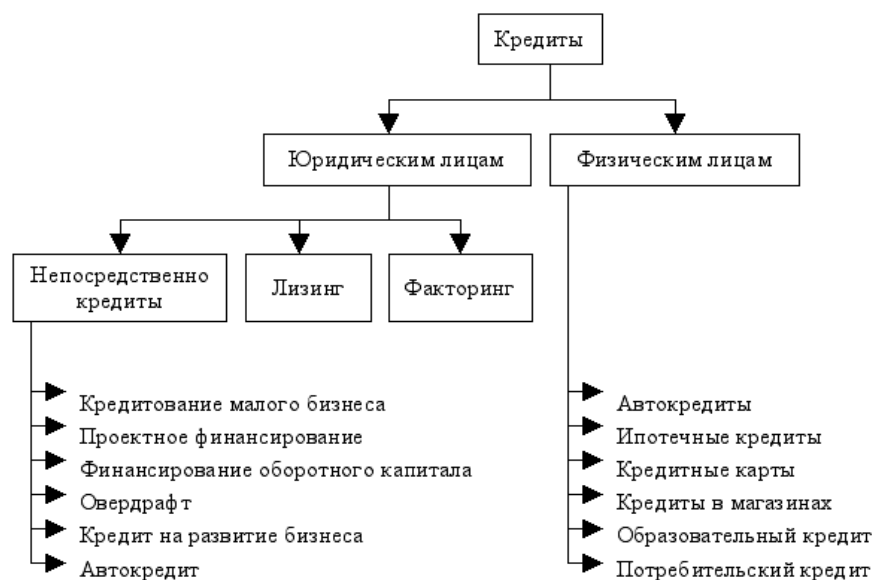

Рисунок 1. Виды кредитов

Рассмотрим данные средних ставок, сумм и сроков кредитов банков РК.

Таблица 1.

Средние данные потребительских кредитов в Казахстане

Банк	Средняя ставка	Средняя сумма,тг	Средний срок
Шинхан Банк	9%	от 2033333 до 400000000	от 9 до 172 мес
Нурбанк	18%	от 120000 до 11250000	от 7 до 85 мес
First Heartland Jysan Bank	14%	от 120000 до 46433000	от 10 до 101 мес
Bank RBK	16%	от 316667 до 35636364	от 10 до 86 мес
Банк ВТБ (Казахстан)	15%	от 15000 до 5000000	от 12 до 60 мес
Национальный Банк Пакистана	16%	от 0 до	от 12 до 120 мес
Fortebank	16%	от 340000 до 88800000	от 8 до 96 мес
Altyn Bank	14%	от 2050000 до 28666667	от 10 до 100 мес

Банк	Средняя ставка	Средняя сумма,тг	Средний срок
Сбербанк	11%	от 150000 до 3000000	от 11 до 90 мес
Kaspi bank	21%	от 20000 до 1000000	от 3 до 48 мес
АТФБанк	16%	от 62500 до 11742500	от 8 до 78 мес
Хоум Кредит Банк	22%	от 10000 до 1000000	от 6 до 48 мес
Банк Китая в Казахстане	25%	от 150000 до 0	от 6 до 60 мес
ЦентрКредит	19%	от 68335 до 4750000	от 6 до 68 мес
Альфа-Банк	25%	от 100000 до 4500000	от 6 до 54 мес
Capital Bank Kazakhstan	25%	от 125000 до 2750000	от 9 до 57 мес
Народный банк	12%	от 85556 до 10583333	от 5 до 91 мес
На основании источника: интернет ресурса bai.kz/kredity [2].			

В стране введен карантин с марта 2020 года. Этот фактор - вирус covid-19. Банк Казахстана выполнил поручение президента по оказанию помощи заемщикам во время чрезвычайной ситуации. Они начали предлагать продление кредита. Банковские учреждения предоставляют кредитные каникулы заемщикам, финансовое положение которых ухудшилось. Исходя из этого, Национальный банк Республики Казахстан разработал рекомендации для финансово-кредитных организаций.

Чтобы предотвратить увеличение долговой нагрузки малого и среднего бизнеса, погашение основного долга и процентов по кредиту было отложено на 90 дней. Система начисления штрафов и неустоек по кредитам была отменена. В сложных финансовых условиях продление кредита улучшило условия кредита. С 16 марта по 15 июня физические лица и предприятия малого и среднего бизнеса получили отсрочку платежей по кредитам. За этот период отсрочкой воспользовались 1,8 млн человек (34% всех индивидуальных заемщиков). Сумма отсроченных платежей составила 268 млрд тенге. Были разработаны чрезвычайные меры по поддержке экономики Казахстана для поддержки населения и бизнеса, торговые меры для поддержания социально-экономической стабильности и комплексный план восстановления экономики. Ниже приведен список национальных антикризисных мер по возвращению экономики к пандемии.

Таблица 2.

Антикризисные меры по восстановлению экономики в условиях пандемии

Меры поддержки			
Срочные	Оперативные	Комплексный план	На общую сумму 6,3трлн.тг. или 9% от ВВП
Налоговые стимулы	Льготное кредитование	Гибкость бюджетного и государственного управления	
Отсрочки по налогам	Рефинансирование и отсрочки по кредитам	Повышение бюджетного стимулирования	
Дорожная карта занятости	Финансирование оборотного капитала	Фонд развития промышленности	
Финансирование 40 тыс. проектов	Получено отсрочки 80% заемщиков	Налоговые послабления 700тыс. предпринимателей, в сумме 1трлн.тг.	Выплаты населению 4,6 млн.тг.
Примечание: составлено автором по данным интернет ресурса primeminister.kz.			

Сохранению социально-экономической стабильности поспособствовала осуществление 3-х пакетов антикризисных мер на общую сумму 6,3 трлн тг или 9% к ВВП». Налоговые послабления получили 700 тыс. предпринимателей, профинансировано 40 тыс. проектов предпринимателей по дешевой ставке, 80% заемщиков пострадавших отраслей получили отсрочки по кредитам. Выплаты по утрате дохода во время карантина получили 4,6 человек [3].

Антикризисные мероприятия помощи спроса на кредитные ресурсы со стороны настоящего раздела были таковыми, корпоративные займы, по государственной программе «Экономика простых вещей» за 2020 год принято 1 373 заявок на сумму 998,4 млрд. тг., по которым были выданы 778 займов на сумму 516,2 млрд.тг. [4].

По программе «Льготное кредитование субъектов предпринимательства» оформлено 2,5 тыс. заявок на сумму 612,5 млрд.тг. по которым, выдано 528 млрд.тг.

Государственные программы также повлияли на увеличение объемов розничного кредитования по ипотечным и потребительские беззалоговым кредитам.

Несмотря на резкое снижение спроса в период действия карантинных мер, ипотечно-жилищные займы выросли к концу 2020 года, выданные в рамках государственных программ «7-20-25» и «Баспана Хит».

Вышеперечисленным способом, разработанные мероприятия помощи кредитной активности заемщиков в период пандемии дали возможность облегчить возврат обязательств банкам за счет предоставления отсрочки платежей до 3 месяцев, приостановления зачисления гонораров по просроченным займам и штрафов заемщиков, рефинансирования кредитов по муниципальным программам поддержки бизнеса.

По итогу, интернациональные эксперты оценили и отметили эффективность антикризисных мер в условиях пандемии РК благодаря эффективной осуществлении мер фискальной и денежно-кредитной политик, а так же помощи экономики.

Список литературы:

1. Антикризисное управление: Учебник /Под ред. Э. М. Короткова. - М.: ИНФРА-М, 2003.
2. Интернет ресурс [bai.kz/kredity]
3. Интернет-ресурс [[primeminister.kz.](http://primeminister.kz)]
4. Отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2020г.

УДК 336.71

**МИКРОФИНАНСОВЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН:
СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ**

Кенжебаева Марина Толеуовна к.э.н доцент
Сухих Д.В, Нуоров М.М., студенты 4 курса специальности «Финансы»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. Бұл мақалада микроқаржы ұйымдарының проблемалары мен маңыздылығы, сондай-ақ олардың жағдайы мен даму перспективалары талқыланады. МҚҰ қызметі жеделдетілген қарқынмен жүріп жатқаны және болашақ экономикалық дағдарыстардың алдын алу үшін біз осындай ұйымдар туралы көбірек қарыздармыз..

Кілт сөздер: микроқаржы ұйымы, тәуекелдер, жай-күй, мониторинг, реттеу, Қызмет, кредит беру, ҚР Ұлттық Банкі, экономикалық дағдарыс.

Аннотация. В этой статье обсуждаются проблемы и важность микрофинансовых организаций, а также их состояние и перспективы развития. Установлено, что деятельность МФО идет ускоренными темпа и для предотвращения будущих экономических кризисов мы обязаны больше о таких организациях..

Ключевые слова: микрофинансовая организация, риски, состояние, мониторинг, регулирование, деятельность, кредитование, Национальный банк РК, экономический кризис.

Annotation. This article discusses the problems and importance of microfinance organizations, as well as their status and development prospects. It has been established that the activities of MFOs are proceeding at an accelerated pace and in order to prevent future economic crises, we are obliged to learn more about such organizations..

Keywords: microfinance organization, risks, condition, monitoring, regulation, activity, lending, National Bank of the Republic of Kazakhstan, economic crisis.

Микрофинансовая организация – это организация небанковского типа выдающая кредиты на короткий срок. МФО отличается от банка тем, что сроки на которое выдается кредиты значительно меньше чем банке, но и проценты по ним выше чем в банке. Это связано с тем что при оформлении не требуют большое количество документов и принимают решение быстро и выдают деньги после подписания документов. Такой подход охватывает огромное число клиентов, но при этом теряет в качестве самих клиентов. Поэтому на сегодняшний день , я считаю, что МФО не нужно гнаться за клиентами, а расширить диапазон оказываемых услуг.

Ведь если предприятие выполняет одну функцию и разрослось огромными масштабами, то оно больно слоновой болезнью. МФО пришли в Казахстан с Юго-Восточной Азии и сразу обрели популярность. МФО появились после урегулирования законодательной базы. Национальный Банк Республики Казахстан регулирует и курирует деятельность МФО. МФО пользуются такими же инструментами, что и банковские учреждения, но обладают меньшим временем на принятие и решений и недостаточным количественным информации.

МФО выдают микрозаймы от двух дней до месяца. Самым предпочитаемым кредитом является кредит на 21 день.

Для того чтобы показать полную картину роста МФО мною будут использоваться

таблицы

Наименование показателя	01.01.20211	01.04.2021	01.07.2021
Сведения о кредитах, по которым имеет просроченная задолженность			
Совокупная стоимость МФО на 2019 год			
Микрокредиты, выданные юр лицам:	8 912 639	9 805 312	11 713 349
Микрокредиты, с задолженностью	7 604 229	8 835 784	10 664 364
Микрокредиты, по которым имеется просроченная задолженность по основному долгу и/или начисленному вознаграждению, в том числе:	1	969 528	1 048 985
308 410			
от 1 до 30 дней	444 562	451 061	548 990
от 31 до 60 дней	108 223	90 267	5 170
от 61 до 90 дней	51 644	25 108	27 844
более 90 дней	703 981	403 092	346 981
Микрокредиты, физ лицам:	426 589 762	474 164 234	542 241 020
Микрокредиты, по которым просроченная задолженность отсутствует			
375 574 252	414 513 947		471 054 662
Микрокредиты, по которым имеется просроченная задолженность по основному долгу и/или начисленному вознаграждению, в том числе: 52 013 712			
59 650 287	71 186 358		
от 1 до 30 дней	14 729 525	18 435 665	21 888 061
от 31 до 60 дней	6 383 546	7 468 109	9 150 551
от 61 до 90 дней	4 778 561	5 446 049	7 206 943
более 90 дней	26 122 079	28 300 464	32 940 803
Всего (1+2) 436 500 593 483 969 546 553 954 369			
Итого доходов	76 078 837	24 512 509	45 963 317
Итого расходов	55 355 053	18 518 211	33 592 316
			54 119 868

Из данной таблицы что наибольшие предпочитаемые промежутки времени для погашения кредитов являются от 1 до 3 дней и более 90 дней.

Перспективы развития МФО

Надо отметить, что все большую популярность в предоставлении финансовых услуг получил статус микрофинансовых организаций, которые показывают значительный рост как в их количестве, так и в объемах кредитования. При этом стоимость кредитов микрофинансовых организаций достаточно высокая, средний уровень ставок колеблется в пределах 30–43 %, в то время как ставки по банковским займам составляют 22–25 %.

Для развития микрокредитования в Казахстане необходимо снизить процентные ставки и увеличить срок кредитования. Это поможет решению проблем недостатка финансовых ресурсов для предпринимательства, так как в развитых странах микрокредитование является важным фактором по поддержке микро- и малого предпринимательства.

Государство при этом должно играть основную роль в реализации программ развития микрофинансового рынка. В последнее время наблюдается стабильная тенденция снижения кредитования банками второго уровня малого и среднего бизнеса. В первую очередь произошло удорожание заемного и собственного капиталов. Во-вторых, произошло сужение потенциальных возможностей для расширения бизнеса, в силу проблем как в мировой экономике, так и внутри Казахстана.

Субъекты малого и среднего предпринимательства, а также малообеспеченные слои населения нуждаются в разнообразных финансовых услугах, а не только в кредитах и займах. МФО не должно конкурировать с банками второго уровня, ведь таким образом, население государства усугубляет и без того не устойчивое положение.

Национальному банку необходимо усилить надзор над деятельностью микрофинансовых организаций и смотреть какие меры предпринимают фин организации для улучшения платежеспособности клиентов.

Микрофинансовые организации является основным инструментом для борьбы с бедностью, такой принцип должен быть у каждой организации, однако высокие проценты не позволяют пользователям данной системы улучшить свое положение, а только ухудшают его беря новые займы.

Микрофинансовые организации должны иметь стратегическое долгосрочное видение и смотреть на рынок финансовых услуг в долгосрочной перспективе и не гоняться за сию минутой прибылью. Такое положение микрофинансовых организаций создано благодаря тому, что Нац Банк не ведёт тщательный контроль.

Однако, стоит понимать, что одно лишь микро кредитование не решает проблему малообеспеченных слоев населения. Микрофинансовые организации только предоставляют деньги на краткосрочный срок, но не решают проблемы обеспечения, финансовой устойчивости, платежеспособности клиентов.

Следует помнить, что высокие проценты ставки сокращают доступ к финансовым услугам и отсекают часть населения, действительно нуждающейся в финансовой помощи. Необходимо снизить процентные ставки и увеличить количество документов подтверждающих доход, благосостояния клиента.

Таким образом МФО повысит свою стабильность и укрепит свое финансовое положение, а не будет зависеть от государственной поддержки. Государственное

списание кредитов показывает, что Микрофинансовые организации не в состоянии следить за платежеспособностью клиентов и их финансовом положением.

Главным сдерживающим фактором развития является, нехватка профессиональных кадров и отсутствие технического оборудования. Для МФО необходима финансовая, информационная обеспеченность и прозрачность структуры.

Микрофинансирование выполняет одну из своих главных функций, а именно обеспечение финансовых потребностей предпринимателей и привлекает в свою сферу финансовое обеспечение потребностей населения.

Сочетание предпринимательского и потребительского кредитования приводит к повышению эффективности микрофинансирования. Увеличивая возможности потребителей, микрокредитование приводит к тому, что увеличивается деловая активность.

Стоит отметить, что многие МФО учитывают начинающих предпринимателей, как физических лиц, но которые берут деньги для создания своего бизнеса.

Повышающаяся активность банков в финансировании МСБ забирает свою долю клиентов у МФО и вызывает отток клиентов. Наиболее крупную часть этого сегмента представляют крупные предприятия.

Продукты микрофинансирования предназначены в основном для малообеспеченных слоев населения. В основном клиентами МФО являются люди не имеющие стабильного или недостаточно высоки, так как их кредитная история не соответствуют требованиям банковских учреждений.

Причины отказы: плохая кредитная история, отсутствие залога или какого-либо имущества, неопытность в бизнесе, недостаточная финансовая грамотность. Нужно уделить особое внимание менеджерам выдающим займы. Менеджер по займам, человек влияющий на прибыльность самой организации.

Некомпетентный менеджер будет выдавать займы несмотря на кредитную историю, финансовую необеспеченность. Если уделить особое внимание созданию квалифицированного персонала, то в будущем данная направленность – даст свои плоды. МФО будет обеспечено

Список литературы

1. Быкова А.А., Молодчик М.А. Влияние интеллектуального капитала на результаты деятельности компании // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 8 «Менеджмент». — 2011. — Вып. 1. — С. 27-55.
2. Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Экономическая наука современной России. Экспресс-выпуск. — 2003. — № 1 (11). — С. 5-31.
3. Bontis N. Intellectual Capital: an exploratory study that develops measures and models // Paper presented at ASAC, 17th Annual McMaster Business Conference, Managing Intellectual Capital and Innovation. – Hamilton, Canada, 1996.
4. Bontis N. Intellectual capital: an exploratory study that develops measures and models. Management Decision. Vol. 36, issue 2, 1998. Pp. 63-76.

УДК 332.05

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СТИМУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ В ЭКОНОМИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**Кенжебаева Марина Толеуовна, к.э.н. доцент
Құрманбекова Ж.Е., Розиева А.С.
студенты 4 курса специальности «Экономика бизнеса»,
Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати**

Андатпа. Ғылыми мақаланың мақсаты Қазақстанның "жаңа" экономикасы жағдайында ауыл халқының кәсіпкерлік белсенділігін арттыру проблемасын зерделеу және жеке қосалқы шаруашылықтардың экономикалық белсенділігін ынталандыру жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Ғылыми таным мен әдебиеттерді шолудың классикалық әдістерін қолдана отырып, біз теориялық базаны зерттеп, "кәсіпкерлік белсенділік" категориясының экономикалық мәнін оның отбасылық экономикаға қолданылуына қатысты аша алдық. Мақалада Қазақстанның аграрлық экономикасына біржақты әсер ететін агробизнесі ұйымдастыру нысаны ретінде олардың пайда болу және даму ерекшеліктерін ескеретін жеке қосалқы шаруашылықтардың кәсіпкерлік қызметін экономикалық ынталандыру моделі келтірілген.

Кілт сөздер: экономика, ауыл шаруашылығы экономикасы, іскерлік белсенділік, табыс, халық, жеке қосалқы шаруашылықтар.

Аннотация: Цель научной статьи является изучение проблемы улучшения предпринимательской активности сельского населения в условиях "новой" экономики Казахстана и разработка плана по стимулированию экономической активности личных подсобных предприятий. Применяя классические методы научного познания и обзора литературы, мы смогли изучить теоретическую базу и раскрыть экономическую сущность категории "предпринимательская активность" в отношении ее применимости к семейной экономике. В статье представлена модель экономического стимулирования предпринимательской деятельности личных подсобных хозяйств, учитывающая особенности их возникновения и развития как формы организации агробизнеса, что однозначно влияет на аграрную экономику Казахстана.

Ключевые слова: экономика, экономика сельского хозяйства, деловая активность, доход, население, личные подсобные хозяйства.

Annotation. Purpose scientific article is to study the problem of increasing the entrepreneurial activity of the rural population in the conditions of the "new" economy of Kazakhstan and to develop proposals to stimulate the economic activity of personal subsidiary farms. Applying classical methods of scientific cognition and literature review, we were able to study the theoretical basis and reveal the economic essence of the category "entrepreneurial activity" in relation to its applicability to the family economy. The article presents a model of economic stimulation of entrepreneurial activity of personal subsidiary farms, taking into account the peculiarities of their emergence and development as a form of agribusiness organization, which clearly affects the agrarian economy of Kazakhstan.

Keywords: economy, agricultural economy, business activity, income, population, personal subsidiary farms.

Казахстан сегодня испытывает, некоторые экономические, социальные и политические трудности перед лицом новых реалий, которые оказывают значительное влияние на развитие структурных и производственных отношений экономической сферы. Глобальные вызовы через новые подходы к управлению экономикой, привели к необходимости изучения текущего научного прогресса в производственной и экономической практике всех экономических субъектов, чтобы оценить вашу деловую активность. Рационализация; использование ограниченных ресурсов в производстве товаров и услуг и удовлетворение потребностей экономических субъектов, в том числе в домашнем хозяйстве, является важной экономической категорией, которую нужно изучать в новой экономике Казахстана

Предпринимательская активность в домашних хозяйствах зависит от уровня заработной платы, который зависит от экономического стимулирования этих экономических агентов и механизма продуктивной занятости в сельской экономике, что также оказывает количественный и структурный эффект и существенным изменениям. Вопросы, связанные с повышением предпринимательской активности в сельской местности, не были изучены на должном уровне, поскольку в нынешних экономических условиях сложнее осуществлять отдельные виды деятельности в существующей инфраструктуре сельской экономики. Это связано с влиянием производственных факторов и высокой трудоемкостью производства, недостаточным использованием цифровых и экономических технологий для повышения производительности, а также слабой коммуникационной средой.

Результаты исследования UEE показывают, что предпринимательская активность населения определяется оценкой его доходов от заработной платы. Структура доходов населения зависит от уровня экономического развития. Доходы сельского населения от сельскохозяйственной деятельности (доходы от продажи сельскохозяйственной продукции, кормов, домашнего скота и т.д.) снизились на 0,3% в 2022 году (доходы уменьшились на 2,1%) по сравнению с 2015 годом (доход увеличился на 3,2%). В то же время трансфертные выплаты выросли, ибо социальные выплаты в 2020 году выросли на 7,2% по сравнению с 2015 годом, включая пенсии, которые увеличились с 14,5% в 2020 году до 22,4% в 2015 году. Другие источники дохода в сельской местности выросли на 0,5% в 2021 году. [1]. Если сравнивать доходы сельского населения с уровнем инфляции, то годовой уровень инфляции в 2021 году составил 7,7% соответственно. В результате, устойчиво высокая инфляция явно влияет на предпринимательскую активность населения.

Предпринимательство, по мнению представителей научного сообщества сообщества, должно существовать как наиболее активная экономика населения в форме малых, средних, частных, ландшафтных и озелененных рабочих мест с целью повышения эффективности отдельных лиц, предприятий и частных лиц [5.6] В то же время предпринимательская оценка определяется для того, чтобы определить определенные факторы, касающиеся конкурентной- и обсудить экономические показатели от 35 до 90, подразделения и семь групп, представленных активным предпринимательством населения [3]. По мнению фермеров, сельскохозяйственная трансформация ускорит экономику, модернизация сельского хозяйства является главным инструментом сокращения масштабов сельской бедности [7]. Роль сельского хозяйства заключается не только в его вкладе в ВВП, но и включает его влияние на сельскую жизнь. [4]. В связи с этим необходимо четко определить

позицию государства по экономическому стимулированию семейных ферм. Однако данная проблема до сих пор практически не изучалась национальными учеными.

Показателем системы, определяющей уровень предпринимательской активности домашних хозяйств, является средний объем доступных ресурсов на душу населения, включая все денежные и натуральные доходы для финансирования их потребления и накопления сбережений, которые в совокупности влияют на активность экономики страны [17]. В то же время средний доход сельского населения колеблется от 58% до 79 тыс. тенге в месяц, определяется и учитывается специфики местного развития инфраструктуры аграрной отрасли и доходов с трансфертных платежей из государственного кошелька 58% независимого населения.

Единственным эффективным и широкомасштабным методом изучения предпринимательства для повышения уровня жизни населения как в количественном, так и в качественном отношении является анализ конкретной государственной политики (в настоящее время несуществующей), связанной с развитием и поддержкой частных вспомогательных предприятий.

Эмпирическую основу исследования составляют макроэкономическая статистика и показатели аграрной экономики опубликованы на официальном сайте Национального бюро статистики Агентства Республики Казахстан по стратегическому планированию и реформам. Участие сельского хозяйства в экономике Казахстана сектора приходится 5,3% от общего ВВП, а 39,1% населения Казахстана проживает в сельской местности [18], что является преимуществом при решении проблем занятости. Таким образом, изучение предпринимательской деятельности работающее население в сельской местности на основе метода системного анализа, учитывающего влияние на экономическое развитие страны, определить эффективность действий государства в данном секторе.

Экономические результаты домохозяйства сравниваются с ресурсами, необходимыми для их организации. Поэтому экономическая эффективность домохозяйства определяется как отношение результатов деятельности домохозяйства к ресурсам, использованным для организации его функционирования:

$$e = \frac{E}{RE}$$

Рисунок 1 Формула экономической эффективности домохозяйств

Примечание;

где E - результативность;

RE – использованные факторы производства.

Этот показатель анализирует рациональность организации и финансирования народно-хозяйственной деятельности и влияет на рост заработной платы в сельской местности, что в значительной степени развивает рост экономики страны.

В структуре экономики Казахстана агропромышленный комплекс (далее - агропромышленный комплекс) не только удовлетворяет внутренние продовольственные потребности страны, но и позволяет ей экспортировать продукцию на зарубежные рынки [9]. Поэтому именно аграрная экономика играет главную роль в АПК.

Таблица 1

Основные макроэкономические показатели экономики Казахстан за 2019-2021гг.

Показатели	Единица измерения	Годы			Изменения 2019/2021
		2019	2020	2021	
ВВП в рыночных ценах	Млрд.долл.	181,67	171,08	170,08*	-6,5
ВВП на душу населения	Млрд.долл.	9587,0	8598,8	8239,3*	-7,7
Объем рынка продукции АПК	Млрд.долл.	8,2	9,0	8,9	11,4
Доля сельского хозяйства	%	4,5	5,3	5,2	19,2
Население	Млрд.долл.	18,39	18,8	19,2	1,3
Уровень инфляции	%	5,4	6,7	8,7	-
Урбанизация	%	58,5	57,7	59,1	0,2
Объем розничной торговли	Млрд.долл.	26,4	28,4	31,5	-4,1
Объем рынка розничной электронной коммерции	Млрд.долл.	1,3	1,4	1,6	72,6
Импорт продукции АПК	Млрд.долл.	3,9*	4,1	3,9	4,1
Экспорт продукции АПК	Млрд.долл.	3,3	3,5	3,1	-0,6
Товарооборот продукции АПК	Млрд.долл.	6,8*	7,3	6,7	2,0

Примечание - Составлено на основании источников [7, 9-13]

(*-приблизительные данные, в Интернет-ресурсах разные показатели)

Далее, мы видим, что данные в таблице 1 показывают незначительное снижение ВВП Казахстана в 2020 году до 172,12 миллиарда долларов (в долларах США). А в 2019 году показатель был равен 195,32 миллиарда долларов, изменившись на \$10,58 млрд (-5,83%) по сравнению с предыдущим годом.

Доля сельского хозяйства в ВВП возросла на 5,2% в 2021 году по сравнению с 2019 годом. Из таблицы 1, мы видим, что в то время, когда реальный рост ВВП был выше динамики потенциального ВВП, идет наблюдению тенденций к ускорению инфляции, способная для 2022 года, с инфляцией -8,7% [2].

По состоянию на 1 марта 2022 года общая численность населения Казахстана составила 19 160 698 жителей, из которых 11 404 957 в городах (59,9%) и 7 755 741 в сельской местности (39,1%). В 2021 году активное население деревень составляло 58%, или 4 498 329 жителей. Активное население деревни состоит из рабочих (31% или 1 394 482) и самозанятых (58% или 2 609 030).

По состоянию на 1 января 2021 года общее количество малых и средних предприятий составило 1 357 311, в том числе 257 515 сельскохозяйственных предприятий и сельскохозяйственных кооперативов.

Из 4 498 329 сельскохозяйственных рабочих 1 394 482 000 получают стабильный доход через домашние хозяйства и другие учреждения, существующие в сельской местности. Стоит нам заметить, что из 2 635 050 человек трудоспособного возраста 1 513 238 работают на фермах и сельскохозяйственных кооперативах, а 46%

(1 095 792 человека) сельского населения, как правило, не имеют неограниченных потребностей.

Результаты исследования показали, что в области; в экономике работники сельского хозяйства получают низкий доход, где средняя номинальная месячная заработная плата составила 116 100 тенге (2021 год), в то время как те, кто работает на частные домохозяйства зарабатывают от 25 до 35 000 тенге в месяц. В 2021 году номинальная заработная плата в стране составила 230 800 тенге, что составляет более 15% от показателей за аналогичный период 2020 года. Реальная заработная плата продолжила расти в 2021 году по сравнению с 2020 годом. Однако наблюдаемый рост был ниже по сравнению с аналогичным периодом 2019 года (7,4% против 12,2%) [1]. Таким образом, основным источником дохода работающего населения в частном секторе является доход от продажи его продукции и выполнения сезонных временных работ (нерегулярный доход), а также доход от трансфертных платежей.

Необходимость корректировки мер государственной поддержки аграрной экономики носит наземный характер и это требует значительных финансовых результатов. Во-первых, предпринимательское образование в домашнем секторе необходимо для улучшения общего качества потребления в сельскохозяйственной экономике. Во-вторых, продовольственная безопасность в мировой экономике нуждается в срочных действиях государственного учреждения по повышению активности частных домохозяйств. Следует иметь в виду, что традиционный сельский образ жизни претерпит впечатляющую трансформацию из-за изменения в экономической сфере жизни, связанные с внедрением передовых цифровых технологий и новых моделей производственных отношений [10].

Результаты исследования показали, что действующая национальная программа поддержки и развития предприятий "Дорожная карта бизнеса-2025" позволяет каждый год поддерживать жителей сельской местности улучшениям по трудоустройству в диапазоне 355-390 человек, включая краткосрочные семинары и повышение квалификации, высшее образование и молодежную деятельность. Экономическое стимулирование предприятий аграрного сектора в основном осуществляется в рамках краткосрочных субсидий и инвестиционные кредиты, то есть бюджеты на личную помощь, на эти экономические стимулы не распространяются, поскольку они не могут быть коммерческими организациями.

Исходя из этого, система государственных мер по развитию собственных предприятий направлена на долгосрочную перспективу улучшения экономической деятельности сельского хозяйства. Пояснение этого заключается в том, что большинство животных (за исключением птиц), являющихся основным продуктом сельскохозяйственной экономики, поступает с частных ферм и что количество кур преобладает на фермах, особенно на крупнейших птицефабриках, что обуславливает исследованием анализа статистических данных, в таблице 2. В то же время следует отметить, что на сегодняшний день отсутствуют системные механизмы стимулирования от государства. Следовательно, необходимо разработать меры по стимулированию экономической активности ЛПХ путем создания условий кредитования, субсидий и страхования, а также правовых корректировок, то есть ЛПХ следует признать формой предпринимательства с учетом его способности осуществлять предпринимательскую деятельность.

Таблица 2

Численность скота и птицы в Республике Казахстан по категориям хозяйств

Год	Крупный рогатый скот	Овцы и козы	Лошади	Верблюды	Свиньи	Птица, млн. голов
Все категории компаний						
2017	6247,3	17947,5	831,2	2113,3	172,1	37,5
2018	6764,4	18329,1	815,2	2415,9	193,0	39,8
2019	7151,2	18699,3	798,8	2646,6	207,2	44,6
2020	7436,5	19155,9	813,8	2852,4	216,2	45,1
2021	8112,9	19533,5	3256,2	2391,3	217,5	46,5
Сельскохозяйственные организации						
2017	580,4	771,4	247,2	134,6	14,4	25,6
2018	662,6	835,2	221,3	146,7	13,5	28,2
2019	712,9	830,6	214,4	163,5	14,3	32,7
2020	717,5	874,4	241,4	181,2	15,1	32,3
2021	719,7	876,7	248,3	189,7	16,9	35,9
Крестьянские или фермерские хозяйства						
2017	1948,5	6808,7	117,3	939,3	68,6	0,6
2018	2224,6	6731,6	110,1	1054,1	77,8	0,8
2019	2409,2	7061,2	93,2	1186,6	82,9	0,3
2020	2624,3	7573,3	78,8	1321,4	87,4	0,8
2021	2631,2	7902,0	79,9	1347,5	88,1	0,6
Отраслевое население						
2017	3718,5	10367,5	466,9	1039,4	89,6	11,9
2018	3877,2	10762,5	483,6	1214,9	102,3	10,7
2019	4028,4	10807,3	491,2	1296,7	110,5	11,4
2020	4094,3	10708,2	493,6	1349,9	113,8	11,6
2021	4300,2	10908,2	497,2	1647,3	115,2	11,9

Таким образом, данные в таблице мы с вами видим, что львиная доля племенного дела и птицеводства приходится на частные хозяйства. Далее, мы видим, что анализ данных о поголовье мясных и птицеводческих животных по категориям хозяйств подтверждает прогнозы Аналитического рейтингового агентства (ACR) о экономике Казахстана до 2025 года.

Отчет "Экономика Республики Казахстан: риски рецессии в 2021 году и перспективы выхода из рецессии" показывает, что секторы экономики Казахстана восстанавливаются с 2021 года и постепенно долгосрочные тенденции их динамики достигают самого быстрого роста с 2022 по 2025 год означает рост сельского хозяйства на 9%. Эффективность из этих показателей становится возможным благодаря развитой инфраструктуре, которая включает в себя всех субъектов агропромышленного комплекса, включая государственные учреждения, деятельность которых постоянно связана с сельскохозяйственным сектором, поэтому, долгосрочная стратегия развития сельскохозяйственной экономики, а также для малых, средних и крупных фермеров [16] направлена на стимулирование экономической активности частных домохозяйств с целью увеличения потенциала внутреннего рынка сельскохозяйственной продукции

Предусмотреть разработку ряда мер по улучшению сущности экономического роста активности определенных сельскохозяйственных предприятий и развитию, и регулированию рынка сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия является главным рычагом влияния на экономическую развитость ЛПХ.

Предложенная модель экономического развития Института сельскохозяйственного производства (рисунок 1) Наиболее важной является система институциональных мер, в которой основными особенностями личного помощника являются цель оказания помощи двигателем экономической деятельности,

последняя выражается в эффективности основных макроэкономических показателей Казахстана. Основные средства этой модели позволяют более эффективно сотрудничать с мелким фермерством, поддерживать его финансово, юридически, образовательно, информативно и иным образом, способствовать его развитию, объединять его в кооперативы, разрабатывать и принимать программы поддержки [12]. Для достижения этого, прежде всего, необходимо усовершенствовать Национальный закон о признании частных предприятий особым видом предпринимательской деятельности в агропромышленном секторе. Результаты зарубежных исследователей подтверждают научный факт, что семейная ферма нуждается в сельскохозяйственных субсидиях и кредитной поддержке, технической поддержке и хорошем политическом канале коммуникации [11]. Таким образом, развитие института личных подсобных предприятий определяет статус формы предпринимательства в аграрной экономике.

Основным механизмом экономического стимулирования хозяйственной деятельности бюджетных субъектов является создание специальных фондов и центров регионального развития для поддержки деятельности отдельных субъектов путем стимулирования финансовой и денежно-кредитной политики: долгосрочных грантов и займов, социальных гарантий.

Разработка оптимального климата для развития интегрированной системы и индивидуальной зависимости также основана на дополнительном элементе системы, а именно на повышении квалификации сельского населения посредством надлежащего управления и эффективных каналов коммуникации. Низкая доступность рабочей силы в личных подсобных хозяйствах является препятствием для внедрения научно-технического прогресса в промышленность, что сказывается на интенсивности сельскохозяйственной деятельности [13].

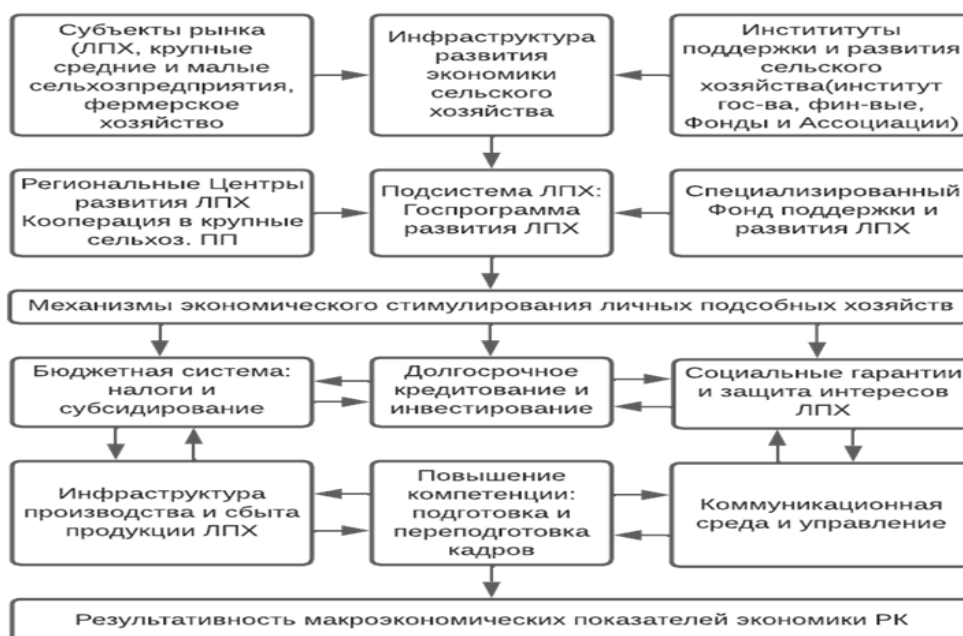

Рисунок 2 Модель экономического стимулирования деловой активности собственных и подсобных хозяйств

Совокупность механизмов экономического стимулирования частных домохозяйств можно разделить на две большие группы:

1. Обоснование алгоритма взаимодействия на всех этапах развития организационной среды и системы коммуникации и управления, предоставления и обучения квалифицированных кадров, институциональной поддержки и развития семейной экономики;

2. Разработка экономической и финансовой политики и инвестиционной политики, создание гарантий, развитие производственной инфраструктуры и масштабирование маркетинговых ходов для реализации сельскохозяйственной продукции.

Это выражается в рациональной координации и применении квалифицированных мер для повышения эффективности моделей экономического развития экономической активности и обеспечению устойчивого функционирования отдельных вспомогательных предприятий как субъектов сельскохозяйственной экономики. Содержание этой модели структурировано на отдельные подсистемы, которые производительность самозанятых и непроизводительные доходы сельского населения.

Общее число людей, проживающих в сельской местности, состоит из самозанятых в частные сельские Фермы, которым требуется более 61% животноводческих и производственных мощностей страны для развития внутреннего рынка сельскохозяйственной продукции и обеспечения продовольственной безопасности по сравнению с другими министерствами сельского хозяйства, 39,5% заняты животноводством или сельским хозяйством, а 10,5% - сельским хозяйством. сельскохозяйственные фермы. Государственной помощи и бюджетной поддержки направлена на разработку экономических механизмов стимулирования финансово-хозяйственной деятельности путем разработки долгосрочных комплексных мер.

Следовательно, были изучены механизмы экономического стимулирования сельскохозяйственной деятельности собственных и подсобных хозяйств как потенциальных субъектов аграрного рынка, которое способствует положительное влияние на увеличение роста экономики сельского хозяйства.

Список литературы:

1. Национальный доклад «Рынок труда Казахстана: развитие в условиях новой реальности», 2021 <https://iac.enbek.kz/ru/node/1179>
2. Алпысбаева С.Н., Шунеев Ш.Ж., Жанакоева Н.Н. и Бейсенгазин К.С. (2021). Формирование долгосрочной бюджетной устойчивости Казахстана с применением правила структурной сбалансированности бюджета. Экономика: стратегия и практика, 16(3), 117-127. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2021-3-117-127>
3. Белов А.И. (2011) Показатели и факторы конкурентоспособности национальной экономики. Известия ПГУ им. В. Г. Белинского, 24, 204-211.
4. Чернова О.А., Митрофанова И.В., Адамичкова И.И. и Клейтман Е. В. (2022) Цифровизация сельского хозяйства - вектор стратегического развития агропромышленных регионов России. Онлайн-доклады AGRIS по экономике и информатике, 14 (1), 45-58. <https://doi.org/10.7160/aol.2022.140104>
5. Фатхуллина, А.А. (2014) Деловая активность как многоуровневая категория. Актуальные проблемы экономики и права, 1(29), 166-172.

6. Гавриленко, И.Г. (2012) Развитие предпринимательской активности населения через формирование института самоуправления в жилищной сфере. Гражданское общество в России: состояние, тенденции, перспективы: сборник научных трудов, 11-21.
7. Хилден, М., Йокинен, П., & Аккула, Дж. (2012). Устойчивость сельского хозяйства в северной промышленно развитой стране — от контроля над природой до развития сельских районов. Устойчивое развитие, 4, 1-17. <https://doi.org/10.3390/SU4123387>
8. Джон, У. и Барретт, С. (2017). Развитие сельского хозяйства и экономические преобразования. Корнельский университет Итака, Нью-Йорк.
9. KASE (2022). Сельскохозяйственная промышленность Республики Казахстан [обновлено 10 июля 2022 года; цитируется 30 июля 2022 года]. <https://adilet.zan.kz/rus/docs>
10. Кекчебаев Е. и Жакупова Г. (2021). Маркетинговое исследование сельского хозяйства Казахстана - Экономика Казахстана [обновлено 10 июля 2022 года; цитировано 30 июля 2022 года]. Доступно по адресу: <https://marketingcenter.kz/20/rynok-selskoe-khoziaistvo-kazakhstan>
11. Латруфф, Л., Браво-Урета, Б., Карпантье, А., Деже, Ю. и Морейра, В.Х. (2017). Субсидии и техническая эффективность в сельском хозяйстве: опыт европейских молочных ферм. Американский журнал экономики сельского хозяйства, 99, 783-799.
12. Липатова, Н. Н. и Мамай, О. В. (2020). Модель развития сельскохозяйственной кооперации. Интеллект, инновации, инвестиции, 1, 43-50. <https://doi.org/10.25198/2077-7175-2020-1-43>
13. Моисеенко Ж. Н. (2021) Направления государственной поддержки малых форм хозяйствования. Донецк. Донской ГАУ.

УДК 657.36:338.24

ФОРМИРОВАНИЕ МАТРИЦЫ НАБЛЮДЕНИЙ В ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКЕ

Кенжебаева Марина Толеуовна, к.э.н. доцент

Ненилина Н.А.

студент 4 курса специальности

«Учет аудит и налогообложение предпринимательство»

Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. Мақаланың мақсаты-макроэкономикалық көрсеткіштердің толық бағалануы мен салыстырылуын қамтамасыз ететін құрал ретінде көлеңкелі экономикадағы процестерді бақылау матрицасын қалыптастыру. Уақыт өте келе тез өзгеретін көрсеткіштерді түсіндірудің күрделілігіне байланысты негізгі ойлар жинақталған. Экономикалық өлшеулердің дәлдігі мен бақылау қателіктерінің бақыландыру ерекшеліктеріне баса назар аударылады. Орындалатын есептеулердің аналитикалық құндылығын арттыруға және жиынтық көрсеткіштердің салыстырмалылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін негізгі тәсілдер қарастырылған. Уақыт өте келе таңдалған топтар бойынша олардың позицияларының тұрақтылығын бақылау мақсатында талданатын параметрлердің

мәндері бірдей шектерде болатын біртекті топтарды анықтаудың орындылығы анықталды.

Кілт сөздер: көлеңкелі экономика, байқау, экономикалық көрсеткішті бағалаудың толықтығы мен ерекшелігі, көрсеткіштің өзгеруінің ықтимал шектері, нәтижелердің салыстырмалылығы, топтастыру.

Аннотация. Целью статьи является формирование матрицы наблюдений за процессами в теневой экономике как инструмента, обеспечивающего полноту оценки и сопоставимость макроэкономических показателей. Обобщены основные моменты, связанные со сложностью интерпретации показателей, которые быстро меняются с течением времени. Акцент делается на особенностях точности экономических измерений и неконтролируемости ошибок наблюдения. Рассмотрены основные подходы, позволяющие повысить аналитическую ценность выполняемых расчетов и обеспечить сопоставимость агрегированных показателей. Была определена целесообразность выявления однородных групп, в которых значения анализируемых параметров находятся в одних и тех же пределах, с целью отслеживания стабильности их позиций по выбранным группам с течением времени.

Ключевые слова: теневая экономика, наблюдение, полнота и специфичность оценки экономического показателя, возможные пределы изменения показателя, сопоставимость результатов, группировка.

Annotation. The purpose of the article is to form a matrix of observations of processes in the shadow economy as a tool to ensure the completeness of the assessment and comparability of macroeconomic indicators. The main points related to the complexity of interpreting indicators that change rapidly over time are summarized. The emphasis is on the features of the accuracy of economic measurements and the uncontrollability of observation errors. The main approaches allowing to increase the analytical value of the calculations performed and to ensure comparability of aggregated indicators are considered. The expediency of identifying homogeneous groups in which the values of the analyzed parameters are within the same limits was determined in order to track the stability of their positions in the selected groups over time.

Keywords: shadow economy, observation, completeness and specificity of economic indicator assessment, possible limits of indicator change, comparability of results, grouping.

Уровень развития общества определяется системой экономических отношений разных стран и регионов, которая основана на международном разделении труда. Сегодня мировая экономика представляет собой новый уровень интернационализации производства. Страны и регионы мира взаимосвязаны товарными и финансовыми потоками, международной торговлей, информационными технологиями, научным и культурным сотрудничеством и т.д. Механизм конкуренции присущ рыночной экономике. Поэтому существующие интеграционные процессы направлены не только на развитие международного сотрудничества, но и на определение уровня экономического развития стран и регионов.

Усиление конкуренции между странами повышает интерес к международным сравнениям и их проведению. Основой для таких сопоставлений является наличие однозначных и в то же время корректных методов для всех стран, а также полнота и качество информации, гарантирующие их внедрение.

Разработка общего метода сравнения уровня экономического развития стран желательна, но очень сложна. Многие международные организации работают над этим уже более десяти лет [8, 10, 14, 17]. Результаты его работы таковы:

Соответствие методов сбора и систематизации данных о национальной экономике международным стандартам;

Как можно больше двусмысленности в содержании рассчитанных показателей, чтобы добавить их еще больше.

Основываясь на результатах, полученных на сегодняшний день в области международных сопоставлений, можно оценить способность экономики страны поддерживать свое равновесное состояние в определенные периоды, вероятно, с помощью системы показателей. Показатели характеризуют определенную характеристику объекта, системы или процесса, выполняют определенную аналитическую функцию и отражают определенные экономические взаимосвязи. Точность определения этих показателей характеризуется степенью приближения результатов расчета к фактическому значению исследуемого показателя.

При оценке экономических показателей факторы, которые оказывают хаотическое воздействие, вызывают случайные ошибки в производственной деятельности, а факторы, которые сохраняются с течением времени, являются источником значительных систематических ошибок. Если результат измерения найден с наибольшей точностью и оценена его погрешность, измерение можно считать завершенным. Следовательно, метод расчета экономических показателей должен с достаточной вероятностью обеспечивать точность полученного результата в допустимых пределах.

Для более полного описания расширенного воспроизводства и отражения реструктуризации всех сфер экономики в рыночных условиях используется система национальных счетов (НСК). СНС 2008 года вводит интерпретацию новых аспектов экономического развития [10]. Поправки к NSC направлены на достижение наиболее точного расчета ВВП и его составляющих от одной страны к другой и обеспечение согласованности оценок ВВП.

В настоящее время ВВП остается основным показателем для оценки уровня экономического развития страны. СНС 2008 года обеспечивает согласование трех оценок ВВП, но подчеркивает, что любые ошибки в источнике данных и несоответствие источников, данных между странами приводят к различным результатам оценок ВВП.

СНС в основном используется в форме временных рядов. Это позволяет оценить эволюцию экономики с учетом фактора времени. Однако существует противоречие между актуальностью и точностью предоставленной информации. Охват большего количества данных требует больше времени для их обработки, а скорость получения информации коррелирует с ее последующим рассмотрением.

Согласно существующей концепции построения СНС, временные ряды должны рассчитываться за несколько лет, чтобы отразить долгосрочные изменения в экономике. Это дает возможность изучать изменения в базовой структуре экономики через изменения в составе текущих макроэкономических ценовых показателей. В случае краткосрочных оценок основную роль играют данные национальных счетов, которые расположены между краткосрочными показателями и годовыми данными.

Особый интерес представляют длинные временные ряды. Если данные не проверяются в течение длительного периода времени в соответствии с требованиями СНС, нецелесообразно использовать их для сравнительного анализа. Однако следует

иметь в виду, что интерпретация быстро меняющихся показателей, формирующих временные ряды, очень сложна. Сложность интерпретации может быть сведена к следующим основным моментам:

Политические изменения оставляют экономические последствия на заднем плане.

Источники данных постоянно меняются и совершенствуются.

Следовательно, при применении даже очень сложных методов сбора данных существуют отклонения между расчетами из-за различий в охвате, оценке, времени записи и источниках данных. Эти различия становятся еще больше, если провести сравнительный анализ уровня экономического развития стран. Изменение источника данных приводит к разрыву во временных рядах оцениваемых показателей и, соответственно, к ошибкам в аналитических выводах. Таким образом, наличие экономических проблем в каждой стране и проблемы мониторинга и измерения этих проблем за разные периоды влияют не только на оценку уровня национального экономического развития, но и на возможность проведения сравнительного анализа между странами. Своевременность этих вопросов выходит за рамки влияния фактора времени, определившего выбор темы исследования.

В современных условиях развития рыночных отношений ни одна экономика в мире не регулируется полностью и не охвачена статистическим наблюдением. Попытки правительств ограничить рыночную свободу и частное предпринимательство вызваны расширением теневой экономики. Характер теневой экономики определяется степенью запутанности имеющихся данных наблюдения и вероятностью результатов расчета. Неоднозначность социально-экономической природы подпольной экономики, отсутствие единого подхода к трактовке ее сущности, а также к ее измерению и оценке - все это определяет различия между уровнями подпольной экономики, независимо от того, как она рассчитывается в одних и тех же пространственно-временных рамках.

В СНС 2008 [10] определены следующие подходы к учету нерегулируемых видов деятельности:

Обеспечить измерение всех видов деятельности;

Измерение деятельности хозяйствующих субъектов, которые можно считать неформальными.

Первый подход отражает неконтролируемую экономику, а второй - неформальный сектор экономики. Эти подходы пересекаются, но они не являются частью друг друга. Действительно, в экономической практике страны существует деятельность, которая не подпадает под сферу статистического наблюдения и которая осуществляется неофициально. Кроме того, есть деятельность, которая не наблюдается, но не является неформальной, и есть также деятельность, которая является неформальной, но наблюдается.

Поэтому регистрация параллельных процессов в экономике является одной из фундаментальных проблем национального учета и оценки уровня экономического развития страны [16, 17].

Основным источником информации для национальных экономик являются данные бухгалтерского учета. В каждой стране на ее развитие влияют информационные потребности пользователей финансовой информации и приоритет макроэкономических или микроэкономических интересов государства. Данные бухгалтерского учета являются источником информации для учета в СНС, то есть данные бухгалтерского учета отражают процессы микроуровня в стране, а данные

СНС - это информация макроуровня, которая позволяет проводить сравнительный анализ между странами и регионами.

Как при сборе информации о хозяйствующих субъектах для проведения расчетов на национальном, так и на международном уровнях крайне важно определить расчетную единицу. Однако в бухгалтерском учете, если расчетной единицей является деловая операция, то в СНС это более масштабная экономическая операция, поскольку она включает институциональные единицы. Следовательно, эти системы учета с одной и той же темой исследования отличаются по форме и содержанию. СНС в бухгалтерской практике определяет приоритет содержания над формой, в то время как в бухгалтерском учете в некоторой степени регламентирована процедура определения показателей финансовой отчетности.

Чтобы обеспечить сопоставимость информации между странами и возможность сравнительного анализа, необходимо иметь единый набор стандартов, применимых во всех ситуациях и во всех странах. Документом, раскрывающим требования к содержанию бухгалтерской информации и методике получения основных учетных характеристик на основе гармонизации национальных стандартов, являются Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) [10].

Эти стандарты предусматривают выполнение бухгалтерских операций на основе учета по методу начисления и непрерывность бизнес-структур. Из-за следующих аспектов не всегда возможно соблюдать эти допущения на уровне национального учета:

Многие бухгалтерские операции основаны на отражении фактических не накапливаемых сумм;

Мониторинг непрерывности экономических структур с нестабильным уровнем экономического развития требует постоянного изучения временных рядов изучаемых показателей и их вывода.

Итак, если все страны мира используют метод бухгалтерского учета, основанный на принципе двойной записи, но объясняют и применяют этот метод по-разному, количественная оценка функционирования экономики также будет иметь различную интерпретацию из-за ее объемных и структурных особенностей.

Точность данных с точки зрения полноты их экономического содержания и доступности для наблюдения в аналитической практике определяется составом методов оценки теневой экономики. Если проблемы полноты экономического содержания данных можно свести к определению причин занижения налоговых поступлений в виде налоговых поступлений и мер по их возврату, то наличие наблюдения позволит исправить и снизить риск ошибок при расчете показателей.

Исходя из того факта, что база данных для экономических исследований состоит из данных бухгалтерского учета и, по большей части, официальной статистики, проблема экономических показателей по праву является вопросом бухгалтерского учета и статистики. По данным Международной ассоциации дипломированных бухгалтеров (АССА), использование различных методов оценки размеров теневой экономики приводит к разным результатам [14] и, как следствие, к неточностям в расчете ВВП.

Поскольку идеальных методов расчета и измерения показателей не существует, а учет поведения этих показателей в условиях нестабильного развития экономик определяет их вариативность, давайте рассмотрим основные подходы к

повышению аналитической ценности расчетов и обеспечению согласованности макроэкономических показателей.

Эффективным способом выявления различий в системах бухгалтерского учета и отчетности, а также их обзора является их классификация. При международных сравнениях многие эксперты обобщают эти системы на основе их существенных характеристик в рамках кластерного анализа [2].

Рассмотрение кластеризации как этапа анализа данных для формирования результата анализа определяет ее ценность. Единого универсального алгоритма кластеризации не существует. Поэтому мы используем иерархический метод для выбора оптимального количества кластеров и метод k-среднего для реализации визуального представления качества кластера.

Основываясь на том факте, что измерение объема подпольной экономики позволяет получить более точное значение ВВП и производных от него показателей, и что измерение доли подпольной экономики в ВВП позволяет оценить распространенность этого явления и степень его контроля, мы используем эти показатели для определения возможных пределов изменения ВВП.

Чтобы обеспечить соответствие данных международных организаций данным об экономике Украины как независимого государства, мы берем за основу для сравнения 1991 год и следуем группировке стран по вышеуказанным показателям.

Таблица 1

Тенденции в распределении стран с учетом характеристик кластеров

Особенности кластера	Распределение стран по группам			Характеристики тенденций	
	1991 (Короткая версия)	2015 (Короткая версия)	2015 (Полная версия)	Средства массовой информации	Средний темп роста
Доля теневой экономики в ВВП и высокий ВВП на душу населения	Австралия, Канада, Соединенные Штаты, Гонконг, Ирландия, Италия, Япония, Соединенные Штаты, Сингапур	Австралия, Канада, Соединенные Штаты, Гонконг, Ирландия, Япония, Сингапур, Соединенные Штаты	Австралия, Канада, Соединенные Штаты, Гонконг, Ирландия, Япония, Сингапур, Соединенные Штаты	Австралия, Канада, Соединенное Королевство, Соединенные Штаты, Гонконг, Ирландия, Италия, Япония, Сингапур	
Средняя доля теневой экономики в ВВП и средний ВВП на душу населения	Бразилия, Болгария, Китай, Индия, Индонезия, Кения, Малайзия, Пакистан,	Болгария, Китай, Индия, Индонезия, Италия, Малайзия, Польша,	Болгария, Китай, Эстония, Индия, Индонезия, Италия, Латвия, Литва,	Болгария, Китай, Эстония, Индия, Индонезия, Латвия, Литва, Малайзия, Пакистан, Польша, Южная	

	Польша, Россия, Южная Африка, Турция	Южная Африка, Турция	Малайзия, Польша, Турция	Африка, Турция
Высокая доля теневой экономики в ВВП и низкий ВВП на душу населения	Азербайджан, Нигерия, Шри- Ланка	Азербайджан, Нигерия, Шри-Ланка, Бразилия, Кения, Пакистан, Россия	Азербайджан, Нигерия, Шри- Ланка, Бразилия, Кения, Пакистан, Россия, Южная Африка, Шри- Ланка, Украина	Азербайджан, Нигерия, Шри- Ланка, Бразилия, Украина, Россия

Результатом группировки является разделение стран на 3 группы. Чтобы обеспечить согласованность изучаемых показателей с точки зрения времени и содержания, мы сгруппируем страны в 1991 и 2015 годах для небольшого числа стран, за исключением Украины, Латвии, Литвы, Эстонии и этих стран.

Анализ показывает, что перераспределение стран между кластерами произошло в 2015 году. В 2015 году, когда Бразилия, Кения, Пакистан, Россия, Южная Африка и Украина вошли в группу с высоким участием в теневой экономике и низким ВВП на душу населения, Италия перешла из группы с низким участием в теневой экономике и высоким ВВП на душу населения в группу со средними показателями этих индикаторы.

Эти страны укрепили свои позиции по отношению к рассматриваемым показателям. Использование полного списка стран в 2015 году показывает, что если Украина входила в группу с высокой долей теневой экономики и низким ВВП на душу населения, то Латвия, Литва и Эстония оказались в группе со средним значением рассматриваемых показателей. Этот вариант группировки в основном не изменил положение стран в выбранных группах. Только Южная Африка ухудшила свое положение и перешла в группу с высокой долей в черной экономике.

Основным инструментом оценки временных рядов является сохранение их свойств. Анализ таблицы 1 показывает, что группы стран имеют схожее распределение как по средней доле теневой экономики в ВВП, так и по среднегодовым темпам роста. Это указывает на возможность его эквивалентного использования для осуществления аналитических расчетов в кластере.

Чтобы определить степень однородности используемых данных, рассчитывается коэффициент вариации между странами и группируется в соответствии с изменением доли неформального сектора в ВВП.

Результатом группировки является формирование следующих групп (табл. 2)
Таблица 2

Критерии классификации	Низкая вариативность	Отклонение близко к верхнему пределу низкого отклонения.	Среднее отклонение	Отклонение близко к верхнему пределу среднего отклонения
Страна	Бразилия, Италия, Япония, Кения, Нигерия,	Австралия, Канада, Индонезия,	Азербайджан, Эстония, Гонконг,	Болгария, Китай, Индия,

	Пакистан, Великобритания	Соединенные Штаты, Малайзия, Сингапур, Шри- Ланка Шри-Ланка, Турция,	Ирландия, Россия, Южная Африка, Украина	Латвия, Литва, Польша
Средний коэффициент вариации по группе	5.7 %	9.9 %	13.26 %	17.1 7%

Данные в таблице 2 показывают, что данные по показателю доли теневой экономики в ВВП по всем странам соответствуют критерию однородности. Следовательно, он может быть использован для других аналитических расчетов, поскольку в течение исследуемого периода существенных колебаний этого показателя относительно его среднего значения не наблюдается.

Принимая во внимание тот факт, что рассматриваемые показатели могут иметь один и тот же центр группировки, и одни и те же пределы вариации одного критерия, но отличаться характером распределения единиц населения, мы рассчитываем коэффициент структурной асимметрии между странами и осуществляем его группировку. Результат работы кластера выглядит следующим образом:

Отрицательная асимметрия (выше среднего): Азербайджан, Болгария, Китай, Эстония, Гонконг, Шри-Ланка, Турция;

Положительная асимметрия (часто ниже среднего): Австралия, Канада, Индонезия, Ирландия, Литва, Латвия, Малайзия, Украина, Соединенное Королевство, Соединенные Штаты, Россия.

Основываясь на том факте, что АССА оценивает эволюцию теневой экономики стран до 2025 года, мы рассчитываем скорость изменения этого показателя за период 2016-2025 годов и сгруппируем страны. Поскольку 2016 год используется в качестве основы сравнения при оценке показателей, в соответствии с АССА, мы проведем сравнительный анализ исходных данных с расчетными значениями исследуемого показателя за этот год.

Сравнительный анализ показывает несопоставимую информацию. Показатели доли теневой экономики в ВВП исследуемых стран за 2016 год отличаются от прогнозируемых значений, полученных в результате расчета. Анализ расхождений между ожидаемым и официальным значением доли теневой экономики в ВВП за 2016 год показывает, что наибольшее абсолютное расхождение с завышением официальных данных наблюдается в Азербайджане (-23,26%); России (-16,28%); Эстонии (-14,12%). Прогнозируемые значения выше официальных абсолютных значений для таких стран, как Индонезия (5,37%) и Малайзия (6,70%).

Вывод. Основой для формирования матрицы наблюдения за фантомными процессами в экономике является отражение их адекватности и возможности дальнейшей адаптации. Точность аналитических процедур обеспечивается высокой степенью разработанности экономических регламентов, а также системой сбора и предварительной обработки информации. Целостность этой взаимосвязи определяется согласованностью действий в учетной практике экономики с операциями, отраженными в СНС. Неоднородность экономической активности

между странами приводит к тому, что необходимо изменять классификационные показатели, которые учитываются в системе показателей, и корректировать формируемые временные ряды таким образом, чтобы они были сопоставимы. Повысить качество формируемых баз, данных и обеспечить их надежность для анализа и прогнозирования можно путем разработки алгоритмов, обеспечивающих переход от показателей микроуровня к их аналогам макроуровня.

Список литературы:

1. Аброскин А. С., Аброскина Н. А. Теневая экономика: проблемы построения отраслевых оценок. Экономика: проблемы, решения и перспективы. Вестник университета. 2018. № 6. С. 88–92.
2. Бельгибаева К. К. Концептуальные основы бухгалтерского учета и системы национальных счетов ООН .URL: <https://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=29116>
3. Боташева Л. Х., Саркисян К. С. Выявление и оценка теневой экономики: методологический аспект. Экономика. Налоги. Право. 2018. № 11 (5). С. 28–37.
4. <https://economy.fa.ru/jour/article/view/447/430>
5. Буховец А. Г. Системная интерпретация результатов классификационных задач. Социология: методология, методы и математическое моделирование. 2006. № 22. С. 114–144.
6. Нижегородцев Р. М., Пискун Е. И., Кудревич В. В. Прогнозирование показателей социально-экономического развития региона. Экономика региона. 2017. Т. 13. Вып. 1. С. 38–48.
7. Орлов А. И. Новая парадигма математических методов экономики. Экономический анализ: теория и практика. 2013. № 36 (339). С. 25–30.
8. Орлов А. И. Теория измерений как часть методов анализа данных: размышления над переводом статьи П. Ф. Веллемана и Л. Уилкинсона. Социология: методология, методы и математическое моделирование. 2012. № 35. С. 155–174.
9. Рабочее Соповещение по Внедрению Системы Национальных Счетов 2008 Киев, 29 ноября – 2 декабря 2011.
10. Система национальных счетов 2008, Нью-Йорк, 2012 год. URL: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/sna2008russian.pdf>
11. Успаева М. Г. Особенности использования финансовой отчетности организаций при формировании показателей системы национальных счетов. Вестник Университета. 2014. № 21. С. 176–179.
12. Шигун М. М. Проблемы классификации систем бухгалтерского учета. Международный бухгалтерский учет. 2011. № 11 (161). С. 31–38.
13. Выход из тени: теневая экономика к 2025 году / Ассоциация дипломированных бухгалтеров (АССА). Глазго, 2017 год. Июнь. URL: <https://www.accaglobal.com/sg/en/professional-insights/global-economics/Emerging-from-the-shadows.html>
14. Медина Л., Шнайдер Ф., Шэдоу Г. Экономика по всему миру: новые результаты для 158 стран за 1991-2015 гг. (10 апреля 2017 г.) // Серия рабочих документов CESifo № 6430. Доступно в SSRN. <https://ssrn.com/abstract=2965972>
15. Измерение ненаблюдаемой экономики. Справочник ОЭСР, 2002 год. URL: <https://www.oecd.org/sdd/na/1963116.pdf>
16. Новые стандарты составления национальных счетов: как они влияют на ВВП и другие макроэкономические показатели? СТАТИСТИЧЕСКИЙ ОТЧЕТ за февраль

2015 г. № 20. URL: <https://www.oecd.org/sdd/na/new-standards-for-compiling-national-accounts-SNA2008-OECD20.pdf>

17. Официальный сайт Всемирный банк.
<https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.pcap.cd>

УДК338.24

МЕТОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ И ПОЛИТИКИ РАЗВИТИЯ МАЛЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Кенжебаева М.Т., к.э.н. доцент
Ергешева Сабина, Сабирова Минора
студенты 4 курса

ОП «Бухгалтерский учет, аудит и налогообложение предпринимательства»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз,

Андатпа. Бұл мақаланың өзектілігі келесі факторларға байланысты. Мемлекеттік бюджет кірістерінің едәуір бөлігі ШОБ институттары арқылы қалыптасады. Сондықтан мемлекет кірісті ұлғайтуға, өмір сапасың жақсартуға, технологияларды, жаңа өнімдерді дамытуға мүдделі, бұл шағын және орта кәсіпкерліктің өсуіне байланысты. Мемлекеттің міндеті бірқатар маңызды әлеуметтік-экономикалық функцияларды орындайтын шағын және орта бизнесті дамытуға көмек көрсету және ілгерілету, Бұл жұмыспен қамтамасыз ету, бәсекелестік ортаны қалыптастыру, инновациялық қызметті қолдау, әлеуметтік теңсіздікті жою.

Кілт сөздер: шағын және орта бизнес (ШОБ), кәсіпкерлік, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, қаржылық қолдау, салық салу

Аннотация. Актуальность данной статьи обусловлена следующими факторами. Весомая часть доходов государственного бюджета складывается за счет существования института МСП. Поэтому государство заинтересовано в увеличении доходов, в улучшении качества жизни, в развитии технологий, новых производств, чему во многом способствует рост малого и среднего предпринимательства. Задачей государства является оказание помощи и содействие развитию малого и среднего бизнеса, который выполняет ряд важнейших социально-экономических функций. Это обеспечение занятости, формирование конкурентной среды, поддержание инновационной активности, смягчение социального неравенства.

Ключевые слова: малый и средний бизнес (МСБ), предпринимательство, государственная поддержка предпринимательства, финансовая поддержка, налогообложение.

Annotation. The relevance of this article depends on the following factors. A significant part of the state budget revenues is formed through the institutions of small and medium-sized businesses. Therefore, the state is interested in increasing incomes, improving the quality of life, developing technologies and new products, which depends on the growth of small and medium-sized enterprises. The task of the state is to assist and promote the development of small and medium-sized businesses that perform a number of

important socio-economic functions, ensure employment of the population, create a competitive environment, support innovation, and eliminate social inequality..

Keywords: small and medium-sized business (SME), entrepreneurship, state support for entrepreneurship, financial support, taxation

Малые предприятия распространены во всех секторах экономики. Средние предприятия – опора обрабатывающей промышленности. Большие предприятия доминируют в капиталоемких производствах и «крупных» услугах.

По мнению многих авторов наиболее значимой из направлений государственной поддержки субъектов МСП является финансовая поддержка:

- субвенции и субсидии (бюджетам всех уровней);
- бюджетные кредиты, займы, ссуды;
- государственные и местные гарантии;
- особый режим налогообложения.

Таким образом, формирование механизма государственной поддержки субъектов МСП осуществляется в двух основных формах:

- а) с позиций прямого содействия бизнесу,
- б) развития косвенных каналов стимулирования предпринимательства.

К основным прикладным методам государственной поддержки субъектов МСП относятся целевые методы, формирующие цели по ее достижению в течение определенного периода времени.

Из них можно выделить два ключевых:

-программно-целевой метод предполагает выбор мер по развитию видов деятельности субъектов МСП, отраслей и территорий, которые согласуются с соответствующим набором инструментов, форм и методов государственной поддержки и источниками финансирования в определенный период;

-проектно-целевой метод определяет в соответствии с поставленной целью развития МСП государственную поддержку бизнес-проектов.

Программно-целевой подход использован рядом развитых стран мира, таких как Канада, Япония, Южная Корея, Австрия, Германия, Франция, Финляндия, США и страны СНГ. Исторически сложившиеся социально-экономические условия определили механизмы и формы программно-целевых инструментов в этих странах, которые сильно отличаются между собой. Программно-целевой подход позволяет правительствам многих развитых стран эффективно использовать государственные ресурсы в стимулировании научных исследований и производстве инновационной продукции. Сложившаяся процедура программно-целевого метода решения социально-экономических проблем в республике содержит этапы:

- отбора проблем и включения в программу;
- формирования целевой программы;
- экспертизы и оценки возможных результатов целевой программы;
- принятия (утверждения) целевой программы.

Результативность – это взаимосвязь между поставленными в программных документах целями и достигнутыми результатами, а также оценка того, все ли результаты соответствуют установленным целям и в какой мере.

Классически эффективность определяется как соотношение результата к затратам. Соответственно, чем большее значение принимает это отношение, тем эффективность выше.

Сектор малого и среднего бизнеса участвует в создании значительной доли ВВП (более 50 %) и обеспечивает рабочими местами большую часть населения (50 – 70 %) экономически активного населения). В Республике Казахстан в первом полугодии 2020 года доля малого и среднего бизнеса в экономике составила 28,4%. За последние полгода малый и средний бизнес произвел продукции на 13,0 трлн тенге. По республике 3,3 млн человек работают в сфере малого и среднего бизнеса. Достигнутый уровень формирования малого и среднего предпринимательства по-прежнему требует изучения проблем его становления и роста: разработки эффективных и гибких методов оценки, анализа, управления и прогнозирования перспектив развития.

Главными факторами роста количества малых и средних предприятий в развивающихся странах являются активная государственная поддержка, формирование действенной инфраструктуры и сокращение административных барьеров, мешающих развитию предприятий МСБ. Сегодня государственное регулирование и поддержка предпринимательской деятельности не всегда осуществляется на тщательной и систематической основе. Для того чтобы придать импульс в направлении устойчивого роста, предпринимательство должно подвергаться разумному и рациональному воздействию государства, не только его регулированию, но и формированию условий для развития.

Необходимо отметить, что путем поддержки малого предпринимательства государство решает ключевые проблемы повышения качества жизни населения и увеличения граждан, которых можно отнести к среднему классу, а также обеспечивает пополнение бюджета в первую очередь на уровне муниципальных образований, где крупный бизнес, как правило, не зарегистрирован. Кроме того, малый бизнес позволяет повысить уровень социальной ответственности предприятий, экономической инициативы и осведомленности граждан в силу того, что он в максимальной степени ориентирован на нужды общества и локального рынка базирования. Конкуренция, являющаяся основным условием развития малого бизнеса в рыночной экономике, позволяет сдерживать рост цен на товары и услуги, побуждает предпринимателей, в том числе представителей крупного бизнеса, повышать качество продукции и внедрять инновации.

Таким образом, эффективное регулирование и содействие развитию малого бизнеса, является одним из ключевых государственных приоритетов на современном этапе развития экономики.

Категория субъекта малого или среднего предпринимательства определяется в соответствии с наибольшим по значению условием и изменяется в случае, если фактические значения критериев выше или ниже предельных значений в течение трех календарных лет[1].

Успешное развитие малого и среднего бизнеса в странах с развитой экономикой обусловлено тем, что крупное производство не противопоставляется мелкому, а проводится принцип кооперирования крупных и мелких предприятий, причем крупные объединения не подавляют малый бизнес, взаимодополняя друг друга, особенно в сфере специализации отдельных производств и в инновационных разработках.

Крупное производство в большей степени ориентируется на массовый, относительно однородный спрос. Малые предприятия успешно функционируют на небольших рыночных сегментах, придавая хозяйству гибкость, мобильность, способность к быстрым структурным и техническим сдвигам. Фундаментальные

изменения во вкусах потребителей, технологиях, управленческих методах, финансовых рынках дают малому бизнесу преимущество над крупными организациями. Их небюрократические структуры, вместе с концентрацией права принятия решения в руках владельца, позволяют малым предприятиям извлекать выгоду из возможностей, которые появляются от изменений в окружающей среде.

Общественное поведение представителей малого предпринимательства основано на прямой зависимости от местных и национальных интересов и в силу этого понуждает их в повседневной жизни к упрочению связей со своими постоянными и потенциальными клиентами из различных социальных групп.

К числу недостатков малого предпринимательства следует отнести сравнительно низкую доходность, высокую интенсивность труда, сложности с внедрением новых технологий, ограниченность собственных ресурсов и повышенный риск в конкурентной борьбе, что приводит к постоянному обновлению в секторе малого предпринимательства вследствие массовых банкротств. Так из вновь организуемых малых предприятий через год остается около 50 %, через 3 года – 7 – 8 %, через 5 лет остается не более 3 %. Вместе с тем, общее число малых предприятий, как правило, растет или остается неизменным, на место ликвидированных предприятий постоянно рождаются новые. В систему поддержки малого и среднего предпринимательства входит:

- соответствующее нормативно-правовое обеспечение;
- государственные структуры, ответственные за формирование и обеспечивающие реализацию политики в области развития МСП;
- инфраструктура поддержки малого и среднего предпринимательства, включающая коммерческие и некоммерческие организации, работа которых направлена на развитие субъектов малого бизнеса. К ним относят госкорпорации, различные фонды, агентства, и т.п.

Существенную роль в развитии предпринимательства играет региональная система регулирования и поддержки малого предпринимательства. Формы и методы реализации региональной политики в отношении малого предпринимательства исходят, с одной стороны, из мер, принимаемых на государственном уровне, с другой - определяются задачами развития и спецификой каждого конкретного региона.

На сегодняшний день государственная политика в сфере развития малого и среднего предпринимательства реализуется через программное управление, включающее комплекс республиканских, региональных, отраслевых (межотраслевых) и местных программы развития и поддержки малого предпринимательства [2].

Приоритетной задачей государственного регулирования является создание условий, способствующих эффективному развитию малого предпринимательства на республиканском и региональном уровнях.

На республиканском уровне необходимо обеспечить:

- стратегическое планирование поддержки малого предпринимательства;
- повышение эффективности государственных программ поддержки малого предпринимательства: получение денег из государственного бюджета (на возвратной основе) участниками государственных программ;
- преодоление административных барьеров, предотвращение коррупции и ухода в теневую экономику;

-формирование государственной нормативно-правовой базы поддержки малого предпринимательства;

-совершенствование системы финансовой поддержки, ускоренное освоение новых кредитно-инвестиционных механизмов (микрокредитования, инвестиционных конкурсов и др.);

-предоставление налоговых льгот, упрощение и стабильность системы налогообложения, стабилизации и сертификации;

-создание системы информационного обеспечения малого предпринимательства;

-подготовку, переподготовку и повышение квалификации кадров для малого и среднего бизнеса;

-надежность статистической информации в секторе МСБ.

На региональном уровне целесообразно обеспечить:

-создание равных условий для участия субъектов малого предпринимательства в программах государственной поддержки;

-создание межведомственных комиссий при администрации области в целях ликвидации административных барьеров на пути развития малого предпринимательства;

-взаимодействие малых предприятий с крупными промышленными структурами;

-разработку механизма привлечения субъектов малого бизнеса к выполнению областного и местных заказов на конкурсной основе;

-производственно-техническую поддержку малого предпринимательства;

-подготовку кадров через бизнес-инкубатор;

-мероприятия по государственной поддержке малого и среднего бизнеса в регионах с участием фондов поддержки и развития конкуренции;

-безопасность бизнеса и личности [3].

Проблематика государственной поддержки субъектов МСП очень обширна, государство поддерживает малое и среднее предпринимательство различными способами, поэтому в подобных схемах могут отражаться всевозможные аспекты этого вопроса. Однако любая модель лишь в некоторой степени отражает реальность и закладываемые в неё результаты, и прогнозы имеют вероятностный характер. То есть при анализе той или иной модели государственной поддержки субъектов МСП необходимо выделить ключевые факторы, субъекты и объекты, отбросив несущественные моменты[4].

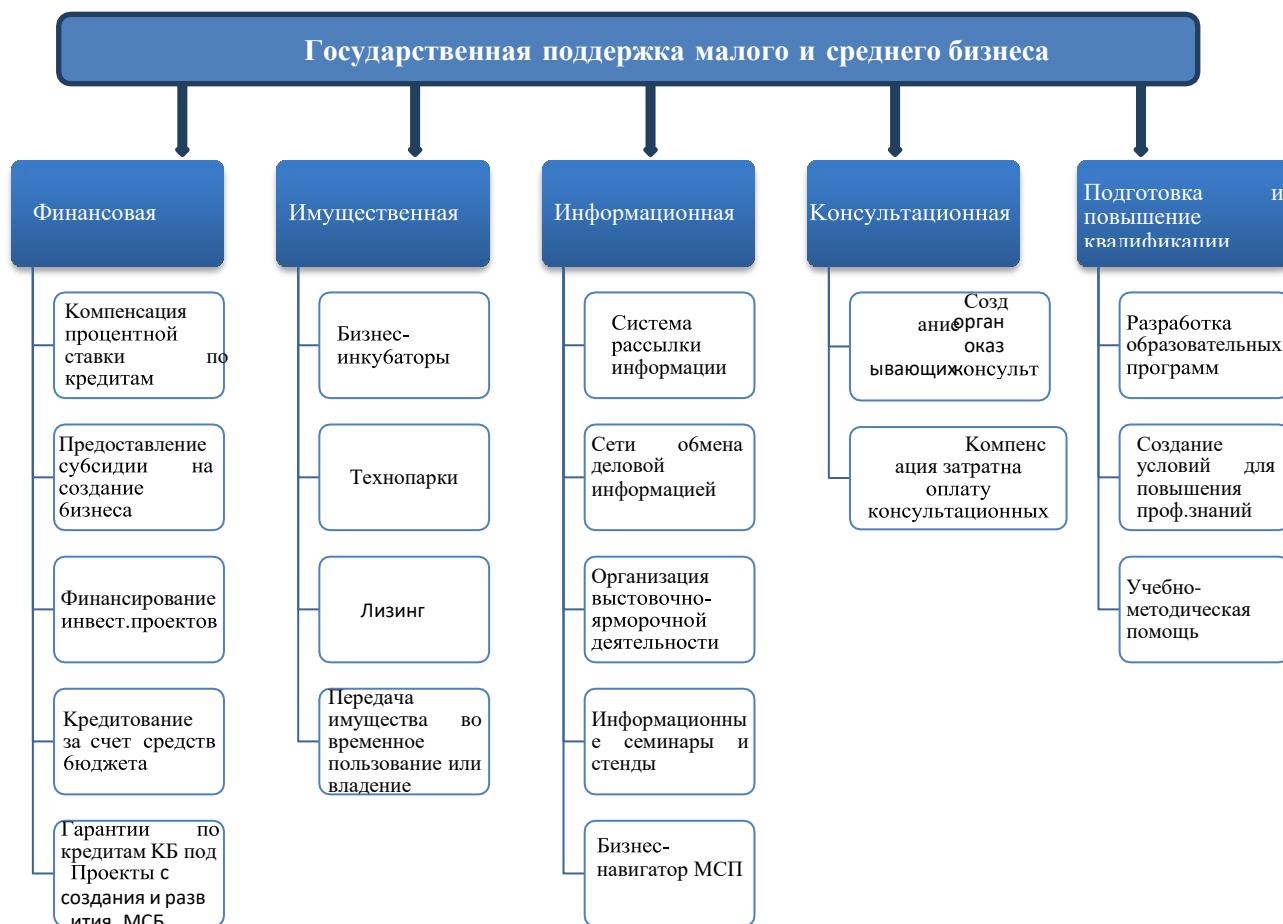

Рисунок 1. Формы и методы поддержки малого предпринимательства

Необходимо отметить, что путем поддержки малого предпринимательства государство решает ключевые проблемы повышения качества жизни населения и увеличения граждан, которых можно отнести к среднему классу, а также обеспечивает пополнение бюджета в первую очередь на уровне муниципальных образований, где крупный бизнес, как правило, не зарегистрирован. Кроме того, малый бизнес позволяет повысить уровень социальной ответственности предприятий, экономической инициативы и осведомленности граждан в силу того, что он в максимальной степени ориентирован на нужды общества и локального рынка базирования.

Таким образом, эффективное содействие развитию малого бизнеса, является одним из ключевых государственных приоритетов на современном этапе развития экономики"[5].

Список литературы:

1. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК.
2. Государственная программа развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017 - 2021 годы «Еңбек». Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2018 года № 746-<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000746>
3. Малое и среднее предпринимательство в национальной экономике Казахстане-http://www.rusnauka.com/22_PNR_2013/Economics/3_143026.doc.htm

4. Организационно-экономические механизмы поддержки малого и среднего предпринимательства <https://www.bagsurb.ru/about/journal/.pdf>

5. Ганусова, Юлия Александровна. Совершенствование системы государственного регулирования и поддержки малого и среднего предпринимательства [Электронный ресурс] : магистерская диссертация : 38.04.04 / Ю. А. Ганусова. — Красноярск : СФУ, 2017.

ӘОЖ 338.439(574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ: ЖАҒДАЙЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Жаналиева Т.Т., экономика магистрі, аға оқытушы

Әзімбек М.Р., студент 4 курс, мамандық «Бизнес экономикасы» (6В04118)

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік мемлекеттік университет

Аңдатпа. Мақалада еліміздің қазіргі экономикалық жағдайындағы азық-түлік қауіпсіздігінің маңызы өте қатты үлкен екендігін және бүкіл әлемдік жаһандану жағдайы халықаралық деңгейде де, әлемдік қоғамдастықтың әр елінің деңгейінде де саяси, экологиялық және басқа да мәселелерді шешуге бағытталған заманауи талаптардың күрделі әлеуметтік кешенімен сипатталғаны туралы айтылған. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің қазіргі өндіріс көлемі тұтынудың физиологиялық нормалары бойынша ішкі нарықтың қажеттілігінен асатындай өнім түрлерін шығарады, ол деректер бойынша біз өзіміздің азық-түлік қауіпсіздігімізді қамтамасыз ететіні туралы. Сонымен қатар Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігінің жалпы жүйесін қалыптастыру, соның ішінде импортталатын және экспортталатын өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау жүйесін құру қажеті туралы жазылған.

Кілт сөздер: экономика, экспорт, импорт, инфляция, нарық.

Аннотация. В статье подчеркивается, что важность продовольственной безопасности в современных экономических условиях страны очень велика, и что состояние глобализации во всем мире характеризуется сложным социальным комплексом современных требований, направленных на решение политических, экологических и других проблем как на международном уровне, так и на уровне каждой страны мирового сообщества. Текущий объем производства сельхозпродукции в Казахстане производит такие виды продукции, которые по физиологическим нормам потребления превышают потребности внутреннего рынка, что, по данным, обеспечивает нашу продовольственную безопасность. Также было отмечено о необходимости формирования в Казахстане общей системы продовольственной безопасности, в том числе системы контроля качества и безопасности импортируемой и экспортируемой продукции.

Ключевые слова: экономика, экспорт, импорт, инфляция, рынок.

Annotation. The article emphasizes that the importance of food security in the modern economic conditions of the country is very great, and that the state of globalization throughout the world is characterized by a complex social complex of modern requirements aimed at solving political, environmental and other problems both at the international level and at the level of each country of the world community. The current

volume of agricultural production in Kazakhstan produces such types of products that, according to physiological consumption standards, exceed the needs of the domestic market, which, according to data, ensures our food security. It was also noted about the need to form a common food security system in Kazakhstan, including a quality control system and safety of imported and exported products.

Keywords: economy, export, import, inflation, market.

Еліміздің қазіргі экономикалық жағдайындағы азық-түлік қауіпсіздігінің маңызы аса зор. Ең бастысы азық-түлік қауіпсіздігі кез-келген мемлекеттің өмір сүруі мен тәуелсіздігінің маңызды шарты болып саналады.

Сондықтан да азық-түлік қауіпсіздігі ұлттық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі екендігі айқын. Елдегі тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту маңызды әлеуметтік-экономикалық міндет болып табылады, және оны шешу мемлекеттің де, сондай-ақ әрбір нақты аймақтардың да дамуы үшін үлкен маңызға ие. Атап айтатын болсақ, Қазақстан Республикасында азық-түлік қауіпсіздігі мәселесіне тұңғыш рет 20 ғасырдың 90-шы жылдары көңіл бөліне бастады. Сол жылдары әлеуметтік - экономикалық реформаларды жүргізу барысында елдің азық-түлікпен қамтамасыз етілмеу қаупі туындады. Еліміздегі қаржылық-экономикалық жағдайдың төмендеуі, сауда саласы мен өндірістік-шаруашылық арасындағы алшақтық Қазақстандағы ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік өндірісінің құлдырауына, шетелден келетін импорт өнімдеріне тәуелділіктің күшті болуы, сондай-ақ тамақ өнімдерін тұтыну деңгейінің төмендеуіне алып келді. Мінеки, осының бәрі елдің азық-түлік қауіпсіздігін күшейтуіне оң әсер етті. Еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету дегеніміз егіндік жер ресурстарының, егілген дақылды өңдейтін агротехникалық құралдардың жеткілікті болуы мен сапасына, ортаның экологиялық жағдайларына байланысты, сондай-ақ тамақ өнімдерін өндіретін салалардың даму деңгейін анықтау болып табылады.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдары тұрақсыз нарықтық экономика жағдайында халықтың жекелеген топтарын және шалғай орналасқан өңірлерді тамақ өнімдерімен қанағаттанарлықтай жабдықтау мәселелері туындайтыны айқын. Халық тұтынатын барлық азық-түліктің жеке өндірісі және тамақ өнімдеріне деген импорт тауарларының өсуі халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету тәуекелдерін, тиісінше елдің азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін тудыратын бірқатар факторларға байланысты екендігі даусыз. Атап айтатын болсақ, шаруашылық жүргізуші субъектілер қолда бар барлық артықшылықтарды тезірек іске асыру және өнімнің жаңа түрлерін шығару үшін өнімді көптеп шығаруға ұмтылады; ал екінші жағынан тұтынушылар үшін мұндай бәсекелестік күрес нарықтың кеңеюін, сондай-ақ әлемдік тауарлар оларды неғұрлым кеңейтетін мүдделері мен артықшылықтарын талап етеді. Ешбір мемлекет халықтың сапалы тамақ өнімдеріне деген сұранысын қанағаттандырмастан, азық-түлік қауіпсіздігін орнатуы мүмкін емес, соның ішінде экономикалық қауіпсіздігін де қамтамасыз ете алмайды. Шындығына келгенде азық-түлік қауіпсіздігі – бұл қоғамдағы әр адамның, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің өмір сүруінің өмірлік маңызды мүдделері мен түпкілікті негіздерінің ішкі және сыртқы қауіптерден сенімді қорғалу жағдайы, және өз өндірісі есебінен елдің барлық халқын азық-түліктің негізгі түрлерімен неғұрлым сапалы, сонымен қатар тамақ өнімдерінің физикалық және экономикалық қол жетімділігі жағдайында қамтамасыз етілуімен қатар сырттан келетін азық-түлік көздерінен мемлекеттің толық тәуелсіздігі. Ең бастысы азық-түлік қауіпсіздігі басқа да өзара байланысты

жүйелермен (саяси, әскери, стратегиялық, экономикалық, энергетикалық, экологиялық және т.б.) қатар ұлттық қауіпсіздік жүйесінің құрамына кіретін күрделі жүйе болып табылады. Сонымен, азық-түлік қауіпсіздігі жүйесінің мақсаты халықты қажетті (негізгі) тамақ өнімдерімен сенімді (үздіксіз), жеткілікті және сапалы қамтамасыз ету болып табылады.[1]

Бүкіл әлемдік жаһандану жағдайы халықаралық деңгейде де, әлемдік қоғамдастықтың әр елінің деңгейінде де саяси, экологиялық және басқа да мәселелерді шешуге бағытталған заманауи талаптардың күрделі әлеуметтік кешенімен сипатталады. Соның ішінде елдегі азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері ауыл шаруашылығы саласында да терең зерттеулерді қажет етеді. Азық-түлік өнімдерін өндіру ауыл шаруашылығы дақылдарының сапасын жақсартуға, мол өнім алуға негізделген, ауыл шаруашылығындағы қайта өңдеу және өндіріс саласындағы инновациялық стратегияларға, тамақ өнеркәсібіне жаңа заманауи технологияларды енгізуді ынталандыруға және осы саладағы ғылыми-зерттеу жобаларына инвестициялар тартуға бағытталған биотехнология саласындағы үйлестірілген жұмыс Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кепілі бола алатындығы даусыз.

Атап айтатын болсақ азық-түлік қауіпсіздігі агроөнеркәсіптік кешеннің жай-күйін сипаттайды, ондағы сыртқы және ішкі жағдайларға қарамастан, мемлекеттік азық-түлік резервінің төмендеуі тұрғындардың өнімдерге қажеттіліктерін физиологиялық нормаларға сәйкес, белсенді және салауатты өмір сүру үшін жеткілікті көлемде қанағаттандырады. Қазіргі таңдағы зерттеулер бойынша әлемдік тенденция басты фактор енді баға емес, азық-түліктің физикалық қолжетімділігі екенін көрсетеді және бұл тренд алдағы жылдардағы ең маңызды көрсеткіш болуы мүмкін. Осы көрсеткіштің төмендемеуі үшін біз агроөнеркәсіптік кешенді дамыту мәселесіне мүмкіндігінше тиімді назар аударуымыз қажет. Бұл еліміздің өзінің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және ауыл шаруашылығы өнімдерінің тиімді экспортының географиясын кеңейтуге мүмкіндік береді. Еліміздегі ауыл шаруашылығы дамыған климаттық аймақтардың тиімді орналасуының нәтижесінде, сондай-ақ табиғи – ресурстық әлеуетінің арқасында Қазақстан таяу жылдары бүкіл Орта Азия мен Шығыс мемлекеттері үшін «азық-түлік фабрикасы» болуы ғажап емес және олардың барлық алғышарттарына ие деп айтуымызға болады.[2]

Ең бастысы Қазақстан ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің әлемдік экспорттаушыларының ондығына кіргеніне қарамастан, елдегі азық-түлік инфляциясы деңгейі бойынша көптеген мемлекеттерден озып отыр. Ал сенатор Ақылбек Күрішбаевтың пікірінше, Үкіметтің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінде жүйелілігі жеткіліксіз және жақын арада ішкі нарықтың тұрақтылығы туралы айту қиын деп болжайды. Әсіресе ағымдағы жылда азық-түлік бағасының өсуі біздегі аз қамтылған отбасылар үшін де, орташа табысты азаматтар үшін де басты проблемаға айналды. Әрине бұл қысқаша мақалада оның бағаларын көрсету мүмкін емес болып тұр, себебі азық-түлік бағалары ай сайын емес, күн сайын артып бара жатқаны анық. Айта кету керек, қазір көптеген отбасылар барлық табыстарын тамақтануға жұмсай отырып, күн көруде екендігі жасырын емес. Шындығында неге аграрлық держава бола отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің әлемдік экспорттаушыларының ондығына кіре отырып, біз азық-түлік инфляциясы деңгейі бойынша көптеген елдерге қарағанда көш бастап тұрмыз деген сұрақ туындауы заңды. Сондықтан биылғы жылы кейбір азық-түлік өнімдеріне, сондай-ақ ауыл шаруашылығы тауарларының экспортына тыйым салу

мен квоталар енгізу арқылы фермерлерді банкроттыққа әкеліп, отандық АӨК-ні дамытуды қысқарта алатынымызды түсінуіміз керек. Ең бастысы еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелерінде жүйелілік орнатуымыз қажет екендігі айқындалды.

А. Күрішбаевтың пікірінше, бүгінде заңнамалық деңгейде «азық-түлік тәуелсіздігі» ұғымы дәлірек анықтауды қажет етеді, себебі қазіргі тұжырым «нақты жағдайға толық сәйкес келмейді».

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің қазіргі өндіріс көлемі тұтынудың физиологиялық нормалары бойынша ішкі нарықтың қажеттілігінен асатындай өнім түрлерін шығарады, ол деректер бойынша біз өзіміздің азық-түлік қауіпсіздігімізді қамтамасыз етеміз. Бірақ нақты іс жүзінде еліміз көптеген азық-түлік түрлері бойынша импортқа тәуелді болып отырғандығы айқын, оны дүкен сөрелеріндегі өнім түрлерінен де байқауға болады. Сондықтан біз заманауи неғұрлым жетілдірілген әдістерді қолдана отырып, тұтынудың физиологиялық нормаларын анықтауға жаңа көзқараспен қарауымыз керек. Сол кезде ғана халықты азық - түлік тауарларының негізгі түрлерімен қамтамасыз етілу деңгейінің өзгеруін болжаудың жаңа тәсілдері табылуы мүмкін. [3]

Сондай-ақ, Қазақстанда алдыңғы қатарлы дамыған елдердегідей, азық-түлік қауіпсіздігі доктринасының қабылдануы, оның нақты көрсеткіштері, бағалау критерийлері мен қамтамасыз ету тетіктері айқындалуы тиіс екендігін депутаттар да айтып өтті. А.Күрішбаев азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін басқару мүмкін еместігін, себебі елде әлі күнге дейін оны бақылаудың толыққанды әдістемесі жоқ екендігін атап өтті. Ары қарай осы мәселелерді шешу үшін: «Барлық алдыңғы қатарлы дамыған елдердегідей бұл мәселелер ұзақ мерзімді шаруашылық байланыстарды орнату арқылы, форвардтық және фьючерстік келісімшарттарды белгіленген бағамен дамыту есебінен шешілуі тиіс. Сондықтан оларда ішкі нарыққа азық-түлік тауарларын іс жүзінде белгіленген бағамен жеткізудің тұрақты көлемі айқындалған және біздегі сияқты оларда азық-түлік инфляциясы секірмейді. Біздің елімізде де осындай жүйені құру керек деп санаймын» - деді депутат.

Бұл келелі мәселеде үкімет мемлекеттік қолдау шараларының мүмкіндіктерін пайдалана алуы тиіс. Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің қазіргі өндіріс көлемін ұлғайту үшін келеңсіз сыбайлас жемқорлық тәуекелдері жоғары және тиімділік деңгейі төмен, жетілмеген, күрделі болып қала беретін бюджеттік ақшаны тиімді тарату процедурасын жетілдіру қажет. Жетекші аграрлық елдердің үлгісі бойынша ауыл шаруашылығын субсидиялау мүмкіндіктерін пайдалана отырып, АӨК-де кластерлерді дамытуға жан-жақты экономикалық жағдайлар жасалуы тиіс. Атап айтсақ, өсірілген өнімді ішкі азық-түлік нарығына форвардтық келісімшарттар бойынша және белгіленген бағамен жеткізуге субсидия алудың міндетті шартының орындалуы маңызды. Осы орайда форвардтық келісімшарттарды несиелеу есебінен ауылдық тауар өндірушілерінің мәселелерін шешуге болады. Сонымен қатар бұл тетік мемлекеттің субсидиялау бағдарламасы шеңберінде ішкі нарыққа өнім жеткізудің кепілді көлеміне ие болуы әбден ықтимал.[4]

Мысалы, экономист М. Махмұтова Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігі жеткіліксіз деңгейде деп санайды, себебі ол мұны ЖІӨ-дегі ауылшаруашылық өнімдерінің аз бөлігімен, яғни 30 жыл ішінде ауылшаруашылық өндірісінің жеті есе төмендегенімен түсіндіреді. Нақты айтатын болсақ, 1991 жылы ауылшаруашылық өндірісі ЖІӨ-нің 34 пайызын құраса, қазір оның мөлшері 4,7-5 пайыздан аспайтындығы белгілі. Бұл көрсеткіш 30 жыл ішінде ауылшаруашылық өндірісі жеті

есе төмендегенін білдіреді. Осы жылдары үкімет мұнай өндіруді өзінің негізгі мақсаты ретінде анықтады, ауылшаруашылық өндірісіне жеткілікті назар аударылмады. Әсіресе пандемия кезінде шекаралар жабылған кезде жағдай қиындады, Қазақстан тіпті қырыққабатты экспорттай алмады және оны 50 теңгеден сатты, ал кейбір өнімдерді, мысалы, картопты Египет пен Пәкістаннан әкелуге тура келді.

Дегенмен, азық-түлік қауіпсіздігі ауыл шаруашылығының экономика саласы ретінде дамуына және оның ЖІӨ-дегі үлесіне байланысты екендігі мәлім. Сонымен қатар ауылдарда ауыл шаруашылығынан басқа экономика саласы жоқ екендігі де айқын, – дейді М. Махмұтова. Оның айтуынша, Қазақстанда ауыл шаруашылығында тұрақты жұмыс орындары ашылған жоқ, себебі бұл саладағы жұмыстардың көпшілігі маусымдық сипатқа ие. Сонымен қатар бұл жағдайда ауылдық жерлерде мал шаруашылығы өнімдері мен жемшөп өндірісін тиімді пайдалануға болады деп санайды. Жалпы мал шаруашылығы өнімдерінің 66 пайызы және жем өндірісінің 25 пайызы жеке шаруашылықтарға тиесілі, ал фермерлер барлық ауылшаруашылық өнімдерінің 41 пайызын өндіреді. Сондықтан шаруа қожалықтары мен фермерлерге жер бөлініп, қолжетімді қаржыландыру ұйымдастырылса, азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға бір табан жақындауға болары хақ.

Сондай-ақ саясаткер және экономист Петр Своик шаруа қожалықтары мен шағын фермерлер жеткілікті азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін уақыт өтті деп санайды. Оның пікірінше, шағын шаруашылықтан ірі ауылшаруашылық өндірісіне көшу керек, ал фермерлер несиелеудің қажетті деңгейімен қамтамасыз етілуі керек деп санайды.

П.Своиктің айтуынша, барлық ірі ауылдардың, барлық облыс және аудан орталықтарының айналасында ірі агроөнеркәсіптік жобаларды дамыту және мақсатты қаржыландыруды қамтамасыз ету және екі параметр негізінде ауыл шаруашылығы өндірісін ірілендіру қажет. Бірінші параметр-бүкіл ауыл тұрғындарының толық жұмыспен қамтылуы, яғни халық саны артады деген есеппен әрекет ету керек. Ал ауылдардан қалаларға көші-қон кері градиентке ие болуы тиіс, сондықтан адамдар дайын жұмыс орындарына туған жерлеріне қуана қайта оралатындығы даусыз. Екінші параметр-жер мен су ресурстарын оңтайлы пайдалану деп есептейді. Бүгінгі таңда қолданыстағы барлық ауылшаруашылық бағдарламалары негізінен шағын шаруа қожалықтарын, фермерлік шаруашылықтарды және жекелеген латифундияларды қаржыландыруға бағытталған. Үкімет пен ауыл шаруашылығы министрлігі тек осы бағытта жұмыс істейді. Олар қаржыландырудың тиімді жолдарын табуға тырысады, бұл әдістер жылдан жылға өзгеріп отырады. Бірақ бұл анықтама бойынша тиімсіз екендігі айқын. Елімізде егер ауыл шаруашылығында ірі тауарлық өндірістер жобаланатын болса, онда қуаттылығы жоғары өндірістер құрылғаннан кейін елеулі азық – түлік қауіпсіздігін орнатуға болатындығы айқын екендігі даусыз.[5]

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы азық-түлік өнеркәсібінің әлеуеті азық-түлік тауарларын шығару көлемін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді, сол арқылы ішкі нарықтың қажеттілігін де, тамақ өнімдерінің негізгі топтары бойынша экспорттық өтімдерді де қамтамасыз етеді. Кейінгі жылдары жетекші елдердің тәжірибесі көрсеткендей, еуропалық елдердің көпшілігінде азық-түлік қауіпсіздігі мәселесінің басты бағыты тұтынушылардың құқығын қорғау, тағамның экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және қоршаған ортаны сақтау міндеттеріне ауыстырылуда. Ал

Қазақстанның ішкі нарықтағы ауылшаруашылық өнімдеріне деген сұранысын қанағаттандыруға, сондай-ақ әлемдік нарықтарға экспорттауға өндірісті ұлғайту үшін үлкен мүмкіндіктері бар. Ішкі және сыртқы нарықтарда отандық азық-түліктің экономикалық қолжетімділігін арттыру және бағалық бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында: ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге икемді салық салу, салықтық және басқа да жеңілдіктер беру, агроөнеркәсіптік кешеннің инвестициялық тартымдылығын арттыру қажет. Қорыта айтқанда, Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа кіруін ескере отырып, Ресей және Белоруссия сияқты азық-түлік нарығының жетекші ойыншыларымен бәсекелестік күресте азық-түлік тауарларының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігін ескере отырып, Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігінің жалпы жүйесін қалыптастыру, соның ішінде импортталатын және экспортталатын өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау жүйесін құру қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстандағы және әлемдік оқиғалар. Facebook. Интернет ресурсы / <https://rus.azattyq.org>
2. Павлодарлық картоп алыс шетел нарығына жеткізілетін болады. Интернет ресурсы / <https://eldala.kz/kz/novosti/ovoshchi-i-frukty/9240-pavlodarskiy-kartofel-budut-postavlyat-na-rynki-dalnego-zarubezhya>
3. Жаһандық мәселе – азық-түлік қауіпсіздігі. Интернет ресурсы /
4. <https://egemen.kz/article/167758-zhaqandyq-masele---azyq-tulik-qauipsizdigi>
5. Калтаева, С. А. Қазақстанның әлемдік азық-түлік нарығындағы алатын орны және мүмкіндіктері / С. А. Калтаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 8.9 (112.9). — С. 15-17. — URL: . Интернет ресурсы <https://moluch.ru/archive/112/29229> (дата обращения: 22.11.2022).

ӘОЖ 338.012

САЛААРАЛЫҚ КЕШЕНДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ.

Чимгентбаева Г.Қ., э.ғ.к., доцент

«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Орынбай Бибінұр Еркінқызы, Тоғанбаев Аңсар Жолдықұлұлы
6В04112- Бизнес менеджмент 4 курсстуденттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада салааралық кешендер туралы жалпы анықтама берілді және олардың түрлері, принциптері ашып көрсетілді. Қазақстан Республикасының салааралық кешендері нақты айтқанда отын-энергетикалық кешен, машина жасау кешені және агроөнеркәсіптік кешені бойынша өндірілген өнімдер олардың түрлері, маңыздылығы айтылды. Еліміздегі пайдалы қазбалардың қалай игеріліп жатқандығы және жаңадан ашылып жатқан кәсіпорындар тізіп көрсетілді. Қазақстан Республикасындағы жетекші рөлдегі салааралық кешендердің бірнешесіне талдау

жасалынып олардың алдағы уақытта дамуына үлес қоса алатын ой тасталды.Берілген тақырып бойынша тың идеялар тасталынды.

Кілт сөздер: экономика, металлургия, энергетика, индустрия, инфрақұрылым, индекс.

Аннотация. В данной статье дано общее определение межотраслевых комплексов и раскрыты их виды, принципы. Межотраслевые комплексы Республики Казахстан-это, в частности, продукция, произведенная по топливно-энергетическому комплексу, машиностроительному комплексу и агропромышленном комплексу, были озвучены их виды и важность. Было показано, как осваиваются полезные ископаемые в нашей стране и перечисляются вновь открывающиеся предприятия. Проведен анализ нескольких ведущих межотраслевых комплексов в Республике Казахстан, которые могут внести вклад в их дальнейшее развитие. Были отброшены свежие идеи по заданной теме.

Ключевые слова: экономика, металлургия, энергетика, индустрия, инфраструктура, индекс.

Annotation. This article gives a general definition of intersectoral complexes and reveals their types and principles. Intersectoral complexes of the Republic of Kazakhstan are, in particular, products produced by the fuel and energy complex, machine-building complex and agro-industrial complex, their types and importance were announced. It was shown how minerals are being developed in our country and newly opening enterprises are listed. The analysis of several leading intersectoral complexes in the Republic of Kazakhstan, which can contribute to their further development, is carried out. Fresh ideas on a given topic were discarded.

Keywords: economy, metallurgy, energy, industry, infrastructure, index.

Саларалық кешендер-экономиканың бірнеше басқа салаларынан алынған нәтижелерді немесе жекелеген өндіріс процестерін қамтитын халық шаруашылығының салалары. Халық шаруашылығының дамуына байланысты мұндай салалар әрдайым өсуде, ал олардың негізгілеріне мыналарды жатқызуға болады:

1. Отын-энергетикалық кешен.
2. Ғылыми-техникалық кешен.
3. Агроөнеркәсіптік кешен.
4. Машина жасау кешені және т.б

Саларалық кешендерді орналастыру факторлары және қалыптастыру принциптері:

Өндірісті шикізат, отын, энергия көздеріне және тұтыну аймақтарына жақындату;

Табиғи ресурстардың неғұрлым тиімді түрлерін бірінші кезекте игеру және кешенді пайдалану;

Экологиялық жағдайды сауықтыру;

Табиғатты қорғау және табиғатты ұтымды пайдалану;

Экономикалық пайданы пайдалану;

Халықаралық еңбек бөлінісін қалыптастыру.

Жақын және алыс шет елдермен экономикалық байланыстардың қалпына келтіру және дамыту.

Қазіргі кезеңде экономиканы орналастырудың негізгі принциптері келесідей:

1.Өндірісті шикізат,отын,энергия көздеріне және тұтыну аймақтарына жеткізу.Бұл ұтымсыз тасылмалдауды азайтуға, еңбек шығындарын азайтуға жіне сайып келгенде өндіріс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2.Табиғи ресурстардың ең тиімді түрлерін бірінші кезекте игеру және кешенді пайдалану.Ол үшін аумақтық-өндірістік кешендер құрылады.

3.Экологиялық жағдайды сауықтыру,табиғатты қорғау жіне табиғатты ұтымды пайдалану.Экологияны жақсарту үшін тиімді тұрақты жұмыс істейтін экономикалық реттеушілер(заңнамалық база,тиісті салықтар мен тқлемдер,табиғи ресурстарды тұтыну лимиттері және т.б)қажет[1]

Шаруашылықтың салааралық кешендері

Отын-энергетика кешені-мұнай газ және аралас өнеркәсіп салаларын біріктіреді және экономканың негізі болып табылады.Қазіргі уақытта отын-энергетикалық ресурстардың ең көп бөлігі отын 34,1% энергия ретінде тұтынылады.Тұтынылатын отын-энергетикалық ресурстардың тек 0,3%-ы ғана химиялық және мұнай-химия өндірісіне жұмсалады.

Отын-энергетика кешенінің міндеті-халық пен экономиканы энергияның барлық мүмкін болатын түрлерімен қамтамасыз ету және энергия ресурстарын,ең алдымен мұнай мен газды экспортқа шығару арқылы еліміздің бюджетін арттыру.Энергетикалық ресурстарды функционалды пайдалану өркениеттің даму деңгейінің бірегей көрсеткіштері болып саналады.Электр энергиясы мен отынсыз кез келген мемлекеттің экономикасы мен қаржысын арттыру өте қиын.

Қазіргі таңда Қазақстан көмірсутектердің орасан зор қоры бар мемлекет тобына кіреді.Елімізде көмірсутектердің 208 кен орны ашылған болатын,ал оның жартысы мұнай ,үштен бірі газ,қалғаны газ конденсат кәсіпорындары.Жалпы отын-энергетикалық ресурстардың ең көп бөлігі тікелей отынға тиесілі және де 34,1%-ы энергия ретінде қолданылады.[2]

Машина жасау-кезе келген индустриалды дамыған ел үшін маңызды сала.Машина жасау саласындағы өндіріс көлемі 2021 жылы 1 183,5 млрд теңгені құрады және құндық мәнде 32,6%-ға,өнеркәсіптік өндіріс индексі -116,6%-ға өскен.2021 жылы тоғыз айында Қазақстанда барлық үлгідегі 49 384 көлік құралы өндірілді,бұл 2020 жылға қарағанда 47,3%-ға артық,ол кезде 33 524 бірлік техника шығарылды.

Коммерциялық көлік өндірісінің көлемі өсті:жүк техникасы өткен жылмен салыстырғанда 148,1%-ға – 5 273 бірлік,автобус өндірісі 1 401 бірлік +65,2% өндірді.Сондай-ақ 1 272 тіркеме және жартылай тіркеме +97,5% және 212 бірлік басқа мамандандырылған техника шығарылған болатын.

Ағымдағы жылдың 9 айында 6 216 электр конденсаторы өндірілді,бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 1 276 данаға артық,сондай-ақ 475 093 дана шамдар мен жарықтандыру құрылғылары,бұл өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 12,5%-ға артық.

Қазіргі уақытта кабельдік өткізгіш өнімдерін шығаратын 14 зауыт жұмыс жасайды,олардың ішінде экспорты 2019 жылы 13 млн АҚШ долларын құрады.Экспорттық нарықтар:ТМД елдері,Германия,Қытай және Польша болып табылады.Ал трансформаторлар шығаратын 4 кәсіпорын жұмыс істейді,олардың экспорты 2019 жылы 38 млн АҚШ долларын құрады.

Саладағы жетекші кәсіпорын-«СарыарқаАвтоПром» әлі де өндірілген барлық автокөлік құралдарының жартысын құрайды.Ағымдағы жылы Қостанай зауыты өндірісті 26 092 бірлік жеңіл,жүк автомобильдері мен автобустарға дейін арттырған

болатын.Өскеменде «АзияАвто» кәсіпорнында 18 996 бірлік жеңіл автокөлік жиналған.Алматыдағы Hyundai Trans Kazakhstan жаңа зауытында қысқа мерзімде 3 099 автомобиль шығарылды.[3]

Агроөнеркәсіптік кешен (АӨК)- ауыл шаруашылығы шикізатын өндіруге және өгдеуге арнаған шаруашылық саласы.Ауыл шаруашылығы-саудадан кейінгі екінші сала.Қазақстан жерінің 74%-ы шаруашылық жүргізуге жарамды.

АӨК құрылымында үш негізгі салалар мен өндірістердің топтары бөлінеді:

1.Ауыл шаруашылығы(егіншілік және мал шаруашылығы),орман және балық шаруашылығы.

2.Ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін салалар,тамақ өнеркәсібі,жеңіл өнеркәсіп,мақта және жүн салалары.

3.Ауыл шаруашылығы үшін өндіріс құралдарын шығаратын және ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдейтін өнеркәсіп салалары (ауыл шаруашылығы машина жасау, тамақ және жеңіл өнеркәсіпке арналған жабдықтар, минералды тыңайтқыштар және т.б).

Машина жасау салаға Агроөнеркәсіптік кешені бойынша өнеркәсіп өнімдерін дайындауды, сақтауды, тасымалдауды және өткізуді қамтамасыз етеін қызмет көрсету өндірістері кіреді.

Елдің агроөнеркәсіптік кешенінде әлі де бірқатар кемшіліктер бар-саланы құрылымдық-технологиялық жаңғыртудың төмен қарқыны,нарықтық инфрақұрылымды дамытудың қанағаттанарлықсыз деңгейі,ауыл шаруашылығы өндірісінің ұсақ тауарлылығы,саланың қаржылық тұрақсыздығы,саланы дамытуға жеке инвестициялардың жеткіліксіз ағыны,білікті кадрлардың тапшылығы және т.б.

Қазіргі заманғы АӨК күрделі қаржылық-экономикалық жағдайда:салада зиянды агроөнеркәсіптік кәсіпорындар жұмыс істейді,өнімнің өзіндік құны әлі де жоғары,кредиторлық берекшек төмендемейді.Сонымен қатар,негізгі өндірістік қорлар өте тозған,айналым қаражаты жетіспейді,өндірістік қуаттарды технологиялық жаңартудың қажетті әдістері жоқ,өндірістің, басқарудың және ұйымдастырудың заманауи технологияларын қолдана отырып, АӨК кәсіпорындарының шаруашылық қызметін жүргізу тетіктері жеткізілсіз.

АӨК инновациялық жүйесінің блоктан қамтамасыз ететін негізгі міндеттерінің бірі өндірісте алынатын нәтижелер мен ғылыми-техникалық әзірлемелердің әлеуеті арасындағы бар айырмашылықтарды тегістеу кезінде инновациялар қорын қалыптастыру және оларды өндірісте игеру үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады.Бұл қолда бар және тұтынушыға қол жетімді инновациялардың сандық жиынтығын,сонда-ақ олардың агроөнеркәсіптік қызметтің өндірістік,экономикалық және басқа көрсеткіштерін жақсарту мүмкіндіктерін береді.[4]

Қазақстанның аграрлық секторы мынадай сипаттамаларға ие:ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің жалпы ауданы-226,6 млн га, оның ішінде егістік алқаптың астында 24 млн га(85%) бар;ауыл халқының саны- 7,3 млн адам немесе ел халқының жалпы санының 47,2%.

Жамбыл облысы бойынша жалпы ауыл шаруашылығы өнімдерінің шығарылымы 2021 жылы 479 201 млн тг болса,2020 жылы бұл көрсеткіш 2020 жылы 391 371 млн тг болған.Жалпы айтқанда 2021 жылы 2020 жылға қарағанда 105,1%-ға өскен.Өсімдік шаруашылығына келетін болсақ 2021 жылы 302 261 млн тг,2020 жылы 229 015 млн тгні құрап, өсім 106,3%-ды құрап отыр.Мал шаруашылығы бойынша

Жамбыл облысында 175 418 млн тг, 2020 жылы 161 919 млн тгні көрсетіп отыр. Бұл көрсеткіштен өсімнің 103,6% болғанын көре аламыз.

2019 жылы субсидиялар рекордтық 324 млрд теңгеге жетті, 2020 жылы 294 млрд Қазақстанда орташа субсидиялау ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің 4-5% дан аспайды.[5]

Мемлекет ауыл шаруашылығы өндірісін қаржыландыруды республикалық және жергілікті бюджеттер есебінен жүзеге асырады. АӨК-ні қолдауға және дамытуға бағытталған республикалық бюджет қаражаты республикалық бюджетте жеке бөліммен көзделеді және де мыналарды қамтиды:

1. АӨК дамытудың мемлекеттік бағдарламаларына сәйкес жаңа техника мен жабдықтар, асыл тұқымды мал сатып алуды қоса алғанда, инвестициялық қызметті қолдау;

2. Жануарлардың карантиндік және аса қауіпті жұқпалы ауруларының алдын алу және оларды жою, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау жөніндегі ғылыми зерттеулер мен іс-шараларды жүргізу;

3. АӨК саласындағы кредиттеу және сақтандыру;

4. Асыл тұқымды мал шаруашылығын қолдауға арналған субсидиялар және тағы басқалары.

Қазақстан үшін елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасын шешудегі бірінші кезектегі міндет отандық ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру, тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібін дамыту, агроазық-түлік нарығын мемлекеттік реттеу тетігін жетілдіру, сондай-ақ ұлттық сыртқы сауда саясатын өндірушілердің мүдделеріне сәйкес келетін іске асыру болып табылады. Еліміздің мүмкіндіктері өте көп. Мысалы еліміздің жер қойнауындағы бізге берілген пайдалы қазбалар арқылы біз өз халқымызды және де басқа да мемлекеттерді қамтамасыз ете аламыз. Соның нәтижесінде еліміздің бюджетіне едәуір қаражат қосуға болады. Одан бөлек бүкіл әлем елдері бізбен тығыз байланысты болып, көптеген келіссөздер жүргізіп, елімізді барлық әлемге таныта аламыз. Ол үшін тұрақты түрде игеру жұмыстарын жүргізіп, жаңадан кәсіпорындар ашу қажет.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау әлемнің көптеген елдеріне тән. Біздің еліміз ауыл шаруашылығымен айналасуға өте қолайлы, сол үшін біз оны барынша пайдалануымыз қажет. Мемлекет тарапынан да үздіксіз қолдау жұмыстары жүргізілуі қажет деп санаймын. Менің ұсынар ұсынысым қазіргі таңда беріліп жатқан субсидиялардың санын және берілетін сумма көлемін арттырған жөн. Қарапайым халыққа оқыту жұмыстарын жүргізіп, олардың білімдерін арттыру керек. Жұмыс процесстерін үздіксіз қадағалап, үйрету керек. Егер де біз ауыл шаруашылық салаларын дамытар болсақ, басқа да елдерге экспортқа өнімдерімізді жібере аламыз. Соның нәтижесінде бюджетімізге түсетін қаржы да ұлғаймақ.

Қорыта келгенде салааралық кешендердің үздіксіз дамуы әрбір мемлекет үшін өте маңызды. Ал ол кешендерді қолдау үшін қарапайым халыққа оқыту жұмыстарын жүргізіп, салааралық кешендерге қатысты бизнестерге түрлі аз пайыздық несие беріп, бөлінетін субсидияларды арттыруымыз қажет. Жаңадан өндіріс орындарын ашып, өнімдерімізді экспортқа шығару арқылы еліміздің пайдасын арттыруымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Курманбеков А, Темиханов М Сельское хозяйство Казахстана [Электрондық ресурс], 2017 ж <https://halykfinance.kz/download/files/analytics/apk2017.pdf>
2. Александрова, Вера Отраслевой рынок труда / Вера Александрова. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2019. 112стр
3. Kazakh Invest Саларалық кешендер [Электрондық ресурс] <https://www.invest.gov.kz/ru/doing-business-here/regulated-sectors/mechanical-engineering/>
4. Ким, В. В. Особенности агропромышленного комплекса в Казахстане / В. В. Ким, Г. Б. Абдишова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. 2017. № 8.1 (142.1). 21-23стр. - URL: <https://moluch.ru/archive/142/39991/>
5. <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT453416> Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы

ӘОЖ 004.8**ӘЛЕМДІК НАРЫҚТАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ**

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Жалилова Диана Әділқызы, Сапарова Жанель Нартаевна
БВ04111-БУАИН ББ 4 курс студенттері
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада дамудың жаңа кезеңінде тұрған жасанды интеллект жүйелері мен технологияларының жаһандық нарығына шолу жасалды. Әлемдік экономиканы цифрландыру және жасанды интеллект мәселелерін зерттеудің өзектілігі, соңғы жылдардағы экономикалық өсудің баяулауымен, сондай-ақ әлемдік экономикадағы құрылымдық өзгерістер мен теңгерімсіздіктермен түсіндіріледі. Жекелеген компаниялар мен елдердің әлемдік нарықтағы бәсекелестік күресінде табысқа жетелейтін экономикалық дамудың жаңа іргетасын құру қажеттілігі күрт өсіп келеді. Зерттеудің мақсаты - нарықтың дамуындағы негізгі параметрлерді, тенденциялар мен кедергілерді анықтау болып табылады. Экономикалық зерттеу объектісі ретінде жасанды интеллектке ғылыми қызығушылық тұрақты түрде артып келеді. Жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар әлемдік экономиканың дамуының маңызды факторларына айналды. Алайда оны енгізудің оңтайлы жақтары өте даулы болып қалады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, бизнес, әлемдік нарық, төртінші өндірістік революция, экономиканы цифрландыру.

Аннотация. В этой статье представлен обзор мирового рынка систем и технологий искусственного интеллекта, который находится на новом этапе развития. Актуальность изучения проблем цифровизации мировой экономики и искусственного интеллекта объясняется замедлением экономического роста в последние годы, а также структурными изменениями и дисбалансами в мировой экономике. Резко возрастает потребность отдельных компаний и стран в создании нового фундамента для экономического развития, который приведет к успеху в

конкурентной борьбе на мировом рынке. Целью исследования является выявление основных параметров, тенденций и препятствий в развитии этого рынка. Научный интерес к искусственному интеллекту как объекту экономических исследований неуклонно растет. Искусственный интеллект и цифровые технологии стали важнейшими факторами развития мировой экономики. Однако оптимальные аспекты его реализации остаются весьма спорными.

Ключевые слова: искусственный интеллект, бизнес, мировой рынок, четвертая промышленная революция, цифровизация экономики.

Annotation. This article provides an overview of the global market for artificial intelligence systems and technologies, which is at a new stage of development. The relevance of the study of the problems of digitalization of the world economy and artificial intelligence is explained by the slowdown in economic growth in recent years, as well as structural changes and imbalances in the global economy. The need for individual companies and countries to create a new foundation for economic development that will lead to success in the competitive struggle in the world market is growing sharply. The purpose of the study is to identify the main parameters, trends and obstacles in the development of this market. Scientific interest in artificial intelligence as an object of Economic Research is steadily increasing. Artificial intelligence and digital technologies have become the most important factors in the development of the global economy. However, the optimal aspects of its implementation remain very controversial.

Keywords: artificial intelligence, business, world market, fourth industrial revolution, digitalization of the economy.

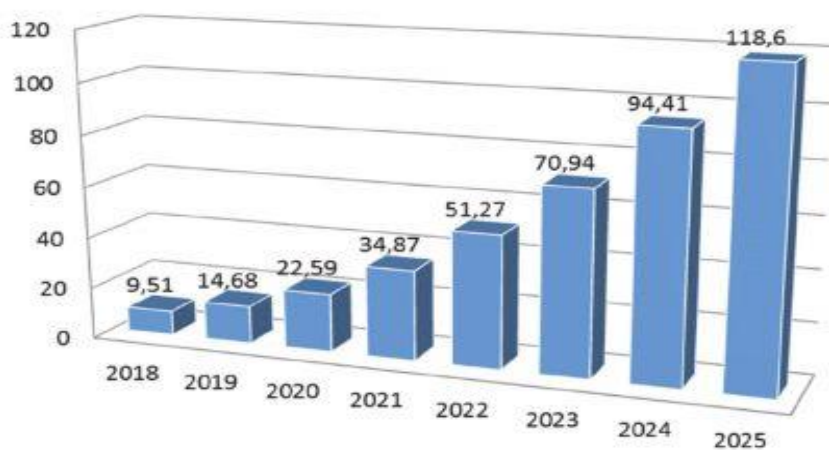
Жасанды интеллект (ЖИ) ұғымы (ағылш. artificial intelligence, AI) өткен ғасырдың 40-шы жылдардың аяғы мен 50 – ші жылдарының басында, информатиканың негізін қалаушы ағылшын математигі А.Тьюринг "Есептеу машиналары және ақыл-ой" мақаласында компьютердің адамдар сияқты "ойлайтын" уақыты келеді деп болжам жасаған кезінде пайда болды. (Тьюринг, 2003; Тьюринг, 1950).

1980 жылдардың басында есептеуші ғалымдар Барр мен Фейгенбаум: «Жасанды интеллект - бұл интеллектуалды компьютерлік жүйелердің дамуымен айналысатын информатика саласы, яғни біз дәстүрлі түрде адам санасымен байланыстыратын мүмкіндіктері бар жүйелер - тілді түсіну, үйрену, пайымдау, мәселелерді шешу, т.б.» деген анықтаманы ұсынды. БҰҰ-ның ЮНКТАД сауда және даму жөніндегі конференциясы жасанды интеллектті "машиналардың адамның интеллектуалды мінез-құлқына еліктеу қабілеті" деп тұжырымдады [1].

Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форумның негізін қалаушы және жетекшісі Клаус Шваб жасанды интеллектті төртінші өнеркәсіптік революцияның негізгі қозғаушы күштерінің бірі деп атады. (Шлейн, 2016). Адамдар шешуге көп уақыт жұмсайтын тапсырмаларды жасанды интеллект бірнеше секундта орындай алады. Қазірдің өзінде ЖИ көмегімен банктік шоттарды ашып, сатып алуларды он есе жылдам жасауға, жаңа препараттарды әзірлеуге, қор нарығына инвестиция салуға және минуттар дәлдігімен рейстің кешігу уақытын анықтауға болады. Жасанды интеллект технологиялары бүкіл әлем бойынша тұтынушылық, корпоративтік және үкіметтік нарықтарда көбірек пайдаланылуда. Дегенмен, сарапшылардың пікірінше, алдағы онжылдықтағы ЖИ үшін ең үлкен нарықтық мүмкіндіктер жарнама, қаржы, денсаулық сақтау, тұтынушылар және аэроғарыш салаларында болады. Олардың барлығы бизнес-процестерді жақсарту және жаңа

бизнес үлгілерін жасау үшін деректерді талдау, бейне және тіл мүмкіндіктерін белсенді түрде пайдаланады.

Бүгінгі таңда жасанды интеллект (ЖИ) көптеген салаларды қамтитын әлемнің маңызды бөлігі болып табылады. Көптеген компаниялар қазірдің өзінде бизнестің құндылығын арттыру және әртүрлі секторлар мен салалардағы нарық үлесін арттыру үшін ЖИ негізіндегі ұсыныстар мен талдау тетіктерін пайдаланады. 2013 жылы ЖИ нарығы Frost & Sullivan консалтингтік компаниясының мәліметтері бойынша 0,7 млрд. АҚШ долларын құраса, 2017 жылы 13,4 млрд долларға дейін өсіп, 2022 жылы 52,5 млрд. АҚШ долларын құрады. Яғни, бұл көрсеткіш 2017 жылмен салыстырғанда 4 есеге өсті. 2019 жылдың қаңтарында жарияланған сол компанияның сарапшыларының пікірінше, ЖИ жүйелері мен технологияларын кеңінен енгізу 2030 жылға қарай тауарлар мен қызметтердің әлемдік нарықтағы көлемін 15,7 триллион АҚШ долларына арттырады.

1-сурет. ЖИ жүйелері мен технологияларының әлемдік нарықтағы көлемі, 2018–2025 жж., млрд АҚШ доллары

Дереккөз: Statista және Tractica негізінде құрастырылған.

Қазіргі кезде ЖИ біздің өміріміздің көптеген салаларында қолданылады. Бизнес индустриясы ЖИ-ті пайдасын ұлғайту мақсатында ғана емес, сонымен қатар өнім өндіру және қызмет көрсету салаларында пайдаланады. Мысалы: бөлшек сауда, құрылыс, ақпараттық технологиялар, білім беру және т.б. қолданылады. Осы салалардың әрқайсысында тұтынушылардың мінез-құлқын басқару, нарықтың болашақ тенденцияларын зерттеу және әртүрлі күнделікті процесстерді автоматтандыру технологиялары пайдаланылады. Жасанды интеллект мүмкіндіктері қолданылатын секторлар:

Көлік. Адамның араласуынсыз толық автономды жүргізу мүмкіндігі бар, жасанды интеллект алгоритмдерін қолданатын, өздігінен жүретін көліктер көлік жүйесін айтарлықтай өзгерте алады. Жасанды интеллект қолданатын машиналар трафикті және балама маршруттарға талдау жасап, жол жүру уақытын қысқартады.

Өндіріс. Жоғары өнімді роботтарды қолдану-адамға қарағанда тиімді және тапсырмаларды тез әрі сапалы орындауға септігін тигізеді. 3D технологиялар арқылы роботтар кез-келген салада өндіріс процесін бірнеше есе жедел орындай алады.

Денсаулық сақтау. Автономды хирургиялық роботтар, виртуалды медициналық көмекшілер және кескінді автоматты диагностикалау бұл - жасанды

интеллектің денсаулық сақтау саласының технологиялық прогресінде, сондай-ақ телемедицина қызметтерін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Ойын-сауық саласы. Нейрондық желілерге негізделген машиналық оқыту пайдаланушы әрекетінің сценарийлерін болжауға, фильмдерді, музыкаларды, телешоуларды таңдауға және тұтынушыны қызықтыратын басқа да бағыттар бойынша ұсыныстар береді. Жасанды интеллект пайдаланушының қалауына байланысты жарнаманы жеке таңдауды жүзеге асырады. Бұл мақсатты жарнама тұрғысынан маркетингтің тиімділігін және сатылымдарды арттыруға көмектеседі.

Спорт. Жасанды интеллект алгоритмдерімен жұмыс істейтін болжамды аналитика және автоматтандыру, іскерлік шешімдер қабылдау, билеттерді сату және спортшылардың нәтижелерін болжау үшін пайдаланылады.

Жасанды интеллект жабдықтың тозу қаупін азайтуға, сондай-ақ әртүрлі компаниялар үшін қауіпсіздік жүйесін құруға қабілетті. Қол еңбегін автоматтандыру да маңызды және қарама-қайшылықты тақырып болып табылады, өйткені өнеркәсіпте жасанды интеллект алгоритмдерін пайдалану адам еңбегін бұл саладан ығыстыруы мүмкін. Автоматтандырылған технологиялар күрделі процестерді адамға қарағанда тезірек және жақсырақ орындайды, әрі олар тәулігіне 24 сағат жұмыс істей алады. Бүгінгі таңда жоғары интеллектуалды шешімдерді енгізудің басты мақсаты өндіріс пен бизнес-процестерде адамды толық ауыстыру емес, адам еңбегінің тиімділігін арттыру екенін атап өткен жөн.

Кез келген бизнесте ең бастысы - өнімдер мен қызметтерді тұтынушыларға тартымды әрі ыңғайлы ету, ал жасанды интеллект бұған жету жолдарының ең тиімдісі болып табылады. Көптеген салалар қазірдің өзінде бұл технологияны енгізіп, оны қолданудан айтарлықтай пайда көруде.

Соңғы онжылдықта жасанды интеллект жүйелері мен технологияларының қарқынды дамуы көптеген сарапшыларға, кәсіпкерлерге және ғалымдарға бұл жай ғана кезекті технологиялық инновация емес, әлемдік экономиканың өсуін жеделдетуге, елдер мен компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін артуына үміт беретін төртінші өнеркәсіптік революцияның технологиялық платформасы деп санауға негіз береді [2].

Әрине, ЖИ жүйелері мен технологияларының әлемдік нарығының даму тенденциялары тек ұсыныс жағынан ғана емес, сонымен қатар сұраныс жағынан да, бизнес жағынан да қалыптасады. Болашақта ЖИ технологияларына сұранысты арттырудағы бизнестің рөлі артады. PwC компаниясының ең соңғы зерттеулері АҚШ-тағы бизнес көшбасшыларының 70%-дан астамы ЖИ-ті іргелі және болашақ бизнес мүмкіндіктерін дамыту үшін өте маңызды деп санайтынын көрсетеді. Нарықтағы бәсекелестікті сақтау мақсатында кәсіпкерлердің 85% - ы ЖИ өз компанияларына нарықта бәсекелестік артықшылық береді деп санайды, ал төрттен үш бөлігі ЖИ өз компанияларына бизнесті жаңа бағыттарға ауыстыруға немесе жаңа бизнесті бастауға көмектеседі деп есептейді. Бүгінгі таңда компаниялардың тұтынушылармен өзара әрекеттесуінің шамамен 80% - ы қызметкерлерсіз жүзеге асырылады. Бұрын қызметкерлер ұзақ уақыт бойы орындаған тапсырмалар бүгінде чат-боттар арқылы әлдеқайда жылдам орындалады. Мұндай роботтар банктер мен жеткізу қызметтерінде қолданылғанымен, олар тұтынушыларға қызмет көрсетуде ең жоғары деңгейде қолданылады. Жасанды интеллектті пайдаланудың статистикасы болашақта тұтынушылармен өзара әрекеттесудің шамамен 85%-ы тек чатботтар арқылы жүзеге асырылады деп болжайды.

Accenture компаниясының он екі дамыған елде жүргізген соңғы зерттеуі ЖИ технологиясын бизнеске енгізу 2035 жылға қарай бұл елдердің экономикалық өсу қарқынын

екі есе арттыруы мүмкін екенін көрсетті. Сатылымда ЖИ қолданатын кәсіпорындар қоңырау шалу уақытын 60-70%-ға қысқартып, тұтынушыларды 50%-ға арттыра алды. Бұл өз кезегінде шығындарды 40-60%-ға төмендетуге көмектесті.

International Data Corporation (IDC) зерттеу ұйымының болжамы бойынша жасанды интеллект (ЖИ) шешімдерінің әлемдік нарығы, соның ішінде бағдарламалық жасақтаманы, аппараттық құралдарды және қызметтерді қоса алғанда, 2022 жылдан 2026 жылға дейін жылына орта есеппен 18,6%-ға өседі. 2026 жылға қарай бұл нарықтың көлемі 900 миллиард долларға жетеді.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде жасанды интеллект саласындағы әзірлемелерге басымдық беріліп келеді. Бұл саладағы көшбасшылық үшін басты бәсекелестердің қатарында Қытай барған сайын салмақ қосып, кейбір көрсеткіштер бойынша нарықтың сөзсіз көшбасшысы Америка Құрама Штаттарын басып озып келеді.

2016 жылы Қытай әлемдік нарықта 1,95 млрд долларға бағаланған ЖИ зерттеулерінің «терең оқыту» (ағылш. - deep learning) сияқты маңызды саласында АҚШ-қа қарағанда басымдылық танытты (болжам бойынша 2023 жылға қарай оның көлемі 72,1 млрд долл. өседі). Болжамдық бағалауларға сәйкес 2025 жылға қарай 21% үлесімен ЖИ жүйелерінің әлемдік нарығында табыс құрылымында «терең оқыту» басым болады. Біздің ойымызша, "терең оқыту" технологияларының дамуы болашақта өндіріс саласын ғана емес, әлеуметтік саланы да түбегейлі өзгерте алады [1].

АҚШ әлі де жаһандық ЖИ нарығының көшбасшыларының бірі болып қала береді, өйткені бұл елде ЖИ технологиялары денсаулық сақтау, өнеркәсіп, жарнама, көлік және автомобиль өнеркәсібінде кеңінен бейімделген, бұл өздігінен ұлттық ЖИ нарығының өсуін қолдайды.

Азия-Тынық мұхиты және Еуропа жаһандық ЖИ нарығының негізгі аймақтары болып табылады. 2021 жылы олар әлемдік нарықтың 27,8% және 24,3% құрады. Мұны осы аймақтарда автомобиль жасау, өнеркәсіп және басқа да өндірістік салалар ұсынатын бірнеше танымал трансұлттық корпорациялардың болуымен түсіндіруге болады.

Ең қарқынды дамып келе жатқан ЖИ-тің аймақтық нарығы Қытай мен Үндістан көшбасшылық етеді. 2030 жылға қарай бұл елдерде өнеркәсіптік өндірісте, бөлшек саудада, денсаулық сақтау саласында, қаржы секторында және көлікте ЖИ пайдаланудан алынатын экономикалық қосылған құнның жылдық көлемі 1,8 трлн-нан 3 трлн долларға дейін болады деп болжануда [3].

2021 жылы Солтүстік Америка ЖИ роботтарының жаһандық нарығының 32,2% құрады. Өсіп келе жатқан индустрияландыру және озық өндіріс жүйелеріне жұмсалатын шығындар аймақтағы нарықты алға жылжытуда. Басқа назар аударарлық географиялық нарықтардың қатарына Жапония мен Канада кіреді, олардың әрқайсысы 2020-2027 жылдар аралығында сәйкесінше 27,6% және 29% өседі деп болжануда.

Осы нарықтың дамуына қарай жекелеген елдер осы салада экономикалық саясат шараларын әзірлеп, енгізуде. Мәселен, АҚШ-та ЖИ саласындағы зерттеулер мен әзірлемелердің Ұлттық жоспары іске асырылуда (ағылш. — National AI R&D Strategic Plan). Ал, Оңтүстік Корея қазірдің өзінде АИ саласындағы мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті (МЖӘ) дамытуға шамамен 840 миллион еуро инвестициялады.

Кейбір елдерде (Германия, Швеция) ЖИ жүйелерін қолдану әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикалардың даму қажеттіліктерімен анықталады. Атап айтқанда, денсаулық сақтауда ЖИ қолдану тезірек диагностикалау, нақты емдеу жоспарларын қалыптастыру міндеттерін шешуге арналған. Денсаулық сақтауда қолданылатын ЖИ жүйелерінің әлемдік нарығының көлемі ең жылдам өсіп келе жатқан жүйелердің бірі болып табылады. Еуропада Германияның өсуі жыл сайын шамамен 31,2% құрайды деп болжануда.

Зерттеу барысында заманауи бизнес, технология және т.б. салалар жасанды интеллект мүмкіндіктерін кеңінен қолданады деген негізгі қорытынды жасалды. Сарапшылар ЖИ стартаптары мен машиналық оқытуға негізделген әртүрлі мобильді қосымшалар санының өсуін болжайды, тапсырмаларды қайта бөлу арқылы кейбір жұмыс орындары мүлдем жаңа жұмыс орындарымен алмастырылады, шығармашылық және күрделі салалар адамзаттың жауапкершілігінде болады [4].

Жасанды интеллект жүйелері мен технологияларының қарқынды дамуы – бұл кезекті технологиялық инновация ғана емес, сонымен қатар әлемдік экономиканың экономикалық өсуін жеделдетуге, елдер мен компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға сенім артатын төртінші өнеркәсіптік революцияның технологиялық тақтасы екендігін айта кету керек. Осылайша, жасанды интеллект саласындағы технологиялық серпіліс қазіргі кезде байқалып отырған экономикалық құлдыраудың жаһандық мәселесінің шешімі болады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смирнов Е. Н., Лукьянов С. А. Формирование и развитие глобального рынка систем искусственного интеллекта // Экономика региона. — 2019. — Т. 15, вып. 1. — С. 57-69
2. Городнова Н.В. Применение искусственного интеллекта в бизнес-сфере: современное состояние и перспективы // Вопросы инновационной экономики. — 2021. — Том 11. — № 4. — С. 1473-1492. — doi: [10.18334/vines.11.4.112249](https://doi.org/10.18334/vines.11.4.112249).
3. Архипов Л.И. Большие данные и искусственный интеллект в бизнесе: развитие и регулирование // Big Data and Advanced Analytics. — 2020. — № 6-3. — с. 122-127.
4. Любимов А.П. Основные подходы к определению понятия «искусственный интеллект» // Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и системы. — 2020. — № 9. — с. 1-6. — doi: [10.36535/0548-0027-2020-09-1](https://doi.org/10.36535/0548-0027-2020-09-1).
5. Матюшок В.М., Красавина В.А., Матюшок С.В. Мировой рынок систем и технологий искусственного интеллекта: становление и тенденции развития // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. 2020. Т. 28. № 3. С. 505–521. <http://dx.doi.org/10.22363/2313-2329-2020-28-3-505-521>

ӘОЖ 37.01

ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ ҚАНДАЙ?

Кудабаева Л.А., доктор PhD

Қырқымбай Н., Дүйсебай Е.

«Мемлекеттік басқару және әкімшілік құқық» мамандығының
4 курс студенттері

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Қазақстанның экономикалық әл-ауқаты ұзақ мерзімді перспективада оның қаржылық ресурстарының ғылым секторларын дамытуға қаншалықты ақылға қонымды инвестицияланатынына көп жағдайда тәуелді болады. Осы бағытта ілгерілеу үшін мемлекеттік және жеке секторларда жаңғыртылған ғылыми-технологиялық әлеует қажет. Алайда, мақалада таяу жылдары Қазақстан өзінің индустриялық базасын қолдау және жаңғырту және халықты материалдық қамтамасыз ету үшін шетелдік технологияларға айтарлықтай тәуелді болып қала беретіні белгілі болды. Сондықтан біз ғылыми бағыттың даму факторларын анықтап, қарастыруға тырыстық.

Кілт сөздер: ғылым және технология, инновациялар, өнімдер.

Annotation. The economic well-being of Kazakhstan in the long term will largely depend on how reasonably its financial resources will be invested in the development of science sectors. To advance in this direction, we need a modernized scientific and technological potential in the public and private sectors. However, the article found out that in the coming years Kazakhstan will remain significantly dependent on foreign technologies to support and modernize its industrial base and material support for the population. Therefore, we tried to identify and consider the factors of development of the scientific direction.

Keywords: science and technology, innovation, products.

Әлемдегі соңғы ғылыми және технологиялық жетістіктерге қарасақ, ғылым біздің өміріміздің барлық салаларын қамтитынын көреміз. Қазақстанда ғылыми бағыттағы іс-шаралар 80 жылдан астам уақыт бұрын, қазақстандық ғалымдар пайдалы қазбалар қорларын болжау және кешенді игеру, математика, физика және химия бойынша зерттеулер жүргізген кезде қарқын ала бастады. Соңғы жылдары Қазақстанда ғылыми әзірлемелер тұрғысынан көптеген өзгерістер мен инновациялар енгізілді. Мемлекет қолдайтын ғылыми жобалар туралы көптеген хабарландырулар бәсекелестік ортада жүзеге асырылатыны белгілі. Бұл процесте ақпарат алудан басқа, кейбір бюрократиялық процедураларды орындау қажет. Екінші жағынан, қатысушылардың әртүрлі ғылыми критерийлерге сәйкестік деңгейі де тексеріледі. Қазіргі уақытта бұл процедуралардың барлығы айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды деп айтуға болады. Ең алдымен, ғылыми жобалар конкурстарының саны едәуір ұлғайғанын және жоба шеңберінде талап етілетін бюрократиялық рәсімдерде әртүрлі икемділікті қамтамасыз ету арқылы қатысушылардың құжаттарды рәсімдеуге жұмсайтын уақытын барынша азайту бойынша қадамдар жасалғанын атап өткен жөн. Екінші жағынан, ғылыми жобаларға қатысатын кандидаттардан сұралатын ғылыми жарияланымдардың, атаулардың және басқа көрсеткіштердің деңгейін арттыру арқылы сандарға емес, басылымның сапасына назар аудару сияқты бірқатар

бағалау процестері басталады. Ең алдымен, соңғы жылдары Қазақстанда жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі, техникалық және кәсіптік білімге қойылатын талаптар күшейтілді, бұл жан-жақты тексеруден кейін университеттер мен колледждер сияқты сапасыз жоғары оқу орындары санының азаюына әкелді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің мәліметі бойынша, 2019 жылы 132, 2020 жылы 128 және 2021 жылы 124-ке дейін төмендеген жоғары оқу орындарының саны тіркелген [1].

Еуропалық статистикаға сәйкес, ЕО-ға мүше мемлекеттер ғылыми зерттеулерге жеке инвестицияларды есептемегенде 306 миллиард еуродан астам қаражат бөледі, бұл олардың ЖІӨ-нің 2,19% құрайды. Әлемдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстан Үкіметі ғылымға бөлетін қаржы ресурстары болашақта ұлғаяды деп үміттенуге болады. Қазақстан Республикасының Президенті – Қасым-Жомарт Тоқаевтың мәлімдемесінде ғылымға бөлінетін қаражатты ұлғайту мәселесі талқыланып, ғылымға бөлінетін ақша алдағы 2-3 жылда екі есеге артатыны атап өтілді [2]. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2020 жылғы шілдедегі деректеріне сәйкес, елде ғылыми зерттеулермен айналысатын 386 ғылыми-зерттеу мекемесі бар, оларда барлығы 21 843 зерттеуші жұмыс істейді. Соңғы жылдары зерттеулерді ілгерілету үшін гранттық қаржыландырудың жаңа түрлері енгізілді, соның ішінде шағын гранттар мен халықаралық ынтымақтастық гранттары қарастырылған.

Қазақстан әлемдік экономикадағы өзгерістерге ерекше назар аударады және өз экономикасын орнықты дамудың инновациялық және әлеуметтік бағдарланған түріне көшу рельстеріне ауыстыруға тырысады. Ғылым мен білім беру жүйесін қайта құрудың алғашқы қадамдары жасалғанымен, нақты оң нәтижелер туралы айтуға әлі ерте. Себебі, ЖОО-дар бұрын Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының басқаруында болған 25 тәуелсіз ғылыми-зерттеу институттары бар зерттеу әлеуетінің артықшылықтарын толық пайдалана алмайды. Оның келесідей себептері бар:

- 1) олардың ұйымдық ыдырауының ұзақ тарихи кезеңі;
- 2) көптеген институттардағы ғылыми қызметтің жоғары деңгейі және ғалымдардың университеттік ортада жұмыс істеуге қызығушылығының төмендігі;
- 3) жаңа идеялармен алмасуға кедергі келтіретін шектеулі бюджеттік ресурстар үшін білім беру және тәуелсіз ғылыми мекемелер арасындағы бәсекелестік.

Қазақстан Үкіметі студенттердің көпшілігіне еліміздің үздік институттарындағы ең заманауи зерттеулерге қатысуға мүмкіндік беретін саясатты әзірлеуі керек.

Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерді қаржыландыруды орталықтандыру. Білім және ғылым министрлігі бүкіл мемлекеттік ғылым секторының ресурстарын бақылауды өз қолдарына шоғырландыруды жоспарлап отыр. Мұндай жоспарды, әсіресе оның басқа министрліктердің өз қарамағындағы ғылыми-зерттеу институттарының техникалық тәжірибесін тарту мүмкіндігіне ықтимал теріс әсерін ескере отырып, қайта қарау керек.

Ғылыми-технологиялық саясаттың негізгі мәселелерін қарастыра отырып, көптеген жетістірге жетуге болады, мысалы:

- 1) Қолданбалы технологиялар орталықтары. Үкімет өзінің әлеуеті бойынша ерекшеленетін және елдің әртүрлі аймақтарында орналасқан 15 университетте 15 Қолданбалы технологиялар орталығын құруды жоспарлап отыр. Сонымен қатар,

егер бастапқы инвестициялар зерттеу нәтижелері мен коммерциялық қосымшалар арасындағы алшақтықты сәтті жоюды қамтамасыз етсе, үш немесе төрт технологиялық орталықта қолда бар ресурстарды шоғырландыруды, содан кейін осы бағдарламаға кейінгі кезеңде көптеген мекемелерді тартуды көздейтін нұсқаны қарастырған жөн.

2) Ресурстарды бағалауды ұйымдастыру. Энергетика және табиғи ресурстар министрлігі көмірсутек және минералды ресурстарды барлау мен игеруге басшылық жасауға көмектесетін күшті бағалау ұйымын құруды қажет етеді. Бұл ұйым көмірсутек және минералды ресурстардың қорларына геологиялық зерттеулер жүргізіп, шетелдік компаниялармен келіссөздер жүргізу бойынша ұсыныстар дайындап, геологиялық барлау жұмыстары мен өндіріске қатысты келісімдер шарттарының орындалуына мониторинг жүргізуі керек.

3) Жергілікті орта. Үкімет жергілікті зерттеу қызметі мен ғылыми-техникалық қызметтердің нәтижелеріне негізделген өнімдерді пайдалану арқылы инвестициялары жергілікті орта талаптарына сәйкес келетін шетелдік компанияларды көтермелеуі керек.

4) Жаңа жұмыс орындарын құру және оларды орналастыру. Дәстүрлі және жаңа технологиялар қосымша жұмыс орындарын құру және орналастыру кезінде ерекше маңызға ие. Бұл мәселе ғылыми-техникалық кешендерден кіріс алуға қабілетті немесе жаңа индустриалды немесе ауылшаруашылық қызметтерінің бенефициарлары болған басқа аймақтарға ағып кетсе, экономикалық құлдырауды сезінетін жаңа аудандар үшін ерекше маңызды.

Ғылым дамуындағы маңызды стратегиялық бағыт ғылымның нақты экономикалық сектормен байланысын күшейту болып табылады. Келесі инновациялық тізбекті жүзеге асыру қажет: басым бағыттар бойынша зерттеулер жүргізу – зерттеу нәтижелерін өндіріске енгізу – бәсекеге қабілетті өнім жасау.

Осыған орай шынайы инновациялар жасайтын зерттеу жобаларын іріктеу бойынша жұмыстар үздіксіз жүргізіледі. Яғни ғылыми жобалардың инновациялық сипаты олардың қолданысқа енуінің перспективасын айқындайды.

Зерттеулерді мемлекет пен бизнес тараптарынан бірлесе қаржыландыру сынды ыңғайлы механизмдерді іске қосу арқылы мемлекеттік-жекеменшік әріптестікті дамытудың жаңа тетіктерін жасау керек. Елбасы Жолдауында «жеке секторларды ғылыми зерттеулерді қаржыландыруға тарту» қажеттігі туралы айтылған болатын.

Аяқталған ҒЗТҚЖ өндіріске кең ауқымда енгізу үшін жобалау және конструкторлық институттар немесе ҒЗИ және ЖОО жанынан бөлімдер, өндірістік кәсіпорындар жанынан цехтар құру қажет және өнеркәсіптік өндірістегі қолданыстағы технологиялардың ғылыми берілу жүйесін біртұтас жолға қою қажет. ҚР ИЖТМ Технологиялық даму бойынша ұлттық агенттігі еліміздегі технологияларды коммерцияландыру жүйесін қалыптастыру барысында коммерцияландыру кеңселерін жасақтады. Оларда инновациялық эзирлемелерді коммерцияландыру бойынша ғалымдар мен инноваторларға білікті көмек көрсетіледі. Жоғары технологиялық және ғылымға негізделген өндірістерді дамыту мақсатында Агенттік еліміздегі венчурлық индустриясын қалыптастыру және дамыту жұмыстарын жүзеге асырады.

Агенттікте 7 отандық венчур қоры ашылып, 7 шетелдік венчур қорларына инвестициялар салынды.

ҚР БҒМ-да Дүниежүзілік банкпен бірлестікте «Технологияларды коммерцияландыру» жобасы жүзеге асырылады. Осы жоба аясында озық технологиялардың 33 тобы қаржыландырылады. Индустрия және жаңа технологиялар министрлігімен бірлестікте республикадағы ЖОО мен ҒЗИ коммерцияландыру кеңселері құрылды.

Қазір стратегиялық маңызы зор мемлекеттік міндеттер бойынша 100 ірі ғылыми бағдарлама жүзеге асыру үшін дайындалды (бағдарламалық- нысаналы қаржыландыру бойынша). Мысалы, Жер, металлургия туралы ғылымдар және байыту орталығында төмен сапалы темірқұрамды бокситтерден глинозем алу технологиясын дайындау жобасы іске асырылады. Алынатын гидрогранатты шлам құрылыс материалдарын өндіруге жарамды; төмен сапалы бокситтерін өңдеу мен Павлодар алюминий зауытын модернизациялау бойынша жаңа кәсіпорындар салу барысында қолданыс табуы мүмкін.

Қ.И. Сәтбаев ат. ҚазҰТУ ғалымдары әлемде алғаш рет болат қорытпасын қалпына келтіру технологиясын дайындады. Ол газдардың атмосфераға шығарылуын 4 есеге дейін қысқартуға, металл шығынын азайтуға, болат құнын 40-50%-ға дейін төмендетуге және сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті тетіктерді вакуумдық иондық-плазмалық сырлау технологиясын жасап шығарды. Ол тетіктердің төзімділігін 4 есе, өңдеу өнімділігін 5 есе, құрал-жабдық жұмысының ресурстарын 6 есе арттырады.

Маңызды инновациялық жобалардың осындай мысалдарын химиялық технологиялар, биотехнология, медицина, техникалық физика, қолданбалы математика, энергетика және қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар (тарих, археология және т.б.) салалар бойынша да келтіруге болады. Әлем қауымдастығымен мойындалған маңызды ғылыми табыстарға Халықаралық рейтинг бойынша әлемнің 300 үздік университеті қатарына қазақстандық ЖОО арасынан тұңғыш рет әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдары қол жеткізді.

Қазақстан ғалымдарының ғылыми зерттеулері өнеркәсіп үшін салмақты тапсырысқа айналуы тиіс. Сол арқылы келешегі зор өндірістік технологиялар дайындалып, игерілетін болады. Ғылым мен өндірістің табысты, үйлесімді одағы республикамыздың өнеркәсіптерінің жоғары қарқынмен дамып, әлемдік нарыққа шығуына жол ашуы тиіс.

Ғылым мен білім интеграциясы аясында ЖОО мен ҒЗИ-ның ғылыми кадрлар дайындау, бірлескен зерттеулер жүргізу, т.б. істерде бірлесе атқаруын қамтамасыз ету жоспарланған. Осыған орай ҒЗИ мен ЖОО кезеңдік интеграциясы, зерттеу университеттерін құру ұсынылады.

Бүгінде Назарбаев Университеті үлгісінде іргелі, техникалық және аграрлық бағыттардағы зерттеу университеттерін құру бойынша жұмыстар жүргізілуде. Зерттеу университеттері мәртебесіне бірінші кезекте құрамында әлемдік қауымдастыққа мәлім ірі ҒЗИ бар немесе консорциальдық келісіммен біріккен ЖОО үміткер бола алады. Қазіргі кезде ондай ЖОО болып әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан-Британ техникалық университеті, Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Қазақ ұлттық аграрлық университеті саналады.

Ғылым саласының нәтижелілігін арттыру мен дамыту үшін ҒЗИ бақылау кеңестерін енгізу арқылы ғылыми ұйымдарды корпоративтік басқару формасын

өзгерту жоспарланған. Бақылау кеңестерінің құрамына ҚР Индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің, Ұлттық кәсіпкерлер палатасының, ҚР ҰҒА өкілдері кіреді.

«Қазақстан - 2050» Стратегиясын жүзеге асыру аясындағы ғылым саласының өзекті мәнге ие міндеттерінің бірі – ғылыми қызметті қаржыландыру мен қолдау көрсету механизмдерін жетілдіру болып табылады.

Бақытымызға орай, ел маңызды мұраны сақтап қалды: сауаттылық деңгейі, халықаралық сарапшылардың пікірінше, 99% құрайды. Алайда 1990 жылдардың басынан бастап орта мектептер мен университеттердегі білім беру стандарттары, әсіресе жаратылыстану мен инженерияда нашарлағаннан кейін, академиялық жалақысы төмен болғандықтан, көптеген талантты оқытушылар елден кетті, ал басқалары жеке бизнеске кетті. Жастардың ғылыми мансапқа деген жалпы қызығушылығы да әлсіреді, өйткені зерттеулер мен ғылыми-техникалық қызметтер саласында жоғары жалақы алатын жұмыс орындары аз болды, ал Кеңес дәуірінде өсірілген ғалымның беделі тұрақты түрде төмендеді. Ішкі «ақыл-ойдың ағып кетуін» қысқартуға білім беру мүмкіндіктерін кеңейтуге, мемлекеттік сектордағы ғылыми қызметкерлердің жалақысын арттыруға және жеке секторды технологияларға инвестицияларды ұлғайтуға ынталандыруға бағытталған ресурстар көлемін ұлғайту арқылы ғана қол жеткізуге болады.

Қазақстанда студенттерді шетелде оқытудың Болашақ атты бағдарламасы қарастырылған. Үш мың қазақстандық студент белгіленген мерзімде бірқатар шет мемлекеттердің жетекші университеттерінде білім ала алады. Білім алғаннан кейін оралғаннан кейін бағдарламаға қатысушылар Үкіметтегі және жеке компаниялардағы негізгі лауазымдарға шақырулар алады. Бұл бағдарлама қазақстандық студенттерге әлемдік деңгейдегі білім мен дағдыларды алуға, содан кейін алған білімдерін Қазақстанның ғылыми-технологиялық инфрақұрылымында қолдануға тағдырлы мүмкіндік береді.

Қазақстан Үкіметі компаниялардың инновациялық технологияларға деген сұранысын ынталандыруға зор көңіл бөледі. Шамасы, бұл өскен сұраныс компаниялардың ғылыми – зерттеу процесінің басында немесе ең болмағанда ерте сатысында белгілі бір жобаларға салған инвестицияларынан көрінеді. Жоғарыда айтылғандай, үкімет жеке сектордан 2012 жылға қарай оның ғылымды қаржыландырудағы үлесін 2005 жылғы 7%-дан 50%-ға дейін ұлғайтуды мақсат етіп қойды. Болашақта бұл үлесті біртіндеп 100%-ға дейін арттыру міндеті қойылды.

Нарықтық сұраныс базасындағы мұндай тәсіл қазіргі уақытта Қазақстандағы ғылыми-зерттеу ұйымдарының көпшілігі ұстанатын технологияларды ұсыну тұжырымдамасына қайшы келеді. Өнертапқыштар жасаған көптеген технологиялық жобалар сөрелерде жатыр. Осыған қарамастан, Қазақстан үшін ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердің ілгерілеуіне қарай әлеуетті клиентті іздеуді көздейтін технологияларды ұсыну тұрғысынан көзқарас та, нарықтық сұранысқа бағдарлану да маңызды. Екі жағдайда да тұтынушыны ғылыми-зерттеу цикліне ерте тарту өте маңызды.

Үкіметтің жаңа өнімдер мен технологияларды құру мақсатында ғылыми-зерттеу жұмыстарын күшейту бойынша өршіл жоспарлары бар, бірақ бұл ретте тиісті ұйымдар ұсынған және ұсынуы тиіс ғылыми-технологиялық қызметтерге аз көңіл бөлінеді. Мұндай қызметтер үкіметтік ведомстволарға олардың инвестицияларына, реттеуші және ұйымдастырушылық функцияларына қатысты ұсынымдар нысанында болуы мүмкін. Бұл қызметтер сонымен қатар қоғамға

фармацевтикалық өнімдер мен азық-түлік сияқты адамдардың күнделікті өміріне әсер ететін ғылымды қажет ететін өнімдерді түсінуге көмектесуі керек. Олар шетелдік резидент компанияларға ақылы қызмет түрінде де бола алады. Үкіметтің халықаралық тәжірибе мен сараптаманы қолдануға деген ұмтылысы мақұлдауға лайық болғанымен, халықаралық сарапшылардың таңдауына мұқият қарау керек. Олардың өз қызмет салаларында тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар Қазақстандағы нақты жағдайды бағалай алатындығына көз жеткізу қажет. Сол сияқты, қазақстандық мамандар халықаралық сарапшылармен жұмыс істеген кезде олардың пікірлерін ғана емес, сонымен қатар саяси курстар мен бағдарламаларда осы пікірлерді ескерудің ықтимал әсерін бағалауы керек [3].

Сатып алумен айналысатын мемлекеттік мекемелер өнімдерді, жабдықтар мен технологияларды шетелден импорттау немесе Қазақстанда өндірілуі немесе жиналуы мүмкін осындай өнімдерді немесе жабдықтарды сатып алу туралы үнемі шешім қабылдайды. Көбінесе, шетелде немесе ішкі өндірілген өнімдер арасында таңдау болған кезде, баға мен сападағы айырмашылықтар айқын көрінеді. Бірақ, Қазақстан өзінің индустриялық базасын болашаққа дамытып, бәсекеге қабілетті бола бастағандықтан, таңдау оңай болмауы мүмкін. Негізгі мәселе қазақстандық ұйымдардың үкіметтік келісімшарттар үшін бәсекелестік күресте қаншалықты артықшылыққа ие болатыны болып табылады. Мемлекеттік сатып алу жүйесін ұлттық технологиялық әлеуетті дамытуды ынталандыру тетігі ретінде пайдалануға қатысты экономикалық дәлелдер, мысалы, технологиялық протекционизмнің ұзақ мерзімді салдары даулы; бірақ олар үнемі ескерілуі керек.

Зерттеу мекемелері ғалымдардың ғылыми зерттеулердің нәтижелерін әлеуетті пайдаланушылармен ерте сатысында байланыстыруы үшін күш салуы керек. Бұл жағдайда технологияны сәтті беру ықтималдығы зерттеу қызып тұрғаннан кейін пайдаланушыларды іздеу басталғаннан әлдеқайда жоғары. Бұл бағыттағы шаралардың бірі зерттеушілер компанияларда таныстыру уақытын өткізетін бағдарлама болуы мүмкін. Тағы бір тәсіл – өндірістік фирмалардағы аспиранттарға арналған интернатуралар, бұл олардың тәлімгерлерімен оқуда байланыстың сақталуын алдын-ала анықтайды.

Таяу жылдары Қазақстанда шетелдік технологияларға елеулі сүйенуден басқа таңдау болмайды. Тек осылай ғана ел өзінің индустриялық базасын пайдаланып, жаңғыртып, халықтың тұтынушылық сұранысын қанағаттандыра алады. Осы тәуелділіктен ұлттық технологияларды қолдануға көшу процесінде көптеген қысқа мерзімді қиындықтарға тап болу керек. Мысалы, үкімет мемлекет бақылайтын ұйымдардың заманауи технологияларға негізделген импорттық тауарлар мен қызметтерді мұқият таңдап, тиімді пайдалануына кепілдік беруі керек. Егер салыстырмалы технологиялар қол жетімді болса немесе ұлттық деңгейде қол жетімді болса, оларға жұмсалатын шығындар мен оларды пайдаланудың пайдасы мұқият қарастырылуы керек. Мемлекеттік және жеке компанияларды алдағы жылдары ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге инвестицияларды түбегейлі ұлғайтуға шақыратын Үкіметтің мақсаттары осы сын-қатерлермен байланысты. Қаржыландыру өсімінің көп бөлігі мемлекеттік сектор мекемелерінен технологияларды жеке компанияларға беруге және шетелдік технологияларды бейімдеуге бағытталатын сияқты.

Осы критерийлерді ескере отырып, кем дегенде алдағы үш жылда келесі ғылыми-технологиялық салаларға басымдық мәртебесі берілуі мүмкін:

Ядролық зерттеулер және технологиялар

Биомедициналық ғылымдар және технологиялар
Ауыл шаруашылығы ғылымдары мен технологиялары
Көмірсутек ресурстары
Пайдалы қазбалар
Гидрология

Сонымен, Қазақстанның елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және халықтың экономикалық және әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін ғылым мен технологияларды дамытуға және пайдалануға мүмкіндік беретін үлкен мүмкіндіктері бар. Қазақстандық басшылардың ғылыми-технологиялық әлеуетті жедел дамыту және ғылыми-технологиялық инфрақұрылымды қаржыландыруды ұлғайту міндеттеріне берік міндеттемесі қабылданған өршіл бағдарламалар үшін сенімді тірек бола алады.

Әдебиет

1. Нұртаев Е. Р. ЖОО-дағы магистранттардың оқу-зерттеу қызметінің мәселелері. Қазақстан / / ҚазҰУ хабаршысы / "педагогикалық ғылымдар" сериясы. №2 (39). 2013.Б. 48-54
2. Стратегиялық жоспарды бекіту туралы " Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы (2018 жылғы 15 ақпандағы № 636)
3. Қазақстан Республикасы Президентінің "жаңа мүмкіндіктер" атты Қазақстан халқына Жолдауы. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы даму" (2018 жылғы 10 қаңтардағы)

ӘОЖ 342(156)

ШАҒЫН КӘСІПКЕРЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ БАҒЫТТАРЫ

Чимгентбаева Гульбакыт Кыдырбаевна э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Әбдірахымбай Нұрдаулет Алмасұлы, Әуезов Асылан Ратханұлы
6В04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс студенттері
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Даму жоспарлары мен жобаларын әзірлеу кезінде, біздің ойымызша, осы көрсеткіштерді, оның ішінде Қазақстан Республикасының жетістіктерін ескеру қажет. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік бақылауы жаңа басқару органдарын құруды және олардың негізінде кәсіпорындарды дамытудың қатаң рәсімдерін талап етеді. Шағын бизнесті мемлекеттік қолдау жүйесінің даму тенденциясына келетін болсақ, техникалық және инновациялық қызметпен айналысатын кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шаралары үшін жауапкершілік артып келе жатқаны дәлелденді.

Кілт сөздер: аймақ, кәсіпкерлік, бәсекелестік, өңір, шағын, бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, инновация

Аннотация. При создании программ и проектов развития, на наш взгляд, необходимо обратить внимание на указанные параметры, а также достижения и

отставания РК .Государственное регулирование в РК требует создания новых инструментов контроля и на их основе эффективных механизмов развития бизнеса. Анализ тенденций развития систем государственной поддержки малого предпринимательства в современной экономике свидетельствует о возрастающей роли мер государственной поддержки предприятий, осуществляющих научно-техническую и инновационную деятельность.

Ключевые слова: регион, предпринимательство, конкуренция, регион, малый, бизнес, реурс, государственная поддержка, эффективность, инновации

Annotation. When creating development programs and projects, in our opinion, it is necessary to pay attention to these parameters, as well as achievements and backlogs of the Republic of Kazakhstan. State regulation in the Republic of Kazakhstan requires the creation of new control tools and effective business development mechanisms based on them. The analysis of trends in the development of state support systems for small businesses in the modern economy indicates the increasing role of state support measures for enterprises engaged in scientific, technical and innovative activities.

Keywords: region, entrepreneurship, competition, region, small business, resource, state support, efficiency, innovation

Өңірдің орнықты экономикалық дамуының негізгі аспектілерінің бірі "салауатты" бәсекелестік орта құруға, халықты жұмыспен қамтуға, өңірде жалпы өнім өндірісін ұлғайтуға, халықтың нақты табысын ұлғайтуға және өмір сүру сапасын жақсартуға қабілетті шағын бизнесті дамыту болып табылады. жергілікті және өңірлік бюджеттердің кірістерін ұлғайту.

Шағын бизнес негізінен аймақтық деңгейге бағытталған, өйткені олар шектеулі қызмет түрлеріне, ресурстар мен маркетингтік сатылымдарға қол жетімділіктің жеткіліксіздігіне және басқа да сипаттамаларға байланысты тауарлар мен қызметтерге жергілікті сұранысты қанағаттандыруға бағытталған.

Соңғы жылдары шағын бизнесті дамытуға үлкен қызығушылық әртүрлі жағдайларда пайда болды. Бір жағынан, шағын кәсіпорындар өңірдің өндірістік қуаттарын пайдалану үшін тиімді экономикалық база құруға, нарықтың барлық секторларында кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдай жасауға, көптеген жаңа жұмыс орындарын қамтамасыз етуге және халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. белгілі бір дәрежеде біздің қоғамдағы экономикалық өзгерістерге байланысты әлеуметтік күйзелістердің салдарының азайғандығын байқаймыз .

Екінші жағынан, кішігірім компаниялар басқару үшін өте аз капиталды қажет етеді, олар үлкен пайда табу үшін қауіпті шаралар қолданады және көбінесе ережелерге өте сезімтал, сондықтан кішігірім инновациялар оларға айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Шағын бизнес елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен экономикалық өсуіне айтарлықтай әсер етеді. Жалпы, шағын бизнес нарықтық экономиканың тиімділігін едәуір арттыратын жағдайлар жасаумен белсенді айналысады. Схемалық түрде экономикалық өсуге әсер ететін процестер бағдарламада көрсетілген. [2]

Әрине, шағын бизнестің жұмысының тиімділігін көрсететін көптеген экономикалық артықшылықтары бар.:

- нөмір;
- коммуникацияларды қарапайым ұйымдастыру және басқару;
- тиісті бағыт, тәжірибе және бизнес түрі;
- ірі компаниялар үшін тиімді және тиімді қызмет бағыты;

- өзгеретін нарықтық жағдайларға бейімделу;
- инновациялық технологияларды енгізу тәсілі;
- еркін бәсекелестікке ықпал ету;
- әртүрлі өңірлер мен жалпы елдердің инновациялық дамуы үшін

алғышарттар жасау.

Шағын бизнестің тиімділігі бірқатар стратегиялық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

елдер мен өңірлердегі экономикалық өсуді арттыру;

- инновациялық дамуды қолдау;
- жаңа жұмыс орындарын құру;

ЖІӨ өсуі және т. б.

Алайда шағын бизнес операцияларының кейбір кемшіліктері бар:

- шектеулі ресурстық база (қаржы, логистика, еңбек ресурстары);

- әлсіз несиелік мүмкіндіктер;

- еңбек жағдайлары мен қызметкерлерді әлеуметтік қорғау ірі компанияларға қарағанда нашар;

- төмен жалақы және т. б.

Шағын бизнесті қолдау осы еңбек шектеулерінің әсерін жоюға немесе азайтуға бағытталуы керек. Қазіргі уақытта шағын бизнес пен мемлекеттік мекемелерді қолдаудың тиімді тетіктерін әзірлеу мемлекеттік саясатты жетілдірудің маңызды тетігі болып табылады. [1]

Қазақстанда бизнесті жүргізуді мемлекеттік реттеу мен ынталандырудың институционалдық жүйесі келесідей (1-сурет. 1): ОЛ кәсіпкерлік қызметті бақылау құрылымын қамтиды; кәсіпкерлікті дамытуға жауапты ұйымдар, бизнес мүдделерін білдіретін ұйымдар және билік органдары.

Кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыратын ұйымдар, егер тікелей болмаса, Президенттің қарамағында болады.

Оларға мыналар жатады: кедендік және қаржылық бақылау комитеті; Салық комитеті; қаржы нарықтарын бақылау және реттеу департаменті; Табиғи монополияларды бақылау, Бәсекелестік және тұтынушылардың құқықтарын қорғау департаменті; Экономикалық қылмысқа қарсы күрес департаменті.

Мемлекеттік органдар-бұл жеке бизнесті дамытуға жауапты мекемелер. Қызметтің осы бөлімінің бас орындаушысы Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі болып табылады, оның құрылымына кәсіпкерлікті дамыту департаменті кіреді, ол кәсіпкерлікті дамыту және кәсіпкерлікті ынталандыру саласындағы мемлекеттік саясат пен нормативтік актілерге құқықтық нормаларды енгізу жөніндегі міндеттерді орындайды. Департаменттің негізгі міндеттері: кәсіпкерлікті дамыту үшін жағдайлар жасау, инвестициялар тарту жөніндегі шараларды әзірлеу, сондай-ақ кәсіпкерлерге мемлекеттік лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне шағымдану және шағым беру жөнінде шаралар қабылдау болып табылады.

Қазақстан Республикасының "Атамекен" Ұлттық кәсіпкерлер қауымдастығы орталық атқарушы билік органдары деңгейінде түсініктемелер дайындау үшін құрылды.

Көбінесе атқарушы билік құру жоспарлары, сондай-ақ бизнес мүдделерін білдіретін институттарды (30-дан астам оқуға болатын бизнес қауымдастықтар) құруды реттеу жұмыстары бар.

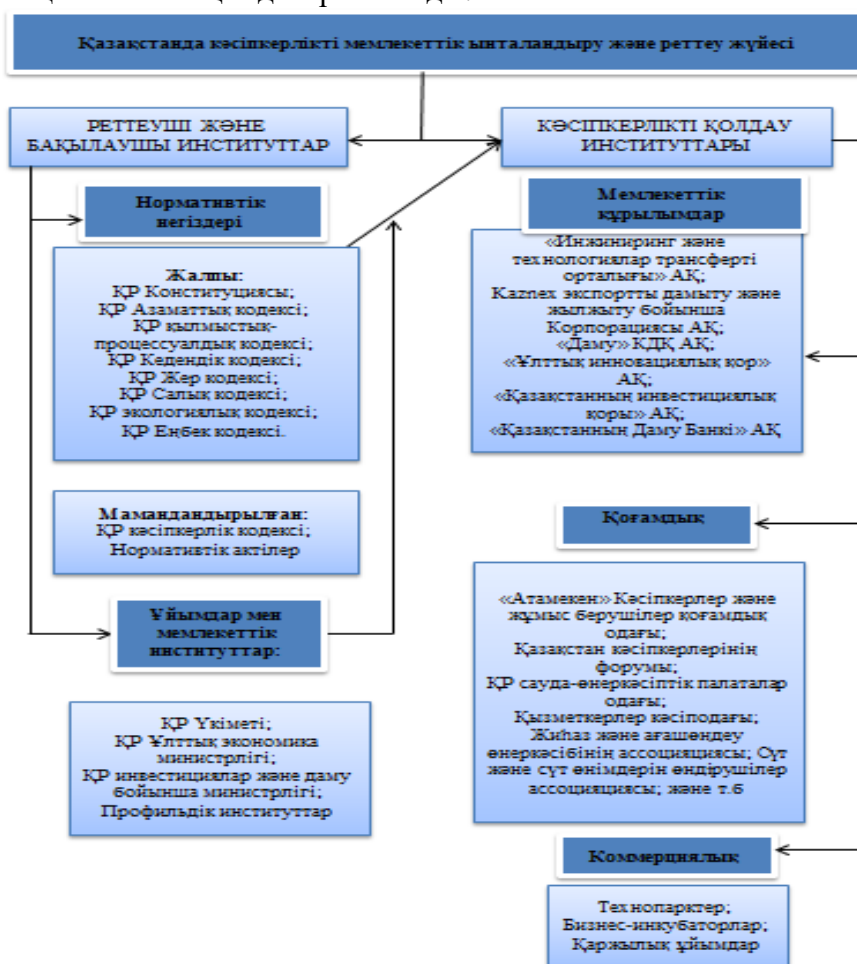
Құрылымы-Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Шетелдік инвесторлар кеңесі (кеңес шеңберінде жұмыс істейтін 4 бірлескен жұмыс тобы, сондай - ақ халықаралық ұйымдар мен шетелдік компаниялардың мүшелері болып табылатын мемлекеттік органдардың өкілдері) - консультативтік органды басқаратын Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасы бойынша құрылды.

Бұл кеңес жұмысының мақсаты биліктің Қазақстан Республикасында жұмыс істейтін шетелдік инвесторлармен тікелей келіссөздерін қамтамасыз ету болып табылады.

Бұдан басқа, Қазақстанда орталық және жергілікті атқарушы органдардың (министрліктердің, әкімдіктердің) қатысуымен бизнес жүргізу жөніндегі мамандар кеңестерінің желісі құрылды.

Кеңес құрамына атқарушы билік өкілдері мен саланың бизнес-құрылымының мүшелері кіреді.

Кәсіпкерлік қызметті реттеу кәсіпорынның ішкі әлеуметтік-экономикалық беделін немесе кез келген кәсіпорынның құрылымын ескереді [2], бірақ бизнесті жүргізу үшін институционалдық ортаны құру және жақсарту мәселесі мемлекеттік реттеуші қызметте маңызды орын алады.

Сурет 1. ҚР кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу және ынталандыру жүйесінің құрылымы

Кәсіпкерлік саласындағы заманауи зерттеулердің нәтижелерін қорытындылай келе, ұйымдық ортаның сапасы бизнес-ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігіне айтарлықтай әсер етеді, инвестициялық шешімдерге, өндірісті ұйымдастыруға әсер

етеді және экономикалық өсуге әсер етеді. Ықпал ету саласы шегінде бизнесті жүргізуді ынталандырудың Мемлекеттік құралдары тұтастай алғанда 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2. Ықпал ету саласындағы кәсіпкерлік үшін мемлекеттік ынталандыруды іске асыру құралдары

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы үшін шағын және орта бизнестің даму және тиімділік параметрлерін айқындау қажет (сурет.3).

Сурет 3. ҚР шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың нысаналы критерийлері

Даму жоспарлары мен жобаларын құру кезінде, біздің ойымызша, осы көрсеткіштерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жетістіктері мен қиын жағдайына назар аудару қажет, өйткені олар халықаралық даму индекстерін ескере отырып, қазіргі заманғы экономика мен бизнеске айтарлықтай әсер етеді.

Жалпы, бірақ іс жүзінде оларды сақтау кәсіпкерлікті тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Олардың кейбіреулері Қазақстан Республикасында толық

нақтылануы мүмкін (мысалы, инвесторлардың құқықтары мен меншік құқықтарын қорғау, сыртқы экономикалық қызметті қолдау, өзін-өзі жұмыспен қамтуға жәрдемдесу, жұмыс істеп тұрған әлеуметтік мәртебе елдегі кәсіпкерлік бағдарламаларды дамыту бағытында тиімді тренд болып табылады). [3]

Қазақстан Республикасын мемлекеттік реттеу жаңа бақылау органдарын құруды және олардың негізінде кәсіпорындарды дамытудың тиімді тетігін талап етеді.

Қазіргі экономикадағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдау жүйесінің даму тенденцияларын талдау ғылыми-техникалық және инновациялық қызметпен айналысатын кәсіпорындарды мемлекеттік қолдау шараларының өсіп келе жатқан рөлін көрсетті. Дамыған елдердегі шағын инновациялық кәсіпорындар осындай мемлекеттік қолдаудың негізгі объектісі болып табылатынын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аль-Саббаг Нур Файез Саид, Карлик А.Е. Малый и средний бизнес в системе промышленного производства// Вопросы экономики и права. – М.- 2016. – №3. – С. 89-94.
2. Калмагамбет З. Актуальные проблемы развития предпринимательства и пути их решения // Основы экономики: преподавание в школах, колледжах и университетах.- 2016.-№ 2-3 (51).
3. Фазылбаева А.Ф. Шағын бизнесті мемлекеттік қолдаудағы негізгі бағыттары мен проблемалары //ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы.- 2017.- №3 (97).- 193 б.

ӘОЖ 330.34

МАШИНА ЖАСАУ ӨНЕРКӘСІБІ

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент
«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Бекет Азамат Асхатұлы, Қуаныш Шырайлым Ерболатқызы
6В04111-«Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы»
мамандығының студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Бұл мақалада машина жасау өнеркәсібінің экономиканың негізгі саласы ретінде және әлемдік өнеркәсіптің технологиялық өзегі болып табылатынын байқауға болады. Машина жасау өнеркәсібі бүгінгі таңда әлем көшбасшыларында және Қазақстанда көп жетістіктерге жеткенін, әрі қарай даму үстінде екенін көре аламыз. Бұл өнеркәсіп түрі көп білімді қажет ететін ресурстар мен білікті мамандар қажет ететін сала түрі. Машина жасау сонымен қатар, жаңа аспаптарды, жабдықтар мен машиналарды шығару салдарынан еңбек өтімділігін артуына тікелей әсер етеді.

Кілт сөздер: машина жасау, экономика, әлемдік сауда, жетекші елдер, автомобиль

Аннотация. В данной статье можно заметить, что машиностроительная промышленность как основная отрасль экономики и является технологическим ядром мировой промышленности. Мы видим, что машиностроительная

промышленность сегодня добилась больших успехов в мировых лидерах и в Казахстане, находится в дальнейшем развитии. Этот тип промышленности-это отрасль, требующая больших знаний, ресурсов и квалифицированных специалистов. Машиностроение также оказывает прямое влияние на повышение текучести труда за счет выпуска новых приборов, оборудования и машин.

Ключевые слова: машиностроение, экономика, мировая торговля, ведущие страны, автомобилестроение

Annotation. In this article, it can be seen that the mechanical engineering industry as the main branch of the economy and is the technological core of the world industry. We can see that the machine-building industry today has achieved a lot in the world leaders and in Kazakhstan, and is in the process of further development. This type of industry is a type of industry that requires a lot of knowledge, resources and qualified specialists. Mechanical engineering also directly affects the increase in labor productivity due to the production of new tools, equipment and machines.

Keywords: Mechanical Engineering, Economy, World Trade, leading countries, automotive

Машина жасау-өндірістік-техникалық мақсаттағы инновациялық тауарлар мен технологиялар нарығының маңызды қатысушысы, ол тауарлар өндірісінің озық модельдерін ұсынады және прогрессивті құрылымдық шикізатқа сұранысты ұсынады. Машина жасау өндірістері әлеуметтік шығарылым мен оның бәсекеге қабілеттілігін дамытудың жаңа кезеңіне көшуді жүзеге асыра отырып, аралас салалардағы инновациялық қызметті бастайтын инновациялық серпіннің максимумын қалыптастырады. Машина жасау әлемдік үлгілерден сапасы жағынан кем түспейтін жаңа аспаптарды, жабдықтар мен машиналарды шығару салдарынан еңбек өнімділігінің артуына тікелей әсер етеді, сондай-ақ өндірістерді техникалық қайта жарақтандыруға әсер етеді, материалдарды, энергия мен шикізатты неғұрлым үнемді тұтыну үшін негіз қалыптастырады, бұл өндірістердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ете отырып, тауарлардың материалдық сыйымдылығы мен энергия сыйымдылығын төмендетуге әкеп соғады [1].

Машина жасау экономиканың негізгі саласы, сондай-ақ әлемдік өнеркәсіптің технологиялық өзегі болып табылады. Машина жасаудың әлемдік ауқымында ең маңызды орталықтар АҚШ, ЕО, Жапония және Қытай болып табылады. Машина жасау өнімдерінің жалпы шығарылымы бойынша ЕО әзірге ең ірі әлемдік буын болып қала береді.

Машина жасау – машина жасаудың негізгі саласы, оның үлесіне әлемдік өнеркәсіп өнімі құнының 35% келеді. Сондай-ақ машина жасау заңды түрде ең көп еңбекті қажет ететін сала болып саналады, әсіресе аспап жасау, электротехника, атом өнеркәсібі және т.б.

Машина жасауды дамытудың негізгі шарты – саланы білікті жұмыс күшімен қамтамасыз ету және ғылыми орталықтардың болуы. Шикізат базасына салыстырмалы жақындықты машина жасаудың барлық салалары талап етпейді, негізінен ауыр машина жасау (металлургиялық, тау-кен жабдықтарын шығару және т.б.) оны талап етеді [2].

Әлемдік саудада машина жасау өнімдері барлық өндірістен түсетін пайданың 38% әкеледі. Сонымен қатар, тау-кен, металлургиялық және осыған ұқсас кәсіпорындарды қоспағанда, өнеркәсіп салаларының көпшілігі шикізаттың алыстығына тәуелсіз.

Машина жасау өнеркәсібінің өзінде түсті металл мен химия өнеркәсібінің шикізатқа сұранысының өсу тенденциясы байқалады, ал қара металлмен жұмыс төмендеуде. Дүние жүзінің жалпы машина жасау саласы түпкілікті өнімнің өзіндік құны бойынша сенімді бірінші орында, бұл бүкіл саланың 35% құрайды және жұмыс орындарының саны 80 миллионнан астам адамды құрайды.

Қарқынды прогресті ескере отырып, машина жасаудың салалық құрамы тұрақты өзгерістерге ұшырайды. Кейбір салалар жойылса, басқалары пайда болып, өндірісті арттырады. Олардың өнімдерінің ассортименти өте үлкен және көптеген түрлерді қамтиды: ұшақтардан қол сағаттарына дейін.

Машина жасаудың аспап жасау, атом өнеркәсібі және аэроғарыш өнеркәсібі сияқты күрделі салаларында білімді қажет ететін ресурстар мен білікті мамандар қажет. Мұнда өнімнің сапасын арттыруға бағытталған ғалымдардың соңғы әзірлемелері үнемі енгізіліп отырады. Бұл дамыған машина жасаудың дамушы елдерге қарағанда табысты және экономикалық орныққан елдерге тән екенін көрсетеді.

Жетекші елдерге АҚШ (30%), Жапония (15%), Германия (10%) сияқты шағын елдер тобы, сонымен қатар Франция, Ұлыбритания және Польша кіреді. Бұл елдерде машина жасаудың барлық салалары жақсы дамыған, машина жасау экспорты да жоғары (80%-дан астам).

Бүгінгі таңда Жапонияның ұлттық автокөлік нарығы жылына 4,5 миллион көлік сатады. Батыс Еуропада сатылған көліктердің көлемі 15 миллионға жетеді. Ішкі саудада америкалықтар көш бастап тұр. АҚШ-та сатылған көліктер саны 17 миллионға жақындады. Бірақ сарапшылар Қытай мен Үндістандағы автокөлік өндірісінің қарқынды өсуін атап өтеді, бұл болашақта танымал компаниялар үшін бәсекелестік тудыруы мүмкін.

Әлемдегі автомобильдердің жалпы өндірісі жылына 60 миллион бірлікпен өлшенеді. Бұл салада осыншама миллиондаған жұмысшы тартылған. Барлық елдер шығаратын жеңіл автомобильдердің жалпы санының тек 25% жүк көліктері. Оларға мыналар жатады:

- автобустар;
- маман. тасымалдау;
- шағын жүк көліктері.

Дүние жүзіндегі автокөліктердің 90%-ын ірі автокөлік компаниялары шығарады.

Көптеген брендтер соңғы жылдары орын алған күрестен аман қалған жоқ. Бұл кәсіпорындарды американдық General Motors және Ford Motor, неміс-американдық Daimler AG сияқты автомобиль нарығының акулалары сіңірді. Немістің Volkswagen мен BMW, француздық Renault және PSA, итальяндық Fiat Еуропа құрлығында өз орнын алды. Жапонияда Toyota Motor және Honda негізгі автокөлік концерніне айналды [3].

Әлемдегі машина жасау төрт негізгі аймаққа бөлінеді:

- Солтүстік Америка. Ол барлық өнімнің шамамен 30 пайызын шығарады – қару-жарақ, ұшақтар, ғарыштық және зымырандық технологиялар.
- Орта Азия, Ресей және Закавказье – энергетикалық жабдықтар, ауылшаруашылық машиналары, металды көп қажет ететін станоктар және әскери техника.
- Шығыс, Батыс және Орталық Еуропа өнімнің отыз пайызын өндіреді.

• Оңтүстік-Шығыс және Шығыс Азия – 25 пайыз: тұрмыстық электроника, қайықтар мен автомобильдер.

Дүние жүзіндегі машина жасау біркелкі таралмаған. Кейбір аймақтарда бұл сала не мүлде көрсетілмеген, не өте нашар ұсынылған. Бірақ машина жасау қажетті деңгейде дамыған бірқатар дамушы елдер де бар (Аргентина, Үндістан және Бразилия).

АҚШ жетекші автокөлік өндірушісі болып табылады. Жылдық өнім он екі миллионнан астам автокөлікті құрайды. Бұған дейін жетекші орынды Жапония иеленді. Келесі елдер электрониканың негізгі өндірушілері болып қала береді: Қытай, Оңтүстік Корея және Жапония. Дамыған елдер жаңа елдерден күрделілігі орташа және төмен өнімдерді импорттаушы мәртебесіне өтуде. Осы тенденциялардың арқасында дүниежүзінің машина жасау саласы өнеркәсіп өнімдері саудасының қарқынды өсуін көрсетеді. Көлік құралдары, машиналар мен жабдықтар экспорты жалпы көлемнің 37 пайызын құрайды. Бүгінгі таңда Германия, Жапония және АҚШ сияқты елдер машина жасау саласындағы көшбасшылар болып саналады.

Солтүстік Америка аймағына АҚШ, Канада және Мексика сияқты ірі өндірушілер кіреді. Сатылған өнімнің өзіндік құны әлемдік құнның 1/3 бөлігін құрайды. Тағы 1/3 негізгі экспорттаушылар Германия, Франция және Ұлыбритания болып табылатын Еуропаға келеді. Жапония Азия аймағында көшбасшы. Қытай соңғы жылдары шығыстағы негізгі экспорттаушы болып саналады.

Ресей бұрынғы КСРО елдері арасында сөзсіз көшбасшы және негізгі өндіруші болып табылады, бірақ әлемдік аренада отандық машина жасау әскери салада жақсы белгілі. Ресейлік ғалымдардың авиациялық және ғарыштық әзірлемелері шетелдік тұтынушыларды үнемі тартады. Басқа салаларда Ресей шетелдік бәсекелестерден әлдеқайда артта қалды.

Соңғы уақытқа дейін ірі компаниялар жеткілікті дамыған елдерде орналасты және бүкіл әлемдік машина жасау саласының 90% құрады. Қазір кері тенденция бар және дамушы елдерде қазірдің өзінде өндірістің 25% бар. Жаңа географияны арзан жұмыс күші басқарады, жетекші компанияларды Азия елдерінде филиалдар ашуға тартады. Әдетте, мұндай кәсіпорындарда жұмыс қарапайым және көбінесе берілген құрамдас бөліктерден жабдықты қарапайым құрастыруға келеді.

Әлемдегі коронавирустық инфекцияға қатысты қазіргі жағдайға және оның елдер экономикасына әсеріне қарамастан, 2020 жылдың тоғыз айында Қазақстанның машина жасау саласы оң динамика көрсетті. Өндіріс көлемі 2019 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 32,7%-ға өсіп, 1183,5 млрд теңгені құрады. Жалпы алғанда, тау-кен өнеркәсібін қоспағанда, 11%-ға аздаған төмендеумен салаларда оң динамика байқалады.

Саланың 3 мың (63 ірі, 100 орта және 2848 шағын) кәсіпорындарында 123 мыңға жуық адам жұмыс істейді. Мемлекет пен бизнестің бірлескен күш-жігерінің арқасында салаға 367 миллиард теңгеге жуық сомаға 128 жоба сәтті енгізіліп, 16 мыңға жуық жұмыс орны ашылды. Еңбек өнімділігі 9,2 мың доллардан (2009 ж.) 15,5 мың долларға дейін (2019 ж.) өсті. Бұл ретте машина жасауда ашылған бір жұмыс орны аралас салаларда 7-8 жұмысшыны құра отырып, мультипликативті нәтиже береді.

Қазақстан автобизнес қауымдастығының мәліметінше, 2019 жылы 16332 Hyundai көлігі, 14623 дана (+75,7%) шығарылды. Lada (+9,8%) және 5366 Ravon көлігі (+912%). Үздік бестікке сонымен қатар Kia (3683 бірлік) және JAC (2775 бірлік) кірді.

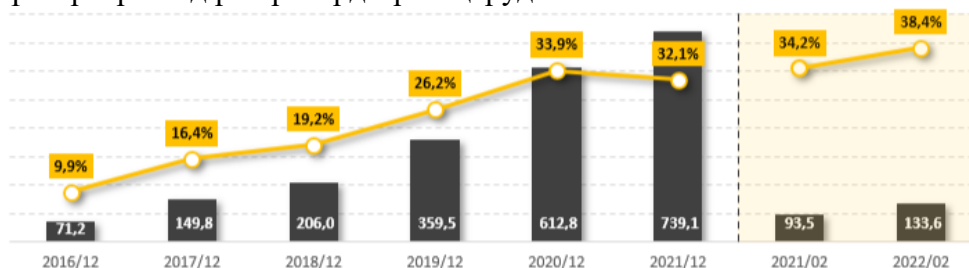

«СарыарқаАвтоПром» ірі автоөндірушісінің үлесіне Қазақстан Республикасында шығарылатын барлық көліктердің жартысы келеді. Ағымдағы жылы Қостанай зауыты өндірісті екі есеге арттырып, жалпы сомасы 186609 миллион теңгені құрайтын жеңіл, жүк көліктері мен автобустардың 25802 данасын құрады [4].

Қазақстандық автоөндірушілер жақсы бастама жасады: елдегі және әлемдегі дағдарыстық құбылыстардың барлық түріне қарамастан, сала өткен жылдардағы оң үрдісті сақтай алды. Соңғы жылдары автомобиль өнеркәсібі Қазақстан өнеркәсібінде маңызды рөл атқарып келеді. Мәселен, ағымдағы жылдың екі айының қорытындысы бойынша салада ақшалай түрде 133,6 млрд теңгенің өнімі өндірілді, ал бір жыл бұрын 93,5 млрд теңгені құрады. Бұл қазірдің өзінде машина жасау сегментіндегі жалпы өнім көлемінің 38,4% құрайды. Салыстыру үшін: жалпы алғанда, 2021 жылдың соңында бұл көрсеткіш 32,1 пайызды құраса, бес жыл бұрын, 2016 жылдың соңында небәрі 9,9 пайызды құраған. Өз кезегінде, машина жасау саласының өзі 2021 жылдың соңында Қазақстанның өңдеу өнеркәсібінің жалпы өнімінің 14%-ға жуығын қамтамасыз етті, бұл бес жыл бұрынғы 9,4%-ды ғана құрады.

Анықтама үшін: жалпы алғанда, 2021 жылдың қорытындысы бойынша автомобильдер, тіркемелер және жартылай тіркемелер секторындағы өндіріс құндық мәнде бірден рекордтық 739,1 млрд теңгені құрады. Саладағы өнеркәсіп өндірісінің өсімі жыл қорытындысы бойынша өте маңызды 24,3%-ға жетті. Салыстыру үшін: жалпы машина жасау саласында өндіріс өсімі 20,4%, өңдеу өнеркәсібінде – 5,5%, жалпы өнеркәсіп саласында – бар болғаны 3,8% болды.

Осылайша, бүкіл әлемде «коронакриз», «жартылай өткізгіштер дағдарысы», жаһандық логистикалық проблемалар және саланың басқа да күрделі мәселелеріне қарамастан, қазақстандық машина жасау ат үстінде қалып отыр, ал Қазақстанда «темір тұлпарлар» өндірісі рекордтар жаңаруда.

1-сурет. Көпжылдық динамика. Автомобильдер, тіркемелер және жартылай тіркемелер өндірісі (млрд тг). ҚР аспірі Ұлттық статистика бюросы негізінде

Қазақстандық автобизнес қауымдастығының мәліметінше, Қостанайдағы «СарыарқаАвтоПром» зауытында 60 мыңнан астам көлік шығарылды, бұл бір жыл бұрынғыдан бір жарым есе көп. Бұл Қазақстан Республикасының 64,2 пайызын құрайды. Тағы 26,7 мың жеңіл және жеңіл коммерциялық көліктер Алматыдағы автоөндіруші кәсіпорындардан шықты, Шығыс Қазақстан облысында 4,3 мың бірлік, Ақмола облысында 1,6 мың бірлік техника шығарылды.

«2021 жылы қазақстандық автокөліктердің экспорттық жеткізілімі 49%-ға өсіп, 12,1 мыңды құрады. Негізгі экспорттық бағыттар Ресей, Өзбекстан және Беларусь болып табылады. Өз кезегінде, республиканың өзінде қазақстандықтар 2021 жылы 117,6 мың жаңа автокөлік сатып алған – 25,9%-ға артық. Бір жыл бұрынғыдан (93,4 мың болды). Қазақстанда сатылған үш көліктің екеуі Қазақстанда шығарылды: өткен жылы дилерлер 73,2 мың отандық және жеңіл коммерциялық көліктерді сатқан, бұл 2020 жылмен салыстырғанда 9,5%-ға көп», - делінген зерттеуде [5].

Қазақстанның машина жасау саласы күрделі бағдарламасына сәйкес мемлекеттік қолдауға ие автомобиль өнеркәсібі, мұнай-газ машина жасау, ауыл шаруашылығы машина жасау, темір жол, тау-кен машина жасау, электротехника сияқты салаларды қамтиды. Отандық машина жасау саласының дамуындағы кейбір оң динамикаға қарамастан, өкінішке орай, көптеген проблемалық аспектілер сақталуда. Оқу бағдарламасының өндірістік талаптарға сәйкес келмеуі, мамандықтар мәртебесінің төмендігі, жалақының төмендігі салдарынан білікті кадрлар тапшылығын сезініп отырған салалардың бірі – машина жасау саласы.

Машина жасаудың табысты дамуы белгілі бір ресурстарды қажет етеді:

Ғылыми орталықтар. Олар өндіріске жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік береді;

Дамыған инфрақұрылым. Тамаша шикізат базасы және өнімді өткізу;

Тұтынушы. Кәсіпорындарға өз өнімдеріне тұрақты сұраныс қажет;

Жұмыс күші. Білікті мамандар ақаулардың пайда болу қаупін азайтып, өндіріс жылдамдығына әсер етеді.

Бірақ қазақстандық машина жасау өнеркәсібінің негізгі міндеті экономиканың негізгі салаларын, ең алдымен өңдеуші өнеркәсіптерді өндірістік құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету болып қала береді. Жалпы ішкі өнімнің энергия сыйымдылығы мен материалды тұтыну машина жасаудың дамуына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Машиностроение: тенденции развития и международные сопоставления: <https://cyberleninka.ru/article/n/mashinostroenie-tendentsii-razvitiya-i-mezhdunarodnye-sopostavleniya>
2. Развитие машиностроения в мире: ravochnick.ru/mashinostroenie/razvitie_mashinostroeniya_v_mire/
3. Машина жасау саласындағы көшбасшы елдер: <https://promzn.ru/mashinostroenie/lidery-mira.html>
4. Развитие машиностроения Казахстана в условиях новой реальности: <https://dknews.kz/ru/dk-life/141194-razvitie-mashinostroeniya-kazahstana-v-usloviyah>
5. Более 80 тысяч легковых автомобилей произвели с начала года в Казахстана <https://elorda.info/raznoe/16064-1648447111/>

ӘОЖ 365.244

**ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ
ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**Чимгентбаева.Г.Қ. э.ғ.к., доценті м.а.
Ж.Д.Досмаханбет, А.Ә.Сейтқазы
6В0417 - Қаржы мамандығының студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Бұл мақалада шағын және орта бизнесті несиелеудің теориялық негіздері және қазіргі кездегі ерекшеліктері жазылған. Тиімді нарықтық экономиканы құрудағы шағын және орта бизнестің маңыздылығы оның бәсекелестік ортаны қалыптастыру мен дамытуға ықпал ететін құрылымдық фактор ретіндегі орны мен рөлімен анықталады. Шағын кәсіпкерліктің негізгі функциялары көбінесе жергілікті нарықты қажетті тауарлармен және қызметтермен қамтамасыз ету, халықты жұмыспен қамту мәселесін шешуге көмектесу болып табылады. Мұндай мәселелерді оңтайлы шешу өтпелі кезеңде туындаған әлеуметтік дағдарыстың салдарын азайтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шағын кәсіпкерлік, орта кәсіпкерлік, экономика, әлемдік тәжірибе, несиелеу, нарық.

Аннотация. В данной статье описаны теоретические основы кредитования малого и среднего бизнеса и его современные особенности. Значение малого и среднего бизнеса в создании эффективной рыночной экономики определяется его положением и ролью как структурного фактора, способствующего формированию и развитию конкурентной среды. Основными функциями малого бизнеса зачастую являются обеспечение местного рынка необходимыми товарами и услугами, помощь в решении проблемы занятости. Оптимальное решение таких задач позволит уменьшить последствия социального кризиса, возникающего в переходный период.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, экономика, мировой опыт, кредитование, рынок.

Annotation. This article describes the theoretical foundations of lending to small and medium-sized businesses and its current features. The importance of small and medium business in creating an efficient market economy is determined by its position and role as a structural factor contributing to the formation and development of a competitive environment. The main functions of small businesses are often to provide the local market with the necessary goods and services, help in solving the problem of employment. The optimal solution of such problems will make it possible to reduce the consequences of the social crisis arising in the transition period.

Keywords: small business, medium business, economy, world experience, lending, market.

Әлемдік экономикалық даму тәжірибесінен белгілі болғандай, шағын және орта бизнес нарықтық экономикасы дамыған елдер үшін негізгі тұрақтандырушы фактор болып табылады. Бұл елдердегі шағын және орта кәсіпкерліктің өнімдері жалпы ішкі өнімнің 60-70 пайызын құрайды. Жалпы жұмыспен қамтылғандардың 75-80 пайызы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері. Сонымен, шағын және орта кәсіпкерліктің даму деңгейі өнеркәсіп болып табылады.

Дамыған елдерде бұл мемлекеттің, аумақтың және қаланың жетістіктерінің дәлелі деп саналады. Қарқынды және үйлесімді дамуға ұмтылатын кез келген қоғам экономикалық бастамаға қажетті жағдай жасайды. Осылайша, нарық жағдайында шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы экономикалық бастамашылықты айғақтайды.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы алға қойып отырған міндеттердің бірі – шағын және орта бизнесті дамыту. Шағын және орта бизнесті дамыту – экономикалық өсудің және әлеуметтік-саяси жаңғыртудың негізгі құралы. Атап айтқанда, елімізде жеке меншікті сату өсіп, орта тап қалыптасқан сайын мемлекетіміз көркейіп, халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы жақсарады. Сонымен қатар, шағын және орта бизнес экономиканың тиімді және тиімді секторы болып табылады. Шағын және орта бизнес жұмыссыздықты жоюдың, нарықты қажетті тауарлармен қамтамасыз етудің, жеке тауар өндірушілердің монополиясын шектеудің және экономиканы тұрақтандырудың негізгі факторы болып табылады [1].

Дегенмен, шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау мен әкімшілік реттеуге қарамастан, шағын кәсіпкерліктің көрсеткіштері әлі де нашар. Экономика салаларына келетін болсақ, саудадан басқа шағын және орта кәсіпкерліктің жетекші ықпалы байқалмайды.

Соңғы онжылдықтарда Батыс елдеріндегі бәсекелестіктің дамуына байланысты шағын және орта бизнесті несиелеудің рөлі артты. Мұның басты себебі – экономика секторындағы кәсіпорындарға тән артықшылықтар.

Тұрақты экономикалық жүйеде шағын және орта бизнесті несиелендірудің бұған қандай қатысы бар? Олар:

- динамикалық дами алады;
- кәсіпкерлердің өзгермелі қажеттіліктеріне бейімделе алады;
- бәсекеге қабілетті нарықтық қатынастардың дамуына ықпал етеді;
- экономиканың құрылымдық қайта құрылуына ықпал етеді;
- жаңа шағын және орта кәсіпорындар мен жұмыс орындары ашылады;
- жаңа бизнес топтары мен меншік иелерін құруға ықпал етеді;
- елдің жалпы ішкі өнімінде үлкен үлеске ие болуы мүмкін;
- мемлекет бюджетіне қомақты қаржы құяды.

Дамыған елдерде шағын және орта бизнес келесі салаларда несие береді: сауда, автосервис, құрылыс, қызмет көрсету және т.б. Қазіргі уақытта шағын және орта бизнес жоғары технологиялық салаларға диверсификациялануда: машина жасау, энергетика, электротехника, машина жасау, химия өнеркәсібі, көлік қызметі, информатика, микроэлектроника, телекоммуникация.

Шағын және орта кәсіпорындардың ірі кәсіпорындармен қатар жұмыс істеуі дамыған елдердің экономикасына тән қасиет. АҚШ-та өзін-өзі жұмыспен қамтығандар өте құрметке ие. АҚШ-та шағын бизнесті несиелендіруді дамыту тәжірибесі нарықтық экономикаға бет алған елдер үшін үлкен маңызға ие.

Шағын және орта бизнесті несиелендіру экономикалық өсу мен құлдырау кезеңдеріндегі жұмыссыздық проблемасын, жаңа жұмыс орындарын құру мен қысқартуды бәсеңдетеді.

АҚШ-та шағын және орта бизнесті несиелендіруге үкімет тарапынан тұрақты қолдау көрсетіледі. Заңнамалық база әртүрлі мемлекеттік реттеулер мен қолдау шараларына негізделген. Соның бірі – «Шағын және орта бизнесті несиелендіру

туралы» заң. АҚШ Конгресінде шағын және орта бизнесті несиелеумен екі комитет айналысады. Федералдық деңгейде шағын және орта бизнесті несиелендіру бөлімі бар. Әкімшіліктің негізгі қызметі – шағын кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау. Сондықтан АҚШ Конгресі шағын және орта бизнеске тікелей бақылау жасайды. Конгресс шағын бизнесті несиелендіруді қолдау және дамыту үшін бірнеше бағдарламалар әзірледі [1].

- АҚШ үкіметінің шағын және орта бизнесті қолдау жүйесі келесідей:
- бюджеттен тікелей субсидиялар;
- шағын және орта бизнесті несиелендіру үшін мемлекеттік кепілдіктерді пайдалану;
- екінші деңгейлі банктер арқылы шағын және орта бизнесті төмен табысты несиелеу;
- мемлекеттің және екінші деңгейлі банктердің лизингтік несиелендіруі;
- шағын және орта бизнесті несиелеуге салықтық жеңілдіктер беру.

Сондықтан АҚШ шағын және орта бизнесті несиелендіруді дамытуға үлкен мән береді, оны дамыту үшін барлық жағдай жасалған деп қорытынды жасауға болады.

Жапон үкіметінің шағын және орта бизнесті несиелендіруде де тәжірибесі мол.

Жапонияда шағын және орта бизнесті несиелендіруге ерекше көңіл бөлінеді. Себебі, шағын және орта бизнесті несиелендірудің арқасында Жапония соғыс жүріп жатқан елден жоғары технологиялы елге айналды. Жапон экономикасында шағын және орта кәсіпорындардың саны, жұмысшылар саны және сауда айналымы басқа салалармен салыстырғанда алдыңғы қатарда. Дәстүрлі түрде әрбір ірі корпорацияда бірнеше шағын кәсіпорындар болады. Бұл кәсіпорындар бас кәсіпорыннан тәуелсіз болады және өзінің ұйымдық құрылымын құрып, жаңа өнім шығаруды қолға алады.

Жапонияда шағын бизнес өнеркәсіп өндірісінің 55%, көтерме сауданың 60% және бөлшек сауданың 80% құрайды. Еркін нарықтық бәсекелестік шағын бизнеске сыртқы ортаға бейімделуге көмектеседі. Бұл жағдайда мемлекеттік органдар шағын бизнеске құрал-жабдықтарды жаңартуға, технологияларды жетілдіруге, өнімге сұранысты арттыруға көмектеседі. Жапонияда шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдаудың басты ерекшелігі басым бағыттарды дамыту мерзімдері болып табылады. Басымдылықтар бір немесе бірнеше жылға белгіленіп, кейін өзгертілуі мүмкін. Мемлекет шағын бизнеске мемлекеттік тапсырыстарды алуға да көмектеседі. Жапонияда шағын бизнес мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылады. Әрбір министрлік пен әр ведомства өз бюджетіне шағын кәсіпкерлікке арналған қаражатты қосады. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне жеңілдетілген салық ставкалары қолданылады. Жапонияда шағын және орта кәсіпкерлік жалпы ішкі өнімнің 73 пайызын құрайды.

Шағын кәсіпкерлікті несиелендіруді дамыту экономиканы қайта құрудың маңызды мәселесі болып табылады. Экономиканың осы секторын дамыту үшін Ресей Федерациясында бірқатар экономикалық шаралар әзірленді және жүзеге асырылды.

1995 жылы Ресей Федерациясының «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік несиелеуді қолдау туралы» Заңы қабылданды. Бұл заңға сәйкес жаңадан құрылған кәсіпорындар 2 жылға дейін табыс салығынан босатылады. Шағын және орта

бизнесті несиелендірудің федералдық қоры арқылы түрлі жобаларды қаржыландырады. Қор федералдық кәсіпорындарды жекешелендіруден түскен табыстың 5%-ын алады. Шағын және орта бизнесті Федералдық қор арқылы қаржыландыру жүйесі екі принципке негізделген:

Федералдық қор жұмсаған әрбір рубль үшін аймақтардан бір рубль жұмсау керек;

Қаржыландыру уәкілетті банктер арқылы жүзеге асырылады. Қор өзінің резервтік қаражатын банкке салады, ал банк өз қаражатын аймақтардағы кәсіпкерлерді қаржыландыруға пайдаланады.

Барлық өңірлерде шағын және орта бизнесті несиелендіруді қолдаудың өңірлік қорлары мен орталықтары құрылды. Шағын кәсіпорындар федералдық және жергілікті бюджеттерден қаржылық көмек алады және жергілікті салықтарды төлеуде әртүрлі жеңілдіктерге ие. Шағын кәсіпкерліктің инфрақұрылымдық жобалары да жергілікті бюджеттен қаржыландырылады.

Мысал ретінде біз Ұлыбританияны алып, банктік несиелеудің ең көп тараған түрін қарастырамыз.

Ағылшын нысандары коммерциялық ұйымдарға қысқа мерзімді несие беру үшін овердрафтты пайдаланады. Күнделікті шотпен овердрафт шартына сәйкес банк шот иесіне лимит ретінде белгіленген кредиттік қалдықтан асуы мүмкін сомаға чек жазуға мүмкіндік береді.

Ұлыбританияда овердрафт шарттары бірнеше айдан бірнеше жылға дейін созылады, бірақ банк жылына бір рет несиені толық өтеуді талап етеді және жыл сайын клиенттің жағдайын зерттейді. Қарыздың төлем қабілеттілігіне күмәнданған жағдайда шарт бұзылады. Овердрафт бойынша пайыздар күн сайын артады. Несиенің бұл түрі ең арзан болып табылады, өйткені тұтынушы пайдаланған қаражатты төлейді.

Британдық банктер қолданатын дәстүрлі несиелеудің екінші түрі – несиеге қарсы несие. Овердрайвтен айырмашылығы, клиент үшін несие сомасы есептелетін арнайы шот ашылады. Бұл ретте клиенттің шотына күнделікті несиелерді клиент чек жазу арқылы немесе қолма-қол ақшамен ала алады. Осы есеппен берілген несие күрделі салымдар мен түрлі коммерциялық жобаларға жұмсалады.

Бұл несиелердің шарттары әртүрлі. Олар сатып алынған жабдықтың қызмет ету мерзіміне байланысты. Бұл несиелер орта мерзімді және ұзақ мерзімді болып табылады. Сыйақы тоқсан сайын есептеледі және клиенттің күнделікті шотынан есептен шығарылады.

Пайыз мөлшерлемесінің мөлшері банктің базалық мөлшерлемесіне күрделі пайызды қосу арқылы анықталады немесе нарықтық мөлшерлемелердің өзгеруіне байланысты.

Лизингтік операциялар Ұлыбританияда кең таралған. 70-ші жылдардың басында қымбат және көлемді жабдықты жалға беру қаржы үйлері арқылы қаржыландырылды. Іс жүзінде олар лизингке алынған құрал-жабдықты толық төлеуді немесе жабдықты сатуды және жалға беруді қарастырады. Бұл жағдайда компания өз жабдықтарын қаржы компаниясына сатады, содан кейін оны қайтадан жалға береді.

Шетелдік тәжірибені зерделей отырып, елімізде несиелендіру жұмыстары әлі де жүргізіліп жатқанын көреміз. «Шағын және орта бизнесті несиелендіру туралы» заң қолға алынуы тиіс шаралардың бастамасы ғана, экономиканың осы саласын көтеру үшін жүйелі жұмыс жүргізу қажет. Еліміздегі шағын және орта бизнес

кәсіпкерлерге қағаз жүзінде емес, шетелде, яғни төмен пайызбен несиелену, несиелену алуы жеңілдету, мемлекеттік бюджеттен тікелей қаржыландыру, лизинг арқылы нақты көмекке зәру [4].

Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнеске несиелену бірнеше түрі бар. Атап айтқанда, Қазақстандағы екінші деңгейлі банктердің шағын және орта бизнеске беретін несиелерін атап өтуге болады. Мысалы, «Цеснабанк» АҚ шағын және орта бизнесті несиелендірудің келесі бағдарламаларын ұсына алады:

Несиеленудің ЭКСПРЕСС түрі банк филиалдары арқылы сатылады және бас банктің несиелік комитетімен бекітіледі. Бұл жобаны жүзеге асыратын филиалдар шағын және орта бизнесті несиелендіру үшін жоғарғы банктің несиелік комиссиясының талаптарын қанағаттандыруы тиіс. ЭКСПРЕСС несиелену арнайы дайындалған несиелік мамандардың көмегімен жүзеге асырылады. ЭКСПРЕСС несиелену сауда саласындағы қызметке, яғни өз ісін жүргізетін адамдарға несиелену береді [5].

- EXPRESS несиелену шарттары:
- Қарыз алушының құқықтық жағдайы – заңды тұлға, жеке кәсіпкер, жеке тұлға;
- Заңды тұлғаларға және жеке кәсіпкерлерге несиелену коммерциялық мақсатта беріледі;
- Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін ЭКСПРЕСС несиелену бойынша несиелену кезінде жеке тұлғаларды несиелендіру жағдайында қаражат тек тұтынушылық мақсаттарға беріледі;
- Қарыз алушының тұрақты бизнесі, яғни несиелену алуға өтініш бергенге дейін 3 айдан астам үздіксіз қызмет етуі;
- Несиелену АҚШ долларымен немесе теңгемен берілуі мүмкін;
- Несиелену сомасы 500 доллардан 5 000 долларға дейін немесе 750 000 теңге немесе 4200 еуро;
- Несиелену мерзімі: 12 айға дейін;
- ЭКСПРЕСС несиелену ай сайынғы тең үлестермен өтеу (аннуитет);
- Несиелену қарыз алушыға өтініш берілгеннен кейін 2 жұмыс күнінен кешіктірілмей беріледі [2].
- SPRINT несиелену тұжырымдамасы
- SPRINT несиелену жеке кәсіпкерлерге (жұмыстарын патент немесе оңайлатылған декларация түрінде орындайтын) беріледі және олар табысын көрсетпесе де заңды тұлғаларға беріледі.
- Қарыз алушының құқықтық жағдайы – заңды тұлға, жеке кәсіпкер, жеке тұлға;
- Заңды тұлғаларға және жеке кәсіпкерлерге несиелену коммерциялық мақсатта беріледі;
- Шағын және орта бизнесті SPRINT несиелену бойынша несиелену кезінде қаражат тек тұтынушылық мақсаттарға беріледі;
- Қарыз алушының тұрақты бизнесі, яғни несиелену алуға өтініш бергенге дейін 3 айдан астам үздіксіз қызмет етуі;

- Несие АҚШ долларымен немесе теңгемен берілуі мүмкін;
- Несие сомасы 30 000 АҚШ долларына немесе 3 900 000 теңгеге немесе 25 000 еуроға дейін;
- Теңгеде – 20%, АҚШ долларында – 19%;
- Несие мерзімі: 36 айға дейін;
- Қарызды толық немесе ішінара мерзімінен бұрын өтегені үшін өсімпұл төленбейді;
- SPRINT несиесін ай сайынғы тең үлестермен өтеу (аннуитет);

Несие өтініш жазғаннан кейін 2 жұмыс күні ішінде қарыз алушыға беріледі [2].

ACCENT несиелеу тұжырымдамасы

ACCENT несиесі – бұл банктік несие немесе несие желісі. 2-кесте бір қарыз алушыға 50 000 АҚШ долларына немесе 6 500 000 теңгеге немесе 42 000 еуроға дейінгі сомаға беріледі.

ACCENT несие шарттары:

- Қарыз алушының құқықтық жағдайы – заңды тұлға, жеке кәсіпкер, жеке тұлға;
- Заңды тұлғаларға және жеке кәсіпкерлерге несиелер коммерциялық мақсатта беріледі;
- Шағын және орта бизнесті несиелендіру үшін жеке тұлғаларды несиелендіру жағдайында ACCENT несиелері тек тұтынушылық мақсаттарға беріледі.
- Қарыз алушының ағымдағы қызметі, яғни. несиеге өтініш жазғанға дейін 3 айдан астам үздіксіз жұмыс немесе 6 айға жуық өңдеуші секторда үздіксіз жұмыс;
- ACCENT несиесі АҚШ долларымен немесе теңгемен берілуі мүмкін;
- Негізгі капиталды сатып алуды қаржыландыру мерзімі 60 айға дейін;
- Құрылыс және коммерциялық жылжымайтын мүлікті алу мерзімі – 84 айға дейін;
- Теңгеде – 18%, АҚШ долларында – 17%;
- ACCENT несиесін ай сайынғы тең үлестермен өтеу (аннуитет);

Несие комиссиясы өтінішті алған күннен бастап 5 жұмыс күнінен кешіктірмей қарыз алушыға несие беру туралы шешім қабылдайды.

Кредиттік ACCENT келесі жағдайларда қарыз алушының төлем қабілеттілігін тексермейді: егер қарыз алушының «Цеснабанк» АҚ депозитінде қаражаты болса. Бұл жағдайда салым мерзімі несие мерзімінен кем болмауы керек, яғни. бірдей немесе одан да ұзақ уақыт қажет. ACCENT несиесі бойынша сыйақы мөлшері келесідей есептеледі: депозит бойынша сыйақы мөлшерлемесі 3-4% құрайды, несие бойынша біржолғы комиссия ай сайынғы сол соманы төлеу (аннуитет). Өтінім

берілген сәттен бастап ACCENT несиесін беру уақыты 8 жұмыс сағатынан аспауы керек [3].

Нәтижесінде, мәліметтерге сәйкес, шағын кәсіпорындардың саны артып келеді, бірақ отандық кәсіпкерлікті шектейтін негізгі себептер: кәсіби білімнің болмауы, несие беру (тек жаңадан бастағандар үшін), инновациялық идеяларды қаржыландырудың жеткіліксіздігі, олардың санының артуы. тіркелген, бірақ жұмыс істемейтін кәсіпорындардың қолданылады.

Осылайша, еліміздің тұрақты экономикалық дамуы үшін шағын және орта бизнесті сапалық жағынан жақсарту өте маңызды. Біз негізгі проблемаларды анықтап, оңтайлы шешімін таба білгенде ғана экономикалық тұрақтылыққа қол жеткіземіз.

Әлемдік тәжірибе шикізат өндіруші елдердің дағдарысты бастан өткеріп жатқанын көрсетеді. Сондықтан шағын және орта бизнесті дамыту қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сәбден О, Тоқсанова А. Шағын кәсіпкерлікті басқару-Алматы: Білім, 2002ж.
2. Нұрғалиев Қ.Р. Қазақстан экономикасы: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1999-184 бет.
3. К.Б.Бердалиев Қазақстан экономикасын басқару негіздері: Оқу құралы, Алматы: Экономика, 2001.
4. Қазақстан Республикасының Президентінің Қазақстан халқына арналған Жолдауы // Алматы, 2006ж.
5. WWW.tsb.kz порталы

ӘОЖ 338.48

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ БЕЛСЕНДІ ТҮРЛЕРІ

Чимгентбаева Гүлбақыт Қыдырбайқызы, э.ғ.к., доцент.

**«Экономика және құқық» факультеті, «Экономика» кафедрасы
Бақытжанова Аружан Бақытжанқызы, Әшірбекова Қымбат Әлнұрқызы
6B04111-«Кәсіпкерліктің бухгалтерлік есебі, аудиті және салық салуы»**

мамандығының студенттері

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада Қазақстан туризмінің дамуы, қандай белсенді дамып жатқан түрлері туралы және де туризмді дамытуда қай жағына көбірек көңіл бөлу қажеттігі жайлы қарастырылған. Қазақстан Республикасында туризмнің белсенді түрлерінің танымалдығы біртіндеп жандана түсуде. Қолайсыз экологиялық жағдайда өмір сүретін халық таза ауада демалуды қажет етеді. Сонымен қатар, халықтың урбанизациясы отырықшы өмір салтына байланысты көптеген денсаулық проблемаларына әкеледі. Туризмнің көмегімен біз халықтың жалпы аурушаңдығын 30%-ға төмендете аламыз, өнімділікті арттыра аламыз, жаңа нәрсені білуге деген ұмтылыс пайда болады және өмір сүру ұзақтығын өзгерте алуымызда мүмкін.

Белсенді туризм басқа түрлерге қарағанда халықтың туған табиғатына деген сүйіспеншілігін арттырады.

Кілт сөздер: туризм, ресурстар, туристтер, белсенді туризм

Аннотация. В статье рассказывается о развитии туризма Казахстана, о том, какие виды активно развиваются, а также о том, на какую сторону следует уделять больше внимания в развитии туризма. В Республике Казахстан постепенно активизируется популярность активных видов туризма. Население, живущее в неблагоприятных экологических условиях, нуждается в отдыхе на свежем воздухе. Кроме того, урбанизация населения приводит ко многим проблемам со здоровьем, связанным с малоподвижным образом жизни. С помощью туризма мы можем снизить общую заболеваемость населения на 30%, повысить производительность, вызвать желание узнать что-то новое и изменить продолжительность жизни. Активный туризм повышает любовь населения к родной природе больше, чем другие виды.

Ключевые слова: туризм, ресурсы, туристы, активный туризм

Annotation. The article describes the development of tourism in Kazakhstan, which types are actively developing, as well as which side should be given more attention in the development of tourism. The popularity of active types of tourism is gradually increasing in the Republic of Kazakhstan. The population living in unfavorable environmental conditions needs rest in the fresh air. In addition, the urbanization of the population leads to many health problems associated with a sedentary lifestyle. With the help of tourism, we can reduce the overall morbidity of the population by 30%, increase productivity, arouse a desire to learn something new and change life expectancy. Active tourism increases the love of the population for their native nature more than other types.

Keywords: tourism, resources, tourists, active tourism

Қазақстан Орта Азия, Сібір және Еуропа аумақтарында орналасқан кең байтақ жер. Ерте заманнан бері бұл жерлерді көшпенділер мекендеген, олар сол уақыттан бері жарқын өзіндік мәдениетті қалыптастырған. Қазақстанның шексіз Ұлы Даласы нағыз бостандықты сезінгісі келетін туристерге таптырмас демалыс орны бола алатынына сенімдімін. "Киіз үй" ата-бабамыздың көшіп қонуға деп жасалған баспаналары, "қымыз" бие сүтінен жасалған өте пайдалы сусынымыз, "бешбармақ" ет тағамы, емдік таза ауа және көрсе көз тоймайтын тау пейзаждары осының бәрі сізді Қазақстанда күтеді.

Ресурстар мен табиғаттың көркем жерлерінің көптігінің арқасында Қазақстанда туризмнің көптеген түрлері дамыған: ойын-сауық, мәдени-танымдық, экологиялық, спорттық, сауықтыру. Қазақстандағы Туризм көптеген бағыттарды көздейді. Оңтүстік даланың құнарлы оазисінде, көшпелі және отырықшы өркениеттердің түйіскен жерінде әлемдегі ең көне қалалар болған. Ғасырлар бойы бұл жер арқылы Қытайдан Таяу Шығыс пен Еуропа елдеріне апаратын Ұлы Жібек жолының ежелгі керуен жолдарының жүйесі өтті. Бүгінде Жібек жолы мұрасы Қазақстан туризмінің негізі болып табылады және жыл сайын көптеген туристерді тан қалдыруда [1].

Қазақстан- бұл шексіз дала, жартасты таулар, жылдам өзендер мен толып жатқан көлдер. Бұл зәулім ғимараттар, сәулет ескерткіштері, заманауи стадиондар және тарихи ескерткіштерін де ұмытпай, қадірлеп келе жатқан тарихы терең мемлекет деп айтсақ қателеспейміз. Қазақстандағы туризм саласының өркендеуі мемлекеттің тәуелсіздігін алуымен тығыз байланысты. Елімізде әлемді аралайтын

туристтерге ойын-сауықпен қатар керемет көріністерге толы табиғат пен қонақжай халқымен танқалдырады.

Қазақстанда демалыс түрлері өте көп:

Белсенді туризм-бұл уақытты тиімді өткізудің экстремалды және спортпен шұғылданудың көп түрлерін қамтиды, сонымен қатар таулы және су туризмі, сондай-ақ жаяу серуендеу қонақтар арасында танымал болып отыр.

Негізгі түрлері: тау, жаяу, су, шаңғы, велосипед және таулы туризмнің басқа түрлері, мысалға келтірсек альпинизм Нысандар бойынша жіктеу еңсерілетін кедергілердің күрделілік санатына (категориялық емес және категориялық жорықтар), туризмнің ұйымдастырушылық негіздеріне (демалыс күндері, ұйымдастырылған, тәуелсіз және коммерциялық туризм) байланысты.

Белсенді туризмнің барлық түрлері маусымдыққа байланысты, сондықтан оларды екі үлкен топқа бөлуге болады: жазғы және қысқы температура (орташа айлық температураның 0°C-тан жоғары ауысуы) (төмендегі кестеде толық көрсетілген Кесте 1).

Кесте 1

Маусымдық	Түрлері	Түрлері	Формалары
Жаздық	Горный	Альпинизм, хайкинг, трекинг, жартасқа өрмелеу	санатсыз категориялық демалыс күндері серуендеу
	Су дағы	қорытпа рафтинг желкенді байдарка	ұйымдастырылған
Қыстық	Тау шаңғы	сноуборд фрирайд шаңғы туры және ел шаңғы сноуборд	
	шаңғы		

Тау туризмі-бұл белсенді туризмнің бір түрі, оның мәні туристер тобының таңдалған маршруттағы тауларда (тік көтерілулер, асулар, шыңдар мен жартастар) туындайтын табиғи кедергілерді бұлшықет күші мен тиісті туристік жабдықтың көмегімен жеңу болып табылады.

Альпинизм-бұл қиындық деңгейі кемінде 1В болатын тау шыңдарына шығу.

Трекингте басты мақсат - асуларды жеңу.

Бүкіл әлемде Альпинизм негізінен Қазақстандағыдай төмен және орта аудандарда дамыған (мысалы, Алматыдағы Киши шатқалында). Көбінесе жазықтарда үлкен өзендермен жуылған шатқалдарда өрмелеу жолдарын табуға болады. Жартасқа өрмелеу таулы жерлерде де жиі кездеседі (Бутаков сарқырамасы, Түйіксу альпинистік лагерінің жанындағы жартастар). Айта кететін жәйт, альпинизм мен альпинизмнің айырмашылығы бар. Жартасқа өрмелеу туризмінің мақсаты - тау шыңдарына шығу, ал жартасқа өрмелеу туризмі-жартастардың

техникалық өтуі болып табылады. Бұл түрлердің жалпы мақсаты - спорттық қабілеттерін арттыру десек болады [2].

Белсенді туризмнің ерекше түрі-скирейнинг (жоғары қарай жүгіру). Негізінен, скирейнинг бұқаралық спорттық іс-шара ретінде өткізіледі. Нұрсұлтан мен Амангелді шыңдарына жыл сайынғы жүгіру - бұл скирейнинг. Әдетте, абсолютті биіктік айырмашылығы 1-2 км, сирек 2 км-ден асады.

Белсенді туризмнің ерекше түрі-скирейнинг (жоғары қарай жүгіру). Негізінен, скирейнинг бұқаралық спорттық іс-шара ретінде өткізіледі. Нұрсұлтан мен Амангелді шыңдарына жыл сайынғы жүгіру - бұл скирейнинг. Әдетте, абсолютті биіктік айырмашылығы 1-2 км, сирек 2 км-ден асады.

Су туризмі-бұл белсенді туризмнің бір түрі, оның мәні туристер тобының таңдалған маршруттағы өзенде кездесетін табиғи кедергілерді бұлшықет күші, жүзу құралдары және тиісті туристік жабдықтар арқылы айналысу болып табылады.

Рафтинг-бұл ағынды өзендер арқылы өтетін су туризмінің бір түрі, негізінен рафтингпен таулы аймақтарда айналысады. Туристер кемелінің басқа түрлерімен жүзе алады: байдарка (жалғыз кеме), катамаран, резеңке үрлемелі қайық, қайық және т. б.

Желкенді туризм-көлдерде, теңіздерде немесе өзендерде тыныш ағынмен желкенді қайықтармен саяхаттау болып табылады.

Қазақстандағы су туризмінің жұмағы Жетісу-Алатау (Жоңғар Алатауы) өзендері болып табылады: Қаратал, Лепси, Кора, Тентек және басқалар [3].

Тау шаңғысы туризмі-бұл белсенді туризмнің бір түрі, оның мәні туристердің қар басқан тау беткейлерін шаңғылар мен тиісті туристік жабдықтардың көмегімен жеңу болып табылады. Шаңғышы алдын ала дайындалған беткейге немесе таза қарға түсе алады, бұл фрирайд деп аталады. Конькимен сырғанау шаңғы индустриясының қызмет көрсету аймағынан тыс жерде болады.

Сноукетскиинг – хели-шаңғы сияқты, тек қана жолаушылар кабинасы бар қар тазалағыш машинаның көмегімен күй жүргізіледі.

Сноуборд-сноубордшының су шаңғысы қағидаты бойынша сырғанауы, Қайықтың орнына мотоцикл немесе снегоход қолданылады. Тау шаңғысы туризмін дамытудың негізгі аудандары-Іле Алатауы мен Алтайдың солтүстік беткейлері.

Тау шаңғысы туризмі-бұл белсенді туризмнің бір түрі, оның мәні шаңғы мен тиісті туристік жабдықтың көмегімен туристер тобының қысқы жағдайда өтпейтін жерді еңсеруі болып табылады. Бұл қар жамылғысы кем дегенде 3 айға созылатын аймақтарда танымал. Тау және жаяу серуендеу сияқты, шаңғы туризмі де алдын-ала дайындалған маршрут бойынша жүреді және физикалық және техникалық дайындықты қажет етеді. Қазақстанда бұл түрге қызығушылық жоқ бірақ Солтүстік және Шығыс Қазақстан оның дамуы үшін барынша қолайлы жағдайларға ие [4].

Белсенді туризмнің ең танымал кезі демалыс күндері келіп демалу,серуендеу. Әдетте туристік фирмалар да, спорт секциялары да таулы аймақтағы ірі қалаларға жақын орналасқан ең танымал орындарға ұйымдастырады.

Қорыта келе Қазақстан үшін туризм өз елінде шетелдік туристерді қабылдауға бағдарланған туризм секторын дамытатын болса, экономиканы дамытудың ынталандыруларының бірі болуы мүмкін. Келу туризміне мамандану қосымша жұмыс орындарын құруға, тауарлар мен кәдесыйлар үшін нарықтың экспорттық әлеуетін кеңейтуге, валюталық түсімдер көздерінің біріне айналуға мүмкіндік береді [5].

Осылайша, жүргізілген зерттеулер негізінде мынадай қорытындылар жасауға болады: Қазақстан туризмнің барлық түрлерін: мәдени-тарихи, мәдени-танымдық, сауықтыру және экологиялық турларды дамыту үшін бірегей мүмкіндіктерге ие.

Көптеген қорықтардың, ұлттық саябақтардың, тарихи және діни нысандардың, минералды бұлақтардың және емдік балшықтардың болуы шетелдік және отандық туристерді тартуға негіз бола алады; қазақстандық туризмнің қазіргі деңгейі сатылған жолдамалар санының, келушілер санының, жұмыс орындарының, туристік компаниялар, қонақ үй кәсіпорындары, Көлік және сауда ұйымдары, сондай-ақ қоғамдық тамақтану орындары ұсынатын өнім (жұмыстар мен қызметтер) көлемінің өсуімен сипатталады. Дегенмен, ішкі туризмді халықаралық туризмге қызмет көрсету параметрлеріне жақындатуға мүмкіндік бермейтін бірқатар мәселелер бар; туризмнің дамуына кедергі келтіретін негізгі фактор-қонақ үй, Көлік және ойын-сауық қызметтерінің сапасын арттыруды талап ететін әлсіз логистикалық инфрақұрылым, туризм саласындағы кадрларды даярлау мен біліктілігінің жетілмеген жүйесі, елдегі туристік өнімдерді ілгерілетуді жарнамалық-ақпараттық қолдаудың барабар жүйесінің болмауы. Шетелде және ішкі нарықта.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Калиева Г. Оценка современного состояния развития туризма в РК // Поиск №4, 2003 год, стр. 53-57
2. Уахитова Г.Б Управление рынком туристских услуг в экономике Казахстана. Канд. диссертация, Караганда, 2008 г. стр. 107-117
3. Западный Казахстан. // Турист №2 (130) февраль 2009 г., стр5-6
4. Восточный Казахстан // Турист №3 (1310 март 2009 г., стр. 4-5 Туризм Казахстана в 2005-2009 году.
5. Мухтарова К.С., Тажиева С.К. Современный уровень развития туристической индустрии в Республике Казахстан // САЯСАТ POLICY №12 2009 г., стр. 13-16

ӘОЖ 338.439(574)

ЕЛІМІЗДІҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕСІ.

Ерсеитова А. Ұ., э.ғ.к., доценті м.а.

Арыстанбек А.Н., 6В04111-«Есеп және аудит» мамандығының студенті
Дарментаева Қ.Н., 6В04118-«Бизнес-экономикасы» мамандығының студенті
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мақсаты - Қазақстан Республикасының азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету критерийлерін қарастырамыз. Әдістері-статистикалық, салыстырмалы материалдармен жұмыс жасап анықтау. Нәтижелері – мақалада елдегі азық-түлік мәселесінің жай – күйі, проблемалары және шешімі қаралады. Аграрлық азық –түлік саласындағы экономикалық саясаты импорттық азық – түлік тауарларын жеткізі де айқындалады. Мақалада АӨК-нің қандай өнімі бойынша Қазақстан Басқа мемлекеттерге тәуелді болып табылатыны көрсетілген.

Оның экспорт деңгейі талданады, осы процесті тежейтін негізгі себептер қорытындыланады. Тұрақты азық – түлік жағдайы – өмір сүру сапасын айқындайтын және өзінің мәні бойынша Мемлекеттік басқару тиімділігінің көрсеткіштері болып табылатын экономикалық, әлеуметтік және экологиялық параметрлер жүйесі сенімділігінің шарттарының бірі

Кілт сөздер: азық-түлік, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, ет өнімдері, өнімнің экспорты, тағам өнімдері.

Аннотация: Цель - рассмотреть критерии обеспечения безопасности пищевых продуктов в Республике Казахстан. Методы - определение путем работы со статистическими, сравнительными материалами. Результаты – в статье рассматриваются состояние, проблемы и пути решения продовольственной проблемы в стране. Экономическая политика в области сельскохозяйственного продовольствия определяется поставками импортных продуктов питания. В статье показано, какая продукция агропромышленный комплекс Казахстана зависит от других стран. Анализируется уровень его экспорта, обобщаются основные причины, тормозящие этот процесс. Стабильная продовольственная ситуация является одним из условий надежности системы экономических, социальных и экологических параметров, определяющих качество жизни и по сути являющихся индикаторами эффективности государственного управления.

Ключевые слова: продукты питания, сельское хозяйство, животноводство, мясные продукты, экспорт продукции, продукты питания.

Annotation. Purpose - to consider the criteria for ensuring food safety in the Republic of Kazakhstan. Methods - determination by working with statistical, comparative materials. Results - the article discusses the state, problems and ways to solve the food problem in the country. The economic policy in the field of agricultural food is determined by the supply of imported food products. The article shows which products of the agro-industrial complex of Kazakhstan depend on other countries. The level of its export is analyzed, the main reasons hindering this process are summarized. A stable food situation is one of the conditions for the reliability of the system of economic, social and environmental parameters that determine the quality of life and, in fact, are indicators of the effectiveness of public administration.

Keywords: food, agriculture, animal husbandry, meat products, product export, food products.

Мақалада Қазақстанның соңғы жылдардағы ауыл шаруашылық жағдайы (2019-2022) қарастырылады. Соңғы жылдардағы экспорт және импортталған тауарларды зерттейміз. Елді азық-түлікпен қамтамасыз ету шаралары ұйымдастырылады. Қазақстанның азық-түлік нарығының жағдайы сыртқы нарыққа тәуелділіктің шекті деңгейімен сипатталады. Отандық өндіріс халық тұтынуының тек аз ғана бөлігін қамтамасыз етеді. Ал қазіргі азық-түлік қауіпсіздігінің жаһандық жайы адамзат өміріне күрделі қауіп төндіріп, жер шары тұрғындарының саны өскен сайын халықты азықпен қамтамасыз ету мәселесі күрделеніп отырған жағдайда, Қазақстан өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз етуге мүмкіндігі бар ма? - деген сұрақ туады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Халқына жолдауында «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – Ел өркендеуінің берік негізі» де көрсетілген: Енді инфляцияның монетарлық емес тұстарына тоқталайық. Оның ең бастысы азық-түлік бағасы. Қазақстанның ауыл шаруашылығының әлеуеті

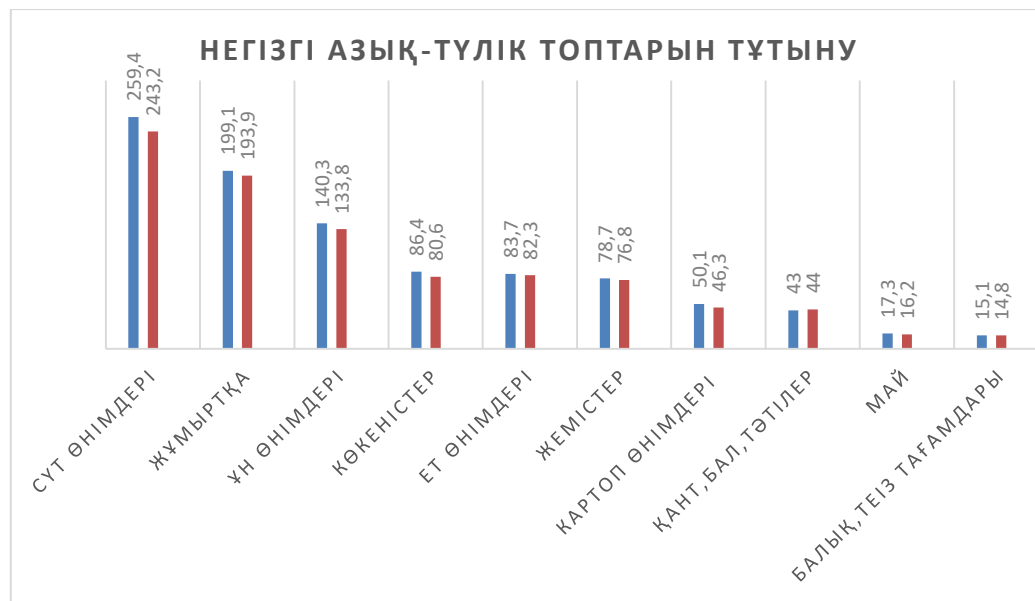
орасан зор екені көп айтылады. Бірақ, агроөнеркәсіп кешені саласында қордаланған проблемалар да аз емес. Ең алдымен, бұл–азық-түлік тауарларының бағасын белгілеудің және оны бөліп-таратудың тиімсіз жүргізілуі. Мен бұған дейін көтерме-тарату орталықтарының желісін құрудың маңыздылығы туралы айтқан болатынымын. Бұл міндет орындалып жатыр. Жем-шөп дайындауға қажетті жер көлемін кеңейткен жөн. Сондай-ақ, егіс алқабына әр жылы әртүрлі дақыл егу талабын сақтау үшін тиісті бақылауды күшейткен абзал. Жайылымдық жерді тиімді пайдалану да өте маңызды. Қазір мал жаятын жерге шаруалардың қолы жетпей жүр. Өйткені, мұндай алқаптарды кейбір белгілі адамдар иеленіп алған. Тіпті, оны адам аяғы баспайтындай етіп қоршап тастаған.

Ауыл шаруашылығын технологиялық тұрғыдан қайта жабдықтауды қолдау тәсілдерін мұқият қарауымыз қажет. Агроөнеркәсіп кешені қолданатын технологияның шамамен 90 пайызы әбден ескірді. Оны жаңарту керек. Жалпы, ауыл шаруашылығы саласының басты міндеті – елімізді негізгі азық-түлік өнімімен толық қамтамасыз ету. Мен биыл ауыл шаруашылығы жерлерін шетелдіктерге және олардың қатысы бар компанияларға сатуға және жалға беруге біржола тыйым салған заңға қол қойдым. Жер кодексіне қазақстандық инвесторларды ауыл-аймақтарды дамыту үшін қаржы салуға ынталандыратын түзетулер енгізілді. Бұл өзгерістер ауыл шаруашылығы жерлерін толық экономикалық айналымға түсіруге мүмкіндік береді. Шын мәнінде, осы шешімдердің барлығы агроөнеркәсіп секторына оң ықпал етеді. Соның арқасында ауыл шаруашылығы ұлттық экономиканың негізгі қозғаушы күшіне айналады деп сенемін деп жолдаған болатын [1].

Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін алдын алуға тиіспіз. Елімізде тұтынылатын азық-түліктің 80%-ы өзіміздің елде өндірілуі қажет. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселесі бүгінгіде жаһандық сипатқа ие. Өндіріс, бөлу және проблемалары азық-түлік саудасы кез келген мемлекеттің агроазық-түлік саясатының негізі болып табылады. Соңғы жылдарда ауыл шаруашылық саласы Қазақстанда оң үрдісі бар, халықаралық деректерді мамандар дәлелдеп көрсетуде. Халықаралық рейтингке сәйкес, биратндық журналда «The Economist» (2022 жыл), азық-түлік қауіпсіздігінің кешенді көрсеткіштері бойынша Қазақстан 113 елдің ішінен 32- орынға ие болды [2].

2021 жылы 2020 жылмен салыстырғанда тамақ өнімдерінің негізгі топтары бойынша тұтынудың төмендеуі байқалды. Сүт және сүт өнімдері сияқты тамақ өнімдерінің маңызды топтарын тұтыну 6,3%-ға, нан өнімдері мен жарма өнімдерін -4,7%-ға, ет және ет өнімдерін -1,7%-ға, балық және теңіз өнімдерін -2%-ға төмендеді. Бұл туралы ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы хабарлады. 2021 жылы ет және ет өнімдерін тұтыну орташа жан басына шаққанда 82,3 кг, балық және теңіз өнімдері - 14,8 кг, көкөністер -80,6 кг, сүт және сүт өнімдері - 243,2 кг құрағаны атап өтіледі. Мұнай, қант және кондитерлік өнімдерді тұтыну өсті [3].

Кесте-1

Азық-түлік нарығында бірнеше өнім түрі бойынша шетелдік өнімдерге тәуелді емес. Оларға: ет, сүт, ұн, тұз, жұмыртқа, қант өнімдері. Сонымен бірге кейінгі бес жылда ішкі тұтынудың өсуімен қатар, отандық өндіріс үлесін қосты. Мәселен, егер 2017 жылы Қазақстан халқы тұтынаын ет пен ет өнімдерінің 82% - ын өндірсе, 2021 жылы бұл көрсеткіш 86% -ға дейін өсті. 2021 жылы Қазақстан бұл тауарларды тек 14%-ды ғана импорттады, импорт негізінен АҚШ, Ресей және Беларусь елдерінен әкелінген. Қазақстандық сүт пен жұмыртқаға деген қажеттілігін 95%-ын отандық сүт фермалары мен құс фабрикалары жатады. 2025 жылға қарай Қазақстанда өндірілген құс етімен импортты толықтай алмастыру жоспарланып отыр. Ауыл шаруашылығы министрінің мәліметінше, 2021 жылы құс еті бойынша импорт үлесі 168,5 мың тоннаны құраса, еліміздің өз өнімі 282,3 мың тоннаны құраған. Ұн мен жарма-ішкі нарық үшін де экспорт үшін де жеткілікті өнім түрлері. Былтыр Қазақстанда ұн өндірушілер өндірген 2,8 млн тонна ұнның жартысы ішкі нарыққа, жартысы шетелге сатылды. Наурыз айынан бастап ең көп талқыланған өнім – қант. Қант Қазақстанда ішкі сұранысты жабатын деңгейде өндірілмейді.

Қазақстанда 5-7 жылда ет өнімін өндіру артып келеді. Бірақ соған қарамастан, өндірістің қазіргі деңгейі бұрынғысынша Кеңестік кезеңдегі және 1990 жылдардың басындағыдан екі есеге дерлік төмен жылдар. Сиыр етінің өндірісі 2018 жылы 2012 жылмен салыстырғанда 20%-дан астам өсті. Сондай-ақ біртіндеп 2012 жылдан бастап құс етінің өндірісі өсуде және күтілуде оның өндірісі құс санына қарай өсе береді және арттыруға бейімделіп тұр. Қой етінің жылдық өндірісі 2012 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін орташа есеппен 150 мың тоннаны құрады, бірінші кезекте қой басының саны көп өскен жоқ. Шошқа етін өндірудің төмендеуін негізінде Қазақстан халқының басым бөлігі мұсылмандар құрайтындығымен түсіндіруге болады, сондықтан шошқа етін тұтыну басқа ет түрлерімен салыстырғанда өте төмен болып келеді [4].

Кесте-2.

Қазақстандағы ет өндіру, мың тн

	2012	2014	2016	2017	2018	2019
Сиыр еті	710	374	405	412	428	477
Қой еті	285	154	162	149	152	150
Жылқы еті	85	85	92	107	117	126
Құс еті	201	123	134	153	170	191
Шошқа еті	290	193	100	106	106	86
Барлығы:	1571	929	893	927	973	1030

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті, 2019 ж.

Сиыр еті Қазақстанда ең көп тұтынылатын ет түрлерінің бірі болып табылады және оның жалпы ет өндірісіндегі үлесі елде 46%, одан кейін құс еті - 19% құс және қой еті - 15%. Қазақстанда орныққан «Жылқы етін тұтынудың ең жоғары деңгейінде» деген атаққа қарамастан, елімізде өндірілетін барлық еттің жалпы көлемінде жылқы етін өндіру небәрі 12 пайызды құрайды. Шошқа етін өндірісін шамамен 8% болып табылады. Қазақстанда ешкі және түйе еті де тұтынылады, бірақ олардың өндірісі басқа түрлерімен салыстырғанда аз. Ұсақ ет – тиісінше 20 мың тонна және 6,5 мың тонна көрсетеді [5].

Соңғы жылдары етті дамыту жұмыстары күшейді. Мал шаруашылығы, жем-шөп өндіру, мал азығына егіс алқаптарын кеңейту, жайылым ресурстарын басқару, қоғамдық қолдау, жүйені жетілдіру және мал шаруашылығы өнімдерінің қауіпсіздігі қамтамасыз ету ұйымдары. Мұның барлығы мал шаруашылығы өнімдері экспорттың өсуіне ықпал етуде 2020 жылы қазақстандық ет және ет өнімдерінің экспорты 26,4 мың тоннаны құрады, оның ішінде ет – 24,3, ет өнімдері – 2,1 мың тонна [4].

Кесте-3

2020 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспорты мен импорты. тн

Өнім атаулары	Экспорт	Импорт
Сиыр еті	9 449,0	25 116,2
Жылқы еті	41,8	2 103,1
Қозы еті	1 441,9	29,8
Шошқа еті	776,3	4 494,2
Құс еті	12 630,0	183 437,7
Етті жартылай фабрикаттар	886,1	1 875,8
Ет консервілері	1 036,4	14 635,5
Балық және балық өнімдері	25 031,0	26 497,1
Сүт өнімдері	20 937,2	56 986,08
Ара шаруашылығы	824,5	24,5
Жұмыртқа, млн. шт.	245,9	-

Қазақстан Республикасы үшін рейтингтегі дәрежесі, ол дамыған елдер ішінде соңғы жылдардағы салалардың тұрақты дамуы. Сонымен, тек 2015-2020 жылдарға бойынша өсуарналған ауыл шаруашылығы өнімдерінің түрлері 7,5%-дан 2,5 есеге

дейін ауытқып отырды. Әсіресе көрсетілген кезеңде айтарлықтай өнім өндірісі өсті: көкөніс (28,8%-ға), майлы дақылдары(65,2%-ға), қант қызылшасы (48,9%-ға), жеміс-жидек (65,6%-ға), ет (25,3%-ға). Сонымен бірге өнімдердің кейбір түрлері (астық, қант, қызылша, ет) 1990ж. деңгейіне жеткен жоқ, жақын арада өсу үшін әлеуетті болып табылады[4].

Кесте-4

Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерін өндіру, мың.

Тн

Өнім атаулары	Нақты өндіріс			2020 ж. %	
	1990ж.	2015ж.	2020ж.	1990ж.	2015ж.
Дәнді дақылдар	28 487,0	18 672,8	20 065,3	70,4	107,5
Картоп	2 324,0	3 521,1	4 006,7	172,4	113,8
Көкөністер	1 136,0	3 564,9	4 590,9	4,0 есе	128,8
Асқабақ	302,0	2 087,6	2 425,0	8,0 есе	116,2
Майлы дақылдар	229,8	1 547,5	2 556,5	11 есе	165,2
оның ішінде күнбағыс	126,0	534,0	844,2	6,7 есе	158,1
Қант қызылшасы	1 044,0	174,1	466,3	44,7	248,9
Жемістер	301,0	216,2	347,2	115,3	160,6
Ет өнімдері	1 559,6	931,0	1 166,6	74,8	125,3
Сүт өнімдері	5 641,6	5 122,4	6 051,4	107,3	118,1
Жұмыртқа, млн. шт	4 135,1	4 736,9	5 065,8	122,5	106,9

Соңғы жылдардағы өндірістің өсуі саланы экономикалық реттеу есебінен де, жер ресурстарын тиімді тарту есебінен де орын алды.

Қорыта айтқанда, ең алдымен, халық тұтынатын азық-түлікті өз елімізде өндіріп, әлемдік нарыққа қол жетімді болуын алға қою. Отандық өнімдерімізді шет мемлекеттермен бәсекеде қабілеттілігін қамтамасыз ететін инфрақұрылымды қалыптастыру. Азық-түлік сапасын қатаң қадағалайтын жүйе қалыптасыруымыз қажет. Қазақстан ішінде азық-түлікті тасымалдау жүйесін дамытуымыз керек. Өз өнімдерімізді ішін ара тасымалдану жолдарын қарастыруымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Халқына жолдауы: «Халық бірлігі және жүйелі реформалар-Ел өркендеуінің берік негізі»-2021ж. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>
2. Рейтинг стран мира по уровню продовольственной безопасности. Глобальный индекс продовольственной безопасности [Электронный ресурс]. -2022- <https://gtmarket.ru/ratings/global-food-security-index>
3. Қазақстанның ет өнімін өндіру мәселесі 2022ж. <https://eldala.kz/kz/novosti/kazahstan/9226-kazahstancy-stali-upotrebyat-menshe-myasa>
4. Қазақстанның ауыл, орман және балық шаруашылығы: статистикалық жинақ. [электронды ресурс]. -2020 <https://www.stat.gov.kz/>

5. Сельское хозяйство Казахстана в цифрах[Электронды нұсқаулық]. -2019-
<https://agrardialog-kaz.de/wp-content/uploads/2020/07/obzor-selskogo-hozyajstva-kazahstana-2019-ru-1.pdf>

ӘОЖ 314.7(574):338

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МИГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕССТІҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Ерсеитова А. Ұ., э.ғ.к., доценті м.а.

Әбдірәсіл.А.Б., Еркін.С.

ГМУ, «қаржы» мамандығының 4 курс студенттері

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Бұл мақалада халықтың көші-қоны саласындағы мемлекеттік саясат қағидаттары зерделеніп қарастырылды, Республикамызда көші-қонды жұмыспен қамтуды нормативтік-құқықтық реттеу мәселелері қаралды. Қазақстандағы ішкі көші-қон негізгі процестерінің бағыты ретінде көрсетілген, ол негізінен экономикалық белсенді халықтың ауылдық жерлерден және экологиялық қолайсыз өңірлерден неғұрлым қолайлы экономикалық жағдайы бар өңірлерге қарқынды қоныс аударуымен сипатталады

Кілт сөздер: иммиграция, миграция, экономика, процесс, ықпал.

Аннотация: В данной статье анализируются принципы государственной политики в сфере миграции населения и рассматриваются вопросы нормативно-правового регулирования занятости мигрантов в нашей республике. В качестве направления основных процессов указывается внутренняя миграция в Казахстане, которая в основном характеризуется интенсивной миграцией экономически активного населения из сельской местности и экологически неблагоприятных регионов в регионы с более благоприятными экономическими условиями.

Ключевые слова: иммиграция, миграция, экономика, процесс, воздействие

Annotation. This article analyzes the principles of state policy in the field of migration of the population and discusses the issues of legal regulation of the employment of migrants in our republic. As the direction of the main processes, internal migration in Kazakhstan is indicated, which is mainly characterized by intensive migration of the economically active population from rural areas and environmentally disadvantaged regions to regions with more favorable economic conditions.

Key words: immigration, migration, economy, process, impact.

Елдің аумақтық-кеңістіктік даму саясаты бағытталған республиканың жоғары урбанизацияланған аймақтарында өндірістің, капиталдың және адам ресурстарының аумақтық шоғырлануы көбінесе көші-қон процестеріне байланысты. Бүгінгі таңда Қазақстан өңірлеріндегі халықтың демографиясы, болашақта халықтың табиғи өсімімен, көші-қонының ықпалымен дамитын болады. Халықтың көші-қоны Халықаралық еңбек нарығының қазіргі жағдайына қатысты адамдардың кеңістікте орын ауыстыру процесі ретінде оның сандық және сапалық параметрлерін

қалыптастыру факторы ретінде әрекет етеді, өйткені белгілі бір елдер мен аймақтарға ағын және олардан белгілі бір әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік және кәсіби сипаттамалары бар халықтың кетуі сөзсіз бүкіл халықтың саны мен құрамына әсер етеді.

Бұл ретте халықтың көші-қоны ұлттық және өңірлік нарықтарды реттеудің жеткілікті тиімді практикалық құралы бола алады, бұл халықтың қажетті бағытта еларалық және аумақтық ұтқырлығын ынталандыру есебінен жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс арасындағы теңгерімділікке ықпал етеді. Көші-қонның экономикалық көрсеткіші олардың статистикалық есебі, жалпы өсімнен табиғи өсімді шегеру жолымен көші-қон сальдосын есептеу, санақ кезінде туған жерлерін тіркеу болып табылады.

Мигранттардың тұрақты тұрғылықты жерінен, басқа елге көшуіне себеп болатын себептер әртүрлі. Экономикалық-географиялық тұрғыдан алғанда, көші-қон-бұл тұрғылықты жерінің өзгеруіне байланысты халықтың аумақтық қозғалысы болып келеді.

Халықаралық көші-қон процестері күрделі және екіұшты сипатқа ие, әлемдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға оң және теріс әсер етеді. Көші-қон ағындарының ұлттық-этникалық құрылымы және олардың сандық параметрлері тұрақты емес өзгерістерге ұшырайды.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестері әртүрлі факторлардың әсерінен дамиды, олар: әлеуметтік-экономикалық, саяси, этникалық, экологиялық процесстер. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап көші-қон процестерін реттеу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып есептеледі. Көші-қон процестерінің динамикасына сәйкес көші-қон заңнамасы да дамуда.[1]

Көпжағдайда халық Қазақстаннан ТМД елдеріне қоныс аударады. Мәселен, 2021 жылдың бірінші жартыжылдығында көп мигрант көршілес ел мемлекеттеріне кеткен. Сонымен қатар, Қазақстан азаматтығын алғысы келетіндер саны да көбейіп келеді, Ресей Федерациясында мобилизация жарияланғаннан кейін Қазақстанға біршама Ресей халқы келгені анық.[2]

Бұл бізге:

- айқын еңбек сипаты бар заңсыз көші-қонның өсуін;
- көші-қон ағындарының сапалық өзгерістері, яғни оның құрамында білім деңгейі жоғары адамдардың Қазақстан жеріне еңбегін әкелуі.
- бәсекелестіктің артуын алып келеді.

ҚР ресми статистикасы Қазақстаннан халықтың көшуінің артып келе жатқандығын айғақтайды. 2021 жылғы қаңтар-маусымда Қазақстаннан 17,15 мың адам шығарылды. 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда көрсеткіш 14% - ға өсті. 90-шы жылдардағы сыни статистикаға қазіргі сандар жетпесе де, ағынның жоғарылау белгілері бүгінде көрінеді. 2019 жылдары экономиканың тұрақтануымен елден біржола кеткісі келетіндер біршама азайды. Тәуелсіздік жылдары Қазақстаннан кеткендердің ең аз саны 2014 жылы тіркелді – 24,37 мың адам, содан бері елден кететіндер санының өсуі қайта жанданды, ал 2019 жылы эмигранттар саны 37,73 мың адамға жетті. Сонымен қатар, Қазақстан азаматтығын алғысы келетіндер саны да азайып келеді-ағымдағы жылдың бірінші жартыжылдығында Қазақстанға 6,73 мың адам келді, бұл өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 26,55% - ға аз. Жылдық мәнде мигранттар ағынының ең төменгі деңгейі 2019 жылы тіркелді – 16,73 мың адам. 2020 жылдың басында Қазақстанға 15,6 мың адам келді, бұл 2014 жылғы деңгейден үш есе аз. Көптеген әлеуметтанулық зерттеулердің

деректеріне сәйкес, Қазақстан азаматтарының елден кетуінің себептерінің бірі – жұмыс іздеу, жоғары жалақы, оған табыс деңгейінің төмендеуі, сондай-ақ балаларына жақсы білім беру мүмкіндігі әсер етеді. Халықтың шетелге ең көп кетуі негізінен Қазақстанның шығыс және солтүстік өңірлерінен байқалады. Ағымдағы жылдың алғашқы алты айында ШҚО-дан 2450 адам тұрақты тұруға кетті. Қостанай облысында эмигранттардың саны аз – 2366 адам тіркелген. Халықтың кетуі бойынша бестікке Қарағанды, Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстары да кірді, олардан тиісінше 2 353, 1 972 және 1 577 адам шықты. Сонымен қатар, басқа елдерден иммигранттар ағыны негізінен елдің оңтүстік және батыс аймақтарында байқалады. Мәселен, Алматы облысына жарты жылда 1 124 адам келді, бұл ретте өңірден 515 адам шетелге кетті. Осы уақытта Маңғыстау облысына 895 адам көшіп, облыстан 220 адам кетті. Көші-қонның оң сальдосы Шымкент қаласында, Түркістан және Атырау облыстарында да байқалады. Бұл халықтың ең көп кетуін бастан кешіріп отырған ел өңірлерінің экономикалық әлеуетіне қауіп төндіреді.[3]

Жалпы, халық санының азаюы ұлттық қауіпсіздікке, оның ішінде экономиканы жаңа еңбек ресурстарымен қамтамасыз етуге байланысты қауіп ретінде қабылданады.[4] Шынында да, Қазақстаннан шетелге негізінен білікті кадрлар кетеді. Мәселен, ағымдағы жылдың бірінші жартыжылдығында елден 15 жастан асқан 13 мың адам тұрақты тұруға шет мемлекеттерге кетті, оның 5,25 мыңы немесе 40% – ы жоғары және 4,19 мыңы немесе 32% - ы орта кәсіптік білімі бар. 2,28 мың немесе 18% орта мектепті бітірген, тек 10% немесе 1,3 мың адам толық емес мектепте білім алған. 2021 жылғы қаңтар-маусымда Қазақстаннан кеткен білікті кадрлардың ең көп саны немесе жалпы көлемнің 33,6% - ы техникалық мамандықтардың өкілдері болып табылады. "Техниктердің" республикадан кетуі түсінікті, өйткені олар негізінен Азия жеріне қоныс аударады, себебі онда бұл кадрлардың тапшылығы байқалып, жақсы жалақы төленеді. Алты айда ҚР-дан кеткен мамандардың 17,7% – ы экономикалық білімі, 10,5% – ы педагогикалық және 5,3% - ы медициналық білімі бар. Тіркелген эмигранттардың жалпы санының 3,8% үлесі бар заңгерлер бестікті жабады.[5]

2021 жылғы қаңтар-маусымда Қазақстанға жаңадан келгендермен жағдай сәл өзгеше. 15 жастан асқан 5,63 мың адамның тек 1,13 мыңы немесе 20% - ы жоғары білімді. Орта кәсіптік білім туралы дипломның 1,26 мыңы бар адам немесе келгендердің жалпы санының 22%. Алайда, ҚР жаңа азаматтарының жартысынан көбінің тек мектепте білімі бар, оның ішінде 1,77 мың адам – жалпы орта және 1,47 адам – негізгі орта.

Нәтижесінде алты ай ішінде Қазақстаннан 9 442 шығып, 2 395 кадр келді. Бұл ретте диплом алған келушілердің 24,3% – ы техникалық білімі бар, 14% - ы экономикалық білімі бар, 297 адам немесе 12,4% - ы педагогтар, 201 адам немесе 8,4% - ы медициналық білімі бар. Еңбек көші-қоны бәсекелестік артықшылық ретінде жоғары білімнің болуын талап ететіндіктен, эмигранттар арасында білікті мамандар басым.[6]

БҰҰ(Біріккен Ұлттар Ұйымы) бағалауы бойынша, Қазақстанда көші-қонның барлық себептерін қоса алғанда, 3,5 миллион мигрант бар. Еңбек иммиграциясының экономикалық әсерінен дамуды бірқатар факторлар қиындатады, олар : заңсыз жұмыспен қамтудың кең таралуы, көші-қонды статистикалық есепке алу жүйесінің кемшіліктері, тәуелділік ,шет тілін қолдану ауқымы мен ұзақтығына әсер етуі. Сондай-ақ, жоғары білікті жұмыс күшін тартудың салдары кейбір жағдайларда

олардың біліктілігі төмен жұмысшылардың көші-қонынан түбегейлі ерекшеленетінін атап өткен жөн.[7]

Қорытындылай келе, соңғы жылдары көші-қон белсенді саяси пікірталастардың орталығында болды. Көптеген адамдар иммиграцияны оң қабылдайды, бірақ сонымен бірге қате түсініктер мен алаңдаушылықтар бар. Мысалы, кейбіреулер мигранттар экономика үшін ауыр деп санайды. Пандемия нәтижесінде көші-қон ағындары кенеттен тоқтап қалды. Өзін-өзі оқшаулау-бұл уақытша құбылыс, бірақ пандемия оқшаулану мен сыртқы әлемге деген сенімсіздіктің жалпы көңіл-күйін күшейтіп, елдердің мигранттарды қабылдау бейімділігіне ұзақ әсер етті.

Негізінде көші-қон процестері оның ішінде еңбек нарығының дамуына айтарлықтай әсер етеді. Иммиграцияның еңбек нарығына әсері шешуші дәрежеде мигранттардың біліктілігіне, қолданыстағы қызметкерлердің біліктілігіне және қабылдаушы ел экономикасының ерекшеліктеріне байланысты. Олар қысқа мерзімде де, ұзақ мерзімді перспективада, экономика мен жұмыс күшіне сұраныспен, жұмыс күші ұсынысының ұлғаюына бейімделуі мүмкін. Экономика секторларында иммиграция жұмыс күшіне әсер етеді, өйткені ол белгілі бір жұмысшылардың санын көбейтуіне әкеледі. Яғни иммиграция бәсекелестікті күшейтіп, экономика секторында жаңа жұмыс орындарын құра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлемдегі және қазақстандағы халықтың миграциялық тенденциялары/ Молчановская А.С ШумековД.Н./2018/15-206
2. Исход.Как миграция изменяет наш мир/Полл Киллер /2019/110-1206
3. Миграция и рынок труда/Мария Кириллова/2021/886
4. Қазақстан Республикасы стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы
5. <https://egemen.kz/article/3903-alemdegi-manhgi-qozghalys>
6. Орталық Азия жастары. Салыстырмалы шолу/Профессор Хурельман мен Пэр Тешендорф/ 2017/120 бет
7. Ценности Казахстанского общества в социологическом измерений /Гульнара Исмуханова/2021/1436

ӘОЖ 336.748 (574)

ЕЛДЕГІ ИНФЛЯЦИЯЛЫҚ АХУАЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ

Ерсейтова А.Ұ., э.ғ.к., доценті м.а.

**Қайып Д.Ә., Нұрман А.Ш. 6В04118-19/3 тобының студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – экономикалық құлдырау жағдайында Қазақстандағы инфляциялық процестің ерекшеліктерін анықтау, елдегі инфляцияның әлеуметтік-экономикалық салдарын негіздеу. Мақалада Қазақстандағы инфляцияның мәселелері мен ерекшеліктері талданды. Инфляцияның

сипаттамасы, оның деңгейлері келтірілген, себептері дәлелденген. Қазақстандағы соңғы жылдардағы инфляцияның динамикасы талданды. Қазақстандағы инфляциямен күрестің ерекшеліктері және қазіргі кезеңде оны төмендетуге ықпал ететін шаралар қарастырылады.

Кілт сөздер: экономика, инфляция, аймақ, инфляциялық процесс, инфляция деңгейі, бағаның өсуі, экономиканы тұрақтандыру механизмдері, экономикалық өсу.

Аннотация. Цель статьи – определить особенности инфляционного процесса в Казахстане в условиях спада экономики, обосновать социально-экономические последствия проявления инфляции на территории страны. В статье анализируются проблемы и специфика инфляции в Казахстане. Приводится характеристика инфляции, ее уровни, обосновываются причины. Проводится анализ динамики инфляции в Казахстане за последние годы. Рассматриваются особенности борьбы с инфляцией в Казахстане и меры, способствующие ее снижению на современном этапе.

Ключевые слова: экономика, инфляция, регион, инфляционный процесс, уровень инфляции, рост цен, механизмы стабилизации экономики, экономический рост.

Annotation. The purpose of the article is to determine the features of the inflationary process in Kazakhstan in the context of an economic downturn, to substantiate the socio-economic consequences of inflation in the country. The article analyzes the problems and specifics of inflation in Kazakhstan. Characteristics of inflation, its levels are given, reasons are substantiated. The analysis of inflation dynamics in Kazakhstan in recent years is carried out. The features of the fight against inflation in Kazakhstan and measures that contribute to its reduction at the present stage are considered.

Keywords: economy, inflation, region, inflationary process, inflation rate, price growth, economic stabilization mechanisms, economic growth.

Инфляция – бұл ақшаның құнсыздану процесі. Тауарлар мен қызметтер қатты қымбаттай бастайды, яғни белгілі бір ақша сомасына бұрынғыдан әлдеқайда аз сатып алуға мүмкіндік болады. Ең алдымен, өзінің құнын арттыратын тауарлар. Егер экономикаға әкімшілік араласу жүргізілсе, онда тапшылық пайда болады.

Инфляция – икемді бағалары бар экономиканың ұзақ мерзімді дамуының ажырамас серігі. Толық жұмысбастылық деңгейін инфляциясыз ұстап тұру нарықтық экономиканы мемлекеттік реттеудің мақсаты болып табылады. Дегенмен, инфляция экономистер арасында қайшылықтар мен қайшылықтарды тудыратын күрделі және алуан түрлі әлеуметтік-экономикалық құбылыс.

«Инфляция» сөзін атаған кезде адамдар өздерінің жинақтары туралы ойлана бастайды, оларды құнсызданудан қорғау үшін қаржыны инвестициялау мүмкіндіктерін іздейді. Инфляция термині қазіргі уақытта адам еңбек қызметінің барлық дерлік салаларында қолданылады, мұнда ақша негізгі рөл атқарады және ол Қазақстан экономикасының өте өзекті мәселесі болып саналады. [1.111]

Процестің себептері. Ең танымал себептердің арасында:

- мемлекеттік шығындардың өсуі;
- несие беру арқылы ақша массасын ұлғайту;
- тауардың өзіндік құнын анықтау үшін жеке компаниялардың монополиясы;
- ұлттық өндіріс көлемін қысқарту;
- жаңа салықтардың пайда болуы.

Инфляцияның себептері ішкі және сыртқы болуы мүмкін.

Инфляцияның ішкі себептері. [2.85]

- бюджет тапшылығы және бюджет тапшылығын жабу үшін қолма-қол және қолма-қол ақшасыз қаражаттардың қосымша эмиссиясы;

- тоқыраумен (жұмыссыздық пен инфляцияның бір мезгілде өсуімен өндірістегі тоқырау) және стагфляциямен (инфляциялық процестің бір мезгілде дамуымен өндірістің, сауданың тоқырауы орын алатын экономиканың жағдайы) жүретін өндіріс көлемінің қысқаруы;

- өндіріс шығындарының өсуі;

- шектен тыс әскери шығындар, әкімшілік аппаратты ұстауға, қорғанысқа, полицияға, әлеуметтік бағдарламалар мен субсидияларға шығындардың негізсіз өсуі;

- артық инвестиция

Сыртқы факторлар импорттық және экспорттық тауарлар бағасының өсуінен, банктердің шетел валютасын ұлттық валютаға айырбастауынан, әлемдік дағдарыстардан туындайды.

Инфляцияның теріс және оң қасиеттерінің тізімі бар. Инфляцияның плюстері туралы мәселені түсіндірудің өзі белгілі бір өмірлік оптимизмді білдіреді. Осыған қарамастан, экономикада тек оң немесе теріс құбылыстардың жоқтығына сілтеме жасай отырып, мыналарды атап өтуге болады:

Инфляция тауарлар мен әртүрлі қызметтерге сұранысты арттырады. Ал, шын мәнінде, инфляция кезінде ақша үнемдеудің мағынасы жоқ екенін түсінген адамдар, алған кірісін мүмкіндігінше тезірек жұмсай бастайды. Бұл ретте сұраныс құрылымы жеңілдетілген: қаржылық ресурстарды кең ауқымда тартуды қажет етпейтін, операциялық кіріс жеткілікті болатын тауарлар мен қызметтер сатып алынады. Бұл проблеманы ішінара несиеге сұранысты пайдалану арқылы шешуге болады: несиеге алынған тауарлардың тез қымбаттап бара жатқанын ескере отырып, олар бойынша пайыздарды төлеу психологиялық тұрғыдан оңайырақ. Осыған байланысты инфляция өнімді өсуге ықпал етеді.

Инфляцияның нашар екенін бәрі түсінеді. Бірақ егер сіз бұған әртүрлі позициялардан қарасаңыз, онда бұл мүлдем дұрыс емес деген қорытындыға келуге болады. Инфляция әр адамға әртүрлі әсер етеді. Күтілетін кезде, басқаша айтқанда, оның деңгейі біз күткен шектен шықпаса, инфляцияның мұндай түрі көп зиян келтірмейді. Инфляцияның көп факторлы әлеуметтік-экономикалық процесс ретіндегі тұжырымдамасы өз теориясында монополияны болдырмауға, бағаның өсуінің себептері мен оларды төмендету әдістерін талдауға ғылыми және ведомстволық көзқарастардың біркелкілігін теңестіруге мүмкіндік береді.

Егер инфляция деңгейі өте жоғары болса, онда ақша айналымы тіпті жойылып, айырбасқа орын беруі мүмкін. Бірақ бұл өте сирек кездесетін құбылыс.

Қазақстан Республикасындағы инфляция. [3.36]

2022 жылғы шілдедегі инфляция жылдық есеп бойынша 15%, айына 1,1% құрады.

2022 жылғы шілдедегі азық-түлік бағасы өткен жылдың шілдесімен салыстырғанда 19,7%-ға, азық-түлік емес тауарларға – 14,2%-ға, ақылы қызметтерге – 9,2%-ға өсті.

Кесте 1

Тұтыну тауарлары мен қызметтеріне бағаның өзгеруі, пайызбен, өсім

Атауы	2022ж. шілденің қатынасы:			2022ж. шілденің	
	2021ж. шілдеге	2021ж. желтоқсанға	2022ж. маусымға	2021ж. маусымға	2022ж. мамырға

Тауарлар мен қызметтер	15,0	11,7	1,1	14,5	1,6
Азық-түлік тауарлары	19,7	16,9	1,0	19,2	1,9
Азық-түлік емес тауарлар	14,2	10,0	1,5	13,2	1,9
Тұрғындар үшін ақылы қызметтер	9,2	6,2	0,8	9,2	0,8

Азық-түлік нарығында жылдық мәнде бағаның айтарлықтай өсуі түйіршіктелген қантқа – 87,3%-ға, пиязға – 71,7%-ға, ұнға – 36,6%-ға белгіленді. Бағаның төмендеуі сәбізге – 29,6%-ға, қызылшаға – 25,2%-ға байқалды (2-кесте).

Кесте 2

Негізгі тұрмыстық заттар бойынша баға өсімі

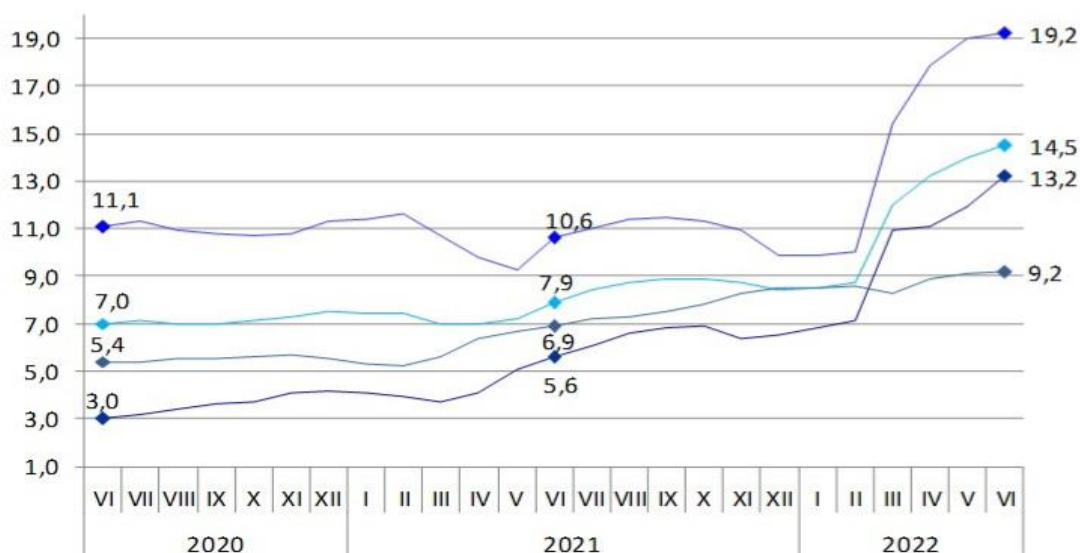
Баға өсімі (2021ж. шілде- 2022ж. шілде, пайызбен, өсім)	
87,3% түйіршіктелген қант	21,9% кондитерлік өнімдер
71,7% пияз	21,7% пастерленген сүт
36,6% ұн	20,5% салқын сусындар
33,0% макарон өнімдері	18,3% жаңа піскен жемістер
31,4% жармалар	17,9% нан
28,6% құс еті	17,0% сары май
27,4% нан және ұн өнімдері	16,7% шұжық өнімдері
26,7% қатты ірімшік	16,5% жылқы еті
24,6% минералды және ауыз су	14,8% темекі бұйымдары
24,5% сүтөнімдері	13,7% қой еті
24,4% кептірілген жемістер мен жаңғақтар	11,6% күнбағыс майы

Азық-түлік емес тауарлар бағасының өсуі 2022 жылғы шілдеде (2021 жылғы шілдемен салыстырғанда) 14,2%-ды құрады. Баға деңгейі жеке тұтыну заттарына – 26,3%-ға, жуғыш заттар мен тазалау құралдарына – 23,5%-ға, тұрмыстық техникаға – 22,6%-ға, құрылыс материалдарына – 20,5%-ға, жиһаздар мен тұрмыстық заттарға – 19,1%-ға, автокөліктерге – 15,2%-ға, ыдыс-аяққа – 14,8%-ға, тоқыма бұйымдарына – 11,5%-ға, фармацевтикалық өнімдерге – 9,7%-ға өсті.

Ақылы қызметтердің бағасы жыл ішінде (2022 жылғы шілдеден 2021 жылғы шілдеге дейін) 9,2%-ға өсті. Баға деңгейі кешенді демалыс ұйымдастыруға – 19,1%-ға, қоғамдық тамақтандыру қызметтеріне – 16,8%-ға, денсаулық сақтау – 15%-ға, санаторийлерге – 14,1%-ға, шаштараз және жеке күтім қызметтеріне – 13%-ға, қонақүйлерге – 5,9%-ға өсті. Жолаушылар көлігі қызметі 5,5%-ға өсті.

Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының деректері бойынша, 2022 жылдың ақпан айында инфляция 0,8% (2021 жылғы ақпанда – 0,7%) болды.

Жылдық инфляция 8,7% (2021 жылғы желтоқсанда – 8,4%) деңгейінде қалыптасты. 2022 жылы ақпанда халық арасында жүргізілген сауланама қорытындысы бойынша, бір жылдан кейін күтілетін инфляцияны сандық бағалау 6,2% болды.

Сурет 1. Жылдық инфляция өсімі, %-бен

Дереккөз: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистикасы бюросы, Fusion Lab

Алдын ала деректер бойынша, 2022 жылы ақпанда Ұлттық Банктің жалпы халықаралық резервтері 0,4%-ға өсіп, 33,5 млрд АҚШ долларын құрады.

Алтын валюта резервтерінің өсуі алтын бағасының ұлғаюы есебінен болды. Алтын бағасының өсуінен болған оң әсер Ұлттық Банктегі шоттардан банктердің валюталық қалдықтарының әкелілуімен, сондай-ақ валюталық интервенциялар жүргізумен ішінара реттелді.

Елдің жалпы халықаралық резервтері Ұлттық қордың шетел валютасындағы активтерің (53,9 млрд АҚШ доллары) қоса алғанда, 2022 жылғы ақпанның соңында 87,5 млрд АҚШ долларын құрады.

Ақша базасы 2022 жылғы ақпанда 0,8%-ға кеңейіп, 10 764,9 млрд теңгені құрады (жыл басынан бастап 1,8%-ға тарылды). Тар ақша базасы, яғни екінші деңгейлі банктердің Ұлттық Банктегі мерзімді депозиттерін есептемегендегі ақша базасы 12,9%-ға 7 909,2 млрд теңгеге дейін кеңейді (жыл басынан бастап – 13,9%).

2022 жылғы ақпанда ақша массасы 3,1%-ға ұлғайып, 30 711,8 млрд теңге болды (жыл басынан бастап – 2%), айналымдағы қолма-қол ақша 2 992,5 млрд теңгеге дейін 0,1%-ға өсті (жыл басынан бастап 0,2%-ға төмендеді).

Өткен 2021 жылдан бері инфляция негізгі макроэкономикалық үрдістердің бірі болды. Сондықтан инфляцияның өсуіне, азық-түлік пен мұнай өнімдері бағасының өсуіне жол бермеу шаралары жедел түрде қарастырылуы керек.

Басты фактор – әлемде азық-түлік бағасының өсуі. Бұл жаһандық пандемиядан кейін жеткізілім тізбегінің әлі де жалғасып келе жатқан қалпына келуінің салдары. Нәтижесінде әлемнің ірі экономикалары 2021 жылы рекордтық инфляция деңгейін бастан кешірді.

Бағаның өсуін тежеу мақсатында инфляцияға қарсы іс-шаралар кешені қабылданғаны жөн.

Ол 2 бағыт бойынша іс-шаралардан тұрады – жедел және орта мерзімді шаралар. [4,148]

«Бұл шаралар бағаның өсуін тежеуді, сондай-ақ бекітілген нысаналы дәліз шеңберінде инфляция деңгейін ұстап тұруға бағытталған жүйелі шараларды көздейді».

Іс-шаралар кешенін іске асыру нәтижесінде экономикаға инфляциялық қысымды төмендетуге мүмкіндік туады.

Сонымен қатар тауарлардың физикалық қолжетімділігін арттыру, бағаларды реттеу, мемлекеттік бақылау шараларын енгізу, сондай-ақ инфляция деңгейін төмендету бойынша жүйелі шараларды жүзеге асыру ұсынылады.

Бірінші бағыттағы шаралар көктемгі дала жұмыстарын қаржыландыруды ұлғайту, агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау тетігін жетілдіру, бірқатар салаларда импортты алмастыратын жобаларды іске асыру және басқа да іс-шараларды қамтиды.

Екінші бағыттағы шараларға көмір бағасының өсуіне жол бермеу шараларын қолдану, коммуналдық қызметтер бағасының өсуіне мораторий енгізу, шекті бағалардың болжамды дәлізін анықтау кіреді.

Үшінші бағыт бойынша іс-шараларға жекелеген нарықтардағы баға мониторингі нәтижелері бойынша монополияға қарсы әрекет ету шараларын қабылдау, мұнай және мұнай өнімдері нарығындағы делдалдық байланысты қысқарту, биржалық сауданы дамыту кіреді.

Жүйелі іс-шаралар шеңберінде ауыл шаруашылығы өнімдерінің және тұтыну қоржынына кіретін басқа да азық-түлік тауарларының негізгі түрлерін тұтыну/өндірудің болжамды балансын құру, мониторинг нәтижелері бойынша жедел ден қою шараларын қабылдау жоспарланады [5.24].

Қабылданған шараларды іске асыру нәтижесінде инфляция мен оның құрамдас бөліктері нысаналы деңгейде сақталады және тауар тапшылығы болмайды.

Тұтастай алғанда, мемлекеттік органдар жұмысының бағыты Операциялық іс-шаралар жоспарында көзделген барлық шараларды сапалы жүзеге асыра отырып, жоғары инфляция проблемаларын шешуге бағытталуы керек. Кешенді жұмыс нәтижесінде қабылданған шаралар осы нарықтардағы жағдайды тұрақтандыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.С. Нуртазина «Банк ісі», оқу құралы, Жезқазған қаласы, 2016ж., 215 б.
2. Горшенина Е.В. Экономическая теория. Учебное пособие. – Тверь: ТвГУ, 2012. – 185 с
3. Аяна Тоғанбек «Қазақстандағы инфляция: себептері және алдын алу шаралары», 23 қыркүйек, 2020 жыл <https://strategy2050.kz/ru/news/inflyatsiya-v-kazakhstane-prichiny-i-mery-po-predotvrashcheniyu-/> <https://strategy2050.kz/ru/news/inflyatsiya-v-kazakhstane-prichiny-i-mery-po-predotvrashcheniyu-/>
4. Н.Ж. Бримбетова Особенности и социально-экономические последствия инфляционного процесса в Казахстане «Тұран» университетінің хабаршысы» ғылыми журналы 2021 ж. № 3(91)
5. С.К. Барышева, 2 Р. Гүлімбетова, «Ақша-несие саясаты экономиканы тиімді басқару құралы ретінде», The Journal of Economic Research & Business Administration. №4 (130). 2019

ӘОЖ 33. 331(311.1)**МЕМЛЕКЕТТЕ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУ
ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ**

**Ерсеитова А. Ұ. э.ғ.к., доценті м.а.
Сүйеркүл А.Н., Кирикбай Т.
менеджмент мамандығының 4 курс студенттері
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Әлемдік тәжірибеден көріп отырғанымыздай, шағын және орта кәсіпкерлік экономиканы дамытуда үлкен маңызға ие, өндіріс көлемі мен жалпы ішкі өнімнің өсуін қамтамасыз етеді және тек білікті жұмысшыларды ғана емес, сонымен қатар біліктілігі төмен адамдарды да жұмыспен қамтудың негізгі көзі болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасының экономикалық белсенді халқының жартысынан астамын жұмыспен қамтып отырған шағын және орта кәсіпкерліктің орасан зор әлеуметтік функция атқаратыны, шағын және орта кәсіпкерліктің Қазақстан Республикасының экономикасындағы үлесі кұрайтыны егжей-тегжейлі сипатталған. ЖІӨ-нің 39% ы және 3,3 миллион адам жұмыс істейді, бұл сегментті қолдау елдегі негізгі бағыттардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, соңғы он жылда ауыл шаруашылығындағы Қазақстан Республикасының шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің салалық құрылымының: кәсіпорындар мен жұмыскерлердің санындағы үлесінің төмендегені атап өтілді.

Кілт сөздер: шағын және орта кәсіпкерлік, бизнес, экономикалық даму, аймақтар, ЖІӨ, жұмыс орындары, мемлекеттік қолдау, аймақтық бағдарламалар, ауылдық жерлер.

Аннотация. Как мы видим из мирового опыта, малые и средние предприятия имеют большое значение в развитии экономики, обеспечивают рост объемов производства и валового внутреннего продукта и являются основным источником занятости не только квалифицированных рабочих, но и также для людей с низкой квалификацией. В статье подробно описывается, что малые и средние предприятия, на которых занято более половины экономически активного населения Республики Казахстан, выполняют огромную социальную функцию, а вклад малых и средних предприятий в экономику республики Произведена Республика Казахстан. При 39% ВВП и 3,3 млн работающих человек поддержка этого сегмента является одним из основных направлений в стране. Кроме того, отмечено, что за последние десять лет уменьшилась доля отраслевой структуры субъектов малого и среднего предпринимательства Республики Казахстан в сельском хозяйстве: количество предприятий и занятых.

Ключевые слова: малое и среднее предпринимательство, бизнес, экономическое развитие, регионы, ВВП, рабочие места, государственная поддержка, региональные программы, сельские территории.

Annotation. As we see from the world experience, small and medium-sized enterprises are of great importance in the development of the economy, provide growth in production and gross domestic product and are the main source of employment not only for skilled workers, but also for people with low qualifications. The article describes in detail that small and medium-sized enterprises, which employ more than half of the economically active population of the Republic of Kazakhstan, perform a huge social function, and the

contribution of small and medium-sized enterprises to the economy of the republic is produced by the Republic of Kazakhstan. With 39% of GDP and 3.3 million employed people, supporting this segment is one of the main areas in the country. In addition, it was noted that over the past ten years, the share of the sectoral structure of small and medium-sized businesses of the Republic of Kazakhstan in agriculture has decreased: the number of enterprises and employees.

Key words: small and medium enterprises, business, economic development, regions, GDP, jobs, government support, regional programs, rural areas.

“Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауында: Біз «Азамат – бизнес – мемлекет» арасындағы қатынасты түбегейлі өзгертеміз деп баяндалған. Мемлекет, ең алдымен, бәріне бірдей мүмкіндік беріп, әділдік орнатады. Қоғам игілігіне арналған қызмет деңгейі жоғары болуына кепілдік береді. Әлеуметтік жағынан әлсіз топтағы азаматтарға қолдау көрсетеміз. Мүмкіндігі шектеулі жандарға да көмектесеміз. Президент жанындағы Омбудсмен тағайындалады. Мемлекет экономикалық еркіндікті қолдайды. Бірақ, халықты нарық тұрақсыздығының ықпалынан барынша қорғайды. Шағын және орта бизнесті мейлінше дамытады. Экономикалық өсуді ынталандыру кез-келген елдің экономикалық саясатының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені экономикалық өсу халықтың әл-ауқатына ықпал етеді. Шағын және орта бизнес - экономикалық өсудің факторларының бірі. Шағын және орта бизнес маңызды экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Мемлекеттен айтарлықтай шығындарды талап етпей, шағын және орта бизнес «сау» бәсекелестік ортаны құруға, нарықтық тепе-теңдікті орнатуға, жаңа жұмыс орындарын ашуға, орта таптың қалыптасуына және әр түрлі адамдардың қанағаттануына ықпал етеді, түптеп келгенде тұрақты экономикалық өсуге әкелетін халықтың қажеттіліктері.

Дамудың жаңа кезеңінде Қазақстан ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға байланысты көптеген мәселелерді шешуде.”Бұл, ең алдымен, экономикалық қайта құру, инфрақұрылым мен нарық институттарын дамыту, сонымен қатар алдыңғы кезеңнен қалған кемшіліктерді жою: саланың және технологиялық құрылымның жетілмегендігі; әлсіз ішкі интеграция, өндіргіш күштердің өміршеңдігі жеткіліксіз. Жалпы алғанда, елдегі шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау көп деңгейлі: салық ауыртпалығын төмендету, мүлік пен активтерді заңдастыру, несиелік ресурстарға, әкімшілік рәсімдер мен рұқсаттарға қол жетімділікті жеңілдету бойынша шаралар кешенін жүзеге асыру бойынша шаралар қабылдануда, қалаларда да, ауылдық жерлерде де. Аймақтарда шағын және орта кәсіпкерлікті қолдаудың аймақтық орталықтары да құрылуда. Осыған қарамастан, Қазақстандағы кәсіпкерлік күрделі қиындықтарға тап болып отыр және оны жеңу үшін ең алдымен заңнаманы одан әрі жетілдіру, шағын кәсіпкерлікті қаржылық қолдау, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың аймақтық бағдарламаларының тиімділігін арттыру қажет. Әкімшілік кедергілерді жою және сыбайлас жемқорлықты жеңуге бағытталған ірі бизнес. Осыған байланысты бұл жұмыстың тақырыбы әсіресе өзекті болып табылады[1].

Шағын бизнес нарық конъюнктурасының өзгеруіне жедел ден қою арқылы экономикаға қажетті икемділікті қамтамасыз етеді. Шағын компаниялар тұтынушылар сұранысының өзгеруіне тез жауап бере алады және сол арқылы тұтыну нарығында қажетті тепе-теңдікті қамтамасыз етеді. Шағын бизнес бәсекелік

ортаны қалыптастыруға айтарлықтай үлес қосады, бұл біздің жоғары монополияланған экономикамыз үшін өте маңызды. Шетелдік әріптестердің пікірінше, ШОБ-ты қаржыландыру коммерциялық банктер үшін әрқашан жоғары тәуекелдермен байланысты, өйткені ШОБ көбінесе жеткілікті өтімділікке ие болмайды[8,9]. Нәтижесінде экономикадағы несиелердің жалпы көлеміндегі ШОБ несие портфелінің үлесі 2019 жылы 33,0%-ды құрады. Мемлекет қабылдаған барлық шараларға қарамастан, Қазақстандағы шағын және орта бизнестің дамуын талдау қазіргі уақытта республикада шағын және орта бизнестің тиімді жұмыс істеуі мен дамуына кедергі келтіретін бірқатар проблемалардың бар екенін көрсетеді. Қазақстанның түсіну: заңнамалық базаның жетілмегендігі; ШОБ субъектілерінің қаржылық ресурстарға және инвестициялық инфрақұрылым объектілеріне және қаржылық несиеге қолжетімділігінің шектелуі; көптеген әкімшілік кедергілердің болуы. Шағын және орта кәсіпкерлік өнімдерінің салыстырмалы түрде төмен бәсекеге қабілеттілігі. Бұл мәселелерді шешу Үкімет тарапынан анағұрлым прагматикалық көзқарасты және ағымдағы шараларды мыналар тұрғысынан егжей-тегжейлі зерделеуді талап етеді:\

1. ШОБ пен билік органдарының өзара әрекеттесу стратегиясы мен тактикасын жетілдіру. Шағын және орта бизнестің іргелі өзегіне айналуы тиіс кәсіпкерлікті дамытудың тиімді ұлттық доктринасын әзірлеу қажет деп есептейміз.

2. Шағын және орта бизнесті дамытуға жәрдемдесу саласындағы заңнаманы (салық, қаржылық және инновациялық) жетілдіру. Келесі сұрақтарды шешу қажет

1) өкілеттіктердің және мүліктік құқықтардың, сондай-ақ ғылыми әзірлемелердің өнімдерінің аражігін ажырату, яғни болашақ нәтижелерге қандай құрылымдар үміткер екенін нақтылау (қызметтік тапсырыстар, қолданбалы әзірлемелер, жаңа өнімнің үлгілері және т.б. түріндегі түсімдер);

2) іргелі зерттеулерді ғана емес, сонымен қатар дайындық әзірлемелерін өтеусіз қаржыландыру, инновациялық қызметтің дербес субъектілерін бастапқы қаржыландыру (бизнес-инкубаторлар немесе технопарктер жүйесі арқылы) түріндегі бюджет қаражатына қатысу;

3) жергілікті атқарушы органдарға коммуналдық игілікті күнделікті пайдалану және коммуналдық қызметтерге ақы төлеу бойынша жеңілдік шарттарын ұсыну арқылы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне көмек көрсетуге қатысуға рұқсат беруге;

4) коммерциялық емес (мемлекеттік) коммерциялық емес қарыздар бойынша кепілдіктер береді.

3. Шағын және орта кәсіпкерліктің қаржылық ресурстарға қолжетімділігіне кепілдік беретін тетіктерді жетілдіру. Осыған байланысты біз мыналарды қажет деп санаймыз: ШОБ үшін ақпараттық, кеңес беру және басқа да инфрақұрылымдарды қалыптастыру; қаржыландырудың жаңа, дәстүрлі емес көздерін, ең алдымен, лизингтік операциялар арқылы іздеу; мемлекет тарапынан ҒЗТҚЖ қаржыландыру үлесін арттыру.

4. Мақсаттары: шағын және орта кәсіпкерлікті басқару процесін оңтайландыру; бухгалтерлік есеп пен салық есептілігін дұрыс жүргізу; компанияның меншікті капиталы мен қарыздарын оңтайлы бөлу; кәсіпорын ішілік жоспарлау және басқару.

5. Кәсіпкерлік интеграцияның қазіргі заманғы нысандарын дамытуды жандандыру: шағын кәсіпкерлікті қолдау бірлестіктері мен қорлары, технопарктер,

халықаралық және аймақтық маркетингтік ақпарат орталықтары, франчайзингтер мен бизнес-инкубаторлар[2].

Коронавирустық пандемияға байланысты корпоративтік сектордың іскерлік белсенділігінің баяулауына байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмасы бойынша шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау бойынша ауқымды жұмыстар жүргізілді. Төтенше жағдай мен карантиндік шаралардың енгізілуі Қазақстан істеріне кері әсерін тигізді. 300 мыңға жуық кәсіпорын өз қызметін кешіктірді, 1,6 миллионға жуық адам ақысыз еңбек демалысына жіберілді, 4,5 миллион адам 42,5 мың теңге көлемінде әлеуметтік жәрдемақы алды, пандемия салдарынан 1 миллионға жуық субъекті кәсіпорын шығынға ұшырады, 14 миллион 15 мыңға жуық субъекті кәсіпорын шығынға ұшырады. несиелер алды. екінші деңгейлі банктерден кейінге қалдыруды сұрады[3].

1-кесте Қазақстанның ЖІӨ-дегі шағын және орта кәсіпкерлік үлесінің динамикасы.2015-2019жж.%

	2015	2016	2017	2018	2019
1.Шағын кәсіпкерлік	20,0	22,1	22,2	22,6	24,5
2.Орта кәсіпкерлік	4,9	4,7	4,6	5,8	6,3
3.Барлығы	24,9	26,8	26,8	28,4	30,8

Егер 2015 жылы еліміздің жалпы ішкі өніміндегі шағын және орта кәсіпкерліктің үлесі 25,9%-ды құраса, 2018 жылы ол 28,4%-ға, 2019 жылы 30,8%-ға жетті (1-кесте)[4].

ШОБ-тан елдің ЖІӨ-ге дейін шағын кәсіпорындардың (бұдан әрі – МК) негізгі үлесін құрайды, олардың үлесі 2019 жылы 24,5%-ды, ал орта кәсіпкерліктің үлесі ЖІӨ-нің 6,3%-ын құрады. Жалпы алғанда, МК-ның Қазақстанның ЖІӨ-дегі үлесі 2012 жылдан бері төрт еседен астам өсті, яғни 2012 жылғы 5,8%-дан 2019 жылғы 24,5%-ға дейін. Осы кезеңде орта кәсіпкерліктің үлесі екі есеге жуық, яғни 2019 жылғы 11,3%-дан 6,3-ке дейін қысқарды. %, және ЖІӨ-дегі МК ең үлкен үлесі 2010 жылы байқалды және 13,6% құрады (1-кесте).

Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерлік саласында 3,4 млн адам жұмыс істейді. Жалпы, 2018 жылы республикада шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнімі өткен жылмен салыстырғанда 13,9 пайызға артып, 26,5 триллион теңгені құрады. 2019 жылдың тоғыз айында өндіріс көлемі 8,9%-ға өсіп, 21,1 трлн теңгені құрады[5]

Шағын және орта кәсіпкерлік Қазақстан экономикасының дамуын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады, олар тек білікті кадрларды ғана емес, сонымен қатар экономикалық белсенді халық арасында біліктілігі төмен жұмысшыларды да жұмыспен қамтудың негізгі көзі болып табылады. , Республикада шағын және орта кәсіпкерлікті ынталандыру және жан-жақты қолдау бойынша ауқымды жұмыстар табысты жүргізілуде, бұл әрқашан мемлекеттік саясаттың басымдығы болып табылады. Сонымен бірге теңдікке ұмтылу керек.Бүкіл ел бойынша ШОБ даму деңгейінің сандық өсуі[6].

Бұл ретте ШОБ-ты дамытудың кешенді шараларын әзірлеу үшін әлемнің ең гүлденген экономикаларының бар тәжірибесін ескеру қажет. Айта кету керек, мемлекет тарапынан жеке кәсіпкерлерге ақпараттық-маркетингтік көмек көрсету олардың өткізу нарықтарын кеңейтіп, табыстарын арттыруға септігін тигізеді.ШОБ өндіріс көлемін айтарлықтай арттырып, елдің жалпы ішкі өніміндегі шағын және

орта кәсіпкерліктің жалпы үлесін ұлғайта алады. Дамыған елдердің бәсекеге қабілетті және әртараптандырылған экономика құрудағы оң тәжірибесі бұл үдерісте шағын және орта кәсіпкерліктің негізгі орындардың бірін алатынын растайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Президент жолдауы-2022 <https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtytyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>
2. Қазақстандағы және оның аймақтарындағы ШОБ дамуының жай-күйі туралы есеп Нұр-Сұлтан, 2021 ж., № 13 шығарылым. - 100 б.
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы.-2021
4. Земцов С.П., Царева Ю.В.Пандемия және дағдарыс жағдайында шағын және орта кәсіпкерлік секторының даму тенденциялары // Экономиканың экономикалық дамуы.2020. - № 10. - 155-164 Б. .
5. Дробот Е.В., Макаров И.Н., Назаренко В.С., Манасян С.М. COVID-19 пандемиясының экономиканың нақты секторына әсері // Экономика, кәсіпкерлік және құқық. - 2020. - 10-том. - No 8. - С.
6. Торкановский Е.П. Autarky 2.0: жаһандық экологиялық күн тәртібі, COVID-19 пандемиясы және жаңа қалыпты // Экономикалық қатынастар. - 2020. - 10-том. - No 3. - С. 663-670.

ӘОЖ -33.331(347.99)

ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Ерсейтова А. Ұ. э.ғ.к., доценті м.а.

«Экономика және құқық» факультеті

Серік Рахат Талғатұлы, Нұртаев Нұркен Нұрмаханұлы

6B04128- «Менеджмент» мамандығының 4 курс студентері

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Біздің елімізде бірқатар өткір мәселелер бар, олардың шешімі тұтас бағалауды күте алмайды. Олардың барлығы дипломатиялық тұрғыдан өз тамырларын мемлекеттік сектордың өте төмен институционалдық сыйымдылығынан табады. Жалпы қабылданған макроэкономикалық міндеттерге қол жеткізуде-толық жұмыспен қамту және қолайлы тұтынушылық инфляция, кірістерді әділ бөлу, экономикалық өсудің ақылға қонымды қарқыны және қаржы жүйесінің тұрақты жұмысы және төлем балансындағы салыстырмалы тепе – теңдік немесе біздің ұлттық экономикамыз ерекше жетістіктермен ерекшеленбейді және бұл жағдай жұмыссыздық мәселесін туындатады.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, жұмыссыздық, макроэкономика, үкімет, аймақ, NEET

Аннотация. В нашей стране существует ряд острых вопросов, решение которых не может дожидаться целостной оценки. Все они дипломатически уходят своими корнями в очень низкую институциональную емкость государственного

сектора. В достижении общепринятых макроэкономических задач-полная занятость и благоприятная потребительская инфляция, справедливое распределение доходов, разумные темпы экономического роста и стабильная работа финансовой системы и относительное равновесие в платежном балансе, или наша национальная экономика не отличается особыми достижениями, и эта ситуация создает проблему безработицы.

Ключевые слова: рынок труда, безработица, макроэкономика, правительство, регионы, NEET

Annotation. There are a number of pressing issues in our country, the solution of which cannot wait for a holistic assessment. All of them diplomatically have their roots in the very low institutional capacity of the public sector. In achieving generally accepted macroeconomic objectives-full employment and favorable consumer inflation, fair income distribution, reasonable economic growth rates and stable operation of the financial system and relative balance of payments balance, or our national economy is not distinguished by special achievements, and this situation creates the problem of unemployment.

Key words: labor market, unemployment, macroeconomics, government, region, NEET, factor.

Еңбек нарығы-кез-келген мемлекеттің экономикалық тұрақтылығын анықтайтын маңызды нарықтардың бірі. Кез келген Үкімет еңбек нарығын дамытудың және жұмыссыздықты төмендетудің тиімді жолдарын табуға тырысады. Осылайша, үкімет елдегі жұмыссыздықтың табиғи деңгейін де өзгертуде. Қазақстанның еңбек нарығы өзінің ерекшеліктерімен сипатталады. Орташа алғанда, Қазақстандағы жұмыссыздық көрсеткіші 6-7% құрайды. Бұл деңгей әлемдік экономикада қолайлы және қалыпты болып саналады. Қазақстан Үкіметі Президенттің жыл сайынғы Жолдауларына сүйене отырып, жұмыс орындарын ұлғайту бойынша арнайы бағдарламалар әзірлейді. Қазақстан экономикасына өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және басқа да маңызды және перспективалы бағыттар саласында кәсіби кадрлар талап етілетіні ешкімге құпия емес. Бұл мәселе Үкімет деңгейінде шешіліп, қоғамда қызу талқылануда. Қазақстан Республикасының оқу-ағарту министрлігі шекті деңгейі төмен техникалық мамандықтарға көптеген білім беру гранттарын бөледі. Жыл сайын техникалық мамандандырудың көптеген кадрлары дайындалады және шығарылады, олардың бір бөлігі өз мамандығы бойынша жұмыс істемейді, бір бөлігі ешқандай дағдылар мен теориялық білімге ие емес, бұл Қазақстанның кейбір жоғары оқу орындарында білім сапасының төмен деңгейін көрсетеді.[1]

Бүгінде республикалық бюджеттің жартысынан көбі әлеуметтік салаға және халықтың өмірін жақсартуға бағытталуда. Бірақ дағдарысқа қарсы жобалардың тек 14 пайызы ұзақ мерзімді экономикалық активтер мен объектілерді құруға бағытталған. Жауапты ведомстволар жұмыссыздықпен күресу кезінде қысқа мерзімді әсері бар әдістерді жиі таңдайды. Депутаттар қолданыстағы "еңбек" жұмыспен қамту бағдарламасына қосымша инфрақұрылым объектілерін салу және дамыту есебінен жұмыс орындарын құру жөніндегі шараларды қамтитын "Жұмыспен қамтудың жол картасы" бағдарламасына бөлінген бір триллион теңге мөлшерінде қаражаттың дұрыс жұмсалуды қатаң қадағалау бойынша жұмыс жүргізу қажет деп санайды. Бұл екі бағдарлама уақытша емес, тұрақты жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуі керек. 2021 жылдың үшінші тоқсанында 15 пен 28 жас аралығындағы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі бір жыл бұрынғы 3,9

пайызбен салыстырғанда 3,7 пайызды құрады. Бұл мәселе әсіресе Алматы, Нұрсұлтан және Қарағанды облысы сияқты өңірлерде өзекті болып табылады. NEET (not in Education, Employment, or Training — оқымай, жұмыс істемей, қайта даярлаудан өтпеген) санатындағы жастардың жоғары үлесі Қазақстанда COVID-19 пандемиясына дейін көбейіп отырды. 2019 жылы Президент Қасым-Жомарт Тоқаев NEET санатындағы жастарды жылына кемінде бір пайызға қысқарту жөнінде тиімді шаралар қабылдауды және 2021 жылы алты пайыз көрсеткішіне қол жеткізу міндетін қойды. Алайда, пандемия мен экономиканың жаһандық құлдырауы еңбек нарығына және жастардың болашағына айтарлықтай теріс әсер етті. Дүниежүзілік еңбек ұйымы (ХЕҰ) бүкіл әлемде, бірақ бірінші кезекте дамушы елдерде NEET санатындағы жастар үлесінің өсуін болжайды.[4]

Қазақстанда жастар құрылымындағы NEET үлесінің ең жоғары көрсеткіштері елдің оңтүстік өңірлерінде байқалады. Қаңтар айындағы оқиғалардан кейін Үкімет елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайды тұрақтандыру бойынша жедел іс-қимыл жоспарын қабылдады, онда жастардың жұмыссыздық деңгейін төмендету сияқты мақсат көрсетілген. "Жастар практикасы" және "Бірінші жұмыс орны" жобалары шеңберінде жалақыдан өту мерзімі мен мөлшері ұлғайтылатын болады. Сондай-ақ жастардың іскерлік бастамаларын іске асыру үшін жағдайлар жасалып, арнайы гранттар бөлінетін болады.[2]

Сол себепті, үкіметке кәсіпкерлік мақсаттарға арналған грантты екі есеге, 400 АЕК-ке дейін ұлғайту мүмкіндігін пысықтау тапсырылды. Бұл шаралар жастардың оқудан жұмысқа үздіксіз ауысуын қамтамасыз етеді. NEET арасынан жастарды жалдайтын жұмыс берушілерді дамыту және ынталандыру, атап айтқанда, жаңа қызметкерлер үшін әлеуметтік аударымдарды азайту немесе ұзақ мерзімді жұмыссыз, біліктілігі төмен жастарды жалдайтын компанияларды субсидиялау маңызды.

Қазақстанда Еңбек нарығының теңгерімсіздігі байқалады. Мұның себебі ішінара болжанбаған және нашар басқарылатын кадрларды даярлау жүйесі болды. Бүгінгі таңда жұмысшы мамандардың жетіспеушілігі қатты сезілуде. Енді мемлекеттік тапсырысты қалыптастыру кезінде әртүрлі өңірлердегі белгілі бір жұмысшы кәсіптерге қажеттілікке негізделген сұраныс ескерілетін болады. Ағымдағы жылы гранттар саны 10 пайызға артады. Бұдан басқа, техникалық бағыттардың басымдығы мен қолжетімділігін кеңейту үшін олардың техникалық мамандықтарға үлесі 40 пайыздан 60 пайызға дейін ұлғайтылатын болады. Сондай-ақ, биылғы жылы ауыл квотасы 35 пайызға дейін ұлғайтылады. Жастардың жоғары білімге қолжетімділігін кеңейту үшін мемлекеттік тапсырыс көлемі ұлғаяды, оның ішінде батыс өңірлерінің (Маңғыстау, Атырау облыстары) студенттері үшін техникалық мамандықтар бойынша қосымша 10 мың грант бөлу жоспарлануда. Экономика кадрларды жедел даярлау үшін 2022 жылы пилоттық режимде 2,5-3 жылдық оқумен қолданбалы бакалавриатты енгізу басталады. Алайда, соңғы инновация көптеген сұрақтар туғызады. Бүгінде ауылдық жерлерде Қазақстан халқының 41 пайызы тұрады. Ресми статистикаға сәйкес, жұмыссыздар бар болғаны 181 мың адам немесе 4,7 пайыз. Бірақ бұл жерде жұмыссыздық мәселесі ең маңызды қасіретке айналды.[5]

Депутаттар республиканың барлық аудандарында ауыл тұрғындары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізіп, ауыл тұрғындарының басым көпшілігі, негізгі проблема ретінде жұмыстың жоқтығын атады. Тағы бір мәселе - ауыл шаруашылығындағы апатты кадр тапшылығы. Парламентарийлер атап өткендей,

"Дипломмен ауылға" жобасы тиісті түрде жұмыс істемейді және онда көзделген мемлекеттік қолдау шаралары қайта қарауды талап етеді. Жоғары білім ауыл жастары үшін қол жетімді емес. Осыған байланысты мемлекеттік білім гранттары мен стипендияларды ұсыну тетігін өзгерту, оларды ҰБТ нәтижелерінің негізінде ғана емес, әлеуметтік қолдау ретінде де бөліп көрсету ұсынылды. Сондай-ақ аграрлық мамандықтарға түсушілер үшін ауылдық квотаны 30 пайыздан кем дегенде 50 пайызға дейін арттыру ұсынылды. Алайда, оқу және ағарту министрлігі соңғы үш жылда аграрлық мамандықтарға игерілмеген білім беру гранттарының саны 3778 бірлікті құрағанын, сондықтан ауыл квотасын ұлғайтудың мағынасы жоқ екенін атап өтті. Тағы бір бастама ретінде ірі ауылшаруашылық компанияларын ауылдардың дамуына үлес қосуға міндеттеу ұсынылды. Қазір ауыл тұрғындарының айтуынша, ірі жер пайдаланушылар "ауылға көшпей, егін егуге және егін жинауға ғана келеді".

Бұл дұрыс емес. Олар ауыл инфрақұрылымын салуға және жөндеуге өз үлестерін қосып, ауылда кооперацияны дамыту үшін қызмет көрсететін кәсіпорындар құруы тиіс.[3]

Сарапшылардың пікірінше, 2025 жылға қарай түбегейлі жаңа инвестициялық жобаларсыз жұмыс күшінің теңгерімсіздігі және оның кейбір өңірлерде дисбаланс байқалады. Сонымен қатар, бұл өзекті мәселеге қазір төтеп бермесек, көптеген жас жұмысшыларды болашақта жұмысқа орналастыру қажеттілігі туындайтын болады.

Қазақстан Республикасында жұмыссыздық деңгейі өте қауіпті пропорцияларды қабылдауды. Үкіметтің міндеті - бұл инфляцияны және өндірістің құлдырауын болдырмау, жою немесе қандай да бір жолмен бақылау болып табылады. Құлдырау жұмыссыздықтың өсуіне себеп болады. Бірақ ол нөлден өсе бастайды. Бірақ бұл сан қандай? Жұмыссыздықтың қандай деңгейі қолайлы? Жұмыссыздық қашан проблемаға айналатынын және қашан болмайтынын қалай білуге болады? Бұл айырмашылық өте маңызды, өйткені жұмыссыздық "проблемалық деңгейге" жеткенде, саясаткерлерге қандай да бір шаралар қабылдауға қойылатын талаптар көбейе бастайды. Бұл талаптарға жауап ретінде үкіметтің не істейтіні, сөзсіз, шығындарға, мүмкін, жағымсыз салдарға байланысты болады, әсіресе егер жұмыссыздық "проблемалық деңгейден" асса. Бірақ бұл деңгей қайда және оны қалай тануға болады? Қазақстандағы жұмыссыздық бойынша ресми деректерді ұлттық статистикалық агенттік пен еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі бірлесіп жариялайды. Бұл деректердің қайнар көзі ұлттық статистика агенттігі үшін санақ Бюросы жүргізетін отбасыларды іріктеп тексеру. Іріктеме ай сайын сұралатын және елдің бүкіл халқын қамтитын етіп таңдалған 50 мыңға жуық отбасын қамтиды.[6]

Республика өндірістің құлдырауымен, инфляцияның өсуімен, мемлекеттік бюджет тапшылығымен, өмір сүру деңгейінің төмендеуімен қатар жүретін дағдарысты бастан кешуде. Бұл ішінара егемендікке, ішінара нарыққа көшудің себебі. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы болған кезде шаруашылық ортақ болды және сәйкесінше кәсіпорындар арасында республикааралық байланыс орнатылды, сол себепті ол кезде біз жұмыссыздық мәселесіне көп көңіл бөлмедік, алайда, дағдарыстан шығу кезіндегі негізгі проблемалардың бірі-өндірістің құлдырауы және жұмыссыздық екені тек одақтан шыққанан кейін көрініс алды.[7]

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы» Қ.С.Қаражан. Алматы, - 2018 ж. - №3.-56-58б

2. «Еңбек рыногы экономикасы» С.К.Жұмамбаев. Алматы, 2020. № 7.143- 142 Б.
3. «Эконом теория» С.Әкімбеков, А.С.Баймұхаметова, У.А.Жанайдаров. Астана, - №2.-2020.-Б.21-32
4. «Экономикалық теория бойынша практикалық оқу құралы» Е.Б.Жатқанбаев. Алматы, 2020. -№7.- Б.55-61
5. Куринова Я.И. COVID 19 пандемиясы жағдайында ШОБ экономика секторының даму динамикасы, 2020.- № 9 (124).- Б.11-15
6. 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанның еңбек нарығы Интернет-Ресурс/ <https://iac.enbek.kz/kk/node/1046>
7. Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер Интернет-Ресурс/<https://stat.gov.kz/>

ӘОЖ 33.(332. 1). 330. 15

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІН ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ерсентова А.Ұ., э.ғ.к., «Экономика» кафедрасының доценті м.а.
Жузбаева Ә. Н. «Менеджмент» мамандығының 4 курс студенті
Арын А.О. «Қаржы» мамандығының 4 курс студенті
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – белгіленген, ғылыми негізделген физиологиялық тұтыну нормасына сәйкес ел тұрғындарын ең қажетті азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету. Мақалада бұл саланың инвестиция үшін тартымсыздығы, еңбек өнімділігінің төмендігі, мемлекеттік қолдау тетіктерін әзірлеу қажеттілігі, инновациялық технологияларды кеңінен енгізу және т.б. сияқты мәселелер атап көрсетілген.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, проблемалар, ресурстар, тиімділік, қауіпсіздік, азық-түлік өнімдері, жүзеге асыру.

Аннотация. Цель написания статьи – выявить проблемы развития агропромышленного комплекса в Казахстане и обосновать пути их решения. В статье освещены такие вопросы, как непривлекательность данной сферы для вложения инвестиций, низкая производительность труда, необходимость разработки механизмов.

Ключевые слова: сельское хозяйство, проблемы, ресурсы, эффективность, обеспеченность, продукты питания, реализация.

Annotation. The problem of developing agropromyshlennogo complex in Kazakhstan and establishing them is solved. In order to realize this, how unprivileged economy of the sphere for investment, low production of effort, non-development of mechanisms of Economic Development, wide distribution of innovative technologies, etc.

Keywords: agriculture, problems, resources, efficiency, security, food, sales.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел игілігінің берік іргетасы» атты ел халқына Жолдауында «Агроөнеркәсіп кешенінің басты міндеті елді негізгі азық-түлікпен толық қамтамасыз ету».

Тәуелсіздіктің 30 жылы ішінде республикада экономиканың аграрлық секторын дамыту мақсатында 10-нан астам бағдарламалық құжаттар, заңдар мен заңнамалық актілер әзірленіп, қабылданды.

Қабылданған заңдар, бағдарламалар және басқа да құжаттар ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өңдеу қарқынына толық әсер еткен жоқ, әлі де болса төмен. Бұған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2020 жылдарға арналған бағдарламасында көзделген агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың негізгі экономикалық көрсеткіштерінің орындалу барысы туралы нақты деректер дәлел бола алады.

Бүгін ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың жаңа Ұлттық жобасын әзірлеп, бекітті. 2,5 есе, қайта өңделген ауыл шаруашылығы өнімінің экспорты – 2 есе, ішкі нарықты отандық өндіріс есебінен азық-түлік тауарларымен қанықтыру 80% деңгейінде 1 млн астам ауыл тұрғындарын тұрақты табыспен қамтамасыз ету. Осы жобаны орындауға мемлекеттік бюджеттен шамамен 5 трлн теңге бөлу жоспарлануда[1].

Негізгі ережелер

Еліміздің АӨК-де, жоғарыда айтылғандай, Еңбек өнімділігі ең төмен. Бүгінгі таңда ауыл шаруашылығымен айналысатын бір қызметкер орта есеппен 3,5 млн теңге немесе 8 мың доллардан астам өнім өндіреді. Экономикасы дамыған жекелеген елдерде АӨК-дегі Еңбек өнімділігі 90-100 мың долларды құрайды. АҚШ. Аграрлық мамандар әлемдік аграрлық нарықта үлкен сұранысқа ие жасымық, зығыр, соя сияқты жоғары өнімді дақылдарды өсіру арқылы осы саладағы еңбек өнімділігін арттыруға болады деп санайды. Сондай-ақ, сарапшылар Қазақстанда органикалық өнім өсіруге мүмкіндік беретін табиғи ресурстардың (жер, су) үлкен әлеуеті бар деп санайды. Мұның бәріне инновациялық агротехнологияларды енгізу арқылы қол жеткізуге болады.

Алайда, бұл ретте ауыл шаруашылығының топырақ-климаттық жағдайларға тәуелділігі сияқты ерекшеліктерін ескеру қажет, бұл дақылдардың сорттары аудандастырылып, Қазақстан жағдайларына бейімделуі және оларды өсіру үшін тиісті ауыл шаруашылығы техникасының паркі болуы тиіс.

Қазақстанның АӨК дамуындағы негізгі проблемалар:

- әлсіз материалдық-техникалық база;
- табиғи және еңбек ресурстарын ұтымсыз пайдалану;
- ұсақ коммерциялық емес шаруашылықтардың ірі тауарлы шаруашылықтарға кооперациясының әлсіздігі;
- ауыл шаруашылығы шикізатының төмен өңделуі;
- «кеніштен тұтынушыға дейін» делдалдардың көптігі;
- зерттеу нәтижелерінің өндіріске нашар енгізілуі;
- инвестиция тартудың экономикалық тетіктерінің, агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік қолдау шараларының жеткіліксіздігі және т.б.[2].

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік өндірісін дамыту басымдықтарының бірі азық-түлік қауіпсіздігі болып табылады. Мемлекет Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2016 жылғы 9 желтоқсандағы № 503 бұйрығымен бекітілген ғылыми негізделген физиологиялық тұтыну нормасы шегінде халықты ауыл шаруашылығы өнімдерімен толыққанды қамтамасыз етуге көп көңіл бөледі. Бұл әсіресе коронавирустық пандемияға байланысты өзекті болды. Азық-түлік бағасын реттеуді қоса алғанда, елдің әлеуметтік-экономикалық

дамуының тұрақтылығын қамтамасыз ету жөнінде тиісті шаралар қабылдануда. Бүгінде республикада халықтың азық-түлікке деген қажеттілігін отандық тауар өндірушілер 80% деңгейінде қамтамасыз етеді.

Алайда, бұл салада алдағы жылдары шешілуі керек көптеген мәселелер бар.

Зерттелетін мәселелерді ашу үшін біз жинақталған материалды талдау мен синтездеудің, логикалық ойлаудың, жүйелеудің және жалпылаудың дәстүрлі әдісін қолдандық.

Осы бапты жазу үшін Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының ауыл шаруашылығы өнімін өндіру жөніндегі статистикалық деректері де пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Ауыл шаруашылығында, ең алдымен, ауыл кәсіпкерлерін, әсіресе шағын және орта бизнес субъектілерін техникалық жаратқандыру және оның қолжетімділігін арттыру, инновациялық технологияларды енгізу, тиімді агротехнологияларды трансферттеу үдерісін жеделдету қажет. Мұндай техниканы пайдалану жөндеу жұмыстарына және жанар-жағармайға кететін өндіріс шығындарының орта есеппен 20%-ға өсуіне әкеліп соғатыны, егін жинауға да әсер ететіні белгілі. 2020 жылы шаруа (фермер) қожалықтарының 60%-ында ғана болды 50 гектар егістік жер. Бұл барлық шаруалардың қажетті техниканы толық көлемде сатып алу мүмкіндігінің жоқтығын көрсетеді. Осыдан агротехниканың бұзылуы, ауыспалы егістердің сақталмауы, суару режимінің дұрыс еместігі орын алып отыр. Мелиорацияға арналған техниканың болмауы топырақтың деградациясына әкеледі. Бүгінгі таңда топырақтанушы ғалымдардың бағалауынша, Қазақстан Республикасы аумағының үштен екісінен астамы деградацияға ұшыраған. Суармалы жерлер де тозуға ұшырайды (4-тен 10%-ға дейін), жайылымдар 20-дан 60%-ға дейін. Ауылды электрмен қамтамасыз ету экономикасы дамыған елдермен салыстырғанда 3-5 есе төмен.

Сондықтан минералды және органикалық тыңайтқыштарды енгізу арқылы ауыл шаруашылығы жерлерінің құнарлылығын арттыру қажет. Минералды және органикалық тыңайтқыштарды қолданудың жоғары тиімділігін әлемдік тәжірибе куәландырады. Бұл мәселені шешу үшін Қазақстанда тыңайтқыштар мен пестицидтер шығаратын өз зауыттары болуы керек. Тыңайтқыштар шығаратын зауыт салу үшін шет елдерден инвестиция тарту қажет, өйткені көптеген мемлекеттер Қазақстанда минералды тыңайтқыштар мен пестицидтер шығаратын зауыттарды ашуға мүдделі, бұл оларға көлік пен тасымал көлемін айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді. басқа да жалпы шаруашылық шығындар[3].

Сондай-ақ ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді түгендеуді аяқтау, географиялық ақпараттық жүйені енгізу және жерді пайдаланудың ғарыштық мониторингіне көшу қажет.

Суармалы жер көлемі 2,5 миллион гектардан 1,1 миллион гектарға дейін қысқарды. Олардың қысқаруына мемлекеттік мүлікті жеке меншікке жекешелендіру себеп болды. 30 жыл бойы ирригациялық құрылыстар мен дренаждық жүйелер істен шығып, қолданыстағы су шаруашылығы жүйесіне инвестиция да қысқарды.

Суармалы жерлерді кеңейту мақсатында Ауыл шаруашылығы министрлігі алдағы жылдары 600 мың гектар суармалы жерді айналымға енгізу туралы шешім қабылдады. Ауыл шаруашылығында ұсақ шаруа қожалықтарының саны басым. Республикада ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен 260 мыңнан астам ауыл шаруашылығы құрылымдары мен 1,6 миллион үй шаруашылықтары айналысады.

Қайта өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің үлесі төмен болып қалып отыр. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында «70-ке жеткен ауыл шаруашылығы экспортының шикізаттық бағдарынан бас тарту қажет» делінген. %, ал өңдеуші кәсіпорындар 40% ғана жүктелген».

Бүгінгі таңда етті өнеркәсіптік өңдеу оны өндірудің жалпы көлемінің шамамен 21,4%, сүт – 21,8%, жемістер мен көкөністер – 7-8% құрайды.

Көптеген фермерлер өсірілетін өнімнің үлкен көлемінің болмауына байланысты ірі тауар өндірушілермен бәсекеге түсе алмайды және өз өнімдерін негізінен делдалдарға өткізеді, яғни. шикізатты тікелей өңдеуші кәсіпорындарға бере алмайды. Шикізат тапшылығына байланысты өңдеуші кәсіпорындардың қуаттары төмен күйінде қалып отыр.

Ет өңдеу кәсіпорындарының қуаттылығы – 48,9%, сүт өнімдері – 44,2%, сары май – 50,6%, ұн өнімдері – 33,1%, т.б.

Халықты ауыл шаруашылығы өнімдерімен толық қамтамасыз ету үшін Қазақстан басқа елдерден импорттайды. Өнімнің жекелеген түрлері бойынша республика өз өндірісі есебінен өзін небәрі 60% қамтамасыз етеді. Импорттың нарық сыйымдылығындағы үлесі жемістер (70%), құс еті (57%), шұжықтар (44%), сүт өнімдері (40–50%), жемістер мен көкөністер консервілері (85–95%), т.б[4].

Ауыл шаруашылығы – экономиканың инвестициялық тартымдылығы төмен саласы. Республика бойынша инвестицияның жалпы көлемі 12,2 трлн теңгені құрады, оның ішінде ауыл шаруашылығына 0,5 трлн теңге немесе оның үлесі 4,6 пайыздан аспайды. Экономиканың осы секторына инвестиция тарту үшін тартымды инвестициялық жобаларды әзірлеу қажет. Лизинг және инвестициялық несие ауыл шаруашылығына инвестиция көзі бола алады.

Агроөнеркәсіптік кешенде кеңейтілген ұдайы өндіріске мемлекеттік бюджеттен бөлінетін қаржы ресурстарының деңгейі, атап айтқанда, субсидиялау бағдарламасы аясында төмен деңгейде қалып отыр. Республикада ауыл шаруашылығын жалпы өнім құнына мемлекеттік қолдау деңгейі 4,4 пайызды құраса, ДСҰ ережелері бойынша Қазақстанды тікелей мемлекеттік қолдаудың шекті деңгейі 8,5 пайыз болып белгіленген. Бұл көрсеткіш басқа елдермен салыстырғанда төмен болып қалып отыр. Экономиканың аграрлық секторын субсидиялау ережелерін қайта қарау талап етіледі. Көптеген ауыл кәсіпкерлері агроөнеркәсіптік кешенді қаржылық қолдаудың қолданыстағы тетіктері олардың сұранысы мен талаптарына сәйкес келмейді деп есептейді, өйткені субсидиялаудың кейбір нысандары шағын және орта шаруашылықтар үшін қолжетімді емес. Қазақ экономика және ауылды дамыту ғылыми-зерттеу институтының мәліметінше, мал шаруашылығын субсидиялаудың 78 пайызы 1000 бас және одан да көп малы бар ауыл кәсіпкерлеріне берілген.[5]

Аграрлық саясатты әзірлеу кезінде Ауыл шаруашылығы министрлігі ауыл шаруашылығында жетекші орындарды иеленетін экономикалық дамыған елдердің тәжірибесін пайдаланады. Мысалы, өсімдік шаруашылығында Канада, Украина, Ресей сияқты елдер үшін даму моделі қолданылады, яғни топырақ-климаттық жағдайлары жағынан ұқсас. Соя сияқты жеке дақылдарға келетін болсақ, оны өсіруде АҚШ, Бразилия сияқты елдердің тәжірибесі пайдаланылады. Аргентинаның сиыр етін өндірудегі және ауыл шаруашылығы ғылымын дамытудағы тәжірибесі кеңінен қолданылады. Сүт өндірісінде Қазақстанға Германия, Франция және Жаңа

Зеландия мысал бола алады. Елімізде қой шаруашылығын дамытуда Австралия, Жаңа Зеландия, сонымен қатар Еуропа елдерінің тәжірибесі қолданылады.

Тағы бір шешуді қажет ететін мәселе – ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау және өткізу. Бәсекеге қабілеттілікті арттыру және өндірілген өнімнің экспортын арттыру үшін барлық жерде логистикалық және көтерме тарату орталықтарын салу қажет. Сауда-логистикалық жүйенің дамымауы, инфрақұрылымның жоқтығы: орау, кептіру, мөлшерлеу, тасымалдау және т.б.) өнімді халыққа уақтылы жеткізуді қысқартады. Осылайша, көптеген өңірлерде жемістерді сақтаудың инфрақұрылымы іс жүзінде жоқ және көкөністер мен азық-түлік өнімдері. Қазақстанда барлығы 21 көлік-логистикалық орталық бар, олардың сыйымдылығы сақтау үшін жеткіліксіз. Егін шығымының жоғарылауымен сақтау қоймаларының тапшылығы артады. Ауыл шаруашылығы өнімдерін тұтынушыларға дер кезінде жеткізуге жолдардың жағдайы, өңірлер арасындағы жүк тасымалының теміржол желісінің жеткіліксіз дамуы да әсер етуде[6].

Экономикасы дамыған елдердің инновациялық нарықтары негізінде әлемдік инновациялар нарығы құрылады. Қазақстанда қалыптасып келе жатқан инновациялар нарығының түбегейлі нарықтық қайта құруларды жүзеге асыру кезеңіндегі агроөнеркәсіп кешені экономикасының дағдарысқа ұшырауына байланысты төмендегідей бірқатар өзіндік ерекшеліктері байқалады:

- ғылыми-техникалық салада өткен жылдардан ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстардың жеткілікті қоры қалғанымен, оларды іске асыру және ауыл шаруашылығы саласында жаңа зерттеулер мен әзірлемелерді жүргізу үшін тапсырыс беруші тұтынушылардың қаржысы жетпейді;

- инновация нарығы өнімнің өзінен емес, инновациялық қызметті жүргізуге қабілетті ұйымдардың, ұжымдардың, жекелеген мамандардың жиынтығынан тұрады;

- бүгінгі күні инновациялық ұйымдар көбіне венчурлық капиталмен қамтамасыз ететін ұйымдардың қаражаты есебінен өз беттерінше жұмыс істей алмайды.

Дайын өнім экспортының көлемінің артуына отандық өндіріс пен ауыл шаруашылығы өнімдерін өндеудің дамуы да әсер етіп отыр. Себебі, жоғарыда айтқанымыздай, азық-түлік өндірісін шағын шаруашылықтар (81%) жүзеге асырады. Нәтижесінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушіден сатып алушыға дейін жылжыту стихиялық режимде жүзеге асырылады.

Ауыл шаруашылығы министрлігінің хабарлауынша, Қазақстанда 15 агрологистикалық және 5 көтерме тарату орталықтары желісін құру туралы шешім қабылданған. Жобаның алдын ала құны 160 миллион долларды құрайды.

Бұл азық-түлік және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және ауыл шаруашылығы өнімдерін «егістіктен айырға дейін» өндіру мен жеткізудің қосылған құн тізбегін толық құруға бағытталған[7].

Мамандардың айтуынша, Қазақстанда ауыл кәсіпкерлері өнімін сақтамау, өңдеу және буып-түюдің болмауынан егіннің 40 пайызын жоғалтады. Ал жетекші шет елдерде бұл көрсеткіш 10% құрайды. Сондықтан заманауи «ақылды» қоймаларды салу бөлшек сауда бағасының 70-75 пайызын тағайындайтын «далалықтан тұтынушыға дейін» делдалдардың санын қысқартады, ал дамыған

елдерде олар 25-30 пайызды ғана алады. Ауыл шаруашылығы өнімдерін делдалсыз өткізу өңдеуші кәсіпорындардың қуаттылығын 1,3 есеге арттыруға мүмкіндік береді.

Ал делдалдық байланыстардың қысқаруына байланысты сауда үстемесі 15-20%-ға төмендейді.

Көптеген қолданыстағы көкөніс және картоп қоймаларын қайта құру және жаңғырту қажет. Өнімдерді санитарлық-сертификаттау бақылау жұмыстарын күшейту қажет.

Тағы бір проблема – АӨК-ні заманауи инновациялық технологиялармен қамтамасыз етудің төмен деңгейі, онда басты рөл аграрлық ғылымға беріледі. Жалпы республика бойынша ғылыми зерттеулерге қаржыландыру көлемі 2020 жылы шамамен 90,0 млрд теңгені құрады, оның ішінде ауыл шаруашылығы ғылымына 12,3 млрд теңге бөлінді, бұл жалпы соманың 13,6% -і құрайды[8].

Ғылыми зерттеулер жыл сайын 6000-нан астам шаруашылықты қамтиды, бұл тіркелген АӨК субъектілерінің 3% -і ғана құрайды.

Бұл ретте отандық аграршылар тиімді технологияларды енгізуге аса мұқтаж.

Еліміздің АӨК-де жоғарыда аталған проблемаларды шешу азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін арттыруға, ауыл кәсіпкерлерінің әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайларын жақсартуға мүмкіндік береді.

Өндіріске инновациялық технологияларды енгізу, мемлекеттік қолдау шараларының тетіктерін әзірлеу, атап айтқанда, осы саладағы субсидиялау, салық салу, сақтандыру әдістерін өзгерту арқылы еліміздің агроөнеркәсіп кешенін дамытудың тиімділігін арттыруға болады. Топырақ құнарлығын арттыру, бүлінген жерлерді жою және қалпына келтіру бойынша жер пайдаланушыларды ынталандыру тетіктерін әзірлеу. Жеке қосалқы шаруашылықтарға жер пайдалану тетіктерін енгізу, атап айтқанда, жайылымдық жерлерді мал жаюға бөлу.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау, қайта өңдеу және логистика жүйесін «далалықтан тұтынушыға дейін» дамыту.

Тауарларды тиімді бөлу және халықты отандық тауар өндірушілер өсірген ауыл шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз ету үшін көтерме-тарату орталықтарының құрылысын жеделдету. Ғылыми жобалардың нәтижелерін ауыл шаруашылығы өндірісіне енгізуді күшейту және т.б.

Әрине, агроөнеркәсіп кешенінің барлық мәселелерін бірден шешу мүмкін емес десе де болады, бірақ жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін ауыл шаруашылығы ғалымдары мен ауыл кәсіпкерлері пәрменді шаралар қабылдауы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі
URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdaуy-183555>
2. Қазақстан ауыл шаруашылығындағы кірісті 6 миллиард долларға арттыра алады.
URL: <https://ainews.kz/politics/kazakhstan-mozhet-uvelichit-dohody-ot-selskogo-hozyajstva-na-6-mlrd-dollarov-335447>
3. Қазақстандағы жердің тозуы: табиғи және адами фактор.
URL <https://www.ritmeurasia.org/news--2019-11-07-degradaciya-zemel-v-kazahstane-faktor-prirodnyj-i-chelovecheskij-45801>

4. С. Брекешев Қазақстанда 2030 жылға қарай суармалы жер көлемі 3 миллион гектарға дейін ұлғайтылады.

URL: <https://primeminister.kz/kz/news/2030-zhylga-deyin-kazakstanda-suarmaly-zherler-kolemi-3-mln-ga-deyin-zhetkiziledi-s-brekeshev-594825>

5. Сындалы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі

URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1900002019>

6. Керимова У.К., Мадиев Г.Р., Дарибаева Е.Б., Төрешұлов С. «Ұйымдастырудағы әдістемелік тәсілдер.»

(Қазақстандағы агрокластерлер // Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 214 б.)

7. Қазақстан Республикасындағы 2016 жылға арналған инвестициялық және құрылыс қызметі (2020 – Нұр-Сұлтан. - 198 б.)

<https://articlekz.com/kk/article/27652>

8. Қазақстан Республикасының 2018–2021 жылдарға арналған өнеркәсібі – Нұр-Сұлтан. - 2021. - 201 б.

<https://dereksiz.org/azastan-respublikasini-2016--2020-jildarfa-arnalfan-eleumettik.html>

ӘОЖ 338.439(02)

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ-ОБЛЫСТЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК НАРЫҒЫНЫҢ БІРІНШІ СЕКТОРЫ

Ерсейтова А. Ұ., э.ғ.к., доценті м.а.

Өмірбек Е.Б., Пернебек Н.Н.

«Бизнес-экономикасы» мамандығының студенттері

М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада халықты азық-түлікпен қамтамасыз ететін секторлардың қызметіне талдау жасалды. Бұл-Жамбыл облысының ауыл шаруашылығы және тамақ өнеркәсібі. Талдау көрсеткендей, жекелеген түрлерден басқа барлық тамақ өнімдерінің өндірісі өсуде. Азық-түлік нарығының дамуын түпкілікті бағалау аймақтағы жан басына шаққандағы тамақ өнімдерінің өндірісі мен тұтыну деңгейін 1 адамға бекітілген тұтыну нормаларымен салыстыру арқылы жүзеге асырылады.

Кілт сөздер: азық-түлік, ауыл шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі, жан басына шаққандағы азық-түлік.

Аннотация: В статье проведен анализ деятельности секторов, обеспечивающих население продовольствием. Это сельское хозяйство и пищевая промышленность Жамбылской области. Анализ показывает, что производство всех пищевых продуктов, кроме отдельных видов, растет. Окончательная оценка развития продовольственного рынка осуществляется путем сравнения уровня производства и потребления продуктов питания на душу населения в регионе с нормами потребления, утвержденными на 1 человека.

Ключевые слова: продовольствие, сельское хозяйство, пищевая промышленность, продукты питания на душу населения.

Annotation. The article analyzes the activities of sectors that provide the population with food. This is agriculture and food industry of Zhambyl region. The

analysis shows that the production of all food products, except for certain types, is growing. The final assessment of the development of the food market is carried out by comparing the level of production and consumption of food per capita in the region with the consumption standards approved for 1 person.

Keywords: food, agriculture, food industry, food per capita.

Ауыл шаруашылығы-халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуге және бірқатар салалар үшін шикізат алуға бағытталған экономика саласы. Сала әлемнің барлық дерлік елдерінде ұсынылған ең маңыздыларының бірі болып табылады. Әлемдік ауыл шаруашылығында 1 миллиардқа жуық экономикалық белсенді халық жұмыс істейді. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі саланың жағдайына байланысты.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және тұтыну бойынша жетекші елдер Америка Құрама Штаттары және Еуроодақ мүшелері болып табылады.

Ауыл шаруашылығы-саудадан кейінгі жұмыспен қамтылған қызметкерлер саны бойынша Қазақстандағы екінші сала. Ауылдық жерлерде халықтың 42% - ға жуығы тұрады, бұл ретте салада 1,5 млн адам жұмыс істейді. Қазақстан ауданы бойынша тоғызыншы орында және аумақтың 74% - ға жуығы елде Ауыл шаруашылығын жүргізуге жарамды.

Мемлекет басшысы Қ.ж. Тоқаев өз Жолдауында агроөнеркәсіптік кешен реформасын жүргізу қажеттігі туралы хабарлады. Президент атап өткендей, Қазақстанда ет, жеміс-жидек, көкөніс, қант, дәнді дақылдар, майлы дақылдар, сүт өнімдерін өндіру және қайта өңдеу бойынша 7 ірі экожүйені қалыптастыру мүмкін. Бұл ірі жобалар қосылған құнды құрудың орталық элементі ретінде маңызды рөл атқарады [1].

Осыған байланысты Президент Үкіметке субсидиялау бағдарламалары мен салықтық жеңілдіктер аясында ауылдағы кооперацияны ынталандыру бойынша шаралар пакетін дайындауды тапсырды. 2019 жылы субсидиялар рекордтық 324 млрд теңгеге жетті, 2020 жылы – 294 млрд теңге, Қазақстанда орташа субсидиялау ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің 4-5% - ынан аспайды. Бұл ДСҰ мүшелері үшін рұқсат етілген деңгейден төмен. Елде АӨК дамытуға байланысты реформалар жүргізілетін болады. Ол үшін келесі бес жылға АӨК дамыту бойынша жаңа ұлттық жобаны әзірлеу жоспарлануда. Мемлекет басшысы шикізаттық бағыттылықтан арылып, қойма және көлік инфрақұрылымын дамыта отырып, АӨК реформасын жүргізу қажеттігін атап өтті. Бағдарламаның міндеттері ішкі нарықты әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларымен толықтыру, ауыл халқының табысын арттыру, еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыру және АӨК өнімдерінің экспортын 2 есеге ұлғайту болып белгіленді. Облыстың ауыл шаруашылығын өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуді егжей-тегжейлі қарастырайық. Облыста ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен ауыл шаруашылығы кәсіпорындары, шаруа (фермер) қожалықтары және халық шаруашылықтары айналысады

Кесте 1

Облыстың агроқұрылымдарының динамикасы ,бірлік

Көрсеткіштердің атауы	жылдар					Өзгеру қарқыны,%
	2016	2017	2018	2019	2020	
1.Жыл соңына шаруашылық жүргізу санаттары бойынша агроқұрылымдардың болуы оның ішінде	195149	195142	139739	124730	143931	73,8
-ауыл шаруашылығы кәсіпорындары	598	678	710	830	935	156,4
-шаруа (фермер) қожалықтары	16 251	16 064	16 629	18 075	17996	110,7
-халықтың шаруашылығы	178300	178400	122400	123900	125000	70,7

1-кестенің деректері бойынша Жамбыл облысындағы агроқұрылымдардың саны 195149-дан 143931 бірлікке дейін немесе 26,2% - ға азайған. Сонымен бірге ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының саны 538-ден 935 бірлік деңгейіне дейін немесе 56,4% - ға ұлғайды, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өсуімен бір мезгілде шаруа (фермер) қожалықтарының саны 16251-ден 17996 бірлікке дейін немесе 1745 бірлікке, яғни 10,7% - ға өсуде. Қаралып отырған кезеңде ауыл және қала халқының жеке қосалқы шаруашылықтарының саны 53300 бірлікке немесе 29,3% - ға төмендеді. Жеке қосалқы шаруашылықтарда облыс тұрғындары мал бағып, бау-бақша және көкөніс өсірумен айналысады.²Ауыл тұрғындарымен қала тұрғындарының жеке қосалқы шаруашылықтарының өнімдері отбасылық бюджетті тұрақтандыруға, халықты өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз етуге айтарлықтай көмек болып табылады. Сонымен қатар , "Мемлекет басшысы өзінің кезекті Жолдауында жеке қосалқы шаруашылықтардың әлеуетін іске қосу қажеттігін атап өтті: "жеке ауласы миллиондаған ауыл тұрғындарына табыс табу мүмкіндігін қамтамасыз ете алады. Оларды өңірлік азық-түлік хабтарын құруға тарту керек [1].

Кесте 2

Облыстың ауыл шаруашылығының жалпы өнімі

Көрсеткіштердің атауы	жылдар					Өзгеру қарқыны, % және
	2016	2017	2018	2019	2020	
1. Жалпы ҚР бойынша ауыл шаруашылығының жалпы өнімі, млн тг	3 701 415,4	4 092 333,0	4 497 585,4	5 177893,7	6 363 976,1	171,9

2.Жамбыл облысы ауыл шаруашылығының жалпы өнімі, млн тг, оның ішінде	237 065,9	251 317,0	268 2 24,0	325 748,0	392217,0	165,4
-өсімдік шаруашылығы	129 662,4	133 915, 5	146 7 45,4	183 485,8	229015,6	176,6
-мал шаруашылығы	106 218,5	116 770, 9	120 7 73,5	141 451,9	161919,4	152,4
3. ҚР жалпы көлеміндегі облыстың ауыл шаруашылығы өнімінің үлес салмағы, %	6,3	6,4	6,0	6,3	6,2	-0,1
4.Облыстың ауыл шаруашылығы өнімінің құрылымы, % оның ішінде	100	100	100	100	100	100
-өсімдік шаруашылығы	54,7	53,2	54,7	56,3	58,4	3,7
-мал шаруашылығы	44,8	46,5	45,0	43,4	41,3	-3,5

Өзінің мамандануы және өндірілетін өнім көлемі бойынша құндық мәнде Жамбыл облысының Ауыл шаруашылығы дамыған мал шаруашылығы бар өсімдік шаруашылығы бағытына ие (2-кесте). 2-кестенің деректері бойынша облыстың ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 2016 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 392217,0 млрд теңге деңгейіне дейін немесе 65,4% - ға ұлғайды , қаралып отырған кезеңде өсімдік шаруашылығының өндірілетін өнімінің көлемі 229015,6 млрд теңге деңгейіне дейін немесе 76,6% - ға және мал шаруашылығының көлемі 161919,4 млрд теңге деңгейіне дейін өсуде. немесе 52,4%. Өсімдік шаруашылығы облыстың жалпы өнім құрылымында қарастырылып отырған кезеңде ең үлкен үлес салмағы 50% - дан жоғары, ал мал шаруашылығы 40% - дан жоғары. Қалған жетіспейтін пайыздар 100% - ға дейін ауыл шаруашылығының басқа да қызметтеріне келеді[2].

Мал шаруашылығындағы негізгі бағыттар ет, сүт, жүн, қаракөл елтірісі мен жұмыртқа өндіру болып табылады. Жамбыл облысы аумағының кеңдігіне қарамастан ҚР өнімдерінің жалпы көлеміндегі ауыл шаруашылығы өнімінің үлес салмағы өте төмен. Егер 2016 жылы облыстың ауыл шаруашылығы өнімінің үлес салмағы 6,3% - ды құраса, 2020 жылы ол 6,2% - ға дейін төмендеді.

Өсімдік шаруашылығы суармалы егіншілік аймағында және қосымша тәлімі егіншілік аймағында, сондай - ақ шөлейтті және шөлейтті жайылымдар аймағында басым сала болып табылады. Өсімдік шаруашылығы өнімінің негізгі бөлігі суармалы егістіктен түседі, ол облыстың егістік қорының үштен бірін құрайды.

Динамикада жан басына шаққандағы ауыл шаруашылығының негізгі өнімдерінің өндірісін қарастырдық[3]. (кесте3):

Кесте 3

Халықтың жан басына шаққанда ауыл шаруашылығының негізгі өнімдерін өндіру, кг

Көрсеткіштердің атауы	Жылдар					Өзгеру қарқыны, %
	2016	2017	2018	2019	2020	
1. Дәнді дақылдар, оның ішінде	554,1	603,0	649,7	666,1	745,5	134,5
-бидай	203,7	218,4	239,5	245,1	281,1	138,0
-арпа	307,0	298,6	309,2	323,3	364,4	118,7
2. Қант қызылшасы	104,3	184,8	172,6	144,1	118,1	113,2
3. Майлы дақылдар	46,8	57,3	59,0	43,3	41,3	88,2
4. Картоп	181,5	183,4	198,4	208,5	227,9	125,6
5. Көкөністер	645,2	669,0	755,7	865,1	941,3	145,9
6. Бақша дақылдары	246,6	267,6	270,4	332,8	362,2	146,9
7. Күнбағыс тұқымдары	4,7	4,9	5,9	6,0	5,2	110,6

Кесте деректері бойынша көріп отырғанымыздай, облыста қаралып отырған кезеңде халық санының 101,7% - ға өсуіне қарамастан, өнім өндірісі жан басына шаққанда өсті. Жалпы дәнді дақылдардың өсімі 34,5% – ға, оның ішінде бидай – 38,0% – ға, арпа – 18,7% – ға, қант қызылшасы – 13,2% - ға, картоп-25,6% - ға, көкөністер-45,9% - ға, бақша дақылдары-46,9% - ға және күнбағыс тұқымдары бойынша-10,6% - ға ұлғайды. Сонымен бірге, ауыл шаруашылығының маңызды өнімінің өндірісі Масленица дақылдары 11,8% - ға күрт төмендейді. Осылайша, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер егіс алқаптарын кеңейту және дақылдардың шығымдылығын арттыру негізінде майлы дақылдардың жалпы жиналымын ұлғайтуы қажет.

Бұдан әрі біз дамыған елдер, тұтастай республика бойынша және Қазақ тағамтану академиясының ұсынымы бойынша облыс халқының жан басына шаққандағы ауыл шаруашылығының негізгі өнімдеріне оны өндірудің орташа деңгейінде талдау жүргіздік (кесте 4).

Кесте 4

Есептегендегі ауыл шаруашылығының негізгі өнімдерінің өндірісі

2020 жылы жан басына шаққанда, кг

Көрсеткіштердің атауы	Дамыған елдер бойынша орта есеппен ауыл шаруашылығы өндірісі	Жамбыл облысы бойынша орташа нақты ауыл шаруашылығы өндірісі	Қазақ тағамтану академиясының ұсынысы бойынша
1. Дәнді дақылдар	880	745,5	148
2. Күріш	23	492,7	8,07
3. Жүгері	580	99,3	-
4. Соя	170	56	3,72
5. Қант қызылшасы	463	118,1	366
6. Жеміс-жидек дақылдары	130	25,3	30

7.Картоп	128	227,9	95
8.Көкөністер	142	941,3	70

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің дамыған елдердің тұрғындары үшін тұтыну стандарттарына сәйкестігін талдау облыс халқы тек күріш, картоп және көкөністермен қамтамасыз етілгенін көрсетеді. Сонымен қатар, облыстың ауыл шаруашылығының қол жеткізілген көрсеткіштері дамыған елдердің орташа көрсеткіштерінен төмен. Мәселен, жүгері жан басына шаққанда 480,7 кг – ға, бидай – 134,5 кг – ға, соя - 114,0 кг – ға, қант қызылшасы-344,9 кг-ға, жеміс-жидек-104,7 кг-ға кем өндіріледі, Жамбыл облысының Ауыл шаруашылығы Қазақ тағамтану академиясының ұсынысы бойынша дәнді дақылдар, жүгері, картоп, көкөніс, жеміс-жидек сияқты өнімдер бойынша халықтың қажеттіліктерін қанағаттандырады. картоп пен көкөністер. Облыста сондай - ақ қант қызылшасы мен жеміс-жидек дақылдарының өткір тапшылығы байқалады.

Мал шаруашылығы өнімдерін өндірудің экономикалық тиімділігін бағалау заттай және құндық көрсеткіштер кешені бойынша жүргізіледі. Табиғи көрсеткіштерге жануарлардың өнімділігі және табиғи бірліктердегі жалпы өнімнің шығымдылығы сияқты көрсеткіштер жатады. Құндық көрсеткіштерге жалпы өнімнің ақшалай мәнде шығуы, сондай-ақ өнім өндіруге жұмсалған шығындар сомасы, алынған пайда сомасы және өндірілетін мал шаруашылығы өнімінің рентабельділігі жатады.

Кесте 5

Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру

Көрсеткіштердің атауы	Жылдар					Өзгеру қарқыны, %
	2016	2017	2018	2019	2020	
1.Сойыс салмақта ет өндіру, мың тн	60,0	65,3	69,8	71,7	76,0	126,7
2.Сүт өндіру, мың тн	297,6	306,2	315,0	323,6	326,5	109,7
3.Жүн өндіру, тн	5472	5563	5748	5873	5999	109,6
4.Жұмыртқа өндірісі, млн дана	108,1	120,6	131,6	135,1	137,4	127,1
5.Халықтың жан басына шаққандағы ет өндірісі, кг	57,0	58,5	62,5	63,7	67,3	118,1
6.Халықтың жан басына шаққанда сүт өндіру, кг	267,9	274,5	282,0	287,5	288,9	107,8
7.Халықтың жан басына шаққандағы жүн өндірісі, кг	4,9	5,0	5,1	5,2	5,3	108,1
8. Халықтың жан басына шаққандағы жұмыртқа өндірісі, дана	97,0	108,0	117,0	120,0	121,0	124,7

Қаралып отырған кезеңде ет, сүт, жүн және жұмыртқа өндірісі: ет – 26,7% – ға, сүт – 9,7% - ға, жүн-9,6% - ға, жұмыртқа-27,1% - ға өсті. Ал егер жан басына шаққандағы мал шаруашылығы өнімдерін өндіруді қарастыратын болсақ, облыста да

оның өсуі байқалатынын атап өтуге болады. Осылайша, ет өндірісі жан басына шаққанда 10,3 кг-ға, сүт 21 кг-ға, жүн 0,4 кг-ға, жұмыртқа саны 24 данаға артты[1].

Отандық мал шаруашылығын жандандырудың, оның ішінде ауыл шаруашылығы жануарларының генетикалық әлеуетін арттырудың мемлекеттік саясатын іске асыру үшін Жамбыл облысының 2017-2021 жылдарға арналған өңірлік бағдарламасы әзірленді, оның негізгі мазмұны сүтті және етті бағыттағы ірі қара малды жасанды ұрықтандыру, асыл тұқымды малды сатып алу, фермерлерге субсидия төлеу, жаңа бордақылау алаңдарын салу және т. б.

Осылайша, ауылшаруашылық қызметін талдау негізінде келесі қорытынды жасауға болады:

- облыста ауыл шаруашылығын дамыту үшін барлық жағдайлар бар: аумақтың кеңдігі, қолайлы табиғи-климаттық жағдайлар, Су ресурстарының және еңбекке қабілетті ауыл халқының болуы. Аталған факторлардың арқасында облыстың ауыл шаруашылығының жалпы өнімі 2016 жылмен салыстырғанда 2020 жылы 65,4% - ға өсті. Сонымен қатар, ҚР жалпы өнімінің жалпы көлемінде облыстың ауыл шаруашылығы өнімінің үлес салмағы өте төмен 6,2%. Өсімдік шаруашылығы өнімдерінің өндірісі 76,5% - ға, ал мал шаруашылығы 52,4% - ға өсті.

- экономиканы реформалау жылдарында ауыл шаруашылығы, 4% аймақта әртүрлі меншік түріндегі ауылшаруашылық құрылымдарының жаңа түрлері пайда болды. Барлық агроқұрылымдардың ішінде ең көп үлес салмағын шаруа (фермер) қожалықтары және халықтың жеке шаруашылықтары алады;

Қолданылған әдебиеттер

1. Как в Казахстане намерены обеспечить продовольственную безопасность
Электронный ресурс: <https://primeminister.kz/ru/news/v-kazahstane-rassmotren-plan-obespecheniya-prodbezopasnosti-na-srednesrochnyy-period-e-karashukeev-152143>
2. Статистический сборник «Сельское, лесное и рыбное хозяйство Жамбылской области» 2016-2020. Департамент статистики Жамбылской области г.Тараз 2021. 134с.
3. Статистический сборник «Уровень жизни населения в Жамбылской области» 2016-2020 Департамент статистики Жамбылской области г.Тараз 2021. 156с.

УДК 33.336

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПЛАТЕЖНАЯ СИСТЕМА КАЗАХСТАНА: СОЗДАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

**Танатова Салтанат Орынбасарқызы, магистр экономических наук
Международный Таразский инновационный институт**

Андатпа. Мақалада цифрлық экономика жағдайында экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және елдің ұлттық мүдделерін сақтау жөніндегі стратегиялық маңызды құрал болып табылатын Қазақстанның ұлттық төлем жүйесін құру және дамыту перспективалары қарастырылады. Сондай - ақ, соңғы 2019-2021 жылдардағы Қазақстан Республикасының Төлемдер нарығына талдау жасалды.

Кілт сөздер: төлем жүйесі, нарық, қолма-қол төлем, Қолма-қол ақшасыз төлем, цифрлық қаржы.

Аннотация. В статье рассматривается создание и перспективы развития Национальной платежной системы Казахстана, которая является стратегически важным инструментом по обеспечению экономической безопасности и сохранению национальных интересов страны в условиях цифровой экономики. А также приведен анализ рынка платежей Республики Казахстан за последние 2019-2021 годы.

Ключевые слова: Платежная система, рынок, наличный платеж, безналичный платеж, цифровые финансы.

Annotation. The article discusses the creation and prospects for the development of the National Payment System of Kazakhstan, which is a strategically important tool to ensure economic security and preserve the national interests of the country in the digital economy. The analysis of the payment market of the Republic of Kazakhstan for the last 2019-2021 is also given.

Keywords: Payment system, market, cash payment, non-cash payment, digital finance.

Эффективность функционирования банковской системы и финансовых рынков прямо зависит от уровня действующей в стране платежной системы. Основными критериями платежной системы, оптимально отвечающей потребностям экономики, являются оперативность и скорость проведения платежей, степень автоматизации и надежность системы расчетов, а также уровень рисков при проведении расчетных операций.

Поскольку система безналичных расчетов Казахстана, унаследованная от прежней централизованной плановой системы и поддерживаемая Государственным банком бывшего Советского Союза, не удовлетворяла требованиям рыночной экономики, Нацбанк в 1994 году начал проведение ее реформы. Основными ее целями являлись ускорение прохождения платежей между банками и их клиентами (на тот период срок прохождения одного платежа составлял 3-12 дней), а также более широкое внедрение в обращение различных платежных инструментов (поручений, чеков, векселей, платежных карт).

В 1995 году в составе Нацбанка была создана первая в Казахстане клиринговая палата (Алматинская клиринговая палата), которая работала по методу многостороннего взаимозачета. Окончательные расчеты банки производили один раз в конце операционного дня по чистой позиции каждого участника. В то время еще не было внедрено понятие «электронный документ», и банкам-участникам клиринга в конце дня приходилось производить обмен платежными поручениями на бумажных носителях. Постепенно при областных филиалах Нацбанка были созданы клиринговые палаты, которые осуществляли межбанковский клиринг внутрирегиональных платежей.

В 1996 году нормативно закреплено понятие «электронное платежное поручение», разработаны и внедрены форматы электронных сообщений для обмена информацией по платежам между участниками платежной системы, ориентированные на SWIFT.

В том же году Алматинская клиринговая палата реорганизована в Казахстанский Центр межбанковских расчетов (КЦМР), который является оператором платежной системы и призван обеспечивать ее эффективную и устойчивую работу. В настоящее время для реализации возложенных функций и

задач КЦМР использует информационные технологии и техническое оборудование в соответствии с последними достижениями мировой практик

Одним из важнейших моментов в развитии платежной системы республики стало создание в августе 1996 года на базе КЦМР системы крупных платежей (СКП), обрабатывающей электронные платежные поручения, осуществляющей расчеты на валовой основе.

Важным мероприятием, способствующим совершенствованию платежной системы, явилась централизация корреспондентских счетов банков второго уровня в Нацбанке, которая была произведена в период с октября по ноябрь 1998 года. Централизация корреспондентских счетов позволила Нацбанку оперативно осуществлять функции расчетного банка, повысить эффективность, контрольных функций над платежной системой и банковской системой в целом.

Платёжная система является стратегически важным инструментом по обеспечению экономической безопасности и сохранению национальных интересов страны в условиях цифровой экономики.

Надежные и безопасные платежные системы способствуют повышению стабильности финансовой системы страны в целом, обеспечивая эффективное использование финансовых ресурсов, гарантируя своевременный расчет между участниками финансового рынка.

Платежная система, является важной составной частью денежной системы страны, оказывает влияние на размер и скорость обращения денежной массы, влияет на темпы воспроизводственных процессов. Обеспечение ее эффективного и бесперебойного функционирования является одной из целей деятельности Национального банка, установленных законом «О Национальном банке Республики Казахстан», статья 7, и. 3. В соответствии с законом, НБРК осуществляет регулирование платежных систем и надзор (оверсайт) за ними, регулирование рынка платежных услуг, устанавливает правила организации деятельности платежных организаций и осуществления безналичных платежей и переводов денег. [5]

Платежная система Казахстана уже много лет демонстрирует способность обеспечить потребности финансового сектора в безопасных расчетных механизмах. Объем переводов денег, осуществленных через платежные системы Национального Банка.

Становление и развитие отечественной платежной системы в Казахстане происходило в несколько этапов. Первый этап охватывает период, начавшийся с момента обретения Казахстаном независимости в 1991 и продлившийся до 1998 года. На этом этапе, одновременно с реформированием банковской системы, Национальный банк Республики Казахстан начал работу по формированию собственной платежной системы.

Изучив опыт платежных систем, функционирующих в развитых странах, в странах Восточной Европы, Балтики и странах СНГ, Национальным банком, в течение первого года независимости, были созданы 19 областных и 274 районных Расчетно- Кассовых центров Нацбанка.

На Расчетно - Кассовые центры Нацбанка были возложены 2 основные задачи - это бесперебойное осуществления межбанковских расчетов и введение национальной валюты - тенге в ноябре 1993 года. Одновременно Национальным банком началось внедрение электронных платежей в расчетах, с целью ускорения и повышения надежности платежей. В 1995 году в Алматы была открыта Алма - Атинская клиринговая палата, которая начала осуществлять расчеты, по методу

многостороннего взаимозачёта. В последствие, на основании решения Правления Национального Банка Казахстана № 252 от 30 декабря 1995 года в соответствии с «Программой реформирования банковской системы Республики Казахстан», на ее базе был создан Казахстанский центр межбанковских расчетов (КЦМР), являющийся самостоятельным хозяйствующим субъектом и входящий в структуру Национального Банка Республики Казахстана. [5]

На КЦМР возложено проведение межбанковских платежей и переводов денег через МСПД, СМК и техническое обеспечение бесперебойного функционирования платежных систем. Чуть позже, используя опыт Швейцарской системы SIC (Swiss Interbank Clearing), на базе КЦМР была создана система крупных платежей (СКН), через которую начали осуществляться расчеты на валовой основе. Первая Казахстанская система крупных платежей (СКН) имела характеристики перспективной «системы валовых расчетов в режиме реального времени» (RTGS - real time gross settlement system).

Начало второго этапа развития платежных систем Казахстана ознаменовано принятием в 1998 году Закона Республики Казахстан № 237-1 «О платежах и переводах денег», в основе которого лежала задача установление и регулирование отношений, возникающих при осуществлении платежей и переводов денег. В соответствии с принятым законом в ноябре 1999 года, по типу американской автоматизированной клиринговой палаты (Automated) была создана единая клиринговая система в Казахстане, которая и по сей день функционирует по типу американского аналога, позволяя своим участникам управлять собственной ликвидностью, с учетом максимально использования встречных потоков платежей.

Таким образом, к концу второго этапа развития платежной системы в Республике Казахстан функционировал Казахстанский центр межбанковских расчетов, являющийся оператором двух национальных платежных систем: Межбанковская система переводов денег (МСПД) и Система межбанковского клиринга (СМК). В результатах исследования экспертов Международного Валютного Фонда и Всемирного Банка, подтверждено, что деятельность этих платежных систем соответствует международным стандартам безопасности и надежности проведения платежей.

В настоящее время платежный рынок Казахстана представлен двумя крупными сегментами - это платежные системы, функционирующие на территории Казахстана, и рынок платежных услуг. Каждая платежная система Казахстана имеет свои индивидуальные особенности функционирования и ориентацию на определенные сегменты рынка.

К платежным системам Национального Банка относятся Межбанковская система переводов денег (далее - МСПД) и Система межбанковского клиринга (далее - СМК), обеспечивающие функционирование финансовой системы страны.

На Рисунке 1 представлена структура платежных систем Казахстана с указанием числа участников данных систем. [7]

Рисунок 1 – Структура Казахстанской платежной системы

В современном мире активно действует множество национальных платежных систем, выполняя широкий спектр услуг.

Рассмотрим рынок наличных платежей.

За период трех лет на рынке наличных платежей наблюдается общий тренд роста в среднем на 8% ежеквартально. Аналогичный тренд наблюдается и в безналичных платежах, но уже с более быстрыми темпами роста, в среднем на 14% ежеквартально. При этом аномальные скачки роста и падений наблюдаются в 2020 году, что объясняется пандемией COVID-19 и сменой потребительских предпочтений.

Пандемия привела ко всемирному карантину, ограничения затронули практически все субъекты малого и среднего бизнеса, что привело к стагнации рынка во втором квартале 2020 года. Однако данная ситуация спровоцировала отложенный спрос и активный переход в онлайн, что привело к существенному увеличению платежей в третьем и четвертом кварталах 2020 года на 19% и 15%, соответственно.

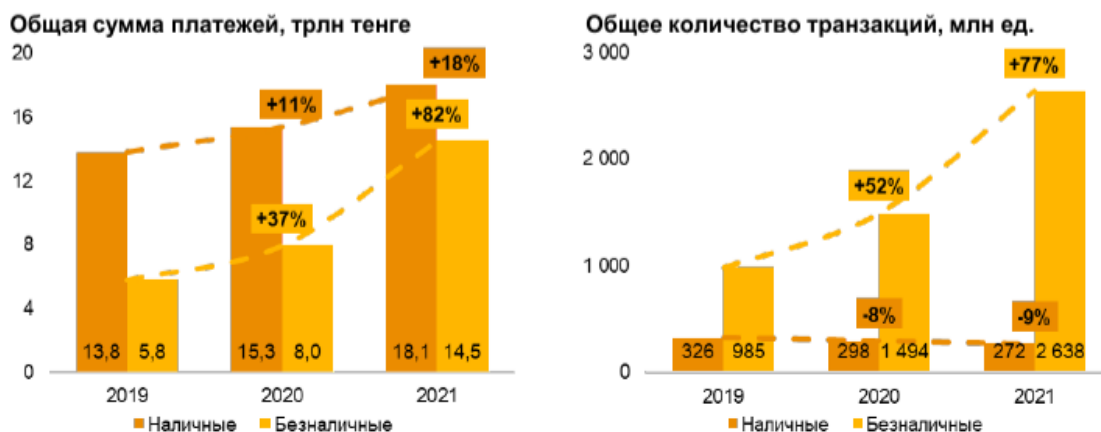

Рисунок 2 - Динамика изменения объема платежей по кварталам, трлн тенге

Наличные деньги являются самым ликвидным активом. Опыт различных стран свидетельствует о том, что независимо от наличия инструментов безналичных платежей в денежно-кредитных системах потребность в денежной наличности сохраняется и сегодня. Несмотря на то, что деятельность центральных банков, а также банков второго уровня направлена на увеличение доли расчетов безналичным способом, с использованием кредитных и дебетовых карт, а также электронных денег - люди все равно продолжают оплачивать покупки и услуги

наличными деньгами по разным причинам. К ним могут относиться: недоверие к финансовой системе, получение оплаты за услуги в наличном расчете, поведенческие привычки и сложности с использованием новых технологий, уклонение от уплаты налогов и задолженностей по кредитам, а также сокрытие целевого использования денег. Тем не менее, по данным игроков рынка с 2019 по 2021 год, наблюдается постепенное снижение доли наличных платежей* от общего объема рынка на 21% (или 15 п. п.) и уменьшение частоты снятий наличных денег из банкоматов на 17% (или 54 млн ед.). Можно предположить, что одним из основных факторов увеличения суммы наличных денег снятых с банкоматов является увеличение заработной платы на 41,7% за описываемый период. Ускоренное развитие безналичных платежей, доступность электронных девайсов, различные акции и “кэшбэк” при оплате картами и развитие электронной коммерции в связи с пандемией повлияли на снижение доли наличных платежей. Немаловажен факт того, что во время локдаунов оплата наличными была не удобна многим пользователям за счет того, что могла быть осуществлена только в офлайне. Меры предосторожности от контакта с другими людьми путем передачи наличных денег во время пандемии, возможно, также сыграли роль в падении доли наличных платежей. [7]

Изменение доли наличных платежей в общем объеме рынка, трлн тенге

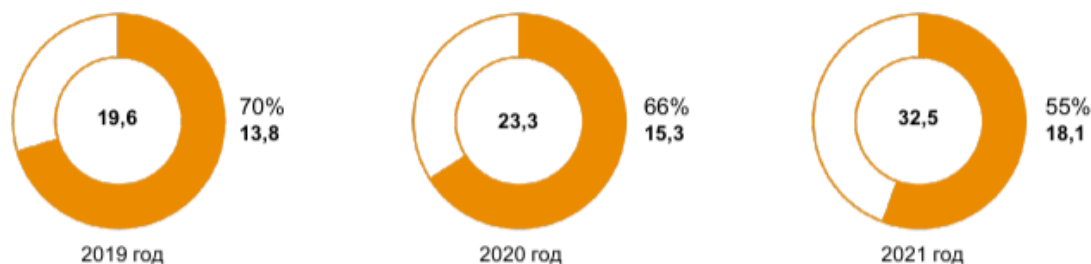

Рисунок 3 – Рынок наличных платежей, трлн тенге

Несмотря на это, на 2021 год наличные деньги все еще остаются главным платежным инструментом в Казахстане, составляя 55% от общей доли рынка по нашей методологии. Однако на самом деле доля наличных может быть меньше в связи с тем, что часть снятых наличных денег из банкоматов может быть использована для пополнения депозитов или перенесена на счета других игроков рынка и вновь использована в безналичном расчете. В 2021 году 34% составила доля наличных платежей в общем объеме рынка с учетом дисконта.

Что касается безналичных платежей, на сегодняшний день является очень развитым. Стремительный рост безналичных платежей обусловлен изменением потребительских запросов и появлением новых платежных технологий. Согласно данным за 2021 год, сумма безналичных платежей составила 14,5 триллионов тенге, что на 82% больше значения 2020 года. При этом в 2020 году прирост относительно 2019 года был на уровне 37%. Стоит отметить, что частота оплаты (количество транзакций) через безналичный расчет также растет, на это указывает ежегодный прирост в 2020 и 2021 годах на 34% и 77%, соответственно.

Несмотря на то, что пандемия COVID-19 и ограничительные меры ускорили процесс перехода с наличных платежей на безналичные, активный спрос на безналичные способы платежей начался ранее: с первого квартала 2019 года мы наблюдаем увеличение суммы за счет оплаты через POS-терминалы. Согласно данным НБРК за 2019 год количество офлайн POS-терминалов увеличилось на 27%,

со 126 тысяч до 161 тысячи, что может означать повышение спроса на оплаты картами. Уже в 2019 году сумма безналичных платежей составляла одну треть общего рынка платежей. [5]

Всемирный локдаун, бум онлайн-доставок, удаленная работа, развитие розничной электронной коммерции и распространение инновационных технологий внесли свои изменения в потребительское поведение. Снижение суммы платежей в первом полугодии 2020 года возникло за счет первоначального экономического шока и снижения рабочих мест. Одним из подтверждающих факторов служит уменьшение уровня занятости населения до минимального значения 65,7% за 17-летний период. Однако уже к концу второго полугодия 2020 года заметен рост, который сохраняет свой тренд и в 2021 году.

Несмотря на сокращение рабочих мест и безработицу, вызванную закрытием многих объектов малого и среднего бизнеса в 2020 году, номинальные доходы к концу года, а именно в 4 квартале, выросли на 15,5% по отношению к предыдущему кварталу, за счет чего может быть обоснован сильный рост в 27%.

Новый кризис вызванный пандемией COVID-19 дал основу для создания более безопасной и устойчивой системы по проведению оплаты. Многие участники рынка приспособились к новым условиям через диджитализацию, улучшили свои бизнес модели и процессы, а также расширили диапазон предлагаемых услуг и сервисов. Как следствие, данные факторы помогли сформировать большее доверие покупателей к онлайн покупкам, что можно наблюдать из роста доли безналичных платежей через онлайн POS-терминалы во второй половине 2020 года. В 2021 году сохранялся тренд на удобство и безопасность. Создаются новые экосистемы с разновекторными потребительскими услугами, тем самым охватывая все большую долю рынка.

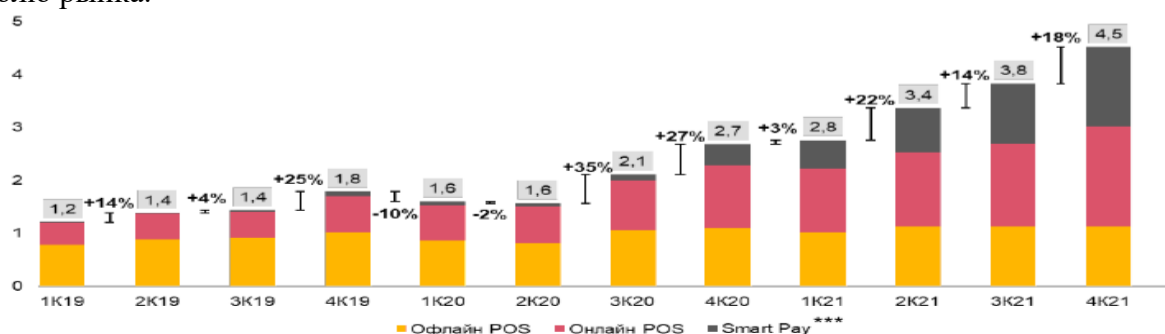

Рисунок 4 – Динамика изменения суммы безналичных платежей по кварталам, трлн тенге

Сумма онлайн платежей с 2019 года возросла в 2,9 раза, а количество транзакций в 2,7 раза за счет изменившегося поведения потребителей - люди больше стали доверять онлайн покупкам. Другими причинами такого роста стали: успешное внедрение мобильной коммерции и банковских экосистем, развитие сервиса доставки и систем поощрения таких как “кэшбек”.

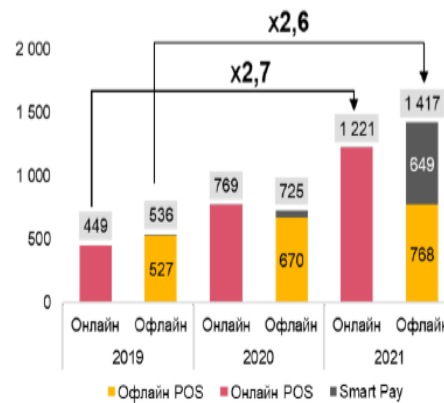
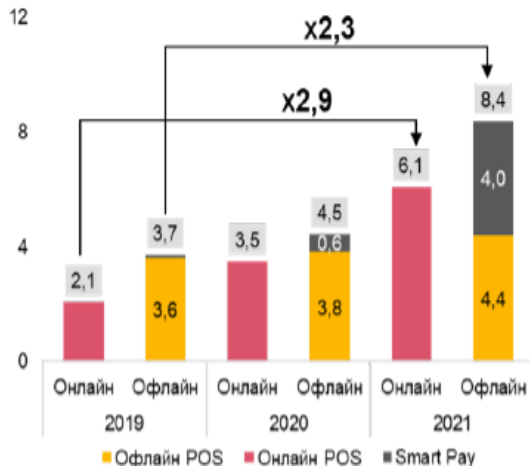

Рисунок 5 – Изменение суммы безналичных платежей с 2019 по 2021 гол, трлн тенге

Рисунок 6 - Изменение количества транзакций безналичных платежей с 2019 по 2021 год, млн ед.

Несмотря на быстрое развитие онлайн рынка, в сумме офлайн платежей также наблюдается существенный рост в 2,3 раза с 2019 года до 8,4 триллионов тенге и в 2,6 раза в количестве транзакций до 1,4 миллиардов. Однако можно заметить, что наибольший скачок по сумме безналичных платежей в основном приходится на долю Smart Pay с максимальным годовым ростом в 6,4 раза за двухлетний период. Такой тренд вызван удобством и безопасностью пользователей, а также массовой доступностью к оплате с использованием новых технологий. [7]

Невзирая на большую разницу в росте суммы онлайн и офлайн платежей, разница в росте количества транзакций не столь высока. Это говорит о более высоком среднем чеке в офлайне в сравнении с чеком в онлайн.

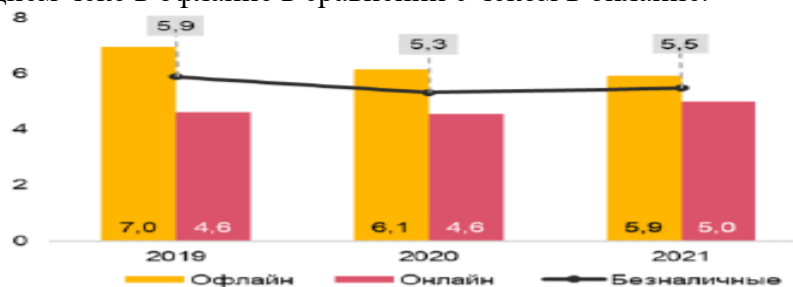

Рисунок 7 – Динамика изменения среднего чека безналичных платежей по годам, тыс.тенге

Динамика изменения суммы среднего чека в разрезе трех лет показывает сильный спад по офлайн платежам в 2021 году в сравнении с 2019 годом и стагнацию темпа роста в онлайн платежах. Снижение среднего чека на 15% с 2019 года по 2021 год в офлайн платежах происходило в виду того, что частота оплаты увеличивалась из-за растущего количество офлайн POS-терминалов и повышения доступности товаров, а также возможности приобрести их в рассрочку. Также другой причиной снижения среднего чека офлайн платежей с 2020 года на 2021 год мог быть растущий спрос со стороны потребителей на офлайн магазины из-за смягчения карантинных мер. Примечательно, что средний чек в онлайн платежах в 2021 году вырос на 9%.

Одной из причин может быть переход людей из онлайн покупок в офлайн, так как годовой прирост по количеству транзакций онлайн платежей уменьшился с 71% до 59%, в то время как годовой прирост по количеству транзакций офлайн платежей увеличился с 35% до 96%. При этом средний чек онлайн платежей ниже, чем средний чек офлайн платежей. Возможными факторами могут быть: склонность людей покупать более дорогие товары вживую для проверки качества, наличие больших скидок на онлайн платформах, а также сравнительно высокая вероятность ухода потребителя на онлайн платформах из-за доступности выбора и сравнения цен.

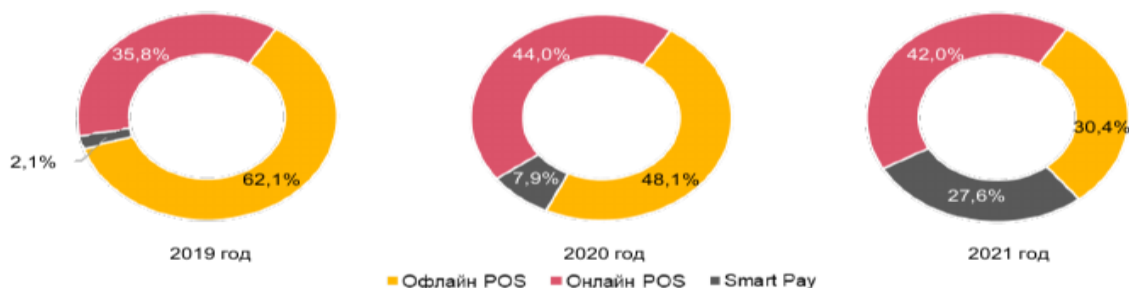

Рисунок 8 – Доли методов оплат в безналичных платежах

Примечательно, что с ростом доли Smart Pay с 2,1% до 27,6% от общей суммы безналичных платежей, доля офлайн POS существенно падает с 62,1% до 30,4% от общего объема безналичных платежей. Можно предположить, что пользователи стали предпочитать оплату с использованием Smart Pay. Данный метод оплаты является более простым и удобным в сравнении с классическими методами оплаты с использованием банковских карт. На сегодняшний день на рынке наблюдается большая конкуренция: каждый пытается привлечь и удержать как можно больше клиентов. В связи с этим, продавцы стараются предоставлять современные POS-терминалы различных банков-эквайеров. [6]

Сегодня цифровые финансы являются мостом из мира продвинутого пользователя в мир массового потребителя. Потребности пользователей безграничны, в связи с этим, необходимо постоянно совершенствовать и адаптировать национальную платежную систему. Чтобы придерживаться высокого уровня развития платежных систем Национальному банку Казахстана как оператору платежных систем, необходимо активизировать работу по выработке схем реализации механизма удаленной идентификации клиентов, регламентировать порядок осуществления биометрической идентификации клиентов при оказании банками электронных банковских услуг на основе сличения биометрических параметров физических лиц и сведений из государственной базы данных. В результате чего прогнозируется рост безналичных платежей и снижение теневой экономики. Предложенные инновации, в перспективе способны с помощью возможностей современных технологий значительно повысить доступность финансовых услуг, предлагаемых коммерческими банками.

Таким образом, платежные системы должны подстраиваться под современные требования для экономического развития. Только те платежные системы, которые стремятся удовлетворить все потребности потребителей, добиваются успеха и широкого распространения.

Список литературы:

1. «О платежах и платежных системах» Закон Республики Казахстан от 26 июля 2016 года № 11- VI ЗРК. - Режим доступа <http://zakon.kz>.
2. Обзор результатов надзора (оверсайта.) платежных систем и развития рынка платежных услуг. - Алматы. 2018 . - 46 с - Режим доступа: <https://nationalbank.kz>.
3. «О противодействии, легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» Закон Республики Казахстан от 28 августа 2009 года № 191-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.05.2018 г.).
4. Политика информационной безопасности РГП "КЦМР НБ РК"- Алматы. 2015,— 18с.— Режим доступа: <https://nationalbank.kz>.
5. Дюдикова. Е.И. Развитие электронных денег в системе безналичных расчетов / Е.И. Дюдикова. Н.Н. Куницына // Современные вопросы экономического развития: материалы международной научно-практической конференции. - Екатеринбург: Издательство «ИМПРУВ», 2017. - С. 91- 97.
6. Будущее финтех-индустрии: основные тренды и прогнозы. - Режим флОСТyna:<https://forklog.com/budushhee-finteh-industrii-osnovnye-trendy-i-prognozy>.
7. Сайт ranking.kz

УДК 33.336

ЦИФРОВАЯ И ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ**Танатова Салтанат Орынбасарқызы, магистр экономических наук
Международный Таразский инновационный институт**

Андатпа. Мақалада цифрлық және қаржылық сауаттылық деңгейі және оның жоғарылауы қарастырылады. Сондай-ақ соңғы жылдардағы Қазақстандағы қаржылық сауаттылық көрсеткіштерінің статистикалық деректері көрсетілді, 2020-2024 жылдарға арналған қаржылық сауаттылықты арттыру тұжырымдамасы ұсынылды.

Кілт сөздер: цифрлық, қаржылық сауаттылық, халық деңгейі, көрсеткіштер, арттыру тұжырымдамасы.

Аннотация. В статье рассматривается уровень цифровой и финансовой грамотности, и ее повышение. А также показаны статистические данные показателей финансовой грамотности в Казахстане за последние годы, предложена концепция повышения финансовой грамотности на 2020-2024 годы.

Ключевые слова: цифровая, финансовая грамотность, уровень населения, показатели, концепция повышения.

Annotation. The article discusses the level of digital and financial literacy, and its improvement. The statistical data of the financial literacy indicator in Kazakhstan in recent years are also shown, the concept of improving financial literacy for 2020-2024 is proposed.

Keywords: digital, financial literacy, population level, indicators, the concept of improvement.

Финансовая грамотность – это знания и навыки, которые помогают принимать взвешенные и разумные решения в отношении финансов. Чтобы считаться финансово грамотным, нужно разбираться в основных финансовых понятиях, ориентироваться в услугах финансовых институтов и использовать их с осознанием плюсов, минусов и рисков, правильно оценивать ситуацию на рынке, управлять финансами: вести бюджет, планировать траты, накапливать сбережения и по возможности избегать долгов.

Финансовая грамотность необходима, чтобы обезопасить себя и свою семью в непредвиденных обстоятельствах и повысить качество жизни. Это важно для каждого из нас, в частности, а также для государства и финансовых институтов. Когда люди не принимают разумные решения в отношении финансов, то увеличиваются задолженности по потребительским и ипотечным кредитам, появляется большое количество мошенников, растёт уровень преступности, экономическая стабильность падает, а люди вкладывают деньги в ненадёжные банки или используют сомнительные инструменты для повышения дохода. С результатами приходится разбираться государству: выплачивать компенсации и успокаивать социальные волнения в обществе. Для поддержки заёмщиков разработали государственную программу: на это выделили 130 млрд тенге из республиканского бюджета.

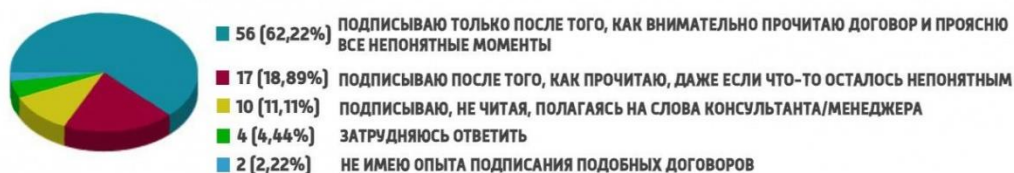
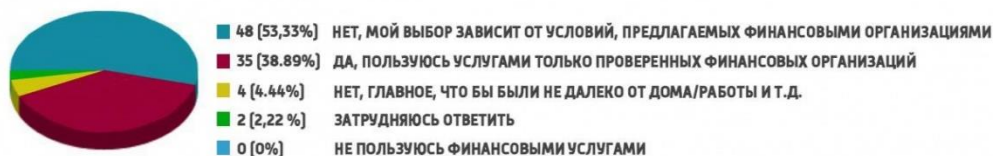
При этом стоит помнить, что деньги государства – это деньги налогоплательщиков, то есть государство ликвидирует последствия низкой финансовой грамотности за наш счёт. Напрашивается логичное решение: тратить деньги на повышение финансовой грамотности населения, чтобы не разбираться с последствиями. Такой подход окупится в будущем.

Оценить уровень финансовой грамотности в Казахстане сложно, потому что качественных свежих исследований внутри страны нет. На мировом уровне такими исследованиями занимается Организация экономического сотрудничества и развития (Organisation for Economic Cooperation and Development, OECD). Согласно её последнему исследованию в 2016 году, в котором участвовало 51,5 тысяч взрослых (от 18 до 79 лет) из 30 стран мира, лишь 51-54% респондентов достигли минимального показателя финансовой грамотности.

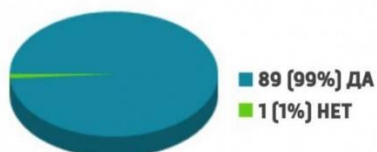
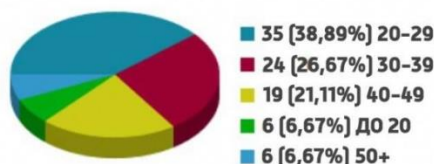
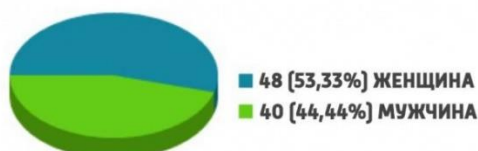
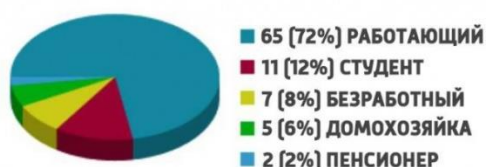
Рейтинговое агентство Standard&Poors, которое занимается аналитикой финансовых рынков, исследовало финансовую грамотность в 2014 году. В исследовании участвовала выборка из 150 тысяч человек из 148 стран. По данным этого исследования показатель финансовой грамотности Казахстана – 40%.

Чтобы определить уровень финансовой грамотности казахстанцев, Нацбанк проводит опрос. Если посмотреть результаты, то кажется, что с финансовой грамотностью у нас все в порядке.[1]

Большинство опрошенных утверждает, что изучает договор предоставления финансовой услуги, исследует условия и выбирает услугу и финансовую организацию в зависимости от них, ведёт бюджет и знает, куда обратиться, если нарушены их права.

ИЗУЧАЕТЕ ЛИ ВЫ ДОГОВОР ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ УСЛУГ ПЕРЕД ПОДПИСАНИЕМ?**ВЫ ПРЕДПОЧИТАЕТЕ ПОЛЬЗОВАТЬСЯ УСЛУГАМИ ОДНИХ И ТЕХ ЖЕ ФИНАНСОВЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ (только в одном банке, страховых компаний, микрофинансовых организаций и т.п.)?**

Однако на момент написания материала в опросе поучаствовало всего 90 человек: это слишком мало, чтобы делать какие-то выводы. Кроме того, большая часть респондентов – молодёжь, услуги и организации они изучают в интернете на сайтах. А как действует старшее поколение, неизвестно.

ЯВЛЯЕТЕСЬ ЛИ ВЫ ГРАЖДАНИНОМ (-КОЙ) РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН?**ВАШ ВОЗРАСТ****УКАЖИТЕ ВАШ ПОЛ****РОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

"Если судить по десятибалльной шкале, то я бы сказала, что общий уровень финансовой грамотности в Казахстане на уровне тройки. У основной массы населения нет понимания многих финансовых понятий, они не оценивают и не контролируют расходы и доходы, залезают в долги. Люди не отличают кредитные карты от дебетовых. Многие берут кредиты и сравнивают банки только по ставкам, не разбираясь в сути условий. Один из распространённых финансовых инструментов у нас – вкладывать в золото. Некоторые снуют по ломбардам: перепродажу золота они сделали основным источником дохода и инвестируют только в неё. Ситуацию улучшает только повышающаяся цифровая грамотность. Люди ищут выгодные предложения, например на Aliexpress и Alibaba. На распродаже 11 ноября (в "День холостяка" в Китае) казахстанцы сделали 4,5 млн покупок. Есть категории, у которых финансовая грамотность выше. В основном это люди с доходом выше

среднего. Они знают, как и куда инвестировать, контролируют расходы, повышают доходы и ориентируются в услугах. Но таких не так много".

Низкая финансовая грамотность и желание получить высокий доход влияют и на то, что люди считают финансовым инструментом инвестиционные (финансовые) пирамиды, онлайн-казино и игровые автоматы. [1,5]

Финансовые пирамиды обещают быстрый и высокий доход: все приносят деньги, они якобы вкладываются в высокодоходные бумаги. Затем все получают дивиденды и радуются. На самом деле принимать деньги от населения по закону могут только банки второго уровня и "Казпочта" (Национальный оператор почты) на основании выданных лицензий. Никаких лицензий, договоров и правовых документов у финансовых пирамид нет и не может быть: с 2014 года создание финансовой пирамиды вообще является уголовно наказуемым преступлением.

В случае с онлайн-казино и игровыми автоматами ситуация ещё проще: говорят, что они чуть ли не раздадут деньги даром. Даже напрягаться не нужно: играй и богатей. Конечно, это так не работает: никто не даст денег просто так, и волшебных денежных водопадов в жизни не бывает. На длительном этапе казино и автоматы всегда в плюсе, а деньги может выиграть только случайный счастливчик, которого определит заложенная программа. Считать это финансовым инструментом, да ещё и высокодоходным никак нельзя.

У большинства низкая финансовая грамотность сочетается с доверчивостью: "У нас в такси могут предложить купить биткоин по дешёвке. Сетевой маркетинг разрастается: люди вкладываются, и чтобы хоть как-то окупить вложения, всем потом пихают низкокачественные товары". Очень важно повышать финансовую грамотность не только у взрослых, но и у детей.

Индекс финансовой грамотности населения Казахстана в 2021 году составил 39,52%, увеличившись на 0,45 пунктов по сравнению с предыдущим годом (в 2020 году данный показатель был на уровне 39,07%). Таковы результаты ежегодных социологических исследований, которые были проведены по заказу Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка в рамках реализации Концепции повышения финансовой грамотности на 2020–2024 годы, утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан №338 от 30.05.2020 года.

Целью исследований является оценка уровня финансовой грамотности населения, вовлеченности граждан в финансовый рынок, доступности финансовых услуг, включая определение уровня осведомленности и представления граждан Республики Казахстан о финансовых инструментах, их возможностях и функциях, а также информационные и образовательные потребности населения.

Методология расчета индекса финансовой грамотности, которая учитывает параметры Организации экономического развития и сотрудничества (ОЭСР), включает в себя анализ трех показателей: управление собственными финансовыми средствами, использование финансовых услуг и уровень информированности населения о финансовой системе.

В 2021 году наиболее высокий показатель зафиксирован у показателя «Управление собственными финансовыми средствами» – 42,57%; наименьший – «Информированность о финансовой системе» – 35,45%. При этом за год данный показатель вырос более чем на 16 пунктов (в 2020 году он составил 19,3%).

С 28% в 2020 году до 39,2% в 2021 году увеличилось число казахстанцев, которым хватает информации и знаний об управлении своими финансами, о

финансовой системе, инструментах и услугах. При этом наиболее информированными в финансовом плане являются жители городов, преимущественно мужское население. Между тем, показатель «Умение использовать финансовые услуги» составил 40,56%.

Наиболее высокие уровни по данному показателю отмечаются в городах Нур-Султан и Алматы, а также Алматинской, Туркестанской и Западно-Казахстанской областях. Наименьшие – в Северо-Казахстанской, Павлодарской, Карагандинской и Жамбылской областях.

Итоги опроса определили популярные среди респондентов финансовые услуги и продукты – это товарный кредит (37,4%), текущий счет (32,6%), банковский депозит (29,3%). Наименее популярные – пенсионный аннуитет (1,08%), образовательный депозит (0,72%), акции, облигации и ПИФы (0,16%).

Стоит отметить, что особую популярность, особенно в период пандемии Covid – 19, приобрели услуги банка, связанные с предоставлением интернет- и мобильного банкинга для физических и юридических лиц.

Что касается гендерного показателя, у мужчин продемонстрирован более высокий уровень умений пользоваться финансовыми услугами, нежели у женщин. Как показало исследование, представители среднего возраста (от 25 до 45 лет) чаще используют разнообразные финансовые услуги, чем представители молодого поколения (от 18 до 21 лет) и граждане пенсионного возраста. [5]

В ходе решения задач по финансовой грамотности, размещенных в опроснике, правильные ответы предоставила почти треть респондентов. Это говорит о том, что опрошенные разбирались в сложных условиях финансовых услуг и продуктов. Но, тем не менее, есть доля респондентов, не разбирающаяся в профессиональной экономической терминологии и в условиях, предлагаемых банками и другими финансовыми организациями. Это пенсионеры, студенты и домохозяйки.

В целом, исследование показало, что некоторые респонденты хоть и плохо знакомы с дифференцированным набором финансовых услуг, но при этом они стали детальнее подходить к процессу выбора финансовой услуги, внимательно изучать договор. Так, 44,9% опрошенных, по их словам, всегда подписывают договор только после его прочтения и прояснения всех деталей, задают дополнительные вопросы менеджерам и изучают условия, а 21,8% респондентов подписывают без вопросов, поскольку им сложно во всем этом разобраться.

Рост цифровой и финансовой грамотности населения РК играет огромную роль в период ускоренного глобального технологического развития. Успехи в этой сфере напрямую влияют на развитие человеческого капитала и уровня жизни населения в целом.

Согласно отчёту «Уровень финансовой грамотности в СНГ в 2021 году», подготовленному ОЭСР, взрослое население Казахстана продемонстрировало результаты выше среднего по таким показателям, как финансовая грамотность, финансовые знания и поведение, а также финансовое благополучие. Респонденты показали умеренную уверенность в собственных финансовых знаниях: высоко их оценили 22%, что немного больше, чем в среднем по СНГ (19%). Также, если сравнивать со странами СНГ, Казахстан лидирует по таким показателям, как хранение денег в финансовых учреждениях, а именно на сберегательных счетах — 30% (среднее по СНГ — 13%), — и в срочных депозитах — 7% (среднее по СНГ —

3%). Во многих отношениях уровень финансовой грамотности граждан Казахстана и их опыт решения финансовых вопросов соответствуют общей картине в СНГ.

В то же время Казахстану есть к чему стремиться: по сравнению с другими странами СНГ по общему уровню финансовой грамотности (который включал оценку трёх компонентов: финансовых знаний, финансового поведения, отношения к финансам), Казахстан занял 3-е место после Беларуси и Узбекистана. При этом по баллам за финансовые знания Казахстан занял 2-е место среди стран СНГ (после Беларуси), тогда как Узбекистан — лишь 4-е место. Зато по показателям «финансовое поведение» и «отношение к финансам» Узбекистан занял 1-е место среди всех стран СНГ, тогда как Казахстан по баллам за финансовое поведение оказался на 2-й строчке, за отношение к финансам — лишь на 7-й. Беларусь, в свою очередь, заняла 4-е и 3-е места соответственно.

Оценка финансовых знаний включала вопросы, связанные с финансовыми концепциями: инфляцией, простыми и накопленными процентами, рисками, диверсификацией рисков. Оценка финансового поведения в части навыков планирования включала ряд вопросов, помогающих понять, занимаются ли респонденты активным накоплением, заимствуют ли они средства в случае нехватки, ставят ли для себя долгосрочные финансовые цели; в части обдуманных покупок — искали ли респонденты независимые источники информации или обращались за советом при обдумывании покупки (финансовых продуктов и услуг), делали ли они выбор из нескольких рассмотренных вариантов, изучали ли при этом рынок; в части контроля финансов — контролировали ли респонденты свои финансовые вопросы, платили ли по счетам вовремя, и т.д. Оценка отношения к финансам производилась по вопросам, характеризующим положительное отношение к долгосрочной перспективе и накоплению средств. Чем выше склонность к краткосрочной перспективе, то есть предпочтению «жить сегодняшним днём» и тратить деньги, тем ниже выставлялись баллы.

Рисунок 1 –Финансовая грамотность в странах, 2021г.

В мире проблеме также уделяют немало внимания. Так, в начале мая текущего года в Таллинне (Эстония) подвели итоги конкурса на получение награды Good Practice Award for Europe 2022 от Международной ассоциации социального обеспечения (МАСО). Всего в рамках конкурса 2022 года было подано 96 заявок от 32 организаций — членов МАСО из 20 стран европейского региона. [2]

Одним из лауреатов конкурса стал казахстанский Единый накопительный пенсионный фонд (ЕНПФ), получивший почётную грамоту с особым отличием за реализацию Корпоративной стратегии на 2017–2021 годы, а именно за успехи в деле расширения охвата накопительной пенсионной системой за счет обеспечения равного доступа, внедрения современных информационно-коммуникационных технологий и повышения финансовой грамотности населения.

Стратегия развития ЕНПФ на 2017–2021 годы была направлена на расширение охвата и повышение финансовой грамотности населения за счёт роста качества сервиса и диверсификации каналов обслуживания. Одно из ключевых направлений — обеспечение равного доступа участников к пенсионным услугам через развитие прямого, электронного и удаленного форматов обслуживания. Быстрый рост и популяризация электронных услуг позволили сократить операционные расходы ЕНПФ. Количество отделений сократилось с 231 до 176 офисов, штатная численность уменьшилась на 35%. Отметим: вкладчики получают в удобном электронном формате уже свыше 93% услуг ЕНПФ.

Кроме того, для дальнейшего улучшения показателей в стране утверждена Концепция повышения финансовой грамотности на 2020–2024 годы.

Также в стране наблюдается положительная динамика уровня финансовой грамотности населения как согласно внутренним ежегодным социологическим исследованиям, которые проводятся по заказу, так и согласно методике Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка.

Так, индекс финансовой грамотности граждан Казахстана в 2021 году составил 39,52%, увеличившись на 0,45 пункта по сравнению с предыдущим годом (в 2020 году — 39,07%).

Наиболее высокий уровень был достигнут в сегменте «управление собственными финансовыми средствами» — 42,57%.

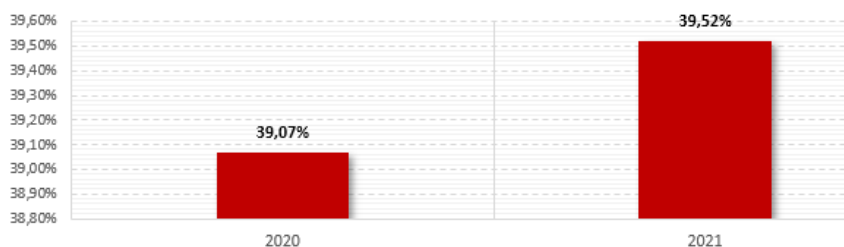

Рисунок 2 –Уровень финансовой грамотности казахстанцев согласно внутренним исследованиям

Рисунок 3 –Показатели компонентов индекса финансовой грамотности

Рисунок 3 –Уровень цифровой грамотности населения РК

В целом в стране отличные показатели цифровой грамотности. Согласно исследованию БНС АСПиР РК, уровень цифровой грамотности населения Казахстана неуклонно растёт. Так, доля респондентов в возрасте 6–74 лет, владеющих навыками использования цифровых устройств и интернета, в 2021 году достигла 87,3%. При этом в 2020 году их доля составляла 84,1%, в 2019-м — 82,1%, в 2018-м — 79,6%.

Одна из главных задач - обеспечение надлежащего уровня защиты интересов потребителей финансовых услуг, полноты и доступности информации для потребителей о деятельности финансовых организаций и оказываемых ими финансовых услугах, а также повышения уровня финансовой грамотности и финансовой доступности для населения.

Предложена концепция повышения финансовой грамотности на 2020-2024 годы.

Цель Концепции -формирование у граждан рационального финансового поведения, повышение эффективности защиты их прав и интересов, как инвесторов и потребителей финансовых услуг, повышение уровня и качества жизни за счет использования качественных финансовых продуктов и услуг. [5]

Постановлением Правительства РК от 30.05.2020 №338 утверждены задачи концепции:

1.Повышение охвата и информированности потребителей о финансовых продуктах и услугах, а также собственных правах при их использовании.

2.Повышение финансового образования различных целевых групп населения на всех уровнях образовательной системы (среднее, высшее, дополнительное) с использованием как классических, так и цифровых форматов.

3.Недопущение недобросовестных практик в отношении потребителей финансовых продуктов и услуг.

4.Развитие механизмов взаимодействия потребителей с финансовыми организациями и Агентством.

5.Обеспечение эффективного и равного доступа к финансовым услугам и повышение финансовой инклюзии.

6.Проведение постоянного мониторинга потребностей населения и ежегодная оценка уровня финансовой грамотности.

Ожидается положительная динамика показателей финансовой грамотности:

1) развитие у граждан навыков финансового планирования и формирования резервов на случай непредвиденных обстоятельств;

2) формирование у граждан нового типа мышления, содержащего установки на активное экономическое поведение, соответствующее их финансовым возможностям;

3) сокращение завышенных ожиданий государственной финансовой поддержки;

4) повышение доверия потребителей финансовых продуктов и услуг к финансовому сектору;

5) повышение общей экономической активности населения, поддержка предпринимательства и создания собственного бизнеса;

6) повышение эффективности и охвата мероприятий по финансовой грамотности за счет использования цифровых решений.

Ожидается достижение уровня финансовой грамотности в 2024 году значения, равного 41%.

Список литературы:

1. Горяев А., Финансовая грамота : спецпроект Российской экономической школы по личным финансам. — Москва : Юнайтед Пресс, 2012. — 121 с. ; 29 см. Свердловская ОУНБ; КХ; Формат Б; Инв. номер 2335855-КХ 2. Холяпина В. Е., Искусство считать деньги. Как повысить финансовую грамотность // Библиотечное дело. — 2012. — № 20. — С. 12-14. — (Библиотека и общество).
2. Патрушева Ю., День финансовой грамотности в учебных заведениях : [на примере Уральского государственного экономического университета] // Банк. — Екатеринбург, 2013. — № 9. — С. 19-20 : цв. ил.
3. Официальные данные на сайте «Цифровая финансовая грамотность населения 2021»
4. Сайт ranking.kz
5. Сайт fingramota.kz

ҚҰҚЫҚ

УДК 32.019.52

**ГРАЖДАНСКАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ
СТАБИЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНСКОГО
ОБЩЕСТВА**

Кенжебаева М.Т., к.э.н. доцент
Орынтаев Серік Берікұлы, Мажипаев Руслан
студенты 4 курса ОП «Юриспруденция»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Аңдатпа. Елдердің саяси трансформациясы көп деңгейлі элеуметтік дағдарыстың себебі болды, оның ең маңызды сипаттамасы Элеуметтік және этникалық топтардың жеке басын табу проблемасымен байланысты. Бұл мәселенің маңыздылығы оның азаматтық шоғырландыру процестеріне және саяси тұрақтылыққа тікелей әсер етуімен күшейтіледі. Ұлттық қауіпсіздікті, ішкі саяси тұрақтылықты және қоғамды шоғырландыруды қамтамасыз ету-Қазақстан дамуының негізгі басымдықтары. Ішкі саяси тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың маңызды шарты ұлтаралық келісім болып табылады.

Кілт сөздер: азаматтық консолидация, саяси тұрақтылық, азаматтық қоғам, саясат, Мемлекет

Аннотация. Политическая трансформация стран стала причиной многоуровневого общественного кризиса, важнейшая характеристика которого связана с проблемой поиска социальными и этническими группами собственной идентичности. Значимость данной проблемы усиливается ее прямым влиянием на процессы гражданской консолидации и политическую стабильность. Обеспечение национальной безопасности, внутривнутриполитической стабильности и консолидации общества- это ключевые приоритеты развития Казахстана. Важнейшим условием для сохранения внутривнутриполитической стабильности и национальной безопасности выступает межнациональное согласие.

Ключевые слова: гражданская консолидация, политическая стабильность, гражданское общество, политика, государство

Annotation. The political transformation of countries has caused a multi-level social crisis, the most important characteristic of which is associated with the problem of social and ethnic groups searching for their own identity. The significance of this problem is enhanced by its direct impact on the processes of civic consolidation and political stability. Ensuring national security, domestic political stability and consolidation of society are the key priorities of Kazakhstan's development. Важнейшим условием для сохранения внутривнутриполитической стабильности и национальной безопасности выступает межнациональное согласие.

Keywords: civil consolidation, political stability, civil society, politics, state

Как отмечал в своем Послании КОНСТРУКТИВНЫЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДИАЛОГ – ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ И ПРОЦВЕТАНИЯ КАЗАХСТАНА Глава государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, одна из целей – это «укрепление общественного согласия. Согласие между различными социальными и этническими группами – это результат усилий всего общества» [1].

В связи с этим необходимо проанализировать политические процессы и принять конкретные меры для укрепления нашего единства.

Реальной угрозой для Казахстана является общественная дестабилизация. Политическая стабильность имеет неоспоримую ценность, являясь базовым условием и важнейшим ресурсом национальной безопасности.

Политическая стабильность охватывает многофакторные процессы политического, социального, этнического, культурного и пр. сплочения. Обеспечение стабильности политической системы зависит от устойчивой взаимозависимости элементов политической жизни, упорядоченности общественно-политических отношений и их устойчивого эволюционного развития. Одним из факторов, обеспечивающих политическую стабильность, является гражданская консолидация. Ее основными формами являются социально-политическая консолидация, как процесс объединения, укрепления единства и сплоченности социальных и политических субъектов и на индивидуальном личностном уровне, и на уровне взаимодействия социальных групп, политических партий, общественных организаций[2].

В наиболее общем смысле политическая стабильность означает способность политической системы эффективно выполнять свои управленческие, защитные, консолидирующие и другие функции. Политическая стабильность представляет целостную систему взаимодействий политических субъектов, которая способна эффективно выполнять свои функции. В политологии выделяют внутриполитическую, региональную и международно-политическую стабильность.

Политически стабильной является та система, которая характеризуется мобильностью и восприимчивостью к различного рода изменениям. Значительно большими ресурсами жизнеспособности и потенциалом обладает автономная система, так как ей присуща способность реагировать как на внешние, так и на внутренние импульсы за счет отлаженного действия прямых и обратных связей между государством и обществом, что оказывает влияние на общественно-политические процессы и на характер социальных, культурных и экономических связей.

Политическая стабильность является свойством политической системы, означает сохранение целостности, качественных характеристик и способности к эффективному функционированию. Основными критериями выполнения политической системой своих функций являются низкий уровень социально-политической напряженности в обществе, отсутствие крупных конфликтов, свободное развитие личности, устойчивость статуса социальных групп, способность системы к восстановлению нарушенного состояния равновесия вследствие влияния внешних и внутренних факторов.

Во многих политологических концепциях основой сохранения политической стабильности является экономическое развитие, определяющее различные политические процессы в обществе. Однако, в период интенсивного экономического

развития происходит разрушение традиционных норм и связей, высока социально-статусная подвижность населения, неустойчива социальная стратификация. В этом случае поведение дистанционированных групп, находящихся на разных социальных полюсах, может стать источником возникновения конфликтов, нарушив устойчивость общества.

Согласно типологии общественных подсистем, критерии стабильности можно классифицировать в следующие группы:

- экономические: темпы экономического роста, инфляционный "прирост", уровень занятости, количество безработных и пр.;

- социальные: рост социально обусловленных болезней, распространение социальной девиации, уровень криминальности, степень социально-политической активности, количество выступлений, базирующихся на социальной основе и т.д.;

- политические: тип избирательной системы, степень обновления исполнительных органов и политической элиты, взаимодействие ветвей власти, частота смены правительства и т.д.;

- духовные: уровень конфессиональное™ и масштабы ее распространения, доминирующий тип религии, степень "близости" и частота взаимодействия государства и религии и т.д. [3].

Степень проявления различных аспектов идентификации особенно высока в обществах, где происходит разрушение традиционного уклада, социальные взаимосвязи реструктуризируются, меняется масштаб отношения к происходящим процессам, а ценности социального статуса утрачивают свою значимость. В таком случае жестко определяемые критерии принадлежности к определенной группе или сословию меняются, индивид вынужден трансформировать свою идентичность, стремясь к взаимодействию в других общностях, налаживая социальные связи по новой модели социальных координат. Смена идентичности обусловлена изменением условий жизнедеятельности, развитием новых социальных отношений, пролангацией социальных дистанций. Происходит системное крушение идентичности, которая в своей основе является сложным образованием, на личностном уровне состоящим из множества различных социально-психологических оснований.

Идентичность определяется как специфические культурные, лингвистические и пр. особенности, которые признаются различными группами характерными для себя, отличают их от других групп и связывают между собой в такой мере, чтобы обеспечить солидарность. Идентичность может быть позитивной и негативной, в зависимости от интерпретации относительных социальных фактов. В наиболее общем виде идентификация личности может определяться по различным категориям:

а) идентификация с группами различного масштаба и уровня (с семьей, друзьями, согражданами, носителями одной этнической принадлежности и т.п.);

б) половозрастная идентификация;

в) идентификация по социально-профессиональному признаку;

г) гражданская идентичность: ощущение близости с согражданами государства;

д) политико-идеологические идентификации;

е) ценностно-культурные идентификации;

ж) идентификации, формируемые на основе поведенческих стратегий.

Основными формами идентичности, влияющими на общественное единение и социальную интеграцию, являются государственная, гражданская и этническая. Важность понимания проблемы нахождения своей основы государственной и гражданской (социально-политической, этнической, культурной) тождественности осознавалась всеми государствами.

Социальный признак идентичности обеспечивает социальную стабильность, которая является одним из главных факторов политической. Процессы идентификации проходят сквозь многие срезы, как на уровне государства, социальных групп, так и на личностном индивидуальном, но, являясь постоянным качеством (признаком) личности, этническая принадлежность может стать первоосновой идентичности, и высокие значения идентифицированности на уровне отождествления со своим этносом могут стать источником нарушения политической стабильности, препятствуя или вовсе разрушая гражданскую консолидацию, разделяя общество на полярные сегменты.

В рамках идентичности (и этнической в том числе) обозначаются общие доминирующие представления, которые разделяются членами определенной группы и формируются в процессе взаимодействия с другими группами, стабилизирующе влияя на общественные процессы. В этнической идентификации такие представления являются результатом осознания общей истории, культуры, традиций, места проживания и государственности, солидаризируют членов группы на основе отличительных этнических особенностей от других этногрупп. Важное значение приобретают способы и формы не только внутригруппового поведения, но и межгруппового, что отражается на процессе формирования и устойчивости общей идентичности. В этногрупповом взаимодействии выстраивается логика отношений и действий в различных этноконтактных условиях и ситуациях. Чем доброжелательнее принятие общих групповых представлений, выше степень разделения большинством членов различных социально-политических, этнических и пр. групп общей идентичности, тем сильнее ее устойчивость, социально-политическая и психологическая безопасность и стабильность. В условиях коренных общественных изменений трансформация этнической идентичности и поиски ее новой формы являются не просто философско-психологической проблемой, а выступают важным жизненным вопросом определения субъектом своей статусной гражданской позиции в системе общественных отношений [4].

Ярким тому доказательством является кризис идентичности, поразивший государства СНГ после распада Советского Союза.

Общественные преобразования, связанные с обретением независимости Казахстана в 1991 году, в первую очередь, были направлены на государственное строительство и носили ярко выраженный политический характер. Переход к новой идентичности в изменившихся условиях был связан с потерей социально-идеологических ориентиров, обусловившей рост этнического самосознания и активное приобщение к своей культуре, традициям и обычаям. Возросла потребность самоотождествления, в первую очередь, со своей этнической группой. Разрушение традиционных территориальных границ в пределах СССР, превращение их из административных в государственные, опасность социально-экономического кризиса и неуверенность в защите политических и социально-экономических прав в рамках нового сообщества стали источником обращения к своему этносу, а этнические ценности заняли доминирующую роль в системе общих интересов.:

Процесс становления гражданской идентичности многогранен, имеет как свои внутренние, так и сопоставительные, сравнительные характеристики, степень значимости и влияния которых на политические процессы в стране различна.

Чрезвычайно важно сохранение паритета в становлении гражданской идентичности у представителей всех этносов, а также укрепление в рамках данной гражданственности этнонациональной идентичности всех этносов, проживающих в стране.

Стратегически важной для культурного, научного, технологического, в целом, цивилизационного подъема является усиление и укрепление этнонациональной идентичности, стимулирующей усиление гражданской идентичности.

С укреплением гражданской идентичности возрастают уверенность в собственных перспективах, связанных с данной страной, чувство защищенности как гражданина Казахстана, что не может служить препятствием укрепления этнонациональной идентичности представителей любого этноса.

Экономические и социальные критерии эффективности предпринимаемых государством мер неравнозначны и оказывают значительное влияние на снижение позитивного восприятия и доверия к государству, как правозащитнику своих граждан. В этом случае возрастает значение государственной адресной поддержки тех групп, которые сами не в состоянии улучшить собственное положение, в условиях рынка становясь экономически и социально уязвимыми. Необходимо учитывать, что доля таких групп по социально-демографическому, социально-профессиональному и территориальному признакам значительна.

Отрицательная оценка и недовольство предпринимаемыми или, наоборот, не предпринимаемыми действиями государства по правовой защите граждан указывают не только на условность социальной справедливости в казахстанском обществе, но и на несовершенство существующего законодательства.

Создание СНГ ознаменовало переход от единой стабильной системы общественного устройства к множеству нестабильных, характерных для молодых независимых государств, в условиях которых общественное реформирование началось с внедрением рыночных социально-экономических отношений. Рост социального давления обусловил несоответствие ожиданий граждан, повысил рост требований граждан к государству, в результате чего характерными признаками внутривнутриполитической ситуации стали широкая "разбросанность" социально-политических интересов, неопределенность идеологических ориентиров, ослабление обратных связей между политической системой и окружающей средой.

В секторе политических процессов демократизация общественных отношений обусловила легитимацию идеологического и политического плюрализма, как фактора эволюционного характера политических процессов и формирования гражданского общества. В процессе становления правового государства произошло формирование его демократических качеств в отношении свободы политического выбора, социального партнерства, атрибутами которых укрепляется устойчивость социально-политического состояния. Демократическое содержание развития политических процессов обусловило эффективность и надежность механизмов воспроизводства политической системы.

На этом уровне стабильности общности и народа особую актуальность приобретают сохранение территориальной целостности государства, обеспечение личной безопасности и защиты гражданских прав, поддержание достойного

жизненного уровня граждан, улучшение окружающей среды и благоприятное демографическое развитие[5].

Успешность в поддержании стабильности казахстанского общества в настоящее время объясняется превентивацией мер государственной политики, локализацией социальных конфликтов, и самое главное - толерантным отношением народа к социально-экономическим условиям существования. Начиная с политической либерализации, расширения гражданских и личных свобод, увеличения доступности информации государство сформировало базу для социального развития страны. И если прогресс в этой области носит постоянный характер, то основы социальной стабильности еще не оформились и не приняли необратимого характера.

Несмотря на развитие различных форм политической деятельности, уровень казахстанского общества в степени развития гражданской ответственности и способности к самоутверждению недостаточен для возможности оказывать "дисциплинирующее" воздействие на власть, через готовность защищать и согласовывать свои интересы с интересами других групп, слоев и классов. Формы социально-политического протеста носят стихийный характер, а отношение населения к реформам остается достаточно лояльным.

Пока общество в Казахстане однородно в том смысле, что размежевание политических симпатий находится не между различными социальными группами, а внутри них, когда социально-демографические факторы влияют на формирование политических пристрастий опосредованно, определяя пропорции элементов внутри каждой группы.

Формирование новой гражданской идентичности должно происходить с учетом исторического опыта Казахстана и современного цивилизационно-го развития мирового сообщества, членом которого является республика. Аморфность основ гражданской консолидации, полярная социальная стратификация, отсутствие стабильного устойчивого среднего класса, как консолидатора социально-экономических интересов, этническая конкуренция, препятствующая этнокультурной консолидации, низкая политическая активность, блокирующая солидарность по политическому признаку, - в совокупности эти факторы не только влияют на политическую дестабилизацию, но и обостряют кризис идентичности, переживаемый в настоящее время и присутствующий на всех ее уровнях.

В условиях казахстанских реалий можно выделить основные факторы, воздействующие на социально-политическую стабильность республики. В первую очередь, они связаны с реализацией функций государства, которое обеспечивает гарантию безопасности и защиту прав человека.

Политическая безопасность основывается на высокой политической культуре народа, ясном понимании им роли власти и политики в общественной жизни, а также способности действительно контролировать методы осуществления их целей и задач.

Кроме этого, в целях нейтрализации дестабилизирующих тенденций важно проводить политическую диагностику и прогнозирование, определяя социальные группы, являющиеся потенциальными источниками и носителями социальных конфликтов.

Поддерживать политическую стабильность на уровне незыблемости общественных устоев, - значит заведомо обрекать ее на будущее саморазрушение. Поэтому для дальнейшего сохранения политической стабильности, консолидации

общества и национальной безопасности, необходимы действия, направленные на формирование и развитие институтов гражданского общества, повышение политической культуры общества, легитимацию идеологического и политического плюрализма, активизацию социального партнерства, т.е. демократических качеств и факторов, которыми укрепляется социально-политическое состояние.

Список литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана КОНСТРУКТИВНЫЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДИАЛОГ – ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ И ПРОЦВЕТАНИЯ КАЗАХСТАНА. От 02.09.2022
2. Аберкромбри Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь / Пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. Казань: Изд-во Казан, ун-та, 1997.-420 с.
3. Политология, Учебник для СПО, Гаджиев К.С., 2019
4. Политология, Учебное пособие для СПО, Куканова Е.В., 2019
5. Государство, Право и политика, Шмитт К., 2013

ӘОЖ 347.61

ЕРЛІ-ЗАЙЫПТЫЛАРДЫҢ МҮЛКІН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢДАРЫ БОЙЫНША БӨЛҮДІҢ НЕГІЗДЕРІ МЕН ТӘРТІБІ.

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Рысбек Нұрдаулет Жанболатұлы – 6В04214/20-3
Әзімхан Қажымұқан Ермаханұлы - 6В04214/19-3
«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Соңғы жылдары еліміздің соттарында неке бұзу туралы істердің көбейгені рас. Бұрын ажырасуға арыз беретіндер қалалық жерлерде көп болса, қазір бұл мәселе ауылдық жерлерге де жетті. Заңды тіркелген әрбір үшінші некенің біреуі бұзылуда. Бұл еліміздегі отбасылық құндылықтардың әлсірегенін, ұлттық тәрбиенің ұмытыла бастағанын көрсетеді. Әсіресе, жастардың санасына шетелдік өркениеттің зор ықпалын тигізіп отырғанын жасыруға болмайды.

Кілт сөздер: ортақ мүлік, сот, ажырасу, мәміле, құқық, заң.

Аннотация. Действительно, в последние годы в судах страны увеличилось количество дел о разводе. Если раньше на развод подавало больше граждан в городах, то теперь эта проблема охватила и сельские районы. Расторгается каждый третий официально зарегистрированный брак. Это свидетельствует о том, что семейные ценности в стране ослабли, а национальное воспитание начало забываться. Нельзя скрыть, что иноземная цивилизация оказывает большое влияние на умы молодежи.

Ключевые слова: общее имущество, суд, расторжение брака, сделка, право, закон.

Annotation. Indeed, in recent years, the number of cases of divorce has increased in the country's waters. If earlier, more citizens filed for divorce in cities, now this problem has also covered rural areas. Every third officially registered marriage is dissolved. This indicates that family values have weakened in the country, and national education has begun to be forgotten. It cannot be hidden that a foreign civilization has a great influence on the minds of young people.

Keywords: general property, court, divorce, transaction, law, law.

Ерлі-зайыптылар ажырасқан жағдайда мүлікті бөліске салады. Бірнеше жағдайларды қарастырсақ. Сотқа, зайыбы ортақ мүлікті бөлуді талап етіп арыз берген, онда жұбайының қалада жеке үйі болғанын, үйленген соң үйге күрделі жөндеу жүргізілгенін көрсете келе, үйді ортақ мүлік деп танып, екіге бөлуді сұраған. Сот, талап арызды қанағаттандырған, өйткені үйге күрделі жөндеу жүргізілген, үйдің бөлмелерінің қабырғалары өзгертілген, жаңадан бөлмелер қосылған, яғни үйдің құны едәуір артты деп тануға негіз болған.

Сотқа, зайыбы ортақ мүлікті бөлуді талап етіп арыз берген, жұбайы да талап арыз беріп, бірге тұрған кезінде банктен алған кредитті жақтарға бөлуді сұраған. Сотта, жақтардың бір жыл бұрын ажырасып, екі бөлек тұрып жатқаны анықталған, сондықтан сот, некеде тұрған уақытта алған пәтерді ортақ мүлік деп және жақтардың үлестері тең деп таныған. Банктен алған кредитті некеде тұрған уақытта алынып, отбасының керегіне жұмсалғандықтан екіге тең бөлген. Алайда, жақтар бір жылдан бері бөлек тұрғандықтан, жұбайы несиені осы уақытта өзінің ғана табысынан төлеп жатқандықтан, сот, жақтардың бірге тұрған кезіндегі банкке қайтарылған соманы жалпы несие сомасынан алып тастап, қалған соманы екіге тең бөліп, жұбайының бір жылдан бері төлеген сомасының жартысын зайыбынынан жұбайының пайдасына өндірген.

Сотқа, зайыбы ортақ мүлікті бөлуді талап етіп арыз берген. Сотта, жақтардың бұрын ажырасып, екі бөлек, екі үйде тұрып жатқаны анықталған, сондықтан сот, некеде тұрған уақытта алынған үйлерді ортақ мүлік деп, жақтардың үлестері тең деп таныған. Көрші адамнан алған қарызды некеде тұрған уақытта алынып, отбасының керегіне жұмсалғандықтан екіге тең бөлген. Алайда, зайыбы үлкен үйде, ал жұбайы кішкентай үйді алғандықтан, жұбайы бөлек тұрған кезде малдарын сатып қарызды қайтарғандықтан, екі үйді бағалап, бағаларының айырмашылығын және қарыздың жартысы сомасын, зайыбынынан жұбайының пайдасына өндірген.

Ортақ мүлікті бөлу және одан үлесті бөліп шығару кезінде, егер заң актілерімен немесе қатысушылардың келісімін шартта өзгеше көзделмесе, олардың үлестері тең деп танылатынын жоғарыда келтірілді, енді осы көрсетілген Заңдардың тәртібі бойынша, ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған мүліктері ортақ меншігі болып табылғанымен, үлестерін тең емес деп тануға болатын жағдайларға негіз болатын заң талаптарын қарастырсақ.

Ерлі-зайыптылардың некеге тұрғанға дейін тиесілі болған, сондай-ақ олардың некеде тұрған кезінде сыйға тартылған немесе мұрагерлік тәртіппен алған мүлкі олардың әрқайсысының меншігі болып табылады. Қымбат бағалы киімдер, әсемдік (алтын, күміс, қымбат тастардан жасалған) заттарын қоспағанда, жеке пайдаланудағы заттар (киім-кешек, аяқ киім және т.б.), некеде тұрған кезде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражатына сатып алынғанымен, олар пайдаланып жүрген жұбайының меншігі деп танылады. Кәмелетке толмаған балалардың ғана

қажеттерін қанағаттандыру үшін сатып алынған заттар (киім-кешек, аяқ киім, мектеп және спорт жабдықтары, музыкалық аспаптар, балалар кітапханасы және басқалары) бөлінуге жатпайды және бала бірге тұратын жұбайға өтемақысыз беріледі.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінің есебінен ерлі-зайыптылар өздерінің кәмелетке толмаған ортақ балаларының атына салған салымдары сол балаларға тиесілі болып есептеледі және ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлген кезде есепке алынбайды.

Сот, кәмелетке толмаған балалардың мүдделерін сәйкес, егер жұбайлардың бірі дәлелсіз себептермен табыс таппаса немесе ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін отбасының мүдделеріне залал келтіріп жұмсаса, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіндегі үлестерінің теңдігі негізін ескермеуге құқылы.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде ерлі-зайыптылардың ортақ борыштары олардың арасында өздеріне берілген үлеске қарай бөлінеді.

Дау туған жағдайда ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың сол мүліктегі үлестерін анықтау сот тәртібімен жүргізіледі.

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу кезінде сот ерлі-зайыптылардың талап етуі бойынша ерлі-зайыптылардың әрқайсысына қандай мүлік берілуге тиіс екендігін анықтайды. Егер ерлі-зайыптылардың біреуіне құны оған тиесілі үлестен асатын мүлік берілсе, басқа жұбайға тиісінше ақшалай немесе өзге де өтемақы берілуі тиіс.

Ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған мүлкіне, олардың үлестері сатып алу мәмілесінде, немесе олардың арасындағы шартта көрсетілмесе, олардың бірлескен меншігі болып табылатыны белгілі, алайда осы теңдіктің сақталмайтын жағдайлары бар.

Егер сот, ерлі-зайыптылардың бірі ортақ мүлікті иеліктен шығарғанын немесе өз қалауы бойынша, жұбайының қарсылығына және отбасының мүддесіне қарамастан сатып жібергенін немесе мүлікті жасырғанын анықтаса, онда бөлу кезінде бұл мүлік немесе оның құны есепке алынады.

Сотқа, жұбайы талап арыз беріп, ортақ мүлікте екіге тең бөлуді сұраған.

Сотта, пәтер ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезінде сатып алынғаны, алайда зайыбы пәтерді банктен несиені алып сатып алардан бұрын жұбайы бас бостандығынан айрылуға сотталғаны және несиені зайыбы төлеп болғаннан кейін түрмеден босатылғаны анықталған, сондықтан сот пәтерді зайыбының мүлкі деп таныған.

Сотқа, жұбайы талап арыз беріп, пәтерді ортақ мүлік деп танып, екіге бөлуді сұраған. Сотта, пәтер ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезінде мемлекеттен алынғаны, алайда жұбайы бас бостандығынан айрылуға сотталған кезінде, зайыбы пәтерді жекешелендіріп, жұбайы түрмеде болған кезінде сатып жібергені анықталған, сондықтан сот пәтерді ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі деп танып, пәтердің құнының жартысын ақшалай өндірген.

Сотқа жұбайы талап арыз беріп, зайыбы отырған үйді ортақ мүлік деп тануды сұраған. Сотта, даулы үй ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезінде сатып алынғаны, алайда ерлі-зайыптылардың шын – мәнісінде ажырасып, бөлек тұрып жатқан кездерінде зайыбы бауырларынан қарыз алып, үйді сатып алғандықтан, сот үйді ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкі деп тануды сұраған арызды қанағаттандырусыз қалдырған.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 209-бабына сай екі немесе бірнеше адамның меншігіндегі мүлік оларға ортақ меншік құқығымен тиесілі болады.[1]

Мүлік меншік иелерінің әрқайсысының меншік құқығындағы үлестері белгілене отырып (үлесті меншік) немесе ондай үлестер белгіленбей (бірлескен меншік) ортақ меншікте болуы мүмкін.1

Ортақ меншік екі немесе бірнеше адамның меншігіне мүлік түскен кезде пайда болады, оны өзінің мақсаты өзгертілмейінше бөлуге болмайды (бөлінбейтін заттар), өйткені ол заңға сәйкес бөлінуге жатпайды. Бөлінетін мүлікке ортақ меншік заң құжаттарында немесе шартта көзделген реттерде пайда болады.

Ерлі-зайыптылардың ортақ меншігі ерекше мәртебеге ие.

Заңның жалпы ережесі бойынша ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған мүлкі олардың бірлескен меншігі болып табылады. Ерлі зайыптыларға некеде тұрғанға дейін тиесілі болған, сондай-ақ олардың некеде тұрған кезінде сыйға тартылған немесе мұрагерлік тәртіппен алған мүлкі олардың әрқайсысының меншігі болып табылады [АК-ның 223-бабының 1 және 2-тармақтары]. Ерлі-зайыптылар некеде тұрған кезде жинаған мүлік олардың бірлескен ортақ меншігі болып табылады.[1]

Ерлі-зайыптылардың некеде тұрған кезде жинаған мүлкіне (ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне): ерлі-зайыптылардың әрқайсысының еңбек қызметінен, кәсіпкерлік қызметтен және санаткерлік қызмет нәтижелерінен тапқан табыстары, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінен және ерлі-зайыптылардың әрқайсысының бөлек мүлкінен түскен кірістер, олар алған зейнетақылар, жәрдемақылар, сондай-ақ арнаулы нысаналы мақсаты жоқ өзге де ақшалай төлемдер (материалдық көмек сомалары, мертігу не денсаулығының өзге де зақымдануы салдарынан еңбек қабілетін жоғалтуына және басқаларына байланысты залалды өтеуге төленген сомалар) жатқызылады.

Сондай-ақ ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне мыналар жататындар:

• ортақ кірістерінің есебінен сатып алынған жылжымалы және жылжымайтын мүліктер;

• бағалы қағаздар;

• жарналар;

• салымдар;

• несие мекемелеріне немесе өзге де коммерциялық ұйымдарға салынған капиталдағы үлестер;

• ерлі-зайыптылар некеде тұрған кезеңде тапқан басқа да кез келген мүлік.[2]

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлікке құқығы некеде тұрған кезеңде үй шаруашылығын жүргізуді, балаларды бағып-күтуді жүзеге асырған немесе басқа да дәлелді себептермен жеке кірісі болмаған жұбайға да тиесілі.

Егер некеде тұрған кезде ерлі-зайыптылардың ортақ мүліктің есебінен сол мүліктің құнын едәуір арттырған қаражат жұмсағаны (күрделі жөндеу, қайта жаңғырту, қайта жабдықтау, т.б.) анықталса, ерлі-зайыптылардың әрқайсысының мүлкі олардың бірлескен меншігі болып табылады.

Қымбат бағалы және басқа әсемдік заттарын қоспағанда жеке пайдаланудағы заттар (киім-кешек, аяқ киім, т.б.) некеде тұрған кезінде ерлі-зайыптылардың ортақ қаражатына сатып алынғанымен, оларды пайдаланған жұбайдың меншігі деп танылады.

Жұбайлар ортақ бірлескен меншікке иелену, пайдалану және билік ету құқықтарын тең дәрежеде иеленеді. Бұл құқықтарды жүзеге асыру үшін біріншісінің екіншісінен арнайы рұқсат сұрауы міндетті емес, қатысушылардың бірі өз мүлкіне келісім жасау үшін мүлкіне билік ете береді. Бірақ та қозғалмайтын мүлік

және басқа мүліктерге байланысты біріншісі екіншісінен алдын ала келісімін алу керек.[3]

Балалар ата-аналарының мүлкіне иелік жасай алмайды. Алайда олар ата-аналарымен бірлесіп ортақ меншікті иелене алады. Мұның өзі ортақ қаржы және еңбек жұмсау нәтижесінде және заңда көрсетілген ретте жүзеге асады. Мұндай жағдайда бұл ортақ бірлескен меншік болып табылады.

Ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігін жүзеге асырған кезде жұбайлардың бірі екінші жұбайдың келісімімен іскерлік айналымда ерлі-зайыптылардың атынан әрекет етеді, келісім дара кәсіпкерді тіркеу кезінде расталуы немесе дара кәсіпкердің қызметі мемлекеттік тіркеусіз жүзеге асырылған жағдайларда жазбаша түрде көрсетіліп, нотариалдық жолмен куәландырылуы мүмкін. Ерлі-зайыптылардың біреуінің іскерлік айналымда ерлі-зайыптылар атынан әрекет етуіне екіншісінің келісімі болмаған кезде іскерлік айналымда әрекет ететін жұбай дара кәсіпкерлікті өзіндік кәсіпкерлік түрінде жүзеге асыратындығы көзделеді. Жай серіктестік нысанын пайдаланатын дара кәсіпкерлік Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады. Дара кәсіпкерлер өз міндеттемелері бойынша, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес өндіріп алынбайтын мүлікті қоспағанда, өздерінің барлық мүлкімен жауапты болады. Жеке тұлға өзіндік кәсіпкерлікті жүзеге асырған кезде өзіне меншік құқығымен тиесілі барлық мүлкімен, соның ішінде ерлі-зайыптылардың ортақ меншігіндегі үлесімен жауапты болады. Жеке тұлға жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыру үшін ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін пайдаланған жағдайларда, оның борыштары бойынша өндіріп алу ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне де қолданыла алады. Жұбайлардың жеке кәсіпкер болып табылмайтын әрқайсысының мүлкі өзіндік кәсіпкерлікті жүзеге асыратын жұбайының біреуінің борыштары бойынша өндіріп алуды қолдану нысанасы бола алмайды. Ерлі-зайыптылар кәсіпкерлігін жүзеге асырған кезде ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлікті жүзеге асыруға байланысты борыштары бойынша өндіріп алу олардың қайсының іскерлік айналымда әрекет ететініне қарамастан, ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкіне қолданыла алады.

Аудандық және оған теңестірілген соттармен ортақ меншіктегі мүлікті бөлу және одан үлесті бөліп шығару туралы санаттағы азаматтық істерді қарау барысында АҚ-нің 218, 221- баптарында, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1997 жылғы 18 шілдедегі «Азаматтардың тұрғын үй-жайларды жекешелендіру жөніндегі заңдарды соттардың қолдану тәжірибесі туралы», 1999 жылғы 9 шілдедегі «Тұрғын үйге меншік құқығы туралы заңдарды қолданудың кейбір мәселелері туралы», 2000 жылғы 28 сәуірдегі «Соттардың некені бұзу туралы істерді қараған кезде заңнаманы қолдануы туралы» нормативтік қаулыларында белгіленген талаптары негізінен сақталған.[4]

Азаматтық істер бойынша аталған санаттағы істер істерді қарауда заңнаманы қолданудағы сот тәжірибесінде қиыншылықтар жоқ.

Соттар некесі бұзылған ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін Қазақстан Республикасының АҚ-нің 218- бабында белгіленген ережелер бойынша бөлген. Тараптар өзара келіспесе, сот бөлінетін мүліктің құнын сарапшылардың, оның ішінде мүлікті бағалау жөніндегі мемлекеттік органның қорытындысы негізінде анықтаған.

Ерлі-зайыптылардың тұрғын-жайын бөлгенде, сот кәмелетке жасы толмаған балалардың мүдделерін және де (немесе), егер ерлі-зайыптылардың біреуі негізсіз себептермен табыс таппаса немесе ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін жанұя

мүддесіне зиян келтіріп пайдаланса, ерлі-зайыптылардың бірінің мүддесін сақтай отырып, ерлі-зайып үлестерінің тепе-теңдігі бастамасын сақтамауға құқылы, ерлі-зайыптылардың бірлескен меншігі болып саналатын тұрғын үйді салуға олардың біреуінің туыстарының қатысқаны, ерлі-зайыптылардың біреуінің үлесін көбейтуге негіз бола алмайтынын ескерген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі - Алматы 2008 ж.
2. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. По исп. и доп. 8-му изд., 1902. ч. I.- М., 1997.
3. Гражданское право//Под ред.А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. Часть II. -М., 2000.
4. Төлеуғалиев Ғ. «ҚР-ның Азаматтық құқығы». Оқулық. 1-том. - Алматы, 2001ж., 267 бет.
5. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>

ӘОЖ 347.61164

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА САЯСИ ПАРТИЯЛАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры.,
Ділдабеков Арнұр Ардақұлы– 6В04214/19-3
Дулатбай Альмира Сәрсенбайқызы- 6В04214/20-3
«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз қ.**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың конституциялық-құқықтық жауапкершілігін кешенді қарау, осы жауаптылықтың басталу негіздері, заң актілерінде көзделген құқықбұзушылықтар жасалған жағдайда саяси партиялар үшін салдарлар болып табылады. Мақалада Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың өкілдері мен мүшелері арқылы жауапкершілігін белгілейтін нақты қылмыстық- құқықтық және әкімшілік-құқықтық нормалар талданды.

Кілт сөздер: саяси партиялар, конституциялық-құқықтық нормалар, жауапкершілік, әкімшілік-құқық, қылмыстық-құқық, азаматтық-құқық.

Аннотация: В данной статье проведен комплексный обзор конституционно-правовой ответственности политических партий в Республике Казахстан, оснований привлечения к этой ответственности, последствий для политических партий в случае нарушений, предусмотренных законодательными актами. В статье проанализированы конкретные уголовно-правовые и административно-правовые нормы, определяющие ответственность представителей и членов политических партий в Республике Казахстан.

Ключевые слова: политические партии, конституционно-правовые нормы, ответственность, административное право, уголовное право, гражданское право.

Annotation. In this article, a comprehensive review of the constitutional and legal responsibility of political parties in the Republic of Kazakhstan, the grounds for the initiation of this responsibility, the consequences for political parties in case of violations provided by legal acts. The article analyzes specific criminal-legal and administrative-legal norms that determine the responsibility of political parties in the Republic of Kazakhstan through their representatives and members.

Key words: political parties, constitutional and legal norms, responsibility, administrative law, criminal law, civil law.

Саяси партиялар қоғамдық бірлестіктердің ерекше түрі бола отырып, бұл ретте мемлекеттік органдар (жергілікті өзін-өзі басқару органдары) бола тұра, сондай-ақ конституциялық-құқықтық жауапкершілік субъектілері болып табылады. Саяси партиялардың конституциялық-құқықтық жауаптылығы — бұл конституциялық-құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде саяси партиялардың конституциялық-құқықтық нормалармен негізделген, өзінің заңдық маңызы бар мінез-құлқына белгіленген тәртіппен жауап беру және өздеріне жүктелген міндеттерге сәйкес әрекет ету, ал қабылданбаған жағдайда — мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдану түрінде белгілі бір айырудан бастарту міндетіне ие.

«Саяси партиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес саяси партия жарғыда және бағдарламада айқындалған мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен: өз қызметі туралы ақпаратты тарату және өз мақсаттары мен міндеттерін насихаттау; қауымдастықтарға (одақтарға), сайлау блоктарына ерікті негізде бірігу; Қазақстан Республикасының Президентігіне, Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттығына кандидаттарды ұсыну; Қазақстан Республикасының Президентіне, Қазақстан Республикасының Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттығына; мәслихаттардағы өз өкілдері арқылы Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаттығына кандидатуралар ұсынуға; өзінің бұқаралық ақпарат құралдарын құруға; жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер мен пикеттер өткізуге; «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңында және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілерінде көзделген өзге де құқықтарды жүзеге асыруға құқығы бар.

Сондай-ақ саяси партиялар мынадай міндеттерді атқарады: Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарының талаптарын сақтау; әрбір азаматқа оның құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз ету; тұрақты жұмыс істейтін органның орналасқан жерінің және бизнес-сәйкестендіру нөмірлерінің ұлттық тізіліміне енгізілетін мәліметтер көлемінде оның басшылары туралы деректердің өзгергені туралы тіркеуші органды хабардар ету; Мемлекеттік кіріс органдарына Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген мерзімде және көлемде өзінің қаржылық қызметі туралы есеп беруге міндетті [1].

Саяси партиялар туралы заңнамаға сәйкес, Қазақстан Республикасының аумағында құрылатын барлық заңды тұлғалар олардың құрылу мақсатына, олардың қызметінің түрі мен сипатына, қатысушылардың (мүшелерінің) құрамына қарамастан, мемлекеттік тіркеуге жатады.

Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан заңды тұлғалардың филиалдары мен өкілдіктері, олардың заңды тұлға құқығын иеленбестен, есептік

тіркеуге жатады. Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеуді және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеуді әділет органдары (тіркеуші орган) жүзеге асырады.

Республикалық және өңірлік мәртебесі бар қоғамдық және діни бірлестіктерді, оның ішінде саяси партияларды мемлекеттік (есептік) тіркеуді, қайта тіркеуді және таратуды тіркеуді Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі жүргізеді.

Жергілікті мәртебесі бар қоғамдық және діни бірлестіктерді, заңды тұлғалардың қорлары мен бірлестіктерін мемлекеттік тіркеуді, қайта тіркеуді, таратуды, тиісті облыстағы және Астана, Алматы және Шымкент қалаларындағы қоғамдық және діни бірлестіктердің филиалдары мен өкілдіктерін есептік тіркеуді, қайта тіркеуді, есептен шығаруды облыстардың, Астана, Алматы және Шымкент қалаларының әділет департаменттері жүзеге асырады.

Қайта ұйымдастырылған және таратылған заңды тұлғаларды мемлекеттік (есептік) тіркеуді, қайта тіркеуді және таратуды тіркеуді, министрлікте тіркелуге жататындардан басқа, тиісті саладағы, Астана, Алматы және Шымкент қалаларындағы филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеуді (қайта тіркеуді және есептік тіркеуден шығаруды) Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің аудандық (қалалық) әділет басқармалары жүзеге асырады.

Заңда саяси партияларды тіркеу үшін талап етілетін құжаттардың тізбесі белгіленеді, атап айтқанда, партия бағдарламасы; құрамында кемінде қырық мың партия мүшесі болуға тиіс, барлық облыстардағы, республикалық маңызы бар қаладағы және Астанадағы партияның құрылымдық бөлімшелерін (филиалдары мен өкілдіктерін) білдіретін, саны кемінде алты жүз партия мүшесі болатын, олардың әрқайсысында тегі, аты, әкесінің аты (бар болса), ЖСН, тұрғылықты жерінің мекенжайы көрсетілген партия мүшелерінің тізімі; жарғы; бірлестіктің барлық құрылтайшылары; заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу үшін бюджетке алым төленгенін растайтын түбіртек немесе өзге құжат [2].

Саяси партиялардың қызметіне қатысу, саяси партиялардың қызметі сияқты, Конституцияда кепілдік берілген адам құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға тиіс. Кез келген саяси партияға мүшелік сияқты Республика азаматын конституциялық міндеттерін атқарудан босатпайды. Өз міндеттерін атқару кезінде мемлекеттік қызметкерлер мен депутаттар саяси партиялар мен олардың органдарының шешімдерімен байланысты емес [3].

Террористік және экстремистік қылмыстар қоғамдық қауіпсіздікке елеулі зиян келтіреді, мемлекеттіліктің тұрақтылығына нұқсан келтіреді, сондықтан осы санаттағы істерді уақтылы және дұрыс қарау мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің, азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғаудың, Қазақстан Республикасы конституциясының, заңдары мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, сондай-ақ Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етудің маңызды шарттарының бірі болып табылады [4].

Қазақстанда этносаралық қатынастар саласында жалпыға танылған нормалар енгізілді. Тұтастай алғанда, қоғамдық келісім мен жалпы ұлттық бірлікті қамтамасыз ету мен нығайтудың тиімді саяси- құқықтық және институционалдық-басқару жүйесі жұмыс істейді. Қазақстанның қағидаттық ұстанымы этникалық мәселелерді саяси мақсаттарда пайдалануға жол берілмейтіндіктен тұрады [5].

«Саяси партиялар туралы» ҚР Заңының 2-тарауы 12-бапты қамтиды, оған сәйкес Қазақстан Республикасының Саяси партиялар туралы заңнамасының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын мемлекеттік органдар белгіленген. Қазақстан Республикасының Саяси партиялар туралы заңнамасының сақталуын, сондай-ақ саяси партия мен оның құрылымдық бөлімшелері (филиалдары мен өкілдіктері) қызметінің Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкестігін бақылауды саяси партия мүшелерінің қажетті санының болуын растайтын саяси партияның және оның құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің) құжаттарына қолжеткізуді талап етуге немесе алуға құқығы бар тіркеуші органдар жүзеге асырады; Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес мемлекеттік кіріс органдары Қазақстан Республикасының салық заңнамасына; Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жағдайларда басқа да мемлекеттік органдар.

«Саяси партиялар туралы» Заңның 13-бабы саяси партияның қызметін сот шешімі бойынша үш айдан алты айға тоқтата тұруды көздейді, саяси партияның қызметі Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары бұзылған; саяси партияның жарғысына қайшы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асырған; саяси партия басшыларының экстремизмді жүзеге асыруға бағытталған жарияшақыруы және сөйлеген сөздері; саяси партия мүшелерінің саны Заңның 10-бабы 6-тармағының талаптарына сәйкес келмеген жағдайларда [10].

Саяси партияның қызметін тоқтата тұру кезеңінде партия басшылары мен мүшелеріне оның атынан бұқаралық ақпарат құралдарында сөз сөйлеуге, жиналыстар, митингілер мен өзге де жария сөз сөйлеуді ұйымдастыруға және өткізуге тыйым салынады, сондай-ақ еңбек шарттары бойынша есеп айырысуларды, оның қызметі нәтижесінде келтірілген залалдарды өтеуді және айыппұлдарды төлеуді қоспағанда, саяси партияның банк шоттары бойынша шығыс операциялары тоқтатыла тұрады. Егер саяси партияның қызметін тоқтата тұрудың белгіленген мерзімі ішінде бұзушылықтар жойылса, онда саяси партия өз қызметін қайта бастайды. Саяси партияның анықталған бұзушылықтарды жою фактісін саяси партияның қызметін тоқтата тұру туралы шешім шығарушы сот белгілейді.

Қазақстанда да, шет елдерде де саяси партияларға қолданылуы мүмкін ең қатаң жазалау шарасы оларды жою болып табылады. Банктерді, республикалық және өңірлік мәртебесі бар қоғамдық және діни бірлестіктерді, оның ішінде саяси партияларды таратуды және шетелдік және халықаралық коммерциялық емес үкіметтік емес бірлестіктердің филиалдары мен өкілдіктерін есептік тіркеуден шығаруды мемлекеттік тіркеуді Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі жүргізеді.

Заңда саяси партия оның жоғары органының шешімі бойынша; өңірлердің кемінде жартысын білдіретін оның мүшелерінің кемінде елу бір пайызының ұсынысы бойынша; сот шешімі бойынша таратылатыны белгіленген.

Саяси партияны таратуды саяси партияның жоғары органы тағайындайтын тарату комиссиясы немесе сот Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген тәртіппен жүргізеді.

Сот шешімі бойынша саяси партия «Саяси партиялар туралы» ҚР Заңының талаптары орындалмаған; саяси партияның қызметін тоқтата тұруға негіз болған бұзушылықтарды сот белгілеген мерзімде жоймаған; саяси партияның жарғысына қайшы келетін қызметті жүйелі түрде жүзеге асырған; Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде тыйым салынған не Қазақстан Республикасының

заңнамасын бірнеше рет (кемінде екі рет) немесе өрескел бұза отырып, жүзеге асырған жағдайларда таратылуы мүмкін; мемлекеттік тіркеу үшін ұсынылған құжаттарда қамтылған мәліметтердің дәйексіздігі анықталған кезде саяси партияны мемлекеттік тіркеуді жарамсыз деп тану не саяси партияны мемлекеттік тіркеудің күшін жою; саяси партияның Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттарын сайлауға екі рет қатарынан қатыспауы; шетелдік заңды тұлғалар мен азаматтардың, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың қаржыландыруы, саяси партияның заңда тыйым салынған қайырмалдықтарды қабылдауы; Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда, қайта тіркеусіз саяси партияның, оның құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің) қызметін жүзеге асырғанда; сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген өзге де жағдайларда жүзеге асырылады [8].

Саяси партия алған бюджет қаражатын осы саяси партияларды қаржыландыру ережесінде көзделмеген мақсаттарға жұмсаған кезде осы қаражат республикалық бюджетке қайтарылуға жатады. Саяси партияларды қаржыландыруды қайта бастау тәртіп бұзушылықтар жойылғаннан кейін белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады. Бюджет қаражатының жұмсалуды бақылау Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Саяси партиялардың сайлау үрдісіне қатысуының жалпыға міндетті нормативтік компоненті — бұл сайлау үрдісінің субъектілері сайлау заңнамасын бұзған жағдайда туындайтын жауапкершілік. Осылайша, сайлау үрдісінде өз өкілеттіктерін іске асыру үшін саяси партияларға құқық бере отырып, олардан бірқатар ережелер мен міндеттерді орындауды талап ете отырып, заң шығарушы саяси партиялардың сайлау заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтың әртүрлі түрлерін де көздейді.

Сайлау құқықтарын бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілейтін нақты қылмыстық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық нормалар ҚР Қылмыстық кодексінде және әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодексте қамтылған.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 174 бабының 1-бөліміне сәйкес қылмыстық жауапкершілікке әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни араздықты қоздыруға, азаматтардың ұлттық ар-намысы мен қадір-қасиетін не діни сезімдерін қорлауға бағытталған қасақана іс-әрекеттерді жүзеге асыратын адамдар, сол сияқты азаматтардың дінге, тектік-топтық, ұлттық, рулық немесе нәсілдік тиесілілігі белгісі бойынша олардың айрықшалығын, артықшылығын не толық еместігін насихаттауға бағытталған адамдар тартылуы мүмкін, егер бұл әрекеттер көпшілік алдында немесе бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникация желілерін пайдалана отырып, сол сияқты әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни араздықты насихаттайтын әдебиетті немесе өзге де ақпарат жеткізгіштерді дайындау немесе тарату жолымен жасалса [6].

ҚР ҚК 150-б. 1-б. азаматтың өз сайлау құқықтарын немесе референдумға қатысу құқығын еркін жүзеге асыруына кедергі келтіргені, сондай-ақ сайлау комиссияларының немесе референдум өткізу жөніндегі комиссиялардың жұмысына заңсыз араласқаны және дауыс беруге, кандидатты, партиялық тізімдерді тіркеуге, дауыстарды санауға және сайлауда немесе референдумда дауыс беру нәтижелерін анықтауға байланысты міндеттерді атқаруына кедергі келтіргені үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілейді [6].

ҚР ҚК 150-б. 2-б. сатып алумен, алдаумен, күш қолдану не оны қолданамын деп қорқытумен ұштасқан; адам өзінің лауазымдық немесе қызмет бабын пайдаланып жасаған; адамдар тобының алдын ала сөз байласуы бойынша немесе қылмыстық топ жасаған; электрондық сайлау жүйесінің белгіленген жұмыс істеу тәртібін бұзу жолымен жасалған саралау белгілерін көздейді.

Сайлау құжаттарын, референдум құжаттарын бұрмалағаны үшін немесе дауыстарды дұрыс санағаны үшін қылмыстық жауапкершілік ҚР ҚК 151-б. белгіленген. Сайлау құжаттарын немесе референдум құжаттарын бұрмалау, бюллетеньдерге немесе қол қою парақтарына жалған жазбалар енгізу, дауыстарды қате есептеу не сайлау нәтижелерін немесе референдум қорытындыларын дұрыс анықтамау не дауыс беру құпиясын бұзу, егер бұл әрекеттерді Қазақстан Республикасы Президенттігіне кандидаттың сенімді адамы немесе депутаттыққа кандидаттың сенімді адамы, сол сияқты сайлау комиссиясының немесе референдум өткізу жөніндегі комиссияның мүшесі жасаса.

ҚР ҚК-нің 151-б. заң шығарушы бұрмалау шекарасын тұтастай дауыс беру қорытындыларына дейін кеңейтті, онда ескерілмеген бюллетеньдерді дауыс беру кезінде пайдаланылған бюллетеньдер санына енгізуді, дайындалған бюллетеньдер таралымының қалдығын жасыруды, жарамды бюллетеньдерді ауыстыруды, сайлаушылардың, референдумға қатысушылардың тізімдерін санауды дұрыс жасамауды, оларға белсенді сайлау құқығы (референдумға қатысу құқығы) жоқ адамдарды не ойдан шығарылған адамдарды енгізуді, сондай-ақ комиссия мүшелерінің дауыстарды санауға дейін дауыс беру қорытындылары туралы хаттамаға қол туралы хаттама жасау, оны толтырғаннан кейін осы хаттамаға заңсыз өзгерістер енгізу. Осы қылмыстық жазаланатын бұзушылықтардың кейбірін жергілікті өзін — өзі басқару органдарының лауазымды адамдары (сайлаушылар тізімін жасау бөлігінде), ал қалғандары-лауазымды адамдар мен комиссия мүшелері жасай алады.

Азаматтардың және басқа да сайлау процесіне қатысушылардың сайлау құқықтарын бұзу фактілері бойынша қылмыстық істер қылмыс белгілері болған кезде ғана қозғалады. Осы қылмыстық істер прокуратура органдарының тергеуіне жатады. «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі сайлау науқанын жүргізудің ережелері мен шарттарын бұзған адамдар үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейтін бірқатар нормаларды қамтиды [7].

Саяси партиялар жасауы мүмкін әкімшілік құқықбұзушылықтарды шартты түрде екі топқа бөлуге болады: біріншісі — үгіт қызметі саласындағы бұзушылықтар, екіншісі — сайлау науқанын қаржыландыру саласындағы бұзушылықтар.

Бірінші топқа, мысалы, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы сайлау алдындағы үгітті жүргізу шарттарын бұзу, оған тыйым салынған кезеңде сайлау алдындағы үгітті жүргізу, сайлаушылардың (республикалық референдумға қатысуға құқығы бар азаматтардың) тізімдерін жасау үшін сайлаушылар туралы дұрыс емес мәліметтер ұсыну, жасырын үгіт материалдарын дайындау немесе тарату, үгіт материалдарын қасақана жою, бүлдіру, сайлау алдындағы үгітті жүргізу шарттарын бұзу жатады.

Екінші топқа сайлауды (республикалық референдумды) дайындау мен өткізуге арналған қаражатты жұмсау туралы есептерді ұсынбау немесе жарияламау, сайланбалы мемлекеттік лауазымға кандидаттың не саяси партияның шет мемлекеттерден, ұйымдардан, шетелдіктерден және азаматтығы жоқ адамдардан

қаржылар қабылдауы, сайлау науқанын қаржыландыру немесе сайлау қорларынан басқа өзге де материалдық көмек көрсету сияқты бұзушылықтар жатады [8]

Сайлау практикасы саяси партиялардың сайлау алдындағы үгіт жүргізу ережелерін бұзуына байланысты ең жиі конституциялық жауапкершілік туындайтынын көрсетті. Мысалы, сайлау алдындағы үгіт туралы заңнаманың бірқатар бұзушылықтары саяси партияны сайлау бірлестігі ретінде тіркеу туралы шешімнің күшін жою түріндегі конституциялық санкцияға әкеп соқтыруы мүмкін.

Осылайша, саяси партиялардың заңды жауапкершілігі деп құқықбұзушылықтар жасағаны немесе өз міндеттерін тиісінше орындамағаны үшін оларға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын (оң жауапкершілік) түсіну керек, оның нәтижесі олар үшін қолайсыз салдардың туындауы болып табылады.

Қазақстан Республикасының саяси партиялары әртүрлі санаттағы заң жауапкершілігінің субъектілері бола алады. Нормативтік-құқықтық актілермен саяси партиялардың конституциялық- құқықтық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық жауаптылығы белгіленген. Саяси партиялар жауапкершілігінің барлық аталған санаттары негіздерге, белгілерге және көзделген құқықтық санкцияларға байланысты айтарлықтай ерекшеленеді. Алайда саяси партияларға қатысты қылмыстық-құқықтық және әкімшілік жауапкершілік түрлерін бекіту конституцияда белгіленген нақты құқықтық нормаларға негізделеді.

Саяси партиялардың заңдық жауапкершілігі түрлерінің әртүрлілігін саяси партияның жалпы құқықтық заңдылық режимін сақтауына, мемлекетпен де, сондай-ақ азаматтық қоғамның басқа да жеке және ұжымдық субъектілерімен өзара іс-қимылда саяси партиялар қызметінің конституциялылық кепілдігін маңызды кепілдік ретінде қарау қажет.[9]

Конституциялық, конституциялық емес және конституцияға қарсы ұғымдар қызмет мақсаттарымен және тікелей саяси партиялардың қызметімен тығыз байланысты. Саяси партияның Қазақстан Республикасы конституциясының талаптарына және қолданылып жүрген заңдарына қайшы келмейтін осындай қызметі конституциялық деп танылады. Саяси партияның Қазақстан Республикасы конституциясының қолданылуына тікелей жатпайтын, Қазақстанның қолданылып жүрген заңдарының өзге де салаларымен регламенттейтін қызметі конституциялық емес деп танылады. Экстремистік қызметті жүзеге асыруға бағытталған саяси партияның осындай қызметі конституцияға қарсы деп танылады.

Саяси партия өзінің көпшілік және партия ішіндегі қызметі шеңберінде партия санкцияламаған өз мүшелерінің жеке құқыққа қарсы мінез-құлқына заңды жауапкершілік көтере алмайды, бұл ретте құқыққа қарсы әрекеттің ұйым қызметімен байланысы фактісі дәлелдеуді қажет етеді. Сонымен бірге саяси партияның оның атынан партия өкілі жасаған іс-әрекеттерді бағалаудан жалтаруы белгілі бір негіздерде құқыққа қарсы іс-әрекеттерді қолдаудың дәлелі ретінде қаралуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 2002 жылғы 15 шілдедегі " Саяси партиялар туралы " Қазақстан Республикасының Заңы, 2018 жылғы
2. Қазақстан Республикасы Әділет министрінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2018 жылғы 22 қарашадағы № 1549 бұйрығы.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Республикалық референдумда 1995 жылғы 30 тамызда қабылданды.

4. Террористік және экстремистік қылмыстар туралы заңнаманы қолдану жөніндегі сот практикасының кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 8 желтоқсандағы № 11 нормативтік қаулысы.
5. "Қазақстан халқы Ассамблеясын дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы (2025 жылға дейін)" Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 148 Жарлығына өзгерістер енгізу туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 9 қаңтардағы № 824 Жарлығы.
6. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі - Қылмыстық кодексі.
7. "Әкімшілік құқық бұзушылық туралы" Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V кодексі.
8. www.adilet.gov.kz
9. www.egov.kz
10. www.akorda.kz

ӘОЖ 347.67.622

АЗАМАТТЫҢ ӨМІРІНЕ НЕМЕСЕ ДЕНСАУЛЫҒЫНА КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯН ҮШІН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич «Экономика» факультетінің PhD профессоры
Бақытжан Шырайлым Әділқызы. 6В04214/19-3
«Құқықтану» факультетінің 4 курс студенті
М.Х.Дулатаи атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада азаматтың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік бойынша қарастырылған. Бұл мақалада біздің қоғамдағы адамдардың өзара әрекеттесуі әсерінен кейбір жағдайларда азаматтардың мүліктік және мүліктік емес игілігіне зиян келтірілді. Бұл бақытсыз жағдайдың немесе басқа біреудің қасақана ниетінің, абайсыздықтың немесе табиғаттың қарапайым күштерінің нәтижесі болуы мүмкін. Бұл жағдайда зиянды өтеу ауыртпалығын кім көтеруге тиіс екенін анықтау қажет: жәбірленуші немесе зиян келтіруші немесе жәбірленуші де, зиян келтіруші де болып табылмайтын үшінші тұлға. Сонымен қатар, кез келген есептеу әдістерімен есептелген барлық ықтимал сақтандыру оқиғаларының алдын алу мүмкін болмайтын және сақтанушы үшін қиын қаржылық жағдайларға әкелуі мүмкін көптеген мысалдар бар, ал егер тәуекел сақтандырылған болса, онда сақтандыру жағдайы басталғаннан кейін сақтандыру жағдайы болған жағдайда сақтандырушы келтірілген зиянды толық өтемейді. Қазіргі Қазақстан Республикасының экономикалық жағдайын ескере отырып, зейнетақы көмегі де қажет екенін атап өтуге болады.

Кілт сөздер: заң, құқық, жауапкершілік, жаза, сақтандыру.

Аннотация. Статья предусматривает гражданско-правовую ответственность за вред, причиненный жизни или здоровью гражданина. В данной статье под влиянием взаимодействия людей в нашем обществе в некоторых случаях был нанесен ущерб имущественному и неимущественному благополучию граждан. Это может быть результатом несчастной ситуации или умышленного намерения кого-то другого, безрассудства или элементарных сил природы. В этом случае необходимо

определить, кто должен нести бремя возмещения ущерба: потерпевший или причинитель вреда, или третье лицо, не являющееся ни потерпевшим, ни причинителем вреда. Кроме того, существует множество примеров, когда все возможные страховые события, рассчитанные с помощью любых методов расчета, не могут быть предотвращены и могут привести к сложным финансовым обстоятельствам для страхователя, и если риск застрахован, страховщик не полностью компенсирует причиненный ущерб в случае страхового случая после наступления страхового случая. Учитывая экономическое положение современной Республики Казахстан, можно отметить, что пенсионная помощь также необходима.

Ключевые слова: закон, право, ответственность, наказание, страхование.

Annotation. The article deals with civil liability for damage caused to the life or health of a citizen. In this article, under the influence of the interaction of people in our society, in some cases, damage was caused to the property and non-property good of citizens. It can be the result of an unfortunate situation or someone else's willful intentions, carelessness or simple forces of nature. In this case, it is necessary to determine who should bear the burden of compensation for harm: the victim or the perpetrator of harm, or a third party who is neither the victim nor the perpetrator of harm. At the same time, there are many examples when it is impossible to prevent all possible insured events calculated by any calculation methods and can lead to difficult financial situations for the insured, and if the risk is insured, then in the event of an insured event after the occurrence of the insured event, the insurer will not fully compensate for the damage caused. Taking into account the current economic situation in the Republic of Kazakhstan, it can be noted that pension assistance is also needed.

Keywords: Law, Law, responsibility, punishment, insurance.

Жалпы, зиян келген жағдайда, кімге зиян келгеніне, қандай сипатта болғанына қарамастан, зиянның орнын біреу ғана толтыра алмайды: сақтандыру немесе зейнетақы мекемесі. Сондықтан белгіленген нәтижелерге барынша қол жеткізу үшін әртүрлі құқықтық институттарды пайдалану қажет. Олардың ішінде азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруден туындайтын міндеттемелер институты ерекше орын алады.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 47-тарауы зиян келтіру нәтижесінде туындайтын міндеттеме деп аталады. Бұл тарау 4 бөлімнен тұрады [1, б. 16]. 1-бөлім жалпы ережелерді қамтиды, 2-бөлімде азаматтардың өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу туралы, 3-бөлімде тауарлардың, жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің жеткіліксіз болуына байланысты келтірілген зиянды өтеу туралы, 4-бөлімде моральдық зиянды өтеу туралы ережелер қарастырылған.

Басқа азаматқа зиян келтіру, денсаулығына зиян келтіру және өмірінен айыру бірқатар белгілермен және ерекшеліктермен сипатталатын зиянды өтеу жөніндегі міндеттерді туындатады. Бұл жағдай әдетте Қазақстан Республикасының заңнамасында ерекше деп жіктеледі және бұл қатынастар Азаматтық кодекстің нормаларымен қатар арнайы құқықтық актілермен реттеледі. Бұл актілердің ішінде Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 17 наурыздағы «Меншіктің барлық нысанындағы кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың жұмысшылар мен қызметкерлерге жарақаттану салдарынан келтірілген зиянды өтеу туралы ереже» қаулысы ерекше орын алады. Еңбек міндеттерін орындауға байланысты денсаулыққа өзге де зиян келтіру» және «Денсаулыққа келтірілген

зиянды өтеу туралы республика заңнамасын соттардың қолдануының кейбір мәселелері» қаулысымен Жоғарғы Соттың қаулысы қабылданады.

Азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруден туындайтын міндеттемелерді реттейтін КСРО, ҚазССР, Қазақстан Республикасының заңнамаларын қарастыра отырып, біз тарихи кезеңдерді ескере отырып, азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің даму тенденцияларын анықтауға тырысамыз.

1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан демократиялық мемлекет болып жарияланды. Бұл Конституцияда мемлекет тікелей халық мүддесі үшін әрекет ететін заңдылық принциптері бекітілді. Осы Конституцияның қабылдануымен ғана қоғамдық қатынастар мен құқықтық салаларда тиімді реформалар жүргізіле бастады.

Меншік қатынастары өзгере бастады: тек жеке қажеттіліктер үшін пайдаланылатын мүлік кәсіпкерлік қызметтің кіріс әкелетін құралы ретінде қолданыла бастады. Еңбек қатынастары да басқа сипатта болды. КСРО-ның «КСРО-дағы кооперация туралы» Заңы жалдамалы еңбекті пайдалану мүмкіндігін қарастырды және кәсіпкерлік қызметті реттеу саласындағы заңнаманың дамуына зиян келтіруден туындайтын міндеттемелер бойынша бірқатар нормалардың өзгеруіне әкелді. нарықтық қатынастардың, жалдамалы жұмысшылардың пайда болуы, олардың кәсіптік, іскерлік мүмкіндіктерін пайдаланғаны үшін жалдамалы жұмысшылардың жалақысынан түсетін табысқа айналуы [3, 26 б.].

Біріншіден, ол КСРО және одақтық республикалардың азаматтық заңнамасында, Қазақ КСР Азаматтық кодексінде, сондай-ақ КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1973 жылғы 31 тамызда қабылданған «қылмыстық әрекеттерден зардап шеккен азаматтарды емдеуге жұмсалған шығындарды өтеу, КСРО Министрлер Кеңесінің 1973 жылғы 31 тамызда қабылданған «Қылмыстық әрекеттерден зардап шеккен азаматтарды стационарлық емдеуге жұмсалатын шығындарды есептеу ставкаларын бекіту туралы» қаулысында. актілер», азаматтардың өмірі мен денсаулығына қылмыстық әрекетпен келтірілген зиянды өтеу туралы нормалар әзірленді. КСРО Жоғарғы Соты Пленумының қаулылары да осы саладағы бірқатар мәселелерді шешті. Атап айтқанда, КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1986 жылғы 5 қыркүйектегі № 13 «Денсаулыққа келтірілген зиянның орнын толтыру істері бойынша сот тәжірибесі туралы» қаулысында денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу мәселелері қаралды. қызметтік міндеттерді орындау.

Қазақстан Республикасындағы азаматтардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру мәселелері Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының бірқатар қаулыларында қарастырылған. Олардың қатарында Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының 1992 жылғы 24 сәуірдегі № 13 «Қылмыс салдарынан зиян шеккен адамдардың құқықтары мен міндеттерін белгілейтін заңдарды қолдану тәжірибесі туралы» қаулысы, «Азаматтардың өмірі мен денсаулығына қол сұғушылық үшін жауапкершілікті белгілейтін заңдарды және басқа да актілерді соттардың қолдануы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1994 жылғы 23 желтоқсандағы № 13 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Пленумы. зиянды өтеу шеңберінде туындайтын қатынастарды жеткіліксіз деп санауға болады.

Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1993 жылғы 17 наурыздағы N 201 қаулысы "Жұмысшылар мен қызметкерлер еңбекті орындауға байланысты мертігу немесе денсаулығына өзге де зиян келтіру кезінде оларға келтірілген зиянды өтеу туралы ереже" міндеттері» қойылған мәселелерді шешпейді, өйткені жұмыс

беруші мен қызметкер бір-бірімен құқықтары мен міндеттерімен байланысты, сондықтан осы заңды басқа қатынастарға қолданған жағдайда, ұқсастық бойынша кемшіліктер туындауы мүмкін [4, 48 б.].

Зияннан туындайтын міндеттемелерді деликттік міндеттемелер деп те атайды. Бірақ бұл атау дәл емес, өйткені аталған міндеттемелер әрқашан құқық бұзушылық негізінде туындамайды. Бұл ретте, кейбір жағдайларда зиян келтіруден туындайтын міндеттемелердің болуына, ал басқаларында міндеттеменің функционалдық мақсатына баса назар аударылады. Міндеттеменің негізін анықтау қажеттілігі туындаса, зиян келтіруден туындайтын міндеттеме термині пайдаланылады, ал егер міндеттеменің мақсатын анықтау қажет болса, онда зиянды өтеу жөніндегі міндеттеме термині кеңінен қолданылады. Бірақ бұл екі термин бір ғана міндетті білдіреді. Алайда олардың шынайы белгілерін осы терминологиялық белгілерден байқауға болады.

Зиян келтіру үшін туындайтын міндеттер шарттық емес болып табылады, өйткені олар келісім негізінде емес, бір тұлғаның екінші адамға зиян келтіруі негізінде туындайды. Шарттан тыс міндеттемелер тараптардың келісімі негізінде емес, заңда көзделген фактілер негізінде, яғни азаматтардың мүліктік емес игілігіне зиян келтірген жағдайда туындайды. Сонымен бірге, бұл міндеттемелер заңда көзделген азаматтық-құқықтық міндеттерге қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

Шарттан тыс міндеттемелердің сипатты белгісі олардың қатысушылардың еркінсіз туындауы болып табылады, сондықтан шарттан тыс міндеттеменің сипаты мен мазмұны көбіне нормативтік құқықтық актілермен немесе осы міндеттеме субъектісінің еркіне, кейбір жағдайларда ол шарттан тыс міндеттемелерге қатысушы болады.

Бұл міндеттемелердің пәндік құрамы несие берушіден, яғни зиянкестерден және борышкерден, яғни зиян келтірушіден тұрады. Бұл міндеттемелік қатынастардың қатысушылары жеке, заңды тұлғалар және мемлекет бола алады. Көрсетілген пәндік құрамда кредитор мен борышқордың орнының өзгеруі орын алуы мүмкін, яғни регрестік тәртіпте регрестік міндеттемеде несие беруші негізгі міндеттеме бойынша борышкер болып табылатын тұлға болып табылады. Мысалы, бірлесіп зиян келтірген жағдайда қиянат жасаушылар жәбірленушінің алдында жалпы ереже бойынша ортақ жауапкершілікте болады. Егер олардың біреуі келтірілген зиянды өтесе, онда басқа қиянат жасаушыларға қатысты ол несие беруші болып табылады.

Міндеттемелердің тараптары ретінде, атап айтқанда, заңды тұлғалар болып табылатын құқықтық қатынастардағы зиянды өтеу тәртібін атап өткен жөн. Заңды тұлғалардың қызметі әртүрлі сипатта болады. Ол басқаларға қауіп төндіретін жедел, экономикалық, әлеуметтік-мәдени, білікті қызметте көрінуі мүмкін. Бірақ заңды тұлғалардың қызметінің сипаты қандай болса да, ол әрқашан олардың қызметкерлерінің, мүшелерінің, жұмыскерлерінің және т.б. Демек, бұл адамдар белгілі бір әрекеттерді орындауға міндетті, бірақ бұл міндеттер, мысалы, азаматтардың өмірі мен денсаулығына, қоршаған ортаға зиян келтіретін кәсіпорынның жұмысын тоқтату бойынша шаралар қабылданбаған жағдайда орындалмайды.

Демек, заңды тұлғаны келтірілген зиянды өтеуге міндетті деп тану үшін заңды тұлғаның қызметі оның қызметкерлерінің, қызметкерлерінің, мүшелерінің іс-әрекетінен көрінетінін белгілеу қажет. Азаматтық кодекстің 921-бабында заңды тұлға немесе азамат өзінің қызметкері еңбек (қызметтік, қызметтік) міндеттерін

орындау кезінде келтірілген зиянды өтейді деп көрсетілген. 921-бапта көзделген құқықтық норма бұрынғы Заңда, атап айтқанда КСРО Азаматтық кодексінің 443-бабының 3-бөлігінде қарастырылған, онда мекеме өз еңбегін орындау барысында келтірілген зиянды өтеуге міндетті. қызметкерлерінің кінәсінен міндеттері. Көрсетілген нормамен салыстырғанда, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 921-бабында көзделген жауапкершіліктің пәндік құрамы кеңейтілді, өйткені ол тек заңды тұлғаның ғана емес, азаматтардың да жауапкершілігіне қатысты. Жұмыс берушінің (заңды тұлғаның немесе азаматтың) іс-әрекеті бұрынғы және жаңа нормалардың негізгі мазмұны болып табылатын қызметкердің еңбек міндеттерін орындауында көрінетін зиянды әрекеттері ретінде қарастырылады. Демек, осы ережені ескере отырып, заңды тұлға немесе азамат басқалар үшін емес, өз әрекеттері үшін жауап береді.

Кеңес заңнамасы кезінде сот тәжірибесі мекемеге келтірілген зиянды өтеу міндетін қызметкердің мекеме аумағында, жұмыс уақытында келтіргенін негізге ала отырып жүктеді. Қазір бұл тәжірибе қолданылады.

Бұрынғы Азаматтық кодекстен айырмашылығы, жаңа Азаматтық кодекс жұмысшы туралы ресми түсінік береді. АҚ-ның 921-бабының 2-тармағына сәйкес еңбек шарты (келісімшарт) негізінде, сондай-ақ азаматтық-құқықтық шарт негізінде, егер олар әрекет етуге міндетті болса, жұмысты орындаған азаматтар қызметкерлер деп танылады. жұмыстарды қауіпсіз орындауға жауапты тиісті заңды тұлғаның немесе азаматтың тапсырмасы бойынша және оның бақылауында.

Сонымен қатар, осы ұғымға кірмейтін тұлғалардың жауапкершілігінің негіздері көрсетілген, яғни серіктестік, акционерлік қоғамдар және өндірістік кооператив қатысушылары (мүшелері) серіктестік, бірлескен іс-әрекетті жасаған кезде соңғысы келтірген зиянды өздері өтейді. акционерлік қоғам немесе кооператив кәсіпкерлік-өндірістік немесе өзге де қызметті жүзеге асырады.

Зиян келтірген адам заңда көзделген жағдайда заңды тұлға алдында регресс тәртібімен жауапты болады. Алайда, егер қиянат жасаушының әрекеті заңды тұлғаның қызметін көрсетпесе, зиянды өтеу міндеті тікелей зиян келтірушіге жүктеледі, бұл міндет заңды тұлғаға жүктелмейді. Сондықтан қызметкер жеке еңбек шартында көзделген міндеттерді орындауға міндетті. Егер ол осы шектен асып кетсе, яғни ол өз міндеттерін орындауға байланысты емес басқа да әрекеттерді жасаса, бұл жағдайда жұмыс берушінің жауапкершілігі туындамайды, мысалы, егер қызметкер өз жұмыс орнына өндіріске қатысы жоқ жарылғыш затты әкелсе және оны жарып жіберді. Нәтижесінде жарылғыш зат басқа жұмысшының денесіне кіріп, ол зардап шекті. Бұл мысалда жұмыс берушінің қызметінен бастап Егер ол қызметкердің іс-әрекетінде көрініс таппаса, ол қызметкердің еңбек міндеттерін орындауына байланысты емес әрекеттерді жасағаны үшін дербес жауапты болады. Көп жағдайда азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру нәтижесінде, яғни кредитор немесе борышкер жағында туындайтын міндеттемелердің субъектісінің құрамында көптеген адамдар болуы мүмкін. Бірнеше адам келтірсе, бір әрекет немесе әрекетсіздік болса, онда көп адам зиян келтіретін міндеттеме.

Ал егер қызметкердің химиялық өндірісте қауіпсіздік шараларын сақтамауы нәтижесінде белгілі бір химиялық буланатын улы зат оны сақтау ережелерін бұза отырып, арнайы қоймада сақталмай, ашық жерде қалдырылған болса. Осы әрекетсіздіктің салдарынан 2 жас баланың асырауында болған бір жұмысшы улы заттан уланып қайтыс болды. Осы екі баланың мүддесін қорғау мақсатында кәсіпорынға асыраушысының қайтыс болуына байланысты келтірілген зиянды өтеу

туралы талап арыз берілген. Бұл ретте кәсіпорынның қызметі қызметкердің зиян келтіретін әрекетінде көрініс табатындықтан, келтірілген зиянды өтеу міндеті кәсіпорындарға жүктеледі. Қауіпсіздік шараларын бұзған қызметкер кәсіпорын алдында регрессті түрде жауапты болады. Заңды тұлғаның пайда болуы оның әрекетсіздігі бірнеше адамға зиян келтірген жағдайларда, бірнеше адамға зиян келтірілген жағдайларда да туындауы мүмкін. Кейде жеке тұлғалардың көптігі аралас формада көрінуі мүмкін. Сондықтан міндеттеменің ортақ немесе ынтымақты екендігін анықтау үшін бірнеше кредиторлардың немесе бірнеше борышкерлердің міндеттемелеріне қатысты жалпы ережелерді қолдана отырып, сот тәжірибесін ескеру қажет (АК-ның 286-бабы, 287-бап, 288-бап). Азаматтық кодекс), азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру нәтижесінде туындайтын міндеттемелерге қатысты нормалар. Мысалы, сот тәжірибесінде зиянның орнын толтыру міндеті жүктелген ұйымдар мен азаматтар, егер зиян бірнеше кәсіпорынға толмағандар келтірсе, жәбірленуші алдында ортақ емес үлестік қатынаста жауап беретіндігі туралы норма қалыптастырды. Бұл ереже кәсіпорынға толмағандардың өздері келтірілген зиян үшін жауап бермейтін (АК-ның 925-бабының 1-3-тармағы) және олар жауапты болған, бірақ осы Заңда көзделген адамдар үшін субсидиарлық жауаптылықта болған жағдайда қолданылады.

Зиян келтіргені үшін жауапкершілік-азаматтың жеке басына немесе мүлкіне зиян келтіргені үшін зиян келтірушінің жәбірленушіге оны толық көлемде өтеуге міндеттілігі. Зиян келтірген адам өзінің кінәсіз екенін дәлелдеген жағдайда ғана зиянды өтеуден босатылады.

Азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруден туындайтын міндеттердің мазмұны болып табылатын тараптардың құқықтары мен міндеттері заң бойынша нақтыланады. Бұл міндеттеменің мәні қиянат жасаушының құқық бұзушылықты қалпына келтіруге бағытталған әрекеті болып табылады. Зиян келтірілген жәбірленушінің мүліктік және жеке мүліктік емес игілігі, зиянды толық өтеу заң бойынша жүргізіледі. Осылайша, азаматтардың өмірі мен денсаулығына зиян келтіруден туындайтын міндеттемелер деп жәбірленушінің абсолютті сипаттағы мүліктік емес жеке құқықтарын бұзу нәтижесінде туындайтын, шарттан тыс міндеттемелері деп түсініледі. Зиян келтірушінің немесе заң бойынша зиянды өтеуге міндетті басқа адамдардың осы құқықтарды толық қалпына келтіруі міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 ҚР Азаматтық кодексі, Жалпы және Ерекше бөлім. Алматы, 2002 ж.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

2.Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 ж.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

3 «КСРО-да кооперация туралы» Заңы 1973 ж.

4 17 наурыз 1993 жылғы Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің №210 қаулысы

ӘОЖ 347.61164

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ СЕНІМ
БОСТАНДЫҒЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Қалмаханбет Нұржігіт Есмаханұлы – 6B04214/19-3
Төлеубаев Ернұр Қайратұлы - 6B04214/19-3
«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Бұл мақалада — жеке тұлғаның діни сенім бостандығының конституциялық-құқықтық негіздеріне талдау жасау, Қазақстан Республикасында қабылданған ар-ождан бостандығын қамтамасыз ететін ұлттық құқықтық нормалар мен халықаралық құқықтық нормаларды салыстыра отырып, жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету мәселелерін шешу жолдарын табу. Жалпы алғанда, дін өте күрделі құбылыс және ол қоғамның барлық саласына өз әсерін тигізеді, сондықтан дін мәселесін, әсіресе адамның жеке діни сенім мәселесін қарастырған кезде ұлттық мүдде, қауіпсіздік мәселелері назардан тыс қалмауы және қабылданатын нормалар осы мәселені ескеруі тиіс. Қазіргі уақытта жаһандау дәуірі жүріп жатыр және соған сәйкес халықаралық діни экстремизм мен терроризмнің қаупі артып келеді, осы тұста елімізге қауіпті діни ағымдардың келмеуін қамтамасыз ету ұлттық қауіпсіздіктің ең бір өзекті мәселесі болып қала бермек.

Кілт сөздер: ҚР, дін, сенім бостандығы, конституция, құқықтық негіздер, қауіпсіздік, діни ағымдар.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде орнықтырып, әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылуға бағыт алғандықтан, мемлекет үшін өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуі ең өзекті мәселе болып отыр. Адамның еркін өмір сүруіне, оның материалдық және рухани қажеттіліктерін өтеуі үшін мемлекет барлық жағдайды жасауы қажет және бұл міндетті ол Қазақстан Республикасының Конституциясында өз мойнына алған болатын. Яғни Конституцияның 1-бабында былай делінген: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [1]. Осы бапта адам құқықтарын қамтамасыз етудің ең басты қағидалары бекітіліп, Қазақстанның ұстанған негізгі бағыты айқындалған болатын.

Діни сенім бостандығы — бұл демократиялық қоғамның тұрақтылығы мен дамуының басты шарты және адамның құқықтары мен бостандықтары жүйесінің негізгі элементтерінің бірі. Діни сенім бостандығы мәселесі көпконфессиялы мемлекет Қазақстан үшін қауіпсіздік пен дамудың ең бір қажетті алғышарты болып табылады. Сондықтан Қазақстан дін саласында демократиялық негіздерді бекіту жолында үнемі заңнамаларды дамытып, халықаралық құқықтық нормалардың стандарттарын енгізуде. Қазақстан Республикасы Конституциясының 22-бабында «Әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» [1] деп анық көрсетілген және ар-ождан бостандығы — бұл жеке адамның ажырамас абсолюттік құқығы болып

табылады және ешбір жағдайларда шектеулерге жатпайдығын бекіткен. Діни сенім бостандығының маңыздылығы халықаралық тәжірибеде де танылған. 1948 жылы БҰҰ қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-бабында «Әркімнің ойлау, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар» деп көрсетілген. Ал декларацияның 29-бабында тек қана басқалардың құқықтары мен бостандықтарын тиісінше тануды және құрметтеуді қамтамасыз ету және демократиялық қоғамдағы адамгершілік, қоғамдық тәртіп пен жалпы әл-ауқат талаптарын қанағаттандыру мақсатында белгіленген адам құқықтары мен бостандықтарын шектеулерге ғана жол беріледі деп көрсеткен [2].

Қазақстанда тәуелсіз алған уақыттан бері конфессияаралық тұрғыдағы келіспеушіліктердің болмауы еліміздің дін саласындағы ұстанып отырған саясатының бағыты дұрыс екендігін көрсетеді. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, демократиялық діни заңнамада іске асырылған діни сенім бостандығы қағидатын дәріптеу — белгілі бір деңгейде елімізде дін атын жамылған экстремизм мен терроризмнің еніп кетуі, халықтың дәстүрлі құндылықтарының бұзылуы мен кейбір азаматтардың жат ағымдарға қосылып, террористік ұйымдарға ілесіп кетуі сияқты жағдайлардың себебіне айналды. Мұндай жағдай 2011 жылдың қазан айында «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа Заңның қабылдануына себеп болды. Заңда [3] мемлекеттің зайырлы қоғам қағидаларын сақтай отырып, елдің тарихи-мәдени құндылықтарды сақтау және ұлт мүддесін қорғауға бағытталған нормалар қабылданды. Сондықтан да заңның преамбуласында Қазақстан тарихында ханафи бағытындағы исламның және православтық христиандықтың тарихи рөлі айрықша көрсетілген. Бұл Қазақстанның зайырлы мемлекет бола тұрса да, стратегиялық маңызды бұл саланың өзекті мәселелерін шешуден бойын аулақ ұстай алмайтын елдің діни саясатында белгілі бір басымдықтарды белгілеу мақсатында жасалды. Дінтанушылардың пікірінше, дәстүрлі болып саналатын ислам мен православ діндеріндегі догматизмдегі барлық айырмашылықтарға қарамастан, әлеуметтік-саяси аспектіде, олардың мемлекет институтына деген қарым-қатынаста ұқсастығы байланыстырады.

Біздің ойымызша, мемлекеттің дінге қатысты саясаты ар-ождан бостандығының конституциялық қағидаттарын және заң алдындағы барлық діни сенімдердің теңдігін іске асыруды қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз етумен, ұлттың тарихи-мәдени мұрасын, оның дәстүрлі рухани құндылықтарын сақтау мен дамытумен тығыз байланыстыру қажет.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында дін саласындағы заңнамалардың дамуына тарихи теориялық әдіс қолдану арқылы түрлі ғылыми әдебиеттерге талдау жасалды. Діни сенім бостандығын қорғауға бағытталған құқықтық нормаларға түсінік беру тәсілдеріне тоқталып, тарихи деректер талданды. Діни сенім бостандығы мәселелерін зерттеп жүрген бірқатар ғалымдардың теориялық көзқарастары мен жалпыға танылған құқықтық теориялардағы тұжырымдар қарастырылды. Құқыққа түсінік беру тәсілдерін жеке-жеке талдау мақсатында дін саласын реттейтін құқықтың негізгі қайнар көзі — діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заң мен адам құқықтары туралы халықаралық нормаларға сілтеме жасалды.

Мемлекет пен діни бірлестіктер және дін мен құқық адамзат тарихында өте күрделі қарым қатынастарды бастан кешірді. Дін мен құқық өзге де функцияларымен қатар адамның іс-әрекетін тәртіпке келтіретін қызмет атқарса, діни бірлестіктер мен мемлекет қоғамды ұйымдастырумен айналысады. Сондықтан мемлекет институттары мен діни институттардың жүйесі бір-біріне өте ұқсас болып

келеді және көптеген елдердің құқықтық жүйесі діни негіздерде қалыптасқан. Қазіргі кезде әлемнің көптеген елдерінде секуляризация процесі қарқынды түрде жүруде. Ал кейбір елдерде, әсіресе посткеңестік мемлекеттерде ұзақ жылдар бойы жүргізілген мемлекетті діннен арылту, атеистік насихатқа қарамастан діннің қайтадан қоғам өміріне әсері ұлғаюда. Бұл кереғар екі процесс дін мәселесінің түбірі тереңде, әрі қоғам санасынан бұл ұғымды жоюдың мүмкін еместігін көрсетеді. Діни бірлестіктер заманауи қоғамның әлеуметтік құрылымының ажырамас бір бөлігі. Діни негізде құрылған ұйымдар барлық мемлекеттерде бар және олар сол мемлекеттің тарихына, мәдениетіне, қоғамдық құрылысына тікелей әсер етеді. Тіпті дінді қауіпті элемент ретінде қарастырып, оның мүшелерін қуғынға ұшыратқан мемлекеттердің өзінде діни ұйымдар қызмет етеді.

Діни сенім бостандығының теориялық-құқықтық негіздерін зерттеу осы бостандықты іске асыру тұрғысынан жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесінің негіздерін, оның басқа конституциялық құқықтар мен бостандықтармен, міндеттермен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін, тұтастай алғанда құқық жүйесіне әсерін талдауды қамтиды. Құқықтық мәртебе — адамның қоғаммен, мемлекетпен, ұжыммен, айналасындағы адамдармен байланысының барлық кешенін көрсететін күрделі, жинақтық категория. Осы байланыстардың қалыптасуына дін өзіндік із қалдырады. У.К. Дьюремнің пікірі бойынша, ол «әлеуметтік құрылымдар мен құндылықтарға айтарлықтай әсер етеді» және «қоғамның бөліктері мен бүкіл қоғам арасындағы құрылымдық байланыстардың терең мәтінінде» [4] қарастырылады. Дін бостандығын жүзеге асыратын адам қоғаммен, мемлекетпен және басқа адамдармен қарым-қатынастың белсенді субъектісіне айналады.

Жеке тұлғаның құқықтық жағдайының құрылымдық элементтері құқықтық құбылыстар болып табылады, олардың көмегімен «заң шығарушы қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жеке тұлғаның құқықтық жағдайын белгілейді». Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негізі конституцияда және басқа да маңызды заңнамалық актілерде бекітілген жеке тұлғаның құқықтары, бостандықтары, міндеттері мен заңды мүдделері болып табылады. Атап айтқанда, ҚР Конституциясының 2- тарауында қарастырылған адам мен азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттері жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негізін құрайды деген ереже бар.

Жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесімен азаматтық, құқықтық субъектілік сияқты барлық басқа құқықтық құбылыстар байланысты. Діни сенім бостандығын жеке адамның конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрылымдық элементтері тұрғысынан қарау діни сенім бостандығының маңызды ерекшеліктерін және оны іске асыру механизмін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Конституциялық-құқықтық қатынастардың ерекшелігі конституциялық нормалардың ерекшеліктерінен тұрады, олар әдетте жеке оқшауланып емес, байлам немесе блок құрамында, көп сатылы бөлік ретінде жүзеге асырылады. Осыған байланысты конституциялық және басқа да құқықтық қатынастардың күрделі араласуы орын алады. ҚР Конституциясының 22-бабына сәйкес мемлекет әркімнің діни сенім бостандығына кепілдік беру міндеттемесін қабылдаған кезде мемлекет пен азаматтар арасында конституциялық-құқықтық қатынастар қалыптасады. Азамат осы бостандыққа және оған енгізілген өкілеттіктерге иелік етуге құқылы. Алайда бірқатар құқықтарды жүзеге асыру үшін (мысалы, діни нанымдарды тарату және оларға сәйкес әрекет ету құқығы) салалық деңгейде конституциялық-құқықтық

қатынастарды жалғастыру, дамыту қажет. Атап айтқанда, бұл діни тәрбие мен білім беру, діни бірлестіктерді құру, олардың құқықтары мен діни ұйымдар қызметінің жағдайларын регламенттеу мәселелеріне қатысты.

Құқықтық субъектілік адамның діни сенім бостандығын тасымалдаушысы болу қабілеті ретінде құқық қабілеттілігі, әрекет қабілеттілігі және деликтіге қабілеттілік сияқты заңды тұлғаның құрылымдық элементтері арқылы анықталады. Құқық қабілеттілігі жеке адамның құқыққа, бостандыққа ие болу және міндеттерді атқару қабілеті ретінде барлық азаматтарға тиесілі және ол туылған кезде пайда болып, қайтыс болғанда тоқтатылады.

Адамның өз іс-әрекеттерімен құқықтарға ие болу және оларды жүзеге асыру, өзі үшін міндеттер құру және оларды орындау қабілеті (әрекет қабілеттілігі), әдетте, белгілі бір жасқа байланысты болады. Мысалы, діни нанымдарды ұстану құқығы туғаннан бастап тиесілі, кәмелет жасына толғанға дейін «Діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы» заңға сәйкес ата-аналардың немесе олардың орнындағы адамдардың келісімінсіз дінді оқуға құқығы жоқ. Өзінің діни сенімдеріне сәйкес әрекет ете отырып, адам белгілі бір дәрежеде әрекетке қабілеттілік көлеміне әсер ете алады, мысалы, діни қызметкер болу немесе бірқатар құқықтардан бас тарту немесе заңмен белгіленген міндеттерді орындау. Адамның әрекет қабілеттілігі оның азаматтығына да байланысты. Діни сенім бостандығы әркімге дүниеге келген кезден кепілдендірілген, бірақ Қазақстан, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар үшін әрекет қабілеттіліктің мөлшері әр түрлі, бұл азаматтардың тиісті құқықтық мәртебелерін анықтауға негіз болады.

Құқықтық субъектілік құрамына құқық пен әрекет қабілеттілігінен басқа деликтіге қабілеттілік те кіреді, бұл адамның өз әрекеттері үшін немесе белгілі бір талаптарды бұзғаны үшін жауап беру қабілетін білдіреді. Діни сенім бостандығы саласында деликтіге қабілеттілік, әдетте, діни негізде туындайтын құқық бұзушылықтармен байланысты. Мұндай әрекеттер (бұзушылықтар) діни алауыздықты немесе араздықты қоздыру немесе тұтату, діни артықшылықты насихаттау, белгілі-бір дінге тиесілік белгісі бойынша еңбек құқықтарын кемсіту, қорлау, жала жабу, сол негіздер бойынша диффамация және т.б. болуы мүмкін. Дін белгілі — бір дінді оқыту, ғибадат негізінде әлеуметтік қауымдастықтың қайнар көзіне айналып, басқа діндер негізінде ұйымдастырылған қауымдастықтар арасындағы бәсекелестік пен күреске әкелуі мүмкін.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, Қазақстан заңнамасында репрессивті қағидаттардың күшеюі және діни бостандық саласындағы заңсыз әрекеттер үшін жауапкершіліктің күшеюі байқалады. Діни экстремизм проблемасын тек нормативтік-құқықтық реттеу құралдарымен ғана шешу мүмкін емес, діни бірлестіктердің қызметін бақылау мен қадағалаудың бүкіл жүйесін, кінәлі адамдарды анықтау мен жауапкершілікке тарту механизмін дәйекті түрде жетілдіру талап етіледі. Сонымен бірге діни белсенділік феномені жайында ұмытпау керек: дінге қатысты қатаңдық тек стратегияда ғана емес, практикада да күмәнді нәтижелер береді, қудалаулар дінді нығайтуға ғана ықпал етеді.

Жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесінің маңызды құрылымдық элементі адамның және азаматтың конституциялық құқықтары, бостандықтары мен міндеттері институты болып табылады, оны жеке тұлғаның конституциялық-құқықтық мәртебесінің өзегі деп атайды. Кейде заңнамада құқықтық мәртебені реттеу жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарымен тең

дәрежеде жүзеге асырылатындығына байланысты осы құқықтық институттарды сәйкестендіру орын алады.

Діни сенім бостандығы жеке тұлғаның басқа конституциялық құқықтарымен, бостандықтарымен және міндеттерімен тығыз байланысты, барлық құқықтар өзара байланысты және шартталғандықтан, құқықтар мен бостандықтар кешені әмбебап, объективті, таңдамалы емес және бөлінбейді, бұл адам болмысының барлық жақтары бір және байланысты болғанмен бірдей.

Діни сенім бостандығының ар-ождан бостандығымен, ой мен сөз бостандығымен, жеке адамның қадір-қасиетіне, өз пікірін білдіру бостандығымен, оның ішінде ақпарат алу құқығымен, сондай-ақ білім алу құқығымен, бірігу құқығымен, еңбек құқығымен, мемлекеттің конституциясы мен заңдарын сақтау міндетімен өзара байланысы қадағаланады.

Заң әдебиетінде жеткіліксіз дамыған мәселе діни сенім бостандығының жеке тұлғаның қадір-қасиеті құқығымен өзара әрекеттесуі болып табылады. «Адамның қадір-қасиеті идеясы даралықтың күрделі тұжырымдамасымен байланысты. Ол жеке тәуелсіздік пен жауапкершілікті көрсететін бірегейлік пен қайталанбастықты мойындауды қамтиды» [4; 101]. Қадір-қасиет деп адамның өзінің жеке пікіріне және басқалардың бағалауына қарамастан, тұлғаны ең жоғары құндылық деп тану. Қадір-қасиет абыроймен бірдей емес, абырой адамның жағымды моральдық беделін, оның еңбегін мойындауды білдіреді, сондықтан қоғам оның қадір-қасиетін ғана емес, абыройын да қорғайды. «Әркімнің ешкім оның қадір-қасиетін төмендетпейтініне және оның абыройына нұқсан келтірмейтініне құқығы бар» [4; 105]. Діни сенім бостандығы мен жеке басының қадір-қасиетіне деген құқықтың арақатынасы адамға өзінің конфессиялық көзқарасы немесе діни наным-сенімдері негізінде қатыгез қарым-қатынас жасағанда және басқа ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер жасағанда анықталады. Сондай-ақ жеке тұлғаның қадір-қасиетін діни сенімі бойынша қол сұғушылықтан конституциялық қорғау жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияларға құқықты қамтамасыз етумен тығыз байланыста болатынын ескеру қажет [5;7].

Өзінің ұжымдық аспектідегі діни сенім бостандығын реттейтін нормалар конституциялық бірлестік құқығын жүзеге асырумен тығыз байланысты. Субъективті құқық ретінде бірігу құқығы әр түрлі бірлестіктерді, соның ішінде діни бірлестіктерді құруда өз нәтижесіне ие [6]. Егер діни бірлестіктер қызметінің бостандығы қамтамасыз етілмесе, онда ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы толық көлемде кепілдендірілмейді. Сондықтан діни бостандықты ұжымдық принциптер арқылы адамның рухани өзін-өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ететін бірлестік құқығын іске асырудың өзіндік формасы деп атауға болады.

Нақты құқықтық қатынастар шеңберінде діни сенімнің конституциялық бостандығымен тығыз өзара іс-қимыл жасайтын конституциялық міндеттер іске асырылады. Мысалы, мемлекет конституциясы мен заңдарын сақтау міндеті оның дамуының барлық кезеңдерінде конституциялық заңдылықтың қажетті элементі болып табылатын заңдық нұсқауларды сақтаудың жалпы талабы болып табылады [7]. Қоғам мен мемлекет талаптарының жүйесі ретінде заңдылықты сақтау дінге сену бостандығын қорғаудың негізгі шарты болып табылады. Заңдылық принципіне сәйкес Қазақстан Республикасының Конституциясының мақсаттары мен іс-әрекеттері конституциялық құрылымның негіздерін күштеп өзгертуге және мемлекет тұтастығын бұзуға, қарулы құрылымдар құруға, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық және

діни алауыздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктердің құрылуы мен қызметіне тыйым салады.

Осылайша, рухани-адамгершілік мұраттар мен құндылықтарға сену мәселелерінде жеке тұлғаның жеке бостандық аясын анықтай отырып, діни сенім бостандығы, бұл мәселелерде тұлғаның өзін-өзі анықтауға кепілдік береді, бұл бірқатар басқа конституциялық құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асырудың ерекшеліктерін жүктейді: жеке басының қадір-қасиеті, сөз бостандығы, ақпарат тарату құқығы, білім алу құқығы, еңбек ету және демалу құқығы, мемлекет конституциясы мен заңдарын сақтау міндеті, әскери борышы (әскери қызметтен бас тарту және оны баламалы азаматтық қызметке ауыстыру құқығы). Адамның конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрылымдық элементтерін адамның діни сенім бостандығымен жүзеге асыруына байланысты қарастыруы осы бостандықты жүзеге асырудың конституциялық-құқықтық механизмін толығырақ ашуға және оны жүзеге асыру дәрежесіне әсер ететін жағдайларды анықтауға мүмкіндік берді.

Өз ұлттық бірегейлігін қалыптастырып жатқан мемлекеттегі діни сенім бостандығы туралы сөз қозғай отырып, ұлттың тарихи-мәдени тұрғыда қалыптасқан дінін және ұлттың өз болмысын сақтап қалу мәселесі назардан тыс қалмауы тиіс. Жалпы қоғамымызда адамдардың дәстүрлі емес, тіпті ресми түрде тіркелген конфессияларды тұтынуына теріс көзқарас қалыптасқаны жасырын емес. Қоғамда адамның мемлекетке көзқарасы түзу болса және ол заңдарды сақтаса, оның діни ұстанымы мемлекет үшін маңызы жоқ деген пікірлер жиі айтылады. Біздің ойымызша бұл қате пікір. Қазірдің өзінде Қазақстанда прозелитизммен белсенді айналысатын діни ағымдардың ұстанушылары титулдық ұлт үшін қандай да бір діннің «дәстүрлігін» дәлелдеуге талаптанған және елдің тарихының балама нұсқаларын жасанды құрастырып, таратып жатқандығын көріп жүрміз. Осындай себептерден ұлттық ой-сананың қарама қайшылығы пайда болады. Басқаша айтқанда, мәселелер жиынтығы белгілі бір деңгейге жеткенде діни үдерістер дін шеңберінен шығып кетеді. Сондықтан, кез келген тіпті ең дамыған зайырлы мемлекеттің бұған селқос қарауына құқығы жоқ. Бірақ жоғарыда айтып өткеніміздей бұндай құбылысты тыйымдар мен шектеулермен ғана тыю мүмкін емес, керісінше елдің діни сауаттылығын арттыру, ұлттық, соның ішінде тарихи сана-сезімді нығайту, халықтың өз рухани дәстүрлері мен құндылықтарына деген көзқарасын қайта қалыптастыру керек.

Жалпы ол үшін, Қазақстанда «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңды және оған қосымша нормативтік құқықтық актілерді жетілдіру және бұл нормаларды барынша ұлттық болмысқа икемдеуіміз қажет. Яғни халықаралық стандарттарды енгізу барысында ең бірінші орында елдің тарихи, ұлттық ерекшелігі ескерілуі тиіс. Қазақстан зайырлы мемлекет, ол дегеніміз дінсіздік немесе дінді терістеушілік емес, ол — мемлекеттің діни емес, құқықтық қағидаттармен басқарылуы, мемлекеттің дінге деген ұстанымының демократиялық, құқықтық сипатта болуы және діни сенім бостандығының қамтамасыз етілуі. Гуманистік құндылықтар, ар-ождан бостандығы, дүниетанымдық еркіндік, рухани саладағы ой-сананың көптүрлілігі — осының бәрі «зайырлылық» ұғымының аясына кіреді. Зайырлы мемлекетте діннің өзіндік орны бар. Дін мемлекеттен бөлінгенімен, қоғамнан, халықтың болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен бөлінбейді. Сондықтан зайырлылық тұрғысынан алғанда дін — ішкі саясаттағы және қоғам азаматтарының рухани өмірі мен мәдениетіндегі аса маңызды факторлардың бірі.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындыласақ, бізде діни сенім бостандығына қатысты құқықтық нормаларды әлі болса жетілдірудің қажеттілігін көреміз. Атап айтқанда адамның конституциялық міндеттері мен оның жеке діни сенімінің арасында қайшылықтарды шешудің жолдары заңды нақты көрініс табуы қажет. Сонымен қатар заңда кәмелет жасына толмаған азаматтардың діни сенім бостандығын сақтаудың мәселелеріне айрықша назар аудару керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз.
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған декларациясы.
3. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы.
4. Дьюрем У.К. Свобода религии: модель США // Мировой опыт государственно-церковных отношений – 1998год.
5. Зайцев И.А. Особенности регламентации права на свободу совести и вероисповедания в Конституции Российской Федерации и конституциях ряда зарубежных стран.
- 6.Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы ҚР заңы, 2011жыл.
7. www.adilet.gov.kz

ӘОЖ 347.61164

ҚАЗАҚСТАНДА ТҰТЫНУШЫЛАР ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Сұңғатов Бек Серікұлы – 6B04214/19-3
Ғазизов Әділет Гамзатович - 6B04214/19-3
«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз қ.

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы қолданыстағы заңнамасының нормаларына және құқыққолдану тәжірибесіне талдау жүргізу негізінде тұтынушылардың құқықтарын іске асыру және олардың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру мәселелері айқындалады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстан Республикасында тұтынушылар құқығын қорғаудың теориялық және тәжірибелік мәселелеріне кешенді зерттеу жүргізу, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін заңнамаларды жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Кілт сөздер: тұтынушылар, құқық қорғау, нормалар, ғылыми-зерттеулер, экономикалық мүдделер, нарық.

Аннотация. В данной статье на основе анализа норм действующего законодательства Республики Казахстан о защите прав потребителей и практики

правоприменения определяются реализация прав потребителей и восстановление их нарушенных прав. Разработаны рекомендации, направленные на совершенствование охранного законодательства.

Ключевые слова: потребители, правоприменение, нормы, научные исследования, экономические интересы, рынок.

Annotation. In this article, based on the analysis of the norms of the current legislation of the Republic of Kazakhstan on the protection of consumer rights and law enforcement practice, the implementation of consumer rights and the restoration of their violated rights are determined. Recommendations aimed at improving security legislation have been developed.

Keywords: consumers, law enforcement, norms, scientific research, economic interests, market.

Бүгінгі күні Қазақстанда бизнесті жүргізу ахуалын жақсарту бойынша белсенді қызметтер атқарылуда. 2004 ж. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызмет үшін жағдайды түбегейлі жақсарту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңның қабылдануымен кәсіпкерлердің қызметтерін толық тексеруден бастартылды. Кәсіпкерлік кодекс- бизнес иегерлерін жаппай негізсіз тексеруден қорғауды мақсат етеді. Бұндай қадамдар, сөзсіз, еліміздің инвестициялық тартымдылығын арттырып, экономиканың қарқынды дамуына серпіліс береді. Десек те, бұл мәселенің екінші қыры тауарлар мен қызметтерді тұтынушылардың құқықтарының сақталмауы мәселесінің туындауына әкеліп отыр. Бизнес үшін қолайлы жағдай жасай отырып, тұтынушылардың құқықтары туралы да ұмытпағанымыз жөн. Себебі заң жүзінде бекітілген адал бәсекелестіктің іске асырылмауы, тұтынушының денсаулығының қауіпсіздігіне кепілдіктің болмауы, тұтынушылардың құқықтарын мемлекеттік қорғау тетігінің тиімсіздігі, тұтынушының кәсіпкермен салыстырғанда өз мүдделерін қорғау мүмкіндігінің болмауы қоғамда әлеуметтік әділетсіздікке әкеледі және оған физикалық жағынан да, экономикалық жағынан да қауіп тудырады.

Осы жылы республика бойынша өнімдердің қауіпсіздігін ай сайын бақылау мақсатында сатып алынған 70 мың өнімнің сынамасы алынып, зертханалық сараптаманың қорытындылары бойынша 9 740 өнім техникалық ережелердің талаптарына сәйкес келмейтіні айқындалды, 69 % — өнім шығарушылар маркалау талаптарын сақтамаған, 23,5 % — қауіпсіздік көрсеткіштеріне сәйкес келмейді, 7,2 % — физикалық-техникалық көрсеткіштерге сәйкес келмейді деген ақпарат таратылды.

Жоғарыда қарастырылған мәселелердің өзектілігі ғылыми-зерттеу тақырыбын таңдауға себеп болды.

Қазіргі уақытта ҚР «Тұтынушылардың құқықтарының қорғау туралы» Заңның негізгі бөлігінде тұтынушылар мен сатушылардың құқықтары мен міндеттері реттелген. Ал тұтынушылардың бұзылған құқықтарын қалпына келтірудің нақты тетігі қарастырылмаған. Осыған байланысты жетекші әлем елдерінің тәжірибесін ескеретін «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау тұжырымдамасын» құру қажет деп санаймыз. Онда тауарларды іске асыру, қызмет көрсету және жұмыс жасау барысында тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың тәртібін орнату қажет. Атап айтқанда, тауарды қайтару, ауыстыру, кемшіліктерін жою тәртібін реттеу, сатушы мен орындаушылардың жауапкершіліктерін анықтау, оны қанағаттандыру мерзімін, салдарларын айқындау ұсынылады. Онда 1985 ж. 9

сәуірде БҰҰ Бас Ассамблеясының қабылдаған «Тұтынушылар мүдделерін қорғау» деп аталатын № 39/248 Резолюциясында бекітілген келесі қағидаларды басшылыққа алу қажет: 1) тұтынушылардың қауіпсіздігі және денсаулығына келтірілетін залалдан қорғау; 2) тұтынушының экономикалық мүддесін қорғау; 3) тұтынушының жеке сұраныстары мен тұтынымына сәйкес таңдау жасауы үшін қажетті ақпараттардың қолжетімді болуы; 4) тұтынушыларға арналған ағартушылық шараларын өткізу; 5) тұтынушылардың шағымдарын қараудың тиімді процедурасын енгізу; тұтынушылар топтарын немесе ұйымдарын құру бостандығы және осы ұйымдарға тұтынушының мүддесіне қатысты шешімдер қолдану үрдісінде өз пікірін айту мүмкіндігін беру.

Заңды, яғни тұтынушылар, құқықтарын тәжірибеде іске асыру үшін құқықтық тетігінің тиімділігін арттырған жөн деп есептейміз. Ол үшін «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау тәжірибесінің негізінде әр бес жыл сайын тұтынушылар құқығын қорғау саясатының қаржылық негізі болатын «Мемлекеттік тұтынушылар құқығын қорғау бағдарламасын» және тұтынушылар құқығын қорғау саясатының мақсатын, басымдықтарын және міндеттерін орнататын «Тұтынушылар құқығын қорғау саясатының стратегиялық бағдарламасын» қабылдап отыру қажет.

Стратегиялық бағдарламаның мақсаттарына қолжеткізу үшін азаматтардың тұтынушылық құқықтарын бұзудан қорғайтын тиімді құқықтық тетігін құру өте маңызды.

Құқық қолдануда сот тәжірибесінде азаматтық дауларды шешудің біртекті тәжірибесін қалыптастыру қажет. 25 шілде 1996 ж. қабылданған «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы заңнаманы соттардың қолдану практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленумының қаулысы моральдық зиянның орнын толтыру институтына бірқатар өзгерістер енгізді. Мәселен, Қаулының 8-тармағы ҚР «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» Заңының 18-б. қолдану кезінде соттар құқықты бұзған тұлғаның кінәсіне қарамастан, жеке мүліктік емес құқықтарды қорғау туралы ҚР АҚ-нің 141-б. 3-т. басшылыққа алған жөн деп көрсетілген. Азаматтық кодекс құқықты бұзған тұлғаның кінәсіне қарамастан, жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауды қарастырса да, бұл моральдық зиянға қатысты қолданылмаған, себебі 131-б. тек жалпы ережелерді бекіткен, осыған сәйкес моральдық зиян тұлға кінәлі болған жағдайда ғана толтырылады. Осыған орай, Қаулының 8-т. ескерту ретінде тағы бір ережені бекітеді. Азаматтық заң негіздері мен өзге нормативтік актілермен көзделген ескертулер негізінде моральдық зиян тұлғаның кінәсіз болғанына қарамастан толтырылады [5].

Сот тәжірибесіне жүргізілген талдаулар көрсеткендей, тәжірибеде қарама-қайшы жағдайлар қалыптасқан: материалдық құқық нормаларын қолдануда бірізділік қалыптаспаған, ҚР «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Заңының ережелеріне әрқалай түсінік беріледі. Атап айтқанда, тұтынушыларға материалдық өтемақыны өндірумен бірге, моральдық зиянды өндіріп алу бойынша талап қанағаттандырылады, кейде негізсіз қанағаттандырылмайды. Сонымен қатар соттар үшін тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы заңнамамен реттелетін қатынастардың аумағын анықтау барысында қиындықтар туындайды.

Мәселен, келесі азаматтық іс бойынша сот талапты ішінара қанағаттандыруға мәжбүр болған. Себебі сот талапкер Л.И. Ивановская өзіне моральдық зиян келтірілгені туралы дәлелдеме табыстамағанын негізге ала отырып, тек қана материалдық зиянды өндіріп берген. Соттың шешімі негізсіз деп есептейміз. Өйткені ҚР «Тұтынушылар құқығын қорғау туралы» 2010 ж. 4 мамырдағы заңының 21-б.

бойынша, тұтынушының Қазақстан Республикасының тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы заңнамасында көзделген құқықтары мен заңды мүдделерін сатушының (дайындаушының, орындаушының) бұзуы салдарынан оған келтірілген моральдық зиян, егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше көзделмесе, сатушының (дайындаушының, орындаушының) кінәсі болған кезде сот айқындайтын мөлшерде өтеуге жатады [6;7].

Тұтынушылар құқықтары мен мүдделерін қорғау бойынша заңда дауды реттеудің сотқа дейінгі міндетті кінә қою тәртібін сақтау қарастырылады (ҚР «Тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы» Заңының 42-б.).

ҚР Жоғарғы Сотының тұтынушылар мен кәсіпкерлер арасында тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласында сауда-саттық, жұмыс жасау және қызмет көрсету шарттарынан туындайтын дауларды қарау тәжірибесіне жалпылама талдаулар жүргізу нәтижесінде 2021 ж. республика бойынша 1603 талап арыз қарастырылып, оның 1400 бойынша азаматтық іс аяқталған. Келесі азаматтық істердің санаттары бойынша 471 талап арыз қанағаттандырылған:

- Тұтынушылар құқықтарын қорғау — 477 талап арыз қарастырылған, соның ішінде 324 талап арыздары қанағаттандырылған;
- Сауда-саттық, қызмет көрсету саласындағы шарттардан туындайтын даулар бойынша — 209 талап арыз қаралған, оның 141 тұтынушы талап арызы қанағаттандырылған.
- Медициналық қызмет көрсету сапасымен байланысты тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы талаптар — 9 талап арыз қаралып, оның 6 талап арызы қанағаттандырылған [8].

Жоғарыда берілген мәліметтер тұтынушылардың құқықтарына қатысты даулардың көпшілігі соттарда қарастырылатынын растап отыр. Себебі Заңмен тұтынушы үшін талаптарды шешудің соттан тыс тәртібі көзделмеген.

Сот тәжірибесіне жүргізілген талдаулар тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы талаппен жүгінген істердің көпшілігі соттарда қанағаттандырылғанын байқатады. Бұдан біз тұтынушылардың құқығы жиі бұзылатынын, құқықбұзушылардың ерікті түрде орындаудан бастартып, тек қана соттың шешімімен келтірілген шығындар өндірілетінін аңғарамыз [6; 7].

ҚР «Тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы» Заңының 41-б. 18-п. сәйкес, тұтынушылардың қоғамдық бірлестіктері, қоғамдастықтары (одақтары) өз мүшелері арқылы тұтынушы мен сатушы (орындаушы, дайындаушы) арасында туындайтын дау-жанжалдарды шешу бойынша медиация үрдісінде тұтынушылардың мүдделерін білдіруге құқылы. Мәселен, РҚБ «Ұлттық медиаторлар палатасымен» бірлесіп РҚБ «Тұтынушылардың ұлттық лигасы» медиация жүргізу жолымен сотқа дейінгі тәртіппен дауларды шешуде. Барлық істердің 80 % медиация жүргізу көмегімен шешілген. Тұтынушылар мен кәсіпкерлер арасында туындаған дау-жанжалдарды медиация тәртібімен шешу тараптарға ортақ бір шешімге келуге және тараптарды қалыптасқан келіспеушілікті соттық тәртіппен шешу қажеттігінен босатады [9].

Заңда тұтынушылардың құқықтары мен мүдделерін жеке қорғаумен бірге, ұжымдық қорғауды да қарастыру қажет және, ең бастысы, мемлекеттік қорғауға алу қажет. Тауарды өндіруші, сатушы мен тұтынушылардың арасындағы дауларды шешудің жалпы соттық тәртібімен бірге, дауларды реттеудің балама тәсілдерін (келіссөз жүргізу, медиацияны) қолдануды міндеттеу; Заңда тұтынушылар құқықтарын қорғайтын арнайы мемлекеттік органдарды, олардың құзыретін, сондай-

ақ тұтынушылардың құқықтарын бұзғаны үшін олардың санкция қолдануын анықтау ұсынылады.

Бүгінгі күні қалыптасқан теоретикалық базаны тұтынушының құқықтық мәртебесін зерттеу арқылы толықтыру қажет. Тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелерін терең әрі кешенді зерттеуді жүргізу өте қажет.

Кез келген тұтынушылардың құқықтарын бұзушылық жосықсыз бәсекелестіктің салдары. Демек, тұтынушыға тек қана өз жеке құқықтарын іске асыруына құқықтар беріп қана қоймай, нарықта бәсекелестікті қалыптастыру жолымен осы құқықтарын қамтамасыз ететін кепілдіктермен қамтамасыз ету де қажет. Бұл кез келген жосықсыз бәсекелестіктің кез келген түрлерін жою туралы сотқа талап қою құқығы.

Бүгінгі күні тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі әлі де қалыптасуда. Сот тәжірибесі көрсеткендей, тұтынушылардың құқықтарын қорғау әртүрлі қызмет көрсету саласын қамтиды: сауда (сапасыз тауар сату), мүлдіктік-коммуналдық сала (жылу, газ, электр, су); медициналық, көлік, туризм саласында қызмет көрсету.

Сот тәжірибесіне жүргізілген талдаулар тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы талаппен жүгінген істердің көпшілігі соттарда қанағаттандырылғанын байқатады. Бұдан біз тұтынушылардың құқығы жиі бұзылатынын, құқықбұзушылардың ерікті түрде орындаудан бастартып, тек қана соттың шешімімен келтірілген шығындар өндірілетінін аңғарамыз.

Құқық қолдану тәжірибесінде жүргізілген талдаулар көрсеткендей, аталмыш құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілер жүйесін қалыптастыру үрдісі аяқталған жоқ; нарыққа адам өміріне қауіпті тауарлардың, қызмет көрсетулердің енуінен тұтынушыларды қорғау үшін мемлекет тарапынан қолданылатын шараларды жетілдіру, күшейту қажет; жалпы барлық саланы қамтитын тұтынушылар құқығын түсіндіретін ақпараттандыру мен ағартушылық жүйесі қалыптаспаған, тауарларды тәуелсіз сараптау қызметі жүзеге асырылмайды.

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау — бұл өз құқықтарын қорғау және де бұл құқықтар кез келген адамға, оның қаржылық жағдайына қарамастан, қолжетімді болуы тиіс. Тек қана олар әрікімге қолжетімді болғанда тұтынушыларға жоғары сапалы тауарлар мен қызмет көрсетулердің ұсынылуына септігін тигізеді деп санаймыз.

Тұтынушылардың заңмен кепілдік берілген құқықтары бұзылған жағдайда қалпына келтіру мүмкіндіктері, өкінішке орай, әлі де қолжетімді емес деп атап өту қажет. Тұтынушы немесе қоғамдық бірлестік құқықбұзушыға кінә қойып жолдануы үшін, содан соң сотқа талап қоюы үшін тұтынушылардың құқықтарының бұзылуы туралы жол берілетін, құжаттармен расталатын дәлелдемелер қажет. Ол үшін тұтынушыға (қоғамдық бірлестікке) қажетті сараптама жүргізу үшін, сондай-ақ сапасыз тауарды, өнімді немесе қызмет көрсетуді тұтынғаны үшін құқығының бұзылуын дәлелдеумен байланысты басқа да шығындарды жүргізуге мәнді материалдық шығыстар жұмсалатыны белгілі. Мәселен, 1000 теңгенің көлемінде азық-түлік сатып алынып, кейін үйге апарған соң оның бұзылып кеткені анықталуы мүмкін. Қоғамдық бірлестікке жолданған жағдайда азық-түлікке СЭҚ маманы сараптама жүргізгені үшін тұтынушы кем дегенде 8000 теңге мөлшерінде сарапшылық шығынды өтеу қажет. Бұл жағдайда тұтынушы үшін қайсы жолы ыңғайлы — иә дүкенге қайтарады немесе жүкенде бүлінген азық-түлікті қайтып алудан бастартқан болса, оны қоқысқа лақтыруға мәжбүрлі. Сөйтіп, сатып алынған

тауардың сапасыздығының дәлелдемесін алуға шығындалу тұтынушының мүмкіндігінен асып түседі. Бұған қоса уақыттың текке жұмсалудың, жұмыс орнына сұрануы себепті жалақысын жоғалтуы ықтималын ескеру қажет. Бұл қарапайым тұтынушы үшін бұзылған құқықтарын қорғау жолында еңсерілмейтін кедергі болып табылады. Сонымен қатар қоғамдық бірлестіктер үшін де бұндай мүмкіндіктер берілмеген, себебі сараптама жол берілетін дәлелдеме ретінде сотпен қабылдануы үшін сапасыз өнімді (тауарды) комиссиялық бақылаумен сатып алу қажет. Ол үшін маман-сарапшылардың жол ақысын, сараптама жүргізу сыйақысын өтеу қажет. Бұл шығындар сатып алынған сапасыз тауардың құнынан көп мөлшерде асып түседі екен [9].

2010 жылға дейінгі қолданыста болған күші жойылған «Тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы» заңның тиімді жақтары да баршылық болатын. Сапасыз тауар сатқаны үшін, сапасыз қызмет көрсеткені үшін оның құнын тұтынушыға өтеу отырып, сатушылар (қызмет көрсетушілер) қойылған талаптың құны мөлшерінде моральдық зиянды және айыппұлды өтеуге міндетті болатын. Сол себепті құқықбұзушылар уақытты созбай және қосымша моральдық зиян келтірмеудің амалы ретінде тұтынушылардың қойған кінәсін дереу қанағаттандыруға тырысатын. Бұл да бір тиімді құқықтық реттеу тетігі болған еді.

ҚР «Тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы» Заңның 42-б. сәйкес, тұтынушылар қоғамдық бірлестіктері тауар сатушыға (қызмет көрсетушіге) тек қана тұтынушының арызы бойынша бұзылған құқықтарды қалпына келтіру туралы және тұтынушыға келтірілген залалды еркіті түрде өтеу туралы кінә қойып жолдана алады. Егер 10 күн ішінде сатушы (қызмет көрсетуші) жауап бермесе немесе бас тартса, қоғамдық бірлестік сотқа талап қоюға құқылы. Тұтынушының мүддесі бойынша қоғамдық бірлестікпен қойылған талапқа баж салығы салынбайды. Ал егер де тұтынушы өзі дербес сотқа талап қоятын болса, онда ҚР АПК-нің 106-б. 3-бөлімі бойынша сот мемлекеттік баж төлеуді тиісті шешім қабылданғанға дейін кейінге қалдырады. «Шешім қабылданған кезде сот мемлекеттік баж төлеуге байланысты шығыстарды шешім пайдасына шығарылмаған тарапқа жүктейді» деп белгіленген. Демек, заңшығарушы тұтынушының өз құқықтарын дербес қорғауына кедергі келтіріп, қоғамдық бірлестікке жолдануға мәжбүрлеп отыр. Бұл бәрібір тұтынушының қоғамдық бірлестіктің шығындарын өтеу, сыйақысын төлеу міндетінен босатпайды.

Сот тәжірибесінде тұтынушы құқығын қорғау туралы істер қаралғанда көптеген іс жүргізу қиындықтары кездеседі. Бәрінен бұрын, тұтынушылар мен кәсіпкерлердің арасындағы дауларын қарау міндетті, алдын ала соттан тыс тәртібін заңдық тұрғыдан қарастырса, ол соттардың осындай шиеленістерді қараудағы жұмысын әжептәуір жеңілдетеді.

Аталмыш пікір ҚР «Тұтынушылардың құқығын қорғау туралы» Заңында іске асырылған, заң тұтынушы құқығын сотта және соттан тыс алдын ала қорғау мүмкіндігін береді (41-б.).

Тұтынушының талаптарын соттан тыс қарау заңмен айқындалған, оның мақсаты дау тудырған екі тараптың дауларды өз келісімдерімен шешуге бағытталған. Ол бұзылған құқықты тез қалпына келтіріп, сот шығындарын төлеуден босатады.

Тұтынушының негізгі талаптарын өз еркімен қанағаттандыру — сатушының міндеті, дегенмен тұтынушының кәсіпкермен бұзылған құқықтарын қорғау туралы сотқа дейін қойған талаптары — оның құқықтары мен міндеттері емес. Сондықтан

ол, өз қалауы бойынша, өзінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіру туралы талапты контрагентке қоя алады немесе тікелей сотқа оны алдын ала ескертпестен шағымдана алады. Сонымен қатар сатушыға (орындаушыға, өндірушіге) талап қою оны, егер, ол өз еркімен, орындаудан бастартса, сотқа шағымдану құқығынан айыра алмайды. Процессуалдық қызметінде тұтынушылардың дауды сотқа дейін реттеу мүмкіндігін пайдалану құқығы туралы заңдарды қолдану, оның мазмұнының толық еместігін білдіреді. Осы ережеге мұндай тәртіптің міндеттілігін енгізу өте орынды.

Зерттеу тақырыбын қорытындылай келе, тұтынушылар құқықтарын қорғау бойынша Қазақстан Республикасының заңдарында азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған қатынастарды құқықтық реттеуді күшейту қажеттігін анықтадық.

Сонымен, тұтынушылар құқықтарын қорғаудың өзекті мәселелерін қарастыра отырып, біз келесідей қорытындыларға келдік:

Тұтынушылардың құқықтарының бұзылуы көп жағдайда тұрғындардың тұтынушы ретінде құқықтарын білмеуінен орын алатыны белгілі. Осыған орай тұрғындардың (тұтынушылардың) құқықтық сауаттылық деңгейін жоғарылату бойынша жүргізілетін шаралардың кешенін құру қажет.

Тұтынушылардың өзекті сұрақтарына жедел әрекет ету мақсатында Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау комитеті «Тұтынушылар құқықтарын қорғау» атауымен ақпараттық-коммуникациялық жүйе құру қажет, ол «Электрондық үкімет» порталымен байланысты болуы тиіс. Ақпараттық жүйе тұтынушылардан түсетін шағымдарды есепке алумен, мониторинг жүргізу айналысып, ең өзекті деген мәселелерді айқындап, оны шешу туралы ұсыныстарды Үкіметке жолдауға мүмкіндік береді. Жүйеде тұтынушыларға әкелуге және сатуға шектеулер қойылған сапасыз тауарлар, сертификаты бар тәркіленген тауар туралы, импорттау мерзімі, өндірушісі, тауарды жеткізуші туралы мәліметтер таратылатын болады. Бұндай портал айналымдағы тауарлардың қауіпсіздігі мен сапасына бақылау жүргізуді қамтамасыз етеді.

Тұтынушылардың заңмен кепілдік берілген құқықтары бұзылған жағдайда қалпына келтіру мүмкіндіктері қолжетімді емес, соттық шығындар сатып алынған сапасыз тауардың құнынан көп мөлшерде асып түседі. Сондай-ақ тұтынушылардың соттық нысанда қорғану мүмкіндігі де қолжетімсіз. Себебі ҚР АПК-нің нормалары тек қана қоғамдық бірлестіктер үшін мемлекеттік баж салығынан босату туралы жеңілдікті қарастырады (106-б. 3-б.). Сөйтіп, заң тұтынушының өз құқықтарын дербес қорғауына кедергі келтіріп, қоғамдық бірлестікке жолдануға мәжбүрлеп отыр.

Тауарды өндіруші, сатушы мен тұтынушылардың арасындағы дауларды шешудің жалпы соттық тәртібімен бірге, дауларды реттеудің балама тәсілдерін (келіссөз жүргізу, медиацияны) қолдануға басымдық берілуі тиіс. Тұтынушы нарығында қалыптасатын қатынастарға кең қолданылатын әдіс: бірінші тұтынушы кәсіпкерге шағымданады, егер де ол мәселе ерікті түрде шешілмесе, онда оның тараптары сотқа жолдана алады. Көп жағдайда жауапкер талап соттың өндірісіне қабылданып, қолына соттың шақыру қағазы мен талап арыз тигенде ғана өзінің жауапты екенін біледі. Ал бұл келіспеушілікті ерікті түрде орындауға да болады. Азаматтық-құқықтық дауларды шешудің балама тәсілдерін: медиация, төрелікте қарау тәсілдерін қолдану өз жемісін беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызмет үшін жағдайды түбегейлі жақсарту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 29 желтоқсандағы № 269-V ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ.
3. Инжеватова М. 2019 жылдың қаңтарынан бастап кейбір тауарлардың сапасына бақылау күшейтіледі.
4. Скибан о. тауарлардың сапасы мен қауіпсіздігін бақылау комитеті Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігінде құрылады.
5. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Тұтынушылар құқын қорғау туралы заңдарды соттардың қолдану тәжірибесі туралы нормативтік Қаулысы. 1996 жылғы 25 шілде № 7.
6. Ильясова Г. А. Қазақстанда тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың соттық тәжірибесі.
7. Соттардың 2017 жылғы азаматтық істерді қарауы туралы сот практикасын қорытындылау.
8. Романовская с. Ю. тұтынушылардың құқықтарын қорғау / С. ю. Романовская, С. П. Мороз. - Алматы: Кітап, 2019. — 258 Б.
9. Быковец Г. А. тұтынушылардың құқықтарын қорғау саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу.

ӘОЖ 347.61164**ҒАЛАМДЫҚ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ
САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының
профессоры****Жаманқұл Азамат Қайратұлы – 6B04214/20-3****Әбілбашір Дидар Қайратұлы - 6B04214/19-3****«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.****М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Авторлық құқықтарды бұзушылыққа бағдарламалық жасақтаманы, музыкалық әуендерді, кітаптарды, компьютерлік ойындарды және көркем фильмдер сияқты авторлық құқықпен қорғалған материалды рұқсатсыз құқықпен тарату. Зияткерлік меншікті иелену құқықтары көптеген елдердің заңдарымен қорғалады.

Кілт сөздер: Авторлық құқық, авторлық құқықты бұзу, онлайн құқық және этика

Аннотация. Несанкционированное распространение программного обеспечения, музыкальных мелодий, книг, компьютерных игр и материалов, защищенных авторским правом, таких как художественные фильмы, на нарушение авторских прав. Права владения интеллектуальной собственностью защищены законами многих стран..

Ключевые слова: авторское право, нарушение авторских прав, интернет-право и этика.

Annotation. Copyright infringement includes unauthorized distribution of software, music melodies, books, computer games, and copyrighted material such as feature films. The rights to own intellectual property are protected by the laws of many countries.

Key words: copyright, copyright infringement, Internet law and ethics.

Авторлық құқықты бұзу (сондай-ақ контрафакция[3], от лат. contrafactio — бояма; жалған істелген; қолдан жасалған зат; ұқсатып жасалған нәрсе; немесе — меншіктік АҚ жағдайында — «пираттық») — негізгі мәні авторлық құқықпен қорғалған ғылыми жұмыстарды, әдебиет және өнер туындыларын авторлар немесе құқық иелерінің рұқсатынсыз пайдалану болып табылатын, немесе осындай өнімдерді пайдалану шарттарын бұзатын заңбұзушылық[4].

Авторлық құқықтың бұзылуының негізгі әдістеріне заңсыз көшіру және өнімді тарату, плагиат жатады.

Интернеттегі заң - бұл әр түрлі көп деңгейлі элементтерден тұратын өте күрделі және түсініксіз сала. Дүниежүзілік желідегі құқықтың негізгі объектілері мен субъектілеріне мыналар жатады:

Бағдарламалық жасақтама құқықтары.

Веб-парақ иелерінің сайттың мазмұнына, оның бағдарламаларына, сондай-ақ мақалаларға, музыкаға және суреттерге құқықтары.

Провайдерлердің бағдарламалар мен мәліметтер базасына құқықтары.

Интернеттегі мәтіндерді, бағдарламаларды, музыканы, бейнелерді, суреттерді немесе басқа қолданушылар белсенді қолданатын басқа материалдарды құрған және орналастырған нақты адамдарға Интернетке авторлық құқық. [5].

Автордың ақпаратты ұсынудың дәстүрлі формаларынан айырмашылығы, материалдарды Интернетте орналастырудың өзіндік ерекшеліктері бар. Мәселе мынада, мақала немесе музыка цифрлық форматта пайда бола салысымен оны бүкіл әлем бойынша шектеусіз қолданушылар көре алады. Бұл жағдайда барлық процестерді бақылау физикалық тұрғыдан мүмкін емес. Кез-келген адам дамудың немесе идеяның көпшілікке қол жетімділігін алып, оған құқықтарды тіркей алады және сол материалдардың иесі бола алады, оның авторы мүлдем басқа адам. Мұндай жағдайды болдырмау үшін сіз өзіңіздің құқықтарыңызды Интернетте қорғауыңыз керек. Мұны әртүрлі тәсілдермен жасауға болады. Авторлық құқық ©

Бұл опция кез-келген қолданушыға ең қарапайым жән еқолжетімді. Бұл белгіні орнату үшін сізге қосымша тіркеуден өту немесе басқа әрекеттерді орындау қажет емес. Пайдаланушы өзі жасаған фотосуретті, мақаланы немесе басқа материалды Дүниежүзілік Желіге жүктей салысымен, ол автоматты түрде оның авторы болады және өзінің туындысының кез-келген өніміне авторлық құқық белгісін орнатуға аққылы. Атыңызды және шыққан жылыңызды белгішенің қасына қоюға болады. Бұл нышан және оны пайдалану құқығы өткен ғасырдың ортасында авторлық құқық мәселесіне арналған Дүниежүзілік Женева конференциясында бекітілген болатын. Бұл таңбаны компьютердің көмегімен алу үшін Alt пернесін басып ұрып, оң жақтағы перне тақтаның сандық бөлігіне сандарды нкелесі тіркесімін теріңіз - 0169.

Авторлық құқық белгісі келесі артықшылықтарға ие.

Ресми түрде барлығына бұл мәтіннің немесе фотосуреттің авторы бар екенін анық көрсетеді.

Орналастырылған объектіге өздерінің ерекше құқықтарын талап етуге мүмкіндік береді.

Авторға өз туындысын коммерциялық немесе коммерциялық емес пайдалануға қатысты ережелерді белгілеу мүмкіндігін ұсынады.

Алайда бұл әдіс айтарлықтай кемшіліктерге ие. Авторлық құқық белгісі автордың туындысын қорғайды, бірақ оның идеясын, құрылымын, тұжырымдамасын, принципін немесе басқа осыған ұқсас құраушыларды қорғамайды. Яғни, егер автор түп нұсқасыз баны орналастырған болса, онда суреттің өзі авторлық құқықтың белгісімен қорғалған болады, бірақ жұмыста кездесетін кейбір жаңалықтарды басқа адамдар негізге ала алады. Тиісінше, автордың өзіндік идеясын басқа қолданушылар пайдалана алады. Бұл белгі ше әрқашан автордың шығармаларында болуы керек, бірақ тек біреуімен ғана шектелмеуі керек.

Интернеттегі материалдарға авторлық құқықты тіркеу

Мемлекет желіде орналастырылған барлық материалдарды тіркемейді. Интернеттегі мұндай құқық тек мәліметтер базасы мен бағдарламаларға қолданылады. Дегенмен, мәтіндеріңізді, фотосуреттеріңізді және сызбаларыңызды қорғаудың әдісі әлі де бар. Мамандандырылған заң ұйымдары авторлық туындылар депозиті сияқты қызметті ұсынады. Қарапайым процедурадан кейін адам мәтінге немесе кескінге құқығын растайтын ресми құжатты алады. Бұл жағдайда Интернеттегі құқықтарды қорғау айтарлықтай тиімді болады және қажет болған жағдайда дауды сотта қиындықсыз шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл болашақта адамға авторлық құқығының халықаралық қорғалуы қажет болған жағдайда да сенімді қолдау болады. [2,3].

Бастапқы бағдарламалық жасақтаманы немесе мәліметтер базасын қорғау ерекшеліктері

Қолданыстағы заңнамада компьютерлік бағдарламалар әдеби шығарма ретінде, ал мәліметтер базасы - жинақтар мен сабақтас құқықтар объектілері ретінде арастырылады. Мақалалар мен цифрлардан айырмашылығы, бағдарламалар мен мәліметтер базаларын тіркеуді қажет етпейді, тек құжаттарды дұрыс рәсімдеуіңіз ерек және © © авторлық құқық белгісімен өз туындыларыңызды белгілеуіңіз керек.

Бұл процедура келесі опцияларды ұсынады.

Сіздің зияткерлік меншігіңізді қорғау.

Ұйым қызметкерлеріне оның дамуын авторлық порталдан алуға мүмкіндік бермейді.

Авторды құрудың басымдылығын көрсетеді.

Мұндай жағдайларда авторлық құқық адамның өмірбойы және ол қайтыс болғаннан кейін тағы 70 жыл бойы жарамды.

Ақпарат құралы ретінде әрекеттететін сайттың немесе порталдың атын қорғау

Порталды БАҚ ретінде тіркеу веб-сайттың мәртебесін айтарлықтай арттырады. Сонымен қатар, бұл опция бірнеше артықшылықтарға ие:

Сайт иесі және оның қызметкерлері бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты заңнамалық қамтамасыздандырылған барлық құқықтарды пайдалана алады.

Процедура дұрыс емес мәліметтерді таратқаны үшін жауапкершілікті болдырмайды, егер бұлбасқалардың ресми сілтемесі болса. Бұл ережелер тіркелмеген жаңалықтар сайттары мен порталдарына қолданылмайды.

Портал қызметкерлері іс жүзінде журналистерге айналады және оларға конференцияларға, брифингтерге және т.б. қатысуға рұқсат етіледі. [4].

Тіркеу құнына келетін болсақ, бұл кәдімгі журналдың немесе газеттің қызметін тіркеу бағасы мен бірдей.

Сауда маркасын тіркеу процесі

Дүниежүзілік желіде авторлық құқықтың ақты қорғау туралы сайттын емесе порталды мемлекетті құйымдар сауда белгісі ретінде тіркегеннен кейін ғана айтуға болады. Сіздің құқықтарыңызды қорғаудың басқа нұсқаларынан айырмашылығы, бұл қызмет Интернеттегі авторлық құқықты басқалар бұзған жағдайда материалдық өтемақы алуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, иесі сайтқа немесе доменге құқықты сатуға және өзінің зияткерлік меншігінің бұзылуынан қорғалуға мүмкіндік алады. [5].

Қорғаудың басқа жолдары

Жоғарыда келтірілген нұсқалардан басқа Интернеттегі авторлық құқықты қорғауға мүмкіндік беретін басқа әдістер бар. Сайт мазмұнының авторларымен келісім жасасу жеткілікті кең таралған жағдай болып табылады. Копирайтер жазған кез-келген мақала немесе өлең шын мәнінде оның меншігі болып табылады. Тапсырыс берушінің өзі тапсырыс тақырыбын таңдап, мазмұнына ақы төлесе де, мердігер кез-келген уақытта оның құқығын талап ете алады және өтемақы талап ете алады. Шарт жасасқан жағдайда, бұл проблема жоғалады. [6].

Онлайн-құқық және этика – бұл әлі де алғашқы сатысында тұрған күрделі сала. Осыған қарамастан, желіде орналастырылған материалдарға құқықтарыңызды қорғауға мүмкіндік беретін көптеген қарапайым нұсқалар бар және оларды әр автор білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смагулов А.А. «Кибершит» и «кибермеч» / А.А. Смагулов // Федерации. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.parlam.kz/ru/blogs/smagylov/Details/4/41406>.
2. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі:https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar.
3. 2022 жылға дейінгі киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстан киберқалқаны») іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 28 қазандағы № 676 қаулысы) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі:<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000676>
4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс- қимыл кезеңі». 2020 жылғы 1 қыркүйек [Электрондық ресурс]. —Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.
5. В Казахстане выявили более 21 тысячи инцидентов по нарушению информационной безопасности. К 2021 году глобальный ущерб от киберпреступности достигнет шести триллионов долларов США / Редакция «Литер». — Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/v->

kazahstane-za-2019-god-bylo-vyyavleno-bolee-21-tysyachi-inczidentov-po-narusheniyu-informacionnoj-bezopasnosti/ Дата публикации: 31 января 2020.

6. Гришаев С. П. 2 тарау, § 9. Авторлық құқықтарды қорғау // Зияткерлік меншік: оқу құралы. М., 2004.

ӘОЖ 347.633

ШЕТЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАЛАЛАРЫН АСЫРАП АЛУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Абилдаев Сұлтан Таласбаевия PhD «Экономика» Кафедрасының профессоры
Төлеубай Қалдыбек Мергенбайұлы
Мұқтар Мұқағали Нұржанұлы
“Құқықтану” мамандығының студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз Қ.

Андатпа. Мақалада Қазақстандық балаларды асырап алу тәртібі талқыланады. Шетелдік тұлғалар ата-анасының қамқорлығынсыз қалған. Проблемалар анықталып, оларды шешу бойынша ұсыныстар берілді.

Кілт сөздер: Бала асырап алу, шетелдіктер, Қазақстан Республикасының отбасы заңнамасы, халықаралық бала асырап алу

Аннотация: В статье рассматривается порядок усыновления казахстанских детей. Иностранцы остаются без попечения родителей. Были выявлены проблемы и даны предложения по их решению.

Ключевые слова: Усыновление, иностранцы, семейное законодательство Республики Казахстан, международное усыновление.

Annotation. The article discusses the procedure for adopting Kazakh children. Foreign persons are left without parental care. Problems were identified and suggestions for their solution were given.

Key words: Adoption, foreigners, family legislation of the Republic of Kazakhstan, international adoption

Әрбір баланың отбасында, туыстары мен достарының ортасында өмір сүруге және тәрбиелеуге құқығы бар, бірақ, өкінішке орай, өмірде балалар ата-анасының қамқорлығынсыз қалған жағдайлар бар. Халықаралық бала асырап алу институты Қазақстан Республикасында қолданылатын ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыру нысандарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабының 1 және 2-тармақтарына сәйкес неке мен отбасы, ана, әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың табиғи құқығы және міндеті болып табылады.[1]

Бала асырап алу институтының Рим дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі бай тарихы бар.

Қазақстан Республикасының отбасы заңнамасы ұлттық бала асырап алудың халықаралық бала асырап алудан басымдылығын белгілейді. Сонымен, «Неке (ерлі-

зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 84-бабының 4-тармағының екінші тармағының 2-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын, республикалық мемлекеттік органдарда орталықтандырылған есепте тұрған балалар. Банк, баланы Қазақстан Республикасының аумағында және одан тыс жерлерде тұратын туыстары, Қазақстан Республикасының азаматтары асырап ала алмайтын жағдайларда ғана шетелдіктерге асырап алуға берілуі мүмкін [2].

Балалар үйі дүниежүзілік соғыстар аяқталғаннан кейінгі ең үлкен мәселелердің бірі болып табылады, бұл мәселені шешу үшін еларалық бала асырап алу сияқты мекеме жетілдіріліп, жан-жақты ашылды. Белгілі бір елде тұратын және оларды асырап алуға ешкім дайын болмаған жетім балаларды халықаралық асырап алудың көмегімен халықаралық бала асырап алу үміт беретін екінші сәуле болды. Қазақстан Республикасындағы халықаралық бала асырап алу институтының негізгі проблемасы Қазақстан Республикасының асырап алынған жетім балалардың өмір сүру жағдайлары мен білім алуын бақылау мен қадағалаудың тиімді жүйесінің жоқтығы, Осы ретте асырап алынған баланың шетелде тұру жағдайын бақылайтын ұйымдармен тығыз ынтымақтастықты дамыту қажет. [3].

Өзара ынтымақтастық елдер арасында халықаралық бала асырап алу туралы екіжақты келісімдерге қол қоюды көздейді. Келесі үлкен мәселе – шетелдік патронаттық отбасылардағы балаларды қорлау. Балалар өлімі мен зорлық-зомбылық оқиғаларының алдын алу үшін мынадай шаралар қабылдануы мүмкін: 1) асырап алынған балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың құқықтық тетіктерін күшейту; 2) халықаралық бала асырап алуға жауапты шетелдік ұйымдардың кәметке толмаған баланың патронаттық отбасында тұруының алғашқы үш жылы ішінде кемінде айына бір рет оның өмір сүру жағдайын тексеруге міндеттілігі туралы міндетті норманы сақтау; 4) осы құжаттарды бұрмалауды және сырқаттану, психикалық-психологиялық бұзылу фактілерін жасыруды болдырмау үшін шетелдік бала асырап алушы Қазақстан Республикасының аумағында психологиялық, психиатриялық және медициналық куәландырудан өтуге міндетті ережені енгізісін. асырап алушыларға ықтимал кандидат[4].

Осыған байланысты, жоғарыда аталған қорғау шараларын жүзеге асыру, сондай-ақ кемшіліктерді жою мақсатында қолданыстағы заңнамаға келесі өзгерістерді енгізу қажет деп санаймын: «Неке (ерлі-зайыптылық және отбасы) туралы» Қазақстан Республикасы

1) Кодексінің 91-бабының 2-тармағы мынадай мазмұндағы 16-тармақшамен толықтырылсын: «Бабының 3-тармағында белгіленген тәртіппен оқытудан өтпеген шетелдіктер осы Кодекстің 97-1»; «Неке (ерлі-зайыптылық және отбасы) туралы»

2) Қазақстан Республикасы Кодексінің 97-1-бабының 3-тармағын мынадай мазмұндағы толықтыру: «Шетелдіктердің Қазақстан Республикасының азаматы болып табылатын баланы асырап алуы – оң психологиялық, психиатриялық, медициналық тексеруден өткеннен кейін және Қазақстан Республикасының аумағында «Қазақстанның ұлттық мәдениеті мен менталитеті» бағдарламасы бойынша оқытудан кейін рұқсат етіледі»;

3) «Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын балаларды асырап алуға беру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 30 наурыздағы қаулысына өзгерістер енгізілсін, атап айтқанда 37-тармақ жаңа редакцияда жазылсын. «Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматтары және шетелдіктер бала асырап алу

туралы сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін алғашқы үш жыл ішінде бала кәмелетке толғанға дейін ай сайын, одан кейінгі жылдары – алты ай сайын. он сегіз жастан асқан, асырап алушы мен баланың тұратын елінде орналасқан аккредиттелген бала асырап алу агенттіктері арқылы қамтамасыз ету; , уәкілетті органға фотосуреттер қоса бере отырып, асырап алынған баланың өмір сүру жағдайлары, білімі, тәрбиесі және денсаулық жағдайы туралы есеп береді. [9].

Сондай-ақ балаларды халықаралық асырап алуға келесі елдерде ғана беру ұсынылады:

- асырап алынған балаларды құқықтық қорғаудың жеткілікті сенімді және тиімді жүйесі болған жағдайда.
- Қазақстан Республикасы онымен берік, әріптестік және достық саяси қарым-қатынаста
- шет мемлекеттерден асырап алынған балалардың өмір сүру жағдайын, тұруы мен тәрбиесін бақылауға жауапты органдардың күшті, сенімді жүйесі бар жерде. [5.6].

Шетелдік азаматтардың Қазақстан Республикасында бала асырап алу тәртібі айтарлықтай еңбекті талап етеді, бұл біздің балаларды асырап алу және олардың шетелге шығуы үшін де проблема болып табылады. Біріншіден, шетел азаматтарының Қазақстан Республикасының балаларын асырап алуы көптеген құқықтық актілермен, келісімдермен және халықаралық шарттармен реттеледі. Екіншіден, бала асырап алуға үміткерлерге айтарлықтай жоғары талаптар қойылады, бұл көбінесе қағаз жүзінде ғана тексеріледі. Үшіншіден, бала асырап алу рәсімі тек сот арқылы жүзеге асырылады. [7].

Баланы патронаттық отбасына беру кезінде қорғаншылық және қамқоршылық органдары кейіннен отбасында балаға қатыгездік көрсету мәселесіне тап болмас үшін қорғаншы тұлғасын қатаңырақ іріктеу қажет. Өкінішке орай, заңнамада бала асырап алушылар үшін тек формальды өлшемдер белгіленген, ал бұл кейде жеткіліксіз. Көп жағдайда қорғаншылық органдарының өздері бұл процеске тиісті көңіл бөлмейді.

Шетелдік патронаттық отбасына түсу балаға шет мемлекетте қиын бейімделу процесі ұсынылады. Бұл жерде шетелдік бала асырап алушылардың кәсіби даярлығына назар аударған жөн, олар заңға сәйкес олар азаматы болып табылатын мемлекетте өте алады, бұл түбегейлі қате болып көрінеді. Бұл ретте заң шығарушылар шетелден келген бала асырап алушыларды Қазақстан Республикасының аумағында міндетті түрде оқыту туралы императивтік норманы енгізуі керек, осылайша шетелдікке қазақ мәдениеті мен менталитетін тереңірек білуге, қорғаншылық пен қамқоршылыққа мүмкіндік беріледі. билік бала асырап алуға ықтимал кандидатты жақсырақ қарауы керек.

Қазақстан Республикасының субъектілерінде біздің заңнамамен тыйым салынған балаларды басқа мемлекеттің азаматтары берген кезде балаларды сатуға қатысты қылмыстық істер қозғалады. [8].

Шетел азаматтарының Қазақстан Республикасының балаларын асырап алу институты күрделі құрылымы мен өзіне тән белгілері бар әлі де дамып келе жатқан мекеме болып табылады. Бұл құқықтық институттың мәселелері өте маңызды, өйткені баланың гүлденген болашағы ғана емес, көбінесе халықаралық бала асырап алуды заңнамалық реттеуге және балаларды асырап алудың барлық кезеңдеріндегі барлық органдардың өз функциялары мен міндеттерін адал орындауына

байланысты. Қазақстан Республикасы, сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, оның өмірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Egov.kz электрондық үкімет порталы
https://egov.kz/cms/kk/articles/job_search/enbek_kz
- 2.Қазақстан Республикасының неке және отбасы туралы заңы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000321> Adilet.zan.kz порталы
- 3.Adilet.zan.kz порталы <https://adilet.zan.kz/>
- 4.”Бала асырып алу, соның ішінде шетел азаматтарының бала асырып алуы туралы мәліметтер” Қазақстан Республикасы Бас прокурорының 2006 жылғы 28 желтоқсандағы №79 бұйрығы
- 5.Бала құқығы туралы Конвенция 20.11.89 Қазақстан Республикасының мүгедектігі бойынша асыраушысынан айырылу жағдайы бойынша және жасына байланысты берілетін мемлекеттік, әлеуметтік жәрдемақылар туралы №126 заң.16.06.99
- 6.Шакенова Б М Тірі тауар: олардың тағдыры кімді ойландырады? //Заң. 3 қазан 2006
- 7.Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы” №2337 заңы , 19.06.1995ж. Соңғы редакциядағы күні 12.01.2007
- 8.ҚР “Соттардың бала асырып алу туралы істерді қарау кезінде неке және отбасы туралы заңнаманы қолданудың кейбір мәселелері туралы” Қазақстан Республикасы Жоғары Соты Пленумының нормативтік қаулысы. 22.12.00ж.

ӘОЖ 341.211/214

СОТҚА ЖҮГІНУ ҚҰҚЫҒЫ (ТАЛАП ҚОЮ ҚҰҚЫҒЫ)

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD, «Экономика» кафедрасының профессоры
Заурбекова Асел Мәлікқызы
6B04214/19-3 «Құқықтану» мамандығының 4курс студенті
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті Тараз қ.

Аңдатпа. Мақалада Сотқа жүгіну құқығы (талап қою құқығы) бойынша айтылған. Қоғамымыздың әрбір азаматы еліміздің Конституциясының 13-бабының 2-бөлігіне сәйкес, АДЖК-де белгіленген тәртіппен оларды қорғауға өтініш беруге құқылы [1]. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар, заңда адамның немесе азаматтардың заңдары басқа тұлғаны белгілеуді қарастырады және оған бір топ тұлғалардың құқықтары мен заңмен қорғалатын тоқыма өтініш беру құқығын береді. Азаматтық сот ісін жүргізу – бұл істі қарау және шешу кезінде азаматтық сот ісін жүргізудің жүз және басқа субъектілерінің азаматтығы, іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелетін азаматтық сот ісін жүргізу, іс жүргізу құқықтық қатынастары және іс жүргізу әрекеттерінің ауқымды жиынтығы. Азаматтық процесілік (процестік) соттың, тараптардың (талап қоюшы мен жауапкердің), процеске басқа да қатысушылардың (прокурор, өкілдер, сот хатшысы және т.б.) іс жүргізу әрекеттері, олардың іс жүргізу құқықтары мен міндеттері.

Кілт сөздер: сот, арыз, талап, шағым, құқық.

Аннотация. В статье говорится о праве на обращение в суд (право на иск). Каждый гражданин нашего общества в соответствии с ч. 2 ст. 13 Конституции страны вправе подать заявление на их защиту в порядке, установленном ГПК [1]. Таким образом, государственные органы, законы человека или граждан в законе предусматривают установление другого лица и наделяют его правами группы лиц и правом на обращение в охраняемое законом текстиль. Гражданское судопроизводство – это обширная совокупность гражданского судопроизводства, процессуальных правоотношений и процессуальных действий, регулируемых нормами гражданского судопроизводства, гражданства ста и других субъектов гражданского судопроизводства при рассмотрении и разрешении дела. Процессуальные действия Гражданского процессуального (процессуального) суда, сторон (истца и ответчика), других участников процесса (прокурора, представителей, секретаря суда и др.), их процессуальные права и обязанности.

Ключевые слова: суд, заявление, иск, жалоба, право.

Annotation. The article mentions the right to apply to the court (the right to file a claim). Every citizen of our society has the right to apply for their protection in accordance with Part 2 of Article 13 of the Constitution of our country in accordance with the procedure established by the CPC [1]. So in Qatar, government agencies, the law provides for the designation of another person by the laws of a person or citizens and gives him the rights of one group of persons and the right to apply for a textile protected by law. Civil legal proceedings are a large-scale set of civil legal proceedings, procedural legal relations and procedural actions regulated by the norms of civil law, the citizenship of one hundred and other subjects of civil legal proceedings when considering and resolving a case. Procedural actions of the civil procedural (procedural) court, the parties (plaintiff and Defendant), other participants in the process (prosecutor, representatives, court Secretary, etc.), their procedural rights and obligations.

Keywords: court, statement, claim, complaint, law.

Сот, талап қою бойынша талап арыздарды беру Қазақстан Республикасы АІЖК-нің (бұдан әрі – ҚР АІЖК) 150, 151-баптарының талаптарына сәйкес реттеліп, қаралады.

Іс бойынша тараптардың қарсылықтарының болуын, сондай-ақ дауды шешу үшін әртүрлі, оның ішінде негізсіз маңызы бар мәңгілік мән-жайларды анықтау бөлігінде заңда көзделген нақты деректер іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Талапты азаматтың жеке өзі және қорғаушы бірлесіп немесе сенімхат бойынша қоюы мүмкін. Талап арыз жазбаша түрде жүзге беріледі.

Арызды талап қоюшы немесе оның уәкілетті органы талап арызға қол қою және ұсыну кезінде жасайды. Электрондық құжат нысанында өтініш беру кезінде бұл талапкердің электрондық цифрлық қолтаңбасы, өтініш беру кезінде талапкердің электрондық цифрлық қолтаңбасы болып табылады.

Судья талап арызды алған күннен бастап бес күн ішінде оны соттың қарауына қабылдау немесе қабылдау туралы шешім қабылдайды және талап арызды қабылдап, азаматтық істі қозғау туралы ұйғарым шығарады.

Судья талап қоюшының тиісті органға қойған қажеттілігін көрсете отырып, егер іс азаматтық соттың қарауына және шешілуіне жатпайтын болса, арызды қабылдаудан бас тарту туралы нақты ұйғарым шығарады.

Өтінішті қабылдаудан бас тарту туралы шешім ол келіп түскен күннен бастап бес күн ішінде қабылдануға және өтінішке қоса берілген барлық құжаттармен бірге өтініш берушіге тапсырылуы немесе жіберілуі тиіс.

Төреші:

* талапкердің ісі арасындағы санат үшін жүзге дейінгі мерзімге заңда белгіленген дауды шешу тәртібін сақтамайды және олардың арасында тәртіпті қолданбаса;

* өтінішті әрекет етуге міндетті емес тұлға берген болса;

* егер өтінішке қол қоймаған адам қол қойған болса;

* немесе басқа сот орындаушыларға қатысты сияқты негіздер мен негіздер бойынша даулы іс бар болса; - коммуналдық мүлікті басқару құқығы бар орган жылжымайтын мүлікке құқығы бар мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыратын органның арасындағы затты қабылдаған күннен бастап бір жыл өткенге дейін жылжымайтын мүлікке тыйым салу туралы арызбен сотқа жүгінеді, ал талап қайтарылады.

Судья арызды қайтару туралы нақты ұйғарым шығарады, онда ол арыз берушіге егер іс соттың қарауына жатпайтын болса, онда сотқа жүгіну іс болып табылмайтынын көрсетеді. Талап арызды қайтару туралы ұйғарым оны алған күннен бастап бес күн ішінде және өтінішке қоса берілген барлық құжаттармен бірге өтініш берушіге тапсырылуға және жіберілуге тиіс.

Арыз талапкерден қабылданса, талап арызды қайтару талап қоюшы сол жауапкерге, сол негіздер бойынша және сол негіздер бойынша қайта жүгінгендіктен жүргізілмейді. Судьяның арызды қайтару туралы қаулысына шағым жасалуы немесе наразылық білдірілуі мүмкін.

Талап қою Қазақстан Республикасы АІЖК-нің 150-бабының және 151-бабының 1)-3) тармақшаларының талаптарына сәйкес келмеген жағдайда, судья арызды қараусыз қалдыру туралы ұйғарым шығарады, бұл ретте талап арыз берген тұлғаны хабардар етеді және оған жетіспеушілік мерзімін береді.

Арыз талапкердің талаптарына сәйкес және онда көрсетілген мерзімде анықтауға қойылатын талаптар орындалмаған, талап арыз бірінші берілген күні берілген деп есептелінеді. Олай болмаған жағдайда арыз берілмеген деп есептеледі және судьяның шешімімен оған қоса берілген барлық құжаттармен бірге талапкерге қайтарылады [2]. Талапкер мойындаған жағдайда, талап қоюшы сол жауапкерге, сол негіздер бойынша және сол негіздер бойынша қайта жүгінгендіктен, арызды қайтару жүргізілмейді. Судьяның арызды қайтару туралы қаулысына шағым жасалуы немесе наразылық білдірілуі мүмкін.

Жауапкер бірлікті сатқан сот ұйғарым шығарғанға дейін біріншінің талап арызымен бірлесіп қарау үшін талапкерге қарсы талап қоюға құқылы.

Ағымдағы азаматтық іс жүргізу арызы талап арыз келіп түскен күннен бастап екі айдан кешіктірілмей қаралуға тиіс.

Шығарылған азаматтық істің актісі (шешім, ұйғарым) заңды және негізді болуы керек. Шешімді сот тек зерттелуші дәлелдемелерімен дәлелдейді.

Іс бойынша шығарылған сот актісі (шешім, ұйғарым) тараптарға жіберіледі және талап арызда көрсетілген мерзімде шағымдану тәртібімен талапкердің сотына шағым жасалуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Ата Заңында Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны және әкімнің оның құқықтары мен бостандықтарын, заңмен жүз пайыз қорғалуына құқығы бар екені көрсетілген. және сот тең деп танылды [1].

Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары бұзылған жағдайда Қазақстан Республикасының азаматтары Қазақстан Республикасының Іс жүргізу кодексінің (Ари – ҚІЖК) 30-бабына сәйкес өз құқықтарын қорғауға құқылы.

Осыған сәйкес талап арыз сотқа жазбаша нысанда не соттың атауы, талапкер, тұрғылықты жері, тегі, аты, әкесінің аты, тұрғылықты жері немесе электрондық құжат нысанында беріледі. жауапкердің болуы, ұялы байланыстың абоненттік нөмірі және электрондық мекенжайы, талапкер өз талаптарын негіздейтін мән-жайлар және осы мән-жайларды растайтын дәлелдемелер, талап қою негіздері. егжей-тегжейлі мән-жайлар өтінішке қоса берілетін құжаттар тізбесі көрсетіле отырып белгіленеді және жазылады.

Сондай-ақ жауапкерлер мен үшінші тұлғалардың санына қарай талап арыздың көшірмесі, мемлекеттік баж төленген құжаттар сотқа беріледі.

Әрбір тарап сотта өз талаптары мен қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасайтын мән-жайларды дәлелдей отырып, тараптардың сотқа берген талаптары мен қарсылықтарын және куәлардың түсініктемелерін, заттай дәлелдемелерді, сараптамалық қорытындыларды анықтай отырып, сотта өз құқықтарын қорғай алады.

Ал соттар тараптар ұсынған дәлелдемелердің негізінде заңға сілтеме жасай отырып, заңды және дәлелді шешім қабылдауға міндетті.

Үкімдердің заңдылығына тараптар оны алған күннен бастап 15 күн ішінде бірінші сатыдағы сот арқылы облыстық соттың алқасына шағым жасау мерзімінде шағымдана алады.

Сонымен бірге сотқа талап арыз берумен, талап қоюды қамтамасыз ету туралы арызды сотқа берумен, жауапкерге нақты әрекеттер жасауға тыйым салумен бір мезгілде сот шешімінің нақты орындалуына елеулі көмек көрсетеді. .

Атап айтқанда, сот жауапкерге тиесілі мүлікті және онымен немесе басқа адамдармен бірге болуға, банктегі ақшаға тыйым салады, сонымен қатар заңда көрсетілген әрекеттерге де тыйым салынуы мүмкін.[3]

Бұл әрекеттердің барлығы сотталушының заң алдындағы жауапкершіліктен ешкім құтыла алмайтынын сезінуінің негізінде жүзеге асырылады.

Атап айтқанда, талапкер А.А жауапкер Б.-дан 2 500 000 теңге өндіру туралы талап арызымен қалалық сотқа жүгінген.

Аталған талап арызды өндіруге қалалық соттың судьясы Р.Р., негізінен азаматтық істі қарау үшін жергілікті уақыт бойынша 01.01.2022 жылы сағат 10.00-ге тағайындалды.

Талап қоюмен бір мезгілде талап қоюшы сотқа талапты қамтамасыз ету туралы арыз берді, аталған арызды қарады, нәтижесінде сот жауапкердің автокөлігіне және жеке тұрғын үйіне қандай да бір әрекеттерді жасауға тыйым салу туралы ұйғарым шығарды, ол мемлекеттік сот орындаушыларына орындау үшін жолданды, қорытындымен мүлікке тыйым салынды.

Қалалық соттың шешімімен талапкер А-ның пайдасына жауапкер Б-дан 2 500 000 теңге өндіріліп, талап арызы қанағаттандырылды.

Осы сот шешімі негізінде атқару парағы беріліп, мемлекеттік сот орындаушыларына жолданды, нәтижесінде жауапкер аукцион арқылы сатылған екі автокөлікті бағалап, өндіріп алушы А-ға 2 500 000 теңге өндірді.[4]

Сонымен, талап етудің субъективтік құқығының пайда болуы белгілі бір контексттермен байланысты. Олар абстрактылы ұйғарымдарға сәйкес құқықтық қатынастардың нақты нақты субъектілерінің субъективті құқықтары мен заңды

мүдделері шеңберінде заңмен енгізілген «механизм» ретінде әрекет етеді. Субъективтік құқық болған жерде оған қарсы полюс ретіндегі заңды міндет те болады, сондықтан субъективті құқық әрқашан белгілі бір құқықтық қатынас аясында болады. [5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30-бап, 13 б.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі, 150-бап, 46 б.
3. Авдеенко Н.И. Иск и его виды в советском гражданском процессуальном праве. Автореферат. Кандидат юридических наук, 1951. – 21 с.
4. Иванов О.В. Право на судебную защиту// Советское государство и право. – 1970. – №7. – с. 40 –
5. Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение. – М.: Юридическая литература, 1966 – 247 с.

ӘОЖ 347.61164

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК МІНДЕТТЕМЕЛЕР

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Түлебаева Жанна Ғалымжановна
6В04214/19-3 «Құқықтану» мамандығының 4 курс студенті.
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша әлеуметтік міндеттемелер қарастырылған. Өкінішке орай, қаншама шаңырақ шайқалып, заңды некенің бұзылуы белең алуда. Республикада қазір алимент төлеуге қиналатындардың жалпы саны соңғы мәліметтер бойынша жүз мыңнан асып жығылады. Ал олардың арасында балаларына көмектесуден үзілді-кесілді бас тартқан қаншама «қашқын» әкелер бар. Қатыгез тіршіліктің ауыр жүгін арқалаған әйелдер сотқа шағымдануда.

Кілт сөздер: алимент, борышкер, міндеттеме, заң, сот, сот орындаушылары.

Алимент қандай қиыншылықта да сот орындаушыларының жол тауып, сот шешімдерін орындауы қуантады. Алимент өндіріп алу шараларына сәйкес барлық атқару өндірісінде мемлекеттік тіркеу органдарына қайтадан өтініштер жолданады. Борышкерлердің жұмыс орындарындағы бухгалтерияларда алимент өндіріп алуды заң аясында уақтылы тексеру өз нәтижесін беруде. Мәселен, алимент төлеуден қашқандарды сот іздеуге шығарады, ал баланы асырау тек анасына жүктеледі. Сондықтан борышкер іздеуде жүргенде баланы асырау үшін үкіметтен әлеуметтік көмек ретінде қаражат бөлінуі керек. Ол сот шешімі шыққан кезден бастап, алимент төлеуден қашқан борышкерлер болған кезде, арнайы резервтік қор ашып, сол қорға алимент бойынша қарызды өндіріп алуы керек. Қарапайым тілмен айтқанда, үкіметтің бұл шараларға жұмсаған ақшасы бастапқыда тек қор құруға кетеді де, борышкерлерден жиналған ақша қорға түседі.

«Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 124-бабына сәйкес ата-ана кәмелетке толмаған балаларын асырауға міндетті екенін ескере отырып, «Жылжымалы және отбасылық мүлікке тыйым салу туралы» Үкімет қаулыларының қабылдануының жоғары маңыздылығын атап өткен жөн. Сондай-ақ, атқарушылық құжатта көрсетілген мекен-жай бойынша тұрмайтын, тұрақты тұрғылықты жері белгіленбеген борышкерлерді іздеуге шығару туралы сотқа ұсыныстар жолданады.

Алимент төлеуге міндетті адам мен оны алушы тұлға арасында алимент төлеу туралы келісім (алименттің мөлшері, оларды төлеудің талаптары мен тәртібі), ал алимент төлеуге міндетті адам жұмысқа қабілетсіз болған жағдайда және (немесе) алимент алушы, осы тұлғалардың заңды өкілдері арасындағы алимент төлеу туралы келісім жазбаша нысанда жасалады және нотариалды куәландыруға жатады.

Алимент төлеу туралы шарттың жарғылық нысанын сақтамау Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) 157-бабында көзделген салдарға әкеп соғады. Алимент төлеу туралы нотариалды куәландырылған келісімнің атқарушылық құжат күші бар.

Алимент төлеу туралы келісімді жасасу, орындау, бұзу және жарамсыз деп тану кезінде Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (Жалпы бөлім) азаматтық-құқықтық мәмілелерді жасасуды, орындауды, тоқтатуды және жарамсыз деп тануды реттейтін нормалары қолданылады.

Бақылау шарты кез келген уақытта екі тараптың өзара келісімі бойынша өзгертілуі немесе бұзылуы мүмкін. Алимент төлеу туралы келісімді өзгерту немесе бұзу алимент төлеу туралы келісімнің өзі сияқты нысанда жасалуы тиіс.

Алимент төлеу туралы келісімді орындаудан біржақты бас тартуға немесе оның шарттарын біржақты өзгертуге жол берілмейді.

Тараптардың материалдық немесе отбасылық жағдайы айтарлықтай өзгерген және алимент төлеу туралы келісімді өзгерту немесе бұзу туралы келісімге қол жеткізілмеген жағдайда мүдделі тарап осы шартты өзгерту немесе бұзу туралы талап қоюға құқылы. Алимент төлеу туралы шартты өзгерту немесе бұзу туралы шешім қабылдаған кезде сот тараптардың кез келген назар аударарлық мүдделерін ескеруге құқылы.

Алимент алушының мүдделерін бұзатын алимент төлеу туралы келісімді жарамсыз деп тану, егер алимент төлеу туралы шартта көзделген отбасының кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толған әрекетке қабілетсіз мүшесін ұстау жағдайлары олардың мүдделерін елеулі түрде бұзса, атап айтқанда, осы Заңның 147-бабының 2-тармағының талаптары сақталмаған жағдайда, отбасының кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толған әрекетке қабілетсіз мүшесінің заңды өкілі, сондай-ақ қорғаншылық және қамқоршылық органы немесе прокурордың талап етуі бойынша сотта мұндай келісім танылуы мүмкін. Егер алимент төлеу туралы шартта көзделген отбасының кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толған әрекетке қабілетсіз мүшесін ұстау жағдайлары олардың мүдделерін елеулі түрде бұзса, атап айтқанда, осы Заңның 147-бабының 2-тармағының талаптары сақталмаған жағдайда, отбасының кәмелетке толмаған немесе кәмелетке толған әрекетке қабілетсіз мүшесінің заңды өкілі, сондай-ақ қорғаншы және қамқоршы орган немесе сот тәртібімен прокурордың талап етуі бойынша мұндай келісім жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Алимент төлеу туралы келісім бойынша төленетін алимент мөлшерін тараптар сол келісімде белгілейді.

Кәмелетке толмаған балаларға алимент төлеу туралы келісім бойынша белгіленген алименттің мөлшері сот тәртібімен алимент өндіріп алған жағдайда олар алатын алименттің мөлшерінен төмен бола алмайды (осы Заңның 125-бабы).

Алимент төлеу туралы келісім бойынша алимент төлеудің әдістері мен тәртібі сол келісімде айқындалады.

Алимент төлеуге міндетті адамның табысындағы және (немесе) өзге де кірісіндегі үлесі ескеріле отырып, алимент төленуі мүмкін; мерзімді төленетін белгіленген ақша сомасымен; бір уақытта төленген белгіленген ақша сомасымен; мүлікті беру жолымен, сондай-ақ келісім бойынша мүмкіндігінше өзге де тәсілдермен.

Алимент төлеу туралы келісімде алимент төлеудің әртүрлі тәсілдерінің жиынтығы көзделуі мүмкін.

Бұл шараның басты мақсаты – ай сайынғы табысын жасырып жүрген немесе әдейі алимент төлемей жүрген азаматтарды заңды жауапкершілікке тарту. Өкінішке қарай, соңғы кездері мінезі қалыптаспаған жас отбасылар көбейіп барады. Заң бойынша кәмелетке толмаған бала анасының қамқорлығында. Бірақ бұл әке ұлдары мен қыздарына қамқорлық жасау міндетінен босатылғанын білдірмейді. Ал әкелердің көпшілігі бұл жауапкершілікті өз мойнына алғысы келмейді. Бұл, ең алдымен, сәбилердің құқықтарының бұзылуына әкеледі. Әкелер бұрынғы жұбайы үшін емес, балаларына алимент төлейтінін білуі керек. Жиі бола бастаған мұндай келеңсіз көріністер бізді бүгінгідей оқиғаға мәжбүрлеп отыр.

Айдың алғашқы күндерінен бастап әр ауданның сот орындаушылары бұл бағыттағы жұмыстарын жандандырып, оларға қатысты сот қаулысымен алимент төлеуге міндетті борышкерлердің тұрғылықты жерін анықтау, іздеуде ұстау шаралары қолға алынды. тізім. Сондай-ақ борышкерлердің жұмыс орындарын анықтау және атқарушылық құжаттарды осы кәсіпорындардың бухгалтериясына жіберу, борышкерлерді алимент төлеуден қасақана жалтарғаны үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тарту, әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін серіктестіктің лауазымды тұлғаларын әкімшілік жазаға тарту шараларына көбірек көңіл бөлінуде. құқық бұзушылықтар. Қазіргі таңда барлық атқару өндірісінде мемлекеттік тіркеу органдарына өтініштер қайтадан жолдануда, бухгалтериялардың заң аясында алименттерді қалай өндіріп жатқаны тексерілуде.

Ағымдағы жылдың 9 айында облыстық соттар әкімшісіне алимент өндіру туралы 8045 атқару өндірісі түсіп, оның 1088 атқару өндірісі әртүрлі себептермен өндіріп алушыға қайтарылған. Ал 5056 атқарушылық өндіріс қалды. Өз еркімен алимент төлейтін әкелердің саны небәрі 1156. Облыс бойынша сот әкімшісінің облыстық басқармаларымен ағымдағы жылдың 9 айында іздеуде жүрген борышкерлер саны – 1588. Олардың 506-сының ғана тұрғылықты жері бар. , басқалары әлі іздеуде.

Қараша айының алғашқы күнінен бастап 60 қашқын әке іздеуге жарияланып, іздеуде жүрген 17 борышкердің мекенжайы анықталды. Сондай-ақ хабарсыз кеткен 235 борышкердің жұмыс орны анықталды.

Оларға қатысты атқару құжаттары жұмыс орындарының бухгалтериясына жолданды. Алимент төлеуден қасақана жалтарғаны үшін 32 әке әкімшілік жауапкершілікке, 13-і қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Сондай-ақ, әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін кәсіпорынның 1 бухгалтері әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Бұл жұмыстарды жүзеге асыруда бұқаралық ақпарат құралдарының да үлкен көмегі барын ерекше атап өткім келеді.

Жуырда осы тақырыпта БАҚ өкілдерінің, прокуратура, әкімшілік сот судьяларының, ішкі істер органдары, әлеуметтік қамсыздандыру бөлімі қызметкерлерінің және сот орындаушыларының қатысуымен пікірталас ұйымдастырылды. Бұл басқосуға алимент өндіріп жатқан аналар да қатысып, көрген қиындықтарымен бөлісті. Бірлескен жұмыс мәселелеріне көп көңіл бөлінді.

«Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Заңның 77-бабына сәйкес сот актісі орындалғаннан кейін сот орындаушысы сотқа борышкерлерден атқарушылық жазаны өндіріп алу туралы ұсыныс жасайды. Сот ұйғарымының немесе атқарушылық жазаның негізінде республикалық бюджетке атқару жазасы өндіріп алынған соманың он пайызы мөлшерінде өндіріледі. Осы баптың талаптары негізінде қазір республикалық бюджетке 28 207 213 теңге өндірілді.

Осы Заңның 124-142-баптарында көрсетілген отбасы мүшелері алимент төлеу туралы келісім болмаған жағдайда алимент өндіріп алу туралы талаппен сотқа жүгінуге құқылы.

Алимент алуға құқығы бар адам, егер алимент төлеу туралы келісім бойынша бұрын төленбесе, алимент өндіру құқығы туындаған кезден бастап өткен мерзімге қарамастан, алимент өндіру туралы сотқа арыз беруге құқылы.

Алимент сотқа жүгінген кезден бастап өндіріледі. Алимент сотқа арыз бергенге дейін асырауға қаражат алу шаралары қабылданғанын анықтаса, бірақ сотқа жүгінген күннен бастап үш жыл ішінде өткен кезең үшін өндіріп алуға болады. алимент төлеуге міндетті тұлға оларды төлеуден жалтарғаны үшін алимент алмаған.

Алимент төлеуге міндетті адамның жұмыс орны бойынша алимент төлеу туралы келісім негізінде немесе ұйым әкімшілігі нотариат куәландырған атқару парағы негізінде ай сайынғы жалақыдан алимент ұстау және т.б. алимент алушы адамға алимент төлеуге міндетті адамның табысы және алимент төлеуге міндетті тұлғаның есебінен алимент төлеу төлеуге немесе кешіктірмей аударуға төленген күннен бастап үш күн ішінде жүргізіледі.

Алимент төлеу туралы нотариат куәландырған келісімнің негізінде, егер мұндай келісім мен атқару құжаттары негізінде ұсталатын жалпы сома алимент төлеуге міндетті адамның жалақысының және өзге де кірісінің елу пайызынан асатын болса, алимент де ұсталуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Egov.kz электрондық үкімет порталы
https://egov.kz/cms/kk/articles/job_search/enbek_kz Қазақстан Республикасының неке және отбасы туралы заңы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000321> Adilet.zan.kz порталы Adilet.zan.kz порталы <https://adilet.zan.kz/>

УДК 347.2.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры

Әділхан Дияс– 6В04214/19-3

Сәулебек Нұрдаулет- 6В04214/19-3

«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Заң аспектісі тұрғысынан кәмелетке толмағандар дегеніміз - белгілі бір жас кезеңіне жетпеген тұлға. Және бұл кезеңнің шегі түрлі тарихи кезеңдер мен түрлі елдерде әртүрлі болды. Көптеген елдерде кәмелетке 18 жаста толады. Ал кейбір елдерде – кәмелеттік жас 21жас болып табылады. Кәмелетке толмаған деп 18 жасқа толмаған баланы айтуға болады. Қай жастан басталады деген сауалдың туындауы заңды да. Үш жаста да, бес жаста да, тіпті он жастағы баланы кәмелеткетолмаған деп айтуға бола ма?«Кәмелетке толмаған» деген ұғым көп жағдайда заң терминологиясында қолданылады және қылмыстық жауапкершілік туындайтын жаспен байланыстырылады. Бұл жағдайда да бұл шек түрлі елдерде әртүрлі болады. Мысалы, Ұлыбританияда қылмыстық жауапкершілік 10 жастан басталады, Польшада - 13 жастан.

Кілт сөздер: заң, қылмыстық кодекс, жасөспірімдер.

Аннотация. С точки зрения юридического аспекта несовершеннолетние - это лицо, не достигшее определенного возраста. И пределы этого периода различались в разные исторические периоды и в разных странах. Во многих странах совершеннолетие наступает в возрасте 18 лет. А в некоторых странах- совершеннолетие составляет 21 год. Несовершеннолетним можно назвать ребенка младше 18 лет. Вопрос о том, с какого возраста начинается, тоже правомерен. Можно ли сказать, что ни три, ни пять, ни даже десять лет не достигли совершеннолетия? Понятие "несовершеннолетний" В большинстве случаев используется в юридической терминологии и соотносится с возрастом, в котором наступает уголовная ответственность. Даже в этом случае этот предел будет отличаться в разных странах. Например, в Великобритании уголовная ответственность начинается с 10 лет, в Польше - с 13 лет.

Ключевые слова: закон, уголовный кодекс, подростки.

Annotation. From the point of view of the legal aspect, minors are a person who has not reached a certain age. And the limits of this period differed in different historical periods and in different countries. In many countries, the age of majority comes at the age of 18. And in some countries, the age of majority is 21. A minor can be called a child under the age of 18. The question of what age it starts from is also legitimate. Is it possible to say that neither three, nor five, nor even ten years have not reached adulthood? The concept of "minor" In most cases is used in legal terminology and correlates with the age at which criminal liability occurs. Even in this case, this limit will differ in different countries. For example, in the UK, criminal liability begins at the age of 10, in Poland - at the age of 13.

Key words: law, criminal code, teenagers.

Кәмелет жасына толмағандардың құқық бұзушылық үшін жауапкершілігі жайлы мәселе қоғам өмірінде «қылмыстылықпен» күресті шешуде маңызды орын алады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы және жазалау мәселелері ҚР Қылмыстық Кодексінің VI бөлімінде қарастылған. Бұл жағдай ең алдымен кәмелетке толмағандар қылмыстылығының жалпы қылмыстылықтың құрамдас бөлігі ретіндегі айтарлықтай өзіндік ерекшеліктерімен дәйектеледі. Бұл ерекшеліктер жасөспірімдер мен кәмелетке толмағандарды әлеуметтік – психологиялық тұрғыда өсіп жетілуінің өзгешеліктеріне: әлеуметтендірілу деңгейінің жеткіліксіздігіне, психофизикалық, жас жағынан және әлеуметті кемелденуінің олқылықтарына, адамгершілік құндылықтары жөніндегі одағай түсініктеріне, мінез-құлқының өзіндік қасиеттеріне, «формальды емес жетекшілердің» әсеріне тез берілуі, үлкендерге еріп кету және т.б. тәуелді болып келеді.

Кәмелетке толмағандар қылмыстылығының көрсетілген өзіне тән сипаттары заң шығарушыны кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығын ықтиятты түрде реттеу қажеттілігіне қарай жетелеп әкеледі. Заңдарда кәмелетке толмағандар үшін жаза түрлерін белгілеудің, оларға жаза тағайындаудың, оларды қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатудың, ескіру мерзімдеріне есептеу мен соттылығын жоюдың айрықша шарттары қарастырылған.[1]

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы

ҚР ҚК-нің «Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы» жөніндегі бөлімінің 78 бабының 1 бөлігінде «Кәмелетке толмағандар деп – қылмыс жасаған кезге қарай жасы он төртке толған, бірақ он сегізге толмаған адамдар танылатындығы» белгіленген. Сот кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы істерді қарау барысында кәмелетке толмаған адамның жас шамасын дәл анықтауға шаралар қабылдауға міндетті. Адам белгілі бір жасқа дәл туған күні емес, келесі тәуліктен бастап толған болып есептеледі. Жас мөлшерін соттық медициналық сараптама бойынша анықтағанда, сотталушының туған күні болып сарапшы атаған жылдың соңғы күні есептелуі қажет, ал жас шамасын ең төменгі және ең жоғарғы жылдар арқылы белгілегенде, ондай адамның сараптама ұсынған ең төменгі жасына табан тіреу керек.

ҚР ҚК-нің 14 бабына сай қылмыстық жауаптылыққа есі дұрыс, кодексте белгіленген жасқа толған жеке адам ғана тартылуы тиіс деп көрсетілген. Сонымен қатар қылмыс жасаған кезде он алты жасқа толған адам қылмыстық жауаптылыққа тартылады деп 15 бабының 1 бөлігінде баяндалған. Жоғарыда аталғандай кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі ҚР Қылмыстық Кодексінің нормаларымен реттеледі. ҚР Қылмыстық Кодексі бойынша қылмыстық жауапкершілік он алты жастан, тек кейбір қылмыстар үшін ғана кәмелетке толмағандар он төрт жастан қылмыстық жауапкершілікке тартылатыны белгілі. ҚР Қылмыстық Кодексінің 15 бабына сәйкес қылмыс жасаған кезде он төрт жасқа толған адамдар кісі өлтіргені, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіргені, ауырлататын мән – жайлар кезінде денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зардап келтіргені, зорлағаны, жыныстық сипаттағы күштеу әрекеттері, адамды ұрлағаны, ұрлық жасағаны, кісі тонағаны, ұрып – соққаны, қорқытып алғаны, ауырлататын мән – жайлар кезінде мүлікті қасақана жойғаны немесе бүлдіргені, терроризм, адамды кепілге алуы, террористік акті туралы біле тұра көрінеу өтірік хабарлағаны, қару – жарақты, оқ – дәріні, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды ұрлағаны не қорқытып алғаны, ауырлататын мән – жайлардағы

бұзақылығы, есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды ұрлағаны не қорқытып алғаны, ауырлататын мән – жайлар кезінде қайтыс болған адамдардың мүрдесін және олардың жерленген жерлерін қорлағаны, көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыз еткені үшін қылмыстық жауапқа тартылуы тиіс. Кінәлі тұлға жасаған қылмыстары үшін жауапқа тартылып, заң алдында әділ жазасын алады. Он төрт жас - әлеуметтік психикалық дамудың белгілі бір деңгейде қалыптасқанын көрсететін жас болып табылады. Яғни, он төрт жастағы жасөспірім ұжым, қоғам алдында жауапкершілігін сезіне алатын, достық, атақ, әділдікті түсіне алатын, өз ойлау қабілеті мен өз тұрғысынан баға бере алатын дәрежеде болады. Олар өзінің әрбір жат қадамының зардабын, оның кері әсерін осы жаста сезіне алатындықтан, заң оларға жат қылығы үшін моральдық және құқықтық жауапкершілік жүктеп, қылмыстық жауапкершілікті он төрт, он алты жастан белгілейді.[2]

Жас ерекшелігіне қылмыстық жауапкершілікке тарту

Қазіргі таңда заң әдебиеттерінде қылмыстық жауапкершіліктің жасын анықтауда біркелкі пікір жоқ. Мәселен, бір ғалымдар құқық бұзған, қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту жасын белгілеуде басты рөл атқаратын белгі қоғамдық қауіптіліктің дәрежесі екенін баса көрсетеді. И.И. Карпец: «Ауыр қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға заң шығарушы он төрт жастан қылмыстық жауапкершілік тағайындайды дей келе, ауыр қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың әрекетін жазалаусыз қалдыруға болмайды» деп жазады.

Кейбір ғалымдар атап айтсақ, З.А.Астамиров, А.А. Примаченко жеткіншіктерді қылмыстық жауапкершілікке тартуда тағыда бір белгіні көрсетеді, ол кәмелетке толмағандарды жеке адам етіп қалыптастыру үшін белгілі бір дәрежеде әлеуметтендіру.

З.А.Астамиров, А.А. Примаченконың пікіріне М.М.Бабаев пен Н.А. Беляевтың тұжырымдары етене жақын. Н.А. Беляев, М.М.Бабаев атап өткендей, он төрт жастағы жасөспірімдердің соттық жауапкершілігі олардың өз әрекетін қоғамға жат қылық екенін, істеуге тыйым салынатынын түсіне алатын жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Кейінгі кезде жасөспірімдердің жан-жақты интеллектуалдық жағынан жетілу, жылдам өсу процестерінің байқалуы олардың ерте бастан, жас кезінен өз тәртіптерінің дұрыс, бұрыстығын өз тұрғысынан бағалай білу қабілеті міндетті түрде қылмыстық жауапкершілік жасын төмендетуді қажет ете ме деген сұрақ туғызар болса, ол заңды да.[3]

Жасы толып, қылмыс жасаған баланы қылмыстық жауапкершілікке тарту әр елде әр түрлі шешілген. Мысалы, Ұлыбритания елінде қылмыстық жауапкершілік кей қылмыстар үшін сегіз жастан көзделуі мүмкін. Нью – Йорк штатының ҚК бойынша қылмыс істеп, сотқа тартылған бала егер өз әрекетінің қауіпті іс - әрекет екенін түсіне алған жағдайда, қылмыстық жауаптылыққа сегіз жастан он екі жасқа дейін тартылады. Шетелдердің қылмыстық заңнамасын зерттеу барысында қылмыстық жауаптылық, соның ішінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылық жасы әр елде әрқалай көрсетілетіні белгілі болды.

Кейбір елдердің заңдарында, кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының қажетті шарты ретінде жасөспірімнің қоғамға қауіптілік, заңға қарсы әрекетін түсіне алу мүмкіндігі қарастырылады. Германия ҚК-нің 66 тармағы «кінәлі болу» түсінігін қарастырса, Болгария ҚК-де «он төртке және он сегізге

толмаған кәмелетке толмаған жасөспірімдер өздерінің әрекеттерінің мәні мен маңызына, жат қылықтарына баға бере алатын жағдайда ғана қылмыстық жауапкершілікке тартылады» деп көрсетілген [4, С. 68-69.]. Өзімізге белгілі қазіргі қолданыстағы құқықта «жауаптылыққа қабілеттік» деген ұғым бар. Бұл ұғым қылмыстық жауапкершілікті өтеуге қабілеттілікті көрсетеді. Мұндай түсінік жауаптылыққа «қабілеттік → кінә → жауапкершілік» тізбегінің алғашқы баспалдағы болып табылады.

Жалпы кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін анықтаудағы негізгі белгі – жас жеткіншектің өмірге көзқарасы, жеке басының әлеуметтік тұрғыда белгілі бір дәрежеде жетілуі болып табылады. Құқық бұзушының жоғарғы сатысы қылмысқа қылмыстық жауапкершілік он алты жастан белгіленетіні сондықтан. Кәмелетке толмағандардың белгілі бір дәрежеде жетілуі дегенде жас жеткіншектің әрбір істеген жат қадамының мемлекеттік маңызын, оған тигізер зиянын, өз дәрежесінде түсініп, бағалай білуін айтуға болады. Соған байланысты он төрт жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартылатын әрекеттің нақты зиянын, деңгейін анықтау маңызды орын алады. Әрекеттің жан – жақты зерттеліп, ашылуы – тәрбиелік жұмыспен қоса ерекше қылмыстық құқық шараларының жүзеге асырылуына, оның тиімді болуына жол ашады. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі кейбір ғалымдар еңбектерінде көрініс тапқан, яғни, олар кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілік жасын анықтауда басшылыққа алынуы тиіс белгілерді атап көрсетеді. Олардың пікірі бойынша ондай белгілер мыналар:

1. қоғамдық қауіптілік әрекетін сезіне алу мүмкіндігі
2. қоғамдық қауіптілік пен басқа әрекеттердің дәрежесі
3. кәмелетке толмағандардың арасында осындай әрекеттердің таралуы

Біздің пікірімізше жалпы қылмыстық жауапкершілік негізінде кәмелетке толмағандардың жеке басы емес, оның жасаған қылмыстық жат әрекеті жатыр.

Жоғарыда көрсетілген норма құқық бұзған кәмелетке толмағандар психикасы мен жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, тек осы дәлелдемелер ғана құқық тәртібін бұзған жеткіншектің өз әрекетіне, тәртібіне қарсы тойтарыс бере алмай, оған қадам жасайтынын дәлелдей түсіп, бұл жастағы балаға тек қана тәрбиелік мәні бар шаралармен әсер етудің тиімділігін айқындай түссе керек.[5]

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігіне байланысты ҚР ҚК және ҚІЖК-не өзгертулер мен толықтырулар енгізу қажеттілігі - өмір шындығынан туындайтын қажеттілік. Бұл бөлімнің енгізіліп, күшіне енуі бір жағынан ашылған жаңалық, екінші жағынан кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының себептері оған әсер ететін және тудыратын жағдайларын жан – жақты ашуға көп көмегін тигізері даусыз.

Сонымен қылмыстық жауапкершілік құқық бұзған кез – келген адамның жеке басымен тығыз байланысты. Оған себеп қылмыстың алдын алу, ескерту, құқық бұзушыны дұрыс жолға салу сияқты шаралар бір жағынан, қылмыс жасаған адамның жеке басының ерекшеліктеріне байланысты болса, екінші жағынан ол шаралардың қандай адамға қолданылатындығында болып табылады.

Жасы толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі жоғарыда атап өткендей ҚР ҚК нормаларымен реттеледі. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі оларға қолданылатын қылмыстық заңдардың ерекшеліктерімен ерекшеленеді.

Кәмелетке толмағандар қылмысы мен жасөспірімдердің құқық бұзушының ерекшеліктерін әлеуметтік психикалық жағынан талдау

Кәмелетке толмағандар қылмысы мен жасөспірімдердің құқық бұзушының ерекшеліктерін әлеуметтік психикалық жағынан ашып алып және қылмыстық құқықтық тұрғыда есепке алу үлкен орын алады. Бұл заң шығарушының қылмыскер тұлға – жасы толмаған бала болған жағдайда, қылмыстың құрамын дұрыс таңдауға қажет жағдай туғызуына, құқық бұзуға тиімді құқықтық шара тағайындауға мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі туралы заңдылық жиынтығын саралай келе, көптеген авторлар кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігін қылмыстық жауапкершілікке тартылған олардың пайдасына шешілген «жеңілдік» ретінде қарайды. Жалпы кәмелетке толмағандар үшін заңда көрсетілген жеңілдіктер оларға қолданылатын жазалау шараларын мектеп, тәрбиелік сипаттағы қоғамдық шаралармен әсер ету қағидаларын ұсынған. Сонымен қатар кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауапкершілігі мен жазалау айырмашылығы олардың жеке басының әлеуметтік – психикалық ерекшеліктерін, істеген қылмыстың криминологиялық тұрғыдағы сипатын, қылмыстың тәсілі мен нәтижеге жетуін, ол баланың ересек адамдарға қарағанда тез де оңай түзелуін ескеру мақсатында заңда оларға қолданылатын шаралардың көбі тәрбиелік қағидаларға негізделгені көрсетілген.[6]

Қылмыспен күрес әрбір істелген қылмыс пен кінәлі адамға қатаң түрде жекелей әсер еткенде ғана тиімділігін берері сөзсіз. Кінәлі балалардың жеке басымен істелген қылмыстың барлық ерекшеліктерін жан – жақты есепке алу қылмыстық жауапкершіліктің түрін, жазалаудың мөлшерін, қоғамдық әсер ету нысанын тағайындауға айқындық береді. Сонымен қатар құқық бұзушыны тәрбиелеу үшін қандай тиімділік беретінін ашып көрсетеді.

Жасөспірімдердің құқық бұзушылығы белгілі бір жас аралығында жасалатын, оларға қылмыстық жауаптылық тағайындалатын, жеке дараландыру үшін нақты адамды анықтайтын – жалпы жауаптылықтың алғы шарты болып табылады.

Егер қылмыстық жауапкершілікке бірнеше адам тартылатын болса, олардың әрқайсысының жасалынған қылмысқа қатыстылығын, қылмысты істеу барысында қандай рөл атқарғандығын анықтайды.

И.И. Карпецтің пікірі бойынша, оларды қылмыстық жауапкершілікке тартумен барлық мәселелер шешілмейді. Ғалымның түсінігінше үкім шығарғаннан кейін жазаны орындау кезеңі туып, бұл айыпталушының істеген қылмысының ауырлығын, тағайындалатын жазаның мөлшерін айқындап, оның әрі қарай түзелу жолына түсуіне көп көмегін тигізеді. Яғни, бұл түзелу жолына түскендіктен қылмыстық – құқықтық шаралар тиімділігін көрсетсе керек. Қылмыс істеген адам ғана жеке жауапкершілікке тартылу керектігін алға қоя отырып, ол «кінәлі адам қоғам алдында істеген жат әрекеті үшін қай дәрежеде жауап беретінін» анықтайды. Қылмыстық құқықта теріс қылық жасаған үлкен не кіші болсын, оның тәртібінің объективті, субъективті жақтарының белгілері анықталады. Яғни, құқық бұзушының жеке басы, кінәлінің жасы, әрекеті ескеріледі. Қылмыстық әрекет өзінің сипаты жағынан бірдей болуы мүмкін, ал оны істеген адамның әр түрлі болуы заңды да, сондықтан жауапкершілік пен жазаға тарту да сан алуан. Қазіргі кезде көп әдебиеттерде қылмыстық жауапкершілік пен жаза кінә түрлі бірақ, бір – бірімен тығыз байланысты құбылыс деген пікір көрініс табууда.

Қылмыстық жауапкершілік – кез-келген адамның құқық пен істеген қылмысына заң алдында міндетті түрде жауап беруі. Жаза – қылмыс істеген адамға

соттың шешімімен мемлекеттік нақты шара қолдану, оны орындауға мәжбүрлеу. Жаза қылмыстық жауапкершілікке тартудағы ең басты нысаны болса, келесі бір қылмыстық жауапкершілікке тарту нысаны кәмелетке толмағандарға қатысты тәртіптік сипаттағы еріксіз шаралар болып табылады. Жасы толмағандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту өз ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер оларға қолданылатын қылмыстық құқықтық шалалардың белгілі бір дәрежеде ғана іске асатындығын айқындай түссе керек. Яғни, кәмелетке толмағандарға өлім жазасы, өмір бойына бас бостандығынан айыру сияқты жазалар қолданылмайды және тағайындалатын бас бостандықтан айыру жазасы он екі жылдан аспауы тиіс екендігін айқындайды. Қылмыстық кодекс кәмелетке толмағандарды қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін олардың есінің дұрыстығын тексеруді міндеттейді.

Жоғарыда атап өткендей, қоғамға қауіпті іс-әрекет жасағаны үшін санасы мен ерік-жігері бар, есі дұрыс адамдар ғана қылмыстық жауаптылыққа тартылады, яғни, қылмыс субъектісі болып табылады. Тек осындай адамдар ғана не істегенін түйсініп және өз іс - әрекетін басқара біледі. Ал мұндай қабілеті жоқтар яғни істеген әрекетінің қауіптілігін сезбейтіндер, сезінсе де өз әрекетін басқара алмайтындар есі дұрыс еместер деп саналады да, қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.

Есі дұрыс еместік ұғымы ҚР ҚК-нің 16 бабының 1 бөлігінде былай сипатталған: «Қоғамдық қауіпті әрекетті жасаған кезде есі дұрыс емес күйде болған, яғни созылмалы психикалық ауруы, психикасының уақытша бұзылуы, кемақылдығы немесе психикасының өзге де дертке ұшырауы салдарынан өзінің іс - әрекетінің іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін ұғына алмаған немесе оған ие бола алмаған адам қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс емес».

Қандай да болсын психикалық ауытқуы бар жасөспірім қоғамға қауіпті әрекет жасау кезінде өзінің әрекетіне баға бере алмай, өзін-өзі басқара алмайды. Мұндай жағдайда егер кәмелетке толмаған есі дұрыс емес деп танылса, оны қылмыстық жауапкершілікке тарту орнына соттың шешімімен арнаулы медициналық сипаттағы шара қолданылады. Жас болсын, жасы толмаған болсын оның қылмыстық әрекетті қасақана жасағанын, кінәсін анықтау кез-келген жағдайда міндетті болып табылады. Кінәні анықтау қылмыстық жауапкершілікті тағайындауда басты рөл атқарады. Кінәлі болса қылмыстық жауапкершілікке тартылады, ал кінә дәлелденбесе, жауапкершілік өздігінен күн тәртібінен түседі.

Қылмыстық заң қылмыстық әрекетке барған кәмелетке толмағандарды жазалау керектігін белгілейді. Ересектерге қарағанда, кәмелетке толмағандарды қылмыс үшін жазалау белгілі бір шектеу мен құқықтардан тұратынын тағы да еске сала кеткен артық болмас. Десек те, қандай да болсын қылмыстық жаза – кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылығын болдырмау, қайта тәрбиелеу мен дұрыс жолға салуға өз септігін тигізеді. Кәмелетке толмағандарға тағылатын қылмыстық жаза оның сана сезіміне әсер етіп, өзінің істеген әрбір қадамына сынмен қарауына, қоғамға жат әрекетті екінші рет қайталап жасамауына, заңды бұзбауына жол ашады.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстарын болдырмау үшін күрестің маңызы оның нәтижесінен көрінері сөзсіз. Жалпы құқық бұзған жасөспірім болсын, қылмыс жасаған кәмелетке толмаған болсын, олардың қоғамға жат әрекеттерінің қауіптілігін, зиянын анықтау арқылы жаза тағайындау немесе ата-ана қарауына беру, арнаулы мекемелерге жіберу - қылмыстық заңның әділдігін паш етеді.

Кәмелетке толмаған жас өспірімдердің ойлау қабілеті мен олардың сол сәттегі психикалық жай-күйі, ересектермен салыстыруға келмейді. Олар болып жатқан

инцидентке толық құқықтық баға бере алмайды. Жас өспірімдер еліктегі болып келетіні ескере отырып, қоғамдық тәрбие беруді бірінші орынға қоюу қажет. Құқық қорғау органдарында тізімге алынған жастарға қайта тәрбие беру кезінде, олардың сол бұрынғы орынға тап болмауын қатты қадағалау керек. Ювеналдық атқарылып жатқан істерде балаларға мектеп қабырғасынан бастап арнайы сабақтар мен тренингтер өткізуді қолға алу қажет. Сонымен қатар ескере кететін жайт, ол жас өспірімнен жауап алу барысы. Кәмелетке толмаған азамат бірінші болып жатқан жағдайды толық түсініп алуға көмектесу қажет, сонымен қатар жауап алынатын жердің атмосферасын толық сезініп, істеген ісінің дұрыс еместігін толық ұғынуы керек, содан кейін ғана жас өспірімнен жауап алу процесін бастаған жөн. Жауап алу кезінде де оған айхайлап, күш көрсетіп, зорлықпен болған жайды түсіндіріп, тергеушінің бар күшін көрсетудің өзі үлкен қателік. Жауап алу кезінде ортаң терминдер мен кәмелетке толмаған жас өспірім ұғынатын сөздік қорды саптаған жөн.

Кімелетке толмағандардың қылмыс жасауының көбейіп бара жатқанын байқауға болады. Заңның толық қаталдығын сезінбеу, балалардың еліктеу ортасының бұзылғандықтан болып жатқанын байқауға болады. Сол үшін ювеналдық топтың жұмысына толық жауапкершілікті бере отырып, балалармен жұмыс жасайтын білікті мамандандырылған психологтарды да топқа қосу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. 1 қыркүйек 2022ж akorda-kz
- 2."Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы
- 3.Криминология: Учебник // Под ред. А.И. Долговой. – М., – С.56.
- 4.Қазақстан Республикасы. 1998 ж. 17 желтоқсанында қабылданған Заң, № 352 Неке және отбасы туралы. - Алматы: «Жеті жарғы», 5.К.Д.Ушинский. Отбасы тәрбиесі. - Алматы, 1984. – 74б.
- 5.Авиренцев С.С. Плутарх и античная биография.- С-Петербург, - 14б.
- 6.Алматы қаласының Әуезов ауданының прокуратурасының «Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығының жағдайы туралы»тоқсандық есебі.-2б.

ӘОЖ 347.61164

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Әлиядаров Бақдаулет Бақтиярұлы, Кумеков Темірлан Ғаниұлы
6B04214/19-3-«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қылмысының алдын алу жолдары баяндалған.Қазіргі жастарға физикалық және психологиялық тұрғыдан

сау болуын, оларға тәрбиелеу бағытындағы ықпалды шаралар және құқықтық нормаларды насихаттауға бағытталған шараларды қамтамасыз ету керек.

Кілт сөздер: Теріс ықпал, құқықтық сана, кәмелетке толмағандар, ішкі істер органдары, қылмыс, құқықтық тәрбие.

Қазақстан Республикасы үшінші мыңжылдықтың табалдырығын тәуелсіз ел ретінде аттап, құқықтық-демократиялық мемлекет негізін қалыптастыруға кірісті. Жаңа ғасырдағы Қазақстан қоғамын сипаттайтын саяси, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер мен қайта құрулардың шапшаңдығы Қазақстан жастарының қал-жағдайына және дамуына кейде жағымды, ал кейде теріс ықпал етуде. Яғни, жастар проблемасы бүгінгі таңда бірқатар теріс факторлардың әсерінен асқынып отырғаны баршаға белгілі. Бүгінгі таңдағы білім алуудағы қиындықтар, жастар ұйымдарының қызметін үйлестіретін бірегей орталықтың жоқтығы жасөспірімдерінің бос уақытының шамадан тыс молдығы олардың арасында бақылаусыздықтың болуы, тағы басқа осы сияқты жағдайлар кәмелетке толмағандар қылмыстылығының күрт өсуіне негіз болып отыр. Тұтас алғанда қазіргі қазақ жастарын бүгінгі қоғамдық және экономикалық байланыстар мен қатынастар жүйесіне жарым-жартылай бейімделген, тұрақсыз статуска ие әлеуметтік топ ретінде тани аламыз.

Біздің елімізде 2011 жылы жүргізілген сынақ нәтижесі бойынша 10 жас пен 19 жас аралындағы жастар мен жасөспірімдер жалпы халықтың 25 пайызын құрайды. Олай болса, жастар арасындағы маскүнемдік пен нашақорлықты және бопсалау, қарақшылық, тонау, ұрлық сияқты қылмыстардың күннен-күнге өршуі қаншалықты дәрежеде қауіпті екендігі айтпаса да түсінікті.

Қырық жылға тақау уақыт қолданып келген ескі заңның дәурені озып, оның орнын толтырған жаңа Қылмыстық кодекстің 1998 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енгені мәлім. ҚР Қылмыстық кодексінде кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы көзделген алтыншы бөлім.

Алайда, оның баптары жұмыс істей бастаған жылдар ішінде Қазақстанда кәмелетке толмаған соттаушылар қатары кемудің орнына көбейіп кетті.

Сот сарабы олардың әсіресе қарақшылық, қорқытып алушылық, тонаушылық, ұрлық жасау сияқты қылмыстарға көбірек құмартатынын көрсетеді.

Сотталушылардың осы санатына сараптама жасаушы заңгерлер ахуалдың бұлай қалыптасуына ең алдымен отбасыларындағы тапшылық, одан кейін олардың оқуымен немесе жұмыспен қамтылмауы себепші деп санайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерін қарау әдетте тәжірибелі судьяларға сеніп тапсырылады. Олар іс бойынша жинақталған әрекеттерді байыппен зерделеп, баға береді. Жазаларды даралау қағидасын ұстанып, оның мөлшері қателескен жеткіншектің түзелмеуіне мүмкіндік жасайтындай болуын ескереді. Сонымен бірге облыс соттарының қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас еркінен айыру жазасын тағайындауды едәуір азайтқанын атап өту керек (1).

Сонымен бірге сотталушы жасөспірімдерге қатысты еліміз Конституциясының маңызды бір тармағы жиі бұзылатынын жасыруға болмайды. Атап айтқанда, Ата Заңның 13-бабының 3 тармағында әркімнің білікті заң көмегімен алуға құқығы бар екен көрсетілген. Ал, біздің облыста кәмелетке жетпеген сотталушылардың тең жартысы дерлігі білікті заң көмегімен, яғни кәсіби адвокатпен қамтамасыз етілмейді. Адвокаттар жетіспеушілігінің кесірінен, әсіресе

шалғайдағы аудандарда олардың қорғаушылары болып әдетте заңнан хабары шамалы ата-аналары, өзге де жақын туыстары белгіленеді.

Жоғарыда көрсетілген конституциялық талаптардың бұзылуынан алдын ала тергеу мен сот процесінде бұдан да күрделі жағдайлар – қорғаушы ата-ананың заңнан мақұрымдығының салдарынан жасы жетпеген баланың жазықсыз сотталуы немесе жазасының негізсіз ауырлап кетуі кездесіп жатады. [1]

Назар аударарлық және бір мәселе тәуелсіздігімізге ие болған соңғы онжылдықтың беделінде қылмыс жасаушылардың, түрмеге қамаушылардың арасында қазақ жастарының көбейіп кетуі. Тәжірибелі заңгерлер қалалық, аудандық соттарда кәмелетке толмағандар айыпталатын істердің қаралуын мамандандыруды тереңдету, оларды қараумен белгілі бір судьялардың үнемі айналысудың қамтамасыз ету, ал түптің түбінде арнаулы соттар құру қажет деп есептейді. [3] Қалай болғанда да жасөспірімдердің қылмыс жасауы құқықтық органдардың үнемі бақылауында болуы, оның әлеуметтік-психологиялық тамырларын зерттеуге ғылым мен тәжірибе қатар жұмылдырылуы тиіс. Әйтпесе, заңды қанша әдемілеп, жаңалағанмен, өзгертулер мен толықтырулар енгізгенмен, ертеңгі жантүршігерлік, ірі қылмыстардың қайнар көзі ретіндегі олардың қоғамға қауіпті әрекеттері бүгінгіден де көбейе беруі мүмкін.

Жасөспірімдер арасындағы қазіргі қылмыс түрлері негізінен өзінің әдейілеп зорлық жасау бағытын ұстанған. Жасалатын қылмыстық оқиғалардың көп бөлігін ұрлық, қарақшылық және тонау сынды заң бұзушылықтар алып отыр. Сонымен бірге, жастар арасында аса қатігездікпен жасалатын адам өлтіру, әйел зорлау сынды ауыр қылмыстардың саны күн өткен сайын артып келеді. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс көп жағдайда топтық немесе ұйымдасқан түрде болуымен ерекшеленуде. Бұл жағынан алғанда Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар және Солтiстүк Қазақстан облыстары ең криминалды аудандар болып есептелiнедi. [2]

Бұл сияқты заң бұзушылықтардың алдын-ала мақсатында iшкi iстер органдары бiлiм беру, денсаулық сақтау және жергiлiктi атқару органдарымен бiрлесiп түрлi iс-шаралар өткiзiп, оң бастамалар көтерiп келедi. Мұнда әсiресе бiлiм мекемелерi мен жалпы бiлiм беру мектептерiнде оқитын оқушыларға зор мән берiлуде. Дәстүрлi шаралармен бiрге тәжiрибеге қылмыстың алдын алу жұмыстарының жаңа формалары мен амалдары енгiзiлiп отыр. Олардың қатарында атап өтер бiр оң бастама, жалпы бiлiм беру мекемелерiндегi жасөспiрiмдер iсi жөнiндегi «мектептегi» полиция инспекторлары штаттық лауазымдарының енгiзiлуi. [7]

Айтар кетер мәселе, бұл келеңсіздіктермен күресетін, оның алдын алуға бағытталған шаралардың жеткіліксіздігіне қатысты болып отыр. Алкоголизм және нашақорлық дертіне шалдыққан кәмелеттік жасқа толмаған азаматтарды сауықтыруға арналған емдеу алдын алу мекемелері жоққа тән. Салауатты өмір салатын қалыптастыруға насихаттайтын жұмыстардың сапсын көтермейді.

Бұл істе жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптап кеткен компьютер клубтарының да тигізер зияны орасан. Әр түрлі атыс-шабысы бар ойындар бүлдіршіндердің қылмысқа қадам басуын насихаттайды. Осыны түсінбеген кейбір атааналар балаларына тәулік бойы осы тәріздес клубтарда уақыт өткізуіне қарсылық білдірмеуде. Оның зияны жайлы ойланбайақ келеді. [8]

Сонымен қатар, балалар мен жасөспірімдер психикасына құрамында адам өлтіру, зорлық пен қатыгездіктің егжей-тегжейлі көрсетілімдері бар бейне тауарлар да зор кесірін тигізуде.

Ең өкініштісі, бұл тәріздес фильмдер телевизияның барлық дерлік арналарынан тәуліктің қай мезгілінде болсын көрсетіледі. Осы сияқты фильмдердің көріп өскен бүлдіршін, өсе келе өзін Терминатор немесе Фредди Крюгер ретінде сезініп, әр түрлі категориялы қылмыстар жасауға бейім тұрмасына кім кепілдік бере алады.

Қазіргі күні тағы бір проблема, мемлекет көмегіне зәру әрі әлеуметтік қауіпті ахуалға ұшыраған балалар мен жасөспірімдерді өз уақытында тиісті мекемелерге орналастыруға қатысты. [9]

Жастарға отбасы мен мектеп табалдырығынан ақ құқықтық тәрбие беруді қамтамасыз ету керек. Білім беру мекемелерінің оқу бағдарламасына түрлі дәрістер мен тәжірибелік сабақтарды енгізу қажет. Қылмысты алдын алу ісінде республикамыздың ішкі істер органдарының атқарған жұмыстарын атап өтуге тұрарлық. [6]

Жас ұрпақ қоғамдағы болашағы мол, екпінді әлеуметтік топ. Жастар қандай болса, белгілі дәрежеде біздің бүгүніміз де ертеңімізде соған сәйкес болады. Сондықтан да бұл мәселені мемлекеттік деңгейде қолға алар шақ келді.

Қылмыстылықпен күресте ең маңызды іс – оның алдын алу одан сақтандыру екені белгілі. Осыған орай, жастардың психикалық және физикалық тұрғыдан сау – саламат болуына, олардың сыртқы әлеммен өзара қарым – қатынасы барысында және кәмелетке толмағандар жасайтын қоғамға қауіпті әрекеттерге қатысты қолданылатын құқықтық нормаларды насихаттауға бағытталған арнайы бағдарламаны қабылдау аса қажет – ақ. Әрі аталмыш бағдарлама аясында біз мынандай іс – шаралардың жүзеге асырылғанын қалар едік: [10]

1. Жастарды кітап оқып, театрға баруға, жалпы рухани өсуге ынталандыру, олардың өмірге деген дұрыс көз қарасын қалыптастыру;

2. «Балаларға көмек көрсету орталығын» ашу әрі мұндай орталықтарда қамқорлықсыз қалған балаларды, жетім балаларды, ата анасы тастап кеткен балаларды, қараусыз қалған және қайыршылықпен айналысатын балаларды, әр түрлі себептермен күн көруге қаржысы жоқ балаларды жан – жақты қамқорлыққа алу және тиісті тәлім тәрбиені қамтамасыз ету; [11]

3. Ұйымдастырушылық бағытында республикалық, аймақтық, облыстық және аудандық, ауданаралық жасы кәмелетке тоймағандар қылмыстылығымен күресу шараларының бағдарламалары қабылданып, оларда кәмелетке толмағандар тұлғасы ерекшеліктерін қылмыстың алдан алуда ескерілуі нақтылы түрде қаралу; [5]

4. Республика шеңберінде арнаулы мемлекеттік криминологиялық орталық, ғылыми зерттеу институты ашылып, оның басты бір бағыты – жасы кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу мәселелері мен идеялары болу қажет. Ол орталықтың бөлімшелері (топтары, лабораториялары) әрбір аймақ, облыстарда жұмыс жасалуы қажет. Бұл жұмысқа жастар тәрбиесіне байланысты барлық мемлекеттік мекемелердің (әсіресе, ұйымдардың, педагогикалық, психологиялық, медициналық, тағы басқа әлеуметтік (профилактикалық), субъектілердің белсене қатысуын қамтамасыз ету;

5. Кәмелетке толмаған қылмыскерлермен жұмыс жүргізетін әлеуметтік және әлеуметтік – педагогикалық қызметтердің бөлімшелерін, яғни:

- ювеналдық полиция;
- ювеналдық соттар;
- реабилитация (патронаждық) қызметтер;
- омбудсмен (кәмелетке толмағандар құқығы жөніндегі өкілі)

қызметін ашу;

1. Бұрын сотталып, рақымшылық алған, берекесіз отбасыларынан шыққан жасөспірімдердің мамандық алып, жұмысқа араласуына жағдай жасау, олар үшін еңбекке бейімдеу орталықтарын құру;

2. Міндетті квоталарды белгілеу жолымен кәмелетке толмағандарды жұмысқа орналастыру және жастарға әлеуметтік көмек көрсету мен қазіргі жағдайға бейімдеу жүйесін қалыптастыру; [4]

3. Жастарға арналған әлеуметтік қызметтер кешенін, оның ішінде, жастардың еңбек биржасын, әлеуметтік-психологиялық көмек орталықтарын, наркологиялық қызметтер, балалар мен жастарға арналған баспаналар, жасы кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға арналған әлеуметтік сауықтандыру мекемелердің, заңдық көмек беру және демалыс орталықтарын көптеп құру;

4. Оқу орындарында психо – педагогикалық қызметтер құру, сонымен бірге олардың типтік ережелерін жасау;

5. Балаларды қорғау мәселесі жалпы әлеуметтік қорғау проблемасынан ажыратылуы тиіс.

Сонымен ұсынылған шаралар, біздің пікірімізше кәмелетке толмағандарды құ-қықтық – санасын жоғарғы деңгейге көтеруге, қоғамның ұмытыла бастаған моральдық құндылықтарын қайта қалпына келтіруге, кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау жөніндегі комиссияның жұмысын жандандыруға барлық мүдделі ұйымдардың жұмысын үйлестіруге көмектеседі. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың алдын алу, оларды тәрбиелеу, сондай ақ ата – аналардың бала тәрбиелеу ісіндегі жауапкершілігін жоғарылату, кәмелетке толмағандардың мүддесін қорғау сияқты мәселелерді жүйелі түрде шешуге мүмкіндік береді. [12]

Бүгінгі таңда жас ұрпақ өзіне ерекше назар аударуды, әрі тәрбиелеу бағытындағы ықпалды шараларды үздіксіз жүргізіп отыруды, сонымен қоса қоршаған дүниенің заңдылығын дұрыс түсіну үшін үздіксіз көмек көрсетіп отыруды қажет етуде. Олай болса, болашақтың бүгіннен басталатын ескере отырып, жас ұрпақ мәселесіне мемлекеттік деңгейде көңіл бөлгеніміз абзал. Жастар проблемасын асқындырмай, алдын алған мемлекетте ғана кемел келешек бар екені сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995ж. 30 тамыз. 2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, 1997ж. 16 шілде. 3. Коментарий к Уголовному кодексу РК/Отв.ред.: Борчашвили И.Ш., Рахимжанова Г.К.- Караганда, РГК ПО “Полиграфия”,1999ж.
4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім.Оқулық. Алматы:Жеті Жарғы, 2001ж.
5. Қайыржанов Е. ҚР Қылмыстық құқығы.(Жалпы бөлім), Алматы,2003ж.
6. Наумов А.В. ҚР Қылмыстық құқығы, Астана, 2001ж.

7. Аскеров Э. “Институт освобождения от уголовного наказания в уголовном законодательстве зарубежных стран”, // Уголовное право, №4, 2005ж., 8-10-б.
8. Алауханов Е. “Қылмыс және қылмыстық әрекет”, // Заң, №8, 2005ж., 30-33-б.
9. Әбілқасымов Е. “Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатудың бастапқы негіздерінің ерекшеліктері”, // Заң және заман, №8, 2004ж., 44-46-б.
10. Бұғыбай Д. “Қылмыстық жауаптылықтан босату түсінігі”, // Заң, №3, 2004ж., 58-64-б.
11. www.adilet.gov.kz
12. www.egov.kz

ӘОЖ 347.61164

АҚПАРАТТАНДЫРУ МЕН БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ҰҒЫМЫ ЖАЙЛЫ

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Егізбай Елдар Елмақсутұлы, Жұман Айдос Талғатұлы
6B04214/19-3 «Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. Компьютерлік ақпарат пен технологиялардың, оның ішінде қылмыстық-құқықтық құралдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасы бүгінде әлемнің көптеген дамыған елдеріндегі ең өткір мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеудің мақсаты отандық және шетел заңнамаларымен киберқылмыстардың құқықтық реттелуін қарастыру, терминологиялық мәселелерді шешу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар ұғымы нақтыланатын болады. ҚР ҚК-нің 7-тарауындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ақпараттық технология салаларын қамтитынын ескере отырып, тараудың атауын өзгерту ұсынылған.

Кілт сөздер: ақпарат, технология, қылмыстық құқық бұзушылық, IT, қауіпсіздік, киберқылмыстар, байланыс.

Аннотация. Проблема обеспечения безопасности компьютерной информации и технологий, в том числе уголовно-правовыми средствами, является на сегодняшний день одной из наиболее острых проблем во многих развитых странах мира. Цель исследования - рассмотреть правовое регулирование киберпреступлений отечественным и зарубежным законодательством, решить терминологические вопросы. В результате исследования будет уточнено понятие уголовных правонарушений в сфере информационных технологий. Учитывая, что уголовные преступления, предусмотренные главой 7 УК РК, охватывают сферы информационных технологий, предложил изменить название главы.

Ключевые слова: информация, технология, уголовное преступление, IT, безопасность, киберпреступления, связь.

Annotation. The problem of ensuring the security of computer information and technologies, including criminal-legal tools, is one of the most acute problems in many developed countries of the world today. The purpose of the study is to consider the legal

regulation of cybercrimes by domestic and foreign legislation, to resolve terminological issues. As a result of the research, the concept of criminal offenses in the field of information technology will be clarified. Taking into account that the criminal offenses in Chapter 7 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan cover the fields of information technology, it is proposed to change the name of the chapter.

Keywords: information, technology, criminal offense, It, security, cybercrimes, communication.

XXI ғасыр жаһандану және ақпараттандыру ғасырымен ерекшеленеді. Компьютерлік технологиялар мен байланыс құралдарының қарқынды дамуы бүкіл әлемдегі прогрестің басты қозғалтқышы болды. Адамзат жаңа дәуірге — көрінбейтін мүмкіндіктерді ашатын жаһандық ақпараттық қоғамға аяқ басты. Интернет медицина, көлік, білім беру, өндіріс, банк саласы және т.б. болсын, адам өмірінің барлық салаларына еніп кетті [1].

Бұл үрдісті жаңғырту шаралары жөнінде Қазақстан Президенті 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында, сандық технологиялардың көмегімен жаңа индустрияларды дамыту қажеттігі айтылған болатын [2]. Сонымен қатар, 2022 жылға дейінгі киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстан киберқалқаны») іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітілді [3].

Қазақстан Республикасы расында да әлемдік қоғамдастықпен ынтымақтаса отырып, экономикалық салада басқа елдермен біршама ілгерілей бастады. Интернет пен цифрлық технологиялардың таралуы жаһандану құрылымын түбегейлі өзгертті және өзара іс-қимылдың жаңа арналарын құрды. Өнімді өндіру, тарату құнын төмендететін сандық технологиялар жаһандану процесінде маңызды рөл атқарып отыр. Олардың көмегімен виртуалды қызметтер мен өнімдер жасалатын болды, сондай-ақ нақты тауарларға сұраныс артты.

Әлеуметтік желілер мен әртүрлі интернет-платформаларға келер болсақ, олар ақпарат алмасу мен саудаға арналған негізгі алаңға айналды. Компьютерлендіру шын мәнінде үлкен нәтижелер берді.

Дегенмен де ақпараттық технологияларды пайдалану үрдісі басқа қырынан таныла алды, ол осы салаларға қылмыстық зардаптардың төну қаупін тудырды. Мысалы, ақпараттық технологияны қолданудың бала тәрбиесіне және өмірі мен денсаулығына кері әсері байқалды. Бұл жайлы мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына арнаған «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Жолдауында: «Бүкіл әлемде адамзаттың, әсіресе жас балалардың интернеттегі ғайбаттаулардың құрбанына айналғанын, сәйкесінше, балаларды кибербуллингтен қорғайтын заңнамалық мәселелерді шешу қажеттілігі туындады», — деп атап көрсетілді [4].

Ақпараттық технология қоғамдық қатынастың түрлі салаларында қылмыстық ізін қалдыра бастады. Нәтижесінде ол азаматтардың, заңды тұлғалардың заңды мүдделері мен құқықтарына, экономиканың өмірлік маңызды салаларын компьютерлендірудің елеулі деңгейіне жеткен кез келген елдің әлеуетті — ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Деректерге сүйенсек, 2019 жылы Қазақстанда ақпараттық қауіпсіздікті бұзу бойынша 21 мыңнан астам инцидент анықталған екен. Ботнеттер-кибершабуылмен байланысты 17,7 мың оқиға, фишинг жайлы 883 жағдай тіркелгені белгілі [5].

ҚР аумағында компьютерлік техника мен коммуникация құралдары қол сұғу объектілері ретінде ғана емес, сонымен қатар қылмыстық іс-әрекет құралы

ретінде (АҚШ, Канада, Еуропа және т.б. елдерде компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу, электрондық транзакция арқылы ақша қаражатын жымқыру іс-тәжірибеде жиі кездеседі) пайдаланылады [6]. Соңғы уақытта киберқылмыстар жасау, оның ішінде интернет-пайдаланушыларға қатысты алаяқтық жағдайлары да жиілеп кетті. Мысалы, 2020 жылы осындай 14 мың қылмыс, ал ағымдағы жылдың қаңтарында — 1 700-ден астам қылмыс тіркелген [7].

ҚР Ішкі істер министрлігінің ұйымдастыруымен киберқылмыстардың, соның ішінде интернет- алаяқтықты ашу және алдын алу бағытында «Hi-tech» жедел алдын алу іс-шарасы өткізіліп, бірнеше күн ішінде аталған құқық бұзушылыққа қатысты 155 факті анықталған. Нақтырақ айтсақ, бұрын жасалған 161 қылмыс ашылған, олардың басым бөлігі интернет-алаяқтық болып табылады. Тексеріс нәтижесінде тауар айналымында тыйым салынған мыңнан астам бірліктер (контрафактілік дискілер, жасырын жазуға арналған техникалық құралдар, лицензияланбаған бағдарламалық жасақтаманың тасымалдаушылары (порнография және басқалар) тәркіленген [8].

2019 жылы 50-ге жуық, 2020 жылы — 134 киберинциденттер жайлы хабарламалар тіркелген. Сәйкесінше, Агенттікпен 2019 жылғы 137-мен салыстырғанда 2020 жылы қаржы нарығының субъектілеріне киберқауіпсіздік қатерлері жайлы 350-ден астам ескертулер мен ақпараттық анықтамалар дайындалып жіберілген екен [9].

Байқап отырғанымыздай, киберқылмыстылықпен күрестің өзектілігі күн санап арта түсуде. Сондықтан да Қазақстан Президенті 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында Үкімет пен Ұлттық қауіпсіздік комитетіне «Қазақстан киберқалқаны» жүйесін қалыптастыру шараларын қабылдауды тапсыруы тектен-тек емес.

Соңғы кездері «Жаһандық киберқауіпсіздік индексіне (Global Cybersecurity Index) Қазақстан өз позициясын жақсартта алды. Қазақстан 2017 жылғы рейтинг бойынша 82-ші, 2019 жылы 42 пунктке — 40-орынға көтерілсе, ал 2020 жылы 36-орынды иеленді» [10].

Киберқылмыстық әрекеттер компьютерлік жүйеге қарсы бағытталады, ал ол өз кезегінде түрлі процестерді ақпараттардың көмегімен басқарып отырады. Киберқылмыскер қарапайым қылмыскер сияқты пышақ немесе атыс қаруы сияқты дәстүрлі қаруды қолданбайды. Ол желіге кіру, бағдарламаны бұзу және өзгерту, рұқсатсыз ақпарат алу немесе компьютерлік жүйелердің жұмысын бұғаттайтын құралдарды қолданады. Сонымен қатар, компьютерлік вирустар, бағдарламалық бетбелгілерді, компьютерлік жүйеге рұқсатсыз кіруді неғұрлым тиімді ететін шабуыл түрлері қылмыс қаруының қатарына жатады. Мұндай қылмыс құралдарын анықтау іс-тәжірибеде қиындықтар тудырғандықтан кінәлілердің ақпараттық қылмысқа қатыстылығын дәлелдеу оңай бола бермейді [6].

Расында да компьютерлік қылмыстар өзіндік ерекшелікке ие және оның түбі ақпараттық технологиялар саласындағы мамандардың кәсіби ортасымен байланысты [11]. Себебі техникалық байланыс құралдарын кәсіби меңгерген мамандар ғана ақпараттандыру мен байланыс саласында қылмыстық іс-әрекеттерді жасай алады.

Техниканың дамуымен ақпараттық технология саласында қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалу әдістері көз ілеспей жаңарып отыр. Ал теорияда киберқылмыстар саласын құқықтық реттеуде терминологиялық мәселелерді қоса алғанда, бірыңғай көзқарастардың қалыптаспауы себепті ақпараттандыру және

байланыс салаларындағы қылмыстылықпен күресу мәселелері шиеленіскенді. Ал бұл аталған жағдайлар тақырыптың өзектілігін айқындай түспек.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құбылыстар мен процестерді танудың жалпы ғылыми диалектикалық әдісі, сонымен қатар тарихи құқықтық, салыстырмалы құқықтық, лингвистикалық, формальды логикалық зерттеу әдістері құрайды. Сонымен қатар мазмұнын ашу барысында құқықтық талдау, нақтылау, түсіндіру әдістері қолданылды. Ізденудің теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың киберқылмысқа қатысты ой пікірлері, ғылыми еңбектері құрады. Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде құқықтық статистикалық деректер танылады. Жұмыста ақпараттандыру және байланыс салаларымен байланысты халықаралық актілер, отандық азаматтық және қылмыстық заңнамалар негізге алынды.

2001 жылы 23 қарашада Будапеште қол қойылған «Компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыс туралы» Еуропа Кеңесінің Конвенциясында (ETSN 185) осы саладағы қылмыстарды: компьютерлік деректер мен жүйелердің құпиялылығына, тұтастығына және қолжетімділігіне қарсы; компьютерлік құралдарды пайдаланумен және авторлық құқықты және сабақтас құқықтарды бұзумен байланысты қылмыстар, деп бөлді [12].

Жоғарыда аталған Конвенцияға қатысушы әрбір мемлекеттің киберқылмыстылықпен күрес жөніндегі құзыретті органы істі қарау барысында компьютерлік жүйені, оның тасымалдаушыларын алуға; компьютерлік ақпараттың көшірмесін жасау және тәркілеуге; іске қатысты компьютерлік ақпараттардың тұтастығын, сақталуын қамтамасыз етуге; компьютерлік жүйедегі ақпараттарды жоюға немесе бұғаттауға міндеттенеді.

В.А. Дуленко, Р.Р. Мамлеев және В.А. Пестриков болса, киберқылмысты кең мағынада компьютерлік құрылғылар арқылы немесе онымен байланысты жасалған кез келген заңсыз әрекет деп санайды [13; 22]. Жалпы алғанда, киберқылмыстарды аталған авторлар әртүрлі ақпараттық желілерде жасалған құқық бұзушылықтармен байланыстырады.

Ал киберқылмыстарды желідегі компьютерлік жүйеге қоса, мобильды байланыс құралдарымен жасалынатын қылмыстар қатарында деп қарайды И.Г. Чекунова [14; 15]. Ғылымда ақпараттардың таралу аумағына назар аударған пікірлер де бар. Г.А. Атаманова «кибераумақ кибер жүйеден тұрады, ал кибержүйе — бұл кибер құрылымдардан, оларды байланыстыратын коммуникациялардан, бағдарламалық жасақтамадан және оларда жасалған, өңделетін, берілетін және сақталатын ақпараттық объектілерден тұратын жүйенің бір түрі», – дейді [15]. Мұнан түсінегіміз, киберқылмыстар кибержүйеге қылмыстық қол сұғады, яғни аталған қылмыстық іс-әрекеттерден қол сұғатын объекті назарға алынады.

АҚШ Жоғарғы Соты киберкеңістікті «географиялық кеңістікпен» шектемейді, бірақ Интернетке кіру арқылы әлемнің кез келген жерінде барлығына қол жетімді ерекше орта, деп санайды [16].

Келесі бір еңбекте: «Киберқылмыс» ұғымы (ағылшын тілінде — *cybercrime*) «компьютерлік қылмыс» (*computer crime*) ұғымынан кең және де ақпараттық кеңістіктегі қылмыс ретінде жаһандық құбылыстың табиғатын сипаттайды. Егер «киберқылмыс» термині компьютерлермен де, ақпараттық технологиялар мен ғаламдық желілерді қолданумен де байланысты болса, онда «компьютерлік қылмыс» ұғымы негізінен электрондық құрылғыларға және оларда сақталған деректерге қарсы жасалған қылмыстарға жатады», делінген [17; 148–159]. Бұл пайымдауда автор

«ақпараттық технология», «компьютер» және «ғаламдық желі» сынды жалпы, жеке ұғымдарды араласып қолданады.

А.В. Сулопаров өзінің диссертациялық ізденісінде қоғамдағы ақпарат пен ақпараттық процестердің маңыздылығының артуына байланысты ақпараттық қылмыстарды анықтау қажет деп есептейді. Мұнда, ақпарат дегеніміз белгілі бір код түріндегі сигналдар арқылы субъектілер арасында берілетін, мақсатты басқару әсерін білдіретін ақпарат болып табылады [18; 8–10]. Сәйкесінше, ғылыми еңбектерден ҚК-тің тарауын «Ақпараттық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар» деп атауды ұстанған пікірді кездестіре аламыз [19; 8,9]. Беларусь ҚК-нің XII-ші тарауы осылай аталған. Ал ондағы қылмыстық нормалар компьютерлік ақпаратқа, компьютерлік жүйе мен байланыс шеңберінде қаралады.

БҰҰ сарапшыларының «киберқылмыстар» термині компьютерлік жүйе немесе желі арқылы жасалған қылмыстарды, сондай-ақ компьютерлік жүйе немесе желіге қарсы кез келген қылмыстарды білдіреді, деген пайымдауын ескере отырып, «компьютерлік жүйе немесе желі» ұғымдарын ЕТП нәтижесі ретінде «ақпараттық жүйе, ақпараттық-коммуникациялық желі» ұғымдарымен алмастырсақ, онда «киберқылмыстарда» ақпараттық жүйе, ақпараттық-коммуникациялық желі — қылмыстың жасалу құралы, әрі қол сұғылатын қылмыстар бола да алады.

2014 жылғы ҚК-нің жобасын талқылау кезінде, «Ақпараттық қауіпсіздікке қол сұғатын қылмыстылыққа қарсы күресте ең алдыменен егжей-тегжейлі түсініктемелік аппаратты құрудың маңызы зор. Бұл терминдер мен ұғымдар ақпаратты өңдеудің жаңа құралдарына техникалық сипаттама беретін және де тасымалдаушы құралдарда сақталып, ақпараттық жүйеде қамтылатын немесе ақпараттық-коммуникациялық желі арқылы беріліп отыратын ақпарат ұғымының мәнін түсіндіретін болады. Құқық қорғау органдары ақпараттық құқықтық қатынастарды реттейтін нормаларды анық түсінбейінше дәлелдеуге жататын мәселелер шеңберін дұрыс анықтай алмайды, одан әрі қылмыстық әрекеттерді дұрыс саралай алмайды» деген пікір айтылған болатын [20].

Бертін келе бұл терминологиялық мәселелер шешімін таба бастады. Мысалы, «ақпараттық қауіпсіздік» ұғымы енгізілген 2012 жылдың 6 қаңтарындағы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» ҚР Заңында, ҚР ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасында Қазақстандық заңнамамен рұқсат етілмеген ақпаратты қабылдау, беру және жинақтауды санкцияланбаған қолжетімділіктен техникалық құралдармен қорғау мәселесінің ерекше өзектілігін атап өтті.

Ал Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңында «автоматтандыру» ұғымына түсінік берілді және ақпараттандыру субъектілері нақтыланды [21]. Келесі «Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының Заңында «байланыс» ұғымы ашылды [22].

«Ақпараттық технология — есептеу техникасы құралдарын қолдану негізінде ақпаратты жинау, сақтау, жинақтау, іздеу, өңдеу сынды өзара байланысты әдістері мен тәсілдерінің жүйесі. Ақпараттық технологияның негізгі мақсаты адамның талдауы үшін ақпарат шығару және оның негізінде кез келген әрекетті (басқару шешімін) орындау туралы шешім қабылдау болып табылады.

It-дың ерекшелігі сол, оның еңбек заты мен еңбек өнімі — ақпарат, ал еңбек құралдары — есептеу техникасы мен байланыс құралдары деп танылады» [23].

Ақпараттық технология құралдары деп, әдетте компьютерлік техника түрін айтамыз, онымен ақпараттарды іздеуге, өңдеуге, таратуға болады. Ол тапсырмаларды тез және жеңіл орындау мүмкіндігіне ие. Олардың есептеуіш-

ақпараттарды жинап, өңдейтін автоматтандырылған құрылғы, тапсырмаларды техникалық тұрғыдан орындайтын жабдық, байланыс техникасы (ноутбуктер, компьютерлер және т.б.) сынды түрлері бар [24].

Жоғарыда айтылған ғалымдардың пікірлерін және қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән белгілерді ескеріп, мынадай анықтама береміз:

Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар деп ақпараттық қауіпсіздікке қол сұғатын, ақпараттық ықпал ету тәсілімен жасалынатын немесе (және) қылмыстық құқық бұзушылық затты тасымалдаушы құралдарда сақталатын, ақпараттық жүйеде қамтылған немесе ақпараттық-коммуникациялық желі арқылы берілетін материалдық емес нысандағы ақпарат саналатын, қылмыстық жазалану қатерімен тыйым салынған, қоғамға қауіпті не (немесе) қоғамға зор қауіп төндіретін, жеке адамға, ұйымға, қоғамға немесе мемлекетке болмашы зиян келтірген не зиян келтіру қатерін туғызған айыпты жасалған іс-әрекет (әрекет не әрекетсіздік) танылады.

Қорыта келе:

1. Қазақстанда соңғы уақытта ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар саны өсіп, оның қоғамға қауіптілігі артып отыр.
2. Қоғамда ақпараттандыру және байланыс шаралары ақпараттық технологиялар арқылы қамтамасыз етіледі. Ақпараттық технология — бұл ақпараттар ізделетін, өңделетін және берілетін, компьютерлік техниканың түрлері. Ақпараттық технология тек ақпараттандыруды ғана емес, байланысты қамтамасыз ететін құрал.
3. ҚР ҚК-нің 7-тарауымен қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтар тұтастай ақпараттық технологиялар саласына қолсұғатындықтан аталған тарауды («ақпараттандыру мен байланыс саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталатын) «Ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп атаған жөн.
4. «Ақпараттық технология саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» ұғымына берілген түсінік қылмыстық іс-әрекеттерді дұрыс саралауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Смагулов А.А. «Киберщит» и «кибермеч» / А.А. Смагулов // Федерации. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.parlam.kz/ru/blogs/smagylov/Details/4/41406>.
2. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar.
3. 2022 жылға дейінгі киберқауіпсіздік тұжырымдамасын («Қазақстан киберқалқаны») іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 28 қазандағы № 676 қаулысы) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000676>
4. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс- қимыл кезеңі». 2020 жылғы 1 қыркүйек [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік

- тәртібі: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.
5. В Казахстане выявили более 21 тысячи инцидентов по нарушению информационной безопасности. К 2021 году глобальный ущерб от киберпреступности достигнет шести триллионов долларов США / Редакция «Литер». — Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/v-kazahstane-za-2019-god-bylo-vyyavleno-bolee-21-tysyachi-inczidentov-po-narusheniyu-informaczionnoj-bezopasnosti/> Дата публикации: 31 января 2020.
  6. Аратулы К. Современные взгляды на некоторые аспекты киберпреступлений / К.Аратулы // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/9662>
  7. Случаи совершения киберпреступлений участились в Казахстане. 15 февраля 2021 12:29 // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/sluchai-soversheniya-kiberprestupleniy-uchastilis-v-kazahstane_a3753267](https://www.inform.kz/ru/sluchai-soversheniya-kiberprestupleniy-uchastilis-v-kazahstane_a3753267).
  8. 155 правонарушений в сфере кибербезопасности. 9 ноября 2020 11:28 // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [inform.kz https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257](https://www.inform.kz/ru/155-kiberprestupleniy-vyyavili-v-kazahstane_a3716257).
  9. Кутубаева А. Банки Казахстана будут сами раскрывать киберпреступления. Такой подход будет эффективнее защищать финансовые данные казахстанцев / А. Кутубаева // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://liter.kz/> 7 октября, 2020.
  10. Жандыбаев К. Как развивается кибербезопасность Казахстана // strategy2050.kz // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/kak-razvivaetsya-kiberbezopasnost-kazakhstan/>
  11. Николаев Д. К вопросу о понятии компьютерных преступлений / Д.Николаев // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://articlekz.com/article/20758>.
  12. Конвенция о компьютерных преступлениях (Конвенция совета Европы о киберпреступности, Convention on Cybercrime CETS № 185) (Будапешт, 23 ноября 2001г. Вступила в силу 1 июля 2004 года. Дополнительный протокол к ней, касающийся криминализации актов расистского и ксенофобского характера, совершенных через компьютерные системы (ETS № 189). Вступил в силу 1 марта 2006 года // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30170556#pos=6;-60.
  13. Дуленко В.А. Использование высоких технологий криминальной средой. Борьба с преступлениями в сфере компьютерной информации: учеб. пос. / В.А. Дуленко, Р.Р. Мамлеев, В.А. Пестриков. — Уфа: УЮИ МВД России, 2007. — 256 с.
  14. Чекунов И.Г. Современные киберугрозы. Уголовно-правовая и криминологическая классификация и квалификация киберпреступлений / И.Г. Чекунов // Право и кибербезопасность. — М.: Юрист, 2012. — С. 9–22.

15. Атаманов Г.А. Комментарий к проекту Концепции Стратегии кибербезопасности Российской Федерации, размещённому на сайте Совета Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://council.gov.ru/press-center/discussions/38324/> (дата обращения: 28.09.2014).
16. Савельев Д. Некоторые проблемы международного права телекоммуникаций / Д. Савельев // Международное право. 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://russianlaw.net/> (дата обращения 21.09.2014).
17. Номоконов В.А. Киберпреступность: проблемы борьбы и прогнозы / В.А. Номоконов, Т.Л. Тропина // Библиотека криминалиста. 2013. — С. 148–159.
18. Суслопаров А.В. Информационные преступления: автореф канд. юрид. наук / А.В. Суслопаров. — Красноярск, 2008. — 24 с.
19. Маляров А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты международного сотрудничества в сфере защиты электронно-цифровой информации: автореф канд. юрид. наук / А.И. Маляров. — Краснодар, 2008. — 27 с.
20. Лоскутов И.Ю. Преступления в сфере информационных технологий в проекте новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан / И.Ю. Лоскутов. — Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31254918&resp=31254918&status=0&excludeArcBuh=0#pos=4;-98&doclist_pos=0.
21. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V Заңы (2021.02.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418/z150418.htm>.
22. Байланыс туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567-II Заңы (2020.02.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000567>.
23. Понятие информационной технологии (ИТ): определение, основные принципы и инструментарий // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://cde.osu.ru/courses2/course157/text/1.2.html>.
24. Что такое информационные технологии — понятие, классификация и этапы развития // Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/informacionnye-tekhnologii-cto-ehto-takoe.html>. Дата публикации: 1 января 2021.

ӘОЖ 347.61164

**НЕКЕНІҢ ЖАРАМСЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТОҚТАЛУЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ**

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD, профессор
Сұлтаналы Ағынтай Есжанұлы, Шинтасов Дарынхан Атымханович
БВ04214/19-3 “Құқықтану” мамандығының 4 курс студенті.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада Некенің жарамсыздылығы және тоқталуы: салыстырмалы құқықтық талдау жайлы қарастырылады. Некенің бұзылуы қай жағынан алып қарасақ та, жағымсыз процесс. «Неке және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі некені бұзу тәртібін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт болып табылады. Кодекстің 16-бабына сәйкес некені бұзу мына жағдайларда орын алады: ерлі-зайыптылардың біреуінің не екеуінің өтініші бойынша; от әрекетке қабылетсіз деп таныған жұбайының қорғаншысының өтініші бойынша. Некені екі жолмен бұзуға болады: АХАЖ арқылы немесе сот арқылы.

Кілт сөздер: неке, сот, ажырасу, АХАЖ.

Ерлі-зайыптылардың азаматтық және мүліктік қатынастарының тоқтатылуы некенің тоқтатылуы деп түсініледі. Неке заңмен айқындалған оқиғаның басталуына байланысты немесе ерлі-зайыптылардың бірінің немесе екеуінің тең қалауы бойынша тоқтатылады. Некенің аяқталуына әкелетін оқиғаларға мыналар жатады:

Ø ерлі-зайыптылардың бірінің қайтыс болуы;

Ø заң аясында екі тарапта некені тоқтату.

Некенің бұзылуына негіз болатынын:

Егер ерлі-зайыптылардың бірі қайтыс болса немесе қайтыс болды деп жарияланса, неке дербес тоқтатылады. Артындағы адам жаңа некеге тұруға ниет білдірсе, бұрынғы некедегі жұбайының қайтыс болуы туралы АХАЖ органдары берген анықтаманы көрсету жеткілікті.

Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 31-бабына сәйкес, егер азамат өзінің тұрақты тұрғылықты жерінде үш жыл бойы ол туралы мәліметтер болмаса, мүдделі тұлғалардың арызы бойынша сот тәртібімен қайтыс болды деп жариялануы мүмкін. Сот азаматты қайтыс болды деп тану туралы шешім қабылдаған кезден бастап онымен неке бұзылды деп есептеледі. Кейде өлді деп жарияланған адамдар шын мәнінде тірі болып шығатын жағдайлар болады. Егер қайтыс болды деп жарияланған жұбайы тірі болса, сот бұл шешімнің күшін жояды, бірақ бұзылған неке өздігінен қалпына келтірілмейді. Ол ерлі-зайыптылардың бірлескен өтініші бойынша АХАЖ арқылы қалпына келтірілуі мүмкін. Қалпына келтіру туралы өтініш берілмесе, ерлі-зайыптылардың екеуінің де тірі болуына қарамастан неке бұзылды деп есептеледі. Егер басқа жұбай жаңа некеге тұрса, бұрынғы некені қалпына келтіру мүмкін емес. Жаңа некенің тағдыры әртүрлі тәсілдермен шешілуі мүмкін: ол сақталады немесе тоқтатылады, бұл бұрынғы жұбайымен некені кейіннен тіркеуге мүмкіндік береді.

Некенің бұзылуы, ажырасу. АХАЖ бөлімінде ажырасу.

Ерлі-зайыптылардың өмір сүру кезеңінде неке олар ажырасқан жағдайда ғана тоқтатылады.

Некені бұзу арқылы некені бұзуды заңнамада белгіленген тәртіппен ЖТҚ органдары немесе сот жүзеге асыруы мүмкін.

Некені бұзу АХАЖ органдарында бірлескен және бөлек ерекше жағдайларда - ерлі-зайыптылардың бірінің өтініші бойынша жүзеге асырылады. Ал сот тәртібімен некені бұзу ерлі-зайыптылардың екеуінің бірлескен арызы бойынша да, ерлі-зайыптылардың бірінің өтініші бойынша да жалғасады.

Некені бұзу үшін мына үш шартты орындау қажет:

Ø АХАЖ органдарында некені бұзуға ерлі-зайыптылардың өзара келісімі;

Ø кәмелетке толмаған балалардың болмауы;

Ø бір-біріне мүліктік және басқа талаптардың болмауы.

Ажырасу үшін RAGS-те мемлекеттік тіркеу қажет. Тіркеу некені бұзу туралы арыз берілген күннен бастап бір ай өткен соң жүргізіледі. Қабылданған шешімді тағы бір рет мұқият ойластыру үшін ерлі-зайыптыларға бір ай беріледі. Некені тіркеу үшін көзделген мерзімнен айырмашылығы неке бұзылған кезде оның мерзімі ұзартылмайды немесе қысқартылмайды.

АХАЖ органдарында ерлі-зайыптылардың өзара келісімі бойынша некені бұзумен қатар, заң ерлі-зайыптылардың бірінің өтініші бойынша некені бұзудың оңайлатылған тәртібін де белгілейді.

Некені бұзуды тіркеу кезінде АХАЖ органының некені бұзудың себептерін анықтауға, ерлі-зайыптыларға татуласу мерзімін беруге құқығы жоқ.

Некені сот тәртібімен бұзу.

Ол келесі жағдайларда жүзеге асырылады:

Ø ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған ортақ балалары болса;

Ø некені бұзуға ерлі-зайыптылардың біреуінің келісімінің болмауы;

Ø ерлі-зайыптылардың бірі арыз беруден бас тартса және некені бұзудан жалтарса, некені бұзуды мемлекеттік тіркеуге келуден бас тартса және т.б.;

Ø Ерлі-зайыптылардың бір-біріне талаптары бар.

Мемлекет неке одағының тұрақтылығына мүдделі. Сондықтан соттар заң бойынша ерлі-зайыптыларды татуластыру шараларын қолдануға міндетті. Бірақ сонымен бірге татуласу тек мақсат емес, отбасын сақтап қалудың жолы. Сондықтан, егер бұл міндеттеме орындалмаса және балаларды немесе ерлі-зайыптыларды қорғау мүдделеріне қайшы келсе, сот некені бұзады. Егер сот неке түпкілікті бұзылмаған деген қорытындыға келсе, істі кейінге қалдырып, ерлі-зайыптыларға татуласу үшін 3 ай мерзім белгілей алады. Бірақ сот әрбір істің мән-жайына қарай нақты уақыт шегін анықтайды.

Егер ерлі-зайыптыларды татуластыру шаралары нәтиже бермесе және ерлі-зайыптылардың бірі некені бұзуды талап етсе, некені бұзу жүзеге асырылады.

Егер ажырасып жатқан ерлі-зайыптылардың кәмелетке толмаған балалары болса және ерлі-зайыптылар олардың кіммен қалуына келіспесе, бұл мәселені сот шешеді. Сот балалардың ата-анасының біреуінде қалуы немесе баланың ата-анасының әрқайсысында (егер екеуі болса) қалуы туралы шешім қабылдауы мүмкінбалалар немесе одан да көп). Бұл жағдайда сот кәмелетке толмаған балалардың мүддесін ғана ескеруі керек. Сондай-ақ, балалардың мүдделері мен болашақ ананың денсаулығын қорғау мақсатында Заңның 15-бабында мынадай норма көзделген: «Әйелдің жүктілігі кезінде және бала жасына жеткен кезде неке әйелдің келісімінсіз бұзылмайды. бір жаста».

Ажырасқан ерлі-зайыптылар кейбір жағдайларда ортақ мүлікті бөлу туралы мәселені дербес шешеді. Бірақ ерлі-зайыптылар келісімге келмеген жағдайда мүлікті

бөлу сот арқылы жүзеге асырылады және, әдетте, тең бөлінеді. Егер неке шартында мүлікті бөлу көзделген болса, онда сот екі жақтың немесе бір тараптың өтініші бойынша мүлікті осы шартқа сәйкес бөледі.

Некені сот тәртібімен бұзу ерлі-зайыптылар некені бұзу туралы арыз берген күннен бастап бір ай өткен соң жүзеге асырылады.

Жоғарыда айтылғандай, некені бұзу нәтижесінде ерлі-зайыптылардың жеке және мүліктік қатынастары олар некеге тұрған кезде тоқтатылады. Мысалы, бірге тұру, ортақ бірлескен меншік, өзара қамқорлық және күтім жасау. Сонымен бірге кейбір құқықтық қатынастар бірден тоқтатылады, ал кейбіреулері сақталуы мүмкін. Неке қиылған кезде бірлесіп алынған мүлікті бөлу кезінде, әдетте, некенің тоқтатылуына байланысты ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен мүлкі тәртібі де тоқтатылады, бірақ некені бұзу кезінде некені бұзу мүліктің бөлінбейтіндігі ерлі-зайыптылардың ортақ ортақ мүлкін өз бетімен ортақ меншікке айналдыра алмайды. Некені бұзумен қатар жұбайы қайтыс болғаннан кейін мұраға құқығы, бұрынғы жұбайының, барлаушының және т.б. қайтыс болуына байланысты келтірілген зиянды өтеу құқығы да жойылады.

Некенің тоқтатылуы жаңа некеге тұру құқығын тудырады. Некені бұзу арқылы некенің бұзылуы ата-аналардың балаларына қатысты құқықтары мен міндеттерін тоқтата алмайды.

Сонымен, отбасы дегеніміз некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиелеудің өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес құқықтармен байланысты және отбасылық қатынастарды нығайту мен дамытуға ықпал ететін адамдар тобы.

Отбасының құқықтық белгілеріне мыналар жатады:

Ø адамдардың неке немесе туыстық негізінде бірігуі;

Ø өзара моральдық және материалдық қолдау көрсету;

Ø балалардың тууы мен тәрбиесі

Ø Өзара жеке және мүліктік құқықтар.

Неке деп ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарда туындайтын, заңда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі негізінде жасалған ерлі-зайыптылар арасындағы тең құқықты одақ деп түсіну керек. отбасы. Қазақстанда неке тек РАГС мемлекеттік органдарында жасалған адамдардың одағы ретінде танылады. Неке қиюдың негізгі шарты болашақ ерлі-зайыптылардың өзара келісімі және олардың неке жасына 18 жасқа толуы болып табылады.

Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастар құқықтар мен міндеттердің теңдігі қағидаттарына негізделеді.

Азаматтық некеден туған балалар, тіркелген некеден туған балалар да заңмен қорғалады. Алайда мұндай қатынастар әдетте тараптар үшін құқықтық салдар туғызбайды. Ал өз кеемлекет ана мен баланы қолдайды, отбасына қамқорлық жасайды.

Ерлі-зайыптылардың жеке және мүліктік құқықтық қатынастарының тоқтатылуы некенің тоқтатылуы деп түсініледі. Неке заңмен белгіленген жағдайлардың басталуы немесе ерлі-зайыптылардың бірінің немесе екеуінің тең тілегі бойынша тоқтатылады.

Некені бұзу АХАЖ органдарында немесе сотта заңда белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.«Неке және отбасы» туралы ҚР кодексі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K110000518>

С. М. Алдашев, «азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу»

<https://kzref.org/aldashev-s-m-azamatti-i-jene-azamatti-is-jrgizuebek-ifi-kafedr.html>

Egov.kz

электронды

үкімет

порталы

https://egov.kz/cms/kk/articles/job_search/enbek_kz

ӘОЖ 347.61164

**КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСҚА ЫҚПАЛ ЕТЕТІН
СИПАТТАМАЛАРЫ, СЕБЕПТЕРІ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫ**

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры

Жаңабек Ермахан Маратұлы 6B04214/19-3

Рысқұл Даулет Нұрботаұлы 6B04214/19-3

«Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Бұл мақалада кәмелетке толмағандардың қылмысқа итермелейтін себептері мен жағдайлары көрсетілген. Қазіргі таңда жасөспірімдер арасында есірткіні, уытты заттарды, қаңғыбастық, қараусыздық, отбасынлағы теріс әсер көптеп кездеседі. Кәмелетке толмағандардың қылмысының алдын алу үшін қылмыстың жеке басын анықтау өте маңызды өте маңызды болып табылады.

Кілт сөздер: қылмыс, кәмелетке толмағандар, маскүнемдік, нашақорлық, уытқұмарлық, құқыққорғау органдары.

Кез келген өркениетті қоғамның ерекше қамқорлығының мәні денсаулықты сақтау және нығайту болып табылады. Өскелең ұрпақтың бойында көрінетін осындай жағымсыз әлеуметтік құбылыстармен күрес, олардың ортасындағы маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік, қылмыс сияқты. Конституцияның 27-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының балалық шағы мемлекеттің қорғауында болады, олар негізгі қалаушылардың бірі болып табылады, мемлекет мойындайтын және қорғайтын құндылықтар [1]. Алайда, объективті түрде мойындау керек соңғы жылдары республикада адамгершілік, құқықтық және физикалық тұрғыдан жеткілікті көңіл бөлінбеген кәмелетке толмағандар мен жастарды тәрбиелеу, бұл қылмыстық өсудің айқын дәлелі, олардың тарапынан қоғамға қарсы көріністер, кейде ерекше қатыгездікпен жасалады.

Статистикада, жасөспірімдер арасында маскүнемдіктің айтарлықтай таралғанын көрсетеді, есірткіні, уытты заттарды қолдану, қаңғыбастық және қайыр сұрау, қараусыздық. Өкінішке орай, қарастырылып отырған адамдардың қылмысы әлі де жоғары деңгейде, соның ішінде топтық. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың қылмысына байланысты мәселелерді зерттеу кезінде, олар жасаған қылмыстардың ерекшеліктеріне, жасөспірімдер мен басқа да жас топтарының криминологиялық қылмыстарының айырмашылықтарына, оларды ынталандыру ерекшеліктеріне назар аудару қажет.

Криминологтардың көптеген зерттеулері қылмыстың мәні бар екенін көрсетеді. Олар-кәмелетке толмағандардың-топтық қылмысы [2]. Сонымен қатар, іс жүзінде тікелей кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың ересектермен байланысы байқалады. Бұл негізінен ұрлық, бұзақылық, тонау және тонау, есірткіге байланысты қылмыстар, зорлау, және, әсіресе ең жаманы - қасақана кісі өлтіру.

Қылмыстық істер материалдарын зерттеу деректері айтарлықтай қызығушылық тудырады. Сонымен, көбірек сотталғандардың ішінде кәмелетке толмағандар, 50% - ы топтық қылмыс жасады, 40% - дан астамы жұмыс істемеді және оқымады, сонымен қатар, олардың жартысына үкімнің орындалуын кейінге қалдыру қолданылды. Зерттеулер көрсеткендей, қасақана кісі өлтіру 18,9% - ға, қасақана ауыр дене жарақаты 22,2% - ға, қарақшылық шабуылдар - 37,5 %, тонау - 17,6 %, ұрлықтың барлық түрлері-3,2 %-кұрайды.

Соңғы жылдары кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстардың динамикасы мен құрылымы өзгерді, ал бұл кәмелетке толмағандар арасында тіркелген қылмыстардың саны 25% - ға төмендеді.

Қылмыстың алдын алу үшін қылмыстың жеке басын анықтау өте маңызды. Кәмелетке толмаған қылмыскердің жеке басы, әдетте, "психологиялық тұрғыдан ауытқуымен" сипатталады. Ашуланшақтық, қоршаған ортаның дезадаптивтілігінің ыңғайсыз құрылымдарының болуы, өткір жанжалды жағдайларға, соның ішінде ересек ортаға түсу ықтималдығы жоғары " [3]. Бұлар кәмелетке толмағандардың қылмыстары. Қылмыс жасаған 14-15 жас аралығындағы жасөспірімдер саны, жылдан жылға артып келеді және соңғы 3 жылда 50% - дан астам өсті және бұл үрдіс анық байқалды, республиканың барлық өңірлерінде. Сонымен бірге кәмелетке толмағандардың үлес салмағы азайды. Соның ішінде 16-17 жас аралығындағы құқық бұзушылар. Қылмыстық істер материалдарын іріктеп зерттеу арасында, кәмелетке толмаған құқық бұзушылар қалалық жерлерде 68,5%, ал 31,5% - ы ауылдық жерлерде тұрды; 56 % олар толық отбасыларда, ал 44% толық емес отбасыларда тәрбиеленді.

Осылайша, кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың криминологиялық сипаттамасы қылмыстың алдын алуды ұйымдастыру үшін маңызды эмпирикалық материалдарды іске асырады - ішкі істер органдары. Кәмелетке толмаған қылмыскердің қылмысын зерттеу мыналарды анықтауға мүмкіндік береді, Тараптардың теріс сипаттағы жағдайлары, заңсыз мінез-құлықтары құқыққа қайшы әрекет болып саналады. Қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтер құқық бұзушылардың жыныстық жасын, әлеуметтік құрамын, олардың білім деңгейін, кәсіптік-еңбек қызметін, әлеуметтік активтілігін, отбасылық жағдайын, сондай-ақ моральдық-психологиялық қасиеттерін, көзқарастарын, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, құндылық бағдарларын және т. б. көрсетеді.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстарының өсуімен қатар, 2010 жылдан бастап ересектермен топтағы кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауының өсу тенденциясы байқалады. Бұл ретте осы қылмыстардың негізгі бөлігі еңбекке қабілетті, бірақ еш жерде жұмыс істемейтін және оқымайтын кәмелетке толмаған адамдар мен жастарға келеді.

Қылмыстың осы түрінің өсуі, қылмыс жасаған адамдар санының басым болуы ересектермен. Сондай-ақ, оларды еңбекке қабілетті, бірақ еш жерде жұмыс істемейтін оқытушы кәмелетке толмағандар мен жастардың жасауы, ең алдымен, біздің қоғамда пайда болған объективті себептермен түсіндіріледі. Атап айтқанда: өмір сүру деңгейінің күрт төмендеуі, білім берудің коммерциялануы, еңбек

қатынастарындағы нарық заңдарының диктаты, заңда көзделген кепілдіктердің сақталмауы - кәмелетке толмағандар мен жастарды қиын жағдайға душар етеді.

Оларды жұмысқа орналастыру мәселесі әдеттегідей болды. Кәмелетке толмағандар мен жастардың жұмысқа қабылдау, бірақ заңсыз жұмыстан босату фактілері кеңінен таралды. Іс жүзінде жұмыс берушіге қосымша орын белгілеуге міндеттейтін нормалар қолданылмайды, осы санатты қабылдау үшін адамдар орын алып қойған.

Бұл бөлімде дұрыс емес позицияны мемлекеттік Жұмыспен қамту қызметтері алады және бұл органдар жасайды. Кәмелетке толмағандар мен жастарды жұмыссыз деп тануға баса назар аудару және еңбек нарығында қажет мамандықтарды оқыту туралы аз ойлану. Мұның бәрі жасөспірімдер мен жастардың белгілі бір сағатына өте зиянды әсер етеді.

Бұл өз кезегінде олардың құқық бұзушылықтар мен қылмыстар жасауына ықпал етеді. Сонымен қатар, өздерінің арнайы функцияларына байланысты жас ұрпақ пен жастарға қалыпты және сау тәрбие беруге арналған органдар мен мекемелер, оның ішінде міндетті түрде олардың тегін орта білімі, олардың құқықтары ата-анасыз қалған жасөспірімдерді еңбекке және демалуға, тәрбиелеуге орналастыру, сондай-ақ олар құқық бұзушылық жасаған жағдайда оларды қайта тәрбиелеу оларға жүктелген міндеттерді тиісінше орындамайды.

Бұл бағытта өскелең ұрпақ пен жастардың құқықтары мен заңды мүдделерін әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету қажет. Осы міндеттің бір жолы ретінде мемлекеттік органдар мен мекемелердің лауазымды адамдарының аталған санаттағы адамдарға қатысты, атап айтқанда, олардың еңбегі мен біліміне, бос уақытына және материалдық қамтамасыз етілуіне, жауапкершілікке тартылуына қатысты әртүрлі шешімдер қабылдауы кезінде заңдылықтың сақталуын қадағалауды күшейтеу.

Құқықтық және педагогикалық әдебиеттерде пікір негізді түрде бекітілді. Қазіргі жағдайда кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық көріністердің себептері негізінен құқық бұзушылардың жеке басының моральдық қалыптасуының қолайсыз жағдайларымен байланысты. Жасөспірімдердің, жастардың мәдени бос уақытын ұйымдастырудағы идеялық-тәрбиелік, адамгершілік және құқықтық жұмыстағы кемшіліктер, мемлекеттік, құқық қорғау органдары мен қоғамдық ұйымдардың қызметіндегі қателіктер мен олқылықтар. Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқы көптеген жағдайларда ересектердің қоғамға қарсы элементтерінің оларға теріс әсерімен анықталады. Демек, қылмысты, белгілі бір қылмыстың себептері мен жағдайларын үнемі, үздіксіз зерттеудің қажеттілігі мен маңыздылығы байқалады.

Белгілі бір қылмыстың себептері, бір жағынан, қылмыскердің жеке басының құндылық бағдарлау жүйесінің қажеттіліктері мен көзқарастарының ерекшеліктерінде, ал екінші жағынан, қылмыстық идеяның қалыптасуына себеп болған сыртқы жағдайлардың жиынтығында жатыр. Қылмыс жасауға ықпал ететін жағдайларға өздері тудырмайтын, бірақ себептердің әсерін жеңілдететін құбылыстар мен процестер жатады, мысалы, қолайсыз отбасылық жағдай, тәрбиенің кемшіліктері, мүліктің нашар қорғалуы, құқық қорғау органдарының тиімсіз қызметі және т.б.

Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына ықпал ететін себептер мен жағдайларға мыналар жатады:

1. Маскүнемдік, нашақорлық, уытқұмарлық;
2. Рецидивистер мен бұрын сотталған адамдар тарапынан арандату;

3. Отбасындағы теріс әсер.

Бұл себептер кәмелетке толмағандардың қылмыстарын олардың жасалуы үшін қолайлы жағдай туғызатын тиісті жағдайлар болған кезде тудыруы мүмкін, атап айтқанда:

4. Кәмелетке толмағандардың бос уақытын ұйымдастырмау;

5. Еңбек тәрбиесіндегі кемшіліктер мен олқылықтар;

6. Оқу орындарында кәмелетке толмағандармен тәрбие жұмысының кемшіліктері;

7. Құқық қорғау органдарының қызметіндегі кемшіліктер.

Осы ережелерді ескере отырып, мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Маскүнемдік

Сөздің кең мағынасында ішімдік ішу алкогольді шамадан тыс тұтынуды қабылдау әдеттегідей "алкогольді теріс пайдалану - бұл кінәлі адамға да, жалпы қоғамға да көптеген ауыр зардаптарды тудыратын әлеуметтік зұлымдық. Мұндай салдардың жан-жақтылығы мен қауіптілігі "маскүнемдікпен байланысты қылмыс, жарақаттану, отбасылардың жойылуы, еңбекке қабілеттіліктің жоғалуы, мезгілсіз өлім, сондай-ақ емдеу шығындары".

Зерттеу жасөспірімдер арасында ішімдік ішу кәмелетке толмағандарды қылмыстық және басқа да қоғамға қарсы әрекеттерге тарту процесін айтарлықтай жеңілдететінін және жеделдететінін растады.

Сондай-ақ, қазіргі уақытта кәмелетке толмағандар арасында олардың ортасында нашақорлық өте өткір [4]. Мәселен, нашақорлық пен есірткі мен уытты заттарды тұтынатын кәмелетке толмағандардың саны республикада өсу үрдісіне ие.

2. Рецидивистер мен бұрын сотталған адамдардың жасөспірімдерге теріс әсерін болдырмау мақсатында құқық қорғау органдары жұртшылықпен бірлесе отырып, адамдардың осы санатына, ең алдымен, олардың өткізілу уақытындағы байланыстары мен бақылауды арттыра отырып, олардың назарын арттырып, профилактикалық күресті күшейтуі керек.

Қылмыстық рецидивпен тиімді күресу үшін. Профилактикалық қызметте орталық орын: құқық шектеулерін қатаң жеке таңдау, жаңа қылмыстардың алдын алудың да, кәмелетке толмағандарды оларға зиянды әсерлердің кез келген түрінен қорғаудың тиімділігін қамтамасыз ету.

3. Отбасындағы теріс әсер. Өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі отбасының рөлі ерекше, өйткені оны асыра бағалау өте қиын, өйткені " ата-аналардың өмір салты балаларды қалыптастырудағы шешуші элементтердің бірі, отбасындағы адамгершілік тәрбиенің қолайсыз жағдайлары, ата-аналардың кәмелетке толмағандарға теріс әсерін біз негізгі себептердің бірі ретінде қарастырамыз. Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына ықпал етеді.

4. Кәмелетке толмағандардың бос уақытын ұйымдастырмау.

Кәмелетке толмағандардың барлық бос уақыттары олардың санасына белсенді әсер етуден тұрады, өйткені "жеке тұлғаның дамуы тікелей немесе жанама қарым-қатынаста болатын басқа адамдардың дамуына байланысты".

Мақсатсыз уақыт өткізу кәмелетке толмағандардың адамгершілігі мен физикалық дамуына теріс әсер етеді.

Бұл бос әурешілік, қызықты істердің болмауы кәмелетке толмағандарды күмәнді таныстардың құшағына итермелейтін сияқты, элементтердің, негізінен қоғамға жат өмір салтын жүргізетін ересектердің әсеріне жасырын түрде түседі.

Іс жүзінде мектептер тарапынан кәмелетке толмағандарды мақсатсыз өткізуге қарсы күрес бойынша үлкен ұйымдастырушылық жұмыс жоқ.

5. Кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі инспекцияларда қиын жасөспірімдермен жұмыс істеуге бас тәлімгерлер, еңбек ұжымдарының, жоғары оқу орындарының қоғамдық тәрбиешілері және т.б. тартылмайды. Еңбек тәрбиесіндегі кемшіліктер мен олқылықтар. Кәмелетке толмағандарды отбасы, мектеп тәрбиелейді және әсіресе жеке тұлғаны қалыптастыру процесінде бірінші кезектегі еңбек сияқты категорияға назар аудару керек. Кәмелетке толмағандардың жұмысы іс жүзінде отбасында басталады: оқу процесі қосылған кезде едәуір күрделене түседі және еңбек ұжымына кірген кезде белгілі бір дәрежеде тұрақты формалар мен тұрақты мазмұнға ие болады (тең жағдайда болса да). Отбасындағы, мектептегі, өндірістегі балалар мен жасөспірімдердің еңбек тәрбиесіндегі кез-келген кемшіліктер мен олқылықтар-бұл кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарына ықпал ететін жағдайлар.

Бұл, атап айтқанда, кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың жай-күйі, құрылымы мен динамикасы негізінен жергілікті жағдайларға немесе тікелей өндірістегі еңбек тәрбиесі ұйымының жағдайына байланысты екендігімен расталады. Мысалы, ауылдағы кәмелетке толмағандардың қылмысы қалалармен салыстырғанда айтарлықтай төмен, бұл ересектердің жалпы зиянды әсерінің аздығымен ғана емес, сонымен қатар ауылдық жерлерде балалар мен жасөспірімдердің ертерек және белсенді түрде жұмысқа (үй, ауыл шаруашылығы) қосылуымен түсіндіріледі.

Еңбек ұжымдарының кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуге және оларды зиянды әсерлерден оқшаулауды қамтамасыз етуге белсенді әсері және құқық бұзушылыққа ықпал ететін жағдайларды жоюдың алдын алудағы негізгі жолы.

6. Оқу орындарында кәмелетке толмағандармен тәрбие жұмысының кемшіліктері.

Балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеудегі басты орындардың бірін тәрбие жұмысының орталығы болып табылатын мектеп алады. "Мектеп-дәл осы мақсат үшін қоғам арнайы құрған алғашқы әлеуметтену институты, өйткені әр түрлі сатылардан өтудің сәттілігі көбінесе адамның болашақ әлеуметтік жағдайын анықтайды.» [5].

Кәмелетке толмағандар уақытының едәуір бөлігін мектептер, колледждер мен жоғары оқу орындарының қабырғаларында өткізеді. Сондықтан жасөспірімнің оң бағдарындағы маңызды мән ол тиесілі ұжыммен (сынып, топ және т.б.) қалыпты қарым-қатынас орнатуға жатады. Мұндай байланыстар үшін қиындықтар туындаған жағдайда, жасөспірім кейбір жағдайларда азғындық мінез-құлқы бар ересектердің теріс әсеріне ұшырайды.

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылықтарының алдын алу ісінде басты орындардың бірі құқықтық сананы тәрбиелеу болып табылады. Қазіргі уақытта барлық жалпы білім беретін мектептерде "мемлекет және құқық негіздері" құт енгізілді, ол оқушылардың бойында моральдық және құқықтық нормалар сақталғаны туралы білімді қалыптастыруға, оқу орындары оқушыларының назарына қылмыстық заңнаманың негізгі нормаларын, әсіресе олардың моральдық және физикалық дамуын қорғауды көздейтін негізгі нормаларды жеткізуге ықпал етеді. ("отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар" ҚР ҚК Ерекше бөлімінің басшысы).

Осылайша, білім беру, еңбек тәрбиесі, Өзін-өзі тәрбиелеу, кәметке толмағанның жеке басын растау ұжымдары ретінде оқу орындары кәметке толмаған адам қолайсыз ортаға түскен жағдайларда білім беру процесінде басты рөлдердің бірін атқарады.

7. Құқық қорғау органдарының қызметіндегі кемшіліктер.

Зерттеу көрсеткендей, ішкі істер органдарының жекелеген қызметкерлері паразиттік өмір салтын ұстанатын бас бостандығынан айыру орындарынан оралған адамдарды әрдайым тиісті қадағалауды жүзеге асырмайды, ересектер мен кәметке толмағандардың қылмыстық топтарын анықтау үшін тиімді шаралар қабылдамайды.

Құқық қорғау органдары жұртшылықпен бірлесіп, өмір салтын тұрақты бақылауды жүргізуі қажет. Бұрын сотталғандардың тұрақсыз адамдарға және бірінші кезекте кәметке толмағандарға теріс әсерін болдырмау мақсатында оларды түзету жолына түспеген мінез-құлқымен, байланыстарымен, байланыстарымен және лиц байланыстарымен.

Осылайша -қылмыстың себептерін зерттей отырып, біз шындықты білеміз [6]. Кәметке толмағандардың қылмыс жасауының себептері мен шарттарын білу бізге оларға әсер етуге, оларды жою бойынша шаралар қабылдауға, олардың пайда болуына жол бермеуге нақты мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының Конституциясы –Алматы,1995ж.30тамыз.
- 2.Қылмыстық құқық –Алматы, 2005 жылы
- 3.Қылмыстық Кодекс –Алматы,2014ж.
4. Кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы –Алматы, 2004ж.9 шілде.
- 5.www.adilet.gov.kz
- 6.www.egov.kz

УДК 323/324(075)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТТЕР МЕН ЖАУАПТЫЛЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Әбдіманат Аружан Жұмабекқызы, Уркинбаева Айдана Мухиддинқызы
6В04214/19-3 «Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Республикалық және жергілікті бюджет қаражатының мақсатсыз жұмсалуды, оларды орындау нәтижесінде, мемлекеттік басқару аппараты мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қалыпты жұмыс істеуіне, сонымен қатар бюджеттік және бюджеттен тыс қаржыландыруды жетілдіруге кері әсер етеді. Бюджет қаражатын мақсатсыз жұмсау ұрлық, экономикалық және басқа да қылмыстар жасауға жағдай жасайды.Мақалада мемлекеттік сатып алу саласындағы заңдылықты нығайту мәселелері қарастырылған. Авторлар Мемлекеттік сатып алу

саласындағы заңнаманы және құқық қолдану практикасын жетілдіру бойынша идеялар мен ұсыныстар айтады, атап айтқанда авторлар Мемлекеттік сатып алу саласындағы қылмыстық әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылықты көздеуді ұсынады.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, бюджет қаражатын мақсатсыз жұмсау, Мемлекеттік сатып алу, тендер, лауазымды тұлға, мемлекеттік билікті теріс пайдалану.

Аннотация. В результате нецелевого расходования средств республиканского и местных бюджетов нарушается не только нормальное функционирование аппарата государственного управления и органов местного самоуправления, но и основы бюджетного и внебюджетного финансирования. Нецелевое использование бюджетных средств создает условия для совершения хищений, экономических и иных преступлений. В статье рассматриваются вопросы укрепления законности в сфере государственных закупок. Авторы представляют идеи и предложения по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики в сфере государственных закупок, в частности авторы предлагают уголовную ответственность за преступные действия в сфере государственных закупок.

Ключевые слова: коррупция, нецелевое использование бюджетных средств, госзакупки, тендер, должностное лицо, злоупотребление государственной властью.

Annotation. As a result of misappropriation of funds from the republican and local budgets, not only the normal functioning of the apparatus of state administration and local self-government bodies is disrupted, but also the foundations of budgetary and extrabudgetary financing. Misappropriation of budgetary funds creates conditions for committing theft, economic and other crimes. The article deals with the issues of strengthening the rule of law in the field of public procurement. The authors present ideas and proposals for improving legislation and law enforcement practice in the field of public procurement, in particular, the authors propose criminal liability for criminal acts in the field of public procurement.

Keywords: corruption, misuse of budgetary funds, public procurement, tender, official, abuse of state power.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлық мәселелері өте өзекті болып тұр. Сыбайлас жемқорлық – әлеуметтік құбылыс. Оның себебін, мағынасын толық түсіну мүмкін емес, деп есептейді ғалымдар. Бір ғана факт бар: жемқорлық – қоғамның дамуын тежегіш фактор. Бұл ұғымның ресми түсіндірмесі бар. Латын тілінен аударғанда сыбайлас жемқорлық – сындыру, бүлдіру, зақымдау, құлдырау деген мағынаны білдіреді. Латын термині «corruptio» екі түбірден құралған сөз: «cor» - жүрек, жан, рух, ал «ruptum» - бүлдіру, бұзу. Демек, «сыбайлас жемқорлық» сөзінің астарында тек лауазымды тұлғаның пара алуы немесе бюджет қаржысын қалтасына басуы емес, сонымен қатар әлеуметтік жүйе, мемлекеттік билік жүйесінің құлдырауы ұғымдары жатыр

Мемлекеттік аппарат күрделене түскендіктен және орталық үкіметтің күші күшейген сайын, кәсіби шенеуніктер пайда болды, олар билеушілердің ойынша тек белгіленген жалақымен қанағаттануы керек еді. Іс жүзінде шенеуніктер өз кірістерін жасырын түрде көбейту үшін өз позицияларын пайдалануға тырысты.

Типтік сыбайлас жемқорлық жағдайлары:

- мемлекеттік қаражатты жеке (топтық) баю мақсатында пайдалану-заңдар мен өзге де нормаларды бұзудан, ұжымдық не жеке пайда алу;
- пара беруге мәжбүрлей отырып, өтініш берушінің мәселені шешуі үшін жасанды кедергілер жасау;
- лауазымды тұлғамен байланыста, кейбір екінші тараптың пайдасын алу, сол адамның пайдасына заңсыз шешім қабылдау;
- топтың немесе адамның қысымымен және шантажының нәтижесінде шешім қабылдау.

Сыбайлас жемқорлықтың нақты актілеріне "сыбайлас жемқорлық ерекшелікке қарағанда Ережеге айналатын" жүйеде "парақорлық, бопсалау, ұрлау" жатады[6].

Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму стратегиясы экономиканың әртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, экономиканың басым секторларын дамытудың және инвестициялық жобаларды іске асырудың әлеуметтік тиімділігін күшейту, индустрияландыру үшін қолайлы орта құру арқылы экономиканың орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз етуге бағытталған, экономикалық әлеуетті ұтымды аумақтық ұйымдастыру негізінде экономикалық өсу орталықтарын қалыптастыру және экономиканың басым секторларын дамыту процесінде мемлекет пен бизнестің тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету[2].

Алайда, проблемаларды шешу және қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін қазіргі уақытта сыбайлас жемқорлық көріністері әлеуметтік-экономикалық даму процесін тежейді және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына теріс әсер етеді, бұл елдің болашақ дамуына елеулі қауіп төндіреді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік саясатты іске асыру-жалпыұлттық міндет. Мемлекет басшысы сыбайлас жемқорлықпен ымырасыз күресу мемлекеттік саясаттағы негізгі басымдықтың бірі екенін атап өтті. Оның пікірінше, заң үстемдігін орнатып, нағыз құқықтық мемлекет құру үшін, ең алдымен, жемқорлықтың тамырына балта шабу керек.

Президент соңғы жылдары бірқатар маңызды қадам жасалғанына назар аударды. Соттардың сапалы қызмет атқаруы үшін нақты шаралар қабылданды. Кейінгі үш жылда 174 судья жұмыстан шығарылды, я болмаса лауазымы төмендетілді. Жаңадан құрылған әкімшілік соттарға жарты жылдың ішінде 14 мың талап-арыз түскен. Соның тең жартысында сотқа арызданушылар жеңіп шыққан. Қылмыстық процестің үш буынды үлгісі енгізілді. Соның нәтижесінде прокурорлар былтыр үш жарым мыңға жуық адамның қылмыстық процеске негізсіз тартылуына жол берген жоқ. Басқа да бірқатар институционалдық шаралар жүзеге асырылды.

Жемқорлық әрекеті үшін сотталған азаматтарды шартты түрде мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынды. Соттарға, құқық қорғау қызметкерлеріне, пара бергендерге және делдалдарға қатаң жаза қолданылатын болды. Былтырдан бері жалпыға бірдей салық декларациясын тапсыруды бастадық. Осы және басқа да шаралар айтарлықтай нәтиже беріп, жемқорлық деңгейі төмендеді. Дегенмен, түбегейлі өзгеріс әкелген жоқ. Мұны ашық айтуымыз керек. Азаматтарымыз әлі де күнделікті өмірде сыбайлас жемқорлық жағдайларымен бетпе-бет келуде, – деді Президент. [1].

Реформа заңдардың сақталуын қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың алдыңғы қатарлы алдын алу тетіктерін белсенді пайдалану, сондай-ақ

азаматтардың құқықтық мәдениетін қалыптастыру есебінен қолайлы инвестициялық және іскерлік Ахуалды қалыптастыруға сбағытталған.

2025 жылға қарай қазақстан үшін қағидатты өзгерістер Дүниежүзілік экономикалық форум заңдардың сақталуы мен сыбайлас жемқорлықтың төмендеуін экономикалық өсуге неғұрлым көп ықпал ететін факторлар ретінде айқындайды.

Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексіне сәйкес Қазақстан дәл осы факторлар бойынша әлемнің 30 жетекші елінен көбірек артта қалуда. Соңғы жылдары Қазақстанда заң үстемдігін қамтамасыз ету және сыбайлас жемқорлықты жою бойынша белсенді жұмыстар жүргізілді. Халықаралық ұйымдар заң үстемдігі индикаторлары мен сыбайлас жемқорлықты бақылаудың жақсарғанын атап өтуде.

Аталған өзгерістер сот жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге, заңнама тұрақтылығын арттыруға, азаматтардың құқықтық сауаттын тәрбиелеуге бағытталған. Басқару процестерін ауқымды оңтайландыру және цифрландыру, айқын рәсімдерді енгізу сыбайлас жемқорлық көріністерінің мүмкіндіктерін шектейді. Бұл өзгерістер азаматтарды және бизнесті сенімді құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді.[3]

Бүгінгі күні қолданыстағы заңнама бойынша Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сатып алу туралы заңнамасының талаптарын бұзғаны үшін кінәлі адам тек әкімшілік жазаға әкеп соғады. "Мемлекеттік сатып алу туралы" Заңның 10-бабына сәйкес біліктілік талаптары бойынша дұрыс емес ақпарат берген әлеуетті өнім берушілер мемлекеттік сатып алуға жосықсыз қатысушылардың тізіліміне енгізіледі, ол мемлекеттік сатып алуға жосықсыз қатысушылар деп тану туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап жиырма төрт ай ішінде мемлекеттік сатып алуға қатысуға жол бермеуге әкеп соғады.

Билік органдарындағы құқық бұзушылықтарды жоюға және мемлекеттік сатып алу саласындағы бұзушылықтарды жоюға бағытталған жергілікті жерлерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте шаралар қабылдау үшін осы саладағы мемлекеттік реттеуді жетілдіру қажет.

Біздің ойымызша, осы саладағы қосымша шаралар ретінде жауапкершілікті, қылмыстық жауапкершілікке дейін қатаңдату қажет, өйткені "Мемлекеттік сатып алу туралы" заңның бұзылуы мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне әсер етеді. [4]

Осылайша, біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілікті қатаңдату қылмысқа қарсы күресте маңызды рөл атқаруға арналған және осылайша біз ұсынған баптың нұсқасы бюджет қаражатын бөлудің заңдылығын қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік бақылауды күшейтуді көздейді, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуді қамтамасыз етеді, қоғамның мемлекетке және оның институттарына деген сенімін нығайтады, атқарушы билік органдарының жұмыстары тиімділікті арттырады.[5]

Осы баптың шеңберінде жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде осы проблеманың кең ауқымы туралы айтуға болады, сондықтан біздің ойымызша, қылмыстық заңның сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормалар жүйесін тексеру қажет, олардың жетілдіруде әлемдік тәжірибелерді кең қолдану керек-деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. 1 қыркүйек 2022ж akorda-kz

2. "Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы
3. <http://www.un.org/ru/> Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции: Принята резолюцией 58/4 Генеральной Ассамблеи от 31 октября 2003 года
4. U4 Anti-Corruption Resource Centre. Retrieved 26 June 2011.
5. Lorena Alcazar, Raul Andrade (2001). Diagnosis corruption. pp. 135–136. ISBN 978-1-931003-11-7.

УДК 342.97:35.07

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚОРЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚОЛ СҰҒУШЫЛЫҚТАН ҚОРҒАУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Болатбек Азамат Мақсатұлы, Шатаева Айгерим Мұхтарқызы
6В04214/19-3 «Құқықтану» мамандығының 4 курс студенттері
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Ұлттық қорға қол сұғушылық үшін жауапкершілік мәселесі қылмыстық-құқықтық аспектіде қаралмағанын атап өткен жөн. Қолда бар әдебиеттерді талдау авторлардың негізінен Ұлттық қордың экономикалық мәселелеріне назар аударғанын көрсетеді. Ұлттық қордың активтерін қайтармау бойынша прецеденттер болғандықтан, Ұлттық қорды мемлекеттің қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау объектісі деп тану қажеттілігі туындауда, яғни Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде Ұлттық қор қылмыстық - құқықтық қорғау объектісі ретінде көзделмеген.

Кілт сөздер: ұлттық қор, тұрақтандыру қоры, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс - қимыл, мақсатсыз пайдалану, лауазымды адам, мемлекеттік билікті теріс пайдалану, қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі, трансферт, бюджет тапшылығы.

Аннотация. Следует отметить, что вопрос об ответственности за посягательство на национальный фонд не рассматривался в уголовно-правовом аспекте. Анализ доступной литературы показывает, что основное внимание авторов уделялось экономическим вопросам Национального фонда. Поскольку имеются прецеденты невозврата активов Национального фонда, возникает необходимость признания Национального фонда в качестве объекта защиты государства от преступных посягательств, то есть действующий Уголовный кодекс Республики Казахстан не рассматривает Национальный фонд как объект уголовно-правовой защиты.

Ключевые слова: национальный фонд, стабилизационный фонд, противодействие коррупции, неправомерное использование, должностное лицо, злоупотребление государственной властью, объект уголовно-правовой охраны, перевод, бюджетный дефицит.

Annotation. It should be noted that the issue of liability for an encroachment on the national fund was not considered in the criminal law aspect. An analysis of the available literature shows that the main attention of the authors was paid to economic issues in the National Fund. Since there is a precedent for non-return of assets to the National Fund, it becomes necessary to recognize the National Fund as an object of state protection from criminal encroachments, that is, the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan does not consider the National Fund as an object of criminal protection.

Keywords: national Fund, stabilization fund, anti-corruption, misuse, official, abuse of state power, object of criminal law protection, transfer, budget deficit.

Шикізат ресурстарын экспорттаудан түсетін артық кірістерді жинақтау үшін бюджеттен тыс қор құру идеясы ел тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан басшылығында болды. Алайда, мұнай қорын құру проблемасы 1995 жылы басталды, президенттік басқару формасын белгілейтін жаңа Конституция қабылданғаннан кейін, ел экономикасында салыстырмалы тұрақтандыру кезеңі басталды. Сонымен қатар, 1993-1996 жылдар кезеңінде мұнайдың әлемдік бағасы үздіксіз өсіп отырды, бұл табиғи түрде Қазақстаннан осы шикізатты экспорттаудан түсетін елеулі кірістердің қалыптасуына алып келді, оған ірі мұнай-газ жобаларындағы мемлекеттік үлесті шетелдік инвесторларға сатудан түсетін елеулі түсімдер қосылды.

Осы ретте Президент Қасым-Жомарт Тоқаев былтырғы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» Жолдауында: «Соңғы кезде бюджеттің шығыс бөлігіндегі міндеттемелерді орындау үшін бюджет тапшылығы ұлғайып, Ұлттық қордан алынатын трансферттер көбеюде. Үнемі осылай «ауырдың үстімен, жеңілдің астымен» жүре алмаймыз. Біздегі қаржылық орнықтылықтың қоры соншалықты шексіз емес. Бюджеттің кірісін арттыру үшін шаралар қабылдау қажет екені сөзсіз. Бірінші кезекте, мемлекеттік шығыстардың ауқымын және оның тиімді жұмсалуын бақылауда ұстау керек», деп Ұлттық қорды ортайтпаудың маңыздылығын атап айтты.[1]

Ұлттық қордан тек кейінгі үш жыл ішінде 12 триллион теңге, яғни 30 миллиард долларға жуық қаржы алынып, әртүрлі мақсаттарға, соның ішінде коронавирус пандемиясының зардаптарын еңсеруге жұмсалды. Осыншама қаражаттың қалай игерілгеніне биыл Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті арнайы аудит жүргізіп, елеулі кемшіліктерге жол берілгенін анықтады.

Мәселен, еліміздің даму бағдарламалары республикалық және жергілікті бюджеттердің, сондай-ақ жеке инвестициялардың есебінен қоса қаржыландыру жағдайында жүзеге асырылады. Ұлттық қордың қаражатын осылай шашырата пайдалану оның тиімділігін бағалауға мүмкіндік бермейді. Тек 2021 жылы ғана нысаналы трансферт арқылы жалпы сомасы 787 млрд теңгені құраған (1 жобаға орта есеппен 450 млн теңге) 1750-ге жуық инвестициялық жоба қаржыландырылып, олардағы Ұлттық қордың үлесі 13,3 пайыздан 100 пайызға дейін болған. Осы жобалардың 86,5 пайызы инфрақұрылым мен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылыққа тиесілі, ал жаңа өндіріс ашуға небәрі 7 жоба бағытталған (0,7 пайыз). Олар – Солтүстік Қазақстан облысындағы «ПТФ» Жаңа құс» ЖШС құс фабрикасы, «Зеленый Север» және, Green Smart Farm жылыжай кешендері, Zha-Group LTD және «Алисарай» сүт-тауарлы фермалары, Қарағанды облысының Саран қаласындағы

шиналар өндірісі және Қостанай облысындағы жүк автомобильдерінің жетекші белдемелерінің басты берілістерінің редукторларын шығаратын зауыт.[2]

Ұлттық қордан бөлінген қаржыны өз мақсатына пайдаланбау фактілері де бар. Мысалы, Мемлекет басшысының тапсырмасын орындау мақсатында Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі 5 жыл ішінде 2 миллиард ағаш отырғызу, балық өнімдерін өндіру мен экспорттау көлемін ұлғайту үшін 2021 жылы алған қаражаттың 700 миллион теңгесін ведомстволық бағынысты кәсіпорындарына автокөліктер, жабдықтар мен ноутбуктер сатып алуға жұмсаған.

Аудит барысында 2015-2021 жылдары пайдаланылмаған және Ұлттық қорға қайтарылмаған қаражат сомасы 72,3 миллиард теңге екені анықталған. Соның ішінде 2021 жылға тиесілі 60 миллиард теңге қаржы Ұлттық қорға қайтарылған. Өңірлік бюджеттерде игерілмей текке жатқан осыншама қаржыға ондаған мектеп пен аурухана салуға, немесе ел тұрғындары жанайқайлары шыға айтып жүрген басқа да талай өзекті мәселенің түйінін тарқатуға әбден болар еді.[3]

Жалпы, Қазақстанды қаншама дағдарыстан құтқарған, жыл сайын республикалық бюджеттің 2-3 триллион теңге тапшылығын өтеп отырған Ұлттық қордың бүкіл қаражатын халыққа таратып берсе, ел қолына қомақты сома тимейді. Ұлттық банктің дерегінше, Ұлттық қордың активтері 2022 жылғы маусымда 2 млрд долларға қысқарып, шілдеде 51,9 миллиард долларды құрады. Кеше Ұлттық статистикалық бюро хабарланғандай, халық санағының қорытындысын есепке алғанда, 2022 жылғы 1 тамызда Қазақстан халқының саны 19 млн 644 мың 67 адамға жеткен.

Тиісінше, 51,9 миллиардты әр қазақстандыққа бөлсе, бір реттік төлем 2 мың 642 доллардан (1,2 млн теңгеден) келеді. Отбасының 5 мүшесі болса, жалпы жиынтығы 6 млн теңге алып, оған олар салмақты бір арманын жүзеге асыруы мүмкін.

Мемлекет басшысы өз Жолдауында әрбір отбасы мемлекет пайдаланып жатқан ұлттық байлықтың игілігін көруі керегін нықтай келе, биылғы Балалар жылы аясында «Ұлттық қор – балаларға» атты мүлде жаңа бағдарлама жүзеге асырылатынын жариялады. Бағдарлама аясында Ұлттық қордың жыл сайынғы инвестициялық табысының 50 пайызы балалардың арнаулы жинақтаушы есепшотына аударылады.[4]

Қаржы әр балаға 18 жасқа толғанша есептеледі. Ол жинақты мерзімінен бұрын есепшоттан шешіп алуға рұқсат етілмейді. Жинақталған қаржыны ата-аналар баспана сатып алуға немесе перзентінің білім алуына жұмсай алады. Бәлкім, болашақта оны пайдаланудың басқа да мақсаттары анықталуы мүмкін. Әзірге Қасым-Жомарт Тоқаев тек осы екі нысаналы мақсатын атады. Өйткені оның байламынша, баспана иелену немесе оқуға түсу «өскелең ұрпақтың үлкен өмірге қадам басуына мүмкіндік береді».

Біз Ұлттық қорды мемлекеттің қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау объектісі ретінде тануды ұсынамыз.

Ұлттық қорға қол сұғудың қоғамдық қауіптілігі ақша-кредит жүйесінің қалыпты жұмыс істеуіне нұқсан келтіруден және біздің мемлекетіміздің экономикасына және нарықтық қатынастарының дамуына орасан зор залал келтіруден көрінеді.

Қарастырылып отырған зерттеу объектісі Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының жинақ және тұрақтандыру функциясының қалыпты қызметі болып табылады, ал нысанасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қазақстан

Республикасының Ұлттық банкіндегі шотына шоғырланатын қаржы активтері түріндегі, сондай-ақ материалдық емес активтерді қоспағанда, өзге де мүлік түріндегі мемлекет активтері болып табылады. Біз ұсынған Ұлттық қорды қылмыстық - құқықтық қорғау объектісі ретінде тану нұсқасы Ұлттық қорды бөлудің заңдылығын қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік бақылауды күшейтуді көздейді, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуді қамтамасыз етеді, қоғамның мемлекетке және оның институттарына деген сенімін нығайтады, атқарушы билік органдары жұмысының тиімділігін арттырады, сондай-ақ мемлекеттің қазіргі заманғы қауіпсіздік қатерлеріне тиімді қарсы іс-қимыл жасайды.[5]

Біздің білуімізше, қылмысқа қарсы күрес саласындағы қылмыстық саясат жазаның бұлтартпаушылық қағидатына негізделеді, бірақ екінші жағынан, бұл мәселені қылмыстық жазаларды қатаңдату арқылы ғана шешу мүмкін емес, тұтастай алғанда заңнамалық-нормативтік базаны жетілдіру және бірқатар ұйымдастырушылық мәселелерді шешу талап етіледі.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. 1 қыркүйек 2022ж akorda-kz
2. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы1. Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. 1 қыркүйек 2022ж akorda-kz
3. "The perception of petroleum as the cause of Venezuela's corruption had become widespread during this period." – Coronil, F. (1988), The magical state: nature, money, and modernity in Venezuela, p353.
4. Nigeria fund invests \$200 mln as oil price cushion By Daniel Bases September 25, 2013. http://news.yahoo.com/nigeria-fund-invests-200-mln-oil-price-cushion-finance.html?soc_src=copy 70516568--
5. Закон РК «О Национальном фонде Республики Казахстан» от 23.08.2000г. (с изменением и дополнением от 20.08. 2007г.)

ӘОЖ 34.01 Қ 77

ЖЕР УЧАСКЕСІ ЖЕР ҚҰҚЫҒЫ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

**Абилдаев Сұлтан Таласбаевич PhD «Экономика» кафедрасының профессоры
Куралбаев Ермек Елдосұлы, Әбдразақ Дінмухамед
6B04214/20-3 «Құқықтану» мамандығының 4 курс студент
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының жер құқықтық қатынастары – экологиялық құқықтық қатынастардың бір саласы. Жер құқығының өзі табиғатты қорғау құқығының салалық бөлігі болғандықтан, ол жер құқықтық қатынастарының принциптерімен байланысты. Табиғи ресурстардың ерекшеліктеріне және оларды реттеудің ерекшеліктеріне байланысты салалық

принциптері бар. Мақалада жер құқығы қатынастарының объектісі ретінде жер учаскелеріне қатысты заңнамалар мен арнайы кодекстер сараланған.

Кілт сөздер: Жер, учаске, заңнама, құқық, жауапкершілік.

Аннотация. Земельные правоотношения-это отрасль экологических правоотношений. Поскольку земельное право само по себе является отраслевой частью природоохранного права, оно связано с принципами земельных правоотношений. Существуют отраслевые принципы, связанные с особенностями природных ресурсов и особенностями их регулирования. В статье дифференцируются законодательство и специальные кодексы, касающиеся земельных участков как объекта земельно-правовых отношений.

Ключевые слова: общее имущество, суд, развод, сделка, право, закон.

Annotation. Land legal relations are one of the branches of environmental legal relations. Since land law itself is a sectoral part of nature conservation law, it is associated with the principles of land legal relations. There are sectoral principles related to the peculiarities of Natural Resources and the specifics of their regulation. Legislation and special codes related to land plots as an object of land right relations are differentiated in the article.

Key words: common property, Court, divorce, Transaction, Law, Law.

Жер заңнамасын бұзғаны үшін тәртіптік, азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және экологиялық-құқықтық жауапкершілік түрлері жатады. Олардың ішінде соңғылары айтылмайды. Экологиялық салалық заңнамада экологиялық және заңды жауапкершілік те көрсетілгендердің қатарында көрсетілмеген. Бірақ мен аталған салалық заңдарда экологиялық құқықтық жауапкершіліктің түрлері, салалық заңдардың нормалары мен нормаларын бұзғаны үшін туындайтын тиісті санкциялар бар екенін ескертемін. Мысалы, жер заңнамасының талаптарын сақтамағаны үшін жерді қайтарып алу, су заңнамасының нормаларын бұзғаны үшін суды пайдалану құқығынан айыру «Ормандарды және жануарлар дүниесін қорғау туралы» Заңның талаптарын бұзғаны үшін жауапкершілікке тартылады.

Жер құқықтық қатынастарында жауапкершілік түрлерін қолдану, оларды қолдану мақсаты мен алдын алу шаралары республикадағы заңдылықты сақтаудың құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл тек мемлекеттік органдар мен ведомстволардың мәселесі емес, бұл барлық қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың міндеті.

Ол конституциялық құқықтар мен міндеттерден туындайды. Жер заңнамасымен жеке және заңды тұлғалардың жерді қорғауға қатысуын және оларды тиісті ынталандыру шараларын қабылдау, сондай-ақ осы Заңның тиісті тарауларында көрсетілген толықтырулар мен өзгерістерді қарау жер құқықтық қатынастарды одан әрі жетілдіру болып табылады.

Қазақстан Республикасы жер заңнамасының міндеттері жерді тиімді пайдалану және қорғау, топырақ құнарлығын қалпына келтіру, табиғи ортаны сақтау және жақсарту, шаруашылық жүргізудің барлық нысандарының тең дамуы үшін жағдай жасау, жерді қорғау мақсатында жер қатынастарын реттеу болып табылады. азаматтар мен заңды тұлғалардың жерге құқықтары, жылжымайтын мүлік нарығын құру және дамыту, жер қатынастары саласындағы заңдылықты нығайту. [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жер мемлекет меншігінде. Жер осы Жарлықта немесе оған қайшы келмейтін өзге де заң

актілерінде белгіленген негіздер, шарттар және шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін.

Мемлекет мұқтажы үшін алынатын жер учаскесін меншік иесі немесе жер пайдаланушы оны қабылдаған кезден бастап пайдалана алады. жер учаскесінің бағасы туралы шарт жасалғанға дейін немесе жер учаскесін сатып алу туралы сот шешімі қабылданғанға дейін жер учаскесіне қатысты өз құқықтарын жүзеге асыруға және жерді пайдалануды қамтамасыз ету үшін қажетті шығыстарды жасауға; мақсатына сәйкес сюжет. Бұл ретте меншік иесі немесе жер пайдаланушы белгіленген мерзім ішінде жер учаскесінде жаңадан үй салуға, кеңейтуге немесе қайта салуға байланысты шығындар мен залалдарды шегуіне тәуекел етеді. [2].

Егер жер учаскесінің меншік иесі немесе жер пайдаланушы жер учаскесінің бір бөлігін алып қойғаннан кейін қалған бөлігін бұрынғы мақсаты бойынша пайдалана алмаса, онда жер учаскесі түгелдей сатып алынады. Бұл Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 86-бабында «мемлекет мұқтажы үшін сатып алуға жататын жер учаскесінің меншік иесінің немесе жер пайдаланушының құқықтары» деген 3) бөлімінде көрсетілген.

Осы Кодекстің 87-бабына сәйкес сатып алынған жер учаскесінің бағасы:

1. «Мемлекет мұқтажы үшін сатып алынған жер учаскесін сатып алудың бағасы, мерзімі және өзге де шарттары меншік иесінің немесе жер пайдаланушының келісімімен айқындалады.

2. сатып алынған жер учаскесінің бағасын, жер учаскесінің немесе оған құқықтардың, онда орналасқан жылжымайтын мүліктің нарықтық құнын, сондай-ақ жер учаскесінің жоғалуына байланысты меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға келтірілген барлық залалдарды айқындау кезінде учаскесі, оның ішінде үшінші тұлғалар алдындағы міндеттемелерді мерзімінен бұрын тоқтатуға байланысты олар туындаған.

3. Меншік иесімен немесе жер пайдаланушымен келісім бойынша мемлекет мұқтажы үшін сатып алынған жер учаскесінің орнына осы жер учаскесінің құнын немесе оған құқықтарды бағаға шегеріп алып, басқа жер учаскесі берілуі мүмкін. Мемлекет мұқтажы үшін сатып алынған жер учаскесі немесе оған құқық мемлекеттен сатып алуға жататын, бірақ сатып алу жүргізілмеген жағдайларда, жер учаскесінің нарықтық құны жер учаскесінің нарықтық құны Қазақстан Республикасының заңнамасымен келісім бойынша бағаға қосылмайды. жер пайдаланушының орнына басқа жер учаскесі берілуі мүмкін. [3].

Сот шешімі бойынша жер учаскесін алу:

* Меншік иесі немесе жер пайдаланушы олардан мемлекет мұқтажы үшін жер учаскесін сатып алу туралы шешіммен келіспеген немесе онымен сатып алудың басқа да жағдайлары бойынша келісімге қол жеткізбесе, сатып алу туралы шешім қабылдаған атқарушы орган сотқа шағым бере алады. жер учаскесін сатып алу туралы сотқа талап қою.

* Егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде өзгеше көзделмесе, мұндай талап осы Кодекстің 85-бабының екінші тармағында көрсетілген хабарлама жіберілген күннен бастап бір жыл өткен соң учаскенің меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға берілуі мүмкін. Код, бірақ екі жылдан кешіктірмей.[4]

Жел учаскесін мемлекеттік жер пайдаланушыдан мемлекет мұқтажы үшін алып қою:

* Жер учаскесін мемлекеттік жер пайдаланушыдан мемлекет мұқтажы үшін алып қою оны алып қоюды жүзеге асыратын атқарушы органның біржақты шешімі негізінде жүзеге асырылады.

* Мұндай шешімге жоғары тұрған органға немесе сотқа шағымдануға болады. Шағым беру кері қайтарып алу туралы шешімнің орындалуын тоқтатады.

Жер қатынастарының принциптері заңдарда бекітілген негізгі бастамалар болып табылады. Реттелген және реттелетін жердің қағидаттарға қайшы келетін құқықтық қатынастар тұжырымдары болмауы керек.

А.Стамқұлұлы «Экологиялық құқықтың принциптері мемлекеттің, қоғамның, кәсіпорындардың, билік органдарының, ұйымдардың және басқа да құрылымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың экологиялық құқықтық қатынастардағы түпкілікті бастамасы» деп анықтады.[5]

Біз де осы анықтаманы қолдай отырып, принциптердің жер-құқықтық қатынастарда да осыған ұқсас қызмет атқаратынын басшылыққа аламыз.

Жер құқықтық қатынастары – экологиялық құқықтық қатынастардың бір саласы. Жер құқығының өзі табиғатты қорғау құқығының салалық бөлігі болғандықтан, ол жер құқықтық қатынастарының принциптерімен байланысты. Табиғи ресурстардың ерекшеліктеріне және оларды реттеудің ерекшеліктеріне байланысты салалық принциптері бар.

Қазақстан Республикасы құқығының жалпы принциптері, мәселен, экономикалық, саяси, әлеуметтік және экологиялық принцип бойынша құқықтың барлық салаларына тән болса, салалық құқықтар өздерінің түпкі мақсатына байланысты, айырмашылығына қарай қатынастардың принциптеріне ие. реттелетін және реттелетін құқықтық қатынастарда.

«Ал табиғатты қорғау құқығы немесе жер құқығының қағидаттары жер-құқықтық қатынастарға қалай қатысты, сондай-ақ ешқандай айырмашылықтары жоқ деген сұрақтарға біз «жоқ» деп айта аламыз. Бұл жоғарыда атап өткеніміздей, экологиялық құқық пен жер құқығының болуына байланысты, осы қоғамдық салалардағы қатынастарды реттеу пәні болып табылады. Экологиялық салалық принциптер құқықтық қатынастардың ерекшеліктерімен ерекшеленетінін есте ұстаған жөн. Бірақ бұл айырмашылықтар жалпы табиғатты қорғау құқығының принциптеріне қайшы келмейді.» [6].

Жер құқығы қатынастарының принциптері жер құқығында әлі де тиісті зерттелген жоқ.

Жер құқықтық қатынастарының түрлері белгіленген. Оларға мыналар жатады:

* Жерге меншік және мүліктік қатынастар;

Құқықтың барлық жүйелері бір-бірінен олармен реттелетін құқықтық қатынастар саласында ерекшеленеді. Бірақ құқықтық қатынастар арасында белгіленген және қорғауға жататын шекаралар жоқ және болуы да мүмкін емес. Өйткені барлық құқықтық қатынастар тізбектер сияқты өзара байланысты. Оларды қарым-қатынас саласына қарай ғана ажыратуға болады. Сонымен қатар, олар кеңейіп, салалық ерекшеліктермен үйлеседі. Бұл заңдылық Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің жалпы конституциялық бағыттары мен әлеуметтік-экономикалық жүйесінің бірлігінде жатыр. Барлық қатынастар, соның ішінде жер қатынастары да соларға негізделеді және негізделеді.

Жер қатынастарының көптеген аспектілері бар және олардың кейбіреулері ғана жоғарыда аталған Жер туралы Жарлықтың 1-бабында көрсетілген.

Сонымен, жер құқықтық қатынастары – бұл жерге мемлекеттік меншік құқығы негізінде жер заңнамасының нормаларымен реттелетін және туындайтын қатынастар немесе Қазақстан Республикасының табиғи байлығының нақты көрінісі болып табылатын жер құқықтық нормалары. Олар мазмұны бойынша ерекшеленеді.

Қазақстан Республикасындағы жер құқықтық қатынастарының мазмұнының бұрынғы Кеңес Одағында қалыптасқан және басқа елдерде дамыған жер құқықтық қатынастарынан айырмашылығы мен ерекшеліктері бар. Оны барлық жер құқықтық қатынастарының мазмұнынан көруге болады. Жер учаскесіне жеке меншік құқығы, жер пайдалану құқығын сатып алу-сату, кепіл немесе капиталдандыру сияқты жаңа жер нормалары жер құқықтық қатынастарының аясын кеңейтіп, жаңа кезеңдегі Қазақстан Республикасының жалпыұлттық, қоғамдық мақсаттарына қызмет етеді. және нарықтық экономиканы қалыптастыру үшін.

Қазақстан Республикасының Конституциясында жаңа мәртебе алған табиғаттың басты байлығы жер туралы құқықтық қатынастар алғаш рет ғылыми тұрғыдан зерттелді.

Жер құқықтық қатынастары – Қазақстан Республикасының табиғи ресурстары – жерге мемлекет меншігі негізінде жер заңнамасының нормаларымен реттелетін және туындайтын қатынастар немесе жер құқығы нормаларының нақты көрінісі. Олар басқа құқықтық қатынастарда да мазмұны жағынан ерекшеленеді.

Жер учаскесі азаматтық айналымда болғанымен, оның табиғи объектілік қасиеттері жойылмаған. Сонымен бірге оның табиғи қасиеттері жердің азаматтық айналымда болуына тікелей әсер етеді.

Жерге меншік құқығын және жер пайдалану құқығын жүзеге асыруды және оларды қорғауды жер заңнамасынан бөлек қарастыруға болмайды. Бұл құқықтарды қорғауға азаматтық құқық пен жер құқығының нормалары қатыса алады.

Жер құқық объектісі болғанымен, құқықтық қатынастарда азаматтық құқықтық қатынастармен бірдей деп айтуға болмайды. Жер және мүліктік қатынастар азаматтық құқықтық қатынастарға қатысы жоқ құқықтық қатынастардың өзіне тән жүйесіне ие.

Мен жер-құқықтық қатынастардың түсінігін, белгілерін іздеймін, мен сенімді болдым:

Жер құқығы қатынастары Жер меншігі жарлықта, кодексте, «жер қойнауы» кітабында, «жерге меншік құқығының құқықтық негіздері» еңбектерінде белгіленген негіздер бойынша заңдармен реттеледі және қорғалады. Сонымен қатар, жер қатынастарына қатысты шектеулер мен ережелерді бұзғаны үшін заңда көзделген құқық бұзушылықтарды жасағаны үшін жауапты болады. Сондай-ақ жер учаскесін заңсыз иелену шараларды қолдануға әкеп соғады. Жарлықта көрсетілген баптарға сәйкес Қазақстан Республикасының әрбір азаматы жер құқықтық қатынастарына байланысты қажеттіліктер мен шектеулерді орындауға міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә, Қазақстан-2030: барлық Қазақстандықтардың өсіл-өркендеуі, қауіпсіздігі және ол- ауқатының артуы: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>

2. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. - Алматы, 1997. - Б. - 63. https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution
3. Стамқұлов – Жер құқығы туралы заң// Алматы – 2003 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442>
4. Қазақстан Республикасының «Жер туралы Заңы», 2001 <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442>
5. Бектұрғанов Ә.Е., Қазақстан Республикасындағы жер құқық қатынастары.- Алматы, 1997.-Б.-3. <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/203//1/0/0//>
- 6 .Стамқұлов А.С. "О регулировании земельных ошощений"// Юридическая газета.- Алматы, 1999г. 29 июня. <https://stud.kz/ru/referat/show/29540>

УДК 343.47

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

**Газаев Асхат Ибрагимович PhD доктор криминологии
Международный Таразский инновационный институт
Амирханова Аружан Алиханқызы, Газиз Али
студенты 4-ого курса специальности «Юриспруденция»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати**

Аннотация. Борьба с коррупцией является одним из самых актуальных вопросов для любого цивилизованного общества. Нет сомнения, что коррупция разрушает государство изнутри, сводит на нет прогресс и угрожает национальной безопасности. Именно поэтому одним из главных приоритетов государственной политики Республики Казахстан является борьба с этим злом. В данной статье осматриваются проблемы и теоретические анализ темы.

Ключевые слова: коррупция, нецелевое расходование бюджетных средств, государственные закупки, тендр, должностное лицо, злоупотребление государственной властью.

Андатпа. Сыбайлас жемқорлықпен күрес – кез келген өркениетті қоғам үшін өзекті мәселелердің бірі. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті іштен бұзып, ілгерілеуді жойып, ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретіні сөзсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басты басымдықтарының бірі – осы зұлымдыққа қарсы күрес. Бұл мақалада тақырыптың проблемалары мен теориялық талдауы қарастырылады.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, бюджет қаражатын ысырап ету, мемлекеттік сатып алу, тендерлік, лауазымдық, мемлекеттік билікті асыра пайдалану.

Annotation. The fight against corruption is one of the most pressing issues for any civilized society. There is no doubt that corruption destroys the state from within, nullifies

progress and threatens national security. That is why one of the main priorities of the state policy of the Republic of Kazakhstan is the fight against this evil. This article examines the problems and theoretical analysis of the topic.

Keywords: corruption, misappropriation of budgetary funds, public procurement, tender, official, abuse of state power.

Коррупция, как явление ставит под угрозу общественные и государственные устои, путем злоупотребления государственной властью для получения выгоды в личных целях, и в целях третьих лиц. Исторические корни коррупции, вероятно, восходят к обычаю делать подарки, чтобы добиться расположения. Дорогой подарок выделял человека среди других просителей и способствовал тому, чтобы его просьба была выполнена. Поэтому в первобытных обществах плата жрецу или вождю была нормой. По мере усложнения государственного аппарата и усиления власти центрального правительства, появились профессиональные чиновники, которые, по замыслу правителей, должны были довольствоваться только фиксированным жалованием. На практике чиновники стремились воспользоваться своим положением для тайного увеличения своих доходов.

Первый трактат с обсуждением коррупции - "Артха-шаstra" - опубликовал под псевдонимом Каутилья один из министров Бхараты (Индии) в IV веке до н. э. В нём он сделал пессимистичный вывод, что "имущество царя не может быть, хотя бы в малости, не присвоено ведающими этим имуществом" [1].

Во второй половине XX века коррупция всё больше начала становиться международной проблемой. Подкуп корпорациями высших должностных лиц за границей приобрёл массовый характер. Глобализация привела к тому, что коррупция в одной стране стала негативно сказываться на развитии многих стран. При этом страны с наиболее высоким уровнем коррупции более не ограничивались третьим миром: либерализация в бывших социалистических странах в 1990-е годы сопровождалась вопиющими должностными злоупотреблениями [2].

Изучение такого явления, как коррупция, достигло глобального масштаба, так согласно Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции ряд сфер общественной жизни находится под непосредственной угрозой коррупции, а именно стабильность и безопасность государства [3].

Одной из опаснейших форм коррупции, является системная коррупция. Системной коррупцией (или эндемической коррупцией) является коррупция, которая, в первую очередь, из-за слабой организации процесса государственного аппарата [4].

По мнению Лорены Алькасар и Рауля Андраде, факторы, которые побуждают системную коррупцию включают в себя взаимоисключающие стимулы, дискреционные полномочия, монопольные полномочия, отсутствие прозрачности, низкая оплата труда и культурой безнаказанности [5].

Типовыми коррупционными ситуациями являются:

- использование государственных средств в целях личного (группового) обогащения - коллективное либо индивидуальное извлечение выгоды из нарушения законов и иных норм;

- создание искусственных преград для решения проблемы заявителем с побуждением к даче взятки;

- принятие противоправного решения в пользу извлечения выгоды некоторой второй стороны, связанной с должностным лицом;

- принятие решения под давлением и в результате шантажа группы либо лица.

Конкретные акты коррупции включают в себя "взяточничество, вымогательство, хищение" в системе, где "коррупция становится скорее правилом, чем исключением"[6].

В сфере криминализации коррупции сохраняются недостатки законодательства, по причине которых Казахстан еще не в полной мере соответствует международным стандартам. Это касается, в частности: сохранения в Кодексе об административных правонарушениях ответственности за получение незаконного материального вознаграждения; наличия денежного порога для уголовной ответственности за получение или дачу взятки; уголовная ответственность не установлена за все элементы составов взяточничества и за торговлю влиянием; предмет коррупционных преступлений не включает нематериальные выгоды; отсутствует действенная ответственность юридических лиц. Казахстан ввел определение иностранных должностных лиц, которое, однако, недостаточно широкое и необходимо уточнить.

Казахстан также внедрил новые положения о конфискации, которые в целом соответствуют стандартам; следует усилить гарантии защиты добросовестных приобретателей имущества. Процедуры снятия неприкосновенности не были реформированы. Отчет также рекомендует Казахстану установить прямо в законодательстве возможность привлечения к ответственности за легализацию (отмывание) денег без необходимости предварительного или одновременного привлечения к уголовной ответственности за предикатные преступления, а также распространить понятие публичного должностного лица на национальных должностных лиц, которые исполняют важные публичные функции [6].

В данном случае, предметом преступного посягательства являются целевые бюджетные средства, расходование которых определено утвержденным бюджетом соответствующего уровня, бюджетной росписью, уведомлением о бюджетных ассигнованиях, сметой доходов и расходов либо другими документами, закрепляющими правовые основания получения указанных средств. Они могут быть предназначены для развития промышленности, сельского хозяйства, транспорта, связи, выделяться для обеспечения охраны окружающей среды, охраны и воспроизведения природных ресурсов.

Уровень коррупции в государственном секторе является одним из наиболее опасных форм коррупции. И оценивая все выше приведенные данные, на наш взгляд назревает необходимость правового регулирования и корректировки некоторых вопросов в сфере государственных закупок. Так как, тендеры за государственные средства очень важны в современном бизнесе, и она охватывает большую долю рынка товаров и услуг. В основном, государственные закупки представляют процедуру открытых торгов, где целью этих торгов выявить победителя, с которым фирма-организатор конкурса заключает договор. Победитель конкурса определяется по наилучшей форме предложения. Тот, кто предложил более высокое качество, низкую цену, минимальные сроки выполнения и таму подобное, тот и выигрывает тендер. На наш взгляд, этот вопрос должен быть серьезно пересмотрен государством, а также должны быть внесены изменения в действующие законы.

Следует отметить, что в нашей стране усиливаются меры по борьбе с коррупцией и организованной преступностью. Среди них приняты специальные Законы Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией», «О государственной службе». Борьба с коррупцией осуществляется на основе специально

подготовленной Государственной программы. В двух упомянутых выше законах большое внимание уделяется социально-правовому контролю. Например, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О государственной службе» гражданин должен представлять в налоговые органы сведения о своих доходах и имуществе, подлежащем налогообложению. В части 4 этой статьи указано, что административная государственная служба может проходить только после сдачи специального экзамена. Указанный закон предусматривает ограничения, связанные с поступлением на государственную службу. Его основной целью является предотвращение случаев коррупции со стороны государственных должностных лиц.

Таким образом, на современном этапе развития нашего общества ужесточение уголовной ответственности за коррупционные преступления, призвано играть немаловажную роль в борьбе с преступностью, и таким образом предлагаемый нами вариант статьи предусматривает усиление государственного контроля с целью обеспечения законности распределение бюджетных средств, обеспечит снижение уровня коррупции, укрепит доверие общества к государству и ее институтам, повысит эффективность работы исполнительных органов власти.

Литература

1. Вигасин А.А., Самозванцев А.М. «Артхашастра»: проблемы социальной структуры и права. М., 1984.
2. ru.wikipedia.org.
3. <http://www.un.org/ru/> Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции: Принята резолюцией 58/4 Генеральной Ассамблеи от 31 октября 2003 года
4. U4 Anti-Corruption Resource Centre. Retrieved 26 June 2011.
5. Lorena Alcazar, Raul Andrade (2001). Diagnosis corruption. pp. 135–136. ISBN 978-1-931003-11-7.
6. Znoj, Heinzpeter (2009). "Deep Corruption in Indonesia: Discourses, Practices, Histories". In Monique Nuijten, Gerhard Anders. Corruption and the secret of law: a legal anthropological perspective. Ashgate. pp. 53–54. ISBN 978-0-7546-7682-9.

УДК 325.1

СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ И ПРЕКРАЩЕНИЕ БРАКА

Махмуд М.Р., и.о.доцент
Оразов Н.Т., Бүркітұлы Н.

студенты 4 курса факультета «Экономика и право», 6В04212-19/3со
Таразский региональный университет имени М. Х. Дулати

Аннотация. Мақалада некенің жарамсыздығы және тоқтатылуы мәселелері қарастырылады: салыстырмалы құқықтық талдау. Ажырасу - бұл қалай қарасаңыз да, жағымсыз процесс. Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» Кодексі некені бұзу тәртібін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт болып табылады. Некені екі жолмен бұзуға болады: АХАЖ немесе сот арқылы. Кодекстің

16-бабына сәйкес некені бұзу мынадай жағдайларда: ерлі-зайыптылардың бірінің немесе екеуінің өтініші бойынша; Ерлі-зайыптылардың қорғаншысының өтініші бойынша сот рұқсатсыз деп таныған.

Кілт сөздер: неке, сот, некені бұзу, Азаматтық кодекс

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы недействительности и прекращения брака: сравнительно-правовой анализ. Развод – неприятный процесс, как ни посмотри на него. Кодекс Республики Казахстан «О браке и семье» является основным нормативным правовым актом, регулирующим порядок разрушения брака. Брак женатых людей может быть разрушен и закончен несколькими способами: через ЗАГС и через суд. Согласно статье 16 Кодекса расторжение брака происходит в следующих случаях: По желанию обоих или одной из сторон; По требованию опекуна супруга, признанного судом неприемлемым.

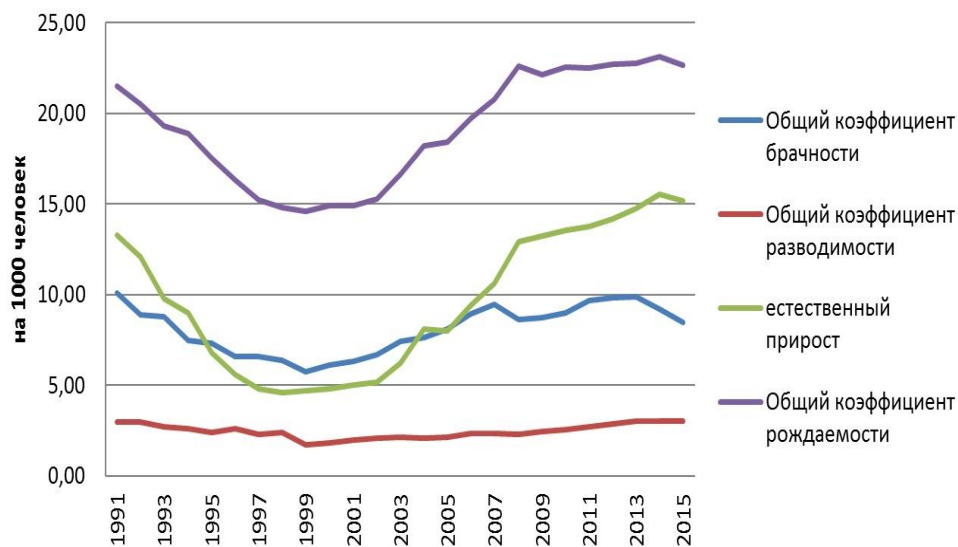
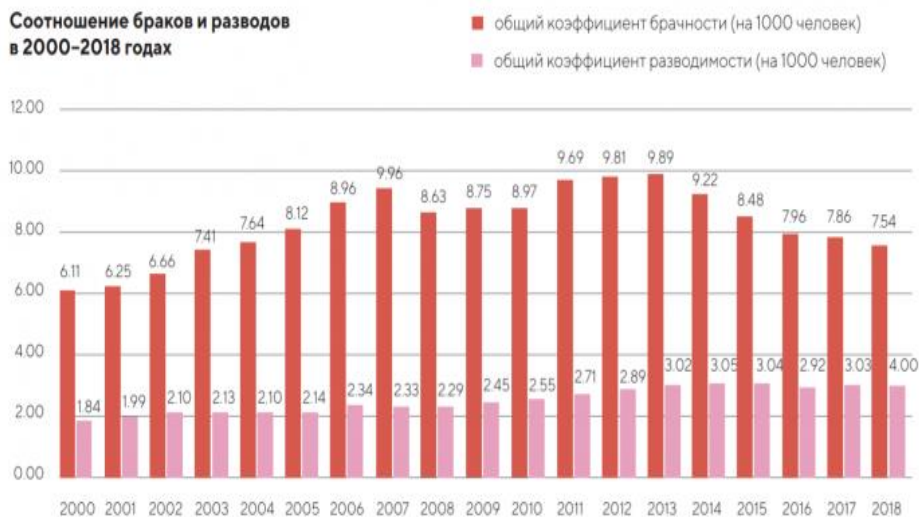
Ключевые слова: брак, суд, расторжение брака, Гражданский кодекс

Annotation. The article deals with the issues of invalidity and termination of marriage: a comparative legal analysis. Divorce is an unpleasant process no matter how you look at it. The Law on Marriage and Stud of KZ the main law and prosecc regulat is process diss marriage. Marriage have been diss ways registry because courts. According to Act, divorce occurs: at the process of zero or both theaca spoused

Keywords: marriage, court, divorce, Civil Code

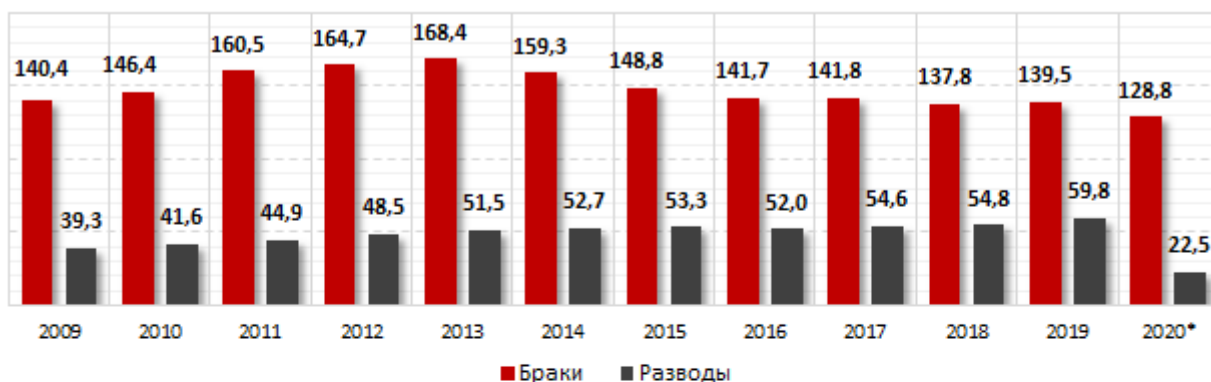
Брак прекращается в связи с наступлением события, определенного законом, или по равной желанию одним из супругов. К событиям, которые касаются расторжению брака, относятся: смерть одного из женатых; снятие брака обеими сторонами в рамках закона. Один из женатых умирает или объявляется умершим, брак автоматически расторгается. Если лицо сзади желает заключить новый брак, достаточно предъявить свидетельство о смерти супруга от предыдущего брака, выданное ЗАГСом. Согласно статье 31 ГК РК, при отсутствии сведений о гражданине по его постоянному месту жительства, он может быть признан умершим в судебном порядке в течение трех лет по требованию заинтересованных лиц. С момента принятия судом решения о признании гражданина умершим брак с ним должен считаться расторгнутым. Именно поэтому на суды возложена задача принятия мер к примирению супругов законом. Но примирение – это не только цель, но и средство сохранения семьи. Поэтому, если выполнить эту обязанность невозможно и это противоречит интересам защиты детей или супругов, то суд расторгнет брак. Если суд придет к выводу, что брак окончательно не расторгнут, он может отложить рассмотрение дела и дать супругам 3 месяца на примирение. Однако точный срок определяется судом в зависимости от обстоятельств каждого дела. В этом случае суд должен учитывать только интересы несовершеннолетних. некоторых случаях разводящиеся супруги самостоятельно решают вопрос о разделе совместного имущества. Но если супруги не согласны, раздел имущества осуществляется судом и обычно делится между ними поровну. брачный договор предусматривает раздел имущества, то по заявлению любой из сторон суд разделит имущество на основании этого договора. [1]

Соотношение браков и разводов в 2000-2018 годах

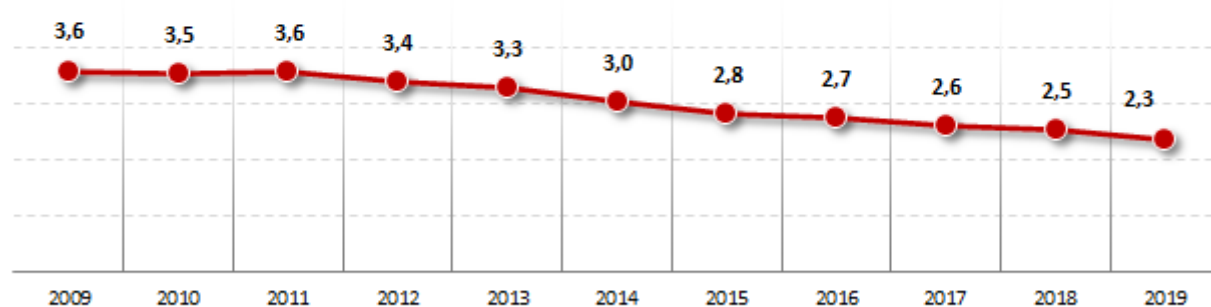

Источник: Комитет по статистике РК

Браки и разводы. Январь–декабрь | тыс. ед.

Отношение браков к разводам. Январь–декабрь

* Здесь и далее — по данным органов регистрации актов гражданского состояния, без учёта решений судов о расторжении брака.

Расчёты *Ranking.kz* на основе данных Бюро национальной статистики АСПиР РК

Государственная регистрация расторжения брака осуществляется органом ЗАГС либо по месту жительства супругов (одного из них), либо по месту. Расторжение брака и выдача свидетельства о расторжении брака производятся органами ЗАГС в присутствии хотя бы одного из супругов по истечении одного месяца после подачи супругами совместного заявления. [2]

Примеры включают сожительство, совместную собственность, взаимную заботу и поддержку. При этом одни правоотношения будут незамедлительно прекращены, а другие можно сохранить. В случае раздела имущества, нажитого в браке, порядок обращения с общим имуществом супругов также прекращается, как правило, в связи с прекращением брака, но в случае нераздела имущества трансформироваться. общее общее имущество. супруги находятся в совместной собственности. Права наследования после смерти супруга при разводе, возмещение ущерба, причиненного смертью разведенного бывшего супруга и др. право также аннулируется. Развод дает право на повторный брак. Прекращение брака путем развода не устраняет прав и обязанностей родителей по отношению к своим детям.[3]

Семья это объединения близких людей, связанных имущественными и неимущественными правами личности, происходящая от брака, родства, усыновления или иных форм воспитания детей и способствующая укреплению и развитию семейных отношений. Правовые признаки семьи следующие: 1. союз людей на основе брака или родства; 2. взаимная вера и финансовая поддержка; 3.

рождение и воспитание детей; 4. взаимная идентичность и права собственности. Родственное родство относится к отношениям между людьми из одной базы или общего предка. Есть две ветви отношений: прямые и косвенные. Брак - равноправный клан мужчины и женщины, создающий имущественные и неимущественные личные отношения между мужем и женой, устанавливаемый с добровольного и полного согласия сторон в целях создания семьи в порядке, установленном законом.[4]

В Казахстане браком признается только союз лиц, созданный в государственных органах АХАТ. Главным условием вступления в брак является обоюдное согласие будущих супругов и достижение ими 18-летнего возраста. Отношения между супругами строятся на принципе равенства прав и обязанностей. Дети, рожденные в гражданском браке, охраняются законом так же, как и дети, рожденные в зарегистрированном браке. Однако такие отношения обычно не влекут за собой юридических последствий для сторон. Государство поддерживает матерей и детей и защищает семью.. Брак расторгается по совместной волеизъявлению и желанию одного или двоих супругов при наступлении обстоятельств, определенных законом. Расторжение брака осуществляется при расторжении брака в органах АГАТ или в судебном порядке в порядке, установленном законодательством.[5]

Список литературы

1. Кодекс Республики Казахстан «О браке и семье». <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
2. С.М.Алдашев, "Гражданское право и гражданский процесс" <https://kzref.org/aldashev-s-m-azamatti-i-jene-azamatti-is-jrgizuebek-ifi-kafedr.html>
3. Загоровский А.И. Семейное право: Учебник. М.: Зерцало, 2005. <https://stud.kz/show/100811>
4. Кузнецова И.М. Семейное право: Учебник. – М.: Юристъ, 2004 <https://malimetter.kz/neke>
5. Портал электронного правительства Egov.kz https://egov.kz/cms/kk/articles/job_search/enb

ӘОЖ 321

ТАРИХ ӨТІНДЕГІ БІЛІКТІҢ ТҮРЛЕРІ

Махмуд. М.Р. – и.о.доцент

Амангельды А.Е., Калым Г. М.

студенты 4 курса 6В04212 «государственная служба и административное право»
Таразский региональный университет им. М.Х.Дулати

Аңдатпа. Білік адамзат қоғамының пайда болуымен қатар жүреді, бірақ ол білік қоғамға беретін ұйымсыз жасай алмайды. Біліктің болмауы хаосқа, тәртіпсіздікке және анархияға әкеледі. Адамзат тарихында білік көздерінің қалай өзгергенін бақылау өте қызықты. Егер ежелгі әлемде физикалық артықшылық бас алып -кім күшті болса, сол басқарса, одан қалса Орта ғасырларда білік тұқым қуалай бастаған екен. Ортағасырлықта патша-мұрагерлік біліктің символы және

көрінісі болып табылған. Қазіргі уақытта капитал биліктің символына айналуға. Капитал өнеркәсіпке, яғни бизнеске күш береді, бұл өз кезегінде адамдарға билік көзі екені белгілі. Қазіргі уақытта ақпарат биліктің символына айналды. Қоғамда айналатын ақпарат ағынын бақылау арқылы сізде сол қоғамға әсер ету мүмкіндігі бар. Біз зорлық-зомбылық пен капитал ешқайда кетпегенін мойындап керек, олар жәй ғана екінші планға өткенін айта кетуіміз жөн .

Кілт сөздер: билік, көшпенділер, билер, қазақ қоғамы, Қазақ хандығы.

Аннотация. Власть и внешнее проявление человеческого общества идут рука об руку, однако без организации, которая связывает власть с обществом, власть не может существовать. Хаос, анархия и бессилие являются результатом его отсутствия. Интересно наблюдать за эволюцией источников энергии на протяжении всей истории человечества. Если физическое доминирование над сильными, властными мужчинами было правилом в древнем мире, то в средние века власть начала передаваться по наследству через семьи. Монарх представлял и выражал унаследованную власть на протяжении всего средневековья. Столица страны теперь является представительством власти. Промышленность, или, более конкретно, торговля, которая известна как источник энергии для людей, укрепляется капиталом. Информация теперь рассматривается как признак власти.

Ключевые слова: власть, кочевники, би, казахское общество, Казахское ханство.

Annotation. Power arises simultaneously with the emergence of human society, which cannot do without the organization that power gives to society. Lack of power leads to chaos, disorganization and anarchy. it is interesting to observe how the sources of power have changed throughout the history of mankind. If in the ancient world physical superiority gave rise to power-whoever is stronger, he rules, then in the Middle Ages power begins to be inherited. The medieval king is a symbol and manifestation of hereditary power. Currently, capital becomes a symbol of power. Capital gives power to industry, that is, jobs, and this, in turn, gives power to people. Currently, information has become such a symbol of power. By controlling the flow of information circulating in a society, you have the opportunity to influence that society. It must be admitted that violence and capital are also not going anywhere, but simply lagging behind.

Keywords: power, nomads, bi, Kazakh society, Kazakh khanate.

Қай халықтың болмасын әдет- ғұрыптық заңнамалары қашанда болған. Сол заңдылықтар жергілікті халықтың әдет- ғұрпымен үйлестіре жасалған болатын. Ендеше, осы дәстүрлі құқықтағы әдет-ғұрып әлемдегі әр халықтың өзіне тән мемлекет билігіне, қоғамдық құрылысқа, әлеуметтік тұрмысқа қалтықсыз қызмет етіп келген. Бұған мысал ретінде ежелгі Рим құқығының негізі болып саналатын «Он екі кестені», Вавилондық «Хаммурапи» заңдарын, Үндістанның «Ману» заңдарын, бүгінгі күні дүниежүзілік құқық тарихындағы зерттеулерді алуға болады. Олардың ішінде рим құқығының кейбір құқықтық нормалары бүгінгі күні азаматтық істерде, соның ішінде жеке кәсіпкерлік саласындағы құқықтық қатынастарды реттеуде жиі қолданылады.

Құқықтық құрылым жүйесінің басында, одан кейін дүние жүзіндегі мемлекеттер қауымдастық құру процесінде қалыптасқан әрбір халықтың дәстүрлі құқықтары болып табылады. Қоғам дамуындағы халықтың ой-өрісі, парасаты, пікірі ұлттық болмысты айырып, соған қызмет ететін құқықтық заң қағидаларын қалаған кезде, оның таңдауын анықтаған билік жолы осы болды. Мыңдаған жылдар бұрын

ежелгі ата-бабаларымыз қалыптастырған дәстүрлі құқыққа тән құқықтық нормалар қазіргі дамуда түрлі қоғамдық формацияларға қызмет етіп, тарихи жылнамаларда жақсы сақталғаны рас.

Дәстүрлі құқық ежелгі дәуірде қазақ елінің мемлекеттік құрылымы мен қоғамдық қатынастар жүйесіне маңызды қызмет көрсетті. 18 ғасырда тек қазақ елі ғана Ресей империясының құрамында болды. 20 ғасырдың ортасынан бастап 20-шы жылға дейін Ресей мемлекеті мен қазақ елінің құқықтық жүйесіндегі дәстүрлі құқықты негізге ала отырып, Сот палатасы өз өкілеттіктерін және оның үш сатылы құқықтық жүйесіне бөлінгенін бүгінгі оқып жатқан немесе жас заңгерлердің барлығы біле бермейді. [1]

Дүние жүзіндегі әрбір елге бағыт-бағдар беретін құқықтық жүйелер олардың салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына сай заңдар мен қағидалар негізінде қалыптасатынын ескерсек, біздің еліміздің құқықтық жүйесі тым ерте қалыптасқаны сөзсіз. Бұл құқықтық жүйе Кеңес дәуіріне дейін болды. Алайда, 1917 және 1919 жылдардағы «Сот туралы» қаулылар қазақ елінің мыңдаған жылдар бойы сақталып келген дәстүрлі заңын Ресейдің кеңестік жүйеден үлгі алған заң жүйесінен мүлдем алып тастады. Қазақстанның қазіргі құқықтық жүйесі роман-германдық жүйедегі Ресей мемлекетінің біртұтас құқықтық жүйесіне еніп, осы елдің Конституциясымен бекітілген заңнаманы пайдаланды.

Енді бұрынғы судьялар салған сара жолды қайта жаңғыртып, Қазақстандағы басқа халықтардың салт-дәстүрі мен мүддесіне қайшы келмейтін ұлттық мінезімізге негізделген заңнамалар аясында ауылдан сот ұйымын құру қажет.

Көшпелілер өрісінің философиясы сот билігін бір мақсатқа – әділеттілікті қорғауға бағындырады. Мағзұмов М. «Билер институты» атты еңбегінде: жалпы, билер сотын қазақ қоғамынан, оның тұрмысынан, халықтың санасынан, ішкі дүниесінен бөлек қарауға болмайды, мұнда бәрі де бар. Құрбандар мен жазалаушылар, қатысушылар әрқашан бидің сөзіне қалай тоқтау керектігін білді. Айтқан сөзіне тоқтамаған наразы адам сөз қадірін білмеген, көрмеген, ақыл-ойы шектеулі адам саналған. Сондықтан істі шешуге оның туыстары мен жақындары тартылған. Қазақ даласында жақсылық пен жамандық, ақиқат пен жалғандық адамның болмысында, санасында интуитивті түрде орнығады дейді.[2]. Осындай ерекше кемел, мінсіз құбылыс – билер соты – ғасырлар бойғы қоғамдық тәжірибеден, ізгілік пен шындыққа деген ұдайы талпыныс пен іздеуден туған.

Қазақ қоғамының осындай киелі туындыдан айырылғанына ғасырдан астам уақыт өтті. Еліміздің біртуар перзенттері Шоқан Уәлиханов, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов және басқалары аумалы-төкпелі заманда сот сотын аман алып қалды. Осы жұмысқа олардың өте көп уақыты мен энергиясы жұмсалды. Егер тамыры кесіліп, түбегейлі жойылмағанда, сөзсіз, бүгінгі заманға бейімделген сот өмір сүрер еді, егер олай болмаса, шыңдалған қағидаларға негізделген абсолютті сот төрелігін жүзеге асыру дәстүрін сақтап қалар едік. Қанша бағалап, қорғағысы келмесе де, өткен жылдардағы би институтын қазіргі мемлекеттік жүйеге келтіру мүмкін емес. Дегенмен, оның қажетті элементтерін сот жүйесінде қолданып, құқықтық және сот тәжірибесіне икемді түрде қолдансаңыз, қоғам ұтатыны анық. Осыған байланысты заң ғылымдарының докторы, профессор М.С. Нәрікбаев. Ауылдық, қалалық, аудандық соттардың судьялары жалпыхалықтық дауыс беру арқылы сайланып, қоғамға қауіпті емес қылмыстар бойынша сот ісін жүргізуге өкілеттік берілсе, сот дәстүрі қайта жаңғырады деген сенім бар. Әкімшілік мәселелер, кейбір азаматтық және отбасылық мәселелер және оларға шешім қабылдау өкілеттіктерін беру.

Магистратураның мәртебесі Қазақстан Республикасындағы сот жүйесін дамыту тұжырымдамасының жобасында көрсетілген мамандандырылған соттардың мәртебесіне теңестірілсе, дұрыс болар еді. Біз, бәлкім, сот мүлде қайта жандамайтынына назар аударғымыз келеді. Мұндай қадамның билер сотын құрудағы тиімді тұстары көп болар еді. Біріншіден, судьяларға артық салмақ түсер еді, екіншіден, адамгершілік қасиеттері жоғары көптеген жас қылмыскерлерге ықпал ету арқылы бас бостандығынан айыру мерзімдерін қысқартуға және түрмедегі толып кетуді азайтуға болар еді, егер бұл ынталандыру жүзеге асырылса, сот жүйесіне жаңа көзқарас пайда болар еді. қалыптасады. Сондай-ақ ерлі-зайыптылардың, көрші-қолаңның, аға-інілердің кез келгенінің арасында түсініспеушілік туындаған жағдайда аудандық сотқа немесе басқа да құқық қорғау органдарына шағым түсірмей-ақ көрсетілген мемлекеттік органның қатысуымен шешілуі мүмкін.

Басы қандай болса да, әуелде күдік болатыны белгілі, бұл әрекеттегі ең қауіптісі – тарих тұңғығында жатқан тамаша құбылысқа дақ түсіруден қорқу. Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі заманның биі кім бола алады деген өзекті мәселе. Әрине, би боламын деген адам бидің тарихын жақсы білуі керек, ал заңдылықты жетік білу, яғни заңгер болу басты шарт, өз тұлғасына халық үлкен сенім артуы керек. . Халқымызда «Қарты бар ауыл аз болмайды. Бүгінде талай ежелгі данышпандар өмірде көп нәрсені үйреніп, құрметті еңбек демалысында. Бұл мәселені тұрғындардың өз еркіне қалдыру керек.

Сот палатасының қазақ мемлекетінің даму тарихындағы ерекше биліктің түрі, мемлекеттік биліктің негізгі тұтқаларының бірі, ауызша шешімдерден тұратын құқықтық шығу тегі бірегей институты екендігі тұжырымдалады. , белгілі бір заңдарға негізделген билік жүйесі, тек көпшілік және халық мойындаған тұлғалар жүзеге асыратын билік түрі. Ата Заңымыздың 3-бабында мемлекеттік биліктің қайнар көзі – халық деп көрсетілген. [3]

Жергілікті уәкілетті және атқарушы органдардың қатысуымен жекелеген әкімшілік-аумақтық аймақтарда халық өкілдерінен тұратын мемлекеттік басқару органдарын құру қолданыстағы заңнамалық актілерге қайшы келмейді деген қорытындыға келеміз.

Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық ерекшеліктерін ескере отырып, егеменді еліміздің тарихи дамуының осы кезеңінің өзінде-ақ сот жүйесі жаңа қоғамдық қатынастардың дамуына ықпал ететін күш болар еді. Осы тұжырымдарды негізге ала отырып, республиканың барлық ауылдық және қалалық әкімшіліктерінің аумағында судьялар соттарын құру қажет сияқты.

Оразбаева А. «Қазақ қоғамындағы билер институтының генезисі және тарихи дамуы» атты еңбегінде жаңадан сайланған сотқа өз ережелерін дайындап, ауылдық және қалалық әкімшіліктерде тіркеуден өткізу жеткілікті болатыны айтылған. [4]. Облыстық соттың қаулысы айыпталушыға 5 тәулік ішінде жазбаша түрде жеткізілуі тиіс.

Қорытындылай келе, Республика Президентінің басшылығымен елімізде «Мемлекеттік-құқықтық бағдарламаның» екінші кезеңінің іс-шаралары жүзеге асырылып жатқан кездегі Жалпы сот туралы өз ойымды білдіргім келеді. біз құқықтық мемлекеттің болашағы, оны дамыту және тұрақтандыру жолдары туралы өз ойларымызды білдіргіміз келеді, сондай-ақ осы шараларды жүзеге асыру туралы хаттарымыз туралы ойланғымыз келеді.

Тарихтың өтінде екі жарым мың жыл бойы Аристотель айтқан жүйелеу үстемдік құрып келді. Аристотель мемлекеттің саяси құрылымын «кім билеп

отырғанына», «кімнің мүддесін көздеп отырғанына» қарай сипаттады. Әрине, қоғамда билік бір кісінің, бір топтың, бүкіл халықтың да қолында болуы мүмкін екенін айғақтады. Билік өз мүддесін көздеп отыр ма, жоқ әлде қоғамның мүддесін көздеп отыр ма? Осы орайда ол күллі қоғам мүддесін көздеп отырған билікшіні монарх, билікшіл топты аристократия, көпшілік билігін полития деп атап, бұл санатты жақсы билік деп таныды. Ал, өз мүддесін көздеп билік құратын жеке билікшіні тиран, билікші топты олигархия, көпшілік билігін демократия деп атап, ол санатты «жаман билік» деп таныды. Бұл Аристотельдің грек қалаларындағы билік үрдісін салыстыра отырып жасаған жүйесі болатын. Мемлекеттер әлемнің барлық жерінде пайда болып, оның бәрі грек қалаларының үрдісіне сәйкес келе бермейтіні анық. Осыған қатысты мемлекет теориясы да қалыптасып, өзгерді. Бізге белгілі XVI ғасырда Томас Гоббс пен Жан Боден де билік иесі (егемен)қағидасын қалыптастырды. Бұл ең жоғарғы билік болып саналды. Бұл қисынды жан-жақты талдай келіп, Боден басқарудың ең жақсы түрі абсолютизм деп тапты. Оның ойынша, билікші заңды қалай өзгертуге де құқылы, бірақ өзі ешқандай заңға бағынбайды. Ол дегеніміз қолжаулық болып кетпейді, тек тәңірдің заңы мен адамдардың табиғи құқықтарына ғана құлақ асады. Гоббс те егемендікті өз айтқанымен жүргізетін өктем билік деп түсініп, «Левиафан» атты еңбегінде аждаһа биліктің сипаттамасын жасап шыққан болатын. [5]

Қоғамда биліктің түрлері өзгеріске ұшырап отырды. Оған Джон Локк пен Шарль Луи де Монтескье бұрынғы сакральді биліктің орнына конституциялық билік қисындамасын ұсынды. Локк бойынша, билік иесі монарх емес, халық деп таныды. Қоғамда жеке адам мүддесін қорғау үлкен маңызға ие болып, бұдан либерализм туындады. Осыдан қоғамда жеке мүдде мен ортақ мүддені үйлестіру жүйесі керек болды. Демократия осы арадан өріс алды. Әлемдегі билік үрдісі біркелкілене қоймады, оған монархиялық және республикалық, парламенттік және президенттік, унитарлық және федеративтік мемлекет типтері қатар өмір сүріп жатты. Бізге белгілі XX ғасырда мемлекеттік жүйе демократиялық және тоталитарлық тараптарға жіктелді. XXI ғасырда тоталитарлық жүйе күйреп, демократиялық жүйе жеңіске жетіп, үлкен үмітпен аттап отырмыз. Тоталитарлық жүйе күйрегенімен авторитарлық қауіптің сейілмей тұрғаны анық болса, демократия жеңіске жеткенімен оған қатысты көзқарастардың ала-құлалығында ескергеніміз дұрыс.

Бүгінгі тәуелсіз елдің алдында тұрған басты міндет өткен тарихтың көшіне үңіле отырып, өзімізді қазіргі әлемнің алдында тұрған жаңа міндеттер жолында жетілдіру тұр. Бұл жолда талмай еңбек ету мен біліктілігімізді арттыру арқылы заманауи құндылықтарды жаңа қырынан қарастыру арқылы өзімізді шыңдау тұр. Биліктің жоғарғы деңгейде көрініс табуына халықтың саяси сауаттылығы мен құқықтық сауаттылығын арттыратын үрдістердің кеңінен қоғамда жол табуы үлкен маңызға ие болып отыр. Ендеше, ішкі билік неғұрлым тұрақты болғанда ғана, халықаралық саясатта да өзін дербес түрде шыңдай алатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мыңбатырова Н. Қазақ Хандығы тұсындағы билер институты // Қазақтың ата заңдары. 10 томдық /Бағдарлама жетекшісі С.З.Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 2 Т. – 393-398 б.
2. Мағзұмов М. Билер институты // Қазақтың ата заңдары. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 2 Т.- 371-378 б.

3. Хамитова А.К. Қазақ қоғамындағы билер және би институты // Өлкетану. Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми көпшілік журналы – 2003. - № 3. – 118-121 б.
4. Оразбаева А. Қазақ қоғамындағы билер институтының генезисі мен тарихи эволюциясы // Қазақтың ата заңдары. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі С.З.Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 2 Т. – 455-463 б.
5. А.С.Ибраева, Н.С. Ибраев Теория государства и права Алматы, 2003г.

УДК 343

ДАКТИЛОСКОПИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫЛМЫСТАРДЫ АШУ ЖӘНЕ ТЕРГЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Базарбай Д.Б., Кусбеков А.Р.

БВ04211 «Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының 4-курс студенттері
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Бұл мақаланың өзектілігі қазіргі уақытта қылмыс жасаған тұлғаларды іздестіру және есепке алу, қылмыстарды ашу және дұрыс тергеу үшін саусақ іздерін алудың үлкен маңызға ие болуымен байланысты. Саусақ іздерін зерттеу нәтижелері көптеген басқа нұсқалардың ішінен жалғыз нұсқаны таңдауға көмектеседі, соның арқасында сіз істің нақты мән-жайын біле аласыз, сонымен қатар куәлардың айғақтарында елеулі қайшылықтарды жоюға көмектеседі. Сұхбат алды. Қылмыс орнында қалған саусақтар мен қолдардағы папиллярлық іздер қылмыскердің жеке басы туралы ақпараттың ең көп таралған және ең құнды көзі болып табылады. Бұл олардың айқын даралығы мен өзгермейтіндігіне байланысты. Қылмыстық істердің барлық санаттарында дерлік адам қолының іздері сақталған. Бұл іздерді диагностикалық және сәйкестендіру мәселелерін шешу үшін пайдалану маңызды дәлелдер мен индикативті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Практикалық нәтижелер көбінесе осы тақырыптың теориялық зерттелу деңгейіне байланысты, оның теориялық және практикалық маңыздылығын анықтайды.

Кілт сөздер: саусақ іздері, дактилоскопия, дактилоскопиялық сараптама, заттай айғақ.

Аннотация. Актуальность данной статьи обусловлена тем, что снятие отпечатков пальцев сейчас имеет большое значение для поиска и регистрации лиц, совершивших преступление, для раскрытия и надлежащего расследования преступлений. Результаты исследования отпечатков пальцев рук помогают выбрать среди множества других вариантов единственную, благодаря которой можно узнать реальные обстоятельства дела, а также способствуют устранению существенных противоречий в показаниях свидетелей. Проинтервьюирован. Следы папиллярных узоров на пальцах и руках, оставленные на месте преступления, являются наиболее распространенным и наиболее ценным источником информации о личности преступника. Это связано с их ярко выраженной индивидуальностью и неизменностью. Следы человеческих рук сохранились практически по всем категориям уголовных дел. Использование этих следов для решения задач диагностики и идентификации позволяет нам получить важные свидетельства и ориентировочную информацию. Практические результаты во многом зависят от

уровня теоретической проработки данной темы, что определяет ее теоретическую и практическую значимость.

Ключевые слова: отпечатки пальцев, дактилоскопия, дактилоскопическая экспертиза, вещественная доказательство.

Annotation. The relevance of this article is due to the fact that fingerprinting is now of great importance for the search and registration of persons who have committed a crime, for the disclosure and proper investigation of crimes. The results of the study of fingerprints help to choose the only one among many other options, thanks to which you can find out the real circumstances of the case, and also help to eliminate significant contradictions in the testimony of witnesses. interviewed. Papillary marks on fingers and hands left at the crime scene are the most common and most valuable source of information about the identity of the perpetrator. This is due to their pronounced individuality and immutability. Traces of human hands have been preserved in almost all categories of criminal cases. Using these traces to solve diagnostic and identification problems allows us to obtain important evidence and indicative information. Practical results largely depend on the level of theoretical study of this topic, which determines its theoretical and practical significance.

Key words: fingerprints, dactyloscopy, dactyloscopy examination, physical evidence.

Жақында бізге бұл тек ғылыми-фантастикалық фильмдерде болуы мүмкін, сценаристтің шығармашылық ойлауының жемісі сияқты көрінді. Бірақ шындық мынада, саусақ ізін оқу құрылғысында саусақты сипау сәйкестендіру нысаны ретінде күнделікті қимылға айналғаны сонша, біз оны кеңсеге кіру немесе смартфон құлпын ашу үшін де қолданамыз.

Ол тіпті ауруханаларда пациенттерді сәйкестендіру үшін және, мысалы, дүкендер мен қонақүйлерде төлем әдісі ретінде зерттелуде. Саусақ ұштарындағы (сонымен қатар алақандар мен табандардағы) бұл ерекше белгілер бізді табиғаттан ерекшелендіретін «штрих-код» сияқты. Өйткені екеуі бірдей емес.

Саусақ іздерін сәйкестендіру ретінде пайдаланудың ұзақ тарихы бар. «4 000 жыл бұрын вавилондықтар оларды келісім-шарттар жасау үшін пайдаланды. Кем дегенде б.з.б. 11 ғасырдан бастап ол Қытайда белгілі болды, сол жерден 14 ғасырда Темірлан әулетімен бірге Парсыға келді деген болжам бар» [1]. Сол кезде тарихшы Рашид ад-Дин Табиб: «Тәжірибе көрсеткендей, екі адамның саусақтары бірдей емес» деп тұжырымдаған.

Фаулдс пен Гальтон саусақ ізін сәйкестендіруді практикалық қолдану тегі бойынша хорват, бірақ Аргентинада отбасын құрған Хуан Вучетич Ковачевичке тиесілі. 1888 жылы Ла-Плата қаласындағы Буэнос-Айрес провинциясының полициясына жұмысқа орналасты. Антрополог тұтқындардың саусақ іздерін полиция файлдарына жазуды бастады және саусақ іздерінің орналасуына байланысты төрт негізгі түрге қысқартқан өзінің жеке жіктеу жүйесін жасады.

1892 жылы оның әдісі қылмыс болған жердегі саусақ іздерін қолдану арқылы тарихта алғаш рет кісі өлтіруді ашуға көмектесті. Франсиска Рохас есімді әйелдің балалары өлтірілді және ол күйеу ретінде бас тартқан ер адамды кінәлады. Полиция қызметкерлері күдіктіні азаптағаннан кейін де мойындауын ала алмағандықтан, жан-жақты тергеу жүргізіп, есіктен қанды саусақ ізін тапты.

Оны салыстыра отырып, олар өлтірушінің анасынан басқа ешкім емес екенін анықтады, ол дәлелдерге тап болған кезде, ақыры мойындады. Полиция бастығының

Аргентинадағы саусақ ізі жүйесін ресми түрде қабылдауы көп уақытты талап етпеді, кейінірек анықталғандай, Аргентинаны идентификация әдісі ретінде саусақ ізіне ғана сүйенетін бірінші ел болды. 20 ғасырдың басында Вучетич жүйесі бүкіл әлемге тарай бастады.

«Англияда саусақ іздері дәлел ретінде қолданылған бірінші кісі өлтіру бойынша сот процесі 1905 жылы өтті, ол кезде ағайынды Альфред пен Альберт Страттон әйел мен оның күйеуін өлтірген дүкен ұрлығы үшін айыпталған. Скотланд-Ярд инспекторы Чарльз Стокли Коллинз қазылар алқасына саусақ іздерінің жіктелуін және даралау жолдарын түсіндірді» [2]. Содан кейін ол дүкен кассасынан тапқан таңбаны және Альберттің оң саусақ ізі бар сәйкестікті көрсетті.

Бұл өлім жазасына кесілген ағайындылардың кінәлі екендігінің ең сенімді дәлелі болды. Заманауи криминологияда саусақ іздері генетикалық сынақтар сияқты басқа өте озық әдістерге қосымша құрал болғанымен, олардың жеке идентификация жүйесі ретінде қолданылуы адамзат тарихында «бұрын» және «кейінгі» уақытты белгіледі.

«Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес саусақ ізін зерттеуді тағайындау тергеу ұйғарымы (сот бұйрығы) шығаруды көздейді, ол іс бойынша жиналған дәлелдемелермен бірге сараптама жасау мекемесіне жіберіледі.» [5].

Саусақ ізін тексерудің өзі төрт кезеңнен тұрады: дайындық, бөлек егжей-тегжейлі зерттеулер,

салыстырмалы зерттеу, зерттеу нәтижелерін бағалау және қорытындыларды тұжырымдау.

Дайындық кезеңінде, бұрын айтылғандай, маман саусақ ізін тексеруді тағайындау тәртібімен танысады, сұрақтарды түсіндіреді, маман лицензиясын белгілейді; тексерілетін заттардың қаптамасының жай-күйін тексереді, олардың бүтіндігін, қажетті реквизиттерінің (зерттеуші, маманның мөрлері мен қолдары, растаушы куәлардың) болуын тексереді, өйткені ол тасымалдау кезінде алынған заттарға әсер етті, келіп түскен материалдарды тексереді.

Егжей-тегжейлі іздеудің егжей-тегжейлі қадамы. Оқиға болған жердің атауына «бөлек» деген терминді енгізу арқылы біз сараптама объектілерінің әрқайсысының тексеруші таңдаған ретімен егжей-тегжейлі сараптамаға жататынын атап өтуді мақсат етеміз.

«Егжей-тегжейлі зерттеудің мақсаты - папиллярлық үлгілердің жалпы және ерекше белгілерінің максималды санын анықтау, олардың сипаттамасын (көлемі, пішіні, салыстырмалы орналасуы, құрылымдық бөлшектері және т.б.) анықтау» [3].

Зерттеу нәтижелерін бағалау және қорытындыларды тұжырымдау кезеңі зерттеу процесін аяқтайды. Бүкіл процесс бағаланады. зерттеу, қолданылған әдістеме және ол ұсынған әдістер, алынған нәтижелердің негізділігі. Қиындық сонымен қатар қателерді анықтау және жіберу және мүмкіндігінше қайта тексерусіз оларды түзету болып табылады.

Мұндай түрдегі дәлелдемелер жиі кездесетін қылмыстық әрекеттер, мысалы, кісі өлтіру және тонау.

Кісі өлтіру жағдайында келесі белгілерді табу ықтималдығы жоғары:

- атыс қаруы мен пышақ; әдетте, қылмыскерлер оларды жиі пайдаланады.

- Раковиналарда қылмыскер әдетте қолдарын немесе аксессуарларын жуу үшін пайдаланатындықтан, олардың кілттері мен тұтқаларына қарау маңызды, өйткені бұл қылмыскерлер жиі қолданатын орындардың бірі.

- Есік пен терезе тақтайшалары мен тұтқаларында жарық қосқыштары бар, себебі қылмыскер әдетте қылмысты жасау кезінде оларды белгілі бір уақытта пайдаланады.

- сода, шарап, ликер бөтелкелері, хрусталь стакандар немесе басқа материалдар, күлсалғыштар.

- Жиһаз, әсіресе пластик төселген жиһаздар.

Қылмыстық әрекеттер ұрлықпен байланысты болса, сіз негізінен мына жерлерді қарауыңыз керек:

- Есіктер мен терезелердің тақталары мен тұтқалары.

- Ас үй ыдыстары және кейбір жиһаздар, әсіресе электр құрылғыларына арналған үстелдер мен қосалқы жиһаздар.

- Тұрмыстық техника.

- Ликер бөтелкелері, стакандар, күлсалғыштар, сондай-ақ бұрағыштар, шыны кескіштер және т.б.

Көлік ұрланған кезде біз оларды руль дөңгелегі, руль дөңгелегі, беріліс тетігі, артқы көрініс айнасы, радио және т.б.

Алдын ала тергеу кезінде сарапшының қорытындысын бағалау мәселесі қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының маңызды мәселесі болып табылады. Сарапшы өз құзыреті шегінде, оның ішінде сараптама тағайындау туралы шешімде белгіленбесе де, сарапшының зерттеу нысанасына қатысты мәселелер бойынша пікір білдіруге құқылы.

Сарапшының қорытындысын бағалау кезінде тергеуші сараптаманы дайындаудың, тағайындаудың және өткізудің іс жүргізу тәртібінің сақталуын тексеруге, сондай-ақ егер бар болса, бұзушылықтың салдарын бағалауға міндетті; қорытындының толықтығын тексеру, қорытындының ғылыми негізділігін бағалау, дәлелдемелерді іс үшін маңыздылығы, жол берілетіндігі және басқа дәлелдемелерді жүйеге енгізу тұрғысынан бағалау.

Белгілі бір қылмысты тергеудің сәттілігі ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда қылмыстың ашылуы көбінесе тергеушілер мен жедел-іздістіру қызметкерлерінің шебер және жылдам тактикалық және әдістемелік әрекеттеріне байланысты. оның маңыздылығы бар әзірлемелерді талдау мен үйлестіруде, қол жеткізген ұтымдыларды жалпылауда, саусақ іздерін зерттеу және қол іздерін сараптау жұмыстарын одан әрі жалғастыру үшін болды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Криминалистика: Университеттерге арналған оқулық / Ред. А.Ф. Волынский. - М.: Заң және құқық, ЮНИТИ-ДАНА, 1999 ж.
2. Криминалистика: Оқу құралы / Ред. А.Г. Филиппов. - 2-бас., қайта қаралған. және қосымша – М.: Ұшқын, 2000 ж.
3. Криминалистика: ЖОО-ға арналған оқулық / Ред. Н.П. Яблоков. - 2-бас., қайта қаралған. және қосымша - М.: Заңгер, 2001 ж.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі (2019 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) ...
5. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕССИК КОДЕКСІ (02.01.2021 ж. өзгерістер мен толықтырулармен)

УДК349.2

КИБЕРҚЫЛМЫСТАР: ТҮСІНГІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ҚАРСЫ ШАРАЛАР

**Базарбай Д.Б., 6В04211 «Қылмыстық құқық және процесс»
мамандығының 4-курс студенті**
**Асан Д.А., 6В04212 « Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық»
мамандығының 4-курс студенті**
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Бұл мақалада кибер алаяқтықты тергеу кезінде туындайтын проблемалық мәселелер қарастырылады. Киберқылмыстардың пайда болуы мен дамуына байланысты криминалистика алдында бірқатар қиындықтар туындады, олардың ішінде, ең алдымен, киберқылмыстарды тергеуді криминалистикалық қамтамасыз етуді атап өткен жөн. Құқық қорғау органдары мұндай қылмыстарға қалай қарсы тұруға және оларды қалай ашуға болатындығы туралы толық түсінікке ие болуы керек деген пікірмен келісуге болмайды. Бұл, әсіресе, киберқылмыстар өз жиынтығында қылмыстың жаңа түрін — киберқылмысты қалыптастырған кезде, ол қазірдің өзінде қылмыстық әрекеттерді жасаудың нақты әдістерімен сипатталады және т. б.

Кілт сөздер: кибер алаяқтық, майнинг, криминалистика, тергеуші, қылмыс жасау тәсілі, алаяқ, интернет.

Аннотация. В этой статье рассматриваются проблемные вопросы, возникающие при расследовании кибер-мошенничества. В связи с возникновением и развитием киберпреступлений перед криминалистикой возник ряд трудностей, среди которых следует отметить, прежде всего, Криминалистическое обеспечение расследования киберпреступлений. Нельзя не согласиться с тем, что правоохранительные органы должны иметь полное представление о том, как противостоять таким преступлениям и как их раскрывать. Это особенно актуально, когда киберпреступники в своей совокупности формируют новый вид преступности — киберпреступность, которая уже характеризуется специфическими методами совершения преступных деяний и т.д.

Ключевые слова: кибер-мошенничество, майнинг, криминалистика, следователь, способ совершения преступления, мошенник, интернет.

Annotation. This article discusses the problematic issues that arise in the investigation of cyber fraud. In connection with the emergence and development of cybercrime, forensics faced a number of difficulties, among which, first of all, it should be noted the forensic support of the investigation of cybercrime. One cannot but agree with the opinion that law enforcement agencies should have a complete understanding of how to resist such crimes and how to solve them. This is especially true when cybercrime forms in its totality a new type of crime — cybercrime, which is already characterized by specific methods of committing criminal acts, etc.

Keywords: cyber fraud, mining, forensics, investigator, way of committing a crime, scammer, internet.

2020 жылы коронавирустық инфекция пандемиясы киберқылмыс жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуына себеп болды. Алаяқтықтың жаңа тәсілдерінің бірі — карантинде болғаны үшін өтемақы төлеу туралы ұсыныс. Алаяқтар "Интернет"

желісін қолдана отырып, мемлекет карантинге байланысты барлық азаматтарға ақшалай қаражат төлейді деген жалған мәліметтерді таратады. Мұндай төлем туралы хабарландыруда ресми сайттың қосарланған интернет-сайтына сілтеме болуы мүмкін. Онда сіз ақша алу туралы сауалнаманы толтыра аласыз, бірақ төлемді жүзеге асыру үшін комиссияны төлеу ұсынылады (электрондық қолтаңба жасау, төлемнің "алушысының" деректерін тексеру және т.б.). Ақырында "пандемия" заңдарын түсінбеген адамдар комиссияны төлейді және қолма-қол ақшасыз қалады.

Тағы бір әдіс-бұлтты майнинг кибершабуылдары (яғни. қашықтағы компьютерлік қуаттарды пайдаланып криптовалютанан өндіру кезінде) қашықтықтан майнинг қызметтерін ұсынатын компания жабдықты сатып алу, ондағы криптовалютанан өндіру және пайдаланушыларға сыйақы пайыз төлеу үшін пайдаланушылардан ақы алады. Алайда, шын мәнінде, алаяқтардың ниеті қысқа уақыт ішінде ақшаны алу және сыйақы пайызын төлемеуге бағытталған. Алаяқтықтың бұл әдісі көбінесе басқалармен біріктіріледі, мысалы, танымал компаниялардың жалған қосарланған сайттарын құру. Демек, киберқылмыс жасаудың екі әдісі де оларды ұрлау арқылы қолма-қол ақшаны иемденуге бағытталған. Бірақ олардың әрқайсысы қылмыстарды тергеудің әртүрлі барысы мен тактикасын алдын-ала анықтайтыны сөзсіз. Екіншіден, киберқылмыс жасалатын заттардың қатысуымен барлық қоғамдық қатынастар отандық заңмен тиісті түрде реттелмеген. Біз, мысалы, криптовалюта туралы айтып отырмыз, оған қол сұғушылық әлі ұрлық ретінде анықталмаған. Алайда, криптовалюта толығымен заңды емес болғандықтан (жеке тұлғалардың еркін қарым-қатынасы үшін) ғылым оны елемейді мүмкін. Осылайша, киберқылмыс жасаудың ең көп таралған тәсілдерін сипаттау қылмыстың зерттелетін түрі өте алуан түрлі екенін дәлелдейді. «Кибер алаяқтық жасаудың заманауи тәсілдерінің келесі негізгі белгілері бар деп айтуға болады: біріншіден, үнемі жаңару және киберқылмыс жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуы. Көрнекі мысал - "кибер алаяқтық", ол қазірдің өзінде компьютерлер, "Интернет" желісі және басқа да ақпараттық технологиялар қатысатын әртүрлі алаяқтық схемаларды қамтиды; екіншіден, киберқылмыстың әртүрлі тәсілдерін бір-бірімен біріктіруге болады; үшіншіден, киберқылмыс жасаудың жаңа тәсілдері өзгерістерге байланысты тез пайда болады олар қоғам өмірінде болады. Мысалы, киберқылмыстың көптеген жаңа әдістері пандемиядан туындады. Яғни, қылмыскерлер қазіргі өмір сүру жағдайларын, жаңа технологияларды және басқа өзгерістерді пайдаланудың жолдарын табады. Демек, бұл киберқылмыстарды тергеудің іс жүзінде қалыптасқан әдістемелерінің ескіруіне әкеледі. Бұл проблемалардың салдарының бірі-киберқылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту жиі емес.»[1]

Сонымен, «2021 жылдың қаңтарында Қазақстанда үш мыңнан астам кибершабуыл жасалды, бұл өткен жылдың қаңтарымен салыстырғанда 2,8 есе көп. Сонымен бірге, бір жыл бұрын кибершабуылдар саны 30,5 пайызға төмендегенін көрсетті, - деп хабарлайды TENGRI NEWS .KZ тілшісі RANKING. KZ сайтына сілтеме жасап.»[2]

Кибер алаяқтықты тергеуді ұйымдастыруда компьютерлік технологияны меңгерген сарапшылар мен мамандар маңызды рөл атқаратыны сөзсіз: олар осы қылмыстың іздерін анықтай алады, кейбір деректерді қалпына келтіре алады, іздердің жойылуын болдырмайды және т.б.

Кибер алаяқтықты тергеу әдістемесін әзірлеу тергеуші мен іс жүргізуге қатысатын басқа субъектілер компьютерлік қылмыстардың ерекшеліктерін түсінуі

керек деп болжауы керек және ақпараттық технологиялардың өзін түсіну. Демек, тергеу субъектісі телекоммуникация саласында, компьютерлік ақпарат саласында жақсы бағдарлануы керек, сонымен қатар Кибер алаяқтықтың іздерін анықтау үшін қажетті құралдар мен әдістерді дұрыс қолдана білуі керек. Бұл тергеушінің қажетті білімі болған жағдайда мүмкін, сонымен қатар компьютерлік қылмыстарды тергеу кезінде мамандандыру принципін жүзеге асыруға тырысады. [3]

Кибер алаяқтық кезінде қолданылатын компьютерлік технологиялар оларды қолдануда ерекше логиканы ұсынады, ол ойлау процесіне қойылатын қатаң тәртіпке негізделген. Қылмыскерлердің өзіндік логикасы қалыптасады. Оған тергеуші мен оған көмектесетін адамдар қарсы тұруы керек. Бұл жағдайда тергеушіге қойылатын маңызды талап-бұл күрделі мәселелерді шешуде өзін-өзі ұйымдастыруға және шоғырлануға қабілеттілікті, сондай-ақ жаңасын зерттеуге дайындықты қамтитын тәртіп, өйткені бұл сала қарқынды дамып келеді.

Сондықтан кибералақтықты тергеуді ұйымдастырудың қарастырылып отырған ерекшеліктері мен мәселелері тергеу органдарына жаңа криминалистикалық көзқарасты талап етеді. «Жаңа дәлелді сот-сараптамалық ұсынымдарды әзірлеумен қатар (оларды қазірдің өзінде зерттеушілер ұсынып отыр) құқық қорғау органдарының қызметін дамыту дұрыс сияқты. Болашақта қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасын сот сараптамасы ғылымының жетістіктерін кибералақтықты тергеуге пайдалануға болатындай етіп дамыту қажет сияқты.»[5]

Заңнаманың дамуына келетін болсақ, жекелеген зерттеушілер кибер алаяқтық, жалпы киберқылмыс сияқты, дәлелдемелердің жаңа түріне — "электрондық дәлелдерге" деген қажеттілікті тудырады деген идеяларды айтады. Сәйкесінше, олар ҚР ҚПК-да тиісті мақаланы бекітуді ұсынады, онда жаңа электрондық дәлелдердің түсінігі мен ерекшеліктері ашылады. Бұл идея қызықты, бірақ ол криминалистикалық ғылымның шеңберінен шығып кетеді.[4]

Осылайша, кибералақтықты тергеуді ұйымдастыру криминалистикалық ғылымда және тәжірибеде бекітілген қылмыстарды тергеу тактикасы мен әдістерін қайта қарау қажеттігін айқын көрсетеді. Атап айтқанда, дәстүрлі алаяқтыққа тән типтік тергеу жағдайлары бұл жерде маңызды емес: кибералаық басқа қалада немесе тіпті басқа елде болуы мүмкін және жәбірленуші оның мүлкін кім және қашан ұрлағанын білмеуі мүмкін. Сондықтан тергеу органдарына жаңа криминалистикалық көзқарастың негіздері ұсынылады. Құқық қорғау органдарының қызметін келесі бағыттар бойынша дамыту орынды сияқты:

- біріншіден, құқық қорғау органдары жүйесіндегі ұйымдастырушылық өзгерістер. Тергеу жұмысын ұйымдастыру кибералақтықты тергеуге маманданған жеке бөлімнің болуын болжаса, тергеудің жеткіліксіз техникалық біліктілігі жойылуы мүмкін (немесе мұндай тергеуге көмектесу);

- екіншіден, сот сараптамасы ғылымының дамуын көрсететін заңнамалық өзгерістер. Сонымен, болашақта ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінде дәлелдемелердің жаңа түрі — электронды тұжырымдама мен ерекшеліктерді бекіту мүмкін болып көрінеді.

Әдебиеттер тізімі

1. "Tengrinews" жаңалықтар порталы. Қазақстанда интернет-алақтықтардың саны күрт өсті (22.01.2021 ж.бастап).
2. Юрочкин Н.с. кибер Алаяқтық: оны жасаудың сипаттамалары, әдістері мен әдістері // тавриялық ғылыми шолушы. 2016. № 12–2 (17).

3. Аванесян С. Р. алаяқтық ұрлықтың бір түрі ретінде // құқық: теория және практика. - М.: Тезарус, 2007, № 4 (93). - 65-67 б.;
4. ҚР Қылмыстық кодексі.
5. Баширов а. в. Қазақстан Республикасындағы ақпараттық қауіпсіздік мәселелері // қазіргі заманның өзекті мәселелері. 2015. № 4 (10). 59-61 бет.

УДК 343.915

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ: СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Амангелді Ұ.Қ., Исакова А.Е., Қалым Ғ.М.
6В04212 «Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық»
мамандығыны 4 курса студенттері
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық түсінігі ашылып, оның қоғамдық қауіптілігі көрсетіледі, статистикалық деректерге талдау жасалып, аталған құбылыстың себептері мен қолданыстағы заңнаманы жетілдіру жолдары айқындалған. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың негізгі себептері, қылмыстық сипаттағы іс-әрекеттердің негізгі бағыты анықталып, мұндай әрекеттерді болдырмаудың алдын- алу және шешу жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: қылмыс, кәмелетке толмағандар, жасөспірімдер, құқық бұзушылық, қылмыстар, балалар, оңалту, бейімделу.

Аннотация. В статье раскрывается понятие детской преступности, отображается ее общественная опасность, проводится анализ статистических данных, определяются причины возникновения ранее названного явления и пути совершенствования действующего законодательства. Определены основные причины правонарушений среди несовершеннолетних, основное направление преступной деятельности, рассмотрены пути предупреждения и решения такой деятельности.

Ключевые слова: преступность, несовершеннолетние, малолетние, преступления, дети, реабилитация, адаптация.

Annotation. The article reveals the concept of juvenile crime, displays its public danger, analyzes statistical data, the causes of the previously named phenomenon are determined and ways to improve the current legislation. The main causes of offenses among minors, the main direction of criminal activity are determined, ways of preventing and solving such activities are considered.

Keywords: crime, juvenile, minor, children, rehabilitation, adaptation.

Соңғы онжылдықта қоғам балалардың ауыр жағдайына немқұрайлылық танытуда. Қоғамда әркім өз мәселесімен айналысып, баланың қауіпсіздігі мен тәрбиесіне аз көңіл бөлінуде. Соның салдарынан балалар тәрбие, білім, мәдениет, сыйластық, мейірімділік, адамгершілік, имандылық сияқты ұғымдарды ұмытып кеткен сияқты. Агрессияның әсерінен олар қоғамға қатыгездік көрсетіп, өздері оны

ұғынбай құқық бұзушылық жасайды. Осыған байланысты кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтар өсуде, оның ішінде: ұрлық, тонау, балалардың пышақ ұстауы, бұзақылық, зорлау, көлікті заңсыз иелену және т.б. Жасөспірімдер жасаған қылмыстар ең алдымен баланың денсаулығына, психикасына және өміріне әсер етеді. Балаларды қорғау, қылмыстың келеңсіз зардаптарын болдырмау және алдын алу қоғамның маңызды қызметіне айналуы тиіс. Сонда ғана біз балаларды тура жолға салып, қылмысты жоя аламыз.

Қазақстанда кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс мәселесі өте өзекті. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, жыл сайын қылмыс жасаған сегіз мыңға жуық кәмелетке толмағандар анықталса, оның жартысына жуығы қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Соңғы сегіз жылда кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу және оңалту орталықтарына қараусыз және панасыз қалғаны үшін 70 мыңнан астам кәмелетке толмағандар орналастырылды, оның 10 796-сы балалар үйлері мен мектеп-интернаттарға орналастырылды.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық өзекті мәселе болып қала береді, өйткені кәмелетке толмаған қылмыскерлердің үлесі қылмыстық жауапкершілікке жол берілген жастан кіші. Сондай-ақ, жыл сайын осы санаттағы тұлғалар жасаған қылмыстардың ауырлығының асқынып келе жатқанын ескерген жөн. Бұл кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыспен күрестегі олқылықтарды көрсетеді.

Балалар қылмысы – кәмелеттік жасқа толмаған адамның қылмыс жасауымен сипатталатын құбылыс, ал кейбір жағдайларда бұл құбылысты қылмыстық жауаптылық жасына толмаған адам жасайды.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жалпы жас 16 жасты құрайды. Бірқатар қылмыстар үшін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 2-бөлігіне сәйкес қылмыстық жазалау шаралары он төрт жасқа толған адамдарға қолданылады. Осы жасқа дейін адамдар қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды. Қолданыстағы заң шығарушы балалар ісіне аса назар салып қарайды, өйткені қылмыстық жауаптылық жасы он төрт жасқа дейін психиканың өзінің іс-әрекеті мен іс-әрекетінің мәнін толық және саналы түрде түсіну үшін жеткілікті түрде қалыптаспағандығымен түсіндіріледі. сондай-ақ осы әрекеттерден туындауы мүмкін ықтимал зиянды болжау. Дегенмен, қылмыс сияқты қоғамның жасарып бара жатқанын, ал қазіргі балалар әлдеқайда озық әрі саналы, ал кейбіреулері ересек қылмыскерлерге қарағанда қатыгез екенін естен шығармау керек. Осыған сүйене отырып, бала, мысалы, өзінің іс-әрекетімен зиян, қасірет және азап әкелетінін түсінбейді. Кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға төзімділік абсолютті тиімсіздікті көрсетеді және соның салдарынан балаларды одан сайын қатыгездікке итермелейді, өйткені олар бұл үшін жаза болмайтынын біледі. [1]

Қиын жасөспірімнің тұлғасы, әдетте, әлеуметтену деңгейінің төмендігімен сипатталады және оның тәрбиесінің негізгі үш саласында: отбасында, мектепте (бастауыш кәсіптік білім беру мекемесінде) және жұмыста олқылықтар мен кемшіліктерді көрсетеді. Екінші жағынан, қиын жасөспірімнің тұлғасына ерекше сфера - көше, аула, теріс бағдардағы көше топтары, достарының теріс ықпалы үлкен әсер етеді.

Қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың басым бөлігін ұлдар құрайды. Мұның себебі – тұлға қалыптасатын ортамен, адамгершілік формалардың

жағдайларымен әлеуметтік қатынастардың айырмашылығы; қақтығыс жағдайында мінез-құлық пен тұлға әрекетіндегі айырмашылықтар. Сондай-ақ баланың қоршаған ортасы, достары, өз күштері мен өзіне деген сенімділігі әсер етеді. Біреуді ұрып-соғып, намысын таптап, ойына келгенін істеп, азаптауынан баланың күш-қуаты, өзіне деген сенімі қалыптасады. Мұның бәрі олардың күші мен тәуелсіздігінің көрінісі. Кәмелетке толмаған қылмыскерлер арасында ер адамдардың басым болуы жыныстың психикалық-психологиялық ерекшеліктерімен, ұлдар мен қыздардың мінез-құлқындағы, тәрбиесіндегі тарихи қалыптасқан айырмашылықпен, ерлердің белсенділігі, іскерлігі және басқа да жалпы сипаттарымен байланысты болады.[2]

Жасөспірімдерді қылмыс жасауға мына факторлар әсер етеді: отбасындағы қолайсыз жағдай, сабаққа бармау, тәрбиелік жұмысты аз жүргізу, интернет желілерін дұрыс қолданбау, өздерінің құқықтарын дұрыс білмеу, т.б.

Кәмелет жасқа толмағандар арасындағы қылмыстың алдын алуда маңызды болып тәрбиелік сипаттағы шаралар саналады. Қылмыстық заңда кәмелетке толмағандарға арналған арнайы бөлімінің болуы бұл еліміздің қылмыстық заңының жоғары даму деңгейін көрсетіп отыр. Кәмелетке толмағандардың арасындағы құқық бұзушылықпен күресу – қылмыспен күресудің басты бағыттарының бірі.

Статистикалық мәліметтерге сәйкес, қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың жалпы санында ер адамдар шамамен 90%, қыздар - шамамен 9% құрайды. Соңғы жылдары жасөспірім қыздар мен қыздардың жасаған қылмыстарының ауқымы мен санының өсуі байқалады. Жезөкшелікпен айналысатын, маскүнемдікке салынып, азғын өмір салтын ұстанатын, оның болмай қоймайтын салдары қылмыстық мінез-құлық болып табылатын жасөспірім қыздардың санының көбеюі кездейсоқ емес.

Тұрғылықты жері бойынша қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарды зерттеу олардың арасында қала тұрғындарының үлесі 75%, ал ауылдық жерлерде 25% құрайтынын көрсетеді. Бұл айырмашылықтар әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, сондай-ақ ауыл мен қалада тарихи қалыптасқан дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға байланысты.

Құқықтық әдебиеттерде құқық бұзушының білім деңгейі мен жеке басының арасындағы байланыс жиі көрсетіледі. Осы негізде кәмелетке толмаған қылмыскердің белгілі бір дәрежеде мәдениеті мен қызығушылық деңгейіне байланысты оның әлеуметтік функцияларын орындаудағы әлеуетті қабілетін бағалауға болады. Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың білім деңгейі туралы айтатын болсақ, олар қатарластарынан төмен екендігін айта кеткен жөн. Олардың ішінде мектепті, кәсіптік-техникалық училищелерді және кейбір жалпы білім беретін мектептерде оқымай, тастап кету фактілері жиі кездеседі.

Қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың 30%-дан астамы еш жерде оқымаған және жұмыс істемеген, уақытша жұмыс істемейтін немесе студент емес қатысушылар санының өсу тенденциясы байқалады.[3]

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде кәмелетке толмағандарды қылмыстық қудалау және соттау істері туралы жеке бөлім бар. Бұл бөлім олардың құқық қорғау органдарымен қылмыстық жауапкершілікке тартылған кездегі құқықтық жағдайын реттейді. Егер кәмелетке толмаған адам ауырлығы орташа және ауыр қылмысты алғаш рет жасаса, қылмыстық жауаптылықтан құтылып, оған тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдануға болады. Мәжбүрлеу шараларына мыналар жатады: ескерту; ата-анасының немесе олардың құқықтық мирасқорларының немесе мамандандырылған мемлекеттік органның

қадағалауымен ауыстыру; бос уақытын шектеу және кәметке толмағанның мінез-құлқына қойылатын ерекше талаптарды анықтау.

Кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу, бір жағынан, кәметке толмағандардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, әлеуметтену институттары қызметінің бұзылуының кері әсерін әлсірету болса, екінші жағынан, қоғамды қылмыс пен қылмыстық шабуылдардан қорғау болып табылады.

Қазақстан Республикасының заңнамасы азаматтардың, атап айтқанда кәметке толмағандардың бостандығы мен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығын реттейді. Халықаралық құқықтың қағидалары мен нормаларына және халықаралық шарттарға сәйкес осы бөліктегі ұлттық заңнама кеңейтілді және жетілдірілді. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі жүйесінде Кәметке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу және оңалту орталықтары ішкі істер органдарының құрылымдық бөлімшелері болып табылады. Олардың қызметі «Кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың профилактикасы және балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 11-бабына сәйкес айқындалады.

Кәметке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу және оңалту орталықтарының негізгі міндеттері: кәметке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың, қадағалаусыз және панасыз қалудың алдын алу, оларға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау, жою; кәметке толмағандарды қабылдау, оларды әлеуметтік бейімдеу және оңалту; кәметке толмағандарды арнаулы білім беру ұйымдарына және ерекше режимдегі білім беру ұйымдарына жеткізу, ұсталған балалар мен жасөспірімдерді орналастырудың басқа да шараларын қолдану.[4]

Кәметке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу және оңалту орталықтарында белгіленген тәртіппен кәметке толмағандар орналастырылуы мүмкін: қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жасқа толғанға дейін қоғамға қауіпті әрекеттер жасаған; өмір сүру және тәрбие жағдайлары бойынша бұрынғы тұрғылықты жері бойынша одан әрі тұру мүмкін болмаған жағдайларда қылмыс жасады деп айыпталған; арнаулы білім беру ұйымдарына және ерекше режимдегі білім беру ұйымдарына жіберілген; ата-анасын немесе басқа заңды өкілдерін белгілеуге қараусыз және панасыз қалған; ата-анасының немесе оларды алмастыратын адамдардың қамқорлығынсыз қалған, оларды уақтылы орналастыру мүмкін болмаған жағдайда, сондай-ақ олардың өміріне немесе денсаулығына ата-анасынан қорғаншылық және қамқоршылық органдары тікелей қатер төнген жағдайда таңдап алынғандар.

Кәметке толмағандарға қарсы қылмыстардың профилактикасы бес деңгейден тұрады, олар мыналарды қамтиды: біріншіден, әлеуметтік қорғау, көмек көрсету түріндегі алдын алу (міндетіне қоршаған ортаны жақсарту; қолайсыз өмір сүру жағдайларына тап болған кәметке толмағандарға көмек көрсету және оларды білім берумен қамтамасыз ету жатады). Екіншіден, әлеуметтік көмек пен түзету шараларын біріктіру түріндегі алдын алу. Үшіншіден, тікелей алдын алу: қылмыстық жолға өтуге жол бермеу және құқық бұзушылыққа елеулі бейімділігі бар тұлғалардың түзелуін қамтамасыз ету. Төртінші деңгей – қылмысқа дейінгі мінез-құлықтың алдын алу: қылмыстық жолға өтуге жол бермеу және сипаты мен қарқындылығы жақын, болашақта қылмыс жасау ықтималдығын көрсететін құқық бұзушылықтарды жүйелі түрде жасайтын тұлғаларды түзеу үшін жағдай жасау. Алдын алудың соңғы деңгейі – қылмыстың қайталануының алдын алу, яғни бұрын

кылмыс жасаған жасөспірімдердің құқық бұзушылықты қайталауының алдын алу, басқа да заңға бағынатын кәмелетке толмағандарға жағымсыз әсер етуін болдырмауды құрайды.[5]

Кәмелетке толмағандардың құқық бұзушылық жасауының себептеріне кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның, прокурорлық қадағалау, полиция, сот-тергеу органдарының қызметін жетілдіру шаралары көзделіп, кәмелетке толмағандар құқық бұзушылығының алдын алудың тиімділігін арттыру үшін барлық құқық қорғау, мемлекеттік басқару органдарының, балалар мен жасөспірімдер мәселелерімен айналысатын жастар және қоғамдық ұйымдардың өзара ықпалдасуын, қызметтерін үйлестіру жөнінде кешенді шараларды әзірлеу қажеттілігі туындап отыр. Балалар мен жасөспірімдердің заң сыйлаушылық мінез-құлқын қалыптастыру және құқықтық сауаттылығын арттыру мақсатында ІІМ-нің бастамасымен жедел-профилактикалық іс-шаралар және акциялар өткізуді ұлғайту және әртүрлі ұлт жастарының арасында болып жатқан және әлеуметтік қақтығыстардың катализаторы болуы мүмкін криминалдық оқиғаларды алдын алуды және қатаң қадағалауды жұмылдыруы қажет.

Қорытындылай келе, қоғамдағы қылмыстылықты жеңу күрделі және ұзақ процесс. Қылмысты жеңудің негізгі жолдарына мыналар жатады: жалпы және құқықтық мәдениет деңгейін көтеру; олардың әділеттілік сезімі; құқық бұзушылықтың алдын алу, заңнаманы жетілдіру; жаппай құқықтық тәрбие; құқықтық білім беру; заңдылықты, құқықтық тәртіпті, мемлекеттік тәртіпті нығайту; адамның жеке басын құрметтеу, оның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету; жоғары білікті заңгерлерді даярлау; құқықтық реформа, барлық азаматтар мен заңды тұлғалардың заң алдындағы теңдігі. Осы әдістерді кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыспен күресуде қолдансақ, жеңіске жетеміз. Біз жасөспірімді түзеуге және қайта тәрбиелеуге, оның криминогендік бағытын өзгертуге және қоғамда өз орнын табуға көмектесе аламыз. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу – қоғамдағы қылмыстың алдын алудың аса маңызды шарттарының бірі. Заңды, әлеуметтік пайдасы бар қызметке және қоғамға шынайы көзқарасын қалыптастырып, жас ұрпақты қылмыстық әрекетке жол бермейтін қағидаларға тәрбиелеу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі No 226-V ҚР ҚК.
2. Титова, А.И. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс: жағдайы және динамикасы.
3. Буянов М.И. «Дұрыс емес отбасыдан шыққан бала». - М., Білім, 2000 ж.
4. Домова А.И. «Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың әлеуметтік-психологиялық аспектілері». – М., Заң әдебиеті, 2000 ж.
5. Игошев Қ.Е. «Жастар арасындағы қылмыстық көріністердің психологиясы». - М, 2000 ж.

УДК 336.225

ПРОБЛЕМЫ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Асылханова А.С., Амангелді Ә.Е., Бауыржанқызы А.
студенты 4 курса 6В04212-19/3со, факультет «Экономика и право»
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати

Андатпа. Бұл мақалада салық саясаты және Қазақстандағы салық жүйесінің құрылымына жалпы шолу берілген. Талдау қолданыстағы салық жүйесінің әлсіз жақтарына бағытталған және салық реформасы бойынша ұсыныстар береді. Мақалада салық саясатын талдау үшін қолжетімді деректерді күшейтуді және салық саясатының эмпирикалық құралдарын, көрсеткіштері мен үлгілерін әзірлеуді қамтитын Қазақстандағы салық саясатына эмпирикалық бағдарланған талдауды дамытуды жалғастыруға шақырылады. Бұған кіреді микросимуляциялық жеке және корпоративті табыс салығы шеңберіндегі модельдер, үй бюджеттерін зерттеуді талдау, салық шығындары туралы есеп беру және барлық салық шығындары бойынша жоғалған кірістерді бағалау. Бұл тәсіл салық саясатын талдауды тереңдетуге және осы жұмысқа үлес қосуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: салық саясаты, салық жинау, ішкі кірістер қызметі, ҚҚС, кірістер үлесі.

Аннотация. В данной статье представлена налоговая политика и общий обзор структуры налоговой системы в Казахстане. Анализ фокусируется на слабых сторонах действующей налоговой системы и представляет рекомендации по налоговой реформе. В статье призывается продолжать развивать эмпирически ориентированный анализ налоговой политики в Казахстане, который включает в себя усиление данных, доступных для анализа налоговой политики, и разработку эмпирических инструментов налоговой политики, показателей и моделей. Это включает в себя микросимуляционные модели в рамках личного и корпоративного подоходного налога, анализ обследований бюджетов домашних хозяйств, отчетность по налоговым расходам и оценки упущенных доходов по всем налоговым расходам. Такой подход позволил бы углубить анализ оналоговой политике и внести свой вклад в эту работу.

Ключевые слова: налоговая политики, сбор налогов, налоговая служба, НДС, доля доходов.

Annotation. This article presents tax policy and a general overview of the structure of the tax system in Kazakhstan. The analysis focuses on the weaknesses of the current tax system and provides recommendations for tax reform. The article calls for further development of empirically oriented analysis of tax policy in Kazakhstan, which includes strengthening the data available for tax policy analysis and the development of empirical tax policy tools, indicators and models. This includes micro-simulation models within the framework of personal and corporate income tax, analysis of household budget surveys, reporting on tax expenditures and estimates of lost income for all tax expenditures. Such an approach would allow us to deepen the analysis of tax policy and contribute to this work.

Keywords: tax policy, tax collection, tax service, VAT, share of income.

Рост государственных расходов сопровождается увеличением финансовых потребностей правительств, поскольку сборы, уплачиваемые плательщиками, играют очень большую роль в покрытии этих потребностей. Сбор налогов – является основным способом финансирования, сопровождающимся в последние годы все более широким использованием заимствований на рынках капитала для покрытия этих потребностей. Поскольку каждый из этих основных способов финансирования имеет свои собственные последствия, для функционирования экономики, они должны учитываться при любой общей оценке последствий, которые влекут за собой расширение и рост государственного сектора.

Способность общества развиваться в рамках здоровой экономической и социальной структуры, тесно связана с налоговой системой этого общества. Известно, что хорошее функционирование налоговой системы зависит от эффективности и результативности налогового администрирования.

Налоговая служба – это орган, на который возложены такие обязанности, как обеспечение соблюдения государственной налоговой политики, содействие соблюдению налогоплательщиками налоговых требований, обеспечение сбора государственной дебиторской задолженности, сбор информации, связанной с налогообложением, и принятие необходимых мер по предотвращению налоговых убытков и уклонения от уплаты налогов. Эти многогранные и сложные функции, которые они выполняют, делают управление доходами важным для нашей страны. Реальность того, что «Департамент доходов Казахстана» не может быть эффективным в рамках нынешней административной структуры, оспаривается почти всеми. Как проблемы внутри самой налоговой службы, так и текущие проблемы налоговой системы Республики Казахстан приводят к сбоям в работе Налоговой службы и ее неспособности выполнять ожидаемые от нее функции. Налогообложение практически во всех его формах влияет на цены товаров, факторов или видов деятельности, оно незначительно изменяет решения, принимаемые производителями и потребителями, и, следовательно, вызывает определенные искажения в распределении ресурсов (потеря экономической эффективности) [1].

По международным стандартам, налоговые поступления в Казахстане низкие, недиверсифицированные и волатильные. Несмотря на рост налоговых поступлений за последнее десятилетие, доля налогов в ВВП Казахстана снизилась и остается низкой по международным стандартам. Структура налогообложения в значительной степени зависит от поступлений от налога на добавленную стоимость (НДС) и корпоративного подоходного налога (КПН) с меньшей долей поступлений от подоходного налога с физических лиц (НДФЛ), взносов на социальное обеспечение и налогов на имущество. Была объявлена амбициозная стратегия реформирования взносов на социальное обеспечение, которая значительно увеличит работников и работодателя.

Прогноз властей может быть оптимистичным в той мере, в какой он основан на оптимистичных базовых предположениях о будущих расходах и ВВП. Поэтому Казахстану следует укрепить структуру своей налоговой системы и начать привлекать больше налоговых поступлений для поддержки своих среднесрочных целей и долгосрочной устойчивости. В качестве общей рекомендации рекомендуется, чтобы Казахстан не сосредотачивался на повышении налоговых ставок по узкой в настоящее время налоговой базе в случае большинства налогов, а скорее приоритетом должно быть расширение налоговой базы и повышение уровня соблюдения налогового законодательства [2].

Потребности в финансировании можно было бы удовлетворить путем постепенного увеличения некоторых налогов, которые потенциально могут приносить больший доход и которые не связаны с добычей природных ресурсов. Дополнительные налоговые поступления могут быть получены за счет НДС, ЕНВД и налога на имущество при умеренном увеличении налогов на товары и услуги. Также существуют возможности для увеличения налоговых поступлений по большинству основных налогов за счет расширения налоговой базы и совершенствования налогового законодательства.

На сегодняшний день, вопрос о необходимости внесения ряда изменений и реформ в налогообложение всегда имела свою актуальность. Однако в ходе проведенных исследований часто игнорировались представления о доходах некоторых субъектов. Принимая во внимание, что эффективность налоговой системы зависит не только от налогоплательщиков и законодательства, но и от расчета доходов. Потому что налоговая система реализуется за счет доходов. Таким образом, рассмотрение мнений и предложений по текущим проблемам в рамках предстоящих договоренностей будет играть решающую роль в достижении предполагаемых результатов от этих изменений.

Налоговый Кодекс Республики Казахстан, Статья 5 гласит: «Налогоплательщик обязан исполнять налоговое обязательство, налоговый агент – исчислять, удерживать и перечислять налоги в соответствии с налоговым законодательством Республики Казахстан в полном объеме и в установленные сроки» [3].

Проблема заключается в том, что, хотя местные власти уполномочены принимать принудительные меры, кажется, что принятые меры неэффективны, и налогоплательщики не боятся мер, которые могут быть применены. Вероятно, можно решить эти проблемы с помощью политических и административных реформ, но быстрого решения не существует: необходимость реформирования существующей системы налогообложения международных экономических операций широко признана на международном уровне. Уклонение от уплаты налогов корпорациями, использующими неправильное трансфертное ценообразование для перевода своей прибыли в места, где они практически не платят налоги, является серьезной проблемой. Но борьба с уклонением от уплаты налогов на международном уровне требует коллективных долгосрочных действий со стороны правительств стран ОЭСР и БРИКС, и общие усилия по реформированию могут быть подорваны введением странами индивидуальной конкурентной политики, стремящейся максимизировать свою долю налоговых поступлений. Если этот вопрос не будет решен немедленно эффективными методами, сумма задолженности по налогам будет продолжать увеличиваться и влиять на финансы и предоставление услуг местными органами власти местному сообществу. Структура департамента и управление играют определенную роль в эффективности управления организацией и учреждением [4].

Правительство – это институт, который обладает характерной чертой принятия правил, решений и обладает способностью обеспечивать соблюдение принятых правил и решений. В большинстве развивающихся стран государственный сектор плохо управляется и ему не хватает потенциала для предоставления социальных услуг и инфраструктуры. Основная проблема заключается в нехватке ресурсов и слабых или недостаточных стимулах для государственных служащих предоставлять эффективные услуги. Людскими ресурсами в организации следует

управлять и уделять им максимально возможное внимание. Для того чтобы организация функционировала эффективно и результативно, она должна располагать достаточными людскими ресурсами, обладать навыками и быть приверженной своим обязанностям и организации.

Однако местным органам власти необходимо разработать стратегию и модели налогового процесса, а также дальнейшее укрепление надлежащего управления и правовых положений для сокращения случаев несоблюдения налоговых требований.

Для улучшения Налоговой системы Республики Казахстан, рекомендуется рассмотреть пять методов, которые могут помочь местным властям преодолеть проблему задолженности по налогу, а именно:

1. улучшение способа сбора налога на имущество;
2. правоприменение;
3. проверка адресов;
4. улучшение услуг;
5. предоставляемых населению и улучшение способа отправки счетов и уведомлений,

также предлагается, чтобы все правительственные учреждения, включая местные органы власти, уделяли серьезное внимание департаментам, занимающимся вопросами сбора доходов и правоприменения.

В дополнении, к структуре департамента и администрации кампании и рекламные акции также часто рассматриваются как важный фактор, помогающий решить проблему задолженности по начисленным налогам. Кампании и рекламные акции предназначены для представления и уведомления информации о слове или продукте как частными, так и публичными сторонами. Возможно использование различных методов распространения брошюр, буклетов, установки вывесок и баннеров, включая использование электронных средств массовой информации и веб-сайтов. Должен быть хороший потенциал для реформ с помощью технологий. Однако существуют политические и институциональные препятствия, в том числе сопротивление со стороны землевладельцев и отсутствие интереса со стороны вышестоящих государственных органов (поскольку налог на имущество в основном местный). Международные эксперты по налогам, в частности МВФ и ОЭСР, также не проявили большого интереса к налогу на имущество. Казахстан мог бы принять пакет реформ налогового администрирования, который разработан и внедрен в странах ОЭСР. В основном, это осуществляется с помощью недорогих информационно-коммуникационных технологий, которые также могут работать в странах с низким уровнем дохода. Реформы включают уделение особого внимания крупнейшим налогоплательщикам, перекрестный контроль достоверности самооценок и меры по сокращению прямого личного взаимодействия между сборщиками налогов и налогоплательщиками.

Казахстан мог бы рассмотреть возможность перехода на прогрессивную систему НДФЛ для поддержки справедливости и увеличения доходов в среднесрочной перспективе, но не раньше, чем будут устранены определенные риски и ограничения, включая внедрение универсального налогового декларирования. Доля доходов от НДФЛ в ВВП по международным стандартам невелика и в последние десятилетия медленно снижалась. Введение системы фиксированных ставок НДФЛ в 2007 году, по-видимому, не оказало большого влияния на доходы от НДФЛ в годы, непосредственно последовавшие за ее введением. Новая реформа, введенная в 2020 году, исключит 90% налогооблагаемого дохода из НДФЛ для налогоплательщиков с низким доходом; эта

реформа, возможно, может привести к большим искажениям, поскольку она может побудить работников занижать доходы и занимать несколько рабочих мест одновременно (поскольку разные потоки доходов не суммируются для определения налоговых обязательств) в чтобы воспользоваться освобождением от уплаты налогов. Эту проблему можно было бы решить путем введения налоговой декларации на конец года (упомянутой ниже). Несмотря на цели обеспечения справедливости, лежащие в основе реформы, освобождение сопряжено с большими налоговыми издержками и приносит пользу относительно небольшому числу налогоплательщиков. Чтобы усилить роль НДФЛ в налоговой системе, правительство могло бы рассмотреть возможность введения прогрессивной системы НДФЛ для увеличения дополнительных доходов от НДФЛ, особенно среди работников с более высокими доходами. Такой подход был бы менее искажающим и более справедливым, чем нынешняя фиксированная ставка НДФЛ. Однако такая реформа должна быть проведена только в среднесрочной перспективе и не ранее введения налоговой декларации на конец года (всеобщая декларация), мер, которые укрепляют налоговое администрирование, и, возможно, когда доходы в будущем будут выше. Решение о введении прогрессивной системы НДФЛ должно быть подкреплено строгими эмпирическими данными, включая разработку модели микросимуляции НДФЛ с использованием данных индивидуальных налоговых деклараций.

Налогообложение доходов от личного капитала нуждается в реформе. Доходы от личного капитала, такие как дивиденды и прирост капитала, в основном освобождены от налогообложения в Казахстане. Там, где налог действительно применяется, ставки низкие. Некоторые льготы по доходу от личного капитала могут быть отменены, и ко всем формам дохода от личного капитала может применяться единая низкая ставка или прогрессивная ставка (либо путем налогообложения дохода от капитала совместно с трудовым доходом, либо путем применения отдельного графика прогрессивных ставок для дохода от личного капитала). В более общем плане любое изменение налоговой ставки следует рассматривать не изолированно, а скорее как часть более широкого налогового бремени, которое будет увеличиваться в связи с предлагаемым повышением ставок СО в ближайшие годы. Кроме того, любая реформа НДФЛ должна учитывать стимулы для предпринимателей регистрироваться и осуществлять свою деятельность через корпоративный механизм, чтобы получать свой доход в виде дохода от капитала, облагаемого более низким налогом, а не в виде заработной платы, облагаемой более высоким налогом [5].

В заключении, необходимо отметить, что Казахстану следует продолжать осуществлять свою текущую реформу системы взноса на социальное обеспечение, для поддержки неэффективных систем здравоохранения и социального обеспечения, одновременно рассматривая возможность расширения базы. Казахстан находится в процессе реформирования своей системы, в том числе путем введения новых и повышения текущих ставок СО. Реформа в какой-то мере приведет к увеличению финансирования СО ближе к среднему показателю по ОЭСР, что обеспечит столь необходимые финансовые ресурсы для поддержки неэффективной системы здравоохранения и социального обеспечения. Сроки проведения реформы являются разумными в рамках подготовки к долгосрочной перспективе, учитывая нынешние демографические преимущества Казахстана, включая многочисленное и расширяющееся население трудоспособного возраста. Примерами потенциальных

областей для расширения базы могут быть: текущая возможность вычета пенсионных взносов из базы СО и возможность наследования пенсионных выплат. В последние годы власти часто предлагали новые стратегии СО, которые в ряде случаев были отложены, создавая проблемы с планированием для частных лиц и предприятий. Действительно, Казахстан мог бы извлечь выгоду из сведения к минимуму частоты изменений и достижения большей согласованности в разработке СО и налоговой политики.

Таким образом, правительство может издавать нормативные акты, политику и процедуры, а также руководящие принципы, которые могут повысить эффективность и действенность в реализации комплекса мер политики.

Список использованной литературы

1. Худяков А.И. Налоговая система Казахстана - Алматы, 2018. – 165 с.
2. Аймаков Б. Налоговая система в условиях рыночных отношений // Финансы Казахстана, 1996 №9 - 48-52 с.
3. Налоговый Кодекс РК. Статья 5. Принцип обязательности налогообложения. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637&pos=1267;-28#pos=1267;-28 (Дата обращения: 18.11.2022)
4. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. Учебник - М., 1999 – 515 с.
5. Всемирный банк (2017 г.), Улучшение налогово-бюджетной базы для поддержки экономических преобразований. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/28939/121677.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (по состоянию на 29 августа 2017 г.). 2019).

УДК 343.22

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТАН БОСАТУ

Тастемір М.Н, Турганбай Р.Ж, Жолдығұл Ұ.Ж.

«Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының 4-курс студенттері,
М.Х Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Қылмыстық жауаптылықтан босату институты нормаларының заманауи Қазақстанның құқық қолдану тәжірибесінде жиі қолданылуымен айқындалады, атап айтқанда, елімізде тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың шамамен бестен бірі бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату туралы шешім қабылданады. Қылмыстық жауаптылықтан босатудың қылмыстық істі тоқтату туралы процесстік шешім шығарғанда ескерілуі тиіс мәндік сипаттары аталады. Қылмыстық-процестік заңнаманың қылмыстық жауаптылықтан босату тәртібін реттейтін нормаларын материалдық қылмыстық құқықтың идеологиясымен сәйкестікке келтіріп, соттарды айыптау үкімін шығара отырып

Кілт сөздер: қылмыстық жауаптылықтан босату, жазадан босату, қылмыстық қудалауды жүзеге асырамауға мүмкіндік беретін мән-жайлар, әрекеттің мардымсыздығы, өз еркімен бас тарту.

Аннотация. Научной статьи обусловлена широким применением норм института освобождения от уголовной ответственности в правоприменительной

практике современного Казахстана, в частности, примерно по одной пятой регистрируемых уголовных правонарушений принимается решение об освобождении от уголовной ответственности. Названы существенные признаки освобождения от уголовной ответственности, которые необходимо учитывать при принятии процессуального решения о прекращении уголовного дела. Нормы Уголовно-процессуального кодекса, регламентирующие порядок освобождения от уголовной ответственности, рекомендуется привести в соответствие с идеологией материального уголовного права, а суды лишить права освобождения от уголовной ответственности путем вынесения обвинительного приговора.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, освобождение от наказания, обстоятельства позволяющие не осуществлять уголовное преследование, малозначительность деяния, обстоятельства, исключающие преступность деяния.

Annotation. Of the topic of a scientific article is due to the widespread use of the norms of the institution of exemption from criminal liability in the law enforcement practice of modern Kazakhstan, in particular, approximately one fifth of the registered criminal offenses decide on exemption from criminal liability. The essential characteristics of exemption from criminal responsibility that must be taken into account when making a procedural decision to terminate a criminal case are mentioned. It is recommended to bring the norms of the Criminal Procedure Code regulating the procedure of exemption from criminal responsibility into conformity with the ideology of material criminal law, and to deprive the courts of the right of exemption from criminal responsibility by issuing a sentence of accusation.

Keywords: exemption from criminal liability, exemption from punishment, circumstances allowing not to prosecute, insignificance of the act, circumstances precluding the crime of an act.

Кең тараған пікір бойынша, іс жүзінде жүзеге асырылған қылмыстық жауаптылық қана қылмыстық-құқықтық саясаттың тиімді құралы бола алады. Алайда өмірде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуды, оған жаза қолдануды әділетсіз, заңмен бекітілген мақсаттарға кереғар ететін жағдайлар да кездеседі[1]. Осындай жағдайларда қылмыстық-құқықтық құрал-дарды қолдану жолымен қылмыстық жауаптылықты іс жүзінде жүзеге асыру мақсатқа лайық емес, орынсыз болады, әрі мемлекет тарапынан жұмсалған шығындарды (қаржылық, ресурстық) ақтамайды. Осы мәселенің әділ де ақылға қонымды шешімін іздестіруде қылмыстық жауаптылықтан босату институты көмекке келеді.

Қазақстан Республикасының қылмыстық саясаты қылмыстық құғын-сүргінді қолдану аясын кезең-кезеңмен қысқарту бағытын жүзеге асыру жолдарының бірі ретінде қылмыстық жауаптылықтан босату институтын жетілдіруді қарастырады. 2014 жылғы ҚР ҚК қылмыстық жауаптылықтан босатудың жаңа түрлерін енгізді (мысалы, процестік келісімнің талаптарын орындау, кепілгерлік белгілеу)[5] Құқық қолдану тәжірибесінде де қарастырылып отырған институт кен көрініс тапқан, атап айтқанда, елімізде қылмыстық құқық бұзушылықтардың шамамен бестен бірі бойынша қылмыстық жауаптылықтан босату қолданылады.[6]

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың мәнін ашатын сипаттары Жиі қолданылғанына қарамастан, қылмыстық жауаптылықтан босатудың құқықтық табиғаты мен ішкі мәнін түсінуде заңгерлер қауымының арасында ауызбіршілік жоқ.

Арнайы әдебиетте қылмыстық жауаптылықтан босатудың сан алуан анықтамалары ушырасады. Осы анықтамаларды, ғалымдардың устанымын және қылмыстық жауаптылықтан босату институтының бүгінгі күнгі құқықтық реттелу деңгейін ескере отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатудың мәнін ашу үшін маңызды бірнеше жайтқа тоқталып өтуді жөн санаймыз.

Біріншіден, қылмыстық жауаптылықтан босатудың негізі пайда болу үшін, алдымен қылмыстық жауаптылықтың негізі болуы керек. ҚР КК 4-бабына сай қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі адамның жасаған әрекеттерінде нақты қылмыс не қылмыстық теріс қылық қурамының барлық белгілерінің болуы.[2] Егер қылмыстық жауаптылыққа тартудың негіздері болмаса, одан босату қажеттігі де туындамайды. Сондықтан жасаған әрекеттерінде қылмыстық қуқық бұзушылық құрамы болмаған жағдайларда адам қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды, қылмыстық жауаптылыққа мүлде жатпайды[8]. Мысалы, бузакылық қылмысының белгілері бар әрекетті жасаған адамға қатысты шығарылған үкімнің қарар бөлігінде қылмыстық заңмен көзделген қоғамдық қауіпті әрекетті есі дұрыс емес күйде жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан босатылсын» деп жазылған. Ал дұрысында осындай жағдайларда соттар есі дұрыс Емес күйде қылмыстық қуқық бұзушылық жасаған адам әрекетінде қылмыстық қуқық бұзушылық құрамының болмауы себепті қылмыстық жауаптылыққа жатпайды. [4]

Тәжірибе қызметкерлерінің қылмыстық жауаптылықтың негізі жоқ жағдайлар мен қылмыстық жауаптылықтан босату негіздері бар жағдайларды шатастыруына, бір есептен, аталған жағдайларда қылмыстық істі тоқтату туралы бірдей процестік шешім қабылданатыны себепші болып отыр. Дегенмен, біздің ойымызша, оның басты себебі қылмыстық-процестік заңнаманың кемшіліктері: ҚР ҚПК-нің 35-бабында іс бойынша іс жүргізуді болғызбайтын мән-жайлардың қатарында қылмыстық істі тоқтатудың ақтайтын және ақтамайтын негіздері қатар бекітілген; қылмыстық жауаптылықтан босатудың материалдық қылмыстық құқықпен көзделген түрлері бірде тұтас (ҚР КПК 35-бабының 1-бөлігінің 12)-тармағы), бірде белек (ҚР КПК 35-бабының 1-бөлігінің 3), 4)-тармақтары) аталған.[3,35]

Қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан босату институттарын ажырату Қылмыстық жауаптылықтан босатудың құқықтық мәнін тереңірек ашуға оның қылмыстық құқықтың жапсарлас институттарымен ара қатынасын дұрыс анықтау, оларды бір-бірінен ажырату көп септігін тигізеді.[9]

Жапсарлас институттар туралы сөз қозғағанда, әрине, ең бірінші кезекте, жазадан босату институты меңзеледі. Жазадан босату кезінде сот айыптау үкімі бойынша сотталған адамды жазадан толығымен немесе жазаны ары қарай өтеуден босатады. Қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан босату институттарының жақындығы олардың қуқықтық салдарының ұқсастығымен ғана емес, оларды қолдану негіздерінің ұқсастығымен де айқындалады. Оларды қолданудың ортақ негіздері ретінде қылмыстық заңнамада қылмыстық қуқық бұзушылық жасаған адамның қоғамдық қауіптілігінен мүлде айырылуы немесе оның қоғамдық қауіптілігінің төмен болуы аталады. Әдетте, қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан босату институттарын қылмыстық сот ісін жүргізудің босату жүзеге асырылуы мүмкін сатылары бойынша және босату туралы шешім қабылдау өкілеттігі берілген лауазымды адамдар мен органдардың аясы бойынша ажыратады. Біз қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың «нелдік сатысында», яғни іс бойынша айыптау үкімі шығарылғанға дейін орын алуы керек деген сенімдеміз. Нақ осы қасиетімен қылмыстық жауаптылықтан босату

институты қылмыстық жазадан босату институтынан түбегейлі түрде ерекшеленеді.[10]

Мысалы, Ю.Е. Терновая қылмыстық жауаптылықтан босатуды қылмыс жасаған адамды оның қылмыстан кейінгі жағымды мінез-құлқын ескере отырып немесе қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтіп кетуіне орай сотталып, мемлекеттік-мәжбүрлеу шараларына ұшырау міндетінен босату туралы құқықтық актіде бекітілген шешімі деп анықтайды." Айыптау үкімін шығару, қылмыстық істі тоқтату мәселелері қылмыстық- процестік заңнамамен реттеледі. Құзыретті лауазымды адамдардың (тергеуші, анықтаушы, прокурор, сот) сәйкес процестік шешім қабылдауы қылмыстық жауаптылықтан босатуға нақты сипат береді, өйткені процестік нысандардан тыс қылмыстық жауаптылықтан босату іске асырыла алмайды. Бұл болса, материалдық құқық нормаларының негізінде жатқан мазмұнның процестік құқық нормаларында айқындалатын нысанмен үйлесімділікте болуын талап етеді.[7] Өкінішке орай, бүгінгі күні қылмыстық жауаптылықтан босатуды қылмыстық процестің қай сатысында жүзеге асырған орынды деген мәселе төңірегінде айқындық және материалдық қылмыстық құқық пен процестік қылмыстық құқық арасында үйлесімділік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995ж. 30 тамыз. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, 1997ж. 16 шілде. <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/K970000167>
3. Коментарий к Уголовному кодексу РК/Отв.ред.: Борчашвили И.Ш., Рахимжанова Г.К.- Караганда, РГК ПО "Полиграфия",1999ж. https://zakon.uchet.kz/rus/docs/T9700167_1
4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім.Оқулық. Алматы:Жеті Жарғы, 2001ж.
5. Қайыржанов Е. ҚР Қылмыстық құқығы.(Жалпы бөлім), Алматы,2003ж.
6. Наумов А.В. ҚР Қылмыстық құқығы, Астана, 2001ж.
7. Аскеров Э. "Институт освобождения от уголовного наказания в уголовном законодательстве зарубежных стран", // Уголовное право, №4, 2005ж.,8-10-б.
8. Алауханов Е. "Қылмыс және қылмыстық әрекет", // Заң, №8,2005ж., 30-33-б.
9. Әбілқасымов Е. "Жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босатудың бастапқы негіздерінің ерекшеліктері", // Заң және заман, №8, 2004ж., 44-46-б.
10. Бұғыбай Д. "Қылмыстық жауаптылықтан босату түсінігі", // Заң, №3, 2004ж., 58-64-б.

УДК 347.73

ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫНЫҢ КВАЛИФИКАЦИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫМЕН КҮРЕСУ ЖОЛДАРЫ

Кусбеков А.Р., Марат М.С.

6В04211 «Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының 4-курс
студенттері

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Осы мақаланың аясында қаржылық пирамиданы құру мен басқарудың кейбір біліктілік мәселелері зерттелді. Қаржы пирамидасының түсінігіне ерекше назар аударылады, мұндай ұйымдардың белгілері анықталады. Зерттеу барысында автор ғалымдардың қаржы пирамидасының белгілерін түсінуге деген көзқарасын зерттеді. Қылмыстық-құқықтық талдау шеңберінде Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасы бойынша қаржылық пирамиданы құру және басқару персоналының біліктілігінің кейбір ерекшеліктері қарастырылады. Қаржылық пирамиданы құру және оны басқару үшін ғана емес, сонымен қатар адамдарды оған қатысуды ұсынып, итермелеу үшін де қылмыстық жауапкершілікті енгізу ұсынылады. Мақалада қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және басқару құрамының білікті және ең алдымен білікті сипаттамаларын талдау негізінде автор оларды жетілдіру бойынша нақты әрекеттерді ұсынады.

Кілт сөздер: қаржылық пирамида, қаржылық пирамиданы құру, қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық құқық бұзушылық құрамы.

Аннотация. В рамках данной статьи были исследованы некоторые квалификационные проблемы создания и управления финансовой пирамидой. Особое внимание уделяется понятию финансовых пирамид, выявляются признаки таких организаций. В ходе исследования автор рассмотрел подход ученых к пониманию признаков финансовой пирамиды. В рамках уголовно-правового анализа рассмотрены некоторые характеристики квалификации персонала для создания и управления финансовой пирамидой по действующему уголовному законодательству Республики Казахстан. В этой статье предлагается ввести уголовную ответственность не только за создание и управление финансовой пирамидой, но и за предложение и склонение лиц к участию в ней. В статье на основе анализа квалифицированных и, прежде всего, квалифицированных характеристик состава формирования и управления финансовой (инвестиционной) пирамиды автор предлагает конкретные действия по их совершенствованию.

Ключевые слова: финансовая пирамида, устройство финансовой пирамиды, уголовная ответственность, состав уголовного правонарушения.

Annotation. Within the framework of this article, some qualifying problems of creating and managing a financial pyramid were investigated. Particular attention is paid to the concept of a financial pyramid, the signs of such organizations are identified. In the course of the study, the author examined the approach of scientists to understanding the signs of a financial pyramid. As part of the criminal law analysis, some features of the qualification of the staff for the creation and management of the financial pyramid under the current criminal legislation of the Republic of Kazakhstan are considered. It is proposed to introduce criminal liability not only for the creation and management of a

financial pyramid, but also for offering and inducing persons to participate in it. Based on the analysis of qualified and, above all, qualified characteristics of the composition of the creation and management of the financial pyramid, the author proposes specific actions to improve them.

Keywords: financial pyramid, creation of a financial pyramid, criminal liability, composition of a criminal offense.

Развитие устойчивых рыночных отношений в Республике Казахстан в первую очередь связано с формированием надлежащего уровня правосознания граждан в процессе осуществления правомерной предпринимательской деятельности, направленной на получение прибыли и доходов, а также в вопросах право применения. дальнейшего инвестирования такого дохода.

Коммерческие организации, у которых основная деятельность это привлечение капитала инвесторов для своей организации, а доход инвесторов образуется не из чистой прибыли деятельности, полученной от предпринимательской или иной хозяйственной деятельности, а обогащается привлечёнными средствами других инвесторов

Такие организации называются финансовыми пирамидами. В юриспруденции ученые разработали различные способы понимания пирамиды. Например, «пирамида определяется как вид мошенничества, способ которого заключается в привлечении денежных средств от физических и юридических лиц (инвесторов, вкладчиков и т. д.) с созданием иллюзии продуманности и обоснованности инвестиционной деятельности и обещание быстрого обогащения, с последующими выплатами денег, а также предоставление имущества не за счет собственной хозяйственной деятельности, а за счет новых финансовых доходов от вкладчиков, так как имущества заемщика недостаточно для удовлетворения всех требований имущественные претензии вкладчиков, что влечет за собой материальный ущерб» [1 с.75].

Финансовые пирамиды актуальны по причине того что граждане стремятся получить гарантированную и достаточно высокую прибыль в короткие сроки, вкладывая свои деньги в деятельность той или иной финансовой или инвестиционной компании. А организаторы финансовой пирамиды наоборот очень профессионально и эффективно проводят маркетинговую деятельность своей организаций, направленную на получение капитала на выгодных условиях инвестирования. Приобретение новых инвесторов гарантирует погашение обязательств перед существующими. Именно поэтому в головах инвесторов сохраняется иллюзия успешного функционирования финансового учреждения и повышается интерес новых инвесторов, к сожалению, будущих жертв финансовой пирамиды.

Так же нужно подметить, что в большинстве такие инвесторы понимают, что их доход напрямую связана с тем, как они смогут привлечь новых инвесторов, уговорив их вкладывать в финансовую пирамиду.

Впервые «пирамида» была организована в США в 1919 году знаменитым Чарльзом Понти.

После серии неудачных попыток начать собственный прибыльный бизнес Понци создал новую компанию Securities Exchange Company (SXC) и зарегистрировал ее в местной торговой палате:

- а) которые финансируют доходы, выплачиваемые их участникам, за счет инвестиций, привлеченных новыми участниками финансовой пирамиды;
- б) где новые инвесторы получают высокую прибыль от их инвестиции;
- с) которые используют организаторы финансовой пирамиды и вводящие в иллюзию тактики предпринимательской деятельности приводят к тому, что люди становятся невольными жертвами [2, с. 265].

Схемы Понци «совершают мошеннические инвестиционные операции, в результате которых инвесторам выплачивается прибыль за счет денег, внесенных последующими инвесторами, а не за счет фактической прибыли, полученной в результате деятельности компании. В настоящее время в мире существует достаточное количество таких организаций» [3]. «Схемы-пирамиды в настоящее время имеют такое множество форм, что их бывает трудно сразу распознать. Однако все они имеют одну ключевую общую черту. Они обещают потребителям или инвесторам большую прибыль, основанную в первую очередь на привлечении других к участию в их программе, а не на реальных инвестициях или фактической продаже товаров населению. Некоторые схемы могут включать продажу продукта, но они часто просто используют продукт, чтобы скрыть свою пирамидальную структуру.» [4].

Сегодня Интернет активно используется для «строительства пирамид». О них нужно говорить отдельно, потому что они имеют признаки современных схем первого и третьего типов финансовой пирамиды. Предлагая «сетевую» программу построения клиентской сети, такие компании предлагают своим клиентам два варианта: они могут сами приобретать новых клиентов и вступать в клуб «мнений» с правом предлагать персональные скидки.

Еще одним видом финансовых пирамид в 2015-2017 годах были потребительские кредитные союзы (КПК). КПК является добровольным объединением граждан и (или) юридических лиц для взаимной финансовой помощи.

Создатели финансовых пирамид продолжают обманывать и грабить тысячи казахстанцев. Более 25 тысяч казахов не считали себя кровными родственниками. Сумма ущерба огромна. Сотни мошенников, тысячи жертв, миллионы залогов и миллиардные убытки. Финансовые пирамиды продолжают втягивать казахстанцев в свои сети, а те в свою очередь особого сопротивления не оказывают. Про бесплатный сыр в мусрапе вроде бы все знают, но это как будто условные граждане получают свою кровь в руки корпораций-пирамид.

Большинство казахстанцев сожгли деятельность финансовой пирамиды «Гарант 24 Ломбард». 17 000 из 25 000 пострадавших отдали свои деньги этой организации - 22 млрд тенге убытков.

В 2020 году более 20 000 казахстанцев пострадали от финансовых пирамид. Общая сумма ущерба, заявленного потерпевшими по уголовным делам о финансовых пирамидах и мошенничестве, превышает 30 млрд тенге.

Комитет по финансовому мониторингу (далее – Комитет по финансовому мониторингу) утвердил документ «Пирамиды пирамид, критерии подозрительности, схемы их функционирования». Согласно этому документу, субъекты финансового мониторинга обязаны принимать меры по проверке своих клиентов и сообщать о подозрительных операциях в КИК.

Кроме того, органами власти разработан проект Плана мероприятий по повышению эффективности взаимодействия между Агентством по регулированию и

развитию финансового рынка Республики Казахстан (далее АРРДК), Национальным Банком, КМК и субъектами финансового мониторинга.

В финансовых пирамидах также участвуют люди с недостаточными юридическими и финансовыми знаниями.

Желание приумножить капитал, ничего не делая или прилагая небольшие усилия, является благодатной почвой для роста различных авантюрных финансовых интернет-проектов, одним из которых является сервис AI Marketing. Нельзя сказать, что на превью приходят только негативные отзывы об AI Marketing. Виртуальное сообщество разделилось на два лагеря — одни хвалят, другие не рекомендуют ввязываться в очередную финансовую пирамиду.

Маркетинг ИИ — это скрытая пирамида или во что стоит инвестировать? Как было сказано выше, мнения об ИИ-маркетинге не могут быть истиной в последней инстанции из-за неоднозначности — примерное соотношение негатив/положительно колеблется в пределах 50/50. Имеет смысл изучить проект — понять, какую бизнес-модель он предлагает, кто партнер, проверить правовую базу, контакты, команду и другие детали.

На основании анализа сервиса можно сказать, что пузырь возникает, когда денежная масса ниже конечного спроса. Положительная оценка - отзывы клиентов, которым удалось получить первый автомобиль.

Все действия, связанные с деятельностью финансовой пирамиды, признавались мошенничеством по уголовному законодательству Республики Казахстан до принятия уголовного закона о создании финансовых пирамид и ответственности за их деятельность. Этот закон был принят Законодательным органом Республики Казахстан от 17 января 2014 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия деятельности финансовых (инвестиционных) пирамид»[5]. Уголовный кодекс Республики Казахстан «предусматривает ответственность за действия, направленные на создание и функционирование финансовой пирамиды» (статья 217 УК РК).

Рассматриваемое действие очень распространено. После принятия нового уголовного закона деятельность силовиков по раскрытию мошеннических схем активизировалась. В 2017 году в РК возбуждено 74 уголовных дела по статье об организации финансовых пирамид, в 2018 году – 103, в 2020 году – 180. При этом, по данным прокуратуры, количество преступлений, выявленных в 2020 году (в разгар пандемии) увеличился в 7 раз по сравнению с предыдущим годом. В мае 2022 года МВД сообщило о регистрации 163 новых документов по фактам деятельности пирамид.

Создание финансовой пирамиды «организация деятельности по получению дохода (прибыли от собственности) от привлечения денег или иного имущества либо от права на него физических и (или) юридических лиц без использования средств, собранных для осуществления предпринимательской деятельности». Так же любая деятельность коммерческой организаций, гарантирующая взятые на себя обязательства, перераспределяющая эти активы и обогащающая одних инвесторов в ущерб инвестициям других участников является финансовой пирамидой.

Из за огромной опасности для общества от финансовой пирамиды, нужно адаптировать к нынешним условиям уголовное законодательство об ответственности, предусмотренной статьей 217 УК РК (Создание и ведение) пирамида.

Объективная сторона данной преступлений должна характеризоваться как:

- Организация финансовой пирамиды;
- Контролирующая деятельность финансовой пирамиды и ее структурного подразделения.

Согласно проекту состав уголовного преступления формальный; Для привлечения к ответственности нужно совершить одно из этих действий.

Список литературы:

1. Белицкий, В.Ю. Формирование понятия мошенничества, совершенного по принципу «финансовых пирамид» / В.Ю. Белицкий // Известия Алтайского государственного университета. - 2010. - № 2. - Т.1. - С. 73-76.
2. Планета Понци / М.Файерстайн / Международные отношения 2014.
3. List of Ponzi schemes. Access mode (https://en.wikipedia.org/wiki/Ponzi_scheme). Access Data: 15.05.2019.
4. Debra A. Valentine. Pyramid Schemes. Access mode (<https://www.ftc.gov/public-statements/1998/05/pyramid-schemes>). Access Data: 15.05.2019.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан.

УДК 343

ХУЛИГАНСТВО, СОВЕРШЕННОЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ В ПОРЯДКЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Абдуалиев Б.Н., Сейдазым Ш.Б.

«Қылмыстық құқық және процесс» мамандығының 4-курс студентері
М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университетті

Аңдатпа. Осы мақалада Қазақстан Республикасында кәмелетке толмаған адамға қатысты әкімшілік жауапкершілік қарастырылған. Ал мұндай қиянат жасамас үшін оларға қандай тәрбие керек. Сондай-ақ, статистикалық мәліметтерге сәйкес кәмелетке толмағандардың заңсыз әрекеттері мен оларды тәрбиелеу және жазалау шаралары көрсетілген. Кәмелетке толмаған адам жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтың нормасы туралы барлық деректер Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңынан алынған.

Кілт сөздер: әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік құқық бұзушылық, әкімшілік құқық бұзушылық нормалары, білім, кәмелетке толмаған, құқық.

Аннотация. В данной статье представлена административная ответственность в отношении несовершеннолетнего в РК. И какое воспитание им необходимо, чтобы не совершить такие злодеяние. Также, по статистическим данным представлены незаконные деяние несовершеннолетних и их воспитание и наказаний. Все данные о норме административного правонарушения, совершенного несовершеннолетним, взяты из действующего закона РК.

Ключевые слова: административная ответственность, административное правонарушение, нормы административного правонарушения, воспитание, несовершеннолетний, закон.

Annotation. This article presents administrative responsibility in relation to a minor in the Republic of Kazakhstan. And what kind of upbringing do they need in order not to commit such atrocities. Also, according to statistical data, illegal acts of minors and their upbringing and punishments are presented. All data on the norm of an administrative offense committed by a minor are taken from the current law of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: administrative responsibility, administrative offense, norms of administrative offense, education, minor, law.

Административным правонарушением признается виновное действие или бездействие, причиняющее вред государственному или общественному порядку, личному имуществу, правам и свободам граждан, установленному порядку управления. За это специальными законами предусмотрена административная ответственность. Административное правонарушение иногда называют «административным проступком».

Административная ответственность несовершеннолетних является составом административного правонарушения. Лица, достигшие шестнадцатилетнего возраста, но не достигшие восемнадцатилетнего возраста на момент совершения административного правонарушения несовершеннолетними, привлекаются к ответственности по настоящим статьям Кодекса об административных правонарушениях.

В настоящее время большая часть молодежи склонна к административным правонарушениям. То есть даже в это время они нарушают административный закон и привлекаются к ответственности в виде предупреждения или штрафа. Но почему молодые подростки идут на такие шаги?

В настоящее время подобные административные правонарушения несовершеннолетних подростков происходят по причине невнимательности к бытовому порядку, среде и личности. В настоящее время молодые люди не получают должного образования дома. Другими словами, это связано с отсутствием присмотра родителей, пристрастием родителей к алкоголю, потерей одного из родителей в доме или личной безответственностью. Игнорируя обязательные правила, принципы, законы и делая то, что хочется, психические расстройства приводят к административным правонарушениям. Можем ли мы предотвратить это? вопрос определенно приходит в голову. Для профилактики самое главное – правильный порядок в семье. Иметь полную семью, находиться под частым присмотром родителей и чувствовать ответственность с раннего возраста, т. е. возлагать различные обязанности, работу или задачи в соответствии с личными требованиями, будь то в различных домашних условиях или в плане обучения в школе, с этого времени, неповиновение обязательствам и принципам, правилам и вызывает появление предубеждения против недобросовестного поведения. Позже, когда он шагнет в большую жизнь, это заставит его не сбиться с пути и не пойти по ложному пути.

Подростки понимают, что при совершении административного правонарушения они не могут быть наказаны до достижения ими совершеннолетия. Нет, все ответственны перед законом, все должны подчиняться закону. На данный момент административная ответственность распространяется на несовершеннолетних в возрасте от шестнадцати до восемнадцати лет. А если

ребенку нет 16 лет, то на родителей, родственников или иждивенцев налагается штраф в виде штрафа в размере 10 месяцев.

Административные взыскания являются разновидностью мер административного принуждения. Административное наказание – мера государственного принуждения, применяемая судьями и уполномоченными законом органами за административные правонарушения, предусмотренные статьей 44 Уголовного кодекса Украины.

Согласно статьям 56, 57, 67, 70 КоАП, если несовершеннолетние совершили тяжкие преступления, они могут быть лишены свободы на срок до десяти суток. Немецкий приказ запрещает ему содержаться в исправительных центрах, то есть в колониях, или выходить далеко за пределы дома. Поэтому неправильно говорить, что мне может сойти с рук совершение преступления. Административная ответственность предусмотрена за загрязнение общественных мест, насилие в отношении несовершеннолетних, несоблюдение строгих запретов, кражу или нарушение иных законов[1].

Таким образом, согласно понятию об административных правонарушениях несовершеннолетних, общественно опасное, противоправное, преступное деяние несовершеннолетнего, причиняющее общественный беспорядок, безопасность, здоровье, жизнь, права и свободы гражданина на частную собственность и порядок управления, возлагается на форма административного наказания, предусмотренная действующим законодательством. Мы согласны с выводами об ответственности.

Согласно главе 4 УК РК, «административное правонарушение является единственным основанием для административной ответственности и административного наказания, то есть совершение административного правонарушения оформляется как тот же юридический факт, что и условия административно-правового связи. Неизменным здесь является то, что с момента совершения административного правонарушения государство имеет право и обязано привлекать виновного к административной ответственности и административному наказанию от имени уполномоченных им организаций. Преступник будет обязан сообщить о своих действиях и признать себя виновным в возможных последствиях, подвергнуть установленной законом ответственности и наказанию»[2].

Процесс привлечения к административной ответственности и административного взыскания в отношении несовершеннолетнего правонарушителя происходит в сроки, строго определенные законодательством. В соответствии с этим периодом или временем возникновения административной ответственности может считаться время совершения конкретного административного правонарушения, привлечения прав и обязанностей государственных организаций и должностных лиц к административной ответственности и привлечения виновного к административной ответственности. Ответственность и ее последствия.

По нашему мнению, на особенности административной ответственности и административного наказания, налагаемого на несовершеннолетнего правонарушителя, непосредственно влияют следующие факторы социально-психологического характера:

- ювенильный фактор личности преступника, то есть возраст подростка зависит от стадии развития тела и психики;
- факторы условий, обуславливающие социальное положение несовершеннолетнего, его воспитание, образование, трудовую и социальную среду;

- фактор общего уровня психологического развития несовершеннолетнего правонарушителя и другие психологические характеристики его личности;
- фактор поведения несовершеннолетнего до и во время правонарушения;
- негативное влияние поведения взрослого правонарушителя на несовершеннолетнего правонарушителя и ролевые факторы;
- характер, характер и тяжесть совершенного правонарушения и др.[3]

Существенные различия и особенности административных наказаний между несовершеннолетними и совершеннолетними правонарушителями используются и в способах применения этих наказаний. Приведем пример из нескольких норм административно-правового устройства законодательства, подтверждающий наше мнение:

- во-первых, административное взыскание налагается на несовершеннолетнего правонарушителя только при наличии у него собственной заработной платы или имущества;
- во-вторых, размер штрафа не должен превышать десяти месячных расчетных показателей;
- в-третьих, при отсутствии у несовершеннолетнего собственной заработной платы или имущества, подлежащего административному взысканию, взыскание возлагается на его родителей или лиц, их заменяющих, на общих основаниях;
- в-четвертых, несовершеннолетнему может быть назначено лишение специальных прав на срок более одного года;
- в-пятых, административный арест не может быть применен к лицам моложе восемнадцати лет;
- в-шестых, при применении административного взыскания к несовершеннолетнему, помимо указанных выше случаев смягчения или отягчающих ответственность за административное правонарушение, его бытовые и воспитательные условия, уровень психологического развития, иные особенности личности, как а также учитывается влияние взрослых по отношению к его возрасту;
- в-седьмых, в связи с истечением срока освобождения несовершеннолетних от административной ответственности или исполнения административного наказания он сокращается вдвое;
- в-восьмых, лицо, не достигшее совершеннолетия за совершение административного правонарушения, считается подвергнутым административному наказанию со дня истечения срока действия постановления о назначении наказания в течение шести месяцев.[4]

Обобщая вышеизложенное, следует отметить, что особенности института административного правонарушения, административного наказания и административной ответственности всех несовершеннолетних непосредственно влияют на процессы формирования особенностей института освобождения несовершеннолетних от административной ответственности и административного наказания.

Совершеннолетние, совершившие административные правонарушения в возрасте до 18 лет

На правонарушителей распространяется действие норм этих же статей, что содержится в главе 8 УК РК, т. е. освобождение лица, совершившего административное правонарушение, от административной ответственности и административного наказания является осуществляется по следующим основаниям:

- лицо, совершившее административное правонарушение, освобождается от административной ответственности в связи с сожалением о содеянном;
- освобождение лица от административной ответственности освобождается в связи с малостью совершенного им правонарушения;
- правонарушитель, освободивший лицо от административной ответственности, освобождается в связи с истечением срока;
- освобождение на основании акта об амнистии за совершение административного правонарушения;
- освобождение от административной ответственности по состоянию здоровья правонарушителя в связи с изменением обстоятельств[5];

Вообще каждый человек государства не должен нарушать законы, изданные государством, соблюдать правила и не выступать против их действия. «Нет страны без порядка, нет раба, который подчиняется порядку», - верно изречение Бауыржана Момышулы, подтверждающее эти основания. Молодые люди, совершающие в жизни преступления, нарушающие законы и преследуемые до тех пор, пока не раскаются, учатся, учатся, ищут, укрепляются, поднимают в небо флаг нашей страны, и делают свое имя известным всему миру, то есть это то, что мы должны делать с этого момента. Вот почему я думаю, что лучше попытаться стать конкурентоспособным человеком и страной, которая знает, как противостоять трудностям. Не будем забывать, что мы будущее государства.

Список литературы

1. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях. Алматы: Изд-во "Юрист";
2. Глава 4 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях. - Алматы: Издательство "Юрист";
3. Б. А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков. Административная ответственность в Республике Казахстан. Образовательный инструмент. -Алматы: Издательство «Казахский университет», 2014 г.;
4. Б. А. Жетписбаев, С.Т. Тыныбеков. Административная ответственность в Республике Казахстан. Освобождение несовершеннолетних от административной ответственности и административного наказания: проблема совершенствования. Образовательный инструмент. -Алматы: Издательство «Казахский университет», 2014 г.;
5. Глава 8 Гражданского кодекса Республики Казахстан. -Алматы: Издательство «Юрист», 2014 г.

УДК 340.111.52

АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАДА СУБЪЕКТИВТІ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аргынбай А.Ш.-заң ғылымдарының магистрі, оқытушы
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Құқық пен мораль арасындағы қарым-қатынас мәселелері отандық және шетелдік әдебиеттерде бірнеше рет айтылды, дегенмен адамдардың өмір сүру жағдайларының өзгеру қарқыны, моральдық, құқықтық және басқа құндылықтардың эволюция дәрежесі соншалықты жоғары, сондықтан азаматтық ғылымда осы саладағы білімді тереңдетудің өткір қажеттілігі туындайды.

Кілт сөздер: адамгершілік, азаматтық құқық, парасаттылық, адалдық, ар-намыс, қадір - қасиет, Бостандық, адамгершілік құндылықтар, адамгершілік ережелері, моральдық санат.

Аннотация. Вопросы взаимосвязи права и нравственности неоднократно ставились в отечественной и зарубежной литературе, тем не менее, темпы изменения условий жизни людей, степень эволюции нравственных, правовых и иных ценностей настолько высоки, что в цивилистике возникает острая необходимость в углублении знаний в этой сфере.

Ключевые слова: нравственность, гражданское право, разумность, добросовестность, честь, достоинство, свобода, нравственные ценности, правила нравственности, моральная категория.

Annotation. Questions of interrelation of the right and morals were repeatedly raised in the national and foreign literature, nevertheless, rates of change of living conditions of people, degree of transformation of moral, legal and other values are so high that the representatives of jurisprudence have necessity to study this sphere.

Keywords: morals, civil law, rationality, conscientiousness, honour, advantage, freedom, moral values, morals rules, moral category.

Мораль мен құқықтың үйлесімі моральдық сананың құқықтық өріске диалектикалық ауысуымен байланысты. Құқықтың этикалық тұжырымдамасы толығымен азаматтық құқықтық қатынастар саласында негізделген. Құқық пен мораль-адамзат қоғамының берік негіздерін құру үшін ең маңызды, ең қажет нәрсені толық білдіретін екі идея [1].

Азаматтық құқықтағы этикалық негіздер субъективті азаматтық құқықтарды жүзеге асыруда айқын көрінеді. Осылайша, азаматтық құқықтарды жүзеге асырудың этикалық негіздері келесі бағыттарда көрінеді:

Бірінші. Азаматтық құқықтарды жүзеге асырудың этикалық негіздерінің маңызды аспектілерінің бірі оның қоғамның моральдық нормаларына сәйкестігі болып табылады. Өйткені мораль әрқашан қоғамның моральдық нормаларымен тығыз байланысты. "Мораль" дегеніміз - адамдардың әдет-ғұрыптары, әлеуметтік әдеттері, үлкен немесе кіші әлеуметтік топ мүшелерінің іс жүзінде қалай әрекеттететінін, оларға не рұқсат беретіндігін немесе тыйым салатындығын білдіреді; адам басқаратын ішкі, рухани қасиеттер, этикалық нормалар; осы қасиеттермен анықталған мінез – құлық ережелері; қоғамның моральдық принциптерінің

жиынтығы, оның ішінде қоғамдық мораль, әдептілік ережелері, белгілі бір қоғамда бар, оның мүшелерінің көпшілігі мойындаған және іс жүзінде жүзеге асырылатын әлеуметтік идеология [2].

Азаматтық заңнамаға сәйкес азаматтар мен заңды тұлғаларға өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде қоғамның моральдық қағидаттары мен адамгершілік нормаларын құрметтеу міндеті жүктеледі (АҚ-нің 8-бабы). Сонымен қатар, мәмілелерді жарамсыз деп тану шарттарының бірі-оны мораль негіздеріне көрінеу қайшы келетін мақсатта жасау (Азаматтық Кодекстің 159-бабы). Сондай-ақ АҚ-да норма көзделеді, оған сәйкес, егер зиян келтірушінің іс-әрекеті қоғамның адамгершілік қағидаттарын бұзбаса, онда зиянды өтеуден бас тартылуы мүмкін (951-бабы). Демек, азаматтық заңнама азаматтардың өз құқықтарын жүзеге асыруда қоғамның моральдық нормаларын сақтаудың маңыздылығын нақты анықтайды [3].

Шет елдердің, атап айтқанда Францияның 1804 жылғы Азаматтық кодексінде 6-бап бар, онда "жеке келісімдермен қоғамдық тәртіп пен ізгі ниетті қозғайтын заңдарды бұзуға болмайды" делінген. "Жақсы мораль" категориясы Француз Азаматтық кодексінің басқа мақалаларына, мысалы, мақалаларға енеді. 900, 1131, 1133, 1172, 1387. Азғындық шарттар АҚ-нің 6-бабы негізінде жарамсыз деп танылады. Франциядағы Судья белгілі бір әрекеттің азғындығын өзінің әлеуметтік құбылыстар туралы түсінігіне сәйкес анықтайды. Осылайша, азғындық келісім-шарттар төзімділік үйлерінің, ойын үйлерінің жұмыс істеуіне арналған келісімдер, сондай-ақ зинақорлыққа ықпал ету немесе құмар ойын үйлеріне ойыншыға ставкаларын қалпына келтіруге көмектесу үшін қарызға ақша беру. Сонымен, Француз Заңы мен азаматтық Доктринадағы жақсы мораль деп заң шығарушы санкция берген, бірақ моральдық нормалардың формальды емес жиынтығы түсініледі [4].

Екінші. Азаматтық құқықтарды жүзеге асыру процесінде этикалық негіздердің тағы бір көрінісі оның адалдық қағидаттарына сәйкестігі болып табылады. Адалдық келесі элементтерден тұрады: басқа туралы білу, оның мүдделері туралы; белгілі ізгі ниетпен байланысты білім; сенім элементі, айналымның моральдық негіздері ескерілетініне сенімділік; адамдар арасындағы қарым-қатынастардағы адалдық, онсыз азаматтық мәмілелер жасау мүмкін емес сенім, тікелей немесе жанама күрес алдау, біреудің қателігін немесе түсінбеушілігін пайдалану[5];

Азаматтық кодекстің 5-бабы құқық ұқсастығын қолдану негіздерінің бірі ретінде Тараптардың құқықтары мен міндеттерін анықтауда адалдық, парасаттылық және әділеттілік талаптарының сақталуын көрсетеді. Сонымен қатар, Азаматтық кодекстің 9-бабына сәйкес азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылар әрекеттерінің адалдығы, парасаттылығы және әділдігі болжанады. Сонымен, адалдық, парасаттылық және әділеттілік азаматтардың өздеріне тиесілі құқықтарды жүзеге асырудағы сөзсіз міндеті болып табылады[3].

Айта кету керек, адалдық ұғымы көптеген елдер үшін жаңалық емес және олардың заңнамасында бұрыннан бекітілген. Сонымен, АҚШ-тың бірыңғай сауда кодексі адалдықтың нормативтік тұжырымдамасын береді, оны мінез-құлықта немесе мәміледе нақты адалдық ретінде анықтайды. 2-103 коммерсантқа қатысты адалдық нақты адалдықты және сауда істерін адал жүргізудің ақылға қонымды коммерциялық критерийлерін сақтауды білдіреді.

Үшінші. Парасаттылық азаматтық құқықтарды жүзеге асырудың этикалық негіздерінің ажырамас бөлігі болып табылады, ол азаматтық заңнаманың

нормаларын ауыстырмай, азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушылардың іс-әрекеттерін бағыттады. Ақыл — бұл белгілі бір мінез-құлықтың қажеттілігін түсіну. Іс-әрекеттің заңды сипаттамасы бола отырып, парасаттылық азаматтық-құқықтық қатынастар субъектісінің заңды мінез-құлқының белгілі бір моделін көрсетеді [6]. Ақыл-ой субъектінің белгілі бір іс жүргізу тәжірибесіне ие болу талабын білдіреді, бұл тараптардың өзара мүдделерін ескеру маңызды компонент болып табылатын келісімшарттарды құқықтық реттеуде айқын көрінеді. Жоғарыда айтылғандай, Өзбекстанның Азаматтық кодексі азаматтық құқықтарды жүзеге асырудағы құқық пен болжам ұқсастығының маңызды элементі ретінде ақылдылықты қарастырады.

Төртінші. Қазіргі азаматтық құқықтың этикалық негіздері әділеттілік түрінде сыртқы көрініс формасын алады. Әділеттілік-бұл жалпы құқықтық қағидат және тұтастай заңға жатады және түбегейлі мәнге ие. Азаматтық құқықтағы әділеттілік қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді ескере отырып, азаматтық қатынастарға қатысушылардың мүдделерінің тепе-теңдігін қалпына келтіруге арналған. Күрделі моральдық-құқықтық құбылыс ретінде әділеттілік ұғымы бірнеше түрлі формада көрінеді. Біріншіден, адамның қоғамдағы нақты жағдайын көрсететін сезім ретінде анықталады. Екіншіден, әділеттілік идея ретінде анықталады. Үшіншіден, көбінесе әділеттілік жалпы құқықтық принцип ретінде этикалық және құқықтық аспектілері бар бағалау категориясы ретінде қарастырылады [5].

Мәселен, Жапонияда әділеттілік қағидатын бұзу, мысалы: қылмыс немесе өзге де заңсыз іс-әрекеттер жасау мақсатында сөз байласу; жасалуы заңсыз іс-әрекеттерді жасамағаны үшін өтем болып табылатын шарттар жарамсыз деп есептеледі (Жапония АҚ 132-бабы) [6, 158-б.]. Жалпы, азаматтық құқықтарды жүзеге асырудың этикалық негіздерінің барлық құрамдас бөліктері бір-бірімен тығыз байланысты және өзара тәуелді екенін атап өтуге болады; этикалық және құқықтық принциптердің бірыңғай жүйесін білдіреді; Азаматтық құқық субъектілерінің мінез-құлқына бағыттаушы әсер етеді; азаматтық-құқықтық нормалардың бүкіл жүйесіне әсер етеді; олардың дәйектілігі мен дәйектілігін қамтамасыз етеді; құқық ұқсастығын қолдануда маңызды. Сондай-ақ болашақта азаматтық құқықтың осы қағидаттарын бірыңғай қолдануды қамтамасыз ету үшін осы қағидаттарды азаматтық-құқықтық құқық қолдану практикасында қолданудың негізгі өлшемшарттарын қамтитын әдіснамалық құжат әзірлеу қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Хамидуллина Ф.И., Азаматтық құқықтың этикалық тұжырымдамасы // Қазан университетінің ғалымдары. – 2013. – №155/4. – Б. 184-185.
2. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. - М.: Оникс, 2008. – 736 с.
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі
4. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции / Том 2 - 1960. - Москва, Иностр. лит. - 728 с.
5. Новицкий И.В. Міндеттемелік құқық жобасындағы ізгі ар-ождан қағидаты // Азаматтық құқық хабаршысы. – 2006. – №1.
6. Хамидуллина Ф.И. Қазіргі өркениет парадигмасындағы құқық және адамгершілік / / Қазан университетінің ғалымдары.– 2016. – №158/2. – Б. 461.

УДК 347.91/95

**ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**Аргынбай А.Ш.-заң ғылымдарының магистрі, оқытушы, Датеева А.М.-
заң ғылымдарының магистрі, оқытушы.
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы азаматтық құқық проблемалары, Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіндегі азаматтық қоғамның маңызы мен рөлі талданған. Нарықтық экономикасы бар мемлекетті табысты құру үшін азаматтық қоғамның болу қажеттілігін сипаттайтын тарихи мысалдар қарастырылады. Жағдайды егжей-тегжейлі көрсететін және ықтимал проблемаларды болжайтын Азаматтық құқық ұғымын талдауға ерекше назар аударылады. "Әділеттілік" қағидатын назарға ала отырып, азаматтық құқықтық қатынастардың өзекті қағидаттары сипатталған. Сот тәжірибесін қолдану арқылы ұлттық және халықаралық деңгейде проблеманың ауқымы талданды. Осы проблема туралы тікелей қозғалатын және хабардар болатын адамдар мен елдердің пікірлері назарға алынды. Проблемалардың алдын алу қажеттілігіне байланысты Қазақстан Республикасының аумағында жүргізілген сот талқылауларын пайдалана отырып, оларды шешудің бірнеше тәсілдері келтіріледі.

Кілт сөздер: азаматтық құқық, «әділеттілік» қағидаты, азаматтық қоғам, құқықтық қатынастар, сот практикасындағы құқық

Аннотация. В данной статье проанализированы проблемы современного гражданского права, значение и роль гражданского общества в правовой системе Республики Казахстан. Рассмотрены исторические примеры, которые характеризуют необходимость наличия гражданского общества для успешного построения государства с рыночной экономикой. Особое внимание уделено анализу понятия гражданского права, детально отражающих ситуацию и прогнозирующие возможные проблемы. Описаны актуальные принципы гражданских правоотношений, принимая во внимание принцип «справедливости». Проанализирован масштаб проблемы на национальном и международном уровне с помощью использования судебной практики. Приняты во внимание мнения людей и стран, которые непосредственно затронуты и осведомлены о данной проблеме. В связи с необходимостью предотвращения проблем приводятся несколько способов их решения используя судебные разбирательства, произведенные на территории Республики Казахстан.

Ключевые слова: гражданское право, принцип «справедливости», гражданское общество, правоотношения, право в судебной практике

Annotation. This article analyzes the problems of modern civil law, the importance and role of civil society in the legal system of the Republic of Kazakhstan. Historical examples that characterize the need for a civil society to successfully build a state with a market economy are considered. Particular attention is paid to the analysis of the concept of civil law, reflecting in detail the situation and predicting possible problems. The actual principles of civil legal relations are described, taking into account the principle of «justice». Analyzed the scale of the problem at the national and international level through

the use of judicial practice. The opinions of people and countries that are directly affected and aware of this issue are taken into account. Due to the need to prevent problems, there are several ways to solve them using legal proceedings conducted in the territory of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: civil law, the principle of «justice», civil society, legal relations, law in judicial practice

Нарықтық экономикасы бар азаматтық қоғамды сәтті құрудың негізгі шарттарының бірі-Қазақстанда нақты қалыптасқан заңнама жүйесінің болуы. Қазіргі уақытта орыс құқықтық реформасын енгізудегі түбегейлі маңызды кезеңді сипаттайды, оны өмірдің қазіргі қарқынына сәйкес жақсарту қажет.

Азаматтық құқық мәселелеріне терең үңілмес бұрын, "Азаматтық құқық" ұғымын түсіну керек.

Азаматтық құқық саласы Ежелгі Римде пайда болды және тар бағытқа ие болды: ол негізінен тек тауарлық қатынастарды реттеді — бірақ қазіргі заманғы азаматтық заңның негізін қалаған және негізін қалаған Рим құқығы болды. Болашақта, Орта ғасырларда, феодалдық қоғам жағдайында заңды қолдану сауда әдет-ғұрыптарына қатысты болды, бірақ сонымен бірге дамушы қалалардың жергілікті құқықтық нормалары да қосылды. Осыдан кейін азаматтық құқықты реттеу саласына жеке мүліктік емес қатынастар кіреді, мысалы, Ар-намыс пен іскерлік беделді қорғаумен байланысты, бұл, әрине, оны қазіргі заңға жақындатады, өйткені оларды реттеу әдістері азаматтық айналымды реттегендерге өте ұқсас болды. [1]

Заң нормаларына сәйкес келмейтін қазіргі әлем мен күнделікті өмірді елестету мүмкін емес. Сонымен, қазіргі уақытта бұл термин нені білдіреді және ол өзі туралы не айтады?

Азаматтық құқық-әртүрлі ұйымдар мен азаматтар арасында, сондай-ақ жекелеген азаматтар арасында туындайтын мүліктік, сондай-ақ олармен байланысты және байланысты емес жеке мүліктік емес қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларды біріктіретін құқық саласы. Азаматтық құқық Азаматтық құқық субъектілері, атап айтқанда жеке тұлғалар, заңды тұлғалар және мемлекет арасындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған. Ол реттейтін қатынастар негізінен екі түрге бөлінеді: мүліктік — мүлікке байланысты туындайтын қатынастар (мүліктік, міндеттеме, мұрагерлік, корпоративтік) және мүліктік емес (немесе жеке мүліктік емес қатынастар) - тұру және тұру құқығын таңдау құқығы, ат қою құқығы.[2]

Бүгінгі таңда біздің қоғамда азаматтық құқық ерекше орын алады. Дүкенде сатып алу немесе таксиге тапсырыс беру, салонда қызмет көрсету — бұл күнделікті өмірдегі азаматтық-құқықтық қатынастардың мысалдарының аз ғана бөлігі. Біз дүкенде, салонда және тіпті көшеде азаматтық-құқықтық қатынастардың мысалдарымен үнемі бетпе-бет келеміз, біреу кітап жазады және авторлық құқықпен, біреу үй сатып алады — азаматтық құқықпен үнемі өзара әрекеттесу бар. Құқықтық терминология тілінде азаматтық даулар-бұл азаматтық және (немесе) жеке тұлғалар арасындағы азаматтық құқықтық қатынастарға тікелей байланысты, яғни өмірдің қарапайым жағдайларында туындайтын қақтығыстар/алауыздық. Қазақстандағы Азаматтық құқық жеке меншікке қол сұғылмаушылық, келісім бостандығы және басқа да маңызды қағидаттар сияқты принциптерге негізделген. Алайда, осы саладағы ең өзекті мәселелердің бірі - "әділеттілік" мәселесі.

Азаматтық құқықтағы әділеттілік маңызды рөл атқаратындығын атап өткен жөн, бұл оның маңызды қағидаларының бірі. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 2-бабының 1-тармағына сәйкес азаматтық заңнама реттелетін қатынастарға қатысушылардың теңдігіне, мүлікке қол сұғылмаушылыққа, кез-келген адамның жеке істерге ерікті түрде араласуына жол бермеуге, сондай-ақ азаматтық құқықтарды кедергісіз жүзеге асыру және бұзылған құқықтарды қалпына келтіруді қамтамасыз ету қажеттілігіне, олардың соттық қорғалуына негізделген. Бұдан шығатыны, осы баптың кем дегенде бір тармағын бұзу әділеттілік қағидатын бұзу туралы айтады. Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, онда белгіленген нормалары бар Азаматтық Кодекс азаматтардың әділеттілігін, теңдігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар қоғамды белгілі бір тепе-теңдікте, тепе-теңдікте ұстайды, өйткені ол заңсыз әрекеттерді жасауға жол бермейді. [3]

Азаматтық-құқықтық қатынастар саласындағы мәселелерді одан әрі талдау және қалыптастыру үшін азаматтық дауларды сипаттайтын кейбір ерекшеліктерді атап өтеміз. Айта кету керек, олар ең көп таралған және бірнеше рет кездеседі. Мұны азаматтық заңмен реттелетін қатынастардың кең спектрі бар екендігімен түсіндіруге болады. Бұған тұтынушылардың құқықтары мен авторлық құқықтарды қорғау, адамның атын, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау кіреді: мысалы, азамат туралы шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты тарату. Оларға отбасылық даулар, тұрғын үй, мүлік, сақтандыру даулары, мұрагерлік және т.б. жатады. Отбасылық даулар бойынша сот практикасы ажырасу туралы істерді қарайды, ажырасу процесінде балаларға қатысты түрлі мәселелерді шешеді. Сонымен қатар, осы тізімге бала асырап алуға және текті өзгертуге, ата-ана құқығынан айыруға, әке немесе ана болуды анықтауға және алимент төлеуге, ортақ мүлікті бөлуге және т.б. қатысты мәселелерді қосуға болады.

Тұрғын үйге тұрғын үй, ортақ мүлікті пайдалану құқығына қатысты даулар жатады. Қазақстанда тұрғын үй даулары ең өткір және кең таралған. Мұндай мәселелерге жылжымайтын мүлікті сатып алғаннан кейін оны тіркеу кезіндегі жағдайлар, тұрғын үйдің үлесін шығару немесе сату туралы сұрақтар жатады. Жалпы, тұрғын үй тақырыбы өте кең және қарым-қатынастың көп бөлігін қамтиды: меншік құқығы, коммуналдық қызметтерді төлеу мәселелері. Жиі кездесетін даулардың тағы бір мысалы-мүліктік дау. Қарапайым тілмен айтқанда, бұл дау, Тараптардың келіспеушілігі мүлікке иелік ету және билік ету құқығымен байланысты қатынастардан туындайды. Мүліктік даулардың көптеген түрлері бар, бірақ көбінесе олар: мүлікке зиян келтіру немесе бұлдіру кезінде, ортақ меншіктегі үлесті анықтау кезінде, ажырасу процесінде ерлі-зайыптылар арасында мүлікті бөлу кезінде.

Сақтандыру даулары әртүрлі жағдайларда да туындайды. Көбінесе іс жүзінде сақтандыру компаниялары сақтандыру жағдайы басталған кезде өтемақы төлемдерін төлеуден бас тартқан, мұны әртүрлі себептермен негіздейтін немесе болған жағдайды сақтандыру жағдайы деп танымайтын жағдайлар кездеседі. Мұндай жағдайларда, егер іс-әрекеттердің заңсыздығын және сақтандыру компаниясының қажетті дәлелдерінің жоқтығын дәлелдеуге болатын болса, сот сақтандырылған адамға бәрін төлеуге міндеттеуі мүмкін.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, қазіргі заманғы азаматтық құқықтың негізгі мәселелерін бөліп көрсетуге болады, мысалы: - азаматтық құқықтарды жүзеге асыру-азаматтық құқықтарды қорғау және оларды қорғаудың әртүрлі тәсілдерін қолдану-өтемақы, айыппұл, түрлі төлемдер-мұраға

қатысты мәселелер - авторлық құқықтар және оларды интернетте қорғау және әртүрлі сайттарда-меншікке қатысты мәселелер (оны сатып алу және оған құқықты тоқтату)[4]

Осылайша, қазіргі қоғам тұрақсыз және оның жағдайы азаматтардың өміріне жауап береді. Адамдар жанжалдардан қорқады, олардан аулақ болуға тырысады және ешқандай жолмен араласпайды, олармен қандай да бір жолмен күресуге тырысады, әртүрлі жолдарды іздейді, бірақ осылайша болашақта жойқын болып табылатын жағдайды қыздырады. Бұл бес мың жыл бұрын болған, қазіргі уақытта да солай болып жатыр. Тараптар келісімге келе алмаған және жағдайды өз бетінше шеше алмаған кез-келген дау сотқа жіберіледі, бұл өз кезегінде Қазақстан соттарының азаматтардың өтініштерімен шамадан тыс жүктелуіне әкеледі. Жыл сайын соттар бірнеше миллион сот ісін қарайды

Сот жүйесі сот арқылы қорғауға конституциялық құқықты орындауға міндетті екені белгілі. Бірақ үнемі өсіп келе жатқан жүктеме сот төрелігінің тиімді және сапалы жұмысын жеңе алмайды. Нәтижесінде азаматтардың құқықтарын қорғайтын қосымша тетіктерді іздеу шешім болуы мүмкін. Оларды құру соттарға жүктемені әлсіретуі керек, ең дұрысы, қоғамдағы қақтығыстар мен даулардың деңгейі барынша азайтылуы керек. Сондықтан екі тәсілді атап өту керек: шешу және реттеу. Шешімдердің бірі көптеген істерді сотқа жеткізбеуге көмектесетін қосымша орган құру болуы мүмкін. Мұндай шешім бастапқыда тиімсіз болып көрінуі мүмкін, өйткені ол үлкен шығындарды талап етеді, бірақ болашақта ол жалпы юрисдикция соттарына түсетін жүктемені азайтып, міндеттерінің бір бөлігін өзіне ауыстырып, азаматтарды сот процестерінен оқшаулауы керек.[5]

Қазіргі уақытта Қазақстандағы Азаматтық процесс сот даулар мен жанжалдарды шешуде белсенді ұстанымға ие болған кеңестік уақытпен салыстырғанда әлдеқайда жақсарды. Бүгінгі таңда басты міндет-жанжалға қатысушы тараптарға тәуелсіз татуласуға мүмкіндік беру. Яғни, бұл іс жүзінде тараптар жанжалды өз еркімен шеше алатындай таңдау мүмкіндігін ұсынады. Азаматтық құқықтағы проблемалар жеке тұлғаларда ғана емес, заңды тұлғаларда да туындайды. Ұйымдар кездесетін мәселелерге қатысты: азаматтар қатыспайтын және ешқандай рөл атқармайтын көптеген әлеуметтік қатынастар бар. Мысалы, заңды тұлғалар арасындағы өндірілген өнім және оны жеткізу мен тасымалдау туралы қатынастар реттеледі.

Күнделікті өмірде азаматтық құқықтық қатынастарға тап бола отырып, Қазақстан заңнамасы жүйесіндегі азаматтық құқықтың жетілмегендігі байқалады. Негізінде, Қазақстанның азаматтық іс жүргізу заңнамасын реформалау қақтығыстарды реттеу процесінде қолайлы жағдайлар қалыптастыру жолымен жүріп жатыр. Бірақ ҚР құқықтық жүйені аздап жаңарту қажет. Бұл ұзақ процесс болатыны анық, бірақ мемлекеттің азаматтық құқық саласындағы реформациясы қоғам өмірін одан әрі дамыту мен жетілдіру, сондай-ақ азаматтық-құқықтық саладағы жанжалдарды реттеу үшін қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Б.Е.Айтжан, А.М.Хусаинова. Рим құқығы, оқу құралы. Алматы. Жетіжарғы, 2014
2. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІ
3. Сүлейменов М. К. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: теориялық зерттеу тәжірибесі. 2 Том. Екінші бөлім. Теориялық. 1 бөлім. Азаматтық құқықтың жалпы мәселелері. Алматы, 2016. 222-224 ББ.

4.Сүлейменов М. К. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы: теориялық зерттеу тәжірибесі. 3 Том. Екінші бөлім. Теориялық. 2 бөлім. Азаматтық құқықтық қатынас. Алматы, 2016. 24-30 бет.

5.Диденко А.Г. Алдын ала шарттың талаптары және олардың мәні. Кітапта.: Азаматтық заңнама. Мақалалар. Пікірлер орны. Тәжірибе. Алматы: Каспий университеті, 2018. Б.26.

ФИЛОЛОГИЯ

UDC 372.881.111.1

THE INFLUENCE OF VIDEO GAMES ON THE LEARNER'S ENGLISH SKILLS

**Научный руководитель: магистр филологических наук
Кубеева Сабина Орынбековна
Пак Александра Вадимовна студентка группы ИЯ 19-2
Факультет «Педагогика»
Международный Таразский Инновационный Институт**

Андатпа: Бұл мақалада бейне ойындардың студенттердің ағылшын тілінің шеберлік деңгейіне әсер ету құбылысы қарастырылады. Автор осы тақырып бойынша әртүрлі зерттеулерді мысалға келтіреді, Мұнда студенттердегі шет тіліндегі дағдылар деңгейінің тікелей тәуелділігі және олардың бейне ойындарды пайдалану жиілігі қарастырылады. Нәтижесінде автор өз қорытындысын шығарады және өзінің сауалнамасын жүргізеді, оның барысында білім алушылардың білім беру процесіне бейне ойындарды енгізу туралы көзқарасын білуге болады.

Кілт сөздер: бейне ойындар, ойын, ойын әдісі, педагогика, білім беру процесі, заманауи технологиялар, вокабуляр, грамматика, зерттеу, сауалнама, ойын лексикасы.

Аннотация: В данной статье рассматривается феномен влияния видеоигр на уровень навыков английского языка у студентов. Автор приводит в пример различные исследования по данной теме, где рассматривается прямая зависимость уровня навыков в иностранном языке у обучающихся и их частота использования видеоигр. По итогу автор делает свой собственный вывод, и проводит собственное анкетирование, в ходе которого получилось узнать отношение самих обучающихся о внедрении видеоигр в образовательный процесс.

Ключевые слова: видеоигры, игра, игровой метод, педагогика, образовательный процесс, современные технологии, вокабуляр, грамматика, исследования, опрос, гейм лексика.

Annotation. This article examines the phenomenon of the influence of video games on the level of English language skills of students. The author gives an example of various studies on this topic, which examines the direct dependence of the level of skills in a foreign language among students and their frequency of using video games. As a result, the author draws his own conclusion, and conducts his own questionnaire, during which it turned out to find out the attitude of the students themselves about the introduction of video games into the educational process.

Keywords: video games, game, game method, pedagogy, educational process, modern technologies, vocabulary, grammar, research, survey, game vocabulary.

Our modern world is developing at a rapid pace. A modern person can no longer imagine his life without modern technologies. Gadgets, various applications, Internet services, social networks have already tightly entered into all spheres of our life, not excluding education. It is no longer surprising to enter a school and see students studying educational material through smartphone and computer screens. Children are now able to draw knowledge from literally any resource, be it an application, a post on a social network or video games. Speaking of the latter, the importance of video games is especially underestimated by modern society. There is a stereotype that video games negatively affect the emotional background and mental abilities of a child, even leading to degradation. But this is a false judgment, which I will try to refute in this article. I will try to prove that computer games can have an impact on the level of English among students. In this article, I will draw my conclusions based on various studies on this topic.

1. Video games and their genres.

According to the sociological dictionary:

"**Game** is a non-coercive, free activity; it is a form of self-expression of the subject, aimed at satisfying the needs for entertainment, pleasure, relaxation and the development of certain skills and judgements." [1]

The idea of using games in the educational process is not new. Since time immemorial, adults have used play activities as an effective way of transferring their knowledge and experience to the next generation. In modern pedagogy, there is even a separate method of learning - the game method, the essence of which is to motivate the student to learn certain knowledge through active activity.

The concept of video games is not much different from traditional games, so they can also serve as an excellent device for learning foreign languages.

It cannot be said with certainty that absolutely every video game is suitable for quality foreign language learning, so it is worth first understanding the genres that exist and what they mean.

Video games are divided into several categories (according to Kutlaliyev):

Simulation is a genre in which various actions are simulated, events close to the same events and actions as in the real world.

Action is a game whose goal is to defeat a player over one or more enemies using firearms or bladed weapons.

Role-playing Games (RPG) is a simulation of events in which participants play assigned roles with the possibility of changing characters and events.

Strategy is a game that requires drawing up a special strategy to achieve a certain goal. Here the player is given not only one character, but entire worlds and events.

Puzzle is a game in which the participant will have to complete certain puzzles, the complexity of which will vary from the height of the level.

Adventure is a genre in which the most attention is paid to the plot. The player is most often the protagonist of the story that you need to go through to finish the game.²
Английский язык вне школьной программы[2]

2. Researches.

Recently, the study of English has gained popularity for international communication between players of various popular video games in the RPG genre, such as: "Genshin Impact", "DOTA", "League of Legends" and "World of Warcraft". In them, players from all over the world are transferred to a single space. Thus, English can now be called the language of gamers.

And indeed, in the modern space there is a separate language of gamers, which has a specific vocabulary, but which is known to everyone who has ever encountered video games.

Linguistics specialists Pia Sandqvist from the University of Karlstad and Liss Kerstin Sylven from the University of Gothenburg conducted a study whose results showed that Swedish boys aged 10 speak English for an average of 11.5 hours a week outside of school. They spend half of this time playing online games that contribute to the development of speech and writing skills in English, as there are video games with a complex interface, for example, "League of Legend" where you need to know and understand a special game vocabulary in a foreign language. In such games it will be impossible to achieve significant results without understanding the rules. This forces players to begin to understand and perceive various foreign words in the game interface. [3]

Video games make learning a foreign language more immersive due to their interactivity and events closer to reality: conducting dialogues, disputes, negotiations, communication with other characters and players.

Students of Taiwan Pedagogical University from the Department of English conducted a study where they asked 22 students of a Taiwanese college to play the English game BONE in the genre of adventure. All students were divided into 2 groups. The first group was allowed to take notes during the game session, and the second was not. After the end of the game, the students took the final vocabulary test. As a result, it turned out that both groups managed to learn some new words after the game, but there was no significant difference between the results. This means that even just playing video games, without much effort, it is possible to improve your vocabulary in English.[4]

It is in games that you can find unique words and constructions that you are unlikely to see in a regular textbook. For example, such game terms as: "healing", "support", "main damager", "hit point", "loot", "mana", "AFK(away from keyboard)", "cut scene" and many others. It is also interesting that children use these words in the right context, using the correct sentence structure. This is not surprising, because due to the fact that such vocabulary is not included in the template phrases of textbooks, but is used in dynamic speech, such words will be more qualitatively strengthened in a person's memory.

But video games can affect not only a student's vocabulary, but also the skills of constructing and structuring sentences and whole texts. Due to the fact that in story telling and adventure games there is a large number of dialogues, cut scenes, phrases, interactions between characters that are built as a single narrative, players can adopt the style of constructing sentences and texts from the narrative of the game. This develops writing skills in English.

There is a study on this topic conducted by the University of Technology Malaysia, where the results of essay writing were tracked by selected subjects (high school students) for a long time while they were undergoing a narrative game in the genre of adventure. The results showed that the students achieved visible results by adopting the narrative style from the game itself. If at first their essays were simple and templates, then as a result they became more complex and interesting.[5]

3. Interview

Based on the above research, I decided to conduct my own personal survey. I interviewed 10 high school students who devote about 11 hours a week to various video games. With this question, I found out their attitude to improving the level of skills in English with the help of video games.

Below is the result of the survey:

Question 1.

Do you play video games?

Answers: "Yes" (100%)

Question 2.

How many hours a day do you spend playing?

Answers: 2-3 hours (60%); 1-2 hours (40%)

Question 3.

Do you play video games in English or your native language?

Answers: "English" (70%) "Native language" (30%)

Question 4.

Do you use game slang in your speech during the game process?

Answers: Yes (100%)

Question 5.

What are the 3 most frequent words you use?

Answers (most popular answers): "Farming", "AFK", "State", "GG (good game)", "NT (nice try)"

Question 6.

Do you know the translation of these words?

Answers: "Yes" (70%) "Partially" (20%) "Not" (10%)

Question 7.

What grade do you have in a foreign language at school?

Answers: "4" (60%) "5" (30%) "3" (10%)

Question 8.

Answers: Did knowing these words help you in real life and in class?

"Yes" (90%) "Partially" (10%)

Question 9.

Do you think that video games are useful when learning foreign languages?

Answers: All respondents agreed that video games are not a panacea for learning foreign languages, but they can significantly improve learning skills.

Question 10.

Would you like to sometimes have lessons based on video games?

Answers: All respondents decided that it is acceptable to include video games in the lesson as a reward, not often, but rarely.

Based on the results of the survey, I concluded that Video games in practice are able to improve students' skills, but they still cannot fully replace real English lessons. Therefore, video games can only be used as a tool or simulator during lessons.

Conclusion.

Summarizing all of the above, it is impossible to exclude the practical significance of video games in the development of English language skills among students. Video games are able to immerse the player in a language environment close to real life, which contributes to the use of a foreign language in practice. Video games are an excellent device for increasing the motivation and immersion of students in the educational process, where students become active participants rather than passive listeners. But it cannot be said that video games can completely replace the traditional teaching of the lesson, but they can serve as an excellent motivator and simulator in these lessons. We should consider in more detail the option of practical application of video games in the classroom.

References:

1. Большой Социологический Словарь: https://gufo.me/dict/social_dict
2. Кутлалиев Т. Х. Жанровая типология компьютерных игр: проблема систематизации художественных средств : Автореф. дисс. . канд культурологии / Лиманская Л. Б. — М., 2014. — 25 с. — На правах рукописи.
3. Sundqvist, P., Sylven, L.K. World of VocCraft: Computer games and Swedish learners' L2 vocabulary / P.Sundqvist, L.K. Sylven // Digital games in language learning and teaching / in ed. H. Reinders. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012 – pp. 189-208.
4. Hao-Jan Howard Chen & Ting-Yu Christine Yang (2013) The impact of adventure video games on foreign language learning and the perceptions of learners, Interactive Learning Environments, 21:2, 129-141, DOI: 10.1080/10494820.2012.705851
5. Joseph Pang Kok Bing Enhancing Narrative Writing Skills through Action-Adventure Video Games ISSN 2222-1735 ISSN 2222-288X Vol.4, No.15, 2013

УДК 372.881.111.1

TEACHING ENGLISH LANGUAGE SPEECH ETIQUETTE**Научный руководитель: магистр филологических наук****Кубеева Сабина Орынбековна****Югай Екатерина студентка группы ИЯ 19-02****Факультет «Педагогика»****Международный Таразский Инновационный Институт**

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін үйрену кезінде мектеп оқушыларының сөйлеу этикетін дамытудың әртүрлі мүмкіндіктері қарастырылады. "Сөйлеу этикеті" ұғымының анықтамасы талданады. Ағылшын тілін үйрену процесінде оқушылардың тілдік құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде сөйлеу этикетін дамытудың педагогикалық шарттарының кешені ұсынылған. Мектептің қазіргі білім беру жағдайында сөйлеу этикетін оқыту бойынша әдістемелік ұсыныстар сипатталған.

Кілт сөздер: этикет, сөйлеу этикеті, қарым-қатынас, шет тілін оқыту, оқушылардың сөйлеу этикеті, тілдік құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттары, коллаж, коллаждау, семиотикалық монтаж.

Аннотация. В статье рассматриваются различные возможности развития речевого этикета учащихся в школе, при изучении английского языка. Анализируется определение понятия "речевой этикет". Представлен комплекс педагогических условий развития речевого этикета как компонента языковой компетенции школьников в процессе изучения английского языка. Описаны методические рекомендации по обучению речевому этикету в современных образовательных условиях школы.

Ключевые слова: этикет, речевой этикет, общение, обучение иностранному языку, педагогические условия развития речевого этикета учащихся, языковая компетенция, Коллаж, коллажирование, семиотический монтаж.

Annotation. The article deals with various opportunities for the development of speech etiquette of students at school, in the study of English. The definition of the concept

of "speech etiquette" is analyzed. The pedagogical complex of pedagogical conditions for the development of speech etiquette as a component of language competence of school students in the process of learning English is presented. Methodological recommendations for teaching speech etiquette in modern educational conditions of school are described.

Key words: etiquette, Speech Etiquette, Communication, teaching a foreign language, pedagogical conditions for the development of speech etiquette of students, language competence, Collage, collaging, semiotic montage.

Слово «этикет» стало общепринятым в XVIII веке во времена правления французского короля Людовика XIV. Французское по происхождению слово «etiquette» первоначально имело значение товарной бирки, ярлыка, затем появилось новое значение – так стали называть карточки с предписаниями и правилами поведения при королевском дворе. Этикет как условный ритуал представляет собой общепринятую систему определенных правил учтивости, которые регламентируют особенности взаимоотношений между представителями различных слоев населения и социальных групп в соответствии с их общественным статусом.

Считается, что величайшим достоянием человечества является общение с себе подобными. Однако наблюдаемое сегодня расширение масштаба межкультурного взаимодействия приводит не только к позитивному сотрудничеству, но и к возникновению межкультурного непонимания. Такой вызов ставит перед современным образованием задачи введения личности в мир общечеловеческой культуры и воспитания ее готовности к сотрудничеству, толерантности и уважению к другим национальным культурам, что в обучении иностранному языку предполагает овладение иноязычной коммуникативной и лингвокультурологической компетенцией [1, с. 285 -294]. Овладение иностранным языком без ознакомления с культурой страны изучаемого языка, с менталитетом людей, говорящих на этом языке, не может быть полноценным. Иными словами, нужно освоить не только сам язык, но и «образ мира» говорящих на нем: представители иной культуры не должны быть для нас психологически «чужими» [2, с. 5].

Феномен речевого этикета интересен прежде всего своей многогранной природой. Формулы речевого этикета или, как их еще принято называть, единицы речевого этикета, являясь с точки зрения структуры и семантики принадлежностью языка речи, в то же время имеют непосредственную соотнесенность с социологическими и психологическими аспектами, соприкасаются с риторикой, прагматикой, культурологией и не только. В связи с этим в последние два десятилетия стало модным говорить не о речевом этикете и его составляющих, а о вопросах и проблемах, связанных с категорией вежливости. Именно с категорией вежливости современные исследователи сопрягают все, что связано с речевым этикетом, расширяя понятийно-описательный аппарат за счет сведений, почерпнутых из смежных областей знаний. Это вполне оправданно, тем более что актуальность междисциплинарного подхода никто не оспаривает. Занимаясь вопросами речевого этикета в целом и на материале конкретного языка с точки зрения прагмаинтерлингвистики, то есть уделяя основное внимание структуре, сочетаемости единиц речевого этикета, их узуальному и окказиональному смыслам, на современном этапе развития теории и практики речевого этикета нельзя упустить из виду взаимосвязь речевого этикета с категорией вежливости. Подавляющее большинство речэтикетных фраз, с одной стороны, направлено на реализацию концепта вежливость, а с другой – несут семантическую нагрузку вежливости.

Сомнительной кажется даже попытка определить, что первично, а что вторично – вежливость или речевой этикет. Вежливость на вербальном уровне манифестирована речевым этикетом. В то же время речевой этикет является выразителем вежливости. К основоположникам классической теории вежливости следует отнести американских социолингвистов П. Браун и С. Левинсона. Именно они в своем труде «Вежливость: некоторые универсалии в употреблении языка» обратили внимание на языковые средства, при помощи которых члены социума, взаимодействуя друг с другом и сохраняя независимость, могут снискать себе одобрение в обществе. Этот феномен они определили как «лингвистическая вежливость».[3, с. 345]

Центральным понятием в труде стало понятие «лицо», фигурировавшее еще у Э. Гоффмана. Основной смысл, согласно их концепции, вежливого речевого поведения участников акта коммуникации состоит в сохранении лиц собеседников. Лица подразделяются на «позитивные» и «негативные». По сути, антонимическая сущность этих двух определений не является таковой в понимании авторов концепции. Под «позитивным лицом» подразумевается индивид, стратегически желающий оставаться максимально приятным собеседнику, который будет оценивать его положительно и вербально поощрять (а возможно, не только вербально). В то же время «негативное лицо» – это не тот коммуникант, который нарочито не угождает партнеру по беседе: грубит, дерзит, не соглашается с мнением собеседника в ненадлежащей форме и пр. Отнюдь нет. «Негативное лицо» – это своего рода «человек в коммуникативном футляре». Он независим от мнения собеседника, не терпит вмешательства в свой внутренний мир, предпочитает свободу действий, но вербально ведет себя довольно тактично. С логической точки зрения это скорее «нейтральное», чем «негативное» лицо.[4, с. 5-45]

Речевой этикет является неотъемлемой составляющей культурологического аспекта обучения языку и культуры речевого общения, так как знание иностранного языка выражается, в том числе, и в соблюдении культуры речевого этикета, точности, богатстве и выразительности речи, в осмыслении сущности и аспектов разных культур, понимании и уважении чужих культурных традиций. Львов М.Р. определяет дефиницию «речевого этикет как «правила речевого поведения, опирающиеся на национальные и интернациональные традиции и отношения и реализующиеся в системе устойчивых формул и выражений в условиях вежливого контакта с собеседником» [5, с. 172] Также под «иноязычным речевым этикетом» подразумевается система неизменных, национально специфичных и стереотипных формул речевого общения, существующих в данном обществе при различных видах коммуникаций, характеризующаяся национальными особенностями, традиционностью, народными ритуалами и обычаями, наличием речевых запретов и имеющая комплекс универсальных черт (стандартных выражений в типичных ситуациях, вежливых оборотов речи, сдерживающих речевых конструкций). Сфера применения этикетно-речевых формул – это типичные ситуации обращения, приветствия, прощания, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, сочувствия и соболезнования, одобрения и комплимента, приглашения, предложения, просьбы и др.[6, с.34-49.]

В основе процесса развития у учащихся средних школ языковой компетенции должен лежать обладающий теоретико-методическими возможностями для развития речевого этикета и способствующих обновлению методов, форм и содержания аспектов овладения речевым этикетом компетентностно-семиотический подход, который рассматривает учащегося как субъекта образовательного процесса,

способного осуществлять целенаправленный выбор этикетных высказываний, учитывая их смысловое содержание и выражение для успешного выполнения этикетно-речевой деятельности в условиях диалога культур и их применения в новых ситуациях иноязычного общения. [7, с. 585] На основании данного подхода можно выделить следующие принципы развития у учащихся средних школ языковой компетенции в контексте овладения речевым этикетом: принцип поликультурности, принцип междисциплинарности, принцип коммуникативности, принцип деятельностного характера обучения и принцип диалогического общения [8, с. 320]. Практическое воплощение данных принципов заключается в постоянном применении при обучении школьников иностранному языку в средних школах ситуаций этикетной направленности. Как показывает практика, достаточно эффективным приёмом при обучении учащихся средних школ иностранному языку является методически ориентированная игра, стратегия и тактика которой должна соответствовать возрастным особенностям обучающихся.

Для успешного использования в процессе обучения иностранному языку учащихся средней школы этикетно-речевых формул целесообразно применение данных четырёх типов коммуникативных задач: познавательная функция общения на иностранном языке, включающая в себя информирование, то есть запрос информации, её сообщение, подтверждение, возражение, а также описание сути процесса или явления; регулятивная функция, подразумевающая побуждение в виде просьбы, совета, запрета и пояснения; ценностно-ориентированная функция – выражение мнения или оценка, куда входят одобрение, похвала, критика, убеждение; конвенциональная функция, собственно, сам речевой этикет, куда входят обращение, приветствия, поздравления, приглашения, комплименты и т.п. Таким образом, при обучении английскому языку в средней школе необходимо уделять время изучению этикетно-речевых формул, так как именно знание речевого этикета определяет уровень общей культуры человека и способствует развитию культуры как родной, так и иноязычной речи школьника. Кроме того, речевой этикет является своеобразной квинтэссенцией национального опыта, обычаев, традиций и устоев быта народа, чей язык осваивает учащийся. Источниками или носителями речевого этикета традиционно являются художественные произведения иностранной, а нашем случае – английской, литературы, на основе изучения персонажей которой школьники учатся воспринимать и правильно интерпретировать их речь, начинают ориентироваться в современном многокультурном мире и адекватно включаются в процесс межкультурной коммуникации. Для успешного использования в процессе обучения иностранному языку учащихся средней школы этикетно-речевых формул целесообразно применение данных четырёх типов коммуникативных задач: познавательная функция общения на иностранном языке, включающая в себя информирование, то есть запрос информации, её сообщение, подтверждение, возражение, а также описание сути процесса или явления; регулятивная функция, подразумевающая побуждение в виде просьбы, совета, запрета и пояснения; ценностно-ориентированная функция – выражение мнения или оценка, куда входят одобрение, похвала, критика, убеждение; конвенциональная функция, собственно, сам речевой этикет, куда входят обращение, приветствия, поздравления, приглашения, комплименты и т.п. [9, с. 26-30.]

Успешность развития речевого этикета как компонента языковой компетенции учащихся школы при обучении английскому языку обуславливается комплексом педагогических условий, дополненных следующими позициями: 1)

внедрение в образовательный процесс приёма «коллаж» и метода «коллажирования»; 2) применение на уроках приёма «семиотический монтаж»; 3) готовность школьников в команде, делегировать полномочия в группе обучающихся и оказывать взаимопомощь в процессе совместной работы; 4) наличие постоянной обратной связи как от учителя, так и от других школьников; 5) применение мотивации успеха в процессе совместного обучения. В частности, коллаж и коллажирование выступают достаточно эффективными методами формирования языковой компетенции учащегося средней школы, так как выступают в качестве зрительной опоры для устной речи, средства расширения речевого вокабуляра, средства семантизации культуроведческих понятий, а также способствуют развитию внимания, творческого мышления и памяти учащегося [10, с. 238].

Таким образом, результатом знакомства с языком, культурой страны изучаемого языка и овладения способами межкультурного общения является формируемая у учащихся социокультурная компетенция, одним из компонентов которой является речевой этикет. Расширение использования речевого этикета в процессе обучения иностранному языку позволяет сформировать и развивать у школьников ценностное отношение к отечественной и иностранной культуре; способствует процессу осмысления особенностей своего менталитета; воспитывает качества принятия носителей иностранного менталитета; повышает уровень восприятия культурных традиций и правил другого народа.

Список использованной литературы:

1. Пименова Т.С. Национальные особенности речевого этикета (на материале английского языка) // Сопоставительная филология и межкультурная коммуникация. Казань: ТГГПУ, 2009.
2. Формановская Н.И. Культура общения и речевого этикета // Иностранные языки в школе, 2003. № 5.
3. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some universals in language usage (Studies in interactional sociolinguistics 4). Cambridge - N. Y. - New Rochelle - Melbourne - Sidney: Cambridge University Press, 1987 (reprinted 1988). 345 p.
4. Goffman E. On face-work: An analysis of ritual elements in social interaction // Interaction ritual: Essays in face to-face behavior. Chicago: Aldine Pub. Co., 1967.
5. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. - М.: Просвещение, 1988. 172 с.
6. Кабардов, М.К. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенции / М.К. Кабардов, Е.В. Арцишевская // Вопросы психологии. 2016. - № 1.- С. 34-49.
7. Психология и педагогика: учебное пособие / под ред. А.А. Бодалева, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева, В.А. Слостёнина. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2014.
8. Обучение иностранным языкам / отв. ред. М.К. Колкова. – СПб.: КАРО, 2013.
9. Грачева, Н.П. О комплексном использовании средств наглядности в овладении грамматической стороной устной речи / Н.П. Грачева // Иностранный язык в школе. 2013. - № 1. - С. 26-30.
10. Толкач, С.В. Технология развития навыков речевого этикета у учащихся пятых-шестых классов: дис.канд. пед. наук / С.В. Толкач. – Екатеринбург, 2014. 238с

ӘОЖ 37.015

ТАНЫМДЫҚ ОҚУ-ӘРЕКЕТІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы п.ғ.к., доцент
Сманова Улданай Калдыбаевна магистр, оқытушы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада оқыту процесінде танымдық оқу-әрекетін қалыптастыру мәселесі сөз болады. Бұл мәселе бастауыш мектепте ерекше маңызға ие, өйткені осы кезеңде жетекші іс-әрекеттің ойыннан оқу түріне ауысуы және барлық ойлау процестерінің қарқынды дамуы байқалады. Оқытудың тиімділігі осы процестегі оқушылардың белсенділік деңгейіне тікелей байланысты екені белгілі. Осы мәселе төңірегінде қарастырылған зерттеу жұмыстарының барысы сарапқа салынады.

Кілт сөздер: оқыту, оқу-танымдық, құзыреттілік, білім беру, оқу әрекеті, компонент.

Аннотация. В статье речь пойдет о проблеме формирования познавательной учебно-воспитательной деятельности в процессе обучения. Этот вопрос имеет особое значение в начальной школе, так как в этот период происходит переход ведущей деятельности от игры к форме обучения и интенсивное развитие всех мыслительных процессов. Известно, что эффективность обучения напрямую зависит от уровня активности учащихся в этом процессе. Обсуждается ход рассмотренных исследовательских работ по данному вопросу.

Ключевые слова: обучение, учебно-познавательная, компетентностная, образовательная, учебная деятельность, компонент.

Annotation. The article will focus on the problem of the formation of cognitive educational activity in the learning process. This question is of particular importance in primary school, since during this period there is a transition of the leading activity from the game to the form of learning and intensive development of all thought processes. It is known that the effectiveness of teaching directly depends on the level of activity of students in this process. The course of the considered research works on this issue is discussed.

Keywords: training, educational-cognitive, competence, educational, educational activity, component.

Білім беруді, оның ішінде мектепті модернизациялау қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге өзекті дамуда. Бір жағынан, еңбек нарығындағы жағдай өзгерді. Өзгеріп жатқан әлемде білім беру жүйесі кәсіби әмбебаптылық – қызмет салалары мен тәсілдерін өзгерту қабілеті сияқты сапаны қалыптастыруы керек. Екінші жағынан, қоғамды жаһандық ақпараттандыру жедел қарқын алуда. Білім берудегі құзыреттілік тәсілінің көптеген идеяларының пайда болуы осыған байланысты.

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға оқушының хабардарлығын емес, танымда, адамдардың қарым-қатынасында, кәсіби өмірде, жеке өзін-өзі анықтауда туындайтын мәселелерді шеше білуді ұсынады. Латын тілінен аударылған құзыреттілік адам жақсы білетін, білімі мен тәжірибесі бар сұрақтар шеңберін білдіреді. Педагогика ғылымдарының докторы Герман Селевконың айтуынша, «құзыреттілік – бұл субъектінің мақсат қою және оған жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді ұйымдастыруға дайындығы. Ішкі ресурстар деп білім, білік,

дағды, құзыреттілік (қызмет тәсілдері), психологиялық ерекшеліктер, құндылықтар және т.б. түсініледі».

Құзыреттілік тұрғысынан білім беру қызметінің негізгі тікелей нәтижесі негізгі құзыреттерді қалыптастыру болып табылады.

Негізгі құзыреттер деп өзінің сипаты мен құзыреттің қолданылу дәрежесі бойынша неғұрлым әмбебап құзыреттер түсініледі. Негізгі құзыреттер – адамның әртүрлі тапсырмаларды орындау қабілеті. Оларды қалыптастыру әр оқу пәні аясында жүзеге асырылады. Қазіргі әдістемелік баспасөзде қазіргі заманғы мұғалім жұмыс істеуі керек әр түрлі негізгі құзыреттер тұжырымдалған.

Жеті негізгі білім беру құзыреттілігі бар: құндылық-семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік-еңбек, жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреті.

А.В.Хуторский анықтамасына сәйкес, оқу-танымдық құзыреттіліктер – бұл нақты танымдық объектілермен байланысты логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының құзыреттілігінің жиынтығы [1]. Бұған мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау әдістері кіреді.

Зерттелетін мәселелерге қатысты оқушы шығармашылық дағдыларды игереді: қоршаған шындықтан тікелей білім алу, оқу-танымдық мәселелердің әдістерін, стандартты емес жағдайларда әрекеттерді игеру.

Білім беру стандартын сапалы меңгеруді тек оқуға белсенді көзқарас арқылы қамтамасыз етуге болады.

Іс-әрекет формасындағы оқу-танымдық құзыреттіліктердің тұжырымдарына мысалдар келтіретін болсақ:

- * мақсат қою және оның жетістігін ұйымдастыру, мақсатыңды түсіндіре білу;
- * өзінің оқу-танымдық қызметін жоспарлауды, талдауды, рефлексияны, өзін-өзі бағалауды ұйымдастыру;
- * бақыланатын фактілерге сұрақтар қою, құбылыстардың себептерін табу, зерттелетін мәселеге қатысты түсініспеушілікті немесе түсінбеушілікті анықтау;
- * нұсқаулықтармен жұмыс істеу, танымның ықтималды және статистикалық әдістерінің элементтерін пайдалану, нәтижелерді сипаттау, қорытынды жасау;
- * компьютерлік құралдар мен технологияларды (мәтіндік және графикалық редакторлар, презентациялар) пайдалана отырып, өз зерттеулерінің нәтижелері туралы ауызша және жазбаша сөз сөйлеу);

Оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігінің мазмұнын анықтау оқу-танымдық іс-әрекеттің мәнін ашуды көздейді, оны жүзеге асыру кезінде бұл құзыреттілік өзін көрсетеді.

Оқу-танымдық іс-әрекет оқушының жеке-маңызды және әлеуметтік-өзекті нақты танымдық мәселелерді шешудегі өзін-өзі басқаратын қызметі ретінде анықталады, оларды шешуге қажетті білім мен ақпаратты алу, өңдеу және қолдану дағдыларын игерумен бірге жүреді.

Оқу-танымдық құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы технологиялары: проблемалық және жобалық оқыту технологиясы; сыни ойлауды дамыту; жаһандық ақпараттық қоғамдастықта оқыту және басқалар қажет.

Оқушылардың жобалық қызметінің технологиясына жиі жүгінетін оқытушылар көп. Жобалау әдістемесі қазіргі уақытта заманауи технологиялар арасында ең танымал және өзекті болып табылады. Жоба жеке болуы мүмкін, бірақ

әдетте әр жоба оқушы тобының келісілген бірлескен әрекеттерінің нәтижесі болып табылады. Орта сынып оқушылары әдетте топтық немесе жұптық жұмысты қалайды. Бірақ жоғары сынып оқушылары жеке жұмыс жасағанды тиімді деп санайды. Оқушылар шығармашылық жұмысты жүзеге асыруға, өз бетінше ақпарат алуға мүмкіндік алады [2].

Жобалау әдістемесі жоғары коммуникативтілікпен сипатталады. Ол мыналарды болжайды:

* оқушылардың өз пікірін, сезімдерін білдіру, нақты іс-әрекетке белсенді қосу;

* жобаны орындау кезінде құбылыстар мен процестерді еріксіз есте сақтау орын алады;

* жобамен жұмыс барысында шығармашылық ойлау мен қиялдың дамуы ынталандырылады;

*сонымен қатар, ойды білдіру бостандығы үшін ғана емес, сонымен бірге қабылданған нәрсені түсіну үшін де жағдайлар жасалады.

Жобалар технологиясы ақпараттық технологиялармен біріктірілген. Балалар өздерінің жобалық жұмыстарын презентация түрінде ұсынады, ақпарат жинау интернет желісі арқылы жүзеге асырылады.

Мақсаты – оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру болып табылатын оқу процесі жеке-қызметтік тәсіл аясында дамуы керек. Сабақта оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастырудың белсенді әдістерінің бірі проблемалық жағдайларды құру деп санаймыз, оның мәні оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеу мен дамытуға, оларды белсенді ақыл-ой іс-әрекеттері жүйесіне үйретуге дейін азаяды. Бұл белсенділік оқушының нақты материалды талдау, салыстыру, синтездеу, жалпылау, нақтылау арқылы одан жаңа ақпарат алатындығында көрінеді.

Белгілі бір пәнді зерттей отырып, білім алушыларға әртүрлі ойын жағдайларын жасай отырып, ерекше формадағы оқу-танымдық тапсырмаларын ұсынуға болады. Оқуда көбінесе оқушының таңданысын тудырады, оны проблемалық жағдайға душар етеді. Физик Луи де Бройль дұрыс айтады: «таңдану - ашудың анасы». Сұрақтар мен тапсырмалар проблемалық жағдай туғызып қана қоймай, ақпараттың жаңалығын, ерекше, тосынсый, оғаштық, бұрынғы идеялар мен сұлулыққа сәйкес келмеуі керек.

Проблемалық сұрақ, тапсырмаларды қоюмен бірге танымдық белсенділікті арттырудың ең тиімді әдісі-көрнекілік (суреттер, иллюстрациялар, диаграммалар, кестелер, анықтамалық жазбалар және т.б.). Слайдтарды, электронды оқулықтарды, оқу фильмдерін және басқа да аудиовизуалды құралдарды көрсете отырып, проблемалық сұрақтар қою үшін кідіре тұруға болады, себебі оларға қарау кезінде оқушылар жауап алуы керек.

Анықтамалық жазбалар мұғалімге оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға, өзіндік жұмыс дағдыларын, жеке қабілеттерін дамытуға көмектеседі, сонымен қатар оқушыларға оқу жұмысының нәтижелерін өзін-өзі бақылауға көмектеседі. Жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, тірек конспектілерді қолдана отырып оқыту есте сақтау қабілетін, логикалық ойлауды, талдау қабілетін, монологиялық сөйлеуді дамытады, оқушылардың шығармашылық әлеуетін, жеке қабілеттерін ашады.

Графикалық конспект техникасын оқытудың белгілі бір практикалық маңызы бар, өйткені ол биология, география және басқа пәндер бойынша әртүрлі білім көздері бар білім алушылардың жұмысында қолданылады.

Сабақтарда диаграммаларды, анықтамалық сигналдарды және анықтамалық жазбаларды, диаграммаларды, графиктерді, профильдерді қолдануға болады. Олардың рөлі өте маңызды, өйткені оқу процесінде ойлау әдетте зейінмен байланысты, оны белсендіреді және шоғырландырады.

Н.Н. Баранскийдің айтуынша, сабақ барысында оқушылардың, әсіресе үлгерімі нашар (түзету және дамыту сабақтарында) үлкен қызығушылық тудыратын ойын технологиялары қолданылады. Себебі ойындар мен ойын жаттығулары зейін мен есте сақтау, қабылдау мен ойлаудың дамуы мен шоғырлануына ықпал етеді. Дамыту жаттығулары оқушылардың белсенділігін арттырады, олардың білімге деген қажеттілігін арттырады. Мысалы сабақтарда білім алушыларға мынадай ойын жаттығуларын беруге болады:

1. Қосымша сөзді табыңыз,
2. Бұл кім?, Бұл не?
3. Жұмбақ, ребусты шешіңіз;
4. Географиялық тізбек;
5. Жұпты алыңыз;
6. пәнге, сабақ тақырыбына байланысты кроссвордтар құрастыру және оның дұрыс жауаптарын табу
7. «Фрагменттік суретпен» жұмыс және т. б.

Ойын технологиясын сабақтарда да, сабақтан тыс уақытта да қолдануға болады [3].

Танымдық қызығушылықтың дамуына, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жандандыруға топтық технологиялар да ықпал етеді (топтардағы жұмыс). Топтар білім алушылардың қалауы бойынша, олардың мүдделерін ескере отырып және әр түрлі оқу мүмкіндіктерімен қалыптасады. Ұжымдық жұмыста схема қолданылады: мұғалім - ұжым - оқушы. Бұл байланыс түрі оқушылардың сүйенеді, олардың өзіндік жұмысын дамытуға мүмкіндік туғызады жауапкершілік сезімін тудырады.

Сондай-ақ, осы құзыреттілікті іске асырудың бір әдісі-тест түрінде тексеру жұмыстарын жүргізу. Шағын көлемдегі жаттығу тестілерін мен тақырыпты зерттеу барысында және тақырыпты зерттеу нәтижелері бойынша үнемі өткізуге болды. Тесттер нақты білімді көбейтуге ғана емес, сонымен қатар жалпы білім беру және пәнге байланысты дағдылар мен қызмет әдістерін (кестелерді толтыру, диаграммаларды құру, типтік жоспармен жұмыс істеу және т.б.) көбейтуге арналған тапсырмаларды қамтиды. Сонымен қатар, болашақта балаларға арналған тестілерді шешу мүмкіндігі өте пайдалы болады, өйткені олар Ұлттық бірыңғай емтиханды тест түрінде тапсыруы керек.

Сонымен, Ж.Делордың берілген классификациясында білуге үйрену құзіреттілігі ерекшеленеді; «жалпы білім беру мазмұнын модернизациялау стратегиясы» құжатының аясында тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы құзіреттілік көрсетілген; Д.С. Ермаков таным мен шындық құбылыстарын түсіндірудегі құзіреттілікке баса назар аударады; С.Г. Воровщиков, А.В. Хуторский оқу-танымдық сияқты құзіреттілікті ажыратады.

Зерттеушілер «оқу-танымдық құзіреттілік» ұғымының мәні мен мазмұнын «таным», «оқу-танымдық іс-әрекет», «танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнының қиылысы ретінде ұсынады.

Бүгінде «таным» анықтамасы білімді алу мен игеруді қамтамасыз ететін психикалық рефлексия процесі ретінде анықталады. Таным процесі танымдық

психикалық процестердің көмегімен жүзеге асырылады: сезім, қабылдау, зейін, бейнелеу, қиял, есте сақтау, ойлау, сөйлеу және т.б.

Оқу тапсырмасын орындау оқу іс-әрекеттерінің көмегімен жүзеге асырылады, сол арқылы оқушылар іс-әрекеттің жалпы әдістерінің үлгілерін көбейтеді және игереді. Оқу іс-әрекетінде таным ерекше және тәуелсіз міндет ретінде әрекет етеді. Мектепте білімді игеру және оларды қолдану дағдыларын қалыптастыру мақсатты, олар арнайы ұйымдастырылған. Бірақ қоршаған әлем туралы Білім тек мектепте ғана емес, әрдайым арнайы бағдарламаланбайды. Бұл танымдық іс-әрекетті оқу іс-әрекетімен салыстырғанда кең ұғым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [4].

Оқушының оқу іс-әрекеті – бұл арнайы ұйымдастырылған жағдайда өтетін мақсатты танымдық іс-әрекет. Дамытушылық оқыту бір оқу пәнінен асып түседі. Ол жеке қасиеттерді, оның ішінде қызығушылық, еңбекқорлық, жұмысқа қабілеттілік, мақсаттылық сияқты қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған, олар үшін мектеп жылдарында танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру шешуші болып табылады.

Оқу-танымдық іс-әрекетті жүзеге асыра отырып және оның үйлесімді дамуына ұмтыла отырып, эмоционалды және интеллектуалды бірліктің принципі маңызды шарт ретінде негізге алынуы керек, оны сақтау балада қажетті шығармашылық қабілеттер мен дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік береді, оның көмегімен ол әлемді танып қана қоймай, оны белсенді түрде өзгерте алады. Мысалы, эмоционалды және интеллектуалды бірлік принципіне сүйене отырып, музыка мен оқу сабақтарын үйлестіруді жүзеге асыру оқу-танымдық іс-әрекетті үйлестіреді, оған тиімді шығармашылық сипат береді, балада оқуға оң мотивация қалыптастырады, онда іздеу, зерттеу дағдыларын қалыптастырады, сол арқылы әлемді танудың әртүрлі құралдары мен әдістері бар қораптан тыс ойлайтын адамның дамуына ықпал етеді, оны өзгерте алатын және жетілдіргісі келетін адам.

Белгілі бір оқу пәнін игеру үшін қажетті оқу әрекеттерін оқыту дидактиканың белгілі бір принциптеріне сәйкес оқыту процесінде жүреді. Әр оқушының оқу іс-әрекетінің бүкіл жүйесін толық меңгеру жауапкершілігі, ең алдымен, мұғалімнің мойнына жүктеледі.

Зерттеушілердің еңбектерінде танымдық іс-әрекет психикалық процестер арқылы қоршаған шындықты білуге бағытталған саналы іс-әрекет ретінде түсініледі; алдыңғы ұрпақтар жинаған тәжірибені игеру ретінде; мақсатты, жүйелі түрде ұйымдастырылған, сырттан басқарылатын немесе оқушының қоршаған шындықпен тәуелсіз өзара әрекеттесуі болып табылатын тұтас оқу процесінің элементі, оның нәтижесі оны ғылыми білім жүйесі мен қызмет тәсілдерін көбейту немесе шығармашылық деңгейінде игеру болып табылады.

Қазірде негізгі ұғымдардың бірі – «оқу-танымдық іс-әрекет». «Оқу-танымдық іс-әрекет» «оқу іс-әрекеті» және «танымдық іс-әрекет» ұғымы екі ұғымды механикалық біріктіру арқылы пайда болмаған. Оқу-танымдық іс-әрекет-интегративті қасиеттері бар күрделі жүйелік білім. Белгілі болғандай, оның құрамдас бөліктерінің өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын объектінің интегративті қасиеттері әр компонентте бөлек болмайды және осы құрамдас бөліктердің қасиеттерінің қосындысына тең болмайды.

«Таным», «танымдық іс-әрекет», «оқу-танымдық іс-әрекет» ұғымдарының мазмұнын талдауға сүйене отырып, «оқу-танымдық құзыреттілік» түсінігін қарастырамыз. Қызмет қажеттіліктер мен мотивтерге, белгілі бір мінез-құлыққа бейімділікке, қызығушылыққа, қызметке оң көзқарасқа, тапсырмаларды сәтті

орындау қажеттілігіне негізделген мақсатты таңдау арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде *мотивациялық компонент* белгіленеді.

Міндетті элемент – бұл қызметті тиімді жүзеге асыру үшін қажет теориялық дайындық (іздеу, өңдеу, ақпаратты талдау және т.б.), бұл *когнитивті компонентке* жатады. *Операциялық-технологиялық компонент* кіші оқушының практикалық дайындығын анықтайды, ол білім алушының жалпы зияткерлік бағыттағы сабақтан тыс іс-әрекетін жоспарлау және талдау болып табылады. Өз іс-әрекетінің нәтижелерін бағалау және жеке жетістіктерінің өзіндік даму деңгейін өзін-өзі талдау, сондай-ақ сыныптастарының іс-әрекеттерін бағалау *рефлексиялық-бағалау компонентінде* көрінеді [5].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз зерттеу мәселесін шешуге «оқу-танымдық күзіреттілік» ұғымының мәнін нақтылау және зерттелетін күзіреттіліктің сипаттамаларын анықтауға арналғанын атап өтеміз.

Оқу-танымдық күзіреттілікті қалыптастыру мәселесіне арналған жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып, зерттелетін мәселенің ерекшеліктері: көп функционалдылық, пәнаралық; ақыл-ой белсенділігінің едәуір жандануын талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции: технология конструирования // Народное образование. – 2003. – №5, 246.
2. Воровщиков, С.Г. Универсальные учебные действия: внутришкольная система формирования и развития [Текст] / С.Г. Воровщиков, Д.В. Татьянченко, Е.В. Орлова. – М.: УЦ «Перспектива», 2014. – 240 с.
3. Вахрушева Л.Н. Методы выявления познавательных интересов // Начальная школа. – 2012. – №9. – С 12.
4. Пастернак Н.А. Личностный результат образования выпускника начальной школы // Начальная школа. – 2016. - №2. – С. 42.
5. Шамардина Т. Формируем учебно-познавательную компетентность учащихся // Директор школы. – 2007. - №4. – С. 57-62.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2022 жылдың қазан-желтоқсан айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӨОЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. Андатпа – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты кілт сөздер берілуі керек (кем емес 5 сөз).

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А., Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына (Бейбітшілік көшесі 101«А») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 30 Есепті б.т. 28
Таралымы 90 дана. Тапсырыс № 36

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73 «А»

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", выходящем в октябре-декабре 2022 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая остепененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Аннотация – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе (не менее 5-ти слов).

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходит 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в управление научных работ и международных связей (ул. Бейбитшилик 101 «А»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 30 Расчетные п.л. 28

Тираж 90 экз. Заказ № 36

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73 «А».

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in october-december 2022, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in CAPITAL LETTERS (bold font).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Annotation - in three languages (kazakh, russian, english) annotation should contain a and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). Keywords related to the proposed work should also be given (not less than 5 words).

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of scientific works and international relations (Beibitshilik str. 101 «A»)

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. sh. 30 Calculated p. sh. 28

Edition of 90 copies . Order No. 36

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl avenue, 73 «A»